

316.861

IX

8
1978

TÁRSADALOM-
TUDOMÁNYI
KÖZLEMÉNYEK

1978/1

g

TÁRSADALOM- TUDOMÁNYI KÖZLEMÉNYEK

1

TÁRSADALOMTUDOMÁNYI INTÉZET/1978

BEMŰ

Szerkeszti: a szerkesztő bizottság
Felelős szerkesztő: dr. Halay Tibor
Szerkesztő: Taksás Imre

VIII. évf. 1978/1

Tartalom

TANULMÁNYOK

<i>Halay Tibor: A hatalomért folytatott harc tanulságaiból (A gazdaság és a politika néhány összefüggése)</i> - - - - -	3
<i>Kalocsai Dezső: A szocialista brigádok közösséggé fejlődéséről</i> - - - -	10
<i>Akszentievics György: A budapesti értelmiség mobilitása</i> - - - - -	27
<i>A francia üzemszociológiai kutatásokról:</i> <i>P. Dubois-D. Chave: Munkásregálások és autonómia a munkatevékenységben</i> - - - - -	45

VITA

<i>Kemény László: A munkásosztály struktúrájáról (Hozzászólás Kolosi Tamás cikkéhez)</i> - - - - -	55
--	----

TÁJÉKOZÓDÁS

A 60. évforduló anyagaiból

Október és a népek felszabadulása (Nemzetközi tudományos konferencia Havannában) (Nagy László) - - - - -	68
A társadalomtudományok fejlődéséről (Nemzetközi elméleti konferencia Varsóban) (Mikecz Tamás) - - - - -	75
Együttműködés a szocializmusért és a békéért („A magyar-szovjet kapcsolatok 1971-1976” című dokumentumgyűjteményről) (Kótai Géza)	83
A szocializmus és a világgazdaság fejlődése (Szemelvények a <i>Társadalomtudományok</i> c. szovjet folyóiratból) (Strassenreiter József) -	88

INTÉZETI HÍREK

A békés egymás mellett élés ideológiai problémáit kutató csoport középtávú (1976-1980) terve (M. T.) - - - - -	94
Az angol szociológiáról (Beszámoló egy tanulmányútról) (Böhm Antal) - -	102
III. nemzetközi etikai konferencia (Kovács Ferenc) - - - - -	106
Készülő tanulmánykötet a polgári jövőkutatás kritikájáról (Rajcsányi Péter)	109
IDEGEN NYELVŰ ÖSSZEFOGLALÓ - - - - -	112
IDEGEN NYELVŰ TARTALOM - - - - -	120

A hatalomért folytatott harc tanulságaiból*

(A gazdaság és politika néhány összefüggése)

Századunkban, mindenekelőtt az 1905-ös időszaktól, a társadalom forradalmi átalakításában – legyen az polgári demokratikus jellegű vagy szocialista – a munkásosztály játssza a vezető szerepet. (Ennek igazságát az sem változtatja meg, hogy az ún. harmadik világ országaiban a gazdasági elmaradottságnak sajátos osztályszerkezet felel meg, mivel itt is a társadalmi haladás döntő tényezője a munkásosztály létrehozása, és a nemzetközi munkásmozgalom is felfogható számukra mintegy külső „társadalmi háttérként”.) A forradalmi folyamatok legkövetkezetesebb politikai erejét a kommunista (munkás) pártok alkotják, amennyiben azok marxista–leninista típusúak, s képesek a haladásban objektíve érdekelt erők politikai mozgósítására, és a társadalom forradalmi átalakításának követelményeit a konkrét viszonyok között meg tudják érteni, programmá, majd tömegeket megmozgató akcióvá tudják alakítani.

Minden kommunista párt programja a szocializmus-kommunizmus stratégiai – időben távlati vagy közelebbi – célját tűzi ki. Elméletünk alapvető tételei és a világforradalmi folyamatban már felhalmozott gyakorlati tapasztalatok azt bizonyítják, hogy e programok akkor jelentenek valóban vezérfonalat a radikális társadalmi változásokért folytatott harcban, ha bennük helyesen jut kifejezésre a gazdaság és politika összefüggése, dialektikus kapcsolata.

A kommunista párt – forradalmi-politikai pártként – az új társadalom megteremtéséért, s e célból a hatalom megváltoztatásáért, a dolgozó tömegek egészének érdekeit kifejező munkásosztály hatalmának a megvalósításáért küzd. E harcban sokféle tapasztalat halmozódik fel. Természetesen a tapasztalatok nem exportálhatók, hanem minden párt lehetősége, joga és érdeke, hogy ismerje mások tapasztalatait, s azt megítélése szerint felhasználja saját tevékenységében, harcában. Társadalmunk forradalmi, szocialista átalakítása számára – jóllehet a magyar fejlődést számos sajátos körülmény, eltérő vonás jellemzi –, a világ első szocialista államának, a Szovjetunió-nak a történelmi tapasztalatai rendkívül nagy jelentőségűek, felbecsülhetetlen értékűek.

A hatalomért folyó harc pártunk számára már nem a mai korszak kérdése. Kommunista mozgalmunk története során azonban háromszor merült fel konkrét feladatként a hatalom megszerzése, illetve megtartása, mely utóbbi mintegy meghosszabbí-

* A Béke és Szocializmus című folyóirat szerkesztő bizottsága ez év januárjában nemzetközi elméleti konferenciát tartott *A gazdaság és politika dialektikája a társadalom forradalmi átalakításáért folyó harc időszakában* címen. A szerző alábbi cikke a konferencián elhangzott hozzászólása alapján készült.

tása az érte folyó küzdelemnek. E harcokból számos tanulság vonható le, s a magyar tapasztalatok is hasznosak lehetnek azokban az országokban, azoknak a pártoknak a számára, ahol napirenden van a hatalomért folyó harc kérdése.

*

Ez év novemberében lesz a Kommunisták Magyarországi Pártja megalapításának 60. évfordulója. A KMP megalakulását követő néhány hónap múlva a magyar történelemben először került közvetlenül napirendre a munkásosztály hatalmának megteremtése. A Magyar Tanácsköztársaság időszakának tanulságai – eredményei, valamint a nemzetközi imperializmus összefogása miatt bekövetkezett bukásának okai, melyhez hozzájárultak a belső politikai és gazdasági hibák is – a ma számára is használható történelmi elemzésre adnak alkalmat.

A Horthy-rendszer – mely egy levert forradalom utáni ellenforradalom volt – következtetésekkel szolgálhat számunkra a megszerzett hatalom megtartásának problémájára, továbbá a fasizmus viszonyai között illegálisba szorított párt harci lehetőségeire (azok kihasználására vagy elmulasztására), valamint a Népfrontmozgalom lehetőségeire.

Hazánk felszabadulása után az 1945 és 1948 közötti periódust az jellemezte, hogy különböző pártok koalíciójának az időszaka volt, a hatalom jellegét tekintve pedig népi demokrácia. A Magyar Kommunista Párt ekkor – történelmében másodszor – a munkásosztály hatalmának megteremtéséért, a társadalom szocialista átalakításáért tolytatott harcot, mégpedig olyan körülmények között, amikor a kapitalizmus vagy szocializmus közötti választás volt a történelmi kérdés.

Végül még egyszer – a nemzetközi tőke és a hazai reakció ellenforradalmi támasza, a revizionista erők fellépése, valamint a szocialista fejlődésünkben tapasztalt torzulások miatt – 1956 őszén újból harcot kellett vívni a munkáshatalomért, annak megvédéséért, az ellenforradalom leverése után pedig a konszolidálásért, a szocialista vívmányok megszilárdításáért.

E kronológiai áttekintésből – megítélésem szerint – az alábbi főbb következtetések vonhatók le:

a) Nem lehet *általánosságban* beszélni a hatalomért folyó harc időszakáról. Különböző országokban, s az adott országban is *eltérő időszakokban*, lényegesen *más társadalmi, politikai és gazdasági viszonyok között* folyik a harc a szocialista hatalomért. Az eltérő körülmények összefüggnek a korról, a területtel, a történelmi hagyományokkal stb. A gazdasági fejlettség, a társadalom strukturális viszonyai és változásai, a politikai rendszer jellemzői és működési mechanizmusa mint a harc terepe, a forradalom erői (a kommunista párt és szövetségi politikája) lényeges tényezői ennek. Ugyancsak fontos a nemzetközi környezetnek, folyamatainak alakulásának, illetve azokkal is összhangban a gazdasági fejlődés menetének (pl. konjunktúra vagy válság időszakáról van-e szó stb.) a szerepe.

„Az élenjáró osztály taktikája csak akkor lehet helyes – írta Lenin –, ha objektíve számba veszi az adott társadalom valamennyi osztálya közötti kapcsolatok összességét, tehát számba veszi ennek a társadalomnak objektív fejlettségi fokát, valamint a társadalomnak és más társadalmaknak a viszonyát is. Ennek során az összes osztályokat és az összes országokat nem statikusan, hanem dinamikus vizsgálatra vizsgálja, vagyis nem mozdulatlan állapotokban, hanem mozgásukban (amelynek törvényei az egyes osztályok gazdasági létfeltételeiből következnek).”¹

¹ Lenin Összes Művei. 26. köt. 67. old.

A gazdaság és politika kölcsönös kapcsolata mindig ilyen történelmi konkrétságban és meghatározottságban merül fel. Erre is vonatkozik, hogy az általános és a sajátos csak együttesen létezhet, önmagukban e kategóriáknak nem volna értelmük (a sajátosságok mögötti tartalmat kifejezve nyer értelmet az általános kategóriája, illetve minden folyamat mindig konkrét s ez természetes vonása a jelenségeknek).

Valamennyi – egymástól lényegesen eltérő situációt jelentő – időszakban a politika és a gazdaság kölcsönös viszonya áll a felmerülő és megválaszolendő kérdések tengelyében. Akár stratégiai, akár taktikai megoldásokról van szó, ezt kellett helyesen érteni és alkalmazni. Tapasztalataink azt mutatják, hogy a gazdasági harc többnyire elsődlegesen a politika eszközeivel folyik, a politikai harc pedig mindenkor érinti a gazdaság szféráját; nemcsak elvileg, de gyakorlatban is kapcsolatos azzal.

b) Harcaink történetének ez az egyszerű felsorolása is dokumentum már arra, hogy *a munkásosztály és a burzsoázia közötti osztályharc nem fejeződik be a hatalom megszerzésével*. Hazánkban az 1919-es és az 1956-os tapasztalatok megmutatták, hogy a tőke nemzetközi erői és a megdöntött hazai burzsoázia legfőbb jellegzetessége a restaurációra való törekvés és annak kísérlete. Győzelmünk akkor vált véglegessé, amikor a szocializmus alapjait leraktuk (vagyis a volt kizsákmányolókat osztályként megszüntettük), és a szocializmus is nemzetközi rendszerré vált. Általános értelműen is megállapítható, hogy minden országban a forradalmi vívmányok megszilárdításához a társadalmi fejlődés, átalakítás meghatározott szintjét el kell érni; viszont a mai és a jövő forradalmi átalakulások számára a nemzetközi háttér, az őket támogató szocialista világrendszer már adott, meglevő feltétel.

c) A hatalom megtartásának rendkívül fontosságára utal az a tapasztalatunk is, hogy *hosszabb ideig számolni kell a megdöntött burzsoázia ellenállásával és a legkülönbözőbb eszközökkel folytatott harcával*. Ez a politikai harc nálunk jelentős részben éppen a gazdaság területére koncentrálódott. A politikai hatalmában veszélyeztetett, illetve attól megfosztott burzsoázia a gazdasági szabotázs eszközhöz nyúlt: mehekítette a tőkét, „sztrájkolt”, élelmezési nehézségeket idézett elő, szervezte a „feketepiacot”, s közben mérgezte a tömegek tudatát. Mindehhez hozzájárult – és mindig hozzájárul – a nemzetközi burzsoázia szervezett, a gazdasági eszközöktől és ideológiai fellazítástól a háborúig terjedő fegyverzettel folytatott támadása. A mai tőkés világban ezt példázza Chile esete is, ahol az 1970–1973-as időszakban politikai céljért elsődlegesen éppen a gazdasági téren támadott az ellenforradalom (részárcsökkenés, hitelfeltételek megváltoztatása, nyersanyag- és alkatrészellátás, tulajdonosi sztrájk, szabotázsok, közlekedés és áruvisszatartás, viharos infláció stb.).

*

A gazdaság és politika dialektikus kapcsolata legmélyebben az érdek (osztályérdek) és a szövetségi politika (osztályszövetség, politikai szövetség) összefüggéseiben nyer tartalmat.

A munkásosztály (és a forradalmi átalakulás vezető erejét képező kommunista párt), bármely formában is – fegyveres harccal, viszonylag békés átmenettel, parlamenti úton stb. – jut el a hatalomhoz, úgy tarthatja azt meg, ha a dolgozó tömegek (vagy legalábbis döntő részük) egyértelműen céljai mögött állnak. Ebben nagy jelentősége van a középrétegek mozgósításának: a korabeli magyar viszonyok között és általában az elmaradottabb gazdasági struktúrával rendelkező országokban a parasztság jelenti a tömegbázist; a fejlett tőkésországokban pedig emellett az értelmiség, az alkalmazotti réteg, a magán kisvállalkozók képezik azt.

A tőkés viszonyok között folytatott harc során adott időszakban és adott kérdésekben a tőkésosztálynak, valamint az azzal összefonódott politikai vezető és értelmiségi rétegnek az egyes elemei is a munkásosztály szövetségébe vonhatók. Erre kiváló példát mutattak a II. világháború idején számos országban kibontakozott antifasiszta koalíciók, a nemzeti felszabadító, függetlenségi mozgalmak, az utóbbi évtizedekben megvalósuló antiimperialista frontok. A széles körű politikai összefogásnak konkrét alapját képezhetik az olyan nemzeti, gazdasági kérdések is, mint például a válság leküzdése (különösen a munkanélküliség, az infláció, a monetáris-vállalkozási bizonytalanság elleni fellépés stb.); továbbá a társadalmi-politikai haladás érdekében kialakulhat a reakciós jobboldallal szembeni szövetség (például polgári demokratizálódási törekvések, szociáldemokraták a szélső-jobbal szemben stb.).

Az osztályszövetség a kommunista pártnak a tőkés rendszer ellen és a forradalmi átalakulásért folyó harca gyakorlatában mindig *politikai szövetségben realizálódik*: más pártokkal való viszonyában, illetve különböző mozgalmak összefogásában és irányításában. Tapasztalataink szerint a szövetségesek helyes felismerése, a szövetség gyakorlati megteremtése, másik oldalon pedig az ellenfelektől való világos elhatárolás nagyon fontos a sikeres harc szempontjából. A pártok általában valamely osztály vagy réteg (illetve annak egy csoportja) érdekeit fejezik ki, végső soron gazdasági érdekeik politikai megfogalmazása és képvisellete adja létjogosultságukat, funkciójukat. A tőkés társadalomban szükségszerűen *antagonizmust* fejez ki a pártok rendszere – ebben, s nem az érdekek sokféleségében és kifejezésében van a kapitalizmus sajátos lényege (ugyanis a szocializmusban is van sokféle érdek, s jól funkcionáló politikai rendszer biztosítja azok társadalmi képviselését).

A párt szövetségi politikája a fejlett tőkésországok politikai mechanizmusában azt jelenti tehát, hogy megteremtik a szövetséget (megegyezést, közös akciót, kompromisszumot) azokkal a pártokkal, melyek – osztályhátterük, vagy egyes részérdek-ek egybeesése alapján, általában vagy adott kérdésben – a szövetségeseik lehetnek. A dolog természeténél fogva a szocialista típusú pártok a kommunisták potenciális szövetségesei lennének. Közismert azonban, hogy ezek egy része – elszakadva a feltételezett társadalmi osztályképviseletől –, a burzsoázia politikai rendszerének tartóoszlopai, nemegyszer eljutva az antikommunizmusig. Mindenesetre e tekintetben a történelem mindig felteszi a konkrét kérdést. Magyarországon a hatalom megszerzésének politikai feltétele (fordulópontja) volt a két munkáspárt egyesülése; ez azonban – véleményem szerint – egyáltalán nem jelenti valamiféle modelljét a hatalomra jutásnak. A lényeg a tartalom van: kivel meddig lehet együttthaladni és eljutni. Magyarországon 1919-ben gyenge láncszeme lett a megszerzett hatalomnak, hogy elvi engedményekre épült a kommunisták és a szociáldemokraták egyesülése, míg az 1948-ban elvi tisztázással létrehozott egység ma is szilárd alapja az élcsapat szerepet betöltő tömegpártunknak.

Pártunk gyakorlatából – a hatalomért folytatott harc időszakát idézve – rendkívül fontosnak látszik néhány taktikai-módszerbeli, de elvi jelentőségű tapasztalat is. Ilyen mindenekelőtt a *differenciálókészség*. Az egyes rétegek (azon belül az egyes mikro-csoportok) eltérő – alapvetően gazdasági – érdekei alapján jelentős tömegeket tudunk egy-egy adott cél mellé állítani, s leválasztani őket az ellenségtől (például a földosztással, az állami ellenőrzéssel, az államosítás fokozatos megvalósításával). Később – ellenkező előjellel – számos hibát is elkövettünk e téren, ami pedig gyengítette az osztályszövetséget és a politikai szövetséget. Hasonló módszerbeli elv a *rugalmasságra való képesség*. A politikai szövetség nem jelent kritikátlanságot, sőt hosszabb távon a bírálva együttthaladás erősíti a kapcsolatot. De igaz ez abban az értelemben is,

hogy minden helyzetben lehet keresni és találni összekötő szálakat, a megegyezésre és akcióegységre lehetőséget adó részkérdéseket. Továbbá a politikai harc terepén tanúsított jó manőverezési készség és az elvi tisztaság, szilárdság nem szükségszerűen egymással szemben álló, összeférhetetlen fogalmak.

Az érdekekről és a ráépülő politika mozgásáról a fentiekben mondott néhány összefüggés után alá kell húzni azt az ismert marxista tanítást, hogy a tőkés társadalomban a gazdaság és politika viszonya – az osztályviszonyok kifejezője lévén – a társadalom ellentmondásait, az antagonizmust tükrözi. A kommunista párt harca a társadalom forradalmi átalakításáért éppen ennek helyes felismerésére épül, a szocializmus koncepciója pedig az antagonisztikus ellentmondás feloldását ígéri és nyújtja a társadalom számára.

*

A hatalomért folyó harc időszakában is döntő követelmény, hogy a párt megfelelő részletességgel kimunkált *gazdasági programmal* rendelkezzen.

Ez mindenekelőtt elméleti alapállásunkból következik: a politika – lenini megfogalmazással élve – a gazdaság koncentrált kifejezése, és elsőbbsége végső soron éppen azt jelenti, hogy a gazdasági viszonyok gyökeres átalakítása számára a szükséges társadalmi (hatalmi, strukturális) feltételeket biztosítja. A forradalmi változás lényege a gazdasági viszonyok gyökeres átalakításában ragadható meg, melyre épülhet a társadalom egészének átalakítása, a személyiség kibontkoztatása, fejlesztése stb. Ugyanakkor jól ismert a politika aktív, a gazdaságot formáló funkciója, szerepe is.

Itt az összefüggésekre csak a hatalomra kerülésért folytatott harc néhány konkrét szükséglete szempontjából utalunk. A mi tapasztalataink is azt mutatják, hogy a politikai sikerek és kudarcok jelentős mértékben mindig abból eredtek, hogy a gazdaság szférájában mennyire jártunk el helyesen vagy követtünk el hibákat. Például abban, hogy a Magyar Tanácsköztársaságot a nemzetközi reakció erői meg tudták dönteni, szerepet játszott, hogy a parasztok évszázados föld-vágyát nem elégítettük ki (mint-hogy földosztás helyett állami gazdaságokká kívántuk alakítani a kisajátított nagybirtokokat); 1945 után viszont – már tanulva ebből – a párt szilárd szövetségesévé vált a földreformmal földhöz juttatott dolgozó parasztság. A felszabadulást követő első években a párt politikai tömegsikerének egyik fő forrása abban volt, hogy a legkövetkezetesebben küzdött a háború utáni gazdasági élet megszervezéséért, a helyreállításért, az infláció megfékezéséért, s a kommunisták koncepciója szerint valósult meg a stabilizáció. A jobboldali erők politikai kiszorításához – az ország talpraállása és előrehaladása osztályérdekét képviselve – a gazdasági pozíciókban folytatott politikai harc sikerei adták a hátteret: a bankok, a bányák, a nagyüzemek ellenőrzése (munkásellenőrzés alul, állami ellenőrzés felül stb.), majd államosítása. Más, későbbi példával élve, az 1956-os ellenforradalmi támadás lehetőségének okait keresve azt látjuk, hogy döntő szerepet játszottak abban a gazdaságpolitikai torzulások is, alapját képezve a dolgozó osztályok politikai szövetsége megbomlásának.

Ezek alapján mintegy elvi tanulságként fogalmazhatjuk meg: rendkívül összetett követelmények állnak ez időszakban is a párt gazdasági programjával szemben. Megítélésem szerint négy különböző elemet különböztethetünk meg annak tartalmában:

1. Mi a párt véleménye az adott időpontban az ország gazdasági helyzetéről; tőkés viszonyok között a nyílt vagy burkolt kizsákmányolási viszonyok leleplezése; a kor-

mány gazdaságpolitikájának konkrét bírálata; a gazdaság tőkés jellegéből fakadó korlátok, ellentmondások feltárása, bemutatása.

2. A dolgozó tömegek mindennapi érdekvédelme. A kommunista párt nem válik attól opportunistává, nem mond le azzal a radikális társadalmi átalakítási programjáról, ha – ebben az értelemben – reformokért, részeredményekért is küzd. A kommunista párt a legkövetkezetesebb ereje a tömegek napi érdekeiért, a jobb élet- és munkafeltételekért, a beleszólási jog bővítéséért stb. folyó küzdelmeknek.

3. A párt javaslatai a konkrét gazdasági nehézségek, ellentmondások leküzdésére, a nemzetgazdaság fejlesztésének átfogó koncepciójára. Hangsúlyozva, hogy a problémák valóságos megoldása csak a tőkés rend felszámolásával lehetséges, a kommunista párt az adott viszonyok között is pozitív programot tud adni az időszerű gazdasági problémák (pl. az 1970-es évek közepétől a gazdasági válság konkrét megnyilvánulásai) lehetséges leküzdésére.

4. A párt legfontosabb vonásait tekintve részletesen kidolgozza a forradalmi átalakulást biztosító intézkedéseket, illetve felvázolja a jövődől szocialista gazdaság minőségileg újat kifejező jellemzőit. „A XX. században, kapitalista országban – írta Lenin – nem lehet forradalmi demokrata az, aki nem mer a szocializmus felé haladni . . . lehetetlen előbbre jutni anélkül, hogy ne tennénk lépéseket a szocializmus felé (olyan lépéseket, amelyeket a technika és a kultúra színvonala szab és határoz meg).”²

A fejlett kapitalizmus – különösen az állammonopolizmus – létrehozta a jövő társadalmának anyagi elemeit, de annak termelési viszonyait nem alakíthatja ki. A hatalomért folyó harc a gazdasági szférában is folyik, sőt az e területen elért sikerek döntő tényezői a politikai harcnak, mégis a forradalmi változás (a gazdaság és ráépülve a társadalom minden más folyamatának átalakítása) egy bizonyos ponton feltételezi a megfelelő politikai hatalom megteremtését, s azt felhasználva valósul meg.

*

A tőkés társadalom felváltása a szocializmussal nemzeti keretekben történik. Így a hatalomért folyó harc időszakában is a párt – kifejezve a munkásosztály történelmi hivatását – integráltan képviseli a társadalmi haladás és a nemzeti felemelkedés ügyét. A kommunista mozgalom azonban születése pillanatától – mint elmélet és mint forradalmi gyakorlat egyaránt – *nemzetköziként létezik, fejlődik*. Ebben, a nemzeti és a nemzetközi dialektikus kapcsolatában is kifejezésre jut a gazdaság és politika kölcsönviszonya.

A forradalmi átalakításért a tőkés társadalomban küzdő pártok tevékenysége során mindez – megítélésem szerint – elsősorban két körülményben fogalmazható meg:

Egyrészt abból az objektív tényből, hogy a tőke nemzetközi (sőt a század utolsó negyedében a nemzetközi monopóliumok és a gazdasági integráció az alapvető jellemzői), szükségszerűen következik, hogy *a tőke ellen folyó harc is nemzetközi legyen*. A pártok és a tömegmozgalmak különféle regionális, illetve még szélesebb nemzetközi együttműködésében – minden nehézsége és ellentmondásai ellenére – lényegében ez kifejezésre is jut.

Másrészt a társadalom szocialista átalakítása céljáért folyó küzdelem a tőkésországokban működő pártok számára is mindennapi gyakorlati kérdéssé teszi *a létező szocializmushoz való viszonyt*, testvéri kapcsolatainkat. A szocializmusért-kommunizmusért vívott harc során a történelemben a konkrét körülmények, a feltételek, és

² Lenin Összes Művei, 34. köt. 192. old.

így a hozzá vezető utak eltérőek lehetnek, viták is kísérhetik a mozgalmat, de erőinknek, sikereinknek éppen a testvéri szolidaritás, az internacionalizmusunk az egyik legfőbb forrása. Harcunk tehát napi gyakorlatában is közös: a létező szocializmus sikerei és problémái fontos befolyásolói a hatalomért folyó harcnak, a tőkésországok kommunistáinak sikerei és problémái pedig a szocializmus vilárendszeréé erejének és fejlődésének.

A szocialista brigádok közösséggé fejlődéséről

A szocialista társadalommal bekövetkező változás az emberiség történelmében jelentős értékváltással jár együtt, amely az emberek egymáshoz való erkölcsi-társadalmi viszonyában, az *egyén és közösség* egymást *kollektivista* elemekkel gazdagító kölcsönhatásában fejezhető ki. Az értékváltás e fő történelmi tendenciáját a szocialista társadalomban végső fokon és tágabb értelemben a termelőerők és a termelési viszonyok (elsősorban a szocialista tulajdonviszonyok) fejlődésének objektív követelményei határozzák meg. Ennélfogva a szocialista társadalom különböző szintű csoportviszonyaiban – az objektív társadalmi körülmények és a szubjektív feltételek dialektikájában meghatározott szükségletként – a szolidaritás és a kollektivizmus normáinak és értékeinek gyakorlati érvényesítését (bár eltérő szinten) tudatosan szervezi.

A szolidaritás és a kollektivizmus magatartás- és tevékenységnormái érvényesítésének *tudatos társadalmi szervezésére* azért van szükség, mert a szocialista társadalom átmeneti jellegéből eredően mind a termelőerők, mind a termelési viszonyok különböző fejlettségű elemekből tevődnek össze. Végső fokon ennek következtében (nemcsak egyszerűen a múlt hagyatékaként) az egyének tudatában, érzelmeiben, magatartásában, tehát a más emberekkel való viszonyában még elevenen hatnak a korábbi polgári-kispolgári individualista felfogások és szokások. Ezért a szocialista kollektivista jellegű értékek és normák csak ezekkel a szokásokkal és felfogásokkal szemben, illetve ezek korlátozó hatása mellett érvényesülnek az emberek tudatában és tevékenységében.

A szocialista társadalom e heterogén viszonyai miatt a *szocialista közösségek* akár „alulról”, akár „felülről” történő *tudatos szervezése* a társadalom szocialista (társadalmi és egyéni) elemei, értékei létrehozása s fejlesztése felgyorsításának az egyik legfontosabb tényezője. Az más kérdés, hogy a tudatos közösségi szervezethez szükséges színvonalra egyes (lakóhelyi, munkahelyi stb.) területek nagyon eltérő, és tulajdonképpen ezért különböző a formálódó szocialista közösségek és egyének egymást támogató öntevékeny-teremtő aktivitásának a színvonala.

A közösség fejlesztésében elért színvonal különösképpen attól függ, hogy a szocialista társadalom *heterogén* viszonyai között együtt tevékenykedő emberek mennyire tudják a konkrét társadalmi és egyben egyéni célokat tudatosan úgy megoldani, hogy *a viszonylagos szabadságuk növekedésével, a személyiségük, a magatartásuk és az egymás közötti emberi viszonyaik is szocialista közösségi értékekkel gyarapodjanak*. Ez a folyamat a társadalmi értékek terén jelent szocialista alapon végbemenő *homogenizálódást*. Ugyanakkor a szocialista közösségi jellegű értékek létrejötte és fejlődése tekintetében egyben differenciálódást, gazdagodást is eredményez nemcsak

az osztályok és a rétegek, a falu és a város, a munkamegosztás stb. eltérése miatt, hanem az egyének különbözőségei alapján is.

A szocialista kollektívizmus létrejötte és fejlődése tehát mind a közösség, mind az egyéniség szintjén a homogenizálódás és a differenciálódás ellentétei egységének dialektikájában mozog. Következésképpen e folyamat – ideálisan tekintve – mentes mindenféle uniformizálódástól, minthogy a szocialista közösségek kibontakozásával párhuzamosan növekedik a kollektívizmus elemeinek differenciálódása is.

A szocialista társadalomban a csoportok többsége – így például a munkacsoportok – lényegében kettős szervezettségű. Egyrészt mint állami hierarchiában elhelyezkedő gazdasági, másrészt relative szabad, önálló társadalmi szervezetek. Fejlődésük mai szakaszán a két oldal *harmóniájára* való törekvés biztosíthatja leginkább mind a társadalom, mind a vállalatok, mind az egyének szocialista jellegű fejlődésének optimalizációját, közösség- és személyiségformáló szerepük kiteljesedését. Egyszóval a közösségformáló és személyiségnevelő funkciójuk betöltését is.

Am, a mai körülményeink között még számos társadalmi, üzemi, vállalati és szubjektív körülmény gátolja és korlátozza kettős szervezettségük harmóniájának létrejöttét és ezzel együtt a munkacsoportok közösséggé és a munkacsoport-tagok szocialista egyéniségekké válásának folyamatát. Az alábbiakban az egyik minisztérium tudományos intézetének, a nehézipar néhány nagyüzemében működő szocialista brigádok tevékenységével kapcsolatos vizsgálatok adatai és megállapításai*, továbbá ugyancsak e terület egyik üzemében 12 szocialista brigádvezetővel folytatott beszélgetésem eredményei alapján megkíséreljük bemutatni azokat az ellentmondásokat, amelyek gátolják, késleltetik a szocialista munkabrigádok *szocialista közösséggé* válását.

Természetesen, amikor az általunk fontosnak tartott ellentmondásokat a közösséggé válás viszonylatában elemezzük, semmiképpen sem gondolunk arra, hogy elemzésünk akár csak e téren is, kimerítő lehetne. A szocialista brigádok tevékenységében inkább azt kívánjuk szemléltetni, hogy az állami-vállalati hierarchikus jellegű szervezettségüket össze kell kapcsolni a brigádok és egyének „alulról” jövő, sokoldalú öntevékeny társadalmi szervezettségével ahhoz, hogy a személyiség és csoport kollektívista vonásai erősödjenek. Ugyanakkor azt is érzékeltetni szeretnénk, hogy ma még a szocialista brigádok relative szabad, sokoldalú, öntevékeny, társadalmi tevékenysége is szükségletté teszi „másik” természetének, az állami-vállalati hatalmi hierarchikus szervezet jellegének érvényesítését ahhoz, hogy a kollektíva funkcióját betölthesse, azaz kollektívává érlelődését fokozatosan megvalósíthassa. A szocialista társadalom fejlődésének alapvető történelmi tendenciája, hogy a közösséggé és az egyéniséggé érés folyamata együtt jár viszonylagos szabadságuk növekedésével, amit a kollektívista értékek mind erőteljesebbé válásának és érvényesülésének kell kísérnie.

* „A szocialista brigádok tevékenységének vizsgálata.” (Kézirat.) A vizsgálat anyagában szereplő megállapításokat a szénbányászat, a kőolaj-, az alumínium-, a villamosenergia- és a vegyipar 13 vállalatának 69 brigádjában tevékenykedő 834 brigádtag szolgáltatta. Az anyagot Tiba Imre, Béri Gabriella, Lathwesen Henrich, Lukács János és Zétényi Zoltán készítette az 1974-es állapotoknak megfelelően.

A SZOCIALISTA BRIGÁDOK KETTŐS FUNKCIÓJA

A brigád közösséggé válásának *egyik* fontos eleme a brigádtagok *tartós* – évekig, esetleg évtizedekig tartó – *együttléte, együttműködése*, általában legalább egy, illetőleg több területen megvalósuló közös tevékenysége. Ez azonban ma még számos esetben elérhetetlen. Nem egyszerűen csak egyéni okokból, hanem a társadalmi-üzemi feladatok megoldása miatt is.

A brigádok átszervezése gyakran válik szükségessé, például az üzemegységek összevonása vagy szétválasztása, a műszakrend változása (pl. a két műszakról három műszakra való áttérés) stb. miatt. Ezek az átszervezések sok esetben fejlett, összeforrott, jól működő közösségeket szabdalnak szét, és hoznak létre az átcsoportosított tagokból (lehet, hogy az adott *üzemi munka* célszerűségeit jobban szolgáló) új brigádokat, amelyek ugyanakkor – a tapasztalatok szerint – a *közösségfejlődés* alacsonyabb színvonalát jelentik. Ezért a fejlettebb szervezettségű brigádokból az új munkacsoportba irányított munkások hosszabb-rövidebb ideig nem találják meg az egyéni fejlődésük társadalmi ösztönzőit, amelyeket az előző közösség magasabb szinten biztosított számukra. Hiszen az ilyenformán újonnan átszervezett brigádok többségében például alacsonyabb színvonalú a brigáddemokrácia. Ez azzal jár együtt, hogy a felsőbb szervek a feladatok megvitatásában kevésbé támaszkodnak a brigádtagok véleményére. Az irányításban az utasítás dominál.

Ilyen esetben a szocialista brigád üzemi *munkaszervezeti jellege* korlátot jelent az *autonóm társadalmi szervezeti jelleg* érvényesítésében és fejlődésében. Olyan ellentmondásról van tehát szó, amely a fejlődéssel együtt járó *gazdasági* szükségletek (pl. átszervezés) és a munkaszervezet *közösségi* vonásai erősítésével kapcsolatos célok között jelentkezik. Ez az ellentmondás az egyén és a brigád szintjén úgy jelentkezik, hogy a brigádban eltöltött idő – ha nem is egyenes arányban – kihat a brigádban tevékenykedő emberek egymás közötti kapcsolatainak jellegére, új igényeinek a megismerésére és a brigádot érintő kérdésekben való állásfoglalásra, tevékenységre, azaz a brigádban megvalósítható demokrácia szintjére. A brigádban eltöltött idő lényeges a brigád-funkció szempontjából is. Számos tapasztalati adat utal ugyanis arra, hogy a funkciót viselők általában hosszabb ideje tevékenykednek a brigádjukban.

A szocialista brigádok közösségi funkcióinak teljesítését nagymértékben befolyásolja az, hogy alakulásukat a legtöbb esetben *megelőzi* a munkabrigád, mint munkaszervezeti egység létrejötte. A munkaszervezet megalakulásában, tehát a tagok kiválasztásában elsődlegesen a munkafeladatok elvégzésének megfelelő szakmai és technológiai követelmények játsszák a főszerepet, nem pedig a tagok egyéniségének, személyiségének kvalitatív, emberi értékei stb. Természetesen alakultak olyan brigádok is, ahol egy-egy ember önállóan, vagy esetleg páronként dolgozik.

Mínt hogy a brigádokban a *közös munka* a közösségi élmények elsődleges forrása, a közösségi összetartozás a szolidaritás alapja, így azokban a brigádokban, amelyekben a munkások csak egyenként, illetve páronként dolgoznak, a brigádmunka közösségformáló ereje alig érzékelhetően funkcionál. Az ilyen brigádokban a brigádvezető-választás, vagy az új brigádtagok felvétele sem biztosítja a közösségi élmény gazdagodását. Igaz ugyan, hogy ez más brigádokban sem jár mindig közösségi élménnyel, mert sok brigádban az új tagok szinte automatikusan válnak a szocialista brigádok tagjaivá. Ez főként azoknál a vállalatoknál van így, ahol a brigádmozgalmunk szervezetsége még kezdetleges, s ahol még a vezetők sem érdeklődnek eléggé a mozgalom fejlesztése iránt.

A vállalatok számottevő részénél az új brigádtagok felvétele formális. Kevés még

az olyan brigád, ahol az új tagokkal szemben támasztott felvételi követelményeket valóban betartják. Csak azokban a brigádokban megfelelő a tagfelvétel módja, ahol a munka magasan kvalifikált, s ahol kevés a technológiai probléma, és a brigádok a teljesítménytől függő bérezésben dolgoznak. Ezekben a brigádokban az új tagoknak nemcsak jól kell dolgozniuk, hanem segítőkészségükkel, szolidaritásukkal, magatartásukkal a brigád régebbi tagjai által kialakított közösségi normáknak is meg kell felelniök. Tehát az ilyen fejlettségű brigádokban a személyiségvonásokat is *többoldalúan* vizsgálják, s a közösségbe történő felvétel feltételévé teszik. A próbaidőben a brigád új tagjai minden közös brigádrendezvényen, társadalmi megmozduláson részt vesznek, hogy több alkalmuk legyen beilleszkedni az új közösségbe, és egyúttal bizonyítani is tudjanak, a régebbi tagoknak pedig módjuk van megismerkedni a brigád új tagjaival. Ez segít a felvételtől történő döntésben.

A brigádok általában felveszik a próbaidős új tagokat. Kizárásra, illetve a felvételtől való elzárkózásra csak ritkán kerül sor. Az, hogy országosan 40 százalék körül mozog a szocialista brigádokba *automatikusan* felvett tagok aránya, azt is jelzi, hogy a brigádmozgalom régi tagjai nem eléggé tudatosan és tervszerűen védik és fejlesztik a mozgalom eddig kitermelt értékeit. Pedig ma a brigádvezetők és a helyetteseik kb. 40 százaléka, a funkciót nem viselőknél pedig kb. egyötöde alapító tagja a brigádmozgalomnak. Nekik nem csupán a nagyobb tapasztalatuk, tudásuk és felelősségük alapján, hanem a vállalati hierarchiában elfoglalt helyük következtében is lehetőségük volna a brigádértékek fokozott védelmére. Ezt a brigádvezetők esetében még szakképzettségük, kulturáltságuk magasabb szintje is ösztönözhetné, hiszen többségük szakmunkás, sőt vannak, akik technikumi, illetve felsőfokú végzettséggel is rendelkeznek.

A BRIGÁDDEMOKRÁCIA ÉS JELLEMZŐI

Az, hogy az új tagok a brigádban kialakított értékeket magukévá tegyék, már csak azért is fontos, mert a brigádvezetők és a tagok 50 százaléka úgy vélekedik, hogy *a jó munkahely legfontosabb kritériuma a jó munkatársakban és a jó vezetőkben van*, a jó kereset, a kedvező munkakörülmények, az önálló munka stb. csak ez után következő értékek. Ez az értékrend az új tagok automatikus felvétele, tehát az ösztönösség ellen szól, és a kollektíva tudatos építését és formálását követeli meg.

A brigádokban a kollektívizmus elveinek ellentmondó polgári-kispolgári módszerekkel is találkozhatunk. Esetenként kizárnak a brigádból olyan munkásokat, akiket nevelni kellene és lehetne is, s nem szólván arról, hogy nemegyszer jellemes, gerinces, ún. „nehéz embereket” is. Előfordul az is, hogy *személyes konfliktus* alakul ki valamelyik brigádtag és a brigádvezető, illetve a brigád egyik vagy másik „hangadó” tagja között, s emiatt a tagot kizárják a brigádból, még akkor is, ha igaza van. Indokként sokszor az „összeférhetetlenségre”, az „antikollektív magatartásra” stb. hivatkoznak. Ehhez igyekeznek megfelelő közhangulatot kialakítani a csoportban, hogy a tag „önként” lépjen ki a brigádból. Ez a nyomás általában több fokozatú, amely azzal kezdődik, hogy a brigádvezető „megvonja a brigádtagtól a jóindulatát”, majd igyekszik anyagilag is megrövidíteni. A mesterségesen keltett ellenséges közhangulat végül is ahhoz vezet, hogy az érintett tag – akarata ellenére – valóban konfliktusba kerül a környezetével.

Mint ahogy a fent jelzett esetben a brigádtagok és a brigádvezető közötti viszonyban a *hierarchikus személyi függőség* még igen nagy, ezért a brigád közösséggé fej-

lődésének *alacsonyabb* szintjéről van szó. Hasonló helyzet kialakulására a leginkább ott van lehetőség, ahol a brigádvezető az üzem, illetve üzemrész valamelyik részlegének a vezetője is egyúttal (pl. műszakvezető, művezető stb.), azaz valamilyen szinten *batalmi* helyzetben is van. Márpedig ez eléggé gyakori, hiszen az említett felmérésben szereplő adatok szerint a brigádvezetők több mint 40 százaléka alsószintű, közel 4 százaléka pedig középszintű vezető. Így a vállalati *batalmi hierarchiában* biztosított helyzetük lehetőséget ad a néhány esetben tapasztalható szubjektivista-individualista törekvések realizálására és a kollektivista tendenciák gyengítésére.

A kollektívaellenes törekvések érvényesítésében közrejátszhatnak a brigád alakulásának körülményei is; például az átszervezéssel „felülről” létrehozott brigádok többségében a vállalati vezetők jelölik ki (vagy „sugallják”) a megválasztandó brigádvezetőt, ami már önmagában is a demokratizmus és a kollektivizmus korlátozását jelenti. Természetesen, ha a megválasztandó brigádvezető személyével kapcsolatos vezetői elképzelés találkozik – mint ez gyakori – a brigádtagok helyeslésével, akkor nem szenved csorbát a demokratizmus. Ha azonban „felülről” mintegy „ráültetik a brigád nyakára” a brigádvezetőt, ez nemcsak a brigád öntevékenységét, demokratizmusát sérti, hanem erősíti az ellentmondásokat, elősegíti és fokozza a rivalizálást, a klikkek, csoportok képződését. Ez pedig ismét gyengíti a brigád kollektív szellemét és rontja a hangulatot.

Ezek a káros tendenciák még tovább fokozódnak akkor, ha az új vezető „felülről való kijelölésével” a régi vezetőnek a kollektíva beleegyezése nélküli igazságtalan leváltása párosul. Nem segít ilyenkor az sem, ha – mint ez gyakran előfordul – a leváltott vezetőt valami látszat-funkcióval, fizetésemeléssel kompenzálják. Ilyen esetben ugyanis a látszat-funkció, vagy fizetésemelés nem pótolja az irányító szereppel együtt járó presztizst sem a volt vezető, sem a brigádtagok szemében.

A demokratizmus biztosítása a brigádvezető választásakor nagyon lényeges szerepet játszik a jó munkahelyi kollektivista légkör megteremtésében is. A brigádvezető kiválasztásában magától értetődően fontos szerep jut a vállalat, az üzem vezetőségének is. Ez a szerep azonban csak a dolgozók véleményéről, elképzeléséről történt informálódás és egyeztetés alapján, a dolgozók ellenvéleménye esetén pedig a tárgyyszerű indokolás és meggyőzés révén válhat kollektívát és kollektivizmust fejlesztő tényezővé.

A tapasztalatok szerint a brigádvezető-választás körülményeiről nem nyilatkoznak mindig szívesen a brigádtagok. Ez arra enged következtetni, hogy a szocialista brigádok hierarchikus felépítésű munkaszervezeti jellege gyakran elkülönül és összeütöközik a brigád mint az egyenrangú munkatársak kollektívája jellegével. Ennek az ellentmondásnak mélyebb és szélesebb körű társadalmi – nemcsak a brigádok szintjén jelentkező – okai abban a kérdésben kulminálnak, hogy vajon a brigád egésze és egyes tagjai politikailag, szakmailag, kulturális szempontból eléggé érettek-e arra, hogy öntevékenyen és felelősséggel választhassák meg vezetőjüket. Képesek-e olyan vezetőt választani, aki képviselni tudja mind a brigád és tagjai, mind az üzem, üzemrész (tehát a különböző szintű társadalmi és gyári érdekek) egységét? Olyan vezetőt, aki a gyakran ellentmondó érdekek képviselője során létrejövő vitákban, harcokban eredményesen képes együttműködni a vállalati vezetőkkel és a brigádtagokkal a végső fokon közös társadalmi célok megvalósításában?

Amikor az üzemben, a vállalatnál azt a kérdést teszik fel, hogy a brigádon belüli demokrácia érvényesítésének mennyiben „érettek” a feltételei, nem mindig azoknak a kérdőjeleknek a feloldásáról van szó, hogy a brigádak heterogén összetételűek, s

így politikailag, szakmailag, kulturálisan az ismeretek, az informáltság stb. terén a fejlettség különböző színvonalát képviselik. Így valóban lehetnek kétségek. Az „érett-ségnek” több esetben van olyan – főleg felsőbb szintű és inkább látens – nem éppen demokratizmust és kollektivizmust fejlesztő tartalma, értelmezése, hogy a brigád-vezető mennyire felel meg a *gazdasági vezetés* által képviselt álláspontot feltétel nélkül támogató szerepre. Minthogy az ilyen elvárások eléggé gyakoriak, ezért ebben az esetben a brigádvezető kiválasztásával kapcsolatos *javaslattevő* jog átalakul a brigád tagjainak véleményét (esetenként még a formális demokráciát is) figyelmen kívül hagyó *kijelöléssé*.

Igaz, hogy a demokrácia effajta durva megsértése csak igen ritkán fordul elő. Ugyanis a vállalat, az üzem vezetői általában a brigád társadalmi funkciót viselő vezetőit bízzák meg az elvárásaik realizálásával, akik a legkülönbözőbb módszerekkel, a nagyobb zökkenőket lehetőleg kerülve, a brigád egyes hangadóinak megnyerésével érik el céljukat. Ezek a „finomabb” módszerek sem erősítik azonban a csoport közösségi viszonyait, kapcsolatait. Az ilyen, vagy a demokratizmust durvábban sértő eljárásoknak ugyanis a legtöbbször az a következménye, hogy a kijelölt brigád-vezető nem tudja magát elfogadtatni kollektívájával, *magányossá*, a csoportjától *elszigeteltté* válik. Ez pedig nemcsak a klikkek kialakulásának az egyik ösztönzője, hanem a brigád sikertelenségét, tevékenységének a korlátozását is maga után vonja. A demokratizmus megsértése rontja tehát mind a kollektív szellem erősödését és továbbfejlődését, mind pedig a termelés szubjektív feltételeinek pozitív alakulását.

A SZOCIALISTA BRIGÁDOK KOHÉZIÓS EREJE

Ugyanezek a tendenciák érvényesülnek akkor is, ha akár a csoporton kívüli, akár az azon belüli hierarchia más kérdések eldöntése kapcsán sérti meg a demokratizmust. Éppen ezért nagyon fontos erősíteni a demokratizmus közösségfejlesztő tendenciáját, mert általában ma még a legjobb szocialista brigádok sem teljesen zárt, a csoport *minden* tagját összekapcsoló homogén közösségek, hanem *heterogének* a tagok világnézete, szaktudása, műveltsége, társadalmi aktivitása, jelleme, rokonszenvek kapcsolatai stb. tekintetében. Ugyanakkor a brigádok többségében található egy relatíve zárt csoportmag, amelynek tagjait a rokonszenvi kapcsolattal átitatott közös (gyakran közösségi) érdek fűzi össze, nemcsak az együtt végzett munkában, hanem azon kívül is. Az ilyen csoportnak *normateremtő és normamegőrző szerepe van* a brigád más tagjaival szemben is. Ezért e csoporton kívül eső – sokszor magányos – tagok a brigádban maradás érdekében a közösséget érintő fontosabb ügyekben kénytelenek azonosulni a csoport által képviselt és védett normákkal.

Lényegében hasonló a helyzet azokban a brigádokban is, ahol több csoportra tagoldódik a közösség. A brigádon belüli *tagolódás* végső alapja legtöbbször *az érdekek rokonszenv-kapcsolattal átszőtt közössége* a csoport tagjai között. Ugyanakkor a brigádközösségen belül az elkülönült csoportokat, illetőleg a magányosokat és a csoporttagokat *a munkaviszonyból eredő hivatalos jellegű* kapcsolat és kötelesség is összfűzi.

Ebben az esetben mutatkozik meg tulajdonképpen tisztán a *munkaviszonyból* eredő *szükségszerű kapcsolatok* pozitív szerepe abban, hogy ott is összefogják az embereket, ahol a brigádok mint *társadalmi közösségi szervezetek* még nem minden tagjukat átfogóan működnek. Ahol tehát az embereket összekapcsoló közösségi elemek csak egy kisebb csoportra terjednek ki, és ahol csoportokra *szétválasztó* és *el-*

különítő oldalak is működnek. Éppen a csoportokon belül működő, *az embereket érdekek és rokonszenv alapján összefűző közösségi kapcsolatoknak* egyúttal eme másoktól *elkülönítő* funkciójával kapcsolatos viszont az, hogy például esetenként az elkülönült csoportok a brigádmunkával kapcsolatos információkat torzítva adják tovább, vagy késleltetik az ugyanazon brigádon belül más csoportok, vagy magánosok részére.

Ugyanakkor az is igaz, hogy a csoportok illetve a magánosok egy brigádon belül történő elkülönülése nem feltétlenül csak negatív hatású a közösségépülés szempontjából. Gyakori ugyanis az, hogy azokkal szemben tömörülnek csoporttá egy brigádon belül, akik például nem tudnak mértéket tartani az ivásban, anyagiasak, vagy akik nem hajlandók magukévá tenni a közös munkában, a közös megmozdulásban, a társadalmi munkában a brigád más tagjai által már korábban kialakított pozitív normákat. Ez a fajta elkülönülés a brigádon belül végső soron a már kialakult szocialista közösségi értékeket védi a kispolgári-polgári jellegű felhígulástól. Tehát arról van szó, hogy *az egy brigádba tartozás még nem feltétlenül jelent az egy közösséghez tartozást*, éppen az elfogadott és a magatartásba áttett értékek minőségi különbsége miatt. Egy brigád és egy közösség ebben az értelemben nem azonos fogalmak.

Ilyen esetben nem egyszerűen közösségen belüli csoportokról van szó, hiszen a csoportok még a zártabb közösségekben is természetes jelenségek. Például a munka eltérő jellege, helye stb. alapján még valamely jól dolgozó brigádon belül is egymás mellett működő dolgozó csoportok alakulnak ki, amelyek relatíve „izolálódnak” egymástól. Az „elszakadás” gyakran vezet ellentétekhez, rivalizáláshoz közöttük. Ez a fajta eltérés és ellentmondás azonban még nem zárja ki, hanem éppen feltételezi a közösség továbbfejlesztésének lehetőségét. Másképpen merül fel azonban a zártabb közösségépülés lehetősége akkor, ha a brigádon belül létező különböző csoportoknak például a nemek szerinti elkülönülés az alapja.

Elégé általános ma még, hogy a vegyes (férfi és női) brigádokban a férfiak ki-zárják, elkülönítik a nőket a zártabb közösségi jellegű csoportokból. Ezekben a brigádokban a nők vagy magányosak, vagy „lánc” alakzatban két kapcsolattal rendelkeznek. Nyilvánvaló, hogy ebben is kifejeződik az a társadalomban is meglévő ellentmondás, hogy a brigádok nőtagjai nem egyenjogú társai a férfiaknak még akkor sem, ha lényegében azonos munkát végeznek. Ma még a szocialista brigádokban – az említett ellentmondások, különbségek bármely típusáról is legyen szó – túlzás nélkül mondhatjuk, hogy a brigádtagok közötti rokonszenv-kapcsolatok általában lazák és szűkek. Két, esetleg három emberre terjednek ki, s ez szintén a mai közösségi szerveződés még alacsony szintjére utal.

Ezt igazolja az is, hogy a brigáderkezeletek témái között a *személyiség alakulását* közvetlenül érintő problémák csak elvétve szerepelnek. Hiszen e problémák megvitatása egymás mélyebb ismeretét igényli, a személyes problémák megoldása pedig nagyfokú bizalmat és tapintatot követel a brigád tagjaitól. Ugyancsak a magasabb fokú közösségi szerveződés hiányáról tanúskodik az is, hogy a tanulással, a művelődéssel, a társadalmi, politikai kérdésekkel kapcsolatos problémák is csak ritkán szerepelnek a brigádmegbeszélések napirendjén. Márpedig ezek a szocialista brigádoknak mint *informális társadalmi-politikai szerveknek* a tulajdonképpeni, tehát a *szocialista jellegüket közvetlenül kifejező feladatait* jelentik.

Az említett felmérések szerint a brigádmegbeszéléseken gyakrabban szerepelnek a munkabrigádok „*másik*” oldalából, tehát *a munkavállalással kapcsolatos*, a hivatalos, a formális *jellegből* eredő: a termeléssel, a munkaszervezéssel, a munkakörülményekkel és a bérezéssel kapcsolatos problémák. Ezzel együtt azt is meg kell jegyez-

nünk, hogy a szocialista brigádok eme két oldala egymástól elválaszthatatlan kölcsönhatásban van. Ugyanakkor a két oldal mindegyikének megvan a viszonylagos önállósága. A két oldal relatív önállóságának fejlettsége egyúttal a szocialista jellegű közösségi fejlődés színvonalának is a mutatója.

Az, hogy a brigádtagok döntési lehetőségei ma még csak a brigádmozgalomban elért különböző fokozatokkal együtt járó pénzjutalmak elosztására és az egyes brigádtagok kisebb mértékű felelősségrevonására és szankciók foganatosítására korlátozódnak, éppen úgy a társadalmi, közösségi jellegük alacsonyabb szervezetségi szintjét jelentik, mint a fentebb említett más területek. Ennek a problémának mintegy másik oldalát jelzi az, hogy számos olyan kérdése van a brigádéletnek, amit a brigádok megkérdezése nélkül a felsőbb üzemi, vállalati vezetők döntenek el, ami a brigád vállalati-hatalmi hierarchiájában elfoglalt, *munkavállalással* kapcsolatos szervezetjellegét erősíti. Ennek az oldalnak az erősödése ellentmond a szocialista-közösségi jelleg fejlesztésének, minthogy korlátozza a munkán kívüli együttműködés közösségi élményeket és közösségi tudatot, valamint érzelmeket teremtő hatásának érvényesülését.

A HÁRMAS JELSZÓ MEGVALÓSULÁSA

Ha a szocialista brigádokban tapasztalható ellentmondásokat a szocialista brigádok hármás jelszavában kifejeződik: „Szocialista módon dolgozni, tanulni, élni” követelmények teljesítése jegyében született *szocialista munkaverseny-vállalások* oldaláról vizsgáljuk, ugyancsak a fentebb jellemzett problémákhoz jutunk. Vagyis a szocialista brigádoknak a *munkaszervezet jellegéből* eredő *termelési-gazdasági munkaverseny-vállalását* a vállalati, üzemi gazdasági vezetők tervszerűen szervezik, ösztönzik és irányítják. Sőt, vannak vállalatok, amelyek nemcsak irányszámokat adnak, hanem pontosan megjelölik a brigád feladatait is. A termelési-gazdasági vállalások ily módon nem annyira a brigádtagok *önkéntes, közös* elhatározására születnek, hanem inkább a vállalati-üzemi hatalmi hierarchia által megfogalmazott *kötelességként* jelennek meg. A vállalatok ilyen felülről történő szervezése annyira beleivódott a brigádtagokba, hogy nemcsak elfogadják ezt az állapotot, hanem igénylik, sőt – esetenként – követelik is. Ennyiben a vállalatok felülről szervezése kényszerhelyzetet jelent a vállalati gazdasági vezetők számára is.

Ennek aztán az a következménye, hogy a szabad ötlet lehetősége nagymértékben korlátozott, az önálló ötlet alapján felajánlásokat tevők köre igen szűk, általában 2–3 emberre terjed ki egy-egy brigádban, főként azokra, akik – mint mondják – „az ész képviselik” a csoportban. A többiek szerepe arra korlátozódik, hogy megszavazzák a javaslatokat. Gyakran egyszerűen rábizzák magukat az „ész képviselő” társaikra, akik több év tapasztalataiból kiindulva nagyon jól tudják, hogy mit valósíthat meg a brigád.

Az elmondottak alapján úgy tűnik, hogy a brigádok *munkaszervezet* jellegéből eredő termelési-gazdasági funkciója ma még a közösségi szervezetségük alacsonyabb szintjén érvényesül. Pontosabban e funkció megvalósulása a társadalmi-közösségi szervezetség és önállóság alacsonyabb szintjét hozza létre.

A gazdasági vállalatok terén lehetséges önállóságot, még pótvállalások esetében is – amikor tulajdonképpen legnagyobb a brigádok önállósága –, lényegében a műszaki, az áru-piac viszonyok korlátozzák. A felajánlások és túlteljesítésük lehetőségét és szükségletét ugyanis a műszaki felételeken kívül főként a termékekkel kap-

csolatos piaci igények, a kereslet–kínálat határozzák meg. Ha valamely termékből megnő a kereslet, vagy jelentősen megváltozik a technológia, ott a felcsillanó új vállalati-üzemi lehetőségek a brigád öntevékeny közösségi aktivitásának is nagyobb teret engednek. Így maguk az objektív körülmények – a műszaki feltételek és az áru–piac viszonyok is – jelentős mértékben meghatározzák a brigád, a brigádtagok szubjektív akarását, közösségi jellegű tevékenységének lehetőségét.

Az elmondottak alapján nem túlzás tehát levonni azt az következtetést, hogy a közösség fejlődésének lehetőségei valamely üzemen, vállalaton belül jelentős mértékben a hierarchikus-hatalmi rendszeren, a műszaki fejlettség színvonalán és az áru–piac viszonyokon keresztül közvetítődnek. Ehhez még hozzá kell tenni: mivel a brigádok jelentős része nem más brigádoktól elkülönülten dolgozik, nem lehet a termelési, gazdasági vállalásának lehetőségeit s ezzel összefüggésben az önállóságát és a kollektívizmus szintjét sem önállóan, más brigádoktól, azok vállalásaitól elszigetelten vizsgálni.

Egyes brigádok vállalás-lehetőségeit és önállóságát kisebb-nagyobb mértékben korlátozhatják, vagy éppen előrevihetik azok a brigádok, amelyekkel munkaszervezési, feladatmegoldási, termelőeszköz-használati stb. közösségben oldják meg feladataikat. E célok megvalósítása természetesen nem egyszerűen munkaköri kötelességet jelent, hanem az azon túlmutató, önként vállalt erőfeszítéseket is, bizonyos mennyiségű és minőségű feladat közös megvalósítására (pl. anyag- és energiatakarékosság, határidő-előrehozás, újítás stb.). Éppen az ilyen termelési-gazdasági feladatok megoldásakor lép előtérbe a brigádnak a munkavállalási szervezet jellegén túlmutató közösségi oldala is, tehát a szocialista jellege. Az más kérdés, hogy a szocialista munkabrigádokat időnként felhasználják „hézagpótló” szerep betöltésére is (pl. az elmaradások behozására, vagy olyan munkára, amely eredetileg nem volt a munkaköri feladatuk, vagy ha az volt, de az elmaradás nem rajtuk múltott stb.). Azonban ezekben az esetekben is a munkaköri feladaton túlmutató önkéntesség, segítőkészség dominál, tehát a kollektívizmus bizonyos szintje valósul meg. De az ilyenféle feladatok megoldása azt is jelzi, hogy a munkaköri kötelességet nem mindig lehet mechanikusan szétválasztani az azon túlmutató önként vállalt társadalmi-közösségi jellegű feladatoktól.

Ez még akkor is így lehet, ha egyébként valamely feladat elvégzése, vagy egy-egy előírás betartása kifejezetten munkaköri kötelezettségként jelentkezik. Mégis, bizonyos speciális helyzetekben e kötelezettség társadalmi-közösségi jellege kerülhet az előtérbe. Ilyen eset előfordulhat például egy brigád alakulásakor, közösséggé szerveződésének alacsonyabb szintjén, amikor például a munkakezdés és a feladatmegoldás pontossága, a balesetelhárítással kapcsolatos feladatok megvalósítása, nagy értékű felszerelések óvása vagy egyes dolgozóknál a munkaidőn belüli italozásról történő lemondás stb., mint társadalmi-közösségi feladatok jelentkeznek, amelyek egyébként a munkavállalás elemi kötelezettségeiként szerepelnek. Ezekben az esetekben azonban a munkaköri kötelességen túlmutató, önként vállalt, társadalmi-közösségi fejlődést előbbre vivő hatásuk – legalábbis átmenetileg – előtérbe kerülhet. Ez utóbbi oldal döntővé válhat annál is inkább, mert az említett példák a gazdasági-termelési vállalások munkafegyelmet érintő oldalának az alakulásával vannak kapcsolatban, egy-egy elemét képezve annak, amelyek alakulása egyúttal elválaszthatatlan a közösségi fejlődésük bizonyos szintjétől is.

A BRIGÁDOK TÁRSADALMI MUNKÁJA

A szocialista brigádok termelési-gazdasági funkciójának olyan oldala is van, amely nem a munkaszervezet formális jellegéből ered, hanem informális *társadalmi-közösségi jellegük következménye*. Ilyen például a *társadalmi munka*. Ezen a területen a fentebbieknél nagyobb jelentősége van az önálló kezdeményezésnek és a közösségi vonások fejlesztésének. A tapasztalatok azt mutatják, hogy a társadalmi munkavállalások ma már majdnem minden brigádban jellemzőek. A brigádok és brigádtagok nagyobb arányban a munkahelyükön, kisebb arányban pedig a lakóhelyükön végeznek társadalmi munkát, ha ez utóbbi nem esik egybe a munkahelyükkel.

A társadalmi munkavállalás tekintetében alig van eltérés a női és a férfi brigádok, illetve brigádtagok között. Ez pedig már csak azért is fontos, mert – mint ez közismert – ma még a nők viselik a családi munka nagyobb és több időt igénylő terheit. Ennek ellenére a felmérések azt igazolják, hogy a nagyobb terhek nem vonják el a nőket a társadalmi munka végzésétől. E téren inkább differenciáló tényezők mutatkozik a munkahely és a lakóhely közötti távolság. Ugyanis ahogyan nő a lakás munkahelytől való távolsága, annak arányában csökken a brigádtagok munkahelyen végzett társadalmi munkaideje. Bizonyos utazási távolságon belül (26–40 km) e tendencia uralkodónak tűnik.

A társadalmi munka végzésében ugyancsak differenciáló tényező a tömegszervezeti tagság. Ugyanis azok, akik tagjai a pártnak és más tömegszervezeteknek, az esetek többségében rendszeresen részt vesznek a társadalmi munkában. A társadalmi munkavállalás pozitív tényeinek alakulásában mindenekelőtt a szocialista brigádok közösségi jellegű szervezethez tartozásának van a legnagyobb szerepe.

Am az egyes szocialista munkabrigádokban *más és másként értelmezik a társadalmi munka tartalmát*. Ugyanis egyes brigádok, illetve brigádtagok csak a szakmájukon kívül eső és a munkaidőn túl végzett feladatokat tartják társadalmi munkának. Más brigádok lényegtelennek tekintik, hogy szakmábavágó, vagy azon kívüli termelésről van-e szó. Megítélésünk szerint valamely feladat elvégzését az teszi társadalmi munkává, hogy az ellenszolgáltatás nélküli, közvetlenül a közösség érdekében és szabad időben végzett munka. A társadalmi munka tartalmával kapcsolatos vélemények az egyes brigádokban sokkal árnyaltabbak ennél. Egy kérdésben azonban egységesen látják a – ma még gyakran meg sem valósított – követelményt: a társadalmi munkát munkaidőn túl kell végezni. Ma még a gyakorlatban kettősség tapasztalható a társadalmi munka felfogásában. Társadalmi munkának veszik azt is, ami bár nem munkaidőre kötelező, de munkaidőn belül végzik, s annak tekintik azt is, amit a munkaidőn túl a társadalom hasznára (esetleg az egyes brigádtagok segítése céljából) végeznek.

A társadalmi munka felfogásának eme kettősségében, ellentmondásos megítélésében – úgy tűnik, szerepe van a vállalatok, az üzemek által kialakított eddigi gyakorlatnak is. Ugyanis vállalati, üzemi szinten gyakorlattá vált, hogy a kommunista műszakot, mint társadalmi munkaformát – a legtöbbször objektív okok miatt (pl. munkaerőhiány, váratlanul megnövekedett piaci igények stb.) a termelési lemaradások, illetve a sürgős pótigények teljesítésére használják fel, úgy azonban, hogy a dolgozók teljesítéséből befolyó bért valamilyen társadalmi hasznosságú célra fordítják. Ebben az esetben a dolgozók, bár önként és egyénileg, fizetés nélkül, de munkakörükön belül, más esetben munkakörükön kívül dolgoznak közvetlen társadalmi célokért.

Úgy tűnik, hogy éppen ebben a munkaformában alakultak ki azok a főbb jellem-

zők: az önkéntesség, az ingyenesség, a társadalmilag hasznos cél stb., amelyek a munka társadalmi jellegét meghatározzák. Az ezeken kívüli tényezők, például az, hogy a szakmájában, vagy attól eltérően dolgozik-e valaki társadalmilag hasznos cél érdekében, másodlagos tényezőnek tekinthetők. Az előbbieknél közösséget formáló, erősítő szerepük is van. Emellett a társadalmi munka egyúttal az a terület, amely – minthogy itt megszűnik a bérnagyság mint személyes hajtóerő szerepe – felszínre hozza az emberek közötti felfogásbeli, jellegbeli, pszichikai-erkölcsi különbségeket, amelyek *a munkavégzés személyiséget fejlesztő* hajtóerői. Ezért a felszínre került ellentmondások, annak kapcsán, hogy „ki fogja meg a szerszámot” és milyen szerszámot, meg azt is, hogyan dolgozik vele valaki akkor, amikor „nem köszöni meg azt senki” stb., élesebbek és nyiltabbak. De ennek alapján fokozottabban felszínre tör a brigádoknak mint társadalmi-közösségi öntevékeny szervezeteknek az egyének személyiségét ilyen vagy olyan irányban formáló-nevelő szerepe is. Amennyiben a brigád ezt a személyiség-problémákat felszínrehozó és nevelő funkcióját a szocialista társadalom fejlődésszükségleteivel összhangban tudja betölteni, még fokozottabban érvényesül a társadalmi munka közösségformáló hatása.

Hangsúlyozzuk, hogy ez végső fokon attól függ, hogy a brigád *milyen szintet ért el szocialista jellegének* megteremtésében. Ebben mindenekelőtt a brigádvezetőnek, a jó értelemben vett „hangadóknak” és általában a brigádfunkciót viselőknél van jelentős kezdeményező-alakító szerepük. Ehhez azonban hozzá kell tennünk: annak megfelelően, hogyan érzékelik és értékelik a brigád közszellemét és az egyes tagok személyisége fejlesztésével kapcsolatos feladatokat.

A társadalmi munkában a brigádtagok között felszínre kerülő ellentmondások, sőt egyes esetekben ellenzékiesség a társadalmi munkával szemben, nemcsak az egyéni hozzáállás és felfogás kérdése. A brigád közösséggé szervezése folyamatának árt, gátat vet, hogy időnként a kommunista műszakokban végzett társadalmi munkában sok a formális elem, a „társadalmi munkát a társadalmi munkáért” öncélú szervezés, amely többek között úgy is jelentkezik, hogy a vállalatvezetés az önként társadalmi munkára jelentkeztetteknek nem tud megfelelő feladatot adni. S ha adnak is, az nem mindig komplex módon szervezett, ezért aztán előfordul, hogy míg egyes gyártmányokból felesleg, más termékekből lemaradás mutatkozik. Az is előfordul, hogy a társadalmi munkát követő „rendes” munkanapokon egy-egy üzemegegységben nem tudnak megfelelő munkát adni a munkásoknak stb. Az ilyen és ehhez hasonló ellentmondások dezorganizálják a szocialista közösségi tudatot s gátolják a közösséggé fejlődést is. Csak a *társadalmilag valóban hasznos, jól szervezett* feladatok megvalósítása járhat a közösséggé szerveződés erősítésével és fejlesztésével. Mindenféle formális elem, az ösztönösség és a vele járó anarchia árt a társadalmi munka közösségi jellegét fejlesztő szerepének, talán még jobban, mint a munkaidőben munkabérért végzett kötelességszerű mindennapi munka.

Ma még minden olyan munkafeladat és vállalat szervezése, amelyet a munka- időn túl kell teljesíteni, a dolgozók nagy része számára – a szocialista munkabrigádtagok számára is – nehézséget okoz, hiszen csökkenti a szabad időben megoldásra váró egyéb hasznos és fontos feladat elvégzését. Ezért ha a szocialista brigádok tagjai a szervezetlenség következtében a társadalmi munka formális vonásait érzékelik, és összevetik azt az egyénileg fontos feladataik elvégzésének elmaradásával, ez általában a társadalmi munka társadalmilag és egyénileg hasznos szerepének a megkérdőjelezésével járhat.

A BRIGÁDOK ÉRTÉKELESÉNEK PROBLÉMÁI

Az elmondottakból megállapíthatjuk, hogy mindenekelőtt a *munkának*, illetve a *munkával*, a *termeléssel* kapcsolatos vállalásoknak van napjainkban a kollektívát és a személyiséget legintenzívebben formáló ereje és hatása a dolgozók tömegeiben, még akkor is, ha számos – fent jelzett – ellentmondás korlátozza a fejlődés lehetőségeit. Ezt egyébként – ha közvetve is – alátámasztja az is, hogy azoknak a dolgozóknak a száma, akik a termelékenység növelésében látják a szocialista brigád fő feladatát, a megkérdezettek több mint 45 százaléka teszi ki. Míg azoknak az aránya (9 százalékkal) az átlag alatt van, akik a művelődésre ösztönzésben látják a mozgalom fő célját.

A brigádtagokra jellemző eme megítélésekkel lényegében harmonizál a különböző szintű vezetőknek a brigád-vállalások ellenőrzéséről kialakított értékítélete is. Ugyanis míg a termeléssel kapcsolatos brigád-vállalások teljesítését évente többször, de legalább négyszer ellenőrzik, addig a művelődéssel, a továbbképzéssel és a közösségi élet alakításával összefüggő vállalásokat legfeljebb csak egyszer-kétszer, s akkor is csak tessék-lássék módon, tehát formálisan ellenőrzik. Az értékeléseket, ellenőrzéseket végzők esetenként nem a brigád működését, továbbképzését, kollektív jellegének fejlesztését is szolgáló *tevékenységet*, hanem e tevékenységforma *igazolásait* vizsgálják (pl. a brigádnaplóba ragasztott mozi- és színházjegyekkel).

Vagyis az értékelésben a termelés, a gazdasági vállalások eredményes teljesítésének a megítélése dominál. Esetenként előfordul az is, hogy a kiváló brigád cím adományozásakor elsősorban azokat a brigádokat értékeli a legjobban, amelyek olyan terméket termelnek, amely nagy jövedelmet hoz. Az ilyen egyoldalú értékszemlélet, a csak a jövedelmezőség mértékét tekintetbe vevő megítélés alapján nemcsak a közösség és személyiségfejlődés egyéb tényezői szorulnak háttérbe, hanem a gazdasági-termelési vállalásokat értékelő szemléleten belül is torzulás következik be.

Vannak ugyanis olyan brigádok, amelyek éveken, sőt évtizedeken át ugyanazt a terméket gyártják, sok munkával, nagy odaadással, de kevesebb haszonnal, és emellett még a kulturális művelődési és a közösségi életet fejlesztő követelményeknek is eleget tesznek, mégsem értékeli pozitívan a munkájukat. Pedig komplexen, sokoldalúan teljesítik a brigád hármas jelszavában megfogalmazott követelményeket, mégis hátrányba kerülnek a „nyereséges” brigádokkal. Ez nemcsak a több oldalú és eredményes társadalmi tevékenység hiábavalóságának az érzését táplálja, hanem a termelőmunka értékét is csökkenti.

Az egyoldalú jövedelemre orientáltság elvonja a brigádokat a művelődés és továbbképzés sok szabad időt igénylő feladatainak a teljesítésétől, mégpedig fejlődésünknek abban a szakaszában, amikor az egyének képességei sokoldalú kibontakoztatásának a jelentősége mind a munkában, mind pedig a társadalmi-politikai életben ugrásszerűen megnövekedett. S ugyanez vonatkozik a kultúrára, a művelődésre, a személyes emberi kapcsolatokra is. A munkában alakuló egyéniség szocialista tulajdonságainak formálódása és fejlődése ugyanis elválaszthatatlan a kulturális és a művelődési szinttől, hiszen a szocialista brigádok művelődési-kulturális szintje befolyásolja a közösség és tagjai szocialista egyéniségének formálódását.

MŰVELŐDÉS A BRIGÁDOKBAN

A művelődésnek, a kulturális és művészeti tevékenységnek sokféle formája ismeretes. A kérdés az, hogy a vállalat vezetése ezek közül melyiket tartja a legfontosabbnak, melyik az a terület, ahol a szükségletek a legjobban érzékelhetőek. Ezzel kapcsolatban az a tapasztalat, hogy a vállalat vezetői főképpen a *vállalat érdekeinek megfelelő szakmai továbbképzést támogatják*, vagy azokat a törekvéseket, hogy a dolgozók elvégezzék – befejezzék – a 8 általános iskolát. Az, hogy a vállalatok nem támogatnak bármilyen továbbképzési törekvést, az elsősorban nem valamiféle szűk vállalati szükségletstruktúrában történő gondoskodásnak az eredménye, hanem gyakran a létszám gondokkal van kapcsolatban. A vállalat, az üzem munkaerőhelyzete tehát az általános művelődési-kulturálódási lehetőségeket is befolyásoló tényező.

Ezt az objektív helyzetet azonban tovább differenciálják bizonyos szubjektív tényezők is – mindenekelőtt egyes üzemvezetők és a művezetők felfogása a továbbképzés szükségességéről. Az üzem- és művezetőknek a továbbképzéssel kapcsolatos felfogásában ugyancsak szerepet játszik egy objektív termelési tényező: a nagyobb eredményességre való törekvés. Emellett azonban szerepet játszik az is, hogy a dolgozók nagyobb arányú tanulása a termelésben főleg a vezetők számára jelent nagy gondot, ezért – ha burkoltan is – akadályozni törekszenek a továbbtanulást, tanulást. Természetesen ezt nem tudják nyíltan hangoztatni, már csak az általános társadalmi szükségletek, a közszellem, és a brigádok hármasszavában megfogalmazott követelmény teljesítése miatt sem, de hátráltathatják a megvalósulást. Így ütközik össze a társadalmi termelési szükséglet teljesítésének követelménye az egyéniségfejlesztést szolgáló továbbtanulás-szükséglettel, amely azonban nem választható el a termelés-től sem.

Ezt az ellentmondást egyes szocialista brigádok úgy oldják fel, hogy *önként vállalják* a továbbképzésben részt vevő dolgozótársuk munkájának elvégzését is. Ebben az értelemben ennek az ellentmondásnak a megoldása tehát a kölcsönös egymásrautaltság és segítség közösségi elemének erősítését és fejlesztését is elősegítheti. Ez még olyan esetben is előfordul, amikor a vállalatok pénzjutalommal, jutalomszabadsággal is ösztönzik az általános iskola 8 osztályának elvégzését vállaló dolgozókat. (Ezzel kapcsolatban meg kell jegyeznünk, hogy a brigádtagok között vannak olyan munkások, akiknél hiányzik az igény a továbbtanulásra és a tanulás iránt, holott nagy szükség volna rá. A vállalatok ösztönzésének ebből a szempontból pozitív szerepe van.)

Néhány üzemben a dolgozók továbbképzésére egyénekre szóló tervet dolgoznak ki, javaslatot tesznek a célszerű továbbképzési formákra és szervezik is azokat. Mint utaltunk rá, ez főként a gyári, üzemi termelési profilnak megfelelő továbbképzést, szakmunkásképzést és ösztönzést jelenti. A magasabb szintű – középiskolai, főiskolai, egyetemi – továbbképzést kevésbé szorgalmazzák és ösztönzik a gyárak, az üzemek.

A fentiekből kiderül, hogy *a tanulási igény és a lehetőség* nem mindig esnek egybe. Előfordul, hogy a dolgozók tanulni szeretnének, a vállalatnál megvan erre a lehetőség, az elfogult, szubjektív vezetői szemléletbeli problémák miatt mégsem teljesül a kívánság. De előfordul az is, hogy a jelentkezéskor tapasztalható nagyobb igények a feltételek biztosítása ellenére is csökkennek a megvalósulás során.

A vizsgált üzemekben a szakmunkások és a középszintű vezetők tanulnak a legnagyobb, a segéd- és betanított munkások pedig a legkisebb arányban. Messze elmarad az általános iskolába járó dolgozók száma attól az aránytól, amely kívánatos

volna. Azokat a dolgozókat, akik fontosnak tartják a tanulást és a továbbtanulást, a legkülönbözőbb motívumok ösztönzik erre; például a több kereset igénye (főleg a 40–50 éveseket); a magasabb beosztás reménye (nagyobbrészt a 21–25 éveseket); a több tudásra vágyás; nem akarnak lemaradni másoktól; a jelenlegi beosztásuk megköveteli stb. Ugyanakkor nem jelentéktelen azoknak a száma, akik egyáltalán nem tartják fontosnak a tanulást, s elvéve bár, de olyan felfogással is lehet találkozni, amely szerint az aki tanul, „a munka alól akar kibújni”.

Hasonlóan differenciált a kép a dolgozók *otthoni könyvtárányát*, illetve *könyvtári tagságát* tekintve. A dolgozóknak több mint a fele nem tagja a könyvtáraknak. Ezek között ugyanúgy megtalálhatók a 20 év körüliek, mint az 50 évesek, bár az utóbbiak aránya a nagyobb. A vállalati könyvtárak tagjai legnagyobb arányban a szakmunkások, az adminisztrátorok, a középszintű vezetők, a legkisebb arányban pedig a segéd- és a betanított munkások közül rekrutálódnak. A könyvtári tagságnál még fontosabb az a kérdés, hogy mit olvasnak. Ez az iskolai végzettségtől, a beosztástól, az érdeklődési körtől, a személyes lehetőségektől függően ugyancsak differenciált képet mutat. Az iskolai végzettséget tekintve például a kb. 1–4 osztályt végzetek között elég sokan vannak, akik nem szeretnek olvasni, és tulajdonképpen az 5–7 osztályt végzeteknél kezdődik a nagyobb arányú olvasási igény. A fiatalok részéről különösen nagy az érdeklődés a krimi, a sci-fi iránt, a 30 év körüli generáció olvasmányai között pedig a természettudományi könyvek, a versek és a folyóiratok, a napilapok egyaránt megtalálhatók.

A művek olvasásából azonban gyakran hiányzik a *céltudatos* művelődési elem, vagy pedig csak kis arányban szerepel. Így az olvasott művek, műfajok inkább csak a *szórakozási* igényt elégítik ki, és nem úgy jelentkeznek, mint az életmód lényeges elemei, mint az élet minőségi igény szintjét alakító tényezők. E probléma lehetséges tervszerű, szervezett megoldása irányába mutat az a kezdeményezés, hogy a szocialista brigádok szerződést kötnek valamelyik könyvtárral, amely művek ajánlásával segíti az olvasási kultúra fejlődését. Számos brigád a saját tagjai számára kötelezővé teszi évente néhány könyv elolvasását.

Ugyancsak véletlen, ösztönös tényezők befolyásolják a brigádok *színházlátogatását* is. Bár, ha a megtekintett színdarabok számát nézzük, egyes brigádoknál ez nagyobb, mint az elolvasott könyvek száma. De ezen belül itt is differenciált a helyzet attól függően, hogy működik-e a munkahelyen, illetve a városban színház (bár a színházat *nem* látogatók kb. 20–25 százaléka olyan helységekből kerül ki, ahol állandó színház van). Emellett a színházlátogatás gyakoriságát befolyásolja a kisebb gyermekek száma, az életkor (a fiatalok általában nagyobb arányban járnak színházba), a beosztás (a középszintű vezetőknél kisebb a színházba járók száma) stb.

Hasonló körülmények játszanak szerepet a *mozilátogatás* számának alakulásában is. Itt azonban az arányok kedvezőbben alakulnak, a fiatalok, de még a betanított és segédmunkások esetében is (általában hetente egyszer néznek filmet). Akár a mozi-, akár a színházlátogatás gyakoriságát mutató számszerűségnél sokkal jelentősebbek azok az arányok, amelyek inkább a tartalmi kérdésekkel kapcsolatosak. Az adatok szerint akár színházi előadásról, akár moziról van szó, a dolgozók közel 70 százalékát a *szórakoztató műfajok* érdeklik, s csak ez után következnek a drámák, melyeket a dolgozók kb. 19 százaléka kedvel, míg a komoly zene, az opera alig kap helyet a dolgozók érdeklődési körében. A komoly műfajokat inkább a közép- és felsőfokú végzettségűek kedvelik, de közöttük is legalább 50 százalék körül van a szórakoztató műfajok kedvelőinek részaránya. A drámát kedvelő nők száma közel kétszerese a férfiak arányának.

A szocialista brigádok fentebb vázlatosan jellemzett kulturális és művelődési tevékenységében tehát a szórakozás az alapvető elem. Ezen nem változtat lényegesen az sem, hogy egyes vállalatok ösztönözni törekcszenek a brigádok művelődését azzal, hogy például 50 százalékos színházbérlet-kedvezményt adnak a tagoknak; a vállalat művelődési központjából pedig minden hónapban rövid ismertetőkkel ellátott ajánlásokat küldenek a brigádtagoknak a prózai és szépirodalmi művekből, s rendszeresen megküldik a művelődési otthon programját; múzeum- és tárlatlátogatást, munkásakadémiát, ismeretterjesztő előadást szerveznek stb.

A brigádtagok közös művelődésének szervezett formái alkalmasak arra, hogy fokozatosan felkeltsék az igényt a művelődés és a kulturálódás iránt. A tervszerűség és szervezetség elég gyakran tapasztalható hiánya azonban sokszor még azokban is lecsökkenti a kultúra- és művelődési igényszintet, akikben ez már bizonyos színvonalon kialakult. Sokat árt az az eléggé elterjedt gyakorlat, hogy alkalmanként „vattaként” használják fel a brigádtagokat, többnyire az alacsony színvonalú rendezvények szervezésekor. Megnehezíti a brigádok közös kulturális-művelődési összejöveteleinek szervezését, hogy nincs megfelelő klubhelyiség, vagy pedig a folyamatos műszak, illetve a lakó- és munkahely közötti távolság nem teszi ezt lehetővé. A közös kirándulások szervezésében pedig, amelyek egyébként kedvelt együttléti formák, a vállalati autóbuszok kis száma jelent objektív akadályt.

A művelődési igényszint fejlesztésében nagy jelentősége van annak, hogy a brigádok megbeszélnek egymással a kulturális élményeiket. A felmérés adatai azt mutatják, hogy a brigádtagoknak több mint 60–70 százaléka megbeszéli a brigádon belül szerzett élményeit. Ezek a megbeszélések azonban többnyire nem elég mélyek, hanem általános szinten mozognak. Ebben azonban nemcsak a brigádtagok szubjektív kvalitásai (tehetsége és képzettsége) kapnak szerepet, hanem az is, hogy a munkahelyen milyen lehetőségük van a többoldalú személyes kapcsolatokra és az élmények megbeszélésére. A kérdés tehát az, hogy a munkahely, főleg *munka közben* mennyire teszi lehetővé ezt. Ezen kívül még azzal is számolni kell, hogy a felmérés adatai szerint a dolgozók nagy hányada sem színházba, sem moziba nem jár, nem olvas könyveket, folyóiratokat stb., így a megbeszélésen természetesen csak passzívan, hallgatóként és szemlélőként vesz részt. Azonban még az ilyenfajta élménybeszámoló beszélgetéseknek is van kulturális igényeket felkeltő és nevelő hatásuk a még passzív dolgozókra.

Mínthogy a tanulással, a művelődéssel, a kulturálódással kapcsolatban vázolt helyzet általában a munkán kívüli, a szabad idő eltöltésének struktúráját érintik, egyúttal jelzik a szocialista brigádok és tagjaik kultúra iránti igényének, illetve szükségletének a struktúráját és ezzel együtt tulajdonképpen az életmódjuk e téren elért szocialista szintjét is. A fentiek alapján levonható az a következtetés, hogy a szocialista brigádok, illetve tagjaik – bár brigádonként differenciálódnak – a szabad idejüknek még nem egészen 10 százalékat fordítják csak a tanulásra, az olvasásra, a mozi- és színházlátogatásra stb. Ez az átlag százalékarány természetesen az életkortól, a nemtől, a lakóhely és munkahely távolságától stb. függően rendkívül differenciáltan jelentkezik (pl. a munkásszálláson általában többet olvasnak, tanulnak vagy sportolnak, mint az otthon lakók).

Hasonló a helyzet a munkahelytől távolabb utazók esetében is, akik közül sokan az utazási időt tanulásra, olvasásra használják fel stb. Ennek ellenére az az igazság, hogy a brigádtagok szabadidő-szerkezetét kialakító igények és szükségletek sorában ma még a művelődés és kulturálódás eléggé alacsony arányban szerepel. Ugyanakkor a növekvő anyagi életszükséglet kielégítését szolgáló kerti tevékenység, vagy

„fusi munka” a képzésre, illetve kulturálódásra fordított szabad időnek kb. a háromszorosát teszi ki. Hasonlóképpen kis arányú a szabad időben az egyéniség és közösségfejlődést ugyancsak befolyásoló baráti és családi kapcsolatok ápolására fordított idő, ami az előzőekkel magyarázható.

Természetesen egyáltalán nem arról van szó, hogy azok a munkások, akik a szabad idejük nagy részét az anyagi életfeltételeik javítására fordítják, nem igénylik a tanulást, művelődést, a mélyebb emberi kapcsolatokat. Hiszen a felmérések azt tanúsítják, hogy a legtöbb megkérdezett kinyilvánította azt az óhaját, hogy „szeretnék többet tudni” s ennek az őszinteségében nem kell kételkednünk. Azt azonban látnunk kell, hogy ezek a ma még mindenképpen magas szintű óhajok háttérbe szorulnak az anyagi jellegű szükségletek kielégítésével szemben.

Ez azt jelzi, hogy napjainkban a növekvő anyagi szükségletek kielégítésére irányuló törekvésben magasabb szinten érvényesül az egyén és társadalom harmóniája, mint a szellemi, kulturális szükségletek kielégítésekor. Ezen ellentmondásnak a megoldása nem egyszerűen az egyén óhajának a kérdése, hanem szorosan összefügg az egyén anyagi szükségleteinek növekedésével és ezek kielégítésének vágyával. Ezzel kapcsolatos az a tendencia, hogy azok között figyelhető meg a szabad időnek a tanulásra, az olvasásra, a továbbképzésre történő, az átlagosnál fokozottabb felhasználása, akik ennek révén jobban fizetett, egyúttal magasabb társadalmi presztízst biztosító munkakörbe szeretnének kerülni. Ott tehát, ahol a szellemi kultúra magasabb szintű elsajátításának szükséglete közvetlenebbül és gyorsabban „megy át” a nagyobb anyagi jólétbe, illetve társadalmi presztízszbe. Azok között viszont, akiknél az egyéni anyagi jólét nem függ ilyen közvetlenül a kulturális és művelődési szükségletek egyéni elsajátításától, azoknál mindenekelőtt a szabad időben nagyobb arányban végzett egyéni hasznú kerti munka, barkácsolás, „fusi munka”, „maszekolás”, másodállás stb. válnak a jobb anyagi életkörülményeket alakító tényezővé. E mögött háttérbe szorul a tanulás és képzés, a mozi- és színházlátogatás stb. iránti szükséglet; illetve ha jelentkezik is valamilyen fokon, a szórakoztató elem dominál benne.

Témánk szempontjából a probléma azonban még inkább abban van, hogy a szabadidő-tevékenység struktúrában nem azok a gazdasági, kulturális elemek kerülnek előtérbe, amelyek lehetővé teszik a szocialista közösségi, emberi vonások intenzív fejlesztését, hanem az egyéniséget *elkülönítő* tényezők. Pedig azokban a brigádokban, amelyekben jobbak a közösségi tartalmú személyes emberi kapcsolatok, a pozitív példa nagyobb ösztönző szerepet kaphat a brigádtagok egyéni művelődésének, tanulásának, szélesebb értelemben vett kulturálódásának a fejlesztésében is.

A közösség formálásával kapcsolatos probléma különösen azokban a brigádokban jelentkezik fokozottabban, ahol a brigád egyes csoportjai más és más műhelyben dolgoznak, amelynek következtében a brigádok csoportjai és egyes tagjai között *a munka révén* nincs szoros és rendszeres együttműködés, ami megnehezíti azt, hogy *a társadalmi munka és a szabad idő közös művelődéssel, kulturálódással* történő felhasználása váljék a brigádok közötti közösségi együttműködés fejlesztésének legfőbb fórumává.

Mínthogy azonban éppen ezen a területen vannak a legnagyobb problémák, a közösséggé válásra csak nagyon csekély, minimális esélyek vannak az ilyen szocialista brigádokban, hiszen például a szerelőpárokra szaggatott brigádok esetében nagyon laza a kapcsolat a párok között, mivel csak a munkaidő kezdetén vagy végén és főleg a fizetésnapokon találkoznak egymással mint brigádtagok.

*

Az elmondottakból az a következtetés vonható le, hogy valamely közösség fejlettségi szintjét az fejezi ki a legjobban, hogy az emberi életstruktúra összetartozó, főbb elemeinek milyen és hány területén képes az egyéniséget, relatív önállóságának tiszteletbentartása alapján, alkotóan formálni. Ezért a közösségi élet fejlesztése azokban a brigádokban korlátozott, amelyekben a brigád különböző jellegű személyi ellentétekkel terhelt csoportcsoportokra szakad szét, s ahol a tagok a mozgásban csak formálisan vesznek részt, és a valódi közösségi tevékenységet csak látszatokkal helyettesítik, ott csak látszatközösség alakulhat ki.

A jó közösség tehát az, amely a tagjait a legkülönbözőbb – főleg a termelési – tevékenységformákban jól képes integrálni, s ahol a brigádtagok között az érdekek közösséget átszövő, több irányú (relatív önálló választáson alapuló) rokonszenvekapsolatok alakulnak ki és nincs a közösségi kapcsolatok peremére szorult brigádtag. Ennek alapján mind a termelésben, mind a magánéletben kifejlődik az egymás kölcsönös segítése és a kulturált, őszinte emberi, baráti kapcsolat. Az ilyen közösségi kapcsolatok létrejöttében nagy szerepet játszik az üzemi, a társadalmi és a magánélet problémáiban tájékozott és azokra érzékenyen reagálni tudó brigádvezető, illetve a vállalati-üzemi hierarchiában helyet foglaló funkcióviselők.

A budapesti értelmiség mobilitása

A Társadalomtudományi Intézet a hatvanas évek végén, a hetvenes évek elején szociológiai vizsgálatot indított a vidéki értelmiség helyzetének feltárására. A kutatás eredményei hét kötetben jelentek meg. Az intézet 1972-ben hasonló felmérést végzett a budapesti értelmiség körében, amely a budapesti értelmiség helyzetének elemzése mellett a Budapest–vidék viszonylatában tapasztalható eltérések bemutatását is lehetővé tette. A budapesti vizsgálat egyes részeredményeiről (pl. a fővárosi értelmiség kulturális tevékenységéről és munkahelyi problémáiról) korábban már beszámoltunk lapunkban*; ez alkalommal a mobilitással összefüggő néhány sajátosságra kívánjuk felhívni a figyelmet.

1. NEMZEDÉKEK KÖZÖTTI (INTERGENERÁCIÓS) MOBILITÁS

A budapesti értelmiség körében végzett szociológiai felmérésekből kiderült, hogy a válaszadók több mint egyharmadának (36⁰/₀) apja fizikai dolgozó volt; ebből 26 százalék a munkás- és 10 százalék a parasztszármazásúak aránya. A szellemi munkát végzők gyermekei a fizikaiakat meghaladó arányban (44⁰/₀) szerepeltek az adatfelvételben, s ezen belül az értelmiségi származásúak az összes válaszadó 22 százalékát tették ki. A kereskedő, iparos és egyéb származásúak aránya 20 százalék.

Összehasonlításként megemlítjük, hogy a vidéki értelmiség származás szerinti összetétele merőben más képet mutatott. A fizikai származásúak aránya ugyanis vidéken kb. 60 százalékot, a szellemieké 36 százalékot, a kereskedő, iparos és egyéb származásúaké pedig mindössze 4 százalékot tett ki. A vidékhez viszonyítva Budapesten feltűnően magas a kereskedő és iparos családból származó értelmiségiek aránya, a fizikaiak közül viszont nemcsak a paraszti, hanem a munkásszármazásúaké is alacsonyabb, mint vidéken. (1. táblázat)

A különböző foglalkozású budapesti értelmiségiek közül az orvosok, gyógyszerészek 58 százalékának *apja szellemi foglalkozású* volt, s ez az arány a közgazdász, jogász csoportban a legalacsonyabb, itt is azonban még 37 százalékot tesz ki.

A szellemi foglalkozású apáktól származókat három csoportba soroltuk. Ezek közül a *szakalkalmazott származásúak* szinte minden foglalkozási csoportnak kb. a 13 százalékát teszik ki. Az *értelmiségi származásúak* aránya az orvosok, gyógyszerészek

* Akszentievics György: Termelékenység és munkahely. (TTK, 1974/3. sz.); Pál László: A budapesti értelmiség kulturális életkeretei és szokásai. (TTK, 1975/1. sz.)

A budapesti és a vidéki értelmiség származás szerinti megoszlása (0/0-ban)

Az apa foglalkozása	Budapesten	Vidéken
Szellemi dolgozó	44	36
Munkás	26	32
Paraszt	10	28
Kereskedő, iparos és egyéb	20	4
Összesen:	100	100

körében 38 százalék, a művészek és egyéb szabadfoglalkozásúak között 36 százalék, a pedagógusok esetében 20 százalék, a közgazdász, jogász, műszaki foglalkozásúak körében pedig 17–18 százalék volt. Azok aránya, akiknek az *apja irodai dolgozó volt*, a pedagógusok között a legmagasabb (14^{0/0}), a párt- és államapparátusi dolgozók, továbbá a művészek és egyéb szabadfoglalkozásúak között pedig a legalacsonyabb (3–5^{0/0}), a többi foglalkozási csoportban pedig kb. 8–10 százalékot tesz ki.

A *fizikai származásúak* aránya az orvosok, gyógyszerészek között a legalacsonyabb (22^{0/0}), a művészek és egyéb szabadfoglalkozásúak körében 30 százalék, a pedagógusoknál 35 százalék volt, a többi vizsgált budapesti értelmiségi csoportnál pedig egyaránt kb. 38–39 százalék. A fizikaiakon belül a *paraszi* és a *segédmunkási* származásúak aránya – két kivétellel – a megkérdezettek foglalkozási csoportjától szinte függetlenül nagyjából egyformán alakult; a segédmunkás apától származók a művészek és egyéb szabadfoglalkozásúak között viszonylag kevesebben vannak, az orvosok, gyógyszerészek közül viszont egynek sem volt segédmunkás az apja. A paraszt-származásúak aránya a művészek és egyéb szabadfoglalkozásúak között 4 százalék, az orvos, gyógyszerész csoportban 6 százalék, a többiekénél pedig egyaránt kb. 10 százalék körül alakult.

Az *önálló kereskedő, iparos és egyéb származásúak* az egyetemi, főiskolai oktatók között vannak a legkevesebben (12^{0/0}), a közgazdász, jogász csoportnak ugyanakkor kb. minden negyedik tagja ide sorolható, s arányuk a többi foglalkozási csoportban is kb. 19–22 százalék között változik.

A budapesti és a vidéki értelmiség között származás szerint fennálló – már említett – jelentős különbség a válaszadók foglalkozási csoportja szerint is fennáll. (Egyedül a szellemi származásúak aránya a kivétel, amelynél az orvosok, gyógyszerészek, valamint a művészek és egyéb szabadfoglalkozásúak esetében Budapest–vidék viszonylatban nem jelentkezik nagy különbség, mind Budapesten, mind pedig vidéken kb. 58 százalék, illetve 52 százalék.) Budapesten tehát jóval alacsonyabb a fizikai származásúak aránya, a szellemi és főként az egyéb származásúaké pedig magasabb, mint a vidéki értelmiség körében. (2. táblázat.)

A válaszadóknak a beosztási hierarchiában elfoglalt helyük is összefügg a származásukkal. A budapesti értelmiség esetében a szellemi foglalkozású apák gyermekeinek aránya a beosztott értelmiségiek között 44, a középszintű vezetők körében 42, a felsőszintű vezetőknél viszont már csak 34 százalékot tesz ki. A *fizikai származásúak aránya viszont a beosztási szint emelkedésével együtt nő*: a beosztott értelmiségiek között 36, a középszintű vezetőknél 37, a felsőszintűeknél pedig már 45 százalék.

*A különböző foglalkozású értelmiségiek származás szerinti megoszlása
Budapesten és vidéken*

A válaszadó foglalkozási csoportja	A szellemi		A fizikai		Az önálló kereskedő és iparos	
	származásuk százalékos aránya					
	Budapest	Vidék	Budapest	Vidék	Budapest	Vidék
Párt- és államapparátusi dolgozó	41	20	38	75	21	5
Közgazdász, jogász	37	29	39	63	24	8
Műszaki, agrár	41	29	38	64	21	7
Pedagógus	46	38	35	57	19	5
Egyetemi, főiskolai oktató	49	45	39	53	12	2
Orvos, gyógyszerész	58	57	22	35	20	8
Művész és egyéb szabadfoglalkozású	50	52	30	40	20	8

*A különböző beosztású értelmiségiek származás szerinti megoszlása
Budapesten és vidéken*

A válaszadó beosztása	A szellemi		A fizikai		Az önálló kereskedő és iparos	
	származásuk százalékos aránya					
	Budapest	Vidék	Budapest	Vidék	Budapest	Vidék
Beosztott értelmiségi	44	42	36	53	20	5
Alsó- és középszintű vezető	42	32	37	61	21	6
Felső szintű vezető	34	24	45	67	21	9

Az egyéb származásuk aránya nem mutat ilyen tendenciát, a beosztottak között 20, a vezetők között 21 százalék. Vidéken hasonló tendenciák mutatkoztak, ezek azonban a szellemi és az egyéb származásuk esetében élesebbek voltak mint Budapesten (3. táblázat)

A különböző korú budapesti értelmiségiek származás szerinti összetétele – mint az a 4. táblázatból is látható – változatos képet mutat. A szellemi foglalkozású apától származók aránya az adatfelvétel idején az 50 éven felüliek körében 50 százalék felett volt, s a véletlen játéka következtében az életkorral kb. egyező százalékos arányt jelzett (az 56–60 éveseknél 56 százalék, a 60 éven felülieknél 60 százalék). A 41–50 éves korosztálynál volt a legalacsonyabb (34%), majd a fiatalabb értelmiségiek körében ismét emelkedett, s a 30 éven aluliaknak már több mint a fele (52%) szellemi foglalkozású apától származott.

A munkás-paraszt származásuk aránya a 31–50 évesek körében 41–42 százalék volt, a többi (idősebb és fiatalabb) korosztályoknál pedig 23–31 százalék között ala-

kult. Az önálló kereskedő, iparos és egyéb származásúak aránya a 41–55 évesek körében a legmagasabb (25–28%), az idősebbeknél 13–17, a fiatalabbaknál pedig 14–20 százalék körül mozgott.

4. táblázat

A különböző korú budapesti értelmiségiek származás szerinti megoszlása

Életkor	Szellemi	Fizikai	Önálló, egyéb	Összes
	származásúak százalékos aránya			
60 évesnél idősebb	60	23	17	100
56–60 éves	56	31	13	100
51–55 éves	49	23	28	100
41–50 éves	34	41	25	100
31–40 éves	44	42	14	100
30 éves és fiatalabb	52	28	20	100

Az életkor szerint csoportosított adatok alapján a többiek közül bizonyos mértékig elkülönül a 41–50 évesek korosztálya, akik elsősorban az 1956 utáni konszolidációs időkben kezdték értelmiségi pályájukat, s köztük magas a fizikai és egyéb eredetűek, s alacsony a szellemi foglalkozású apától származók aránya. (5. táblázat)

5. táblázat

Az értelmiségi származásúak aránya korcsoportonként

Életkor	Százalékos arány
60 évesnél idősebb	38
56–60 éves	34
51–55 éves	22
41–50 éves	15
31–40 éves	20
30 éves és fiatalabb	31

A budapesti értelmiség 1972. évi helyzetét tükröző fenti adatokból tehát azt a következtetést vonhatjuk le, hogy a spontán rekrutálódási mechanizmusok alapján a budapesti értelmiség körében a szellemi foglalkozásúaktól származók aránya a 60 százalék körüli, ezen belül az értelmiségi származásúak aránya a 40 százalék körüli érték felé tendál. Figyelemre méltó az is, hogy az önálló iparos, kereskedő és egyéb származásúak aránya a korábbi évtizedekben emelkedett, s a legutóbbi adatok szerint sem csökkent a legidősebb korosztályoknál tapasztalható szintre.

A *születési hely* részben természetes, részben meglepő módon kapcsolódik a válaszadók származásához. Természetes például, hogy a falun született értelmiségiek körében a legmagasabb a parasztszármazásúak aránya. Nem ennyire természetes viszont, hogy a munkásszármazásúak aránya a falun születettek között magasabb (32%), mint a budapesti születésűeknél (28%) és az egyéb városokban születettek között pedig a legalacsonyabb (20%). Ennek alapján úgy tűnik, hogy a mintánkba került budapesti értelmiségiek származását tekintve számukra a „munkásosztály fellegvára” nem Budapesten van, vagy például a borsodi iparvidéken, hanem a falvakban volt.

Valószínűleg itt arról van szó, hogy a válaszadó *születésekor* az apa az esetek nagy részében vidéken dolgozott – mégpedig valószínűleg nem munkásként, a származási adat viszont a válaszadó 18 éves korára vonatkozik, amikor a korábban vidéki apa már budapesti munkás is lehetett.

A válaszadó budapesti értelmiség 82 százaléka rendelkezik egyetemi diplomával. *Az iskolai végzettség a budapesti értelmiség körében csak kis mértékben függ össze a származással.* A diplomások aránya a segédmunkás származásúak körében a legalacsonyabb, de még itt is 77 százalék. Az értelmiségi származásúak között van a legtöbb diplomás, arányuk azonban nem éri el a 90 százalékot. A vidéki értelmiség körében ezek az adatok sokkal nagyobb eltéréseket mutattak (az említett két szélső esetben például 52 és 82 százalék), s ezért különböző következtetések levonását tették lehetővé. A fővárosban feltehetően nagyobb az „értelmiségi kínálat” mint vidéken – sokan törekcsenek vidékről is Budapestre – s ezért az iskolai végzettséggel kapcsolatos követelmények is magasabbak, illetve erőteljesebben érvényesíthetők. Érdekes viszont, hogy az irodai dolgozó, továbbá az önálló kereskedő és iparos apától származó budapesti értelmiségiek között az átlagnál alacsonyabb a diplomások aránya.

A válaszadók és az apjuk iskolai végzettségének összehasonlításakor ugyancsak az előbbi tendenciák tapasztalhatók. A válaszadók közül 85 fő csak érettségivel rendelkezik, s közülük 68 százaléknak az apja még középiskolát sem végzett. A középiskolát nem végzett apák aránya ugyanakkor például az egyetemi végzettségű válaszadók körében csak 50 százalékot tett ki. Más oldalról nézve, az egyetemet végzett apák gyermekeinek 90 százaléka, az ennél alacsonyabb végzettségű apák gyermekeinek 80 százaléka szerzett diplomát a megkérdezett budapesti értelmiségiek körében.

Az előzőekben már vizsgáltuk a válaszadó beosztása és származása közötti összefüggést, és csak enyhe tendenciát találtunk arra nézve, hogy a beosztás emelkedésével párhuzamosan csökken a szellemi és növekszik a fizikai származásúak aránya. A válaszadó beosztása és az apa iskolai végzettsége között viszont – a felsőszintű vezetők esetében – szoros összefüggés mutatkozik. Míg a beosztott értelmiségiek 52, a középszintű vezetők 54, ugyanakkor a felsőszintű vezetők 81 százalékának apja legfeljebb 8 általánost, illetve 4 polgárit végzett. Az érettségizett apák aránya a felsőszintű vezetők között 4, az ennél alacsonyabb beosztású budapesti értelmiségieknél pedig 20 százalék volt. A beosztott értelmiségiek 25, a középszintű vezetők 23 és a felsőszintű vezetők 13 százalékának apja rendelkezik egyetemi végzettséggel. (6. táblázat)

6. táblázat

A különböző beosztású budapesti értelmiségiek százalékos megoszlása az apa iskolai végzettsége szerint

A válaszadó	Az apa legmagasabb iskolai végzettsége		
	Legfeljebb 8 általános, vagy 4 polgári	Középiskola	Főiskola, egyetem
beosztott értelmiségi	52	20	25
középszintű vezető	54	20	23
felsőszintű vezető	81	4	13

A beosztás mellett összefüggést lehet megfigyelni az apa iskolai végzettsége és a válaszadó foglalkozása között. A legfeljebb 8 általánosnak megfelelő végzettségű apák aránya a mérnökök, valamint a közgazdászok és jogászok között a legmagasabb

(57–58%), az orvosok, gyógyszerészek, valamint a művészek, népművelők és egyéb szabadfoglalkozásúak között a legalacsonyabb (38, illetve 45 százalék). Az érettségizett apák aránya a válaszadók különböző foglalkozási csoportjaiban alig különbözik (18–23 százalék között változik), a diplomás apáktól származók aránya pedig a 21–36 százalékos sávban helyezkedik el. (7. táblázat)

7. táblázat

A különböző foglalkozásúak megoszlása az apa iskolai végzettsége szerint

A válaszadó foglalkozása	Legfeljebb 8 általános, vagy 4 polgári	Középiszkola	Főiskola, egyetem	Ismeretlen	Összesen
Párt- és állam- apparátusi dolgozó	50	19	28	3	100
Közgazdász, jogász	57	21	21	1	100
Műszaki, agrár	58	18	22	2	100
Pedagógus	53	21	23	3	100
Egyetemi, főiskolai oktató	51	23	23	3	100
Orvos, gyógyszerész	38	22	35	5	100
Művész és egyéb szabadfoglalkozású	45	18	36	1	100

Az apa iskolai végzettségét a válaszadók életkora szerint vizsgálva az apa foglalkozásával kapcsolatban elmondottakhoz hasonló tendenciát tapasztalhatunk. Azoknál a válaszadóknál, akik még a felszabadulás előtt kezdték a pályájukat, a legfeljebb 8 általánost (4 polgárit) végzett apák aránya nem éri el a 40 százalékot, és közel ennyi az egyetemi végzettséggel rendelkező apák aránya is. A közvetlenül a felszabadulás után munkába állt válaszadók körében a legmagasabb (60%) a legfeljebb 8 általánost végzett apák aránya, a legalacsonyabb a diplomásoké (20%). A későbbi korosztályokban ismét nő a felsőfokú végzettséggel rendelkező, és csökken az alacsony végzettségű apák aránya, de vizsgálatunk időpontjában még a legfiatalabb korosztálynál sem érte el a felszabadulás előtt munkába állt válaszadók esetében tapasztalt arányokat. (8. táblázat)

8. táblázat

A különböző életkorú értelmiségiek megoszlása az apa iskolai végzettsége szerint

A válaszadó	Az apa iskolai végzettsége				Összesen
	Legfeljebb 8 általános, vagy 4 polgári	Középiszkola	Főiskola, egyetem	Ismeretlen	
60 évesnél idősebb	45	19	33	3	100
56–60 éves	35	22	39	4	100
51–55 éves	53	23	21	3	100
41–50 éves	60	18	20	2	100
31–40 éves	57	18	22	3	100
30 éves és fiatalabb	45	23	28	4	100

A budapesti értelmiség származás szerinti (illetve az apák iskolai végzettsége szerinti) összetételének időbeli alakulása az értelmiség rekrutálódásával kapcsolatos problémák megvitatását igényli. Az adatok azt mutatják ugyanis, hogy a forradalmi átalakulás időszakában az értelmiség elsősorban a fizikai dolgozó osztályokból, illetve rétegekből kapott utánpótlást, később viszont egyre inkább „önmagából” rekrutálódik, annak ellenére, hogy jelentős társadalompolitikai törekvések vannak az értelmiség utánpótlásának a különböző osztályokból és rétegekből történő biztosítására.

2. A NEMZEDÉKEN BELÜLI (INTRAGENERÁCIÓS) MOBILITÁS

A budapesti értelmiség több mint felének az első munkába lépése óta nem volt más foglalkozása, csak a jelenlegi. A mostanin kívül még egy foglalkozása volt 18, még két foglalkozása volt 14 százalékuknak, s a jelenlegivel együtt négy vagy ennél is több foglalkozása volt a budapesti értelmiség 14 százalékának.

A budapesti értelmiség fenti számokkal jellemzett intragenerációs mobilitása jóval kisebb volt a vidéki értelmiség körében tapasztaltnál. A felmérés idején a vidéki értelmiség alig több mint egyharmada dolgozott csak első foglalkozásban, s a négy vagy több foglalkozásban tevékenykedők aránya 21 százalék volt. Ez a különbség nem magyarázható kizárólag a vidéki és a budapesti felmérés között eltelt 3 évvel, hiszen 1969 és 1972 között az értelmiség helyzetében nem történt lényeges változás. (Az 1956-ot követő kádermozgások a hatvanas évek első felében lezárultak, az új gazdasági irányítási rendszer bevezetésével kapcsolatos személyi változások pedig nemcsak a vidéki értelmiség helyzetét érintették.)

A mezőgazdasági termelőszövetkezetek vezetésének megerősítésére átirányított szakemberek növelték ugyan a több foglalkozást váltók számát a vidéki mintában, a mezőgazdaságban dolgozó értelmiségiek viszonylag alacsony aránya miatt azonban ez nem okozott lényeges változást. Egyértelműen megállapítható tehát, hogy a vidéki értelmiség körében a nagyobb kádermozgás és nem a két felmérés időpontja közötti eltérés okozta a nemzedéken belüli nagyobb mobilitást.

A felmérés idején a különböző foglalkozású budapesti értelmiségiek közül az orvosok és a gyógyszerészek csoportjának 90 százaléka az első munkába lépés óta csak a jelenlegi foglalkozását folytatta. A kezdettől egy foglalkozásban tevékenykedők aránya a pedagógusok között magasabb (64%) még az átlagosnál (54%). A közgazdászok, jogászok és a műszakiak csoportja a legmobilibb (csak 43-46 százalékuk tevékenykedik első munkába lépése óta a jelenlegi foglalkozásában).

A budapesti és a vidéki minta között az intragenerációs mobilitás terén a párt- és államapparátusi dolgozók, valamint a közgazdászok és a jogászok csoportjában mutatkozik a legnagyobb eltérés. Budapesten a párt- és államapparátusi dolgozók nagyjából átlagos mértékben változtatták a foglalkozásukat, vidéken pedig az átlagot majdnem kétszeresen meghaladó mértékben. A közgazdászok és jogászok Budapesten az átlagot másfélszeresen, vidéken pedig kétszeresen meghaladó mértékben változtattak foglalkozást. A párt- és államapparátusi dolgozóknak például Budapesten 13, vidéken 37 százaléka legalább háromszor változtatott foglalkozást, s ugyanez az arány a közgazdászok körében Budapesten 21, vidéken 41 százalék volt (9. táblázat).

*A különböző foglalkozású válaszadók eddigi foglalkozásaik száma szerinti megoszlása
Budapesten és vidéken (%)*

A válaszadók jelenlegi foglalkozása (csak a jelenlegi)	A foglalkozások száma az első munkába lépés óta							
	egy		kettő		három		négy vagy több	
	Budapest	vidék	Budapest	vidék	Budapest	vidék	Budapest	vidék
Párt- és államapparátusi dolgozó	53	7	25	29	9	27	13	37
Közgazdász, jogász	43	6	20	25	16	28	21	41
Műszaki, agár	46	25	20	30	17	19	17	26
Pedagógus	64	59	16	26	12	6	8	9
Egyetemi, főiskolai oktató	56	36	22	34	12	9	10	21
Orvos, gyógyszerész	90	74	6	21	2	2	2	3
Művész, egyéb szabadfoglalkozású	48	42	19	29	20	13	13	16
Összesen:	52	37	18	27	16	15	14	21

A foglalkozásváltozás elsősorban azokra jellemző, akik fizikai dolgozók is voltak, hiszen a fizikai munkából az értelmiségi foglalkozásba való átlépés már pálya(foglalkozás)-módosulást jelent. A volt fizikai dolgozók azonban ezen túlmenően is mobilabbak a többiekénél, hiszen Budapesten például az öt vagy több foglalkozást is folytatók aránya a volt fizikai dolgozók között meghaladta a 15 százalékot, azok körében viszont, akik nem voltak fizikai dolgozók, az 1 százalékot sem érte el. (10. táblázat)

Az első munkába lépéstől betöltött foglalkozások száma	Pályája során	
	volt	nem volt
	fizikai dolgozó (%)	
Egy (csak a jelenlegi)	—	71
Kettő	25	16
Három	32	8
Négy	23	3
Öt vagy több	15,3	0,8

A nemzedéken belüli mobilitást a származással összevetve kitűnik, hogy a származás szerint a társadalmi hierarchián felfelé haladva egyre csökken azok aránya, akik fizikai dolgozóként kezdték a pályájukat. A segédmunkás származásúaknak például 44, az értelmiségi származásúaknak ugyanakkor csak 12 százaléka volt fizikai dolgozó. (11. táblázat.)

*A volt fizikai dolgozók aránya
a különböző származású budapesti értelmiségiek körében*

Származás	Százalék
Értelmiségi	12
Szakalkalmazott	24
Irodai dolgozó	34
Szak- vagy betanított munkás	36
Segédmunkás	44
Mezőgazdasági fizikai	19
Önálló kereskedő, iparos és egyéb	27

Érdekes, hogy a *paraszti származású* budapesti értelmiségieknek mindössze 19 százaléka volt korábban fizikai dolgozó. Ez arra mutat, hogy ebben a származási csoportban az értelmiségivé válás (rétegváltás) elsősorban a generációk között, és nem a generáción belül történt. Más szóval a parasztyerekekből lett értelmiségiek nagy részének már az első foglalkozása is értelmiségi (de legalábbis szellemi) volt.

A vidéki értelmiséggel kapcsolatban nincsenek ilyen adataink, ezért csak feltételezésekre támaszkodhatunk az okok tárgyalásakor. Annak, hogy az értelmiségi származásúak után a parasztszármazású budapesti értelmiségiek között vannak a legtöbben, akik az első munkába lépésük óta csak értelmiségi foglalkozásban tevékenykednek, megítélésünk szerint főleg az lehet az oka, hogy a parasztszármazású budapesti értelmiségiek egyben vidéki (főként falusi) származásúak is. A munka melletti továbbtanulás lehetőségei közül az esti tagozatra a földrajzi elhelyezkedésük miatt nehezen kerülhettek be, a levelező tagozatot pedig elsősorban a vidéki főiskolákon, illetve egyetemeken végzik. A parasztszármazásúak így Budapesten főként a nappali tagozaton tanulhattak tovább, s diplomájuk megszerzése után a fővárosban maradtak anélkül, hogy előzőleg fizikai foglalkozást vállaltak volna.

A különböző foglalkozású budapesti értelmiségiek közül a műszakiak között legmagasabb a volt fizikai dolgozók aránya (35^{0/0}), de a közgazdász, jogász csoportban is meghaladja az átlagot, az orvosok, gyógyszerészek körében viszont a legalacsonyabb (7^{0/0}).

A volt fizikai dolgozók aránya Budapesten magasabb (26^{0/0}), mint vidéken (20^{0/0}), ami abból adódik, hogy a fővárosban jobbak a munka melletti tanulás lehetőségei, mint vidéken. A különböző foglalkozású értelmiségiek nemzedéken belüli rétegváltásában a pedagógusok, valamint az orvosok és gyógyszerészek csoportjában nincs, a többieknél van eltérés Budapest és vidék viszonylatában. A párt- és államapparátusi dolgozóknak például Budapesten 19, vidéken 42 százaléka volt fizikai dolgozó, a közgazdász, jogász csoportban ez Budapesten 28, vidéken 35 százalék volt. A többi értelmiségi foglalkozási csoportokban Budapesten volt magasabb a fizikai dolgozók aránya (12. táblázat).

A vizsgálat adataiból megállapítható, hogy *a beosztási szint emelkedésével párhuzamosan növekszik a volt fizikai dolgozók aránya is*. (Vidéken ez a tendencia határozottabban kirajzolódott, mint Budapesten.) Ebből azt a következtetést lehet levonni, hogy a volt fizikai dolgozók a beosztási ranglétrán való előrehaladásban előnyösebb helyzetben vannak más értelmiségi csoportokhoz viszonyítva. Ez azzal függ össze, hogy a vezető értelmiségiek jelentős része az ún. káderkiemelés révén került a beosztásába (13. táblázat).

*A volt fizikai dolgozók aránya
a különböző foglalkozású értelmiségiek körében Budapesten és vidéken*

Foglalkozási csoport	Százalékos arány	
	Budapesten	vidéken
Párt- és államapparátusi dolgozó	19	42
Közgazdász, jogász	28	35
Műszaki, agrár	35	32
Pedagógus	18	18
Egyetemi, főiskolai oktató	20	15
Orvos, gyógyszerész	7	6
Művész és egyéb szabadfoglalkozású	16	9

*A volt fizikai dolgozók aránya
a különböző beosztású értelmiségiek körében Budapesten és vidéken*

Beosztási szint	Százalékos arány	
	Budapesten	vidéken
Felsőszintű vezető	32	33
Alsó- és középszintű vezető	30	23
Beosztott dolgozó	24	13

A különböző életkorú budapesti értelmiségiek között a 41–50 éves korosztályban legmagasabb (34^{0/0}) a volt fizikai dolgozók aránya; az ennél idősebbek és fiatalabbak körében egyaránt szimmetrikusan csökken. Vidéken ugyanezt a tendenciát tapasztaltuk.

*A volt fizikai dolgozók aránya
a különböző életkorú budapesti értelmiségieknél*

Korcsoport	Százalék
60 évesnél idősebb	15
56–60 éves	21
51–55 éves	25
41–50 éves	34
31–40 éves	28
30 éves és fiatalabb	20

A hagyományos egyetemi diplomával rendelkezők 21, a politikai főiskolát végzetek 80, a diplomával nem rendelkezőknek pedig 43 százaléka volt fizikai dolgozó a budapesti értelmiség körében. Az utóbbi adat azt mutatja, hogy a diploma nélkül értelmiségi pályára került személyek több mint felét nem a fizikai munkából „emelték ki”, hanem egyéb módon vált értelmiségivé.

A nemzedéken belüli mobilitás más oldalát világítja meg *a jelenlegit megelőző foglalkozás vizsgálata*. A budapesti értelmiség több mint felének nem volt más foglalkozása. 18 százalékuknak más értelmiségi foglalkozása volt, 13 százalékot tett ki az előzőleg szellemi, de nem értelmiségi foglalkozásuk aránya. A jelenlegit megelőzően fizikai munkát végzők aránya 10 százalék, ezen belül az egy százalékot sem éri el azok száma, akik mezőgazdasági fizikai foglalkozást folytattak.

A különböző foglalkozású budapesti értelmiségiek közül a jelenlegit megelőző foglalkozást tekintve a legtöbb munkás a műszakiak között, a legtöbb egyéb szellemi foglalkozású a közgazdász, jogász csoportban és a legtöbb más értelmiségi foglalkozásból a jelenlegi értelmiségi foglalkozásba került válaszadó az egyetemi, főiskolai oktatók között fordult elő.

A vertikális társadalmi mobilitás legfontosabb és egyre inkább kizárólagossá váló útja az iskola. A vizsgált budapesti értelmiségiek több mint négyötöde rendelkezik felsőfokú végzettséggel, az összes válaszadó 61 százaléka nappali, 21 százaléka esti vagy levelező tagozaton szerezte a diplomáját. Az esti és a levelező tagozaton elsősorban a munkásszarmazásúak szereztek diplomát (30⁰/₀), a legkevésbé pedig az értelmiségi szülők gyermekei (13⁰/₀).

Az előzőekkel szorosan összefügg *a felsőfokú tanulmányok megkezdésének ideje*. A válaszadók 47 százaléka 18–19 éves korában kezdte meg egyetemi tanulmányait, 19 százalékuk pedig 20–24 éves korában. További 7 százalékot tesz ki azok aránya, akik 25–29 éves korukban, és szintén 7 százalékot azoké, akik később kezdték felsőfokú tanulmányaikat. Az első két csoport zöme tehát délelőtti, az utóbbi kettő pedig esti tagozaton szerezte diplomáját. A budapesti értelmiségiek közül a kereskedő, iparos és egyéb önálló származásúak az átlagot meghaladó arányban, 30 éves koruk után kezdték egyetemi tanulmányaikat, s mint már korábban utaltunk rá, köztük magas a diplomával nem rendelkezők aránya is. A legkevésbé az értelmiségi származásúak között kezdték 30 éves koruk után egyetemi tanulmányaikat.

Az idősebb korban történő diplomaszerezés elsősorban a párt- és államapparátusi dolgozókra, a pedagógusokra és a műszakiakra jellemző. Az idősebb korban diplomát szerzők aránya kiugróan magas a felsőszintű vezetők körében. A különböző korosztályok közül ez leginkább az 51–60 évesekre jellemző. A budapesti értelmiségiek 68 százaléka a diplomaszerezés után került értelmiségi beosztásba. 8 százalékot tesz ki azok aránya, akik az első értelmiségi beosztásuk után öt éven belül, és mindössze 5 százalékot tesz ki azoké, akik az első értelmiségi beosztásuk után több mint öt évvel szereztek diplomát.

A közgazdász, jogász csoportban vannak a legtöbben (19⁰/₀), akik az értelmiségi beosztásba kerülésük után szereztek diplomát. Ezután a pedagógusok következnek (16⁰/₀), majd a párt- és államapparátusi dolgozók (15⁰/₀). A közgazdász, jogász csoportban (9⁰/₀) és a pedagógusok között (7⁰/₀) vannak a legtöbben, akik öt évnél hosszabb időt töltöttek értelmiségi beosztásban, mielőtt diplomát szereztek volna.

A budapesti válaszadók alig több mint felének (55⁰/₀) volt töretlen az iskolai pályafutása. A legtöbbszörüknek (21⁰/₀) a középiskola és az egyetem között volt időkiesés. (Ide sorolhatók azok, akik az első értelmiségi beosztásuk után kezdték felsőfokú tanulmányaikat, és azok is, akiket a középiskola befejezése után nem vettek fel azonnal egyetemre.) A válaszadók 6 százaléka az általános iskola befejezése után csak egy vagy több év múlva került középiskolába, 3 százalékuk csak megszakítás után folytatta középiskolai tanulmányait. Négy százalékuk egyetemi tanulmányait szakította meg, és 8 százalékot tesz ki azok aránya, akiknek iskolai pályafutása többször is megtört.

A megszakítás nélküli iskolai pályafutás elsősorban az orvos, gyógyszerész csoportra jellemző (77⁰/₀), ugyanakkor például a műszaki értelmiséghez tartozó válaszadók 48 százalékának sikerült iskoláit „egy menetben”, megszakítás nélkül elvégeznie. A felsőszintű vezetők iskolai pályafutásában fordult elő a legtöbb megszakítás, s a beosztási szint csökkenésével párhuzamosan növekszik a töretlen pályafutások aránya.

A budapesti válaszadók kb. fele jelenleg is tanul. A legtöbben (40⁰/₀) szakmájukban képezik tovább magukat, 7 százalékuk ideológiai tanulmányokat, 3–3 százalékuk pedig más szakmát tanul, illetve önképzést folytat. A szakmai továbbképzésben és az önképzésben az egyetemi, főiskolai oktatók vezetnek, az ideológiai képzésben pedig a párt- és államapparátusi dolgozók. A közgazdász, jogász csoportban vannak a legtöbben, akik nem tanulnak.

A válaszadók fele akar a jövőben részt venni a továbbképzés valamely formájában.

A továbbképzési szándék két fő oka: a jelenlegi munka követelményei és a szakmai előrelépés. A jelenlegi munkájukhoz elsősorban az egyetemi, főiskolai oktatóknak (23⁰/₀), a párt- és államapparátusi dolgozóknak (19⁰/₀) van szükségük szakképzettőségük emelésére, s ez a szükséglet jóval elmarad az átlagostól az orvos, gyógyszerész csoportban (9⁰/₀). A szakmai előrelépés miatt elsősorban ugyancsak az egyetemi, főiskolai oktatók kívánják növelni szakképzettőségüket (30⁰/₀), s e tekintetben a műszakiak is valamivel az átlag felett helyezkednek el. A szakmai előrelépés szempontjából a párt- és államapparátusi dolgozók, valamint a pedagógusok számára jelenthet legkevésbé előnyt a szakképzettőség emelése, mert mindössze 6, illetve 7 százalékuk indokolta ezzel a szakképzettőség fejlesztésének fontosságát.

A szakképzettőség növelésének célját tekintve a tudományos fokozat megszerzése áll az első helyen (10⁰/₀). A második diploma, illetve a doktori cím megszerzését a budapesti válaszadók kb. 9–9 százaléka tűzte ki célul.

A nemzedéken belüli mobilitás részeként azt is vizsgáltuk, hogy a megkérdezett a saját korábbi elképzeléseinek megfelelő, illetve attól eltérő pályára került-e, s hogy a jelenlegi hivatása mennyire felel meg számára. A válaszadók nem egészen kétharmada (64⁰/₀) már 18 éves korában is a jelenlegi pályára készült, kb. 5 százalékuknak nem volt pontos elképzelése, 31 százalékuk viszont más pályára készült.

A különböző életkorú válaszadók adatai híven tükrözték a társadalom átrétegződésével kapcsolatos „mobilitási viharokat”. A 60 évesnél idősebbek (és a 30 éven aluliak) több mint 70 százaléka készült a jelenlegi pályájára, a 41–55 éves korosztályokban viszont ezek aránya a 60 százalékot sem éri el:

Életkor	Már 18 éves korában a jelenlegi pályájára készült (%)
60 éven felüli	72
56–60 éves	61
51–55 éves	58
41–50 éves	57
31–40 éves	67
30 éves vagy fiatalabb	71

Ha újra kezdhethetné az életét, a válaszadók 70 százaléka újból a jelenlegi hivatását választaná, 6 százalékuknak nincs kialakult véleménye, 24 százalékuk viszont határozottan más pályát választana.

A közgazdász, jogász csoportban vannak a legtöbben (36⁰/₀), akik más pályát választanának, az egyetemi, főiskolai oktatók és az orvos, gyógyszerész csoportoknak

csak 17, illetve 13 százaléka menne más pályára, a többiek az átlagosnak megfelelő arányban adtak ilyen választ.

Érdekes adalékul szolgál a különböző értelmiségi foglalkozások presztízisének megítéléséhez annak vizsgálata, hogy a jelenlegi foglalkozásukkal elégedetlenek milyen más pályát választanának. Mint a 14. táblázatból látható, az elégedetlenek (264 fő)

14. táblázat

A jelenlegi foglalkozásukkal elégedetlen válaszadók százalékos megoszlása aszerint, hogy milyen más foglalkozást választanának N=264*

Jelenlegi foglalkozás	A választott foglalkozás							
	orvos	mérnök	pedagógus	közgazdász, jogász	egyéb értelmiségi	vezető beosztású	nem értelmiségi	bármilyen más
Párt- és államapparátusi dolgozó	12	64	—	12	12	—	—	—
Közgazdász, jogász	19	36	11	4	16	2	7	5
Műszaki	28	23	6	3	24	—	10	6
Pedagógus	24	27	3	3	24	—	16	3
Egyetemi, főiskolai oktató	16	11	11	—	—	—	—	—
Orvos, gyógyszerész	22	22	—	7	35	—	7	7
Művész és egyéb szabadfoglalkozású	38	15	8	8	8	—	23	—
Összesen:	24	26	7	4	25	—	10	4

86 százaléka ismét értelmiségi pályát választana, 10 százalékuk kifejezetten nem értelmiségi foglalkozást nevezett meg, s 4 százalék pedig bármilyen más pályát választana a jelenlegin kívül. Érdemes megjegyezni, hogy mindössze egy fő jelentette ki, hogy ha újra választhatna hivatást, akkor vezető szeretne lenni, holott ez a válaszlehetőség mindenki számára nyitva volt.

*A legnagyobb presztízse a mérnöki és az orvosi pályának van, az elégedetlenek ke-
reken fele (26+24%) választaná hivatásának. Ezzel az értékeléssel a műszaki, illet-
ve egészségügyi értelmiségiek is egyetértének, mert közel hasonló arányban választanának más konkrét, de még a saját foglalkozási csoportjukba tartozó hivatást. A legkisebb presztízse a közgazdász, jogász pályának van, az elégedetlenek mindössze 4 százaléka választaná, s a pedagógus pálya vonzereje sem sokkal nagyobb (7 százaléka választaná).*

A vidéki értelmiség körében a lehetőség szerint más hivatást választók aránya foglalkozási csoportonként nagymértékben hasonlít a budapestihez. Egyedül a pedagógusok csoportja jelent kivételt. Budapesten egyrészt a pedagógusok nagyobb hányada (23%) választana más hivatást, mint vidéken (17%), másrészt a fővárosban jóval kevesebben választanák a pedagógusi hivatást (7%), mint vidéken (16%). Ez azt mutatja, hogy vidéken a pedagógus pálya presztízse magasabb.

* A párt- és államapparátusi dolgozók, valamint a művészek és egyéb szabadfoglalkozásúak adatait csak a teljesség kedvéért közöljük, az esetek csekély száma következtében ezek önmagukban nem használhatók.

3. HÁZASSÁGI MOBILITÁS

A *budapesti házasság értelmiségi férfiak* egyharmadának a felesége is értelmiségi. A szakalkalmazott feleségek aránya 18, az irodai dolgozóké 27 százalék. A nők válaszadók 15 százalékának háztartásbeli vagy nyugdíjas a felesége, de mindössze 6 százalékot tesz ki a fizikai dolgozó feleségek aránya. (A vidéki értelmiség körében hasonló arányokkal találkozhatunk.) (15. táblázat.)

15. táblázat

A különböző foglalkozású házasság értelmiségi férfiak megoszlása feleségük foglalkozása szerint Budapesten

A válaszadó (férj) foglalkozása	A feleség foglalkozása						Összesen fő %
	értelmiségi	szak-alkalmazott	irodai dolgozó	fizikai dolgozó	háztartásbeli nyugdíjas és egyéb		
Párt- és államapparátusi dolgozók	32	20	28	—	20	100	25
Közgazdász, jogász	27	18	32	4	19	100	104
Műszaki	29	21	31	7	12	100	364
Pedagógus	48	15	18	13	6	100	54
Egyetemi, főiskolai oktató	58	10	21	3	8	100	71
Orvos, gyógyszerész	33	12	19	2	34	100	58
Művész és egyéb szabadfoglalkozású	57	10	10	5	18	100	21
Összesen:	36	18	27	6	13	100	697

Az értelmiségi foglalkozású feleségek aránya az egyetemi oktatók (58%), a művészek, népművelők és egyéb szabadfoglalkozásúak (57%), továbbá a pedagógusok (48%) körében haladja meg jelentősen az átlagot, és a közgazdász, jogász csoportban (27%), továbbá a műszakiak körében (29%) a legalacsonyabb. A háztartásbeli (és nyugdíjas) feleségek aránya az orvos, gyógyszerész csoportban kiugróan magas (34%), a pedagógusok (6%) és az egyetemi, főiskolai oktatók (8%) körében a legalacsonyabb.

Vidéken az értelmiségi feleségek aránya a férjek foglalkozási csoportjai szerint majdnem megegyezik a Budapesten tapasztalhatóval. A háztartásbeli feleségek aránya viszont vidéken a közgazdász, jogász csoportban (28%), a műszakiaknál (25%), valamint a párt- és államapparátusi dolgozóknál (21%) a legmagasabb, az orvosok körében pedig viszonylag alacsony (15%).

A fizikai dolgozó feleségek aránya is eltérő, például vidéken a párt- és államapparátusi dolgozók esetében a legmagasabb (13%), Budapesten viszont ebben a foglalkozási csoportban egy fizikai foglalkozású feleség sem volt.

A *budapesti házasság értelmiségi nők* több mint kétharmadának a férje is értelmiségi foglalkozású. Egytizedük férje szakalkalmazott, 7 százalékuké irodai dolgozó, 9 százalékuké nyugdíjas és egyéb. A fizikai foglalkozású házastársak aránya – akárcsak a férfiak esetében – itt is 6 százalék (16. táblázat).

*A különböző foglalkozású házas értelmiségi nők megoszlása
férjük foglalkozása szerint Budapesten*

A válaszadó (feleség) foglalkozása	A férj foglalkozása					Összesen	
	értelmiségi	szak- alkalmazott	irodai dolgozó	fizikai dolgozó	nyugdíjas	%	fő
Párt- és államapparátusi dolgozó	100	—	—	—	—	100	2
Közgazdász, jogász	61	22	6	11	—	100	18
Műszaki	68	4	7	3	18	100	28
Pedagógus	67	11	7	5	10	100	61
Egyetemi, főiskolai oktató	75	6	13	6	—	100	16
Orvos, gyógyszerész	85	5	5	—	5	100	20
Művész és egyéb szabadfoglalkozású	60	—	—	30	10	100	10
Összesen:	68	10	7	6	9	100	155

Az orvos, gyógyszerész nők között az átlagosnál magasabb, a közgazdász, jogász nők között pedig az átlagosnál alacsonyabb az értelmiségi foglalkozású férfiak aránya. A házas nők férjeinek foglalkozását részletesebben nem vizsgálhatjuk, mert a budapesti értelmiségi mintának csupán egynegyede volt nő, s a férfiak 14 százalékaival szemben a nőknek ráadásul közel fele (45⁰/₀) nem házas. A házas nők száma tehát olyan alacsony (155 fő) a budapesti mintában, hogy az adatok további részletezése nem indokolt.

A vidéki értelmiségi nők között magasabb a házasok aránya (78⁰/₀), ezért összegükre nézve nagyobb biztonsággal támaszkodhatunk az adatokra. Ezek pedig szinte teljesen megegyeznek a budapesti értelmiségi házas nők adataival. Figyelembe kell viszont venni, hogy a vidéki mintánkba került házas nők 54⁰/₀-a pedagógus volt (Budapesten csak 39⁰/₀), ezért a vidéki nők adatait fokozottabb mértékben a pedagógusok adatai határozzák meg.

A budapesti házas válaszadók egy százaléka nem rendelkezik középiskolai végzettséggel, házastársaik között ugyanakkor a hasonló végzettségűek aránya 16 százalék. A házas válaszadók 17 százaléka, házastársaiknak pedig 48 százaléka csak középiskolát végzett. Miután a házas válaszadók csak kb. 40 százaléka van értelmiségi házastársa, nyilvánvaló, hogy a házastársak iskolai végzettsége az esetek nagy részében elmarad a válaszadókétól. A válaszadó és a házastársa iskolai végzettsége szorosan összefügg, például az alsófokú végzettséggel rendelkező válaszadók 14, az érettségizettek 20 és diplomások 40 százaléka házas társa végzett egyetemet, vagy főiskolát. (17. táblázat)

A válaszadók gyermekeire vonatkozó adatok – a gyermekek viszonylag alacsony (33⁰/₀-os) aránya miatt – csak korlátozottan használhatók. A válaszadók mindössze egytizedének van külön háztartásban élő gyermeke, ezek fele szintén értelmiségi foglalkozású, 7 százaléka van fizikai dolgozó gyermeke, 3 százaléka iskolás korú gyermekét fizikai foglalkozásának szánja. 23 százaléka tesz ki azoknak a válaszadók-

*A különböző végzettségű házasságok megoszlása
házastársuk iskolai végzettsége szerint Budapesten*

A válaszadó iskolai végzettsége	A házastárs iskolai végzettsége				
	Középiskolánál alacsonyabb	Középiskola	Főiskola, egyetem	Összesen	
				%	fő
Középiskolánál alacsonyabb	43	43	14	100	7
Középiskola	29	51	20	100	143
Főiskola, egyetem	13	47	40	100	708
Együtt:	16	48	36	100	858

nak az aránya, akiknek gyermekei értelmiségi pályán dolgoznak, vagy ilyen pályára készülnek.

A budapesti válaszadók 12 százalékának van általános iskolás korú gyermeke. 90 százalékuk értelmiségi pályára, 6 százalékuk egyéb szellemi munkakörbe és 4 százalékuk valamilyen fizikai munkát jelentő szakmára kívánja irányítani gyermekét.

A megkérdezett budapesti értelmiségiek 14 százalékának van középiskolás gyermeke. A szülők 91 százaléka értelmiségi pályára, 4 százaléka egyéb szellemi és 4 százaléka fizikai dolgozónak szánja középiskolás gyermekét. Budapesten tehát éppen olyan erős az értelmiségi szülők törekvése arra, hogy a gyermekeiket a saját társadalmi rétegükben tartsák, mint vidéken (vidéken a *gyermekek* 82 százalékát, Budapesten pedig kb. a 90 százalékát kívánják értelmiségi pályára felkészíteni). A budapesti értelmiség között legtöbbször (29%) mérnököt szeretnének nevelni gyermekükből, ezután az orvosi (20%), majd a pedagógusi (19%) pálya következik.

4. FÖLDRAJZI MOBILITÁS

A budapesti értelmiségi válaszadóknak kevesebb, mint a fele (43%) született Budapesten. Más városban született 20 százalék, falun 24 százalék. A válaszadók 11 százaléka született külföldön, feltehetően nagyrészt a környező országok magyarlakta területein.

A születési helyek származás szerint eltérő képet mutatnak. Az természetes, hogy az értelmiségi származásúak átlagosnál nagyobb hányada született városban, hiszen az értelmiségi funkciók nagyobb része a városokhoz kötődik. A munkásszármazásúak viszont már polarizálódnak: a szak- és betanított munkások gyermekei az átlagosnál nagyobb arányban születtek Budapesten, a segédmunkások gyermekeinek nagy része viszont falun született. Ez utóbbi alátámasztja azt a korábban már említett észrevételünket, hogy a válaszadó születésekor még falun élő, mezőgazdasági foglalkozású apák egy része a gyermek 18 éves korára (amikor a származást rögzítettük) már elhagyta a mezőgazdaságot (esetleg már városba is költözött) és segédmunkásként dolgozott. Meg kell jegyeznünk ugyanakkor, hogy a segédmunkás apáktól származó válaszadók közül a falun születettek aránya (27%) szintén meghaladja az összes válaszadók közül a falun születettek arányát (24%). Az egyéb szellemi, továbbá az önálló kereskedő és iparos származásúak átlagosnál nagyobb hányada született Budapesten.

A Budapesten és a külföldön születettek körében a volt fizikai dolgozók aránya lényegében azonos és megfelel az átlagosnak (26%), az egyéb városban születettek esetében azonban elmarad attól (csak 20%), a falun születetteknel viszont meghaladja azt (31%). Ez a nemzedékek közötti és a nemzedéken belüli mobilitás szoros kapcsolatára, illetve a nemzedéken belüli mobilitás lépcsőzetes voltára utal, amennyiben a társadalmi hierarchia alsó fokairól indult (itt: falun született fizikai származású) értelmiségiek nagy része maga is fizikai dolgozóként kezdi a pályáját és sokszor különböző kitérők és pályatörések után jut el elsősorban a viszonylag alacsonyabb presztízsű értelmiségi pályákra.

A vidéki értelmiség adatainak elemzésekor megállapítottuk, hogy a vidékről a fővárosba „elszármazó” értelmiség ellenében Budapest nagyon kevés értelmiségit „ad cserébe” a vidéknek. Az akkori adataink szerint a vidéken élő értelmiségnek mindössze 5 százaléka volt budapesti születésű. Ugyanakkor tudjuk, hogy a budapesti értelmiség közel 60 százaléka vidéken született.

Nehéz lenne megítélni, hogy például a budapesti értelmiség vidéki „utánpótlásának” jelenlegi aránya önmagában magas-e, vagy alacsony. Ha az összlakosság létszámának megoszlását vesszük alapul, úgy tűnik, a vidék részesedése még mindig alacsony. Ha arra gondolunk, hogy a főváros lakossága feltehetően a jelenleginél is nagyobb mértékben lenne képes a budapesti értelmiség utánpótlásának biztosítására, a vidéki „beáramlás” kialakult mértéke is magasnak tűnhet.

Az viszont mindenképpen kedvezőtlennek mondható, hogy a vidéki értelmiség körében elenyésző a budapesti születésűek aránya. Meg kell jegyeznünk, hogy az értelmiség vidéktől való idegenkedésének okait nemcsak az előítéletekben, hanem az objektív körülményekben, a vidéki értelmiségi létfeltételekben kell keresnünk, amelyek vizsgálataink szerint – a lakásviszonyok kivételével – minden vizsgált tényező esetében a fővároshoz képest kedvezőtlenebb képet mutattak.

A vidéki értelmiség földrajzi mobilitásának vizsgálatakor viszonylag magasnak tűnt a külföldi születésűek aránya (6%), s ezt akkor azzal magyaráztuk, hogy az áttelepültek nagy része feltehetően inkább vidéken talált munkát. Ezt a magyarázatot most el kell vetnünk, mert Budapesten a külföldön születettek aránya az előbbinek közel a kétszerese (11%).

A Budapesten születettek túlnyomó többsége a születése óta itt lakik. A többieknek is jó része csak átmenetileg lakott más városban, s a felvétel idején már ismét Budapesten dolgozott. A közvetlenül faluról érkezettek aránya 13, a falu–város–Budapest utat megjártaké 10 százalék volt (18. táblázat).

18. táblázat

A budapesti értelmiség földrajzi mobilitása

A földrajzi mobilitás iránya (a lakóhely szerint)	A válaszadók százalékos megoszlása
Falu–Budapest	13
Falu–város–Budapest	10
Város–Budapest	19
Budapest–vidéki város–Budapest	4
Egyéb mozgás	16
Csak Budapesten lakott	38
Összesen:	100

A vidéki értelmiség mindössze 18 százaléka lakott egész életében egy helyen, s ennek alapján földrajzi értelemben erősen mobilnak tekintettük. E tekintetben a budapesti értelmiség jóval kevésbé mobil, hiszen 38 százaléka csak Budapesten lakott, s ha figyelembe vesszük, hogy a vidékről érkező „utánpótlás” egy része is csak egy lépcsőben került Budapestre (a falu–Budapest és a város–Budapest utat bejártak jelentős része lehetett ilyen, akik a diploma megszerzése után közvetlenül a fővárosban telepedtek le), és azóta ki sem mozdult a fővárosból, akkor mindinkább szembe-tűnik a fővárosiak viszonylag alacsony földrajzi mobilitása. Úgy tűnik tehát, hogy az az értelmiségi, aki egyszer megvetette a lábát Budapesten, többé nem mozdul el innen.

A budapesti válaszadók 45 százaléka – noha nem itt született – 15 évnél hosszabb ideje lakik Budapesten. Ha ehhez hozzávesszük azok arányát, akik csak Budapesten laktak (38⁰/₀), kiderül, hogy meglehetősen kis esélye van egy vidéki értelmiséginek a fővárosba kerülésre. A legfeljebb 2 éve Budapesten élők aránya a felmérés idején mindössze 0,6 százalék volt. Ez az esély éppen a fiatalok körében a legalacsonyabb, hiszen az életkor csökkenésével egyre nő azok aránya, akik csak Budapesten laktak. (A 60 éven felülieknél még csak 25 százalék, de a 30 éven aluliaknál már 56 százalék). A párt- és államapparátusi dolgozók, a közgazdász, jogász csoport tagjai, az egyetemi, főiskolai oktatók, továbbá a népművelők és egyéb szabadfoglalkozásúak körében a felmérésünk idején egy sem volt, aki 3 évnél rövidebb ideje lakott volna a fővárosban.

A fővárosához való ragaszkodást bizonyítja, hogy a válaszadók mindössze 7 százaléka szándékszik elköltözni Budapestre. Ezek aránya a művészek, népművelők és egyéb szabadfoglalkozásúak körében a legmagasabb (13⁰/₀), s a pedagógusok körében a legalacsonyabb (5⁰/₀).

Budapesten belül viszont a válaszadók közel fele (46⁰/₀) kíván lakást változtatni. Ezek aránya az orvosok, gyógyszerészek (36⁰/₀) és a pedagógusok (38⁰/₀) között a legalacsonyabb. A lakásváltoztatási szándék az esetek többségében (a 46 százalékból 35 százaléknál) a lakással kapcsolatos okokon alapszik, s kisebb részben függ össze a városrészsel. Ez az életkor szerinti adatokból is kiderül, mert például amíg az 56–60 évesek 22 százaléka, ugyanakkor a 30 éven aluliak 68 százaléka kíván Budapesten belül másik (nyilvánvalóan jobb körülményeket biztosító) lakásba költözni.

A legtöbb válaszadó (a költözni szándékozók 35 százaléka) a főváros „elit” kerületeibe: a Rózsadombra, a Várba és a XII. kerületbe kíván költözni. Ez látszólag ellentmond az előbbi következtetéseknek, amelyek szerint a nem kielégítő lakáskörülmények elsősorban a fiatalokat kényszerítik a költözködésre. Ez az ellentmondás azonban csak látszólagos, hiszen jelenlegi lakáspolitikánk szinte csak a szegényebb rétegeknek teszi elérhetővé a viszonylag olcsóbb lakótelepi lakásokat, az egyedülálló fiatalok és a gyermektelen házaspárok már alacsony fizetés esetén is csak társasház (vagy családi ház) építés révén juthatnak lakáshoz. Erre viszont általában csak a zöldövezetekben van lehetőség.

A budapesti értelmiség a vidékinél jóval kevésbé mobil, ami többek között konzolidáltabb, kedvezőbb munka- és létfeltételeivel függ össze. A fővárosiak „birtokon belül vannak”, érthető az a törekvésük, hogy kedvezőbb helyzetüket megőrizzék, ezért ragaszkodnak Budapesthez. A főváros nagyjából vidékről szerzi be az értelmiségi utánpótlását, s közben „válogat” a vidéki kínálatból. Ugyanakkor szinte „semmit” nem ad vissza a vidéknek: csak minden huszadik vidéken élő értelmiségi származik Budapestre. Az értelmiség mobilitásával kapcsolatos kérdések is felvetik, hogy meg kell vizsgálni, mit lehet tenni a jelenlegi lehetőségeken belül a vidéki értelmiség helyzetének javításáért.

Munkásreakciók és autonómia a munkatevékenységben*

Az ipari üzemekben, vállalatoknál előforduló legkülönbébb munkakörök autonómiájának mértékét technikai, gazdasági, szervezeti és politikai sajátosságok határozzák meg. Azonban sem az alkalmazott termelési technika, sem a vállalat által előállított termékek piaci helyzete, sem a vállalati szervezet sajátosságai, sem pedig a vállalati személyzeti politika önmagában nem ad elégséges magyarázatot a munkásautonómia alakulására, ill. annak mértékére vonatkozóan. Ugyanakkor, ezek a tényezők együttesen *eltérő autonómiával rendelkező munkaköröket* hoznak létre az ipari üzemekben. E tényezőcsoporton belül mindig lesznek olyan faktorok, amelyek azonos irányban hatnak, de lesznek olyanok is, amelyek a differenciálódást fokozzák. A munkásautonómia tanulmányozásakor megállapítottuk, hogy az egyes munkakörök között olyan különbségek vannak, amelyek a munkások körében objektív elkülönülésre vezetnek.

Arra a kérdésre kerestünk választ, hogy vajon van-e összefüggés a munkaszituáció jellege és az ezzel szemben kialakuló munkásmagatartások között. Munkásmagatartáson a munkás olyan reakcióit (a reakción reagálás értendő) értjük, amelyekkel „válaszol” a munkában kialakult helyzetére, azaz a megkövetelt munka mennyiségére és minőségére, a fegyelemre, a vezetésre és a munkanormákra.

Hogyan lehet mérni ezeket a munkásreakciókat?

Nyilvánvaló támpontot jelentenek számunkra az adott munkaszituációval kapcsolatos munkásvélemények, amelyek azonban önmagukban csak fenntartással fogadhatók. Ezért kutatásunk során a munkásvélemények vizsgálata helyett a magatartások következő három területén történő tanulmányozást tartottuk célravezetőnek:

1. *Poszítív reakciók* az autonómia egyes aspektusaira (pl. milyen reakciókat tanúsítanak a munkanormákat túlteljesítő munkások?).

2. *A munkakövetelményekhez és normákhoz alkalmazkodó* munkásmagatartások

* A tanulmányban közölt eredmények a párizsi Munkaszociológiai Csoport által végzett kutatáson alapulnak. A kutatás színhelye a szériagyártást végző iparágak vállalatai, tárgya pedig a munkásautonómia. A tanulmány szerzőin kívül C. Durand, a kutatócsoport igazgatója és a vizsgálat egyik irányítója, valamint G. Le Maître is részt vett a kutatómunkában. A vizsgálat jelentősebb kérdéseiről P. Dubois 1977 nyarán előadást tartott a Társadalomtudományi Intézetben. A tanulmány az elhangzott előadás alapján készült, s Makó Csaba fordította és szerkesztette. A tanulmányban ismertetett elképzelések annak a kutatási együttműködésnek is részét képezik, amely a párizsi Munkaszociológiai Csoport és az MTA Szociológiai Kutató Intézete között került kidolgozásra.

(pl. olyan munkások reakciói, akik sem többet, sem kevesebbet nem teljesítenek a munkanormánál, ezek az ún. visszavonuló vagy közömbös reakciók).

3. *Kritikus munkásreakciók* (pl. olyan munkások magatartása, akik nem fogadják el a munkanormákat, teljesítményüket nem igazítják a vezetés követelményeihez).

Kutatási *hipotézisként* a következőt fogalmaztuk meg: a munkások a munkatevékenységben megvalósuló autonómiának még az azonos aspektusait is *eltérően értékelik*. Lesznek olyanok, akiknek reakcióit a munkaköri autonómia általános szintje, másokét a munkatevékenységre jellemző befolyás és függetlenség eltérésének mértéke, megint másokét a munkacsoporton belül előforduló különbségek határozzák meg. E tanulmány célja a munkásreakciókkal kapcsolatos kutatási feltevések részletes bemutatása.

1. A MUNKAKÖRI AUTONÓMIA ÉS A MUNKÁSREAKCIÓK ÖSSZEFÜGGÉSE

A munkás szükségleteivel és igényeivel foglalkozó újabb elemzések az autonómiát a munkával kapcsolatos elégedettséget meghatározó tényezők között első helyen említik, míg a korábbi munkákban erről szó sem esik (H. Fayol). A kutatók jelentős része a munkások autonómia iránti szükségletének *differenciáltságát*, egyenlőtlen kialakulását hangsúlyozza (A. H. Maslow, D. Mac Gregor), mások viszont az autonómia *egyetemleges érvényességét* hirdetik (F. Herzberg, F. E. Emery és E. Thorsrud). Abban azonban szinte kivétel nélkül egyetértenek, hogy az autonómia iránti szükséglet a munkások egyre nagyobb rétegeit jellemzi.

Ez azonban megköveteli a munkatevékenység struktúrájának módosítását. Ha ugyanis a nagyobb autonómiát igénylő munkások kisebb autonómiát biztosító munkakört látnak el, számolnunk kell az elégedetlenség, a közömbös vagy kritikus munkásreakciók jelentkezésével, ezzel szemben az autonómia növelése – amennyiben az ilyen irányú munkásszükségletek kielégítését szolgálja – pozitív munkásreakciók megjelenését eredményezi. Ez az elmélet lényeges követelménynek tekinti, hogy a szükségleteket ki kell elégíteni ahhoz, hogy pozitív munkásreakciókat biztosítsunk. Napjainkban pedig, ha kedvező társadalmi klímát kívánunk létrehozni üzemeinkben, elsősorban a munkások autonómiával kapcsolatos szükségleteit, igényeit kell ki-
elégíteni.

A szükségletelmélet munkáscselekvésekkel kapcsolatos felfogását és vizsgálati módszereit a magunk részéről elfogadhatatlannak tartjuk. Ha a munkások autonómia-szükségletét meg akarjuk ismerni, nem lehet kizárólag a munkásvéleményekre támaszkodni. Másrészt, tapasztaltuk, hogy a túl nagy autonómiát biztosító munkakörökben dolgozók között gyakori a kritikus magatartás.

A leginkább elfogadható kutatási orientációt azok a vizsgálatok jelentik számunkra, amelyek nem csupán a munkásvéleményekben megnyilvánuló munkásszükségleteket, hanem a konkrét munkásreakciókat is tanulmányozzák. Például olyan kérdések iránt érdeklődnek, hogy mi jellemzi az alacsony autonómiával rendelkező munkások reakcióit?

A kutatók egy része a *munkásreakciók hiányára* hívja fel a figyelmet: „visszavonulnak” (J. D. Reynaud, J. Granstedt, A. Goldner). Mások, az *adaptációs jellegű munkásmagatartások* szükségességét hangsúlyozzák a kevés autonómiával rendelkező munkaköröknél (R. Sainsaulieu, P. Blau, M. Crozier, A. Wisner, D. Sartin, Castoriadis, Y. Bourdet, D. Mothe, H. Desbrossues és B. Peloille). Végül, olyan elemzések

kel is lehet találkozni, amelyek a nagyon szabályozott, részletes előírásokat tartalmazó munkakörökben is hangsúlyozzák a kritikus munkásmagatartás lehetőségét: ahol az autonómia csak az előírások „nem teljesítésében”, a szabályok elleni közvetlen cselekvésekben, általában a teljesítmény-visszatartásban nyilvánulhat meg.

Arra a kérdésre, hogy jelentős autonómiával rendelkező munkások magatartásait vajon ugyanolyan mértékű differenciáltság jellemzi-e, mint a kevés autonómiával rendelkező társaikét, a kutatások jelentős részének megállapításai szerint egyértelmű igen volt a válasz. Oury például az Atlanti-óceán melletti hajóépítő üzemek szakmunkásainak cselekvéseit, reakcióit a következőképpen jellemezte: az előírt munkanormák (munkakövetelmények) teljesítése és a teljesítmények visszatartása egyaránt előfordul, a művezetőkkel szembeni pozitív és negatív magatartás úgyszintén megtalálható, az egyéni érvényesülés útjainak keresése megfér a szolidaritással, ugyancsak felváltva lehet találkozni a sztrájkolókkal és közömbös munkásmagatartásokkal is (S. Dassa, P. Bernoux, R. Sainsaulieu).

A munkásautonómiával foglalkozó irodalom tanulmányozásakor kétségeink támadnak, hogy vajon lehetnek-e olyan mechanikus feltevéseink, amelyek a munkakörre jellemző autonómia mértékéből közvetlenül igyekeznek levezetni a munkásreakciókat. Szerintünk elfogadhatatlan az olyan feltevések konstruálása, mint például az az elképzelés, hogy a munkásautonómia hiánya egyenlő a munkásreakciók hiányával, vagy a munkásautonómia megléte egyenlő a munkásreakciók meglétével.

Feltevéseinket árnyalni kell azzal, hogy nem csupán az autonómiával rendelkező, hanem a kevésbé autonóm munkaterületeken is lehetséges a pozitív, a közömbös („visszavonuló”) és a kritikus munkásmagatartás. Attól függően, hogy több vagy kevesebb autonómiával rendelkező munkakörökről van-e szó, a munkások a nagyobb autonómia eltérő formáit és tartalmát keresik s igénylik (J. Saglio).

Ami minket illet, mi a munkásautonómiával kapcsolatos vizsgálataink során mind az egyéni munkakörök szintjén, mind pedig az üzemek szintjén tanulmányoztuk a munkásreakciókat, munkásmagatartásokat. Az *egyéni munkakörökről* elmondható, hogy a pozitív munkásmagatartások a munkásbefolyás pozitív változóihoz (pl. a nagyobb befolyást biztosító munkakörökben jellemzők a pozitív munkásmagatartások), a negatív munkásreakciók viszont a függőséget kifejező változókhoz kapcsolódnak (pl. a minimális munkásbefolyást biztosító munkakörökben fordulnak elő a közömbös munkásmagatartások). Nem találtunk szignifikáns kapcsolatot a munkaköri autonómia mértéke és a kritikus magatartások között. Az *üzemek szintjén* kapott korrelációs összefüggések ellentmondásos helyzetről számolnak be: egyes üzemekben pozitív kapcsolat van az autonómia mértéke és a kritikus munkásmagatartások között, más üzemekben viszont ennek az ellenkezője tapasztalható. Erre vonatkozó magyarázatot csak más üzemekben történő hasonló vizsgálatok útján kaphatunk.

Van-e, és ha igen, milyen a domináns munkásreakció azokban az üzemekben, ahol a munkatevékenységre gyakorolt munkásbefolyás jelentős? A különböző üzemekben a munkásstratégiák következő *három típusával* talákoztunk: a munkások többsége általában alkalmazkodik a vezetés követelményeihez; ezzel szemben azokban az üzemekben, ahol az egyes munkakörök csekély befolyást biztosítanak, a pozitív munkásmagatartások uralkodása kizártnak tekinthető. Ilyen esetekben a munkások kétféle magatartás-orientációt: a visszavonulást vagy a közömbösséget választhatják.

Az üzemi jellemzők hasonló képet mutatnak a munkatevékenységben biztosított *függetlenség* tekintetében is: a szabadság megfelelő szintje több domináns munkásstratégiát eredményez, a szabadság alacsony színvonala viszont kizárja a pozitív munkásreakciók lehetőségét. Más szavakkal, amíg az egyéni munkakörök szintjén

a pozitív munkásmagatartások a minimális függetlenséget biztosító munkatevékenységben is előfordulnak, addig az üzemek tekintetében ilyen nem fordulhat elő, hiszen ebben a dimenzióban a minimális függetlenséget kísérő pozitív munkásreakciókkal szemben a kritikus vagy visszavonuló magatartások vannak túlsúlyban.

2. RELATÍV AUTONÓMIA ÉS A MUNKÁSREAKCIÓK

A munkások nem önmagában az autonómia meghatározott szintjére reagálnak, hanem *mindig egy adott helyzetből „ítélkeznek”*. Összehasonlítják az autonómia azon elemeit, amelyekből globális autonómiájuk felépül, egybevetik a saját autonómiájuk mértékét a munkatársaik autonómiájának színvonalával, vagy pedig a jelenlegi autonómiájukat a múltbeli autonómia mértékével mérik. Mire érzékenyek elsősorban a munkások? A differenciákra vagy az eltérésekre?

A felsorolt kérdésekkel összefüggésben a következő hipotézis fogalmazható meg: azokban a szomszédos munkakörökben, ahol viszonylag tartós és többé-kevésbé azonos egyensúly van a munkásbefolyás és a függetlenség között, kevés munkásreakcióval lehet találkozni. Ezzel szemben nagyszámú munkásreakciók tapasztalhatók a befolyás és a függetlenség színvonala között, és ahol az autonómia mértéke gyakran változik és eltérően alakul az egymáshoz közelálló munkakörökben. Ily módon a lehetséges összehasonlítások vonatkozhatnak az autonómia belső, részleges és ideiglenes jellegére.

A következőkben részletesen áttekintjük, hogy mit hoztak felszínre a korábbi kutatások, és mik voltak a mi vizsgálataink eredményei.

Munkásreakciók és a munkaköri autonómia megjelenési formái

A munkásbefolyás és függetlenség viszonyának függvényében a munkakörök *négy nagyobb típusát különböztettük meg*. Ezek közül kettőre a *homogenitás* jellemző: az autonómia magas színvonalán (jelentős befolyás és függetlenség a munkatevékenységben), az autonómia alacsony színvonalán (minimális befolyás, minimális függetlenség). A munkakörök másik két típusára a *heterogenitás* jellemző: az egyik típusnál a jelentős mértékű függetlenség minimális befolyással együtt fordul elő, a másiknál pedig a jelentős befolyást a függetlenség alacsony színvonala kíséri.

G. Homans és O. Benoit-Guilbot munkái alapján az volt a feltevésünk, hogy az utóbbi heterogén jellegű munkakör nagy hatással van a munkásmagatartásokra, egyrészt azért, mert az ipari termelésben fontos szerepet tölt be, másrészt viszont a munkafolyamatban nagymértékben korlátozza a szabadságot. E feltételezésünket nem tudtuk empirikusan is ellenőrizni az általunk vizsgált 19 üzemben, ennek ellenére úgy tűnt, hogy a kritikus munkásreakciók gyakrabban fordultak elő a heterogén munkakörökkel rendelkező üzemekben. Itt is azonban csak számokban nem kifejezhető tendenciáról van szó. Az ilyen jellegű üzemekben az is megfigyelhető, hogy a jellemző munkásreakciók között tapasztalhatók a pozitív vagy a visszavonuló munkásreakciók is.

Munkásreakciók az autonómia egyenlőtlen alakulásával szemben

Számos tanulmány (G. Homans, P. S. Molyneux, C. Marinori, R. Vignet) megállapítása szerint a munkások reakcióit nagymértékben befolyásolják az őket körülvevő különbségek és egyenlőtleniségek. A nagyszámú és változatos tényezők közül melyekre reagálnak érzékenyen a munkások? S e tényezők milyen színvonala gyakorol hatást, illetve marad hatástalan a munkásmagatartásokra? Az így kialakuló munkásreakciókra milyen orientáció lesz jellemző? A felsorolt kérdések megválaszolásához mindenekelőtt meg kellett különböztetnünk azokat az üzemeket, ahol a munkakörök autonómiájának mértéke hasonló, és azokat az üzemeket, ahol az autonómia foka jelentősen eltérő volt. Az üzemek e két típusában a munkások egymástól jelentősen eltérő magatartásstratégiákat követnek. Hogyan lehet ezeket a stratégiákat értelmezni?

Azokban az üzemekben, ahol a munkakörök autonómiájának színvonala nagyon eltérően alakult, a *kritikus reakciók*, valamint az egyes munkakörökben dolgozók közötti szembenállás jelenségével kellett számolni. Ilyen esetekben joggal felvethető az a kérdés, ki vagy kik fogják irányítani a kritikus munkásreakciókat, magatartásokat? Maga a munkacsoport? Ez nehezen képzelhető el, mert a munkacsoportokon belül is lehetnek érdekellentétek. Vagy azok a munkások, akik privilegizált helyzetet élveznek a termelési folyamatban? Ez lehetséges, ha ily módon megőrizhetik „szerezett javaikat”. Előfordulhat-e, hogy azok a munkások irányítják a kritikus munkásreakciókat, akik a termelésben a legkedvezőtlenebb helyzetben vannak? Ez szintén lehetséges. Mindig fennáll az a lehetőség, hogy a kritikus munkásreakciók, mind céljaikat, mind pedig előfordulási gyakoriságukat tekintve kisebbségben maradnak. Ez azt jelenti, hogy a kritikus munkásmagatartások alapja adott, de kevés hatékony eszköz áll rendelkezésre az ilyen magatartások követéséhez.

Ebből következik, hogy a *pozitív munkásreakciók* lehetősége éppúgy adott ebben a szituációban; a jelentős autonómiával rendelkező munkások között is lesznek „buzgók”, „normarombolók”, akik azért dolgoznak teljes erőbevetéssel, hogy előbbre jussanak, jobb munkakörökbe kerüljenek. Az ilyen jellegű magatartásstratégiák azokban az üzemekben lesznek hatékonyak, ahol a munkakörök erősen differenciáltak. Végül, a *visszavonulás* is megfelelő stratégiának bizonyulhat a munkások számára, ilyen helyzetekben lemondanak az eltérő autonómiát biztosító munkakörök kritikájáról, feladják azt a „személyes játékot”, amely révén a jobb vagy a legjobb munkakörökbe kerülhetnek. Mindig az adott helyzet dönti el, hogy ezt vagy azt a stratégiát választják-e.

Munkásreakciók és az autonómia üzemi hagyományai

Az üzemekben a munkásautonómia alakulására nem mindig jellemző a stabilitás. Különbséget tehetünk olyan üzemek között, ahol az autonómia *instabil* és olyanok között, amelyekben az autonómia alakulására bizonyos mértékű *kontinuitás* jellemző. A társadalomkutatók inkább foglalkoznak a változás következményeivel, mint a stabil helyzetek elemzésével, és ugyancsak előnyben részesítik a munkásautonómia mértékét növelő változások tanulmányozását, míg kevesebbet foglalkoznak az autonómia csökkenésére vezető helyzetmódosulások elemzésével. A kutatók egyetértenek abban, hogy az autonómia növelése biztosítja a munkásreakciók létrejöttét: ilyen esetekben nem csupán a pozitív és kritikus munkásreakciók együttes előfordulása

tapasztalható, hanem a visszavonuló, a közömbös munkásmagatartásoké is. A különböző típusú reakciók a munkásmagatartások megnyilvánulásának olyan három fázisát jelentik, amelyek *egyidejűleg is létezhetnek* (J. D. Reynaud, A. Gavelas, G. Strauss, J. R. P. French, J. R. Maher, S. Cotgrove, M. Liu, A. Borzeix, D. Chave, C. Prestat, R. Vignet, P. Bernoux, J. Fuffier, J. F. Baudraz). Más megfogalmazásban: az elemzések eredményei arra hívják fel a figyelmet, hogy nem elegendő pusztán a több autonómia biztosítása ahhoz, hogy a munkások az üzemekben, műhelyekben pozitív magatartást tanúsítsanak: egyesek továbbra is közömbösek maradnak, mások felváltva pozitív, vagy kritikus magatartást tanúsítanak.

Mit mutatnak a saját kutatási eredményeink? A kevésbé racionalizált vállalatoknál tapasztalható jelentős termelésingadozás kétféle domináns munkásstratégia előfordulását teszi lehetővé: a pozitív munkásmagatartásokat (a munkások igyekeznek a vezetés követelményeit teljesíteni, biztosítani a termelési rendszer minimális hatékonyságát), valamint a visszavonuló, „konfliktuskerülő” magatartásokat („kivárjuk, hogy mit hoz a holnap, talán jobbat”) – az utóbbi beállítottság logikus az állandóan változó helyzetekben. A kritikus munkásmagatartások csupán néhány üzemegységénél jelennek meg: ebből azt gondolhatnánk, hogy előfordulásuk csak a helyzet bizonyos fokú stabilizálódása esetén lehetséges.

A magas szinten racionalizált termelési módszerekkel dolgozó üzemekben, amelyekre a munkaszituációk stabilitása jellemző, gyakrabban találkozunk kritikus munkásreakciókkal. Ennek alapján feltételezhetjük, hogy *a stabilitás lehetővé teszi a munkaszituáció, illetve az üzemi viszonyok jobb megértését és áttekintését, amely a kritika szükséges feltétele*. Ugyanakkor itt a visszavonuló magatartás is előfordul: az idősebb munkások a stabilitást megváltoztathatatlanak tekintik, és úgy vélekednek, hogy „sem mire sem jó, ha kritizál vagy oktanul beleavatkozik az ember valamibe, mindig is így volt: nem mi fogjuk megváltoztatni a dolgokat”.

Hogyan foglalhatjuk össze tehát az autonómia és a munkásreakciók közötti kapcsolatot? Mindenekelőtt le kell szögeznünk, hogy az autonómia színvonala sohasem határozza meg teljes mértékben a munkásmagatartások típusait, formáit. Helyesebb, ha *a cselekvés keretének tekintjük*, amely kisebb-nagyobb választási lehetőséget nyújt a munkáscselekvések különböző formái számára, és amely szintén átalakul a pozitív, illetve negatív munkásreakciók hatására. Még kritikus helyzetek esetében is elképzelhető mind a kritikus reakció, mind pedig a pozitív munkásmagatartás (pl. a követelések megfogalmazása az üzemvezetéssel szemben, vagy a sztrájkban való közvetlen részvétel). Összegezőképpen azt a konklúziót kell levonnunk, hogy a munkásreakciók különböző típusainak a meghatározásában nem csupán a munkaszituáció, hanem más tényezők is szerepet játszanak. Ezekre a következőkben utalunk.

3. MUNKÁSREAKCIÓ A MUNKACSOPORT ÖSSZETÉTELE ÉS AZ ÜZEMI MUNKÁSMOZGALOM HAGYOMÁNYAI TÜKRÉBEN

Munkásreakciók és a munkacsoport összetétele

A munkacsoportok homogén (pl. csak francia munkások) és heterogén (pl. francia és vendégmunkások) összetétellel egyaránt előfordulhatnak az üzemekben. A vállalatok személyzeti politikája nagymértékben eltér egymástól, attól függően, hogy milyen összetételű munkacsoportok dominálnak a vállalatnál. A heterogén munkaerőt egyesítő munkacsoportok esetében a munkaerő-felvételi politika csak felszínesen tö-

rődik a munkaerő olyan sajátosságaival, mint a nemek, az életkor, a nemzetiség, a vállalati múlt és az eredet stb. Amikor a vállalat ilyen jellegű munkaerő-politikát alkalmaz, a visszavonuló munkásmagatartások dominanciájára lehet számítani.

Ezt a személyzeti politikát ott lehet folytatni, ahol a munkatevékenység kevés befolyásolási lehetőséget biztosít a munkások számára: olyan területeken, ahol a munkásoktól csupán a szabályok és előírások betartását igényli a vállalatvezetés. Ezzel szemben a homogén összetételű munkaerő esetében a személyzeti politika kevésbé képes befolyásolni a munkásreakciókat. Ennek tudatában a vállalatvezetés olyan feltételeket igyekszik teremteni, amelyek a pozitív munkásmagatartások kialakítása irányába hatnak. Ennek ellenére kritikus munkásreakciók is előfordulhatnak, a munkacsoport ugyanis az összetartás erejét felhasználhatja a vállalatvezetés elleni harcra.

Különbséget kell tennünk a munkacsoportok között aszerint is, hogy melyek rendelkeznek a csoporttá-szerveződés anyagi feltételeivel és melyek nincsenek azok birtokában. A munkásszolidaritás kifejlődését nagymértékben elősegíthetik az olyan feltételek, mint a besorolás szerinti bérek közötti minimális differenciák, a közös munkaelosztás (amikor a munka nem kötődik meghatározott személyekhez), a csoporttagok jó mozgási és érintkezési lehetőségei, a munkaerőmozgás alacsony színvonala, a stabilitás (amikor valamely nagyobb változás alapvetően nem érinti e kis munkacsoport összetételét).

A vállalati személyzeti politika olyan választási lehetőségekkel áll szemben, amelyek nem járnak kedvező eredménnyel számára: a munkacsoport szolidaritásának fékezése a visszavonuló (közömbös) munkásmagatartások kifejlődését eredményezi. Ez a munkásmagatartás-típus nem minden termelési rendszerben kifizetődő a vállalat számára. A munkacsoport összetartásának, szolidaritásának előmozdításával a vállalatvezetés pozitív munkásmagatartások kifejlődését reméli, ugyanakkor a kritikus munkásreakciók számára is megteremti a feltételeket. A vállalatvezetés dilemmája érthetővé teszi azt a jelenséget, hogy a termelésben, ipari szervezeteinkben miért alakulnak olyan lassan és nehézkesen az ún. félautonóm és autonóm munkacsoportok; a vállalatvezetés, azért hogy a kritikus munkásmagatartásokat elkerülje, hajlandó lemondani arról az örömről, amelyet a pozitív munkásreakciók születése jelentene számára.

A munkásreakciók időbeli alakulása

Az üzemekben előforduló munkásmagatartások nem érthetők meg kizárólag sem a munkaszituáció jellegéből, sem pedig a munkacsoport összetételéből; figyelembe kell venni a munkáscselekvések időbeli alakulását is (P. Dubois, S. Bosc, C. Durand). A munkáscselekvések időciklusaira nagymértékű változatosság jellemző: időtartamukat tekintve nagyon eltérőek, mégis vannak közös vonásaik. A munkásmagatartások különböző formáinak időbeli alakulását vizsgálva megállapítható, hogy kezdetben a visszavonuló munkásmagatartások az egyedül lehetségesek és kifizetődőek, ezt követik a pozitív munkásbeállítottságok, majd a magatartások időciklusában a kritikus magatartások következnek és azok legnyilvánvalóbb megjelenési formája a sztrájk. A munkásreakciók e három egymást követő szakaszát egy negyedik szakasz kíséri, amelyben a különböző jellegű munkásmagatartások együtt fordulnak elő. Egyidejűleg találkozhatunk például az abszertizmussal (visszavonuló munkásreakció), a programozott és korlátozott kritikus magatartásokkal, valamint olyan

lkes kezdeményezésekkel is, amelyek célja a pozitív munkásmagatartások életre keltése.

Mindezek után a fő kérdés számunkra az, hogy egy kirobbant sztrájk eredményességét mi határozza meg. Ez attól függ, hogy a kritikus munkásmagatartások kifejezésre tudnak-e jutni a munkás érdekképviselő formális (hivatalos) struktúráján belül, amely nem a tőkés vállalatvezetés kizárólagos érdekeinek szolgálatában vagy egyéb integrációs koncepció szellemében működik.

Specifikus tényezők és a munkásreakciók

A különböző üzemekben készített monográfiák arra is felhívták a figyelmet, hogy egyes esetekben speciális tényezők is befolyást gyakorolnak a munkásmagatartásokra. Ilyen tényezők közé tartozik például az a hiedelem, hogy egy meghatározott életkoron túl az ember már nem tud ugyanúgy dolgozni, mint azelőtt (ez visszavonuló magatartást szül), vagy a munkaszervezet gyakori változásai, a munkaerterhelések egyenetlensége és rendszertelensége, a munkaidő-beosztás, a vezetési politika és a bérezési rendszer is.

KÖVETKEZTETÉSEK

Az üzemekben, műhelyekben a munkások *háromféle magatartást tanúsítanak*: visszavonuló, pozitív és kritikus magatartást. E tanulmány fő következtetése az, hogy a munkaszituáció, a munkacsoport összetétele és a munkáscselekvések hagyományai nem határozzák meg közvetlenül a domináns munkásmagatartásokat. Előfordulhat, hogy e tényezők valamelyike az egyik vagy másik típusú munkásreakció lehetőségét kizárja, de ritkán adódik olyan helyzet, amelyben ne nyílna választási lehetőség legalább kétféle munkásstratégia között. E tekintetben a munkacsoport összetétele és a munkásmozgalmi hagyományok jobban korlátozzák a magatartási forma megválasztásának lehetőségét, mint a munkaszituáció. Továbbá, az üzemekben előforduló domináns munkásmagatartás nem zárja ki más munkásstratégiák választásának a lehetőségét: a különböző típusú munkásreakciók együttélését a munkamegosztás teszi szükségessé, amely az érdekviszonyok differenciáltságából adódik.

Előfordulhatnak olyan helyzetek, amelyekben a munkások *különböző típusú magatartásstratégiákat követhetnek*, más szituációkban viszont a választási lehetőségek jóval korlátozottabbak. A választási lehetőségek akkor a legkedvezőbbek, amikor az üzemekben, műhelyekben előforduló munkakörök autonómiája magas (a munkásbefolyás és függetlenség mértéke jelentős), amikor a munkacsoport összetételét tekintve homogén és a munkatevékenység kedvező feltételeket teremt számára a munkásszolidaritás kifejlődésére, és végül, amikor olyan időciklushoz érkezett, amelyben lehetséges a munkásreakciók három típusának egyidejű előfordulása. Ezzel szemben a munkások magatartásstratégiák közötti választási lehetőségei akkor a legkorlátozottabbak, amikor az autonómia mértéke alacsony, a munkacsoport összetételére a heterogenitás jellemző, és amikor a munkásreakciók időciklusának kezdeti szakasza érvényesül (visszavonuló magatartás).

A pozitív munkásbeállítottságok dominálása azokban az üzemekben fejlődhet ki, ahol a munkások munkatevékenységére gyakorolt befolyása és függetlensége jelentős, a termelési folyamatok racionalizáltsága alacsony, továbbá, ahol a munkacso-

portok összetétele homogén, és amikor – a munkásreakciók időciklusát tekintve – a kezdeti szakasz (visszavonultság) vagy a sztrájkok ideje elmúlt. Ugyanakkor szinte lehetetlen előre megjósolni, hogy milyen körülmények biztosítják a pozitív munkásmagatartások uralkodását. Hiszen a kritikus munkásreakciók is hasonló körülmények közepette fejlődnek ki. (Két különbséggel: a kritikus magatartások egyrészt az erősen és nem pedig a gyengén racionalizált termelési folyamatokban fejlődnek ki, másrészt, időben, a pozitív magatartástípust követően lehet leggyakrabban találkozni kritikus magatartásokkal. Ezzel ellentétben, a visszavonuló magatartás sajátosabb körülmények között fejlődik ki.)

A pozitív és kritikus munkásreakciók, ahol az utóbbit gyakran negatív munkásmagatartásnak szokták nevezni, közel azonos kontextusai jelentik annak a magyarázatát is, hogy a vállalatvezetésnek miért vannak aggályai és fenntartásai az ún. autonóm és félautonóm munkacsoportok létrehozásával szemben: ezek a munkaszervezeti formák ugyanis megnövelik a munkások munkatevékenységére gyakorolt befolyásának és függetlenségének a mértékét, a tartalmasabb munkakörök irányában homogenizálják az egyes munkaköröket és egyúttal kedvező feltételeket biztosítanak a munkásszolidaritás számára. Ezek azok a feltételek, amelyekről a pozitív magatartásokat várni lehet, de ezek azok a feltételek is, amelyek a kritikus magatartásokat szülik. Ez viszont azt jelenti, hogy ha a pozitív jellegű munkásbeállítottságokat kívánjuk kifejleszteni, vállalni kell a kritikus munkásreakciók lehetőségének kockázatát is. Másrészt viszont úgy gondoljuk, hogy a kritikus és pozitív munkásreakciók egyaránt hasznosak, hiszen a munkások aktivitásának két oldalát jelentik meg, amelyeknek léte és ismerete nélkül a munkásmozgalom befolyásolása és irányítása elképzelhetetlen lenne.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Baudraz, J. E.: *L'horaire variable de travail*, Les Editions d'organisation, Paris 1974.
- Bavelas, A., Strauss, G.: Group dynamics and intergroup relation in Bennis W. G. et alii, *The Planning of change*. Holt 1961.
- Benoit-Gutlbot, D.: Staut dans l'entreprise et attitudes syndicales, *Sociologie du travail*, juil-sept. 1962.
- Bernoux, P., Motte, D., Saglio, J.: *Trois ateliers d'OS*. Les Editions ouvrières, Paris, coll. Relations sociales, 1973.
- Bernoux, P., Ruffier, J.: Les groupes semi-autonomes de production, *Sociologie du Travail*, 4. 1974.
- Blau, P., *The dynamics of bureaucracy*, Chicago, University of Chicago Press, 1955.
- Borzeix, A., Chave, D.: *Réorganisation du travail et dynamique des conflits*, Paris, Laboratoire de Sociologie du Travail et des relations professionnelles, 1975.
- Bourdet, Y.: *La délivrance de Prométhée*, Anthropos. Paris 1970.
- Castoriadis: *L'expérience du mouvement ouvrier*. Comment lutter, Paris, UGE, 10. 18. 1974.
- Cohc, L., French, J. R. P.: Overcoming resistance to change, *Human Relations*, 4. 1968.
- Cotgrove, S., Duhham, J., Vamplew, C.: *The Nylon Spinners*. A case study in productivity bargaining and job enlargement. Londres, Georges Allen and Urwin, 1971.
- Grozier, M., *Le phénomène bureaucratique, Seuil*, Paris 1963.
- Dassa, S., Fournier, J. Y., Mercier, N.: *Les relations professionnelles dans l'entreprise*, Paris, Laboratoire de Sociologie du Travail et des relations professionnelles, 1973.
- Desbroisses, H., Pelouille, B.: *Contradictions entre activités matérielles et intellectuelles*. Mode d'utilisation des activités mentales ouvrières et entraves à la domination sociale de production. Saint-

- Etienne, Centre de Sociologie historique, 1975.
- Dubois, P.: *Recours ouvrier, évolution technique conjuncture sociale*, Paris, Armand Colin, Coll. Sciences Sociales du Travail, 1971.
- Dubois, P., Durand, C., Bosc, S.: *Décentralisation industrielle et relations du travail*, Travaux et Recherches de prospective, La Documentation française, n°61, 1976.
- Dubois, P.: *Le sabotage dans l'industrie*, Paris, Calmann-Lévy, 1976.
- Durand, C.: Les politiques patronales d'enrichissement des tâches, *Sociologie du Travail*, 1974. 4.
- Emery, F. E., Thorsrud, E.: *Form and content in industrial democracy*, Londres, Tavistock, 1969.
- Fayol, H.: *Administration industrielle et générale*, Paris, Dunod, 1925.
- French, J. R. P., Israel, J.: An experiment in participation in a Norwegian factory, *Human Relations*, 1, 1960.
- Gouldner, A. W.: *Patterns of Industrial bureaucracy*. New York, Free Press, 1954.
- Grandstedt, I.: *La chaîne de montage* n°7, Groupe lyonnais de sociologie industrielle, Lyon, 1974.
- Zerzberg, F.: *Le travail et la nature de l'homme*. Paris, Entreprise Moderne d'édition. 1971.
- Holter, H.: Attitudes toward employee participation in company decision making process, *Human Relations*, 18, 1965.
- Homans, G.: *Social Behaviour, its elementary forms*, New York, Harcourt, 1961.
- Liv, M.: *Formation par l'action en entreprise*. Communication au Colloque du CEPI-IAE, Lille. 1976.
- Mac Gregor, D.: *The human side of entreprise*, Mac Graw Hill, New York 1960.
- Maher, J. R.: *New perspectives in Job Enrichment*, New York, Van Nostrand Reinhold Company, 1971.
- Maslow, A. H.: *Motivation and Personality*, New York, Harper, 1954.
- Molyneux, P. S., Marionori, C.: *La parole au Capital*. La cotonnaire de Fives ou les avatars du label Boussac. G. E. 10/18, Paris 1976.
- Mothe, D.: *Militant chez Renault*, Le Seuil, Paris 1965.
- Oury, G.: *Les Prolos*, Paris, Denoël, 1973.
- Prestat, C., Bionis, R., Lanselle, B.: Etude du centenaire de réunions d'informations de groupes semi-autonomes, *Sociologie du travail* 1, 1976.
- Reynaud, J. D., Chave, D., Saglio, J.: *Evolution de l'autorité dans l'entreprise industrielle*, Paris, Laboratoire de Sociologie du Travail et des relations professionnelles. 1972.
- Sainsaulieu, R.: *Les relations de travail à l'usine*, Paris, Les Editions d'organisation, 1972.
- Sartin, P.: L'homme au travail, forcat du temps? Paris, Gamma, 1970.
- Vignot, P.: Enquête exploratoire sur les attitudes ouvrières face à un projet de réorganisation d'un atelier. *Economie et Humanisme*, Caluire, 1974.
- Wisner, A., Laville, A., Teiger, G., Duraffourg, J.: *Conséquence du travail répétitif sous cadence sur la santé des travailleurs et les accidents*, Paris, Laboratoire de Physiologie du Travail et d'Ergonomie, 1972.

KEMÉNY LÁSZLÓ

A munkásosztály stukturájáról

(Hozzászólás Kolosi Tamás cikkéhez)

A Társadalomtudományi Közlemények 1977. évi számaiban érdekes és értékes tanulmányok jelentek meg a társadalmi struktúra változásainak tendenciáiról.¹ Közülük is kiemelkedik *Kolosi Tamás* vitaindító műhelytanulmánya,² amely egyrészt társadalmi struktúránk vizsgálata eddigi megközelítési módjainak és eredményeinek az összefoglalására törekszik, másrészt gondolatébresztően, nagy vonalakban felvázolja társadalmunk szerkezete egészének, illetve azon belül az egyes osztályok és szociális rétegek főbb fejlődési tendenciáit. A tanulmány metodológiája a hazánkban általánossá vált aspektusokat követi, nevezetesen a gazdasági-társadalmi tervezéshez kapcsolódó munkaerő-szerkezetet, illetve az osztálykülönbségek megszüntetésének útját elemzi. Kolosi a következtetéseiben megállapítja – s ezekkel fő vonásaiban egyetérthetünk –, hogy a társadalom osztályszerkezetében felerősödnek az egységesülési tendenciák, amelyek azonban nem jelentik egy differenciálatlan társadalom kialakulását.³ Uralgó tendenciaként az osztályok közötti különbségek csökkenését és majdani megszűnését fogadja el, ugyanakkor arra a következtetésre jut, hogy ez gyorsabban lezajló folyamat, mint az osztályjellegű egyenlőtlenségek végleges felszámolása. „Az osztályjellegű különbségek egy része 15–20 év múlva is éreztetni fogja a hatását. Például a településszerkezetben, az oktatásban való részvétel esélyeiben, az életviszonyok különbségeiben, az életmód egyes elemeiben, az egyes társadalmi csoportok szubkultúrájában és gondolkodásmódjában minden bizonnyal jelentkezik hatásuk, amelyek eredetükben az osztályegyenlőtlenségekre, a korábbi osztályszerkezetekre vezethetők vissza”⁴ – írja Kolosi.

Hangsúlyozni kívánom, hogy a cikk fő megállapításaival egyetértek, ugyanakkor a következőkben azt a meggyőződésemet szeretném kifejezni, hogy a társadalom struktúrája változásainak kérdéseire csak *globálisabb, komplexebb megközelítés alapján* lehet teljesebb értékű választ adni. Erre mutattak rá az eddigi hozzászólók is. *Pogány György* például a történelmi szemlélet elhanyagolását veti fel hiányosságul s „a már ma is létező, érvényesülő, vagy legalábbis objektíve kirajzolódó műszaki-gazdasági, illetve társadalmi tendenciákból” kiindulva a munkamegosztás hosszú távú fejlődési tendenciája társadalmunk szerkezetére gyakorolt hatásának az elemzését pótolja.⁵ *Lengyel Zsuzsa* pedig a „tulajdon- és elosztási viszonyoknak és következményeinek a számításba vétele” mellett száll síkra, elsősorban a szövetkezeti parasztság fejlődési tendenciái és a munkásosztályhoz való közeledés szempontjából.⁶

Véleményem szerint a komplex vizsgálati megközelítés alapjául a társadalom osztálystruktúráját mozgásba hozó és állandó változásban tartó tényező, *a termelőerők és termelési viszonyok fejlődésének kölcsönhatása szolgál*. Éppen ezért ahhoz, hogy a

szocialista társadalom szerkezetének lényegét, fejlődésének előfeltételeit és következményeit, fejlődési mechanizmusát és tendenciáit tudományosan, a gyakorlati politikát segítő módon feltárjuk, meg kell vizsgálnunk a termelőerőkben végbemenő forradalom, a TTF folyamatában jelentkező, illetve a szocialista termelési viszonyok irányított, tervszerű fejlődésével együtt járó, elsősorban a munkásosztályn belüli társadalmi változásokat.

A TTF TÁRSADALMI IRÁNYULTSÁGA ÉS A TERMELÉSI VISZONYOK FEJLŐDÉSE

A TTF bonyolult, sokoldalú, több síkú társadalmi jelenség. Lényegének és kibontakozásának, a TTF eredményei és a szocializmus előnyei egyesítésének a feltárása, ahogyan erről Fedoszejev akadémikus írt „csak komplex, valóban szintetikus megközelítés alapján, az alapvető társadalmi folyamatoktól elválaszthatatlan kapcsolatban lehetséges”.⁷ Ez a kapcsolat a TTF társadalmi irányultságában fejeződik ki. A szakirodalomban a TTF lényege, jelentkezési módjának fő irányai stb. sokféle megközelítésben láttak már eddig is napvilágot.⁸ A fő kérdésben – tehát abban, hogy a TTF a termelőerők valamennyi elemében lezajló forradalmat jelenti – a kutatók többsége meggyezik. Különböznek azonban annak a kérdésnek a megválaszolásában, hogy mi a tartalma ennek a forradalmi változásnak. Egyes kutatók a „tudomány-technika” rendszeren belül a fő figyelmet a tudomány fejlődésére fordítják, mások a technikaétra, megint mások a TTF-et két folyamat, a tudományban és a technikában végbemenő forradalom ötvöződéseként, egyesüléseként jellemzik.

A TTF jellemzésekor a kutatók jelentős része egy szélesebb, a „tudomány-technika-termelés” rendszeréből indul ki. A „tudomány-technika-termelés” rendszerében történő mélyreható változások a TTF kutatásának valóban legjelentősebb összetevőit jelentik. Ugyanakkor – véleményem szerint – a TTF komplex megítéléséhez nem elegendő ez az elemzés. Mindkét nézet a maga módján igaz, a hibája viszont az, hogy a lényegnek egy felszíni rétegében mozog, s emiatt nem tudunk belőlük kiindulva számos kérdésre (így többek között az osztálystruktúra változásaira) megfelelő választ adni. Tehát nem hatolnak a lényegig, s ennél fogva nem képezhetik a TTF komplex megítélésének alapját.

E megközelítésekből csak arra lehet következtetni, hogy milyen változásokra kerül sor a tudományos ismeretek körében, vagy ezeknek a technikára gyakorolt hatásában, a kettő együttesen hogyan jelenik meg a termelésben. A társadalmi folyamatok változásainak kérdéseire azonban – amelyeket pedig még ilyen megközelítésben sem lehet megkerülni – nem tudnak kielégítő magyarázatot adni. A társadalmi folyamatok ez esetben a TTF közvetlen *következményeiként* jelennek meg. Ebben az esetben a TTF – a tudomány és a termelés viszonylataiban, a termelés technikai-technológiai bázisában bekövetkezett radikális változások összességéeként – önálló, a társadalmi jelenségektől független tényezővé válik, vagyis – ahogyan a matematika nevezi – független változóvá lesz. A termelőerőkben lezajló forradalmi változások és a társadalmi folyamatok szerves kölcsönhatását ilyen megközelítéssel lehetetlen kimutatni és áttekinteni. Ez a kölcsönös kapcsolat *egy más megközelítés során* tárul fel, amelynek szükségességét már Marx is hangsúlyozta, amikor arra utalt, hogy a természet nem épít gépeket, gőzmozdonyokat, elektromos telegrafot, szelfaktort stb. (a modern kor találmányaival ezt a sort sokáig lehetne folytatni!) – mindezek az *emberi munka termékei*, az emberi akarat eszközeivé átalakított természeti anyag,⁹ vagyis az emberi tevékeny-

ségnek nem argumentuma, hanem funkciója, ennek a tevékenységnek a terméke, az ember-természet viszony megváltozásának a kifejeződése, a társadalmi termelőerők egésze fejlődésének az eredménye.

Természetesen, minden dolgozó, munkás, vagy a munkások csoportjai és a termelési folyamatban létrejövő kapcsolataik függnek a technika, a technológia változásaitól. Az embernek azonban ez a technikától való függése nem más, mint az egyéni vagy a csoportos tevékenység függősége a társadalom tevékenységének egészétől, vagyis az emberek közötti viszony jelentkezési módja a társadalom termelőerői fejlődésének folyamatában. Hiszen, ahogyan azt Marx mondja, „a termelőerők és a termelési viszonyok – mindkettő a társadalmi egyén fejlődésének különböző oldala”.¹⁰

Vagyis az ember tevékenységi funkcióinak jellege, viszonya a természethez, a másik emberhez – ez az a kiindulópont, amely a TTF lényege marxista-leninista értelmezésének az alfáját és omegáját tartalmazza. Természetesen elsősorban a termelő ember, a munkás ember, vagyis a „fő termelőerő”. A természeti anyagnak az emberi tevékenység, az emberi gondolkodás és akarat eszközévé válásával összefüggően az ember helyének és szerepének a megváltozása a termelés folyamatában; a termelő-funkciók evolúciója – ezek azok a tényezők, amelyek a TTF-nek, mint társadalmi jelenségnek a vizsgálatához a legfőbb metodológiai feltételt jelentik. A tudomány, technika és technológia ezeknek a változásoknak a megjelenési módjai, kifejeződésre jutása; ezeknek a változásoknak a funkciója, illetve eszköze.

A munkásosztály szociális-szakmai struktúrája fejlődésének kérdése a TTF kibontakozásának folyamatában a legközvetlenebbül ehhez a megközelítési módhoz kapcsolódik. A munkásosztály szociális-szakmai struktúrájának változásai fejezik ki a munkás termelő funkciói struktúrájában és jellegében bekövetkezett mélyreható változásokat.

Marx szerint a technika az *ember termelő funkcióinak tárgyiasulása*. A technikai haladás lépcsőfokai tehát a termelő funkciók tárgyiasulásának a lépcsőfokai, vagyis a termelő funkciók átadása, átszármaztatása a gépben, a gépi rendszerben, a technológiában stb. elsajátított, birtokba vett természeti folyamatnak.

Az ember termelő funkcióinak átadása a technikai eszközöknek, miután kifejezi az ember hatalmának növekedését a természet felett, az antagonisztikus társadalmi rendszerekben szükségszerűen együtt járt és ma is együtt jár az egyik embernek a másik felett gyakorolt hatalma növekedésével, vagyis a kizsákmányolás erősödésével. A társadalom termelőerői, a természet és a tudomány erői csakúgy, mint – marx megfogalmazásában – „a társadalmi kombináció és a társadalmi érintkezés erői”¹¹, miután a Tőke tulajdonát képezik, idegen erőként állnak szemben a munkásokkal. Ennek eredményeként a Tőke hatalma a „technika hatalmának” képében, a munkás alávetettsége pedig a Tőkével szemben, az embernek a technikai eszközzel szembeni reális alávetettsége¹² képében jelenik meg. A technika fetiszizálása, az ember feletti uralkodás önálló erejével történő felruházása nem más, mint a dolgok fent jelzett állásának a tudati tükröződése.

A TÁRSADALMI MUNKAMEGOSZTÁS ÉS A SZAKMÁK SZOCIÁLIS MINŐSÉGE

A kapitalista gazdasági viszonyok és a TTF-nek a kapitalizmusban történő kibontakozása közepette a társadalmi termelőerők fejlődéséért szükségszerűen nagy árat kell fizetni, hiszen az emberi személyiség degradálódásával, elértéktelenedésével, a mun-

kásnak „részmunkássá”, a „gép részévé”, „szakbarbárrá” válásával jár együtt. A technika ily módon az ember leigázásának eszközévé válik, amikor is a rész termelő funkció, a foglalkozási meghatározottság egyúttal társadalmi, szociális meghatározottsággá, vagyis a munkás társadalmi leigázásának, társadalmi egyénként való fejlődése korlátozásának eszközévé válik. A Tőke tendenciája, hogy azonosítja a munkást annak termelő-technológiai funkciójával, vagyis a társadalmi munkaszervezési-technikai kategóriával. Így lesz a „munkásból” – „szállító”, „átrakó”, „csévéző”, „fonó”, „szövő”, „doplizó” stb.

A munkásosztály szakmai struktúrája a kapitalizmusban a társadalmi leigázottság kifejeződése, hiszen a szakma a munkásnak nemcsak a technikához, a termelő funkcióhoz való viszonyát fejezi ki, hanem kifejezi viszonyát a termelőtevékenységek összességéhez, a társadalmi termelőerőkhöz, a tevékenységek társadalmi kombinációjához, a tudományhoz stb., vagyis az egyik embernek a másikhoz és saját magához való viszonyát is kifejezésre juttatja. A termelő funkciók széttagoztságának és a hosszú távú, sőt életfogytiglan tartó specializáltság szükségességének körülményei közepette a munkás viszonya ezekhez a funkciókhoz egyúttal *szociális viszonyt* hordoz magában. Ezért a szakma szociális minőségét a társadalmi munkamegosztás jellege határozza meg.

A társadalmi munkamegosztás a társadalmi-gazdasági és a munkaszervezési-technikai munkamegosztás egysége, miközben a két tényezőnek nem azonos a jelentősége.¹³ A kiindulópont a munkaszervezési-technikai munkamegosztás változása, de a meghatározó szerepet a társadalmi lényeg játssza. A munkamegosztást – Marx szavaival – „az jellemzi . . . , hogy létrehozza a specialitásokat, a specialistákat és velük együtt a szakmai korlátozottságokat”.¹⁴ A „szakma” történelmileg alakuló társadalmi-gazdasági kategória, olyan „megfelelően széles körű és állandósult tevékenységet jelent, amely meghatározott elméleti ismereteket és gyakorlati készségeket követel meg. A szakmák szakokra (specializációkra) osztódnak, amelyek alapját az egyedi munkamegosztás képezi.”¹⁵

A „szakma” kettős jellegű kategória. Egyrészt a tevékenység funkcionális, termelő-technikai megosztását, a termelés funkcionális szükségleteit és az adott termelőtevékenységhez kellő módon specializálódott dolgozók funkcionális, technológiai viszonyait fejezi ki. Ennek felel meg a dolgozók ismereteinek és készségeinek jellege, vagyis a kvalifikáltságuk, amelyet a munkás által a funkció elsajátításának fokozataként, a szakma elsajátításának színvonalaként jellemezhetünk. Másrészt kifejezi a dolgozó viszonyát a társadalmi termelőerők összességéhez, a társadalmi munkamegosztáshoz, és tükrözi ez utóbbi szociális egyenlőtlenségét.

A kapitalizmusban az emberek közötti *szakmai különbözőségek* egymás közti szociális korlátokká válnak. Az embereknek egy meghatározott tevékenységhez kötöttsége, és azon belül a termelési szükségszerűség által megkövetelt tökéletesedése egyúttal szociális korlátozottságukként, fejlődési lehetőségük limitált formájaként¹⁶ is jelentkezik. Ezzel kapcsolatos a dolgozó személyiségének szakmai korlátozottsága.

A szakma és a szakmai struktúra *történelmi, társadalmi kategória*. A szakmáknak, a munkásosztály szakmai struktúrájának a szociális minősége eltérő a különböző társadalmi-gazdasági rendszerekben. Bár a szocializmus nem küszöböli ki a szakmai munkamegosztást, a dolgozók egyes csoportjainak meghatározott, sajátos termelőtevékenységi formához kötöttségét, a funkciók, a felelősség, a köteleességek és jogok pontos elosztását, s még megmarad a munka jelentős szociális egyenlőtlensége, a fizikai és szellemi, a végrehajtó és alkotó munkával foglalkozó emberek közötti lényeges különbségek, ugyanakkor a szakmai tevékenység *megvalósításának módja*, az embe-

rek specializált tevékenysége megvalósítása érdekében történő társadalmi egyesülésének hogyanja a szocializmus feltételei között gyökeresen más, mint a kapitalizmusban. A dolgozó már nem a „perszónifikált”, megszemélyesült termelő funkció, hanem a saját szakmai tevékenységéhez az egész képviselőjeként – tehát nemcsak szakmai, foglalkozási csoportjának, nemcsak üzemének, hanem osztályának, társadalmának, államának a képviselőjeként – viszonyul, a társadalmi gondokat úgy fogja fel, mint a sajátjait.

A munkás szakosodása a funkcionális-termelői szinten együtt jár a társadalmi szinten egyre jobban kiteljesedő *univerzalizálásával*, amely kifejezésre jut a munkához való viszonyában, az elsajátított és tevékenységében felhasznált ismeretekben, közéleti-politikai aktivitásában, világnézetében stb. Ez pedig elkerülhetetlenül tükröződik szakmai tevékenységének tartalmában és módszereiben is. A szocializmusban a munkás szakmai felkészítése nemcsak a speciális szakmai, hanem az általános műveltségi ismereteket is magában foglalja, nemcsak a szakmai készségek kialakítását, hanem – a marxista-leninista világnézet, a politikai tudatosság, a szocialista erkölcs alapján – a személyiség nevelését, formálását is jelenti. A szakmai specializáció feltételezi a kultúra teljes gazdagságának az elsajátítását, a tudományos, a technikai, a gazdasági, az irányítási, a politikai stb. ismeretek megszerzését is.

Ezért – véleményem szerint – nem lehet helytálló a társadalmi struktúra vizsgálatának az a megközelítése, amely a munkást nem a társadalom osztálystruktúrája fejlődésének elemeként, hanem a kérdést leszűkítve, a gazdasági tervezéshez kapcsolódóan, csak *munkaerőként*, szakmai korlátozottságában vizsgálja. Az ilyen megközelítés alapján kialakult nézetek a munkások szakmai kvalifikáció szerinti összetételét (segéd-, betanított, szakmunkás) azonosítják a munkásosztály szociális struktúrájával, illetve a szociális problémát többek között a munkások ún. túlképzettségében vélik fedezni. S nem veszik észre, hogy a szocializmusban a szakmai differenciáltság az egyének társadalmi kapcsolatainak kiszélesedésével, termelői és közéleti-politikai aktivitásuk, általános kulturáltságuk növekedésével; más osztályok és társadalmi csoportok, az egész társadalom történelmi tapasztalatainak mind szélesebb körű felhasználásával, s ezek alapján tevékenységük univerzalizálásával jár együtt.

Az emberi tevékenység ilyen átalakulásának szociális mechanizmusa az osztályok és társadalmi csoportok közeledése. Ezért a termelőerőkben lezajló forradalom, a TTF, nem valami külső tényezők, körülmények halmozását jelenti, amelyhez a munkásosztálynak csak idomulnia kell. *A szocializmusban a TTF magának a munkásosztály fejlődésének a belső tényezője*. Ennek a folyamatnak pedig a munkásosztály szociális-szakmai struktúrájának változása a kifejezője.

A SZOCIÁLIS-SZAKMAI STRUKTÚRA FOGALMA

A marxista kutatók abban megegyeznek, hogy a társadalmi szerkezet fő alkotó elemei a fejlett szocializmus építésének időszakában is az osztályok, s az osztálystruktúra fejlődésében, az osztálykülönbségek felszámolásában pedig a döntő szerepet a munkásosztály játssza. Ahhoz, hogy a társadalom osztályai között a közeledés tendenciája érvényesüljön, az is szükséges, hogy az osztályokon belül, így elsősorban a munkásosztály szociális struktúrájában a *homogenitás tendenciája* váljék uralkodóvá. Tehát a társadalmi struktúra egésze fejlődési tendenciáinak a feltárásában lényeges szempontot képvisel a munkásosztály szociális struktúrája fejlődési tendenciájának a meghatározása.

A munkásosztály saját fejlődésének reális előfeltételei a régi társadalmi munkamegosztás túlhaladásában, az embernek a technikával szembeni közvetlen alávetettségéből való kiszabadítása folyamatának a meggyorsításában; olyan oktatási, speciális képzési, át- és továbbképzési rendszer, kulturális-nevelő és információs hálózat megteremtésében állnak, amelyek lehetővé teszik, hogy a munkás „kilépjen” a termelés közvetlen folyamatából, és egyúttal biztosítják számára, hogy e folyamat „mellé álljon”.

A munkásosztály nem belső különbözőségektől mentes egynemű tömeg. A szocializmusban az osztályok között meglevő különbségek meghatározó volta mellett fennmaradnak még az osztályon belüli különbségek is, következésképpen nemcsak osztálystruktúra létezik, hanem *az osztályok belső struktúrája is*. A munkásosztály belső felépítésében sokféle különbözőséggel találkozhatunk, azonban ezek nem mindegyike szociális eredetű, illetve tartalmú. Ha ezeket a különbözőségeket, például társadalmi-gazdasági vagy munkaerőgazdálkodási szempontból vizsgáljuk, akkor megfigyelhetjük a munkások ágazati, foglalkozási, szakmai, szakképzettségi tagozódását, más szempontokból pedig demográfiai, települési szerkezetbeni stb. különbözőségeket figyelhetünk meg. *Benedek Sándor* szerint „a munkásosztályon belül . . . mint réteggépző tényező jelenik meg . . .” a társadalmi javak rendelkezésünkre álló részének megszerzési módjában és mértékében jelentkező egyenlőtlenség, de a munkásosztály szociális struktúrája további fontos kritériumának tartja például a munkahelyi kollektívákba tömörülés mértékét (nagyüzemi, kisüzemi), a hagyományos iparágak és a most felutó, a műszaki fejlődés élén járó iparágak arányát stb.¹⁷

A kérdés az, hogy vajon e kritériumok szerinti tagozódások közvetlenül kapcsolódnak-e a munkásosztály egészének szociális minőségéhez; a munkásosztályon belül milyen kritériumok szerint csoportosított rétegek hordoznak magukban eltérő szociális minőséget az osztály általános és egységes társadalmi funkciója, e különbözőségek felszámolása szempontjából? Véleményem szerint a munkásosztály szociális egyenlőtlenségét meghatározó alapvető kritériumok nem maradnak változatlanok. Ezek a réteggépző viszonyok a szocializmus építése és fejlődése során az osztály szociális minőségében és társadalmi funkciójában bekövetkező változásoktól függően maguk is megváltoznak. A fejlett szocializmus építésének időszakában, amikor a termelőerők forradalmi változása egyre uralkodóbbá válik és általánossá lesz a munkásosztály szociális egyneművé formálódásának tendenciája, valamint a vele együtt járó szakmai differenciáció és integráció, akkor a munkásosztály meghatározó szociális minőségét, legfőbb társadalmi funkcióját már közvetlenül történelmi küldetése – az osztályok megszüntetése jelenti.

Természetesen a fent jelzett fő tendencia mellett a szocialista társadalom osztálystruktúrájában más folyamatok is megtalálhatók. Ezek a lényeges, de a szocializmus érett szakaszának nem adekvát jelenségek *eltakarják az alaptendenciát*, és a struktúrák szinte átfoghatatlan sokféleségének tarka képét hozzák létre. Nem arról van szó, hogy ezek a felosztások nem reálisak, hanem arról, hogy nem fejezik ki az osztály fejlődésének legfőbb, a többit is meghatározó tendenciáját, a sok nem azonos értékű kritérium nem teszi lehetővé a szociális struktúra kiindulási pontjának a megtalálását és így lehetetlenné válik a szubordináció is közöttük. Ugyanakkor meghatározott pozícióból (pl. gazdasági, kereskedelmi, kulturális, demográfiai, munkaerő-gazdálkodási stb.) valóban szükség van a munkások közötti különbségek egész spektrumának a vizsgálatára.

A társadalmi kapcsolatoknak és viszonyoknak ebben a bonyolult labirintusában nem könnyű megkülönböztetni a fő, a meghatározó tendenciát. Ebben az is szerepet

játszik, hogy sokáig (s részben még ma is!) a munkásosztály tagozódása kritériumának kiválasztásában lider tényezőként a reálisan létező szocialista országok kifejezetten gazdasági szükségletei játszották a döntő szerepet. Csak az utóbbi években, a fejlett szocializmus építésének szakaszába érve vált lehetővé, hogy céljainkat komplexebben, a társadalom fejlődése egészének pozíciójából fogalmazzuk meg. Így a munkásosztályon belüli struktúrákat nem mint egymásra illeszkedő „rácsokat”, al- és mellékstruktúrákat kell vizsgálni, hanem a fő, a valóban szociális struktúrából kiindulva.

A munkásosztály struktúrájának vizsgálatakor metodológiailag fontos figyelembe venni, hogy *szerves egészként, dinamikusan fejlődő rendszerként jelenik meg*.¹⁸ A szociális struktúra¹⁹ meghatározásában nem a különböző csoportok egyedi tünetei a döntőek, hanem az adott rendszer egészének szociális minősége. Miután a munkásosztályról van szó, annak egységes szociális minőségét történelmi missziója, a munkásosztály legfőbb társadalmi funkciója – az osztály nélküli társadalom felépítése határozza meg, amelyben felszámolódnak a szociális különbségek. A demográfiai, ágazati, szakmai stb. különbségek lényeges szerepet játszanak, de csak ehhez a legfontosabb társadalmi-gazdasági minőséghez kapcsolódóan. Az osztály nélküli, szociálisan egynemű társadalom kialakulásának előfeltétele a társadalmilag-gazdaságilag egynemű munka kialakulása.

A munka társadalmi-gazdasági egyneműségének erősödése nem zárja ki a dolgozók közötti szakmai különbségeket, a TTF kibontakozásának során a munkásosztály szakmai struktúrájának a munkaszervezeti-technikai struktúrák fejlődése hatására bekövetkező bonyolultabbá válását. Éppen ezért a munkásosztály szociális struktúrája változásai tendenciáinak vizsgálatához meghatározó feltétel a szociális és szakmai struktúra változásai szerves kapcsolatának a kimutatása. Ezért tehát a munkásosztály struktúrája elemzésének alapvető fogalmát a „szociális-szakmai” struktúra alkotja.

A szociális-szakmai struktúra fogalmát nem szabad azonosítani a munkásosztály szakma-struktúra fogalmával, mint ahogy nem szabad elszakítani sem tőle, vagy élesen szembeállítani a szociális lényegét, a szociális, illetve a szakma-struktúrát. A szociális-szakmai struktúra *tartalma a kettő kapcsolatában keresendő*. A szociális struktúra a munkásosztály különböző rétegeinek az összességét jelenti, amelyek létezése a munka társadalmi-gazdasági egyenlőtlensége által feltételezett. A munka társadalmi-gazdasági tartalma annak a társadalmi-gazdasági rendszernek az általános vonásait tükrözi, amelynek keretében megvalósul a munkavégzés, s az adott munkát végző csoport és az egész társadalom munkája közötti viszonyt fejezi ki.²⁰

A munkásosztály szakma-struktúráját a munkamegosztás munkaszervezeti-technikai tartalma határozza meg, és a szakma-struktúra a munkások egyes csoportjai között a termelés személyi és tárgyi elemeinek kapcsolási módja, technikai aspektusa szempontjából kialakult különbségeket fejezi ki. A munkásosztály mint „egész” a különböző szakmai rétegek összességéből áll. S miután a „rész” így vagy úgy kapcsolódik az „egészhez”, a munkamegosztás szakmai tartalma is kölcsönös feltételezettségi kapcsolatban van az egészszel, vagyis a munkamegosztás társadalmi-gazdasági tartalmával. Ily módon a munkamegosztás munkaszervezési-technikai tartalmában bekövetkező változások az osztály szociális struktúrájának változásához vezetnek, vagyis a munkásosztály szociális struktúrájának változásai a munkások szakmai rétegeinek változásaival vannak kölcsönviszonyban.

Természetesen az osztály szociális különbségei (így szociális struktúrája) más tényezőkkel is kapcsolatosak (többek között osztályok közötti tényezőkkel), de az osztályon belüli szociális különbségek felszámolásában a munkamegosztás fentiekben kifejtett tartalmában bekövetkező változások a meghatározók. A munkásosztály szociá-

lis-szakmai struktúrája fogalom tartalmának meghatározása lehetővé teszi a szakmai rétegek tagozódásának a vizsgálatát azok szociális minősége szempontjából, illetve a munkásosztálon belüli szociális változások dinamikájának és tendenciájának a feltárását a munka szervezési-technikai tartalmának fejlődésétől függően a társadalmi fejlődés adott szakaszán.

A szociális-szakmai struktúra a munkásoknak a munkamegosztás társadalmi-gazdasági és munkaszervezési-technikai tartalma által egyidejűleg feltételezett csoportokra osztását, a munkásosztály szakmai struktúrájának a szociális struktúrájában való tükröződését jelenti, s kifejezi a munkásosztályon belül meglévő funkcionális-termelői és társadalmi-gazdasági különbségek kapcsolatát. A szocializmusban folyamatosan és mindenoldalúan felszámolódnak a társadalmi-gazdasági munkamegosztás negatív következményei, s ezzel egyúttal felgyorsul a szakmai korlátozottság felszámolásának a folyamata is.

A munkásosztályon belüli integráció tendenciájának, a szakmák differenciálódása és integrálódása bonyolult folyamatának alapját a TTF kibontakozása során a szocialista társadalomban a társadalmi munka új szakmai megosztásának formálása és a szűk professzionalizmus, a szakmai korlátozottság felszámolása jelenti. A termelőeszközök felhasználásának és tervezésének a módja a munkamegosztás társadalmi-gazdasági tartalmától függ. A munka szervezési-technikai tartalma változásainak kiindulópontja és anyagi alapja a termelőerők fejlődése. A változás a munka tartalmában, a munkatermelékenység növekedésében, a munkára és a termelésre fordított idő közötti arány változásában, a munkafeltételek megkönnyítésében stb. jelenik meg. A TTF a munkásosztály szociális-szakmai struktúrájára gyakorolt hatását a társadalom termelőerői minden egyes elemének fejlődésén keresztül fejti ki.

A munkás tevékenysége szervezési-technikai tartalma változásának minden, az előzőtől minőségileg különböző fokozata egyúttal a munkafunkciónak, a „tudás tárgyiasult erejének”, az „iparivá alakított természeti folyamatnak” történő átadása fokozatát is jelenti, és így az ember közvetlen termelésből való kiszabadulásának a fokozatát is. Ugyanakkor az embernek a közvetlen termelési folyamatból történő kiszabadulása csak abban az esetben igazolható, ha megteremtődtek az ember saját fejlődésének reális előfeltételei, amelyek lehetővé teszik, hogy „kilépve” a közvetlen termelés folyamatából „mellé álljon”, vagyis a szocialista társadalom tervszerűen gondoskodik arról, hogy a szakmai korlátozottság és a technikával szembeni közvetlen alávetettség felszámolásával együtt csökkenjenek, illetve megszűnjenek a társadalmi-gazdasági különbségek az általános műveltség, a technikai kulturáltság színvonalában, a munkáért járó juttatások mértékében stb. A fejlett szocialista társadalom építésének és a TTF kibontakozásának feltételei középette ezek a momentumok jellemzik a munkásosztály szociális-szakmai struktúráját.

A SZOCIÁLIS-SZAKMAI STRUKTÚRA EMPIRIKUS MEGHATÁROZÁSÁNAK PROBLÉMÁI

Az empirikus mutatók kiválasztásakor általában azt vesszük figyelembe, hogy a jelenségek felszínén az információk hordozóiként kvalifikáltságával, beosztásával, fizetésével, az olyan csoportokhoz tartozásával, amelyek a szakmákat a munka bonyolultsága szerint egyesítik, technikai felszereltségével, műveltségi szintjével stb. az egyén jelentkezik. A munkások statisztikai megfigyelése és csoportosítása a szocialista országokban – így hazánkban is – ezek szerint a mutatók szerint folyik. A gyakorlatban

általánosan elfogadható a munkások kvalifikáltság, technikai felszereltség, szakma, műveltség stb. szerinti csoportosítása. Ugyanakkor a statisztikában nincsenek olyan szintetikus mutatók, amelyek lehetővé tennék a munkásosztály strukturálódásának a fenti pozíciókból, vagyis a szociális-szakmai struktúra oldaláról történő elemzését.

Az utóbbi években ugyan néhány szociológus megkísérelt javaslatot tenni a szociális-szakmai struktúra empirikus mutatóira,²¹ s néhány szociológiai kutatásra is sor került a Szovjetunió és néhány szocialista ország – köztük hazánk – egyes üzemeiben, illetve regionálisan, amelyek során megkísérelték kimutatni a társadalmi változásoknak a munkások technikai felszereltségében bekövetkezett változásoktól való függőségét.²² Ugyanakkor a munkásosztály szociális-szakmai struktúrája változásainak törvényszerűségeit és tendenciáit egyelőre még nem dolgozták fel eléggé elméletileg. Ennek egyik nyilvánvaló oka az, hogy hiányoznak a megfelelő statisztikai információk.

A társadalomtudományi kutatások számára megérett a feladat, hogy a munkásosztály szociális-szakmai jellemzői szerinti tagolására javasolt különböző elméleti módzerek és a gyakorlatban használt klasszifikáció közötti megfelelést feltárják. Megérett a helyzet olyan *periodizálás kidolgozására*, amelyet az elméleti kutatások és a gyakorlati feladatok megoldásának alapjául el lehet fogadni.

Véleményem szerint, egy ilyen periodizálás alapjául két irányból nyerhető információ egysége szolgálhatna. Az egyik – a munkás közvetlen termelési folyamatból való kiszabadulásának a szakaszairól, vagyis az ember termelő-funkciói munkaeszközöknek történő átadása szakaszairól; a termelés személyi és tárgyi elemei összekapcsolásának módjairól; a másik – a munkásnak arról a készenléti állapotáról, hogy a termelés „mellé” álljon, s hogy az anyagi termelés funkcionálásának ellenőrzése, felújítása és céljainak meghatározása mellett képes legyen az új ismeretek elsajátítására és alkotó gyakorlati hasznosítására, új termelőeszközök létrehozására összpontosítani; vagyis a munkások műveltségi, műszaki-kulturáltsági szintjéről, amely a fejlődéssel együtt járó szakmaváltás lehetőségét és a személyiség mindenoldalú fejlődésének a lehetőségét jelenti; tehát az egyes munkáscsoportoknak a végső társadalmi funkció végrehajtása, a szociális különbségek, az osztályok felszámolása folyamataiban jelentkező szociális minőségről szóló információ.

Ily módon a munkásosztály szociális-szakmai struktúrája empirikus mérésére a fejlett szocializmus építésének és a TTF kibontakozásának történelmi szakaszában a következő csoportok szolgálhatnának:

1. *Szakmai képzettséget nem igénylő*, nehéz fizikai munkát végző munkások, akik nem rendelkeznek befejezett általános iskolai végzettséggel (pl. szállítómunkások, takarítók, kubikusok stb.)

2. Elsősorban olyan kisipari jellegű kézi, ritkábban univerzális típusú gépi munkát végző munkások, akiknél a fizikai erő kifejtés jelentősen túlhaladja a szellemi; a szakmai képzettségükhöz szükséges ismereteket *szakiskolában* szerzik (pl. kőművesek, ácsok, asztalosok, hentesek, molnárok stb.).

3. Munkafunkcióikat gépek és berendezések mellett kézzel végző, vagyis a gépeket kiszolgáló, azok munkáját a sajátjukkal kiegészítő munkások (pl. a gépek kézzel végzett betáplálása, illetve a kész munkadarab levétele stb.). Ezeknél a fizikai erő kifejtés jelentősen túlhaladja a szellemi; a munkafunkciójuk teljesítéséhez szükséges szakmai ismereteket közvetlenül a termelésben, *rövid idejű betanítással nyerik* (pl. a futószalagok mellett dolgozó munkások többsége, a kazánfűtők, a kevésbé bonyolult szállítóeszközök irányítói, a félautomaták kezelői stb.), s többnyire általános iskolai végzettséggel rendelkeznek.

4. Munkafunkcióikat gépek és berendezések segítségével végző munkások, akiknél a fizikai és szellemi erő kifejtés körülbelül azonos mértékű, bár a fizikai a meghatározó; a szakmailag szükséges ismereteket *szakiskolában* szerzik (pl. a gépkocsivezetők, az exkavátorkezelők, a villamosmozdony-vezetők, az esztergályosok stb., vagyis olyan munkások, akiknek a munkafunkciójára a technológiai folyamatot végző gépek közvetlen irányítása a jellemző).

5. Gépek és gépi eszközök, automata berendezések stb. javítását és beállítását kezel és mechanizmusokkal végző munkások; akiknél a szellemi erő kifejtés jelentősen túlhaladja a fizikait, a szakmailag szükséges ismereteket *szakiskolában* szerzik, s legalább *középfokú iskolai végzettséggel* rendelkeznek (pl. szerelőlakatosok, villamos berendezések szerelői, bonyolult gépek, automaták, automatasorok stb. beállítói).

6. Automata berendezések, sorok stb. segítségével dolgozó, ezek megfigyelését, irányítását végző munkások, akiknek a szellemi erőfeszítése jelentősen meghaladja a fizikait; a szakmailag szükséges ismereteket *középfokú szakiskolákban* vagy a már meglévő középfokú iskolai végzettségen alapuló változó időtartamú tanfolyamokon szerzik; középfokú iskolai vagy felsőfokú szakmérnöki, üzemmérnöki végzettséggel rendelkeznek (bonyolult energetikai rendszerek diszpécserai; automata-rendszerek irányító pultjainak kezelői, elektronikus számítógépek kezelői stb., vagyis az automata berendezések, sorok, üzemek stb. aktív megfigyelésének munkafunkcióját végző munkások).

7. Termelés-szervező, irányító munkát végző, az ellenőrzés funkcióját ellátó munkások; munkájukban a szellemi erőfeszítés dominál; az adott termelési folyamathoz szükséges szakmai ismeretek mellett termelési gyakorlattal és a szükséges szervezői tulajdonságokkal is rendelkeznek, többségükben *speciális művezetői képzésben* vesznek részt, középfokú iskolai végzettséggel rendelkeznek. Tehát a csoportot azok a munkások alkotják, akiket Marx az ipar „*altsztjtjeinek*” nevezett.²³

Az így kialakított szociális-szakmai struktúra egyúttal a munkásosztály szociális arculata más jellemzőinek (pl. a közéleti-politikai aktivitás, az újító mozgalomban való részvétel, az átlagos jövedelem stb.) kimutatásához is alapul szolgál.

A szocialista társadalomban a munkásosztályon belüli szociális integráció folyamatának az erősítése a szociálpolitika fontos feladatát jelenti. A szociálpolitika a teljes foglalkoztatottság és a racionális munkaerő-felhasználás feltételeinek biztosítására; a munkaerőnek a termelés növekvő igényeivel összhangot biztosító minőségi tökéletesedése feltételeinek a megteremtésére, a munkás személyisége harmonikus fejlődésének a biztosítására irányul. A szociálpolitika a munkásosztályon belüli szociális különbségek fokozatos felszámolását tűzi ki célul.

A munkásosztály egyes csoportjai, rétegei között ma még meglévő szociális különbségek eltűnése, a szakmai és kvalifikációs korlátozottság felszámolásának, az élet- és munkakörülmények általános javításának, valamint a munka jellege és tartalma ki-egyenlítődé-ésének; a munkásnak a társadalom és a személyiség fejlődése követelményeivel összhangban levő szociális, ágazati, kvalifikációs, szakmai stb. mobilitásának útján megy végbe. Eközben a munkásosztály szociális egyneműsége nem a sorai- ba tartozó egyes rétegek, csoportok létező kvalifikációs, képzettségi, kulturális színvonalának a közeparányos kiegyenlítésével érhető el, hanem minden munkásréteg és csoport e mutatók szerinti állandó színvonal-emelése alapján.

A szocialista társadalom egészének a társadalmi egyneműség irányába történő előrehaladásának legfontosabb feltétele a munkásosztály szociális egyneműségének az erősödése. Hiszen a munkások nemcsak a szocialista társadalom legnagyobb osztálya, hanem az a „*szociális etalon*”, amely alapján formálódtak történelmileg és formálódnak ma is az összes többi osztályok és rétegek.

JEGYZETEK

¹ Kovács Ferenc: A mai magyar munkásosztály kialakulása és jellemzői. Társadalomtudományi Közlemények, 1977/1. sz.; J. Tóth Dezső: A parasztság mobilitásának néhány jellemzője. 1977/4. sz.; Turgonyi Júlia: A kereskedelmi dolgozók társadalmi mobilitása. 1977/4. sz. stb.

² Kolosi Tamás: Társadalmi szerkezetünk fejlődésének várható tendenciái. Társadalomtudományi Közlemények, 1977/1. sz.

³ Uo. 113. old.

⁴ Uo. 114. old.

⁵ Pogány György: A munkamegosztás hosszú távú fejlődési tendenciájának hatása társadalmunk szerkezetére. Társadalomtudományi Közlemények, 1977/3. sz.

⁶ Lengyel Zsuzsa: A munkásosztály és a szövetkezeti parasztság közeledéséről. Társadalomtudományi Közlemények, 1977/4. sz.

⁷ P. Ny. Fedoszejev: Filozofszkaja interpretacija NTR. Voproszű Filozofii, 1976/10. sz. 4. old.

⁸ A társadalmi struktúrával foglalkozó cikk keretében nincs mód a TTF-ről alkotott nézetek részletes áttekintésére, ugyanakkor a kérdés figyelmen kívül hagyása lehetetlenné tenné annak feltárását, hogy sok esetben éppen a TTF nem megfelelő értelmezése vezet a társadalmi struktúra elemzésének pontatlanságaihoz. A TTF-ről alkotott nézetekről szóló szélesebb tájékoztatást lásd Társadalomtudományi Közlemények, 1977/3. sz. 101–112. old.

⁹ Vö.: Marx–Engels művei 46. köt. II. rész, 170. old.

¹⁰ Uo. 169–170. old.

¹¹ Uo. 169. old.

¹² Marx–Engels művei 49. köt. 90. old.

¹³ Egyetérték Pogány Györggyel a munkamegosztás fogalmi magyarázatában, a munkamegosztáshoz kapcsolódó különböző kategóriáknál azonban az I. I. Csangli által bevezetett, s a témához jobban illeszkedő kifejezéseket használok. (I. I. Csangli: „Trud”, Moszkva, Nauka, 1973.)

¹⁴ Marx–Engels művei 4. köt. 150. old. (oroszul.)

¹⁵ „Osznovnűje zakonomernosztyi voszproizvodszta rabocsej szilű v period razvertűvanija sztrictyelszta kommunizma.” Moszkva, 1965. 55. old.

¹⁶ A tőkének „... miközben az a tendenciája, hogy a termelőerőket a mértéktelenségig fokozza, éppúgy... egyoldalúvá is teszi, korlátozza stb. a fő termelőerőt, magát az embert...” Marx és Engels Művei, 46. köt. I. rész. 309. old.

¹⁷ Benedek Sándor: Változások a magyar munkásosztály belső struktúrájában. Társadalomtudományi Közlemények, 1977/4. sz. 28., 38., 42. old.

¹⁸ „Szorosabban véve, a történelmi materializmus pozíciójából a társadalmi, gazdasági formáció a szociális rendszer. Ami pedig az olyan viszonyokat (minőséget) illeti, amilyenek... az osztályok... úgy azok viszonya a társadalomhoz mint rendszerhez annak meghatározott minőségi tulajdonsága formájában, vagy alrendszerként jelentkezik. Az egyén minőségi tulajdonságaihoz kapcsolódóan pedig rendszerként jelenik meg. Ebben az értelemben használjuk itt a »rendszer« fogalmát.” V. P. Kuzmin: „Princip szisztemosztyi v teorii i metodologii K. Marksza.” Moszkva, 1976. 55. old.

¹⁹ „A struktúra... az adott megállapodott, minőségileg meghatározott rendszer funkcionálásának a módja, és az a forma, amelynek keretében lezajlanak a változások, megérnek a feltételek az áttérésre... egy új minőségbe.” V. G. Afanaszjev: Naucsnoje upravlenije obszcsesztvom. Moszkva 1973. 11. old.

²⁰ Uo. „Trud”, 98–99. old.

²¹ Lásd O. J. Skaratan: „Problemű szociálnoj szstrukturű rabocsevo klassza SZSZSZR.” Moszkva 1970. 377–378. old.; L. Sz. Bljakman, O. J. Skaratan: „NTR, rabocsij klassz, intelligencija.” Moszkva 1973. 198. old.; Szt. Widerspil: „Poszledsztvija naucsno-tyehnyicseszkoivo progressza v oblasztyi ot-

nosenyij mezsdu rabocsimi i tyehnyicseszkoj intelligencijej” – „Cselovek–szocializm–NTR”. Moszkva, Progressz, 1977. 145–146. old. és mások.

²² Az előbb említetteken túl lásd Ju. G. Csulanov: „Izmenenyija v szosztave i v urovnye tvorcsesz-kovo aktyivnosztyi rabocsevo klassza SZSZSZR 1959–1970. Leningrád 1974.; „Naucsno-tyehnyicsesz-kij progressz i rabocsij klassz szocialiszticeszkij sztran. Prága 1976.; Héthy Lajos–Makó Csaba: A technikai haladás hatása az ipari munkásokra. Társadalomtudományi Közlemények, 1977/4. sz. és mások.

²³ Marx–Engels művei 23. köt., 311. old.

**AZ MSZMP KB TÁRSADALOMTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK
a következő új kiadványai jelentek meg:**

Fodor Gábor: Nyilvánosság, közvélemény, tömegkommunikáció

Gál Róbert: Az ipari szakmunkássá válás néhány társadalmi és pedagógiai összefüggése

Kolosi Tamás: A tőkés osztályviszonyok fejlődéstendenciái az NSZK-ban

Módra László: Az értelmiség falun

Szorcsik Sándor: A társadalmi tervezésről

Szpirulisz Ildikó: A magyar vasút termelőerőinek fejlődése a szocialista gazdaságban

A fenti könyvek megvásárolhatók a Kossuth Könyvkiadó budapesti (kerületi) és megyei kirendeltségeinél.

TÁJÉKOZÓDÁS

A 60. évforduló anyagaiból

A hazai és a külföldi társadalomtudományi folyóiratok elmúlt évi számaikat lapozgatva azt tapasztalhatjuk, hogy a Nagy Októberi Szocialista Forradalom 60. évfordulójának megünneplése természetesen hatott a társadalomtudományokra. Az évforduló alkalmával írott és közölt cikkek a társadalmi, politikai, gazdasági és kulturális élet fejlődését, a szocializmus építésének általános és sajátos tapasztalatait sokoldalúan, gondolatébresztően, az új folyamatok lényegének kutatására és megismerésére ösztönzően tárták fel. A folyóiratok – a figyelemfelkeltés szándékával – ismertették az évforduló jegyében rendezett nemzetközi tudományos konferenciák tartalmát, főbb megállapításait is. Ebből folyóiratunk is kivette a részét; az elmúlt évi számokban ugyanis mi is közöltünk összegezéseket azokról a nemzetközi konferenciákról, amelyekben intézetünk képviselői is részt vettek.

Úgy véljük, hogy a jubileum gondola-

ta jegyében fogant cikkek és megrendezett konferenciák igazi hasznát a következő évek tudományos munkájában fogjuk teljességében érzékelni, hiszen a konferenciák anyagai általában gyűjteményes kötetek formájában megjelennek, ami lehetővé teszi az elmélyült tanulmányozást, a konferenciákon felvetett kérdések továbbgondolását.

Folyóiratunk legutóbbi számának (1977/4) lezárása után még két jelentős jubileumi nemzetközi tanácskozás megrendezésére került sor, Havannában és Varsóban, amelyről ez alkalommal tájékoztatjuk olvasóinkat. Ezen kívül ismeretjük a magyar-szovjet kapcsolatok fejlődését és erősödését tükröző legújabb dokumentumkötetet, amely szemléletesen érzékelteti, hogy a Nagy Október eszméi miként valósulnak meg a szocializmus-kommunizmust építő két nép kapcsolatában, valamint szemelvényeket közlünk a szocialista világ gazdaság fejlődését elemző írásokból.

Október és a népek felszabadulása

(Nemzetközi elméleti konferencia Havannában)

A Kubai Kommunista Párt Központi Bizottsága 1977. november 23–25. között nemzetközi konferenciát rendezett Havannában a Nagy Októberi Szocialista Forradalom és a népek felszabadulása témájáról. Ez a tudományos jellegű politikai tanácskozás fontos láncszeme volt annak a konferencia-sorozatnak, amelyet világszerte a kommunista pártok és más baloldári erők szerveztek az emberiség történelmét új utakra vezérlő Nagy Októberi Szocialista Forradalom tapasztalatainak s mai jelentőségének feltárására.

A háromnapos tanácskozás munkájában 44 ország 51 kommunista és nemzeti demokratikus pártjának, valamint a Palesztin Felszabadítási Szervezetnek s a „Béke és szocializmus” című folyóiratnak képviselői vettek részt.

A vita gondolatmenete és következtetései három kérdés köré csoportosíthatók:

1. a Nagy Októberi Szocialista Forradalom hatása az egyes országok forradalmi mozgalmára; a szocialista közösség országai és a nemzeti felszabadító mozgalmak viszonya;

2. a nemzetközi munkásmozgalom népszerűségi kérdése;

3. a latin-amerikai földrész országainak és ezek kommunista és demokratikus pártjainak helyzete.

A felszólalások méltatták a Nagy Októberi Szocialista Forradalom világtörténelmi jelentőségét, megállapították, hogy az oroszországi forradalom, s az ennek tüzeben kikovácsolódott Szovjetunió döntő szerepe a fasiszmus felett a II. világháborúban aratott győzelemben, továbbá a Szovjetunió mai, gyors ütemű gazdasági, tudományos és társadalmi fejlődése; legyőzhetetlen katonai ereje, s internacionalista politikája képezik a nemzeti felszabadító mozgalmak sikereinek alapvető külső feltételét; a szocialista közösség országai és a felszabadult országok természetes szövetségesei, a békés egymás mellett élés politikája elősegíti a teljes nemzeti függetlenség kivívásáért folyó harcot.

A kubai felszólalások aláhúzták, hogy a kubai forradalom a Nagy Októberi Szocialista Forradalom „logikus következménye”, hangsúlyozták a Szovjetunió Kubának nyújtott sokrétű internacionalista segítségének szerepét Kuba önállóságának, nemzeti szuverenitásának megvédelmezésében, Kuba gazdasági fejlődésében és erőteljesen cáfolták a Szovjetunió történelmi és mai szerepét, tapasztalatait tagadó nézeteket.

Az amerikai földrész kommunista pártjainak képviselői a Szovjetunió és az SZKP politikájának kiemelkedő jelentőségét méltatták a nemzeti felszabadító mozgalom számára; a szocialista forradalom és építés közös törvényszerűségei

felismerésének fontosságáról beszéltek, s a proletárdiktatúra és a proletár internacionalizmus elveinek pozitív szerepét hangsúlyozták saját forradalmi harcuk szempontjából. A kubai forradalom nemzetközi jelentőségét abban látták, hogy az „át hozta az Októberi Forradalom lángját a latin-amerikai földrészre”, s a gyakorlatban igazolta, hogy a szocializmus nemcsak a távoli fejlettebb Európa jelensége, hanem sikeresen megvalósítható a konkrét latin-amerikai körülmények között is.

Latin-amerikai testvérpártjaink képviselői – a szocialista forradalom általános törvényszerűségeinek kidomborításával együtt nagy figyelmet fordítottak annak bemutatására, hogyan kell a marxizmus-leninizmus elveit alkotó módon, a konkrét helyzetnek megfelelően alkalmazni Latin-Amerikában. Ebben az összefüggésben méltatták a Lenint követő latin-amerikai kommunisták – főleg Reccebaren, Mariategui, Mella, Gioldi, Codovilla elméleti értékességének jelentőségét a mai forradalmi folyamat elmélyítésében és kibontakoztatásában.

A felszólalásokban nagy terepet kapott a latin-amerikai forradalmi folyamat

fejlődése, amelynek jelenlegi helyzetét rendkívül ellentmondásosnak ítélték meg. Többen felhívták a figyelmet arra, hogy az utóbbi években Latin-Amerika néhány országában fasiszta, vagy fasiszta jellegű diktatúrák keletkeztek, amelyek „kísugárzása” általában lassítja a társadalmi haladás folyamatát, s a jobbratoló tendenciáit erősíti e földrészen. Számos felszólaló hangsúlyozta Brazília „csendőr” szerepének veszélyességét; s azt, hogy az USA saját gazdasági uralmának és politikai befolyásának fenntartása érdekében is igyekszik felhasználni Brazília ún. „szubimperialista” szerepét.

Csaknem minden latin-amerikai felszólaló rámutatott a latin-amerikai forradalmi folyamat szakaszosságára, az antiimperialista, a demokratikus és a szocialista szakaszok egymást követő sorrendjére, és bizonyos tekintetben egymásba fonódó jellegére.

A Kubai Kommunista Párt Központi Bizottsága kiválóan megszervezte a tanácskozást, amelynek teljes anyagát spanyol nyelven a közeljövőben kiadja.

Az alábbiak az MSZMP KB küldöttsége vezetőjének, Nagy Lászlónak „Békes egymás mellett élés és a nemzeti felszabadító mozgalom” címen elhangzott előadását tartalmazzák.

*

A Nagy Októberi Szocialista Forradalom győzelme új korszakot nyitott az emberiség történelmében. Megkezdődött a kapitalizmusból a szocializmusba való átmenet kora, s megkezdődött az imperializmus gyarmati rendszerének felbomlása is.

Az eltelt 60 esztendő igazolta Lenin zseniális előrelátását, aki szerint „a szocialista forradalom nem csupán és nem főképpen az egyes országok forradalmi proletárjainak a saját burzsoájuk ellen vívott harca lesz. Nem. A szocialista forradalom az imperializmus által elnyomott

folyamat eme áramlatai között azonban a kapcsolat sohasem volt „egy irányú”. Az antiimperialista nemzeti felszabadító mozgalom sikerei segítik a szocializmus erősödését is, egyrészt, mert ezek a sikerek a nemzetközi erőviszonyok megváltoztatásának fontos tényezői, másrészt, mert történelmileg elkerülhetetlen, hogy valamennyi gyarmatnak és országnak, valamennyi függő országnak harca lesz a nemzetközi imperializmus ellen. . . a dolgozók polgárháborúja, amelyet az imperialisták és a kizsákmányolók ellen vívnak minden fejlett országban, egyesülni

kezd a nemzetközi imperializmus ellen folytatott nemzeti háborúval.”¹

A Nagy Októberi Szocialista Forradalom győzelme után a munka és tőke közötti nemzetközi osztályharc *fő frontja* a minden nehézséget leküzdő, folyamatosan erősödő és a II. világháború után világrendszerre vált szocializmus és az imperializmus között húzódik.

A szocializmus világrendszerre válása a nemzetközi erőviszonyok megváltozásának döntő tényezője; ennek következtében keletkeznek mind kedvezőbb körülmények a nemzeti felszabadító mozgalom sikerei számára is. A világforradalmi a nemzeti függetlenséget kivívott országok fejlődésük során – előbb vagy utóbb a szocialista fejlődés útjára lépjenek.

*

A Nagy Októberi Szocialista Forradalom új korszakot nyitott az emberiség történetében abban az értelemben is, hogy először mutatta meg *a béke megőrzésének reális lehetőségét*, összekötve a béke védelmét a társadalmi haladás elősegítésével.

Közismert, hogy Marx már a Nemzetközi Munkásszövetség Alapító Üzenetében arra hívta fel minden ország munkásosztályát, „szálljanak síkra azért, hogy az erkölcs és az igazság egyszerű törvényei, amelyeknek a magánemberek közötti viszonyt kormányozniuk kellene, a nemzetek közötti érintkezésnek is legfőbb szabályai legyenek...”, s hogy „az ilyen külpolitikáért vívott harc része a munkásosztály felszabadításáért folyó általános küzdelemnek”...²

Lenin a szovjethatalom *első* állami dokumentumának, a békedekrétumnak a megfogalmazója, ebben a vonatkozásban is Marx eszmei örökségére támaszkodott és azt fejlesztette tovább. A lenini békedekrétum – amelynek alapvető elvei ma már a világ első fejlett szocialista államának, a Szovjetuniónak alkotmányában nyert megfogalmazást – az igazságos, demok-

ratikus béke feltételeit határozta meg; a nemzetközi béke fenntartását egybekötötte a forradalom és a társadalmi haladás elősegítésével; a nemzetközi viszonyok valamennyi nemzet egyenjogúságára épülő demokratikus átépítésével.

Ezek az elvek ma a szocialista közösség országai által folytatott békés egymás mellett élés politikájává terebélyesedtek.

A békés egymás mellett élés a két világrendszer közötti *osztályharc specifikus formája*, elsősorban a két antagónisztikus társadalmi rendszerhez tartozó államok közötti viszonyának szabályozója, ugyanakkor a nemzetközi viszonyok egészére ható tényező is. A szuverenitás, az egyenjogúság, az államok területi sérthetetlenségének tiszteletben tartása; be nem avatkozás a belügyekbe; valamennyi nép elidegeníthetetlen joga arra, hogy maga válassza meg azt a társadalmi rendszert, amelyben élni kíván; a nemzetközi feszültségek gócainak teljes és végleges felszámolása tárgyalások útján – ezek a legfontosabb követelményei.

Ez a politika megnehezíti, hogy az imperializmus a gazdasági, politikai és katonai nyomás eszközeit az önmagukat túlélt szociális viszonyok konzerválására használja fel. Ebben az értelemben mondjuk, bárha a békés egymás mellett élés politikája közvetlenül egyetlen országban sem veszélyezteti a hatalom osztályjelleget, mégsem jelenti a fennálló társadalmi status quo rögzítését, s kedvező hatást gyakorol a nemzeti felszabadító mozgalomra is – küzdenek annak osztagai bármilyen, a történelmi helyzettől s a konkrét adottságoktól függő eszközökkel jogos céljaik kivívásáért. Éppen a békés egymás mellett élés politikájából eredő enyhülési folyamat idején vívta ki a hős vietnami nép világra szóló győzelmét az

¹ V. I. Lenin: Művei 30. köt. Szikra 1953. 146. old.

² Marx–Engels Válogatott Művek I. Kossuth Könyvkiadó 1963. 368. old.

Amerikai Egyesült Államok fölött, s egyesült Vietnam eddig elszakított két része egységes szocialista államban. Szocialista államhatalmat teremtettek Laoszban. Felbomlott a régi portugál gyarmatbirodalom. Angola és Mozambik szocialista irányvonalat hirdetett meg. Egyre erősödik a rasszizmus elleni küzdelem Dél-Afrikában. Ahogy az enyhülés segítette a győzelmek kivívását, úgy azok erősítik az enyhülés elmélyülését és visszafordíthatatlanná tételét.

A békés egymás mellett élés szocialista politikája magában foglalja az egyenjogúságot és a szuverenitást a gazdasági szférában is. A szocialista országok a nemzetközi gazdasági kapcsolatokban is az egyenjogúság és a kölcsönös előnyök hívei; fellépnek *mindenfajta* imperialista diszkrimináció ellen, amelyet a zárt jellegű tőkés gazdasági csoportosulások, az egyes imperialista hatalmak és a multinacionális konszernek alkalmaznak; s fellépnek a fejlett tőkésországok és a fejlődő országok között ma is meglévő, a neokolonializmus gazdasági bázisát jelentő egyenlőtlen gazdasági csere elve és gyakorlatára ellen. Támogatják a fejlődő országokat, hogy minden külső befolyás nélkül, maguk rendelkezzenek nyersanyagokkal, energiahordozóikkal, természeti kincseikkel. Ugyanakkor, a szocialista országok nem viselhetnek felelősséget sem az imperialista gyarmati rendszer évszázados léteért, sem a mai fejlett tőkésországok neokolonialista politikájáért. Ezért az olyan törekvések, amelyek az ipari fejlettség mutatóit felhasználva, azonossági jelet tesznek a mai fejlett tőkésországok és a fejlett szocialista országok közé, és nem osztályalapon szemlélik a mai világban kialakult ellentéteket, s azokat egyszerűen az „Észak és Dél”, avagy a „gazdagok és szegények” látszólag hangzatos, de elméletileg és politikailag meglehetősen szegényes érvelésével jellemzik helytelenek, s tévútra vezethetik a fejlődő országokat. Lényegében aka-

dályozzák az egyenjogúságon, a kölcsönös előnyökön s a kölcsönös segítség demokratikus elvein kibontakozó új nemzetközi gazdasági rend kialakulását.

A béke megőrzésének és a nemzetközi politikai és gazdasági viszonyok demokratikus átalakításának fontos tényezője az *el nem kötelezett államok mozgalma*, amely nagy utat tett meg Bandungtól Colombóig. Ezt a mozgalmat az a közös érdek köti össze, hogy a nemzeti célkitűzéseket csakis az imperializmus, a fejlett tőkésországok régi és új gyarmati törekvéseinek elhárításával valósíthatják meg. Az „el nem kötelezettség” nem jelent egyenlő távolságot az imperializmus és a szocializmus között; *nem jelentheti a járhatatlan „harmadik” utat*. A távolmaradás a katonai-politikai blokkoktól – amelyek egyidejű felszámolása a békés egymás mellett élés szocialista politikájának szerves része – nem jelent „semlegességet” a világháború és a világbéke mindent eldöntő kérdésében. Ezért az el nem kötelezettség szorosan kötődik a békéhez és a békés egymás mellett éléshez, s ez a kötődés mind erősebb és erősebb lesz, ha az antiimperialista külpolitikát a társadalmi haladás belpolitikájára építik; ezzel az el nem kötelezettség antiimperialista tartalma erősödik.

A világbéke fenntartása, az imperialista helyi háborúk és agressziók megszüntetése alapvető érdeke minden fejlődő országnak. Az ún. harmadik legnagyobb problémája, *a gazdasági növekedés meggyorsítása*, békét követel. Gondoljuk csak el: (és itt idézem egy magyar tudós számításait) a második világháború után lezajlott 116 háborúból 111 Ázsia, Afrika és Latin-Amerika térségében zajlott le, s e háborúk összesített időtartama mintegy 338 év volt. E háborúkból 66 háborúra azért került sor, mert az imperializmus erői fegyvert alkalmaztak a nemzeti felszabadító mozgalom ellen. Ez utóbbi háborúkból az Amerikai Egyesült Államok 26 háborúban vett részt, mint-

egy 90 év időtartammal; Nagy-Britannia 18 háborúban, mintegy 61 év időtartammal, s Franciaország 12 háborúban, mintegy 39 év időtartammal!³

*

A létező szocializmus erősödése és sikerei, a nemzeti felszabadító mozgalom újabb és újabb győzelmei, s a nemzetközi kommunista mozgalom erejének növekedése történelmileg *stratégiai deffenzívába* szorította a nemzetközi imperializmust, s annak vezető erejét, az Amerikai Egyesült Államokat. Ez azonban nem jelenti azt, hogy az imperializmus természete megváltozott, s feladta volna a harcot a szocializmus és a nemzeti felszabadító mozgalom ellen. Nem teheti ezt már csak azért sem, mert minden reális számítás azt mutatja, hogy a legfejlettebb tőkésországok energia- és nyersanyag-szükségeik döntő többségét változatlanul az ún. „harmadik világ” térségéből kell hogy beszerezzék, s a tőkés világgazdaság működése, továbbá az imperialista extraprofit mértéke, léte vagy nemléte függ attól, hogy ez milyen körülmények között történik. Az imperializmus arra kényszerül tehát, hogy alkalmazkodjék az új nemzetközi erőviszonyokhoz, s új eszközöket keressen régi céljai megvalósításához.

Kétségtelen, hogy a globális elkötelezettség politikája, amelyet az amerikai imperializmus egészen a vietnami háborús vereségig követett – csúdbe jutott. Ma még inkább arra törekszenek, hogy az általuk vezetett egységbe tömörítsék a fejlett tőkésországokat, s ezen belül megfelelő munkamegosztást alakítsanak ki a szocializmus és a nemzeti felszabadító mozgalom elleni harcban. A korábbi „atlantizmus” a Carter-kormányzat alatt a „trilateralizmus” koncepciójává szélesedett. Ez nemcsak az ún. „atlanti” államokat, hanem Japánt is szeretné bevonni a fejlett tőkésországok politikai, gazdasági és – ha lehet – katonai tömbjébe.

R. H. Ullman, amerikai politológus a Foreign Affairs című félhivatalos ame-

rikai külpolitikai folyóirat hasábjain nyíltan elmondotta, hogy a fejlett tőkésországok „trilaterális” egységfrontja azért lenne szükséges, hogy „elhárítsák a harmadik világ új követeléseit”, és megfelelően fogadják az olyan perspektivikus szovjet veszélyt, amelyet állítólag Angola képvisel.⁴

Az amerikai imperialisták – főleg a vietnami háborúban elszenvedett vereség miatt – szeretnék elkerülni a saját erőikkel végrehajtott katonai intervenciót, fenntartva az idegen kezekkel végrehajtott katonai akció lehetőségét. Ezért számos fejlődő országban gerjesztik a fegyverkezési hajszát. Megpróbálják létrehozni a fegyvergyártó, az azt finanszírozó, a nemzetközi fegyverkereskedelemben érdekelt fejlődő országok csoportját. Egyre gyakrabban tesznek kísérletet arra, hogy egyik-másik fejlődő ország fegyveres erejét bevonják kisebb kalandokba. Új elemmel gazdagítva elevenítik fel a régóta alkalmazott „oszd meg és uralkodj” elvet. Most nemcsak az egyes államokon belül meglévő törzsi, vallási, etnikai ellentéteket próbálják kiélezní, hanem előszerttel szorgalmazzák a gyarmati rabságból felszabadult, de különböző utakon járó, sőt, az utóbbi időben a lényegében azonos úton járó államok közötti ellentéteket és fegyveres konfliktusok szítását is. Ez főleg az arab világban és az afrikai országokban kezd veszélyes méreteket ölteni. Remélik, hogy így világcsendőr szerepük kevésbé válthat ki a vietnami háború következményeihez hasonló belpolitikai konfliktusokat, kevesebb az esélye annak, hogy leleplezzék őket, és kevésbé kell tartaniuk a világ haladó erőinek politikai nyomásától.

Az imperializmus a nemzeti felszabadító mozgalom elleni harcában kétségtelenül növeli a közvetett eszközök szerepét is. Ma már nyilvánvaló, hogy tudományos, technikai és gazdasági fölényét

³ Kende István: 116 háború című kéziratából.

⁴ Lásd: Foreign Affairs, 1976 október, 4. old.

igyekszik politikai zsarolásra felhasználni, miközben mindezt az „önzetlen” segítség álarcába öltözteti.

Nagy jelentőségre emelkedik ebben a vonatkozásban is az ideológiai és propagandaküzdelem. Az imperialista hatalmak – a tájékoztató eszközök monopóliumára támaszkodva – változatlanul arra törekednek, hogy elválasszák a fejlődő országokat természetes szövetségeiktől, a szocialista országoktól, s a fejlett tőkésországok kommunista pártjaitól. Ezért helyes az a célkitűzés, hogy a fejlődő országok hódítsák meg a hírközlés, a telekommunikáció birodalmát is.

*

Bármennyire is nehéz és bonyolult a kérdés, mégis nyíltan kell arról beszélni, hogy magát az „el nem kötelezett” országok vezetőjének tartó Kínai Népköztársaság vezetőinek elméleti koncepciói és gyakorlati politikája objektíve aláássák a nemzeti függetlenségi mozgalom, s különösen annak a társadalmi haladás irányába tett lépéseit. Mao Ce-tung halála, s az ún. „négyek bandájának” eltávolítása – úgy tűnik –, a belső gazdasági, társadalmi, és életviszonyok konszolidálásának irányába hat, de semmit sem változtat a Kínai Népköztársaság forradalomellenes külpolitikai irányvonalán. Ennek a politikának fontos mozgatórugója az a nacionalista törekvés, hogy kihasználják a világ alapvető ellentmondásait a saját javukra, s a szocialista világ, valamint a nemzeti felszabadító mozgalom rovására tett elvi-politikai engedmények árán gazdasági, tudományos, technikai és – sajnos – fegyverzetbeli előnyöket csikarjanak ki a fejlett tőkésországoktól, amelyek a kínai világhegemónia anyagi megalapozását szolgálják.

Az új kínai vezetés ismét elővette és széles körben terjeszti, Mao Ce-tung nevével fémjelzi az ún. „három világ” elméletét, amely lényegében elszakítja a nemzeti felszabadító mozgalmakat ter-

mészetes szövetségesüktől, a szocialista országoktól, s inkább a neokolonializmus olyan bázisával kötné össze őket, amilyenek a Német Szövetségi Köztársaság, vagy Franciaország és Japán monopóliumai.

Ugyanakkor a kínai vezetők támogatják a chilei fasiszta rendszert, ott vannak a népi Angola ellen harcoló ellenforradalmi erők táborában. Ez a politika árt a nemzeti felszabadító mozgalomnak, de kárt okoz magának a kínai népnek is, ellentétes annak érdekeivel.

A nemzeti felszabadító mozgalmat ért külső hatásokat elemezve szólni kell a *nemzetközi szociáldemokrácia megnövekedett aktivitásáról* is. A Szociáldemokrata Internacionálé legutóbbi XIII. kongresszusa külön határozatba foglalta azt a feladatot, hogy a szociáldemokratizmust mint ideológiát és politikát erőteljesebben terjesszék Afrikában és Latin-Amerikában.

Történelmileg szemlélve a dolgot, a Nagy Októberi Szocialista Forradalom győzelme a vízvonalzó szerepét játszotta a nemzetközi munkásmozgalomban is – elválasztotta a kapitalizmus megjavítását célzó reformizmust és híveit a szocialista társadalom megteremtéséért harcoló forradalmiságtól, a tudományos szocializmustól és híveiktől, a kommunistáktól. Eme elhatárolásnak sok oka volt, többek között az, hogy a szociáldemokrata pártok jobboldali vezetői elleneztek a gyarmati rabságban sínylődő nemzetek önrendelkezési jogának kiterjesztését az önálló, szuverén államalapításig, s legfeljebb arra voltak hajlandók, hogy „humanizálják” a fejlett tőkésországok gyarmati uralmát.

Az eltelt 60 esztendő a szociáldemokrata pártok állásfoglalásában is jelentős változásokat hozott. Ma már sok szociáldemokrata párt – közülük néhány Európában kormányzó párt, vagy a kormányzásban részt vevő párt – együttműködik a szocialista országok kormányaival a béke fenntartásában, s az enyhülés elmé-

lyítésében. *A szociáldemokrácia soraiban is erőteljes differenciálódás megy végbe*, amely fontos nemzetközi kérdésekben a politikai szövetség megteremtését is lehetővé teszi.

Teljes joggal állíthatjuk azonban, hogy a szociáldemokrácia álláspontja a nemzeti-gyarmati kérdésben lényegében és célkitűzéseiben nem változott. Ma a neokolonialista viszonyok „humanizálásáért” lépnek fel, a kibontakozó nyersanyag- és energiavitákban igyekeznek a fejlett tőkésországok érdekeinek megfelelő kompromisszumot kialakítani. Alapvető céljuk, hogy a „humanizált” neokolonializmus eszközeivel megtartsák a gyarmati rabságból felszabadult országokat a világkapitalizmus rendszerében.

*

Az Októberi Forradalom minden nép életére hatást gyakorolt. A magyar nép szabadsága, nemzeti függetlensége is szorosan összefonódott a Nagy Októberi Szocialista Forradalom győzelmével, s a világ haladó erőivel kialakított együttműködéssel.

Magyarország munkásosztálya elsőként követte Október példáját. Mintegy 100 000 magyar internacionalista harcolt a fiatal szovjet állam megteremtéséért és győzelméért a forradalom és a polgárháború frontján. 1919 márciusában pedig megteremtettük a Magyar Tanácsköztársaságot, népünk első szocialista hatalmát. Igaz, ezt a hatalmat akkor, 133 napi dicsőséges tevékenység után az imperialista túlerő leverte. A szocializmus s a nemzeti függetlenség eszméit azonban a magyar nép híven megőrizte. A Nagy Októberi Szocialista Forradalomban született Szovjetunió hős fiai – a magyar nép haladó erőivel is együttműködve – 1945-ben szétzúzták a fasizmust, s megterem-

tették számunkra is azt a lehetőséget, hogy magunk válasszuk meg azt a társadalmi rendszert, amelyben élni kívánunk. Népünk a szocializmust választotta, s hűen kitartott mellette.

Az MSZMP, a Magyar Népköztársaság saját történeti tapasztalatainak tanulságait valósítja meg, amikor szolidáris a világ valamennyi forradalmi, békeszerető és haladó erejével. Ez saját érdekeinek megvalósítását is jelenti. Felismertük egymásra utaltságunkat; felismertük, hogy a nemzetközi imperializmus ellen vívott harcot csak közös erővel vihetjük győzelemre – ekként cselekszünk. Ezért minden olyan politikai erő, amely a békéért, a demokráciáért, a nemzeti függetlenségért, a társadalmi haladásért, a szocializmusért száll sikkra, maga mögött érezheti a Magyar Népköztársaság, a Magyar Szocialista Munkáspárt, a magyar nép támogatását és szolidaritását.

Az antiimperialista nemzeti felszabadító mozgalom több mint 60 éves története is számos, ma is érvényes tanulságot halmozott fel. Ezek közül is ki kell emelni a hős kubai nép, a kubai forradalmárok tapasztalatainak nagy jelentőségét. A forradalmi Kuba példája igazolja, hogy a nemzeti függetlenség kivívása és megszilárdítása, a gazdasági építőmunka fellendítése, a nép életszínvonalának, kultúrájának, politikai tudatának növekedése korunkban a leghatalmasabb imperialista ellenfél ellen is biztosítható, ha hűek vagyunk elveinkhez, eszméinkhez, igazi szövetségeseinkhez, ha szolidárisak vagyunk a világ haladó erőivel, ha sikerül népiünket a szocializmus útján vezetni.

Ezért lehet ma Kuba a győztes forradalom és a sikeres építőmunka példája Latin-Amerikában; ezért joggal övezik szeretettel és rokonszenvvel a haladó emberek szerte a világon.

Nagy László

A társadalomtudományok fejlődéséről

(Nemzetközi elméleti konferencia Varsóban)

A Lengyel Egyesült Munkáspárt Központi Bizottsága mellett működő Marxizmus–Leninizmus Intézet, a KB Ideológiai és Nevelési Osztálya, valamint a Tudományos és Közművelődési Osztály 1977 végén Varsóban kétnapos nemzetközi tudományos konferenciát rendezett,* amelynek az volt a feladata, hogy megvizsgálja a Nagy Október hatását a szocialista társadalomelméletek fejlődésére; elemezze a szocialista társadalomépítésnek az egyes szocialista országokban szerzett tapasztalatait, feltárja a szocializmushoz vezető lehetséges utak általános és sajátos törvényszerűségeit.

A konferencia plenáris ülését *Andrzej Werblan* professzor, a LEMP KB titkára, a Marxizmus–Leninizmus Intézet igazgatója nyitotta meg. *A. Jegorov*, a szovjet küldöttség vezetője, az SZKP KB Marxizmus–Leninizmus Intézetének rektora a tudományos szocializmus elméletének az elmúlt történelmi periódusban végbement fejlődését vizsgálta előadásaiban, s részletesen foglalkozott a szocialista társadalom építésének lenini programjával, Leninnek az opportunizmus különböző árnyalataival

* A konferencián Bulgária, Csehszlovákia, Lengyelország, Magyarország, Mongólia, az NDK, Románia, a Szovjetunió intézeteinek, valamint a Béke és szocializmus szerkesztő bizottságának képviselői vettek részt.

folytatott harcával. Emlékeztetett rá, hogy a szocializmus építésének fő programját Lenin a szocializmus anyagi-technikai bázisának megteremtésében, a szocialista tulajdonviszonyok létrehozásában, a demokrácia új típusának kialakításában, a kulturális forradalom megvalósításában, a szövetségi politika kidolgozásában és érvényesítésében foglalta össze.

Az előadó a fejlett szocializmus elméletének alapvető sajátosságairól szóló elemzésében hangsúlyozta, hogy a szocialista országokban lezajlott társadalmi fejlődés tapasztalatai elegendő alapul szolgálnak ahhoz, hogy meghatározzuk a szocialista építés általános törvényszerűségeit. Jegorov szerint a létező szocializmus lényegét tekintve egységes, formai megvalósulásában pedig sokrétű. A szocialista országok társadalomtudományi életében lezajlott viták alapján megállapítható, hogy a fejlett szocializmus terminusát ma már egységesen értelmezik, a téma megközelítésében korábban tapasztalt különbségeket feloldották. A referátum részletesen taglalta azokat az általános érvényű sajátosságokat, amelyeket a Szovjetunió új alkotmánya fogalmazott meg, és megállapította: „Az új alkotmány, amely a lenini útmutatásokat követi, feltérképezi az objektív feltételeket és lehetőségeket, a kommunista építés további perspektíváit nyitja meg a szovjet nép,

a nemzetközi munkásosztály és az egész haladó emberiség számára.”

T. Jaroszewski, a LEMP KB Marxizmus–Leninizmus Intézetének osztályvezetője, a Lengyel Tudományos Akadémia Filozófiai és Szociológiai Intézetének igazgatója a *kapitalizmusból a szocializmusba való átmenet általános törvényszerűségeiről* tartott előadást. A nemzetközi munkásmozgalomban az utóbbi években lezajlott elméleti vitákra utalva a referátum kiemeli, hogy az átmenet – miként ezt az eddigi történelmi tapasztalat is alátámasztja – csak a hatalom megragadásával valósítható meg, csakis a hatalom eszközeivel képzelhető el a burzsoá termelési viszonyok forradalmi átalakítása, ami kizárja a kapitalizmusnak a szocializmusba történő evolúciós átnövését. A többpártrendszerrel szólva az előadó hangsúlyozta, hogy Lenin a hatalom átvételét a bolsevikok és a baloldali eszerek szövetségében képzelte el. Az események történelmi menete azonban lehetlenné tette ezt az elméleti szinten elképzelt koalíciót.

A Lengyelországban és más szocialista országokban meglévő többpártrendszer sajátos történelmi körülmények között jött létre. A szocialista országok többpártrendszerében a munkásosztály élcsapatának a szocializmus lényegét elfogadó más társadalmi csoportokkal és rétegekkel kötött szövetsége fejeződik ki. Itt nem a pluralizmusnak arról az értelmezéséről van szó, amikor az „erők szabad játékán” alapulva a különböző pártok ilyen vagy olyan tartalmú anti-szociális orientációval a szocializmus alapvető érdekei ellen lépnek fel. A kapitalizmusból a szocializmusba való átmenet időszakában minden ország meghatározott sajátosságokat mutat, amelyek az osztályviszonyok, a történelmi tradíciók, és a nemzeti tudat kulturális jegyeiből fakadnak. Ezek a vonások megjelennek a munkásosztály hatalomért folytatott harcának különböző for-

máiban, egyes országokban végbemenő társadalmi átalakulások ütemében, az institutionális szervezetek sajátos felépülésében és működésében, a társadalmi és ideológiai ellentmondások megoldásának módszereiben.

A referátum érintette a szocialista demokrácia fejlődését mint a szocialista építés univerzális tapasztalatát, amelynek első lényegi vonása abban ragadható meg, hogy a szocialista demokrácia a demokrácia új típusa, mivel a legkövetkezetesebben biztosítja a dolgozók valódi befolyását és érdemi részvételét a gazdasági problémák megoldásában, a társadalmi élet irányításában, a kultúra demokratizálásában, a szocialista, humanista kulturális termékek közkinccsé tételében. A szocialista demokrácia második lényegi sajátossága pedig abban fejeződik ki, hogy az állam a még meglévő társadalmi egyenlőtlenségek feloldására törekszik. S végül lényeges specifikuma a szocialista demokráciának az állampolgári szabadságjogok széles körű biztosítása.

K. Roubal, a CSKP KB Marxizmus–Leninizmus Intézetének igazgatóhelyettese az *új típusú pártokról* szóló elméleti fejlődéséről tartott előadást. Miután összegezte Marxnak, Engelsnek és Leninnek a pártokról szóló tanítását, rátért azoknak a tendenciáknak az elemzésére, amelyek a párt szervezetében és a szocialista társadalomban betöltött funkcióiban jelentkeznek. Ezek között a párt minőségi szerkezetében bekövetkezett változások, a tudományos megismerés, a munkásosztály és a többi társadalmi réteg közös tevékenységének az egysége, a pártdemokrácia fejlődése, a pártélet tudományos irányítása, a párt integrációs és szervező szerepének a növekedése stb. játszik fontos szerepet a tudományos elemzésekben.

H. Hümmeler, az NSZEP KB Társadalomtudományi Akadémiájának rektorhelyettese a fejlett szocializmus építésének NDK-beli tapasztalatait ismer-

tette. A jelenlegi időszak legfontosabb feladataként a munka jellegének megváltozását jelölte meg, amely végső fokon a fizikai és a szellemi munka dualizmusának feloldásához vezet. A társadalmi struktúrát illetően a jelenlegi társadalmi rétegek közeledésének történelmi léptékben mérhető folyamatából indulnak ki. Az előadó szerint a fejlett szocializmus politikai rendszerében várhatóan már a közeljövőben jelentős mértékben növekedni fog a társadalmi szervezetek, mindenekelőtt a szakszervezetek, az ifjúsági és más tömegszervezetek szerepe.

Halay Tibor, az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézetének igazgatóhelyettese a *marxista ideológia fejlődéséről* tartott előadást. Kifejtette, hogy korunkban, a szocializmus alapjai lerakása után, amikor a szocialista társadalom már a saját alapján fejlődik, a következő tényezők miatt rendkívüli mértékben megnő az ideológia jelentősége:

- A szocializmus jellemző vonása a tudatosság. Fejlődésének egész időszakában a párt - kormányzó párt lévén - társadalmi irányító tevékenysége valósul meg. Ez szükségszerűen az elmélet-tudomány-politika-gyakorlat szoros kölcsönhatását követeli meg, ami viszont mintegy integráltan a szélesen értelmezett ideológiában jut kifejezésre.

- A szocializmus másik fontos jellemzőjét a dinamikus változások, a gyorsan lezajló társadalmi folyamatok adják. Ezt még felerősítik a XX. század utolsó negyedében lezajló általános jelenségek, mint például a TTF. A szocialista forradalom az általános és sajátos vonások dialektikus kapcsolatában megy végbe, amikor az általánosított tapasztalatok és felhasználásuk, valamint a konkrét helyzet konkrét követelményei feltárásával a saját út kimunkálása egyaránt minden párt alapvető kötelessége.

- A szocializmust jelenlegi fejlődése során az is jellemzi, hogy előtérbe kerülnek az építő-szervező-nevelő oldalai, funkciói. A fejlett szocializmus koncepciója - mely tartalmában egyrészt a társadalom valamennyi oldalának együttes, összehangolt fejlesztését, másrészt a kommunista önkormányzat felé haladását jelenti - szükségszerűen kiemelt jelentőségűvé teszi a társadalom ideológiai helyzetét és az azt szolgáló tudatformáló tevékenységet.

- Végül a szocializmus jellemzője, hogy már létező szocializmus, az országok sorának gyakorlata, világrendszer, amely azonban a tökéletes világrendszerrel egyidejűleg áll fenn; így a békés egymás mellett élés a létezésének egyik meghatározó kerete. A békés egymás mellett élés pedig az osztályharcnak olyan formája, ahol a két rendszer antagonizmusa a gazdasági versenyben és az ideológiai konfrontációban jut kifejezésre.

Az ideológia fejlődését meghatározó folyamatokból az előadó a következőket emelte ki: az anyagi-technikai bázis megteremtése és erre épülve a termelési viszonyok számos elemének változása; a társadalom egységesülésének folyamata, ahol az ideológia szempontjából különösen e folyamat tartalmának van nagy jelentősége: a munkásosztály által képviselt értékek irányába történik a mozgás, s ezen az alapon erősödik a társadalmi struktúra homogénebbé válása; a szocializmus politikai rendszerének fejlődése, ezen belül a szocialista demokrácia széles körű funkcionálása. mint meghatározó tényező; végül az ideológiát meghatározó folyamatok között különösen megnövekedett szerepet játszanak a nemzetközi viszonyok. Az enyhülési folyamatból eredő új körülmények modifikálják az imperialista eszmei diverzió tartalmát és eszközrendszerét. Az ellenfele folyó harc fontos része az ideológiai munkának.

A referátum a társadalom ideológiai arculatát a formálódását összetevő három síkban érzékelteti: az ideológiai alkotóműhelyekben, a közvetítés rendszerében és a társadalmi közgondolkodásban. Az ideológiát közvetítő rendszer alkotóelemeiként – azzal a gyakorlatl szemben, hogy leszűkítik azt az ideológiai képzésre és a propagandára – az előadás a következőket említette meg: az iskolai közoktatást, a politikai-ideológiai képzési formákat, a tömegkommunikáció egészét, a párt és a többi társadalmi szervezet tevékenységét. Az előadás kiemelten foglalkozott a társadalmi mobilitás iskolai útjával. A társadalom ideológiai állapotáról szólva az előadó megállapította, hogy azt a marxizmus–leninizmus hegemoniájának megvalósulása jellemzi. Ugyanakkor hangsúlyozta, hogy helytelen lenne a már elért eredményeket összekeverni céljainkkal, törekvéseinkkel: azzal, hogy a marxizmus–leninizmus világnézetét, elméletét, a szocialista magatartást tegyük minden területen általánossá.

V. *Misev* professzor, a BKP KB Társadalomtudományi Akadémiájának igazgatóhelyettese a *mezőgazdaság szocialista átszervezésével kapcsolatos marxizmus–lenini elmélet jelentőségéről* tartott előadásában a bolgár szocialista mezőgazdaság fejlődését tekintette át, amely a következőképpen periodizálható: az első szakasz a mezőgazdaság szocialista átszervezésének befejeződése 1957-ig; a második a koncentráció folyamata 1970-ig és a harmadik, amely 1971-ben kezdődött az agrár-ipari komplexumok, a szocialista mezőgazdasági termelés új gazdasági formájának létrehozásával. Az agrár-ipari komplexumok, az előadó megítélése szerint, fontos szerepet játszanak a munkásosztály és a parasztság osztályközzeledésének folyamatában.

H. *Falkon*, az RKP KB S. Gheorghiu akadémiájának professzora a román testvérpártnak a *szocialista társadalom tudományos-technikai bázisának*

kialakításával kapcsolatos tapasztalatait elemezte előadásában. A különböző országokban tapasztalható technikai fejlettségi szintkülönbségek eltérő megoldásokat tesznek szükségessé az anyagi-technikai bázis létrehozásában. Románia mint fejlődő szocialista ország a jelenlegi ötéves tervben komoly erőfeszítéseket tesz a termelőerők modernizálása és növelése érdekében, hogy azáltal megszüntesse azokat a különbségeket, amelyek Románia gazdasági szerkezetét ma még elválasztják az iparilag fejlett országoktól.

B. *Szumja*, a Mongol Népi Forradalmi Párt KB Párttörténeti Intézetének tudományos titkára a *fejlődésben elmaradt népek társadalmi haladásáról szóló elméleteket* ismertetve főként az ún. „rövidített út” elméletét és annak gyakorlati megvalósulását elemezte, rámutatva a prekapitalista formációból a szocializmusba való átmenet mongol tapasztalataira. Az előadó hangsúlyozta, hogy a rövidített út csak akkor lehetséges, ha a szocializmus mint társadalmi realitás már létezik. De ehhez meg kell teremteni a politikai szervezeteket: nagy szükség van az internacionalista segítségre, s az államhatalom megszervezése után azonnal nem valószínű, hogy a közvetlen átmenet a szocializmushoz – a gazdasági, politikai és kulturális fejlődés számos lépcsőfokát kell beiktatni.

*Lipkovic*s Károly, a Béke és szocializmus szerkesztő bizottságának tagja a különböző társadalmi berendezkedésű országok *békés egymás mellett élésének problémáiról* tartott előadást. A bevezetőben utalt arra, hogy a fiatal szovjet-orosz állam már a békéről szóló dekrétumban megfogalmazta azokat az alapelveket, amelyek a szocialista és a kapitalista országok közötti viszonyt hivatottak szabályozni. Lenin a forradalmi mozgalomnak nyújtott internacionalista támogatás mellett nem zárta ki a kapitalista államokkal való együtt-

működést; aláhúzta annak szükségességét, hogy az államok lemondjanak az erőszakról és a kölcsönös érdekek és egyenlőség, a szuverenitás és a belügyekbe való be nem avatkozás elvei alapján oldják meg egymás közötti nézeteltéréseiket. Ennek az elvnek az egyik gyakorlati megvalósítása a Németországgal 1922-ben megkötött rapallói egyezmény.

A déttente korszakát jellemezve az előadó megállapította, hogy a békés egymás mellett élés fejlettebb szintjének lehetőségei a társadalmi élet különböző szféráiban különbözőek. Az enyhülési folyamat tartósságát csak akkor lehet biztosítani, ha előrehaladás történik a haderőcsökkentés és a leszerelés területén. A déttente folyamatában jelentős szerepe van a helsinki konferencia záróokmánya elfogadásának, amely az európai államok közötti kapcsolatokat minőségileg új szintre emeli.

A plenáris ülés után a konferencia *szekciókban* folytatta munkáját. „A Nagy Októberi Szocialista Forradalom és a világforradalmi folyamat elméletének fejlődése” című első szekció *M. J. Jovcsuk*, az SZKP KB Társadalomtudományi Akadémiájának rektora elnökletével ülésezett.

Balázs József, a Külügyi Intézet osztályvezetője a *békés egymás mellett élés burzsoá értelmezésének kritikájával* foglalkozott, s rámutatott arra, hogy a fejlett tőkésországok vezető körei sajátos módon értelmezik a békés egymás mellett élést. Ezek a sajátosságok négy pontban foglalhatók össze. Először is azt állítják, hogy a békés egymás mellett élés egyetlen és kizárólagos alapja a kölcsönös „nukleáris függőség”. Másodsor, különösen a helsinki konferencia után, azt állítják, hogy az „igazi” békés egymás mellett élés és az enyhülés csak akkor lehetséges, ha a két világrendszer között megvalósíthatóvá válik az „ideológiai béke”. Így például Franciaországban ez az álláspont a hi-

vatalos állami politika rangjára emelkedett. Harmadszor, a Carter-kormányzat szerint az enyhülésnek „szimmetrikusnak” kell lennie. Ez azt jelenti, hogy a szocializmus erőinek befolyását nem lehet növelni a világon. Negyedszer, Nyugaton egyre erőteljesebben figyelhető meg az a koncepció, miszerint a békés egymás mellett élés elve nemcsak az államok közötti politikai status quo, hanem lényegét tekintve a társadalmi status quo elismerését is jelenti, vagyis a szocialista országoknak, a nemzetközi kommunista és munkásmozgalomnak le kell mondania a nemzetközi osztályharcról, a forradalmi mozgalmak támogatásáról.

A helsinki konferenciát egyes nyugati politológusok úgy jellemzik, mint ahol a Nyugat rendkívül sok engedményt tett a szocialista országoknak. Véleményük szerint minden további engedmény a „szabad világ” létezésének alapjait veszélyezteti. A szocializmus minden további terjedése (földrajzi és politikai értelemben) a polgári demokrácia végéhez vezet. Ezt megelőzendő, a Nyugatnak nem szabad átengednie ezeket a képzelt határokat. Ebben összegezhető lényegében az „utolsó határok elmélete”. Az előadó véleménye szerint a kapitalista világrendszer jelenlegi állapota egyáltalán nem teszi valóban értelmezhetővé az „utolsó határokat”. Ez az elmélet tulajdonképpen a nyugati közvélemény manipulálásának egyik eszköze. Egyfelől jelenleg Nyugat-Európában olyan társadalmi változások mennek végbe, amelyek veszélyeztethetik a jelenlegi társadalmi szerkezetet. Másfelől a szocialista országok nemzetközi tekintélyének és szerepének növekedése pozitív hatással van az adott országok politikai közvéleményére.

S. Schwarz, az NDK Nemzetközi Politikai és Gazdasági Intézetének tudományos munkatársa *az imperialista külpolitika krízisééről* beszélt. A kapita-

lista országok külpolitikájának minőségileg új vonásaként azt említette meg, hogy külpolitikai ténykedéseik nemcsak a belső törvényszerűségeikből fakadnak, hanem egyre inkább a szocialista országok politikájának hatásaként jelennek meg.

Valerij Namietkewicz, a LEMP KB Marxizmus–Leninizmus Intézetének osztályvezetője *a vezetés lenini stílusáról* tartott korreferátumot. A vezetés lenini stílusának jellemző sajátosságait a következőkben emelte ki: az alkotói intellektuális kezdeményezés, a forradalmi erők egységének megőrzésére irányuló következetes és fegyelmezett törekvés, a politikai döntések meghozatalának demokratizmusa.

H. Petrak, az NSZEP KB Társadalomtudományi Akadémiájának professzora *a imperializmusról szóló lenini elmélet aktualitásáról* szólt. Megállapította, hogy a békés egymás mellett élés elméleti megalapozása az osztályharc marxi–lenini elméletének inherens része, amely egyúttal magában foglalja a kapitalizmus és a szocializmus közötti harc elméletét is. Korunkban a létező szocializmus nemcsak a társadalomtudományok tárgyává vált, hanem egyben elméleti alapját is képezi az új társadalmi formáció megvalósításának. A békés egymás mellett élés viszonyrendszere modifikálja a kapitalizmus törvényszerűségeit. Ide tartoznak például olyan jelenségek, mint a háború lehetőségének leszűkülése, a gyarmati rendszer megszűnése, a szocialista világrendszerrel kialakított gazdasági kapcsolatok új struktúrája.

A második szekció „A Nagy Októberi Szocialista Forradalom és a szocialista építés elméletének fejlődése” címen *S. Rybicki*, a varsói egyetem rektorának elnöklétével ülésezett. Rybicki bevezető előadásában a szocialista építés elméletének fejlődéséről beszélt. A szocialista társadalmi átalakulásban a társadalmi fejlődés marxi elméletének há-

rom döntő jelentőségű eleme van: a pártról szóló tanítás, a társadalmi-gazdasági átalakulás elmélete és a szocialista állam fejlődésének törvényszerűségeiről szóló tanítás. Kiemelten foglalkozott a szocialista állam növekvő szerepével, és megállapította, hogy a tudományos-technikai forradalom korszakában jelentősen növekednek az állami apparátus szervező funkciói. Ez a megnövekedett szerep a társadalmi-gazdasági folyamatok bonyolultsági szintjének emelkedéséből, a technológiai-termelési változások ütemének gyorsulásából fakad. Ezek a változások az állami apparátus tevékenységének struktúrájában és formáiban új faktorokat hívnak életre.

V. Mancev, az SZKP KB Levelező Pártfőiskolájának rektora, *a fejlett szocializmus elméletének néhány jellemzőjével* foglalkozott, és a fejlett szocializmus építésének alapvető törvényszerűségeit a következőkben foglalta össze: a tudományos-technikai forradalom legújabb eredményeire épülő magasan fejlett termelőerők biztosítása; a szocialista tulajdon két formájának fejlődése és fokozatos közeledésük; a társadalmi rétegek életszínvonalának állandó emelése; a munka szerinti elosztás gyakorlatának erősítése; a társadalmi homogenitás megteremtésére való törekvés, a nemzetek és nemzetiségek eszmei-politikai egységének erősítése; a proletárdiktatúrából az egységes szocialista össznépi államba történő átnövés biztosítása; a képzés szintjének, a kulturáltság fokának és a politikai tudatosság állandó növelése; a szocialista közösség országai közötti integrációs folyamatok erősítése, a kommunista és munkáspártok vezető szerepének növelése a társadalmi összetevékenységben.

A. Wajda, a LEMP KB Marxizmus–Leninizmus Intézetének tudományos munkatársa *az osztályviszonyok szocializmusba történő átalakulásáról* tartott előadást. A társadalmi struktú-

ra szocialista átalakulása egyidejűleg több területen megy végbe: a tulajdon és a termelési folyamatok társadalmulásától a szférájában, a társadalmi munkamegosztás és a munka jellegének változásában, a képzés és a kvalifikáció területén, a társadalmi-politikai aktivitás, az életmódfeltételek tekintetében és a kulturális aktivitásban.

A. Kloskowska akadémikus, a Szociológiai Tudományok Bizottságának elnöke, a *szocialista kultúra fejlődése és a társadalmi átalakulás közötti összefüggést* elemezte. Részletesen beszélt a lenini kultúrpolitika egyik sarkalatos tételéről, a kulturális hagyományokhoz való dialektikus viszonyról. Kiemelte a lenini kultúrpolitikának a kulturális hagyományokkal kapcsolatos toleráns jellegét és kritikai viszonyulását. Méltatta a Lunacsarszkij vezetésével kialakult kulturális gyakorlatot és azt a pezsgő kulturális életet, amely a fiatal szovjet-orosz állam első éveit jellemezte. Az előadó fontosnak tartotta a szovjet kultúra történetében az etikai jelleg dominanciáját. Napjainkban megfigyelhető, hogy a fejlődő országok kulturális politikájuk kialakításában gyakran tanulmányozzák a szovjet tapasztalatokat, s kulturális hálózatok sok rokon vonást mutatnak a szovjet kulturális közvetítőrendszerek szerkezetével. Felhívta a figyelmet azokra a nehézségekre, amelyek a marxista szociológiában a kulturális jelenségek empirikus vizsgálatakor felmerültek, és röviden vázolta a kulturszociológia területén az elmúlt években Lengyelországban végzett kísérletek tapasztalatait.

Mikecz Tamás, az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézetének tudományos munkatársa a *lenini kulturális forradalom megvalósításának magyarországi tapasztalatait* elemezte. Utalt arra, hogy Lenin a politikai kérdések primátusa mellett a fiatal szovjet hatalom első éveiben is megkülönböztetett figyelmet szentelt a kultúra kérdéseinek.

Lenin fontos disztinkciót tett a társadalmi élet egyes szférái között, hangsúlyozván, hogy a kultúra területén közvetlenül nem alkalmazhatók a politikai szférában alkalmazott módszerek. Lenin szembeszállt a proletkultósok vulgáris történelemszemléletével és szociológiájával, akik a politika területén szükségszerűen kialakult eszközöket automatikusan extrapolálták a kultúra területén. Az ún. két kultúra elméletben szembeszállt a baloldali opportunistákkal, akik képtelenek voltak megérteni a kulturális forradalom kontinuitív és diszkontinuitív egységét.

A magyarországi szocialista kultúra fejlődésének első szakaszában a kulturális közvetítő rendszereknek széles hálózata alakult ki; ebben a periódusban a kultúrpolitika fő célja az volt, hogy társadalmi rétegek egészét kapcsolja be a kulturális fogyasztás rendszerébe, lehetővé tegye számukra a kulturális értékek hozzáférhetőségét. Az 1960-as évektől a magyar társadalom struktúrájában bekövetkezett változások a kulturális szféra jelentős modifikációját vonták maguk után, és ez szükségszerűen megjelent a kultúrpolitikai cselekvésben is. A társadalomban végbement strukturális változások új szellemi igényrendszert alakítottak ki, minőségileg új követelményrendszerek jelentek meg a kulturális közvetítő rendszerekkel szemben is. Most már nem azon van a hangsúly, hogy ezeket a rendszereket mennyiségileg fejlesszük, hanem azon, hogy nagyobb gondot fordítsunk a kulturális termékek rétegek szerinti szelektálására és a közösség, a befogadó magasabb szintű képességeinek kialakítására. Részletesen szövegezt az MSZMP kultúrpolitikai gyakorlatáról és azokról az intézkedésekről, amelyek az utóbbi években Magyarországon a kultúra irányításának területén születtek, így elsősorban az 1976-ban elfogadott közművelődési törvényről. A kulturális fejlődés extenzív szakaszának az

intenzív korszakkal való felváltása azt is jelenti, hogy a művelődés az egész közösség és minden egyes állampolgár joga, lehetősége és feladata. A közművelődés fogalma tartalmazza azt is, hogy a művelődés nem egyszerűen elfogadást és passzív ismeretszerzést jelent, hanem az alkotás és a fejlesztés folyamatában való cselekvő részvételt is.

A békés egymás mellett élés realizálásának európai szintű konkretizálása, a helsinki biztonsági konferencia bizonyos értelemben nemcsak egy világpolitikai, társadalmi, gazdasági és kulturális folyamat lezárását jelenti, hanem egy új szakasz kezdetét is. Ez az új konstelláció új perspektívákat és ugyanakkor új problémákat vet fel a különböző társadalmi berendezkedésű országok kultúrájának egymásra hatásában. A kulturális csere kérdése átgondolt és árnyalt kultúrpolitikai gyakorlatot követel meg, amelynek figyelembe kell

vennie a különböző kulturális termékekből fakadó ideológiai-eszmei hatásokat és ezeknek a következményeit. A kulturális csere egyben kultúrkritikai gyakorlatot is kell hogy jelentsen és csak így érhető el, hogy a marxizmus kritikai szemléletével való azonosulás mint a szocializmussal való azonosulás jelenjen meg, és egyben az állampolgári magatartás szerves részévé is váljon.

A konferencia Weselowsky professzor, a LEMP KB Marxizmus–Leninizmus Intézetének igazgatóhelyettese zárszavával ért véget. Weselowsky áttekintette a konferencián érintett fő elméleti területeket, s megállapította, hogy a résztvevők a Nagy Október történelmi jelentőségéhez méltóan elemezték saját országaik társadalomtudományának tapasztalatait, és ezzel hozzájárultak a marxizmus–leninizmus alkotó módon történő továbbfejlesztéséhez.

Mikecz Tamás

Együttműködés a szocializmusért és a békéért

(„A magyar–szovjet kapcsolatok 1971–1976” című dokumentumgyűjteményről)

A Nagy Októberi Szocialista Forradalom 60. évfordulója tiszteletére, a Kossuth Könyvkiadó gondozásában jelent meg a „Magyar–szovjet kapcsolatok 1971–1976” című dokumentumgyűjtemény. A kötetet hazánk és a Szovjetunió külügyminisztériuma közösen állította össze, amely immár a *harmadik ilyen jellegű kiadvány*. 1968-ban adták ki az 1945–1948-as időszak, majd 1973-ban az 1948 és 1970 közötti évek magyar–szovjet kapcsolatainak legfontosabb dokumentumait. Egyelőre várat magára az 1917 és 1945 közötti időszakot tükröző anyagok megjelenése, amely minden – a magyar–szovjet kapcsolatok fejlődése iránt – érdeklődő számára hasznos és értékes gyűjtemény volna.

Hazánk történetében ritkán fordult elő olyan viszonylag hosszabb időszak, amikor a magyar nép békés, független feltételek között, beavatkozásoktól mentesen végezhetette országépítő munkáját. A legutóbbi, csaknem 22 éves harmonikus, torzulásoktól mentes, szocialista fejlődésünk pártunk elvitathatatlan érdeme, e békés alkotó munka legszilárdabb, legmegbízhatóbb külső feltételét pedig a Szovjetunióval megvalósuló szoros, baráti szövetségünk és sokoldalú együttműködésünk nyújtja.

A testvéri magyar–szovjet kapcsolatok történetében különösen gazdag a legújabb dokumentumkötet által felölelt 1971 és 1976 közötti időszak. Ezekben az

években került sor a Szovjetunió Kommunista Pártja történelmi jelentőségű XXIV. és XXV. kongresszusára, a Magyar Szocialista Munkáspárt – Programnyilatkozatot elfogadó – XI. kongresszusára, tovább szélesedett és mélyült a szocialista közösség országai, köztük hazánk és a Szovjetunió közötti politikai, gazdasági, műszaki-tudományos, ideológiai és kulturális együttműködés, fokozódó erővel bontakozott ki a szocialista gazdasági integráció folyamata. Ezt az időszakot olyan – pártjaink, országaink, népeink barátságának és együttműködésének újabb lendületet adó – nagy jelentőségű események fémjelzik, mint a Leonid Brezsnyev vezette szovjet párt- és kormányküldöttség 1972-es magyarországi, a Kádár János által vezetett magyar párt- és kormányküldöttség 1974-es szovjetunióbeli látogatása, a két pártvezető krími és más találkozó Moszkvában, Helsinkiben, Berlinben, a testvérpártok kongresszusain, kormányfői találkozók, parlamenti küldöttségeink többszöri cseréje, valamint hazánk felszabadulásának 30., a Nagy Októberi Szocialista Forradalom 60. évfordulójának méltó megünneplésére való készülődés, a csepeli munkáskollektíva kezdeményezése és más fontos események.

A vizsgált időszak magyar–szovjet együttműködésének anyagaiból válogató szerkesztők arra törekedtek, hogy a rendelkezésükre álló ötven nyomdai ív ke-

retén belül bemutassák kapcsolataink fejlődését és sokrétűségét, tartalmi és formai gazdagságát, bár esetenként csak arra volt lehetőségük, hogy felvillantásuk barátság és együttműködés egy-egy epizódját, amelyek általánosak, vagy legalábbis nem egyediek. (Például: a testvéremegyei kapcsolatok, a Déli Hadseregcsoportharcosainak segítségnyújtása a belvizek elleni küzdelemben, a kőbányai Barátság park megnyitása stb.)

A korábban megjelent két dokumentumgyűjteménnyel összehasonlítva a legújabbnak előnye, hogy közli a magyar-szovjet kapcsolatok legfontosabb *kronológiáját is*. Ez a naptár nem pusztán a közölt dokumentumokkal kapcsolatos események rövidített változata, annál jelentősen bővebb anyagot tartalmaz, ismereti például a Központi Bizottság osztályvezetőinek szovjetunióbeli tárgyalásait és más, kapcsolataink fejlődése szempontjából ugyancsak fontos eseményeket. A világ első győztes szocialista forradalma 60. évfordulójának tiszteletére megjelent dokumentumgyűjtemény gazdag anyagot nyújt e forradalom világtörténelmi jelentőségéről és hazai hatásáról. Kádár János 1977. november 2-i moszkvai ünnepi beszédét a könyv szerkesztésének lezárása miatt már nem tartalmazhatja a kiadvány. Megtaláljuk azonban az MSZMP Központi Bizottságának határozatát a NOSZF 60. évfordulójának magyarországi megünnepléséről és részletet az SZKP KB erre vonatkozó határozatából. Részleteket ismertet párt- és állami vezetőink évfordulós rádió- és televízióbeszédeiből, Gáspár Sándor, Pullai Árpád, Benke Valéria, Aczél György, Óvári Miklós, Gyenes András és Apró Antal ünnepi megemlékezéseiből. Napjainkban, amikor hazánk határain túl egyesek megkérdőjelezzik a Nagy Októberi Szocialista Forradalom egyetemes mondanivalóját és a szocializmus szovjetunióbeli építésének általános érvényű tanulságait, valamint a Szovjetunió mint szocialista világhatalom meghatározó sze-

repét és jótékony hatását az emberiség béke és jövőjére, a forradalmi erők harcának sikere, a társadalmi haladás ügyének előbbrevitele szempontjából, különösen hasznos ezeknek az anyagoknak a tanulmányozása. Erre vonatkozóan is fontosak Kádár János beszédei az SZKP XXIV. és XXV., valamint az MSZMP XI. kongresszusán, a magyar-szovjet barátsági nagygyűléseken Jerevánban, Csepelen, Leningrádban és Tbilisziben, a Szovjetunió megalakulásának 50. évfordulója alkalmából Moszkvában rendezett ünnepi ülésen, Nemes Dezsőnek a fenti alkalomból a Politikai Főiskolán megtartott tudományos ülésen mondott elnöki megnyitója és más fontos értékelő anyagok, beszédek.

A szocialista forradalom törvényszerűségeire, az általánosra és sajátosra, az internacionalista és a nemzeti érdek összefüggéseire vonatkozó bőséges anyagot, érveket, történelmi példákat találhatnak az e kérdéssel foglalkozó tudományos kutatók, oktatók a dokumentumkötetben. Az anyagok tanulmányozása hozzásegít ahhoz, hogy feltárjuk az azonos eszmei-politikai és társadalmi-gazdasági rendszer talaján álló két ország szocialista fejlődésének *közös törvényszerűségeit*, meglássuk, hogy a szocialista, illetve kommunista építőmunka tapasztalatainak cseréje és a *nemzeti sajátosságok figyelembevételével* történő alkotó alkalmazása milyen konkrét, kézzelfogható eredményeket szül, s hogyan gazdagítja kölcsönösen egymást két szocialista ország népe.

A dokumentumok is bizonyítják, hogy az MSZMP és az SZKP, a két ország között minden alapvető kérdésben *teljes az eszmei-politikai és a cselekvési egység*. Az anyagok segítenek abban, hogy mindannyian azonos módon ítéljük meg körünk legfontosabb kérdéseit, a békéért, és a nemzetközi biztonságért, a társadalmi haladásért folyó közös küzdelmünk feladatait, a nemzetközi kommunista és munkásmozgalom, valamint a nemzeti

felszabadító és demokratikus erők helyzetét, szorosabb egységének és együttműködésének szükségességét.

A kötet gazdag érvanyaggal, statisztikai adatokkal, sokszínién mutatja be az élet minden területére kiterjedő testvéri magyar–szovjet kapcsolatokat és megbonthatatlan barátságunkat.

A vizsgált időszakban szorosabbá és összehangoltabbá vált a Magyar Népköztársaság és a Szovjetunió *együttműködése* a külpolitika, a nemzetközi kapcsolatok területén. A két állam – és a szocialista közösség országai – egyeztetett külpolitikája és gyakorlati lépései képezik az egyik legfontosabb feltételét a feszültség enyhülésének Európában és az egész világon, hozzájárulnak az egyenjogú és kölcsönösen előnyös gazdasági együttműködés elvének és gyakorlatának térhódításához a különböző társadalmi rendszerű államok békés egymás mellett élésének feltételei között, kedvezőbb lehetőségeket teremtenek a szocialista, illetve kommunista építő munkához és erősítik a világ forradalmi erőinek pozícióit. A kiadvány számos dokumentuma sokoldalúan mutatja be a nemzetközi kapcsolatok területén megvalósuló együttműködésüket és annak konkrét eredményeit.

A fejlett szocialista társadalom építése szükségyszerűen igényli, hogy nemcsak a Kölcsönös Gazdasági Segítség Tanácsában, de *kétoldalú gazdasági kapcsolatainkban* is a jövő korszerű követelményeinek megfelelő együttműködési formákat keressük és fejlesszük tovább. Ismeretes, hogy adottságai következtében hazánk erősen külkereskedelem-érzékeny ország, így különösen szükségünk van stabil, megbízható gazdasági-kereskedelmi partnerekre. Árucsereforgalmunknak több mint egyharmadát a Szovjetunióval bonyolítjuk, nyersanyag- és tüzelőanyag-behozatalunk zömét a szovjet fél biztosítja, a magyar gépek, berendezések, közszükségleti cikkek és mezőgazdasági termékek pedig biztos, egyre bővülő piacra lelnek a Szovjetunióban. Örvendetesen

fejlődik a két ország között *a termelés szakosítása*, bővül az ipari kooperációban gyártott termékek köre. Az 1976–1980. évi magyar–szovjet árucsereforgalmi és fizetési megállapodás szerint forgalmunk mintegy 14 milliárd rubelt teszi ki az öt év alatt, az előirányzatokat azonban rendszeresen túlteljesítjük, 1977-ben például elértük a 4 milliárd rubeles értéket.

Gazdasági kapcsolatainkról, együttműködésünk fejlődéséről bőszeges anyagot tartalmaz a dokumentumkötet. A legjelentősebbek közülük az 1973-as és az 1975-ös kormányfői találkozók dokumentumai, az MNK és a Szovjetunió 1976–1980. évi népgazdasági terveinek összehangolásáról szóló közlemény, Huszár István és N. Bajbakov erre vonatkozó nyilatkozatai, a magyar–szovjet gazdasági és műszaki tudományos együttműködési kormányközi bizottság üléseiről közölt dokumentumok. Találunk a gyűjteményben dokumentumokat a Dunántúli Hőerőmű építésében, a Magyar Hájó- és Darugyár rekonstrukciójában, az atomerőművi berendezések kooperációs gyártásában, kőolajfinomító építésében, sok fontos ipari objektum létesítésében való együttműködésünkről; a timföld-alumínium megállapodás meghosszabbításáról, az orenburgi gázvezeték építéséről, a TVK olefinműről és gazdasági kapcsolataink sok hasonló, nagy jelentőségű eseményéről.

Aktívak és gyümölcsözőek hazánk és a Szovjetunió *tudományos-műszaki kapcsolatai*, együttműködésünket 1949 óta egyezmény szabályozza. (Magát az egyezményt a megelőző kötet ismerteti.) A magyar és szovjet tudósok, kutatók ma már mintegy 400 nagyobb témán dolgoznak közösen. Ennek jelentőségét felesleges hangsúlyozni, nyilvánvaló, hogy ilyen nagy számú tudományos probléma megoldására hazánk önmagában nem volna képes, egy tízmillió ország anyagi lehetőségei és szellemi kapacitása sem teszi azt lehetővé. A közös kutatások tematikája a legkorszerűbb irányzatokat is ma-

gában foglalja, s az együttműködés az alkalmazott tudomány mellett kiterjed az alaptudományokra is. Az együttes munkában részt vevő szovjet tudósok nagy elismeréssel szólnak magyar kollégáik tevékenységéről. 1974-ben, a magyar-szovjet tudományos-műszaki együttműködési egyezmény aláírásának 25. évfordulója alkalmából a parlamentben rendezett ünnepségen mondott beszédeben Huszár István és V. Kirillin sokoldalúan elemezte tudományos-műszaki kapcsolataink történetét és eredményeit. A dokumentumkötet az elsőből részleteket közöl, a másodikat teljes terjedelmében ismerteti.

Míg korábban nem volt kielégítő, az utóbbi években sokat fejlődött, jelentősen bővült együttműködésünk a társadalomtudományi kutatások területén. 1976-ban létrejött a társadalomtudományok területén is a magyar-szovjet együttműködési bizottság, amely az SZKP XXV. és az MSZMP XI. kongresszusa határozatainak szellemében megvitatta azokat az időszerű elméleti problémákat, amelyekben célszerű a közös tudományos kutatást továbbfejleszteni. Ezen az ülésen aláírták a Magyar Népköztársaság és a Szovjetunió tudományos intézményeinek 1976-1980-ra szóló együttműködési tervét.

Felszabadulásunk óta a Szovjetunió egyetemlein, főiskoláin sok ezer magyar hallgató szerzett felsőfokú képesítést, végezte el az aspirantúrát, sokan kapták meg a tudományok doktora fokozatot. A kiadvány teljes terjedelemben közli azt a megállapodást, amelyet a két fél kötött 1974-ben a Magyar Népköztársaság és az SZSZKSZ-ben kiállított iskolai végzettséget, valamint tudományos fokozatot tanúsító okiratok egyenértékűségének kölcsönös elismeréséről.

A magyar hallgatók képzésében és továbbképzésében végzett kimagasló tevékenysége elismerésül az MNK Elnöki Tanácsa a Munka Vöröszászoló Érdemrenddel tüntette ki az SZKP Központi Bizottságának Pártfőiskoláját, valamint

Társadalomtudományi Akadémiáját 1975-ben, hazánk felszabadulásának 30. évfordulóján. Ugyancsak ebből az alkalmából, a magyar-szovjet tudományos kapcsolatok fejlesztésében nyújtott segítség elismerésül adományozta az Elnöki Tanács a Szovjetunió Tudományos Akadémiájának a Béke és Barátság Érdemrendet.

A nemzetközi enyhülés kibontakozásának körülményei között a burzsoá államok az ideológiai fronton indított fokozott támadásokkal igyekeznek a kapitalizmus túlélését biztosítani, a szocializmus eszméinek térhódítását megállítani, vagy legalábbis lassítani. Emiatt is különösen fontos, hogy a szocialista országok ideológiai, kulturális és tudományos együttműködése mind szorosabb, tevékenységük mind összehangoltabb legyen. Jelentős szerepet játszanak e téren a kétoldalú kapcsolatok. 1968 óta egyezmény szabályozza a Magyar Népköztársaság és a Szovjetunió kulturális és tudományos együttműködését. A két fél 1976-1980-ra szóló Munkatervét 1976 májusában egyeztették. A Munkaterv – amelyből a kötet részleteket közöl – előírja, hogy a két fél minden területen kölcsönösen elősegíti az együttműködés hatékonyságának további növelését, a két ország művészeti szövetségei és más intézményei közötti közvetlen kapcsolatok fejlesztését, és egyeztetési tevékenységét a nemzetközi küzdőtéren is. Konkrétan, részletekbe menően meghatározza az együttműködés kereteit, a közös rendezvényeket, a kölcsönös tájékoztatás rendjét. Gazdagon ismerteti kulturális kapcsolataink fejlődését az MSZBT Elnökségének a Társaság VI. Országos Értekezlete elé terjesztett jelentése, Óvári Miklósnak ezen az értekezleten mondott beszéde, valamint a kötetben közölt több más dokumentum is.

A magyar-szovjet testvéri barátság különösen a dokumentumkötet által felölelt időszakban vált milliók és milliók ügyévé mind hanzákban, mind a Szovjetunióban. Ennek a barátságnak az ápolá-

sában nagy érdemei vannak az MSZBT-nek, s méltán tüntette ki a Szovjetunió Legfelsőbb Tanácsának Elnöksége a Népek Barátsága Érdemrenddel a Társaságot. L. Breznyevnek az MSZBT-hez intézett levelét, K. Katusevnek a kitüntetés átadásakor, Apró Antalnak annak átvételekor mondott beszédét a kötet teljes terjedelemben közli.

A dokumentumgyűjtemény sokoldalúan mutatja be, hogyan szélesedtek és mélyültek a két ország *társadalmi és tömegszervezeteinek kapcsolatai*. Tovább fejlődött a SZOT és a Szovjetunió Szakszervezetei Központi Tanácsának, az Országos Béketanács és a Szovjet Békevédelmi Bizottság, a nőszövetségek, az írószövetségek, újságírószövetségek és sok más szervezet és intézmény együttműködése. Ezekről a kapcsolatokról természetesen a kötet nem tud teljes képet adni, de érzékelteti azok sokrétűségét. Nyilvánvalóan arra való tekintettel, hogy barátságunk és együttműködésünk jövőjének hordozója az ifjúság, több anyag foglalkozik a Magyar Kommunista Ifjúsági Szövetség és a Lenini Komszomol kapcsolatainak bemutatásával. Ezek közül is kiemelkedik Kádár János üdvözlő levele az I. magyar-szovjet ifjúsági barátság-fesztivál résztvevőihöz, valamint Maróthy László és J. Tyazselnyikov beszéde a fesztivál befejezésekor.

A helyszűke miatt nem kerülhettek be a kiadványba olyan dokumentumok, amelyek bemutatják hazánk megyei és a Szovjetunió területei, illetve szövetségi vagy autonóm köztársaságai között kialakult tartalmas, hatékony, mindkét nép

javát szolgáló testvérkapcsolatokat. (Pusztán a 101-es dokumentum jegyzete közli, hogy melyik megyénk melyik területtel áll kapcsolatban.)

A kötet összesen 210 dokumentumot közöl, többségüket teljes terjedelemben, míg egyes anyagokból kimaradtak azok a szövegrészek, amelyek nem érintették közvetlenül a magyar-szovjet együttműködés kérdéseit. Aki azonban a teljes anyag iránt érdeklődik, könnyen elérheti, mert a kötet közli az adott dokumentum eredeti lelőhelyét is. A szerkesztők több mint négyszáz anyagból válogatták a közlésre került dokumentumokat, amelyekből több most került első ízben publikálásra. A magyar-szovjet kapcsolatok és együttműködés kérdéseivel közvetlenül foglalkozók számára a kiadvány elengedhetetlen munkaeszköz. De igen *hasznos kézikönyve lehet a tudományos kutatóknak, egyetemi és főiskolai oktatóknak*. Egyrészt könnyen áttekinthető, teljesnek mondható képet ad az 1971-1976-os évek magyar-szovjet kapcsolatainak fejlődéséről, másfelől jegyzeteiben visszautal a két korábbi kiadványban szereplő eseményekre és dokumentumokra, s ezzel biztosítja a folyamatosságot, harmadszor pedig közli a kiválóatott dokumentumok eredeti lelőhelyét, ezzel megkönnyíti a tudományos kutatók számára a visszakeresést.

A Magyar Népköztársaság és a Szovjetunió külügyminisztériumai érdemes munkát végeztek, amikor megjelentették ezt a hasznos kiadványt.

Kótai Géza

A szocializmus és a világgazdaság fejlődése

(Szemelvények a TÁRSADALOMTUDOMÁNYOK című szovjet folyóiratból)

A Nagy Októberi Szocialista Forradalom 60. évfordulójának évében a szovjet társadalomtudományokban a gazdasági fejlődés, a gazdasági élet összefüggései, a társadalom fejlődésére döntő hatást gyakorló gazdasági kérdések, problémák a figyelem középpontjába kerültek. Számos tudományos munka, áttekintés, elemzés látott napvilágot, melyekben a szerzők – a közgazdasági tudományok világszerte ismert szakemberei – különböző aspektusokból elemzik, méltatják, a korszerű tudományos kutatások módszereivel értékelik az 1917-től megtett utat. Ezek közül több munka jelent meg a *Társadalomtudományok* című folyóirat múlt évi számaiban, amelyek közül néhány munkát az alábbiakban ismertetünk.

Az olvasó figyelmét nem kerülheti el az objektivitásra való törekvés, a dialektikus vizsgálati szemlélet és nem utolsósorban az, hogy a szocializmus további gazdasági fejlődésének mikéntje került a vizsgálódás középpontjába. A sokszor egymással is vitatkozó írások egyik legnagyobb értékét éppen ez a polemizáló útkeresés, a fejlett szocialista társadalom gazdasági törvényszerűségeinek, alkalmazási módozatainak a kutatása adja meg.

A szakemberek körében méltán tarthat érdeklődésre számot *Nyikolaj Smeljev* akadémikus *Szocializmus a vi-*

lágazdaságban (1977/5., 123–138. old.) című, a világgazdaság fejlődését és a szocializmus ebben betöltött szerepét elemző munkája. A világgazdaság jelenlegi fejlődési szakasza – állapítja meg a szerző – a termelőerők évezredes fejlődésének, az egyre inkább kiszélesedő nemzetközi munkamegosztásnak, az egyre több nemzeti termelő kapacitás világgazdasági kapcsolatok általános rendszerébe történő bekapcsolásának az eredménye. A szerző abból a marxista tételből indul ki, hogy a világgazdaságra is jellemző az ellentétek dialektikus egysége, melynek fejlődési irányait *saját belső törvényszerűségei* határozzák meg.

A kapitalizmus kezdetben létrehozta az egységes világpiacot, de az imperializmus stádiumában világosan kirajzóldtak az ellentétek a fejlődés különböző szintjein álló nemzeti gazdaságok, a nagy- és kiskapitalista termelő egységek, a mezőgazdasági kisárutermelés és a feudális, sőt a feudálisnál még kezdetlegesebb gazdálkodások között. A világpiac és a világgazdaság történeti fejlődésének különböző szakaszaiban az ellentétek nemcsak a fejlettségi színvonalban, a műszaki, tudományos és technikai felszereltségben, hanem a *termelés osztályformáiban* is kifejeződtek. Ezeket az ellentéteket csak a munka termékei kölcsönös cseréjének objektív szükségszerűsége kapcsolta össze.

A kapitalizmus monopolista szakaszában a munka társadalmosítása az egész világra kiterjedt, és a világgazdaság általános jellemzőjévé vált. A termelés internacionalizálódása, a gazdasági tevékenység az egész világot átfogó kiterjedése és ennek a lehetőségnek az állandó növekedése – a modern termelőerők magas szintű fejlettsége, a tudományos-technikai fejlődés gyors ütemű kibontakozása, a termelés internacionalizálódásának kiterjedése – nyilvánvalóan bizonyítja, hogy a monopolista kapitalizmus méhében megértek a munka társadalmosítása magasabb fokának, a szocialista-kommunista termelési viszonyoknak nemcsak belső, hanem nemzetközi anyagi premisszái is.

A szocializmus kialakulása és fejlődése radikális változásokat idézett elő a világgazdaság jellegében. Egy teljes és lényegileg új gazdasági rendszer formálódott – a szocialista világgazdaság, amely más osztályalapon és más gazdasági és szociális törvényszerűségek szerint fejlődik. A szocialista rendszerben a társadalmi tulajdonformák lényegében abszolút jellegűek. A termelés célja: a dolgozó osztályok igényeinek maximális kielégítése. A szocialista világgazdaságban, elsősorban a KGST-tagállamok integráns egyesülésében, egészen új, a történelemben eddig ismeretlen gazdasági – és más társadalompolitikai, szociális – viszonyok formálódtak: a tagállamok termelésének arányos részvétele, a nemzetközi beruházások hatékonysága, a baráti együttműködés kölcsönösen előnyös jellege stb. Ennek az együttműködésnek az imperializmus számára teljesen idegen és érthetetlen etikai kritériumai vannak – a testvéri együttműködés, a kölcsönös segítség, a kölcsönös előnyök és a belügyekbe való be nem avatkozás elvein és azok tiszteletben tartásán nyugszanak.

Jelentheti-e ez azt – teszi fel a kérdést a szerző –, hogy a világgazdaság mint egységes egész megszűnt létezni?

Nem, nem jelenti. Az utóbbi évek gazdasági fejlődése szemléletesen bizonyítja a világ termelési egységeinek, nemzeti gazdaságainak kölcsönös kapcsolatait és ezek *objektív szükségszerűségét*. A történelem bebizonyította, hogy szükségszerű az egyes országok anyagi és szellemi értékeinek kölcsönös cseréje. A politikai manőverek ideiglenesen gátolhatják, zavarhatják, deformálhatják a világgazdasági kapcsolatok fejlődését, de az objektív gazdasági szükségszerűség előbb vagy utóbb áttöri a legnyomultabban felépített akadályokat is. A szerző utal a Szovjetunió ellen fogantatott és sikertelenségbe fulladt gazdasági blokádra, a II. világháborút követő években a Szovjetunió és a szocialista országok ellen alkalmazott hidegháborús évekre és a gazdasági embargóra. Mellesleg közismert – állapítja meg N. Smeljev –, milyen hatalmas károkat okozott a tőkésországok gazdasági életében e két, a világgazdaság törvényszerűségeinek ellentmondó intézkedés, és egyáltalán nem hozta meg azokat az eredményeket, melyek a Szovjetunió és a szocialista országok gazdaságának megbénítását célozták.

Jelenleg a mélységében és szélességében egyaránt kifejlődött tudományos-technikai forradalom még inkább aláhúzza az országok közötti kapcsolatok fontosságát, és egyre inkább lehetetlenné teszi a normális kapcsolatok akadályozására irányuló destruktív törekvéseket. A tudomány jelenlegi fejlődése olyan anyagi ráfordításokat igényelhet a kutatások eredményes folytatására, melyek meghaladhatják egy országot, vagy esetleg egész országcsoportok anyagi és tudományos lehetőségeit.

A világgazdaság azonban soha nem volt és soha nem lesz – legalábbis addig, míg a modern társadalomban léteznek osztályellentétek – egynemű érdekközösség. A világgazdaságban – időnként rendkívül éles formában – folyamatos *verseny folyik*. A termelés

internacionalizálódása, a tudományos-technikai fejlődés szoros összefüggésben van a munka társadalmasítása anyagi feltételeinek további kialakulásával és azzal a szükségszerűséggel, hogy tudatosan továbbfejlesszük azokat a gazdasági szabályzókat, melyek jelentős szerepet játszanak a nemzetközi csere alapvető tendenciáinak kialakításában. Éppen ezért a szocialista országoknak terveikben és hosszú lejáratú gazdasági fejlesztési elképzeléseikben figyelembe kell venniük a világgazdaságban végbemenő mozgásokat, változásokat: a világ országainak kölcsönös gazdasági függőségi viszonyát, a külföldi piac által kínált lehetőségeket és variánsokat, a termelés nemzetközi kooperálásának és specializálódásának szükségszerűségét, az effektivitás nemzetközi kritériumait, a termelési technikai színvonalát és minőségét, az alap és alkalmazott tudományágak felbomlását specializált altudományágakra.

A szerző a továbbiakban számokkal illusztrálja és meggyőzően bizonyítja a szocialista világrendszer országai közötti új típusú gazdasági kapcsolatok fejlődését. A szocialista országok közötti gazdasági integráció új elemeket visz be a világgazdaság internacionalizálódásának folyamatába, és fokozatos térhódításával jelentős hatást gyakorol az igazságosabb világgazdasági viszonyok kialakulására.

Más szempontból vizsgálja a gazdasági élet alakulását V. N. Cserkovec, a közgazdasági tudományok doktora, a Szovjetunió Tudományos Akadémiája Gazdaságtudományi Intézetének igazgatóhelyettese *Az alapvető gazdasági vonások* (1977/5., 72–86. old.) című cikkében.

A szerző méltatja a fejlett szocialista társadalom Szovjetunióban történt felépítésének történelmi jelentőségét, hangsúlyozza, hogy a fejlett szocialista társadalom koncepciója a Szovjetunió Kommunista Pártja, a baráti kommu-

nista és munkáspártok, a szocialista és a kommunista társadalom gyakorlati építésének *elméleti általánosításaként fogalmazódott meg*. Ez az elmélet tovább gazdagította a marxizmus-leninizmust, minden összetevőjében egyaránt: a filozófiában, a politikai gazdaságtanban és a tudományos kommunizmusban.

A fejlett szocializmus – a szocializmus anyagi-technikai bázisa és a szocialista termelési viszonyok evolúciója tökéletesedésének olyan fejlődési foka, melyben a legteljesebben feltárulnak a szocializmus alapvető vonásai és lényege, fokozódik gazdasági törvényszerűségeinek az érvényesülése, növekszik sokoldalú és komplex alkalmazásának lehetősége a népgazdaság tervirányításában.

A fejlett szocializmus – írja továbbá a szerző – nem statikus, hanem *dinamikus rendszer*. Kritériumait nem elég csak azzal jellemezni, amit már elértünk, és ami megkülönbözteti a jelenlegi fejlődési szakaszt az előzőtől. A fejlett szocialista társadalom kezdeti szakaszában még nem tárulnak fel az összes lehetőségei, törvényszerűségei és problémái. Ezért a fejlett szocializmus kritériumainak megállapításánál vizsgálni kell a fejlett szocialista társadalom kommunista társadalom felé való fejlődésének tendenciáit, gazdasági törvényszerűségeinek a mozgásait.

A fejlett szocialista társadalom jellemzőinek vizsgálatakor elvi jelentősége van az általános és specifikus jellemvonások és törvényszerűségek kölcsönös összefüggései elemzésének. Az egységes tudományos vizsgálati szemlélet a termelési viszonyok alakulásának elemzése, fejlődésének periodizációja közben nemhogy kizárja, de feltételezi az adott ország vagy területi egység történelmileg, földrajzilag és más tényezők által meghatározott termelési viszonyai alakulása tartalmának és lényegének feltárását.

A termelési viszonyok – saját belső törvényszerűségeik következtében – mindinkább kifejezik az összes országra vagy nagyobb területi egységre jellemző általánost. A burzsoá teoretikusok minden erővel azon vannak, hogy – előtérbe helyezve a specifikust és tagadva az általános érvényesülését – elválasszák a marxizmustól a leninizmust, azzal érvelve, hogy Lenin létrehozta az „orosz tanokat”, melyek csak az oroszországi viszonyokra érvényesek. Senki sem tagadja, hogy voltak a Nagy Októberi Szocialista Forradalomnak speciális, csak az akkori orosz történelmi, gazdasági és társadalmi viszonyokra jellemző vonásai. De nagy tévedés lenne tagadni a forradalom és a szocializmus építése lenini elveinek, tanainak általános törvényszerűségeit.

A továbbiakban a szerző rövid történelmi visszatekintésben elemzi a termelőerők, a termelési viszonyok, a gazdasági fejlődés jellemzőit, és megállapítja: a történelmi tapasztalatok egyértelműen bizonyítják, hogy a termelés magas szintű társadalmosítása a társadalom tulajdon formájában önmagában még nem elegendő kritériuma a szocialista gazdasági rendszer győzelmének. Ehhez szükséges a megfelelő technikai-anyagi bázis létrehozása, a megellenkező esetben a termelés szocialista társadalmosítása formálissá válik. Megállapítja, hogy a szocializmus építésének kezdeti időszakában a gépipar és a gépesített mezőgazdaság kialakításával – bár még csak alapjaiban – megteremtődtek a szocializmus előfeltételei. Az átmeneti korszak végére, az első és második ötéves tervek időszakában a Szovjetunióban az egész népgazdaságot átfogó gépipar kiépítésével létrehozták a szocializmus anyagi-technikai bázisát. E szakasz elérése után kerültek napirendre a fejlődés további szakaszának, a fejlett szocialista társadalom építésének feladatai.

A fejlett szocialista társadalom

anyagi-technikai bázisa létrehozásának jellemzésekor feltétlenül rá kell mutatni e folyamat „kétoldalúságára”, amely a gazdasági élet „mélységében” és „szélességében” ment végbe. Folyamatosan történt a társadalmi termelés technikai rekonstrukciója, a régi gépek felcserélése új gépekkel, az új technika bevezetése, a termelés szervezésének korszerűsítése, az új modern iparágak létrehozása stb. Ezzel egyidőben történt a nehéz kézi munka kiszorítása és felváltása a munka gépesítésével, színvonalának emelésével. Megnövekedett az igény a szakképzett szakmunkások iránt az iparban és a mezőgazdaságban egyaránt.

A szerző a fejlett szocialista társadalom gazdasági kritériumainak meghatározásával foglalkozva, az alábbiakat állapítja meg:

– A fejlett szocialista gazdaság egyik alapvető vonása az újratermelés intenzív típusára való áttérés, a társadalmi termelés hatékonyságának növekedése;

– a munka termelékenységének növekvő szerepe a népgazdaság minden szektorában;

– a fejlett szocialista gazdaságban lehetőség nyílik a munkások tervszerű alkalmazására, a termelés automatizálására és más technikai eszközök által felszabadult munkaerő átirányítására – elsősorban a szolgáltató szektorba, és lehetővé válik a munkaidő fokozatos csökkentése;

– a mezőgazdaságban a kézi munkát fokozatosan meg lehet szüntetni, nemcsak a gépesítéssel, hanem teljesen új technológiák bevezetésével;

– a tudomány egyre nagyobb mértékben válik közvetlen termelőerővé, mely teljesen megváltoztatja a modern ipar arculatát. A tudományos-technikai forradalom eredményeinek a szocialista gazdálkodás előnyeivel történő egyesítése két feladatot old meg. Egyrészt biztosítja ezeknek az előnyöknek a teljes kibontakozását és realizálását. Más-

részről a tudományos-technikai forradalom egyesítése azokkal az előnyökkel, melyek a szocialista termelési viszonyokban rejlenek (a termelőeszközök társadalmi tulajdona, a népgazdaság tervszerű szervezése stb.) megnyitja a közvetlen utat a kommunizmus anyagi-technikai bázisának létrehozásához;

– a társadalmi termelés sokoldalú integrálása. A szerző ezt a kritériumot sokoldalúan elemzi és tényekkel bizonyítja e gazdasági folyamatok előnyös hatását a szocialista fejlődésre.

A szerző a továbbiakban a gazdasági törvények alkalmazása hatékonyságának növelésével foglalkozik.

Ha a társadalom gazdasági fejlődését mint folyamatot fogjuk fel, tehát úgy, hogy a termelés egyik társadalmi formáját felváltja a másik, és ha mindegyik termelés társadalmi formáját a saját fejlődésének folyamatában vizsgáljuk, azt tapasztalhatjuk, hogy mindegyik elér egy olyan fokot, melyben a saját törvényei és megvalósulásuk mechanizmusa teljes mértékben, „a legtisztább formában” az adott termelési viszonyok tartalmának megfelelően tárnak fel. A szocializmus nem különleges termelési mód, nem a kommunizmustól különböző társadalmi formáció. Mint a kommunizmus első fázisa, fejlődésében nemcsak az általános gazdasági, hanem az új formáció specifikus törvényei is hatnak. Természetes, hogy az általános törvények hatásának jellege, mint minden más társadalmi-gazdasági rendszerben, változásokon megy keresztül. De ezek a törvények éppen azért általánosak, mert nem egy adott, meghatározott termelési viszony, hanem a termelés általános feltételeinek a termékei.

A fejlett szocialista társadalomban teljes egészében kibontakoznak a szocializmus alapvető vonásai, világosan kirajzolódnak a szocializmus minőségi jellemzői, amelyek megkülönböztetik a megelőző társadalmi formációktól. A

szocializmusnak már vannak olyan vonásai, viszonyai, törvényei (pl. a termelőerők társadalmi tulajdona, az egész népgazdaság tervszerű szervezése, a tervszerű fejlődés mint alaptörvény stb.), amelyek már kommunista jellegűek, de a kommunista társadalomhoz viszonyítva még nem teljesen „érettek”. Új tartalmat kapnak olyan általános törvények, mint az áru- és pénzviszonyok, a szövetkezeti tulajdon, az önelszámolási formák, az értéktörvény, és ezek elősegítik a szocialista termelési viszonyok egész rendszerének a kommunizmus magasabb fázisához való fejlődését. Természetesen az értéktörvény a tervgazdálkodásban elveszti ösztönös szabályzó jellegét.

Végezetül részletesen elemezve a szocializmusnak ezt az alaptörvényét, amely biztosítja a dolgozó osztályok jólétét, a szerző megállapítja: a fejlett szocialista társadalomban az alaptörvény hatásának jellemzője abban fejeződik ki, hogy a társadalmi termelés hatékonyságának növekedése, a társadalmi munka termelékenységének fokozása objektíven kapcsolódik a népjólét növelésének feladataihoz.

U. Sz. Sirjajev, a gazdaságtudományok doktora, a nemzetközi szocialista munkamegosztás problematikájának szakértője érdekes elemzést ad *a nemzetközi szocialista munkamegosztás fejlődéséről* (1977/3. 40–53. old.) Megállapítja, hogy a nemzetközi munkamegosztás jelenlegi rendszerét jelentősen befolyásolják a világgazdaság fejlődésének általános és állandóan erősödő tendenciái. Az Októberi Szocialista Forradalom meggyorsította a nemzetközi munkamegosztás kapitalista rendszerének felbomlását, a hatvanas-hetvenes években a szocialista világrendszer hatására új követelmények jelentkeztek a világgazdaság kapitalista szektorában egy igazságosabb gazdasági rendszer létrehozásáért. E folyamatban különösen jelentős szerepet játszottak a fiatal

felszabadult országok. Jelentős hatást gyakorolt a világgazdaság fejlődésére a tudományos-technikai forradalom is, egyik tényezője volt az államközi gazdasági közösségek, nemzetközi értékesítési és termelési rendszerek alakulásának.

A nemzetközi munkamegosztás fejlődésében jelentkező új tendenciák másképpen hatnak a szocialista feltételek között és másképpen a kapitalista gazdasági rendszerben.

A nemzetközi szocialista munkamegosztás *elvileg különbözik* a kapitalista munkamegosztástól – céljaiban, funkcióiban, megvalósulásának módszerében, tendenciáiban, a szociális és gazdasági fejlődés következményeiben egyaránt.

A nemzetközi szocialista munkamegosztás legközvetlenebb *célját* (a bővített újratermelés normális folyamata feltételeinek biztosítása mellett) úgy lehet meghatározni, mint az egyes szocialista országok nemzeti jövedelmének maximalizálására irányuló törekvést, mely létrehozza a szociális-gazdasági komplex belső és külső (a szocialista közösséget érintő) feladatok megoldásának anyagi bázisát. A tőkésországok érdeke ezzel szemben a profit mennyi-

ségének és normáinak a maximalizálása. Ezért minden törekvésük a minél nagyobb piacok megszerzése, az „*export expanzió*”, amely felszínesen úgy jelentkezik, mint a kapitalista nemzetközi munkamegosztás öncélja.

Részletesen elemezve a nemzetközi munkamegosztás szerepét a szocialista országok külkereskedelmi kapcsolataiban, a szerző megállapítja, hogy a szocialista országok az „*export expanzióval*” szemben előnyben részesítik az „*import expanziót*”, mely kifejezi a nemzetközi munkamegosztás fejlődését és a gazdasági integráció tendenciáját a szocializmus feltételei között. Ez természetesen nem jelenti az export fontosságának csökkentését, amely ugyancsak nagy szerepet tölt be a szocialista gazdaságban.

A szerző kritizálja azokat a teoriákat, amelyek tagadják a nemzetközi munkamegosztás szerepét, s azt vallják, hogy a „*saját erőkre kell támaszkodni*”. Ez a törekvés – írja a szerző – bármely formában is jelenjen meg, végső soron nem más, mint a kispolgári „*középutas*” ideológiák ismételt megjelenése a nemzetközi szférában.

Strassenreiter József

INTÉZETI HÍREK

A békés egymás mellett élés ideológiai problémáit kutató csoport középtávú (1976—1980) terve

A KUTATÁSI KONCEPCIÓ KIALAKÍTÁSA, JELLEGE

A békés egymás mellett élés ideológiai problémáit kutató csoport a hetvenes évek első felében kezdte tevékenységét, s hamarosan a békés egymás mellett élés ideológiai problémáival foglalkozó hazai elméleti munka, a különböző hazai és nemzetközi rendezvények, valamint az akadémiai és egyéb keretekben folyó hazai és nemzetközi együttműködés egyik kutatási bázisává és koordinációs központjává vált. Az elmúlt tervidőszakban a burzsoá ideológia kérdéseinek kutatása mellett a két világrendszer ideológiai harcának számos vetületével, sajátosságával, valamint a tőkés társadalomnak és a burzsoá ideológiának a harmadik világra gyakorolt hatása elemzésével is foglalkozott.

Ez idő alatt alakult ki a *kutatás jellege és sajátos* – a burzsoá ideológia eddigi hazai megközelítéséhez mérten *újszerűnek tekinthető* – *iránya*. A csoport által végzett kutatásokat mindezekelőtt az a törekvés jellemezte, hogy alapvetően magának a tőkés társadalomnak a változásai tükrében vizsgálja a burzsoá ideológia egészét, egyes áramlatait, azok kérdésfeltevéseit és változásait, s elsősorban a belső erőviszonyok alakulása felől igyekezzen magyarázatot adni az ideológia terén végbemenő mozgásokra; természetesen fi-

gyelemben véve azokat a hatásokat, amelyeket a két világrendszer léte, harca, illetve a harmadik világ problémái gyakorolnak a polgári ideológia alakulására.

E kutatás jellege és iránya az alapvető marxi–lenini nézőpont érvényesítését nemcsak általánosságban jelentette, hanem lehetővé tette a burzsoá ideológia átfogóbb igényű vizsgálatát, s megteremtette a *különböző áramlatok differenciált elemzésének az alapjait*. Ugyanakkor a helsinki értekezlet, az ún. harmadik kosárral kapcsolatos genfi viták, illetve a napjainkban mindinkább fejlődő kapcsolatok határozottan jelzik e kutatási koncepció érvényesítésének szükségességét.

A csoport 1980-ig szóló középtávú terve alapvetően az eddigi kutatásokra támaszkodik: *a korábbi elméleti és módszertani kiindulópontok módosítását nem látjuk szükségesnek*. Ugyanakkor szükséges a kutatás koncentrációja, s az átfogó igényű megközelítés helyett a burzsoá ideológia viszonylag kevés számú, de ez idő tájt – és a közeljövőben is – meghatározó tendenciájának, áramlatának a behatóbb tanulmányozása, annak figyelembevételével is, hogy a két világrendszer harca, s az imperializmus és az ún. harmadik világ közötti gazdasági és politikai ellentétek szintén hatást gyakorolnak a polgári ideológia fejlődésére.

A BURZSOÁ KONCEPCIÓKAT MEGHATÁROZÓ BELSŐ ÉS KÜLSŐ TÉNYEZŐK

A tőkés társadalom belső változásai, valamint a burzsoá ideológia árnyalatainak sokfélesége megnehezíti az ideológia egésze mozgásának követését, mindazonáltal megállapítható, hogy az utóbbi években fokozatosan *újfajta magatartás* bontakozik ki a tőkés társadalmakban és ideológiákban a szocializmussal – mindenekelőtt a létező szocializmussal – szemben. A változás a tőkés társadalmakhoz mérten „belső” és „külső” okokra egyaránt visszavezethető.

E változás egyik kiváltó tényezője a *kapitalizmus belső problémáival* függ össze. A burzsoá ideológiának a szocializmussal szembeni magatartását alapvetően befolyásolja az, hogy a kapitalizmus belső problémáit egyre kevésbé lehet külső úton (pl. katonai intervencióval) megoldani, hiszen e téren a szocialista országok fejlődése, megerősödése, a harmadik világnak nyújtott támogatás növekedése nagymértékben korlátozza a tőkés nagyhatalmak mozgási lehetőségeit. A korábbinál hangsúlyozottabban kerülnek előtérbe a konfliktusok feloldásának újfajta belső eszközei: a gazdaság átalakítása, az osztási viszonyok tudatos megváltoztatása stb. Mínthogy nélkülözhetetlenné vált a gazdasági és társadalmi folyamatok befolyásolása, „tervszerű” irányítása, szükségessé vált a szociális feszültségek levezetése – vagy legalábbis enyhítése –, s előtérbe került a tudatosan szervezett állami beavatkozás, az állami irányítás a legerősebb monopoltőkés csoportok s a rendszer egészének érdekében. Szükségképpen felvetődik tehát a kérdés a tőkés körökben: vajon a szocialista országokban e problémák kapcsán alkalmazott módszerek hogyan hasznosíthatók a tőkés viszonyok között?

• A polgári ideológia és társadalomtu-

domány tehát alapos vizsgálatnak veti alá a szocialista országok intézményrendszereit, azok működését; azzal az igénnyel is, hogy ezek tapasztalatait a tőkés viszonyok között felhasználhatóvá tegye. (Így például a burzsoá ideológia korábban csaknem általánosan a „szocializmussal” azonosította a tervezést, ma viszont bőven találunk ideológiai és tudományos erőfeszítést arra, hogy a tervezést a kapitalizmus szolgálatába állítsák.) S hogy mennyire „polgárjogot nyert” a szocializmus ilyen szempontú vizsgálata a burzsoá társadalomtudományokban és ideológiában, azt az is jelzi, hogy a konzervatív ideológiák „szocializmussal” és „marxizmussal” vádolják a tőkésállam szerepét növelni kívánó reformereket.

A szocializmussal szemben tanúsított megváltozott magatartás másik motívumát – még mindig a kapitalizmuson belül – kétségtől az adja, hogy *számos országban szociáldemokrata, vagy szociáldemokrata, szocialista pártokat is magában foglaló koalíciós kormány működik*. A mai nyugat-európai szociáldemokrácia pedig – még ha nyíltan feladta is a tudományos szocializmus koncepcióját, mégis, választóik között, s ennél fogva osztálybázisában a jelentős szerepet a munkásosztály rétegei, s az ún. középrétegek játsszák. Ez már önmagában is felveti a pártnak a létező szocializmushoz, annak egyes intézményeihez való viszonya problémáját, amely eltérő lehet a polgári pártokétól.

Számításba kell venni azt a további – a tőkés fejlődés szempontjából immár *külső* tény is, hogy a kapitalizmus viszonyai között a társadalmi élet sok területén meglévő problémák egy része a szocializmus viszonyai között megoldódott, más területeken pedig kibontakozóban van a megoldás, legalábbis annak egy alternatívája.

Mielőtt azonban megvizsgálánk, hogyan határolják be a külső és belső tényezők a tőkés társadalmak problémáinak

leküzdésére adott alternatívákat, fel kell vázolni *a mai tőkés társadalom néhány jellemző fejlődési sajátosságát, tendenciáját*, amelyek ugyancsak közrejátszanak az egyes alternatívák realitásának meghatározásában.

Az utóbbi években a fejlett, illetve a közepesen fejlett tőkésországok többségében *csökkent az ipari termelés növekedésének üteme*, s aligha várható az előző évtizedekre jellemző gyors ütem visszaállása. Megszűnt – s valószínűleg véglegesen – a tőkés valutapiac II. világháború után kialakult viszonylagos stabilitása. Minden bizonnyal tovább fog növekedni a multinacionális vállalatok súlya a termelésben, amelyek a tőkés világgazdaság „alapsejtjeivé” válnak. Ezek mindinkább ki fogják vonni magukat a nemzeti állammonopolista ellenőrzés rendszeréről, legalábbis kísérletet tesznek ilyen irányban, s objektíve a szupranacionális, integrált ellenőrzés és irányítás alapjait teremtik meg. Ugyanakkor számolni lehet azzal is, hogy mind több fejlett tőkésország érkezik el a gazdaság fejlődésének egy újabb szakaszába. A szolgáltató szektor gyorsabban nő, mint az ipari termelés, s az ún. „bolygógazdaságait” technikai, tudományos, vezetéselméleti stb. ismeretekkel látja el, vagyis az ún. húzó iparágak váltakozásában egyre nagyobb szerepet kapnak a magas technikai tudást igénylő termeléságak, mint például az elektrotechnika, atomipar stb. Ez utóbbi újfajta függő viszonyt teremt a legfejlettebb, illetve az iparosítás stádiumában levő országok között (lásd Tajvan, Irán, Brazília, Mexikó, újabban Egyiptom).

E folyamatban az tűnik a leglényesebbnek, hogy *a tőkés gazdaság néhány területen most válik igazán világgazdasággá*. A korábbi időszakra inkább a világkereskedelem, a világpiac bővülése, illetve a valóságos világgazdaság kialakulása felé ható tendenciák fokozatos megjelenése volt a jellemző. (Ezt a folyamatot ugyan módosította, lassította, de nem állította meg a tőkés „világgazda-

ság” korábbi politikai formáinak – mint például a gyarmati rendszernek – az összeomlása.) S mint a tapasztalatok mutatják, a tőkés világgazdaságot állami (nemzeti) szabályozással nem lehet egyensúlyba hozni.

Ha a gazdaság alapvető ágazatai internacionalizálódnak, „nemzetek fölöttivé” nőnek, a tőkés szabályozás eredményessége a megfelelő nemzetközi intézmények, mechanizmusok kiépülésétől, hatékonyságától függ. Mivel az egyes nemzeti érdekek ellentétesen – vagy legalábbis eltérően – jelentkeznek, a tőkés világgazdaság fejlődésében igen ellentmondásos folyamattal kell számolni. Csak éles harcban képzelhető el a tőkés gazdaságok nemzeti és nemzetközi irányításának egy keynesi horderejű megújulása. Figyelmeztető viszont az, hogy a nemzetközi jellegű intézmények és mechanizmusok egész sora létezik már, illetve kialakulóban van.

Megkockáztathatjuk tehát azt a feltevést, hogy a jelenlegi problémáknak a kapitalizmuson belüli megoldása csupán olyan *átfogó gazdasági, pénzügyi, irányítási stb. reformok alapján lehetséges* a tőkésországok számára, amelyek összehatásban nemcsak vetekednek, de túlhaladják az 1929–33-as válságot, majd a II. világháborút követő mélyreható változásokat, s amelyek a tőkés gazdaság újabb fejlődési fokát eredményezik, illetve eredményezhetik.

Számos fejlett tőkésországban elképzelhető olyan *egyensúlyi állapot kialakulása*, amely a tőkés keretek között is lehetővé teszi a kapitalizmus néhány jelenlegi problémájának a leküzdését, miközben természetesen alkalmazza majd azokat az eszközöket is, főleg az irányítás, a tervezés, a szociálpolitika területén, amelyek a szocialista országokban már kialakultak és működnek.

Ezért a burzsoá ideológia másik fő kérdéscsoportja – a szocializmus iránt tanúsított növekvő figyelem mellett – minden bizonnyal a gazdasági, technikai,

tudományos fejlődés reális és távlati lehetőségei körül alakult ki. Pontosabban azon kérdés körül, hogy a különböző társadalmi formák hogyan biztosítják a fejlődés gyors ütemét a legkorszerűbb ágazatokban, hogyan növelik a munka termelékenységét. Emellett mindinkább előtérbe kerülnek majd a fejlettség ismerve, az életmódra, a szükségletek kielégítésére stb. vonatkozó kérdések. A kérdés: lehetséges-e manapság egy ilyen típusú „megújulás”, s melyek azok ideológiai vetületei?

Egy ilyen új fejlődési szakaszba való átmenet sokféle *válságállapotot idézhet elő*. S nagyon eltérőek lehetnek a tőkés társadalmakban a gyakorlatban alkalmazott „terápiák” is.

A szocialista országok viszonylag egyenletes fejlődése, a két rendszer közötti érintkezés bővülése (Helsinki) stb. kétségkívül növeli egyes alternatívák vonzerejét, realitását, míg másokét erőteljesen csökkenti.

Nem lehet kizárni a neofasiszta tendenciák előretörését, a nyílt diktatúrák bevezetésének alternatíváját, különösen néhány most iparosodó és válsághelyzetbe jutott fejlettebb országban, amelyeket katonai szerződések rendszere köt az Egyesült Államokhoz. Mindazonáltal számításba kell venni azt is, hogy ennek az alternatívának az érvényesítése mind az Egyesült Államok, mind a „honi” burzsoázia szempontjából egyre súlyosabb belső és külső problémákat vet fel, s csak különleges esetekben bizonyulhat hosszabb időszakra szóló „megoldásnak”.

A másik – rövidebb távon is reálisabb – alternatíva a *kapitalizmus „demokratikus” alkalmazkodásának és módosulásának a tendenciája*, vagyis a tőkés társadalom modernizálása mellett a demokratizmus kiszélesedése ott, ahol erősek a hazai demokratikus hagyományok. Ez, és a dolgozó tömegek szervezettsége nemcsak a neofasiszta erőknek képes útját állni, hanem további intézményesített biztosítékot harcol ki a kapitalizmust

meghaladni kívánó társadalmi erők számára, a demokratizmus kiszélesítésére a gazdasági, politikai szférában.

A tőkés társadalmi rendszer általános válságának harmadik szakaszában fellépő s a rendszer keretében megoldhatatlannak tűnő belső problémák, a tőkés társadalomra nehezedő külső nyomás, amelyben számottevő szerepet játszik a létező szocializmus példája, továbbá az ún. „harmadik” világgal fennálló ellentétei, s amelyet e térség számos országának szocialista orientációja jelent, erősíti e problémák valóságos, igazi, tehát a kapitalizmus megszüntetésével járó megoldását, a szocialista forradalom alternatíváját. Ennek az alternatívának a realitása folyamatosan növekszik; képviselői a kommunista pártok és szövetségeseik. A szocialista társadalom megteremtésének általuk kidolgozott programja az adott országok történeti fejlődése, a kialakult konkrét hazai és nemzetközi helyzet követelményeinek megfelelően felöleli a demokratikus, nemzeti feladatok megoldását a kapitalizmus folyamatos, a beláthatatlan következményekre vezető, belső társadalmi robbanást, s fegyveres felkelést elkerülő meghaladását, olyan minőségi változásokra vezető gazdasági, társadalmi és politikai reformokat, amelyek végeredménye a polgári társadalmi rendszer, s a monopolizált burzsoázia hatalmának megszüntetése lesz. Ez a program egyre szélesebb körökben hódít teret.

Mindenesetre észre kell venni, hogy ez az alternatíva összefonódik a *létező szocializmus kérdéseivel*, alapvetően két területen – minden, a politikai küzdelemben részt vevő párt és társadalmi erő számára. Az egyik terület a szocialista forradalom kibontakozásával, menetével kapcsolatos (pl. a termelőerők fokozódó internacionalizálódása közepette milyen lehetőségek adódnak a gazdaság sikeres szocialista átalakítására, hogyan alakul a szövetségesekhez való viszony stb.). A másik terület azzal függ össze, hogy a szocializmusban fokról fokra ho-

gyan gyarapodnak az alapvető emberi jogok (munkához, léthez, egyenlőséghez stb.) megvalósításának gazdasági és társadalmi feltételei, és hogyan szélesednek, fejlődnek a politikai jogok, a szocialista demokrácia. Az egyik kérdés tehát a forradalom útjára, a másik pedig a szocializmus politikai berendezkedésére vonatkozik. E kérdésekre – amelyekben kétségkívül elsősorban a szövetségesek vagy a potenciális szövetségesekért folytatott harc kérdései fogalmazódnak meg – világos válaszra van szükség, mert ez erősíti a szocializmus alternatívájának a lehetőségét.

Mínthogy a szocializmus politikai rendszere iránti érdeklődés, az itt jelentkező problémák kutatása a tőkésországokban nemcsak propagandisztikus célokat szolgál, s nem is csak a jelenlegi megoldásaink, intézményeink bírálataival van összefüggésben, hanem kifejezi a különböző polgári ideológiai irányzatoknak a szocializmussal szembeni változó magatartását is, a csoportnak figyelemmel kell követnie a polgári társadalomtudományok idevonatkozó kutatásait, vitáit és kritikáit is, hiszen e vitáknak és kritikáknak nemcsak időleges vonásaik vannak, hanem összefüggnek korunk általános menetével.

A FŐBB BURZSOÁ KONCEPCIÓKRÓL

Természetesen a fentiekben érintett kérdések végső soron nem az ideológia területén kapnak majd választ. Amennyiben azonban a burzsoá ideológia és a marxizmus konfrontációját nemcsak a fellázítás szempontjából vizsgáljuk, hanem mélyebben is, kiderül, hogy a burzsoá ideológiában a *kapitalizmus megreformálásának útkeresését fedezhetjük fel*, amit egyre inkább a szocializmussal folytatott vitában alakít ki és fogalmaz meg. Ennek következtében a polgári ideológiai koncepciók közül a közeljöv-

vőben a következők tűnnek számunkra leglényegesebbeknek:

1. *Konzervatív koncepcióknak* tekinthetjük azokat a törekvéseket, amelyek a jelenlegi problémákat hagyományos módon vélik megoldhatónak: a munkanélküliség növekedésének szabadon engedésével, a diktatórikus kormányzati módszerek bevezetésével vagy fokozásával stb. E koncepciók érvényesítésének viszonylag kedvezőtlenek az esélyei, noha, mint korábban jeleztük, nem lehet egyelőre teljesen kizárni őket.

2. *A reform-koncepciók* a kapitalizmus új egyensúlyi helyzetének kialakítását szolgálják. Ez természetesen azt jelenti, hogy a szocialista országok szükségképpen ezekkel a reformista alternatívákkal konfrontálnak a legközvetlenebbül, s a legtöbb területen. A reformer koncepciókat olyan illúziók táplálják, hogy a kapitalizmus a tulajdon-, osztály- és hatalmi viszonyok radikális megváltoztatása nélkül is „megjavítható”, s hogy a „megjavított” kapitalizmus történelmileg hosszú távon behozhatatlan előnyökkel rendelkezik a szocializmussal szemben.

Ehhez az illúzióhoz szorosan kapcsolódik az az elképzelés, hogy a szocializmus által a társadalom irányításában, a gazdaság tervezésében, a kultúra terjesztésében és fejlesztésében stb. elért eredmények és módszerek – a szocialista társadalomtól elválasztva – a tőkés viszonyok között is felhasználhatók. Ezért a reformer koncepciók kidolgozói körében a szocializmus „jó” és „rossz” oldalainak állandó elemzése, szembesítése folyik, a szocialista országokban bekövetkező változásokat vizsgálják és értékelik – a lényegét tekintve – polgári-kispolgári álláspontról.

3. *A polgári szocializmus-koncepciók* közül két fő irányzatot lehet megkülönböztetni. Az egyik irányzatot olyan társadalmi réteg antikapitalizmusa jelenti, amely a kommunisták pártok mai vagy jövőbeli szövetségese, amely azonban a

marxizmus-leninizmust elméletileg nem – vagy csak részben – fogadja el. E felfogásra az jellemző, hogy a szocializmust általában kiútnak tekintik a tőkés rendszer válságából, de nincs róla konkrét elképzelésük, s e kiútkeresés elfogadása általában együtt jár a szocialista országok társadalmi-politikai gyakorlatának kritikai értékelésével, a szocialista építés általános és konkrét törvényszerűségeinek értelmezésével és – gyakran – átértelmezésével.

A másik irányzatot az új baloldali „szocializmus-koncepciók” képviselik, amelyek a marxizmus elméletét ortodox dogmatikus módon torzítják el, s állítják szembe a létező szocializmussal, s a tőkésországok kommunista pártjainak stratégiájával és taktikájával.

A fenti elhatárolás természetesen csak a legszembetűnőbb jegyeket ragadja meg, s leegyszerűsít sokfajta, sokszor következtetlen és többoldalú ideológiai megnyilatkozásokat. Szükségessége mégis abban ragadható meg, hogy az ideológiai áramlatok elemzésekor mindenképpen ezeket kell elsősorban figyelembe venni a mai és még inkább a jövőbeni kutatásokban.

A burzsoá ideológia kérdéseit kutató csoport jelenlegi kutatásait főképpen a polgári szocializmus-koncepciók elemzésére koncentrálna, de az elemzések kiterjednek a reformista koncepciók egyes kérdéseinek, megnyilvánulásainak kritikai bemutatására is. A konzervatív koncepciók vizsgálata jelenleg nem szerepel a kutatási tervben, s a csoport egyelőre még nem kutatja a tőkésországok kommunista pártjainak elméleti tevékenységével összefüggő kérdéseket sem.

Hasonló álláspontot alakítottunk ki a „harmadik világ” országaiban jelentkező szocializmus-koncepciókkal kapcsolatban is. Az itt jelentkező szocializmus-koncepciók ideológiai áttételei sokrétűek ugyan, elemzésüket azonban

-- főként a kutatási kapacitás hiányában – a jelenlegi tervidőszakban nem tűzzük ki célul.

A MAI SZOCIÁLDEMOKRÁCIA KUTATÁSA

Az európai tőkésországok egy részében a *szociáldemokrata pártok kormányzó erővé váltak*, s nagy befolyásuk van ott is, ahol a kormányzásra nincs elég erejük. A tapasztalatok szerint az államközi kapcsolatok fejlesztése általában könnyebb a különböző szociáldemokrata kormányokkal, mint a konzervatív burzsoá erőekkel. Reálisan a szociáldemokrácia befolyásának stabilizálásával, sőt, növekedésével is lehet számolni az Európán kívüli térségekben is. Ez óhatatlanul szükségessé teszi a mai szociáldemokrácia vizsgálatát, különösen a szocializmushoz való viszonyának az elemzését. Ezt egyébként az is indokolja, hogy néhány nyugat-európai országban a szociáldemokraták választási szövetségekre léptek a kommunista pártokkal, s megállapodásaik időnként és helyenként túllépik az akcióegység kereteit.

A mai szociáldemokráciával foglalkozó kutatásokat retrospektíve indokolt kiterjeszteni az SZKP XX. kongresszusának időszakáig, hogy az induló kutatás bizonyos történeti távlatot kapjon.

A szociáldemokrata pártok – noha szorosan kapcsolódnak a tőkésállamhoz – a munkásmozgalomnak is részét alkotják. Hagyományosan annak „jobbszárnyát” képviselik, de egyben más rétegek érdekképviselését is vállalják. Az azonban feltétlenül leszögezhető, hogy – noha, különösen kormányzó erőként – egyidejűleg a munkásosztályhoz, a kispolgársághoz és a monopoltőkéhez is kapcsolódik – a szociáldemokrata mozgalom egészében a *kapitalizmus bizonyos strukturális* átalakítását tervezi mint végcél, a rendszer megerősítése érdekében.

KUTATÁSI TÉMÁINKRÓL

A békés egymás mellett élés ideológiai kérdéseit kutató csoport – az előzőek alapján – az 1976–1980-as ötéves időszakban a következő *öt fő téma* kutatását tartja legfontosabb feladatának:

1. *A létező szocializmus polgári interpretációinak vizsgálata.* A polgári ideológia szocializmussal kapcsolatos általános magatartása mellett egyre jelentősebbé válik a szocialista országok egyes vonásainak, társadalmi intézményeinek stb. elemzése a polgári társadalomtudományokon belül. Példaként említjük, hogy az utóbbi időben a polgári társadalomtudományokban megnövekedett az érdeklődés a szocialista életmód, a szocialista kultúra kérdései, valamint a gazdaság szocialista vonásainak tanulmányozása iránt. Az ezzel kapcsolatos tájékozódás egyfelől kiindulópontját alkotja a polgári ideológia legfontosabb tendenciái további tanulmányozásának, lehetővé teszi a burzsoá propaganda háttérének alapos megismerését, másfelől pedig közvetve tájékozódási lehetőséget ad a tőkés társadalomban végbemenő társadalmi folyamatokról. Emellett e téma kutatása elősegítheti a szocializmus építésének gyakorlatában felmerülő olyan ellentmondások, problémák behatóbb megismerését is, amelyek a két társadalmi rendszer gyakorlati és ideológiai harcában különösen fontos szerepet játszanak.

2. *A technokrata elméletekben* a mai polgári ideológia egyik legmarkánsabban körvonalazódó *irányzatát* követjük nyomon, amelyet a szemléletmód rokonvonásai kapcsolnak össze. Eszerint a társadalom és az állam tudatos irányításának, fejlesztésének kérdései egyre inkább veszítenek politikai jellegükből, és a technikai hatékonyság, racionalitás normái, követelményei válnak döntő tényezőkké. A politikum és a technika szétválasztása, szembeállítás,

az összefüggéseik, a kölcsönös feltételezettségük szem elől veszítése – ez a néhány kiragadott szemléletmód jellemzi a technokrata elméleteket a kapitalizmus és a szocializmus vizsgálatánál egyaránt. Sok tekintetben a technokrata elméletek adják a különböző konvergencia-felfogások háttérét is. A technicista társadalomszemlélethez természetesen hozzátartozik a társadalmak osztály csoportviszonyainak polgári interpretációja is.

Ez a kutatási téma – a burzsoá ideológia egyik jellemző irányzatának alapos megismerésén kívül – egyfelől hozzájárulhat a technika és más társadalmi tényezők, viszonyok kölcsönhatásának beható elemzéséhez, megoldásához, a tudományos-technikai forradalom társadalmi hatásainak további tisztázásához, másfelől – mint már utaltunk rá – a különböző konvergencia-elméletek elemzéséhez.

3. *A Helsinki Értekezleten elfogadott záróokmány harmadik fejezetével kapcsolatos ideológiai problémák tanulmányozása.* A téma közvetlenül ideológiai-politikai jelentőségű. Ezt alátámasztja az is, hogy e területen folyik azóta is a szocializmus ellen a legélénkebb propagandakampány. Az elméleti-tudományos hatása ennek várhatóan az lesz, hogy a polgári társadalomtudományok egyre nagyobb figyelmet szentelnek a kulturális érték problémájának. Célszerű tehát a felszínen folyó propagandaháború figyelemmel kísérése mellett behatóan foglalkozni az érték polgári interpretációival, illetőleg hozzájárulni a marxizmus értékelméletének továbbfejlesztéséhez. Fontosnak tartjuk a kultúra és az ideológia közötti egyre bonyolultabbá váló kapcsolat elemzését és ennek következményeit a kultúrpolitikai cselekvésben.

4. *A csoport új feladata a szociáldemokrácia tanulmányozása,* illetőleg a kutatómunka koncepciójának kidolgozása, a hazai és a nemzetközi kapcsó-

latok kiépítése. A tervidőszak elején legfontosabb feladatunknak a tájékozódás és a dokumentum gyűjtését tartjuk, mindenekelőtt a nyugat-európai kommunista pártok és szociáldemokrata pártok viszonyáról. A szociáldemokrácia rendkívül tarka ideológiai térképén mindenesetre célszerűnek tűnik egy-két jellemző típus kiválasztása. E típusok jellegzetességeit elsősorban a kormányzati hatalomban való részvétel, illetve a kommunista pártokkal való szövetség szükségessége szempontjából vonhatjuk meg. Ezen az alapon szükségesnek látszik legalább a német, az olasz és a francia szociáldemokrácia tanulmányozása. Fontosnak tűnik a szociáldemokráciának mint nemzetközi mozgalomnak a tanulmányozása, s a Szocialista Internacionálé tevékenységének elemzése. A tervidőszak idején – a téma természetéből adódóan – a kutatás kezdeti lépéseit tehetjük meg csupán.

5. *A csoport figyelemmel követi a békés egymás mellett élés elméletével kapcsolatos szocialista és nem szocialista koncepciókat, elemzi azoknak nyugati kritikáját.* Igyekszik feltérképezni a békés egymás mellett élés ellen ható különböző társadalmi és politikai erőket és azoknak hatását a nemzetközi politikai-ideológiai propagandában.

*

A csoport koordinációs feladatai részben országon belüliek, részben már megkötött nemzetközi megállapodásokkal kapcsolatosak. Egyik báziskutatóhelye a szocialista országok tudományos akadémiái mellett működő *Békés egymás mellett élés ideológiai problémáit vizsgáló nemzetközi problémabizottságnak*, s aktívan részt vesz annak munkájában.

M. T.

Az angol szociológiáról*

(Beszámoló egy tanulmányútról)

Az angol társadalomtudományi szakirodalom tanulmányozásakor szembeűnő, hogy a hatvanas évek végéhez képest milyen jelentős módosulások következtek be az angol szociológiában. A változások jól érzékelhetők a szociológia reputációjában, társadalmi megítélésében, társadalomtudományi rangjában. Ismeretes, hogy a szociológia iránti érdeklődés a diákmozgalmak időszakában kulminált, majd a hetvenes évek elején lassan visszaesett, az olajválság éveiben pedig mélypontra jutott. Napjainkban javult ugyan valamelyest a szociológia helyzete, a jelenlegi javulás azonban meg sem közelíti a hatvanas években tapasztalt fellendülést. Mindez azt jelenti, hogy az egyetemeken a szociológia tanulása iránti igények messze elmaradnak a közgazdaságtan vagy a politikatudomány iránti érdeklődéstől. A szociológiát és különféle ágazatait természetesen ma is minden egyetemen tanítják, csak hogy a diákok érdeklődése eléggé megcsappant iránta. Nagyon nehéz pontosan megállapítani a változások motivációit, annyi azonban tény, hogy a válság-folyamattal együtt járó munkanélküliség, a hatvanas évek végi diákmozgalmak utáni kiábrándultság, valamint a közgazdaságtannak és politikatudománynak az aktuális kérdésekre való nagyobb orientáltsága – megítélsem szerint – egyaránt hozzájárult a

szociológia reputációjának csökkenéséhez.

Az angol szociológia mai helyzetét az útkeresés jellemzi. Hat évvel ezelőtt Földvári Tamás még azt írhatta az angol szociológiáról, hogy „inkább a praktikus és leíró, mint az elméleti igényű megközelítés” jellemző rá, elméleti alapjait az amerikai szociológiától adaptálja (Parsons, Merton, Homans, Shiels, Smelser), funkciói közül pedig legmarkánsabb „a társadalomdiagnosztikai és a szociáltechnikai, viszont kevésbé fejlett a kritikai és elméleti funkciója”.¹

A legszembeűnőbb változás tehát éppen az idézett területeken következett be. Gyökeres szakítás tapasztalható az amerikai szociológia mind elméleti, mind empirikus irányzataival. A par-

* Az alábbi sorok írója a közelmúltban a British Council ösztöndíjas vendégeként két hetet töltött Angliában, ahol a társadalmi struktúra, valamint a „középosztályosodás” problémáival foglalkozó szakirodalmat és viták anyagait tanulmányozta.

A szerző angliai tartózkodása idején számos kutatóintézet neves szakemberével találkozott. A konzultációk lehetővé tették, hogy tájékozódjék az angol szociológia helyzetéről, főbb tendenciájáról, társadalmi reputációjáról. A cikk a szerző tapasztalatait összegezi.

¹ Földvári Tamás: A mai angol társadalom és a szociológia. Valóság, 1971/5. 53–64. old.

sonsi Welfare State-hez kapcsolódó „nagy elmélet” Angliában még előbb futott zátonyra, mint az Egyesült Államokban, s vele együtt vált túlhaladottá az empiria amerikai behaviourizmuson fogant probléma-közelítése és metodológiája. Ez utóbbira mi sem jellemzőbb, mint az, hogy a „jómódú munkásról” írott, hazánkban is elismeréssel fogadott könyv² szerzői közül *Goldthorpe* és *Lockwood* egyaránt túlépett közös művükön, sőt *Goldthorpe* egyenesen kijelentette, hogy ma már elhibázottnak tekinti az akkori kutatást, mivel az teljes egészében az amerikai szociológiától kölcsönzött apparátussal és módszerekkel történt, ahelyett, hogy eredeti, az angol társadalmi viszonyok adekvát módon végezték volna. Talán az sem érdektelen, hogy azóta *Goldthorpe* egy új rendszert dolgozott ki a társadalmi mobilitás kutatására,³ *Lockwood* pedig ugyancsak a társadalmi struktúra rendszer-elméleti kérdéseinek dolgozik; azaz mindketten az angol társadalmi viszonyok újfajta megközelítésének módját keresik.

Az amerikai szociológiától való elhatárolódás mellett jelentős *funkció-váltás* is kitapintható az angol szociológiában. Úgy tűnik, hogy a szociológia kritikai funkciója felerősödően van, amely iránt komoly elméleti igény is jelentkezik. A gazdaság és társadalom kapcsolatát újra „felfedezték”, s jó néhány szociológus a klasszikus társadalomelméletek átértékelésével foglalkozik.

E folyamatban a marxizmus – pontosabban Marx műveinek – új interpretációja fontos szerepet tölt be. *R. Crompton* és *J. Gubbay* nevét külön is meg kell említeni, akik az East Anglia egyetemén Norwichban a marxista struktúra-modell alapján közelítik meg az angol társadalom strukturális kérdéseit.⁴ Véleményük szerint a jelenkori társadalmat is a kapitalista termelési mód és adekvát termelési viszonyai alapján lehet csak megérteni. A termelő – nem

termelő munka kategóriáit, valamint a tőke és a munka funkcióját használják társadalomképük keretében, amelyben a társadalom tradicionális osztályai jelentős mértékben elkülönülnek egymástól. Ebben az elméleti keretben az osztályok összevonása helyett világosan elkülöníthetők az egyes osztályok, s ezáltal mind a kizsákmányolás, mind pedig a hatalmi elkülönülés, a hatalomból való részesedés plasztikus képet és új értelmet kap.

Az angol szociológia útkeresése természetesen azt is jelenti, hogy – ha lehet – ma még *sokszínűbb és polarizáltabb az angol szociológia*, mint a korábbi években. A konzervatív irányzatoktól kezdve a „modern” és „ortodox marxista” irányzatokig, vagy éppen a „marxizáló” iskoláig igen sok áramlat található együtt. Egymással természetesen éles vitákat folytatnak, abban viszont többnyire megegyeznek, hogy mind az elméletben, mind az empiriában nekik kell megtalálniuk az angol társadalom osztályellentéteinek, feszültségeinek a megoldását.

E sorok írója az iránt is érdeklődött, hogy az angol szociológusoknak mi a véleményük a polgári szociológia mai helyzetéről, *elfogadható-e számukra Gouldner prognózisa* a „nyugati szociológia” eljövendő válságáról.⁵ Gouldner

² Az *Affluent Worker* sorozatban három könyv jelent meg *J. H. Goldthorpe*, *D. Lockwood*, *F. Bechhofer* és *J. Platt* tollából: *The Affluent Worker: Industrial Attitudes and Behaviour*, 1968, *The Affluent Worker: Political Attitudes and Behaviour*, 1968, *The Affluent Worker in the Class Structure* 1969.

³ *J. H. Goldthorpe*, *K. Hope*: *The Social Grading of Occupations: A New Approach and Scale* Oxford 1974.

⁴ V. ö.: *R. Crompton*, *J. Gubbay*: *Economy and Class Structure* Macmillan 1977.

⁵ *A. Gouldner*: *Coming Crisis of Western Sociology* címmel 1970-ben jelentette meg a polgári szociológiában nagy feltűnést keltő művét.

koncepciója röviden az, hogy a parsonsi elmélet kudarca, a behaviourizmus empirikus eredménytelensége, valamint az alkalmazott szociológia túltengése után a polgári szociológia apátiája fog bekövetkezni, s egy hosszabb vegetáció, amelyből talán a „reflexiv szociológia” jelenthet bizonyos kiutat. Angol partnereimet szemmel láthatóan irritálta Gouldner neve, mindnyájan nagyon határozottan elhatárolták magukat tőle és könyvétől, mondván, hogy az, amit Gouldner leír, csak az amerikai szociológiára jellemző, következésképpen a prognózisban szereplő válságfolyamat is vagy az amerikai szociológia válsága, vagy pedig Gouldner személyes válsága.

Ami pedig a társadalmi struktúra kutatását és a strukturális változások interpretálását illeti, a legjelentősebb változást a munkásosztály ismételt felfedezésében lehet érzékelni. Ez azért rendkívül jelentős, mert a hatvanas évek végén már-már úgy tűnt, hogy a „középosztályosodás” folyamata teljesen polgárjogot nyert – legalábbis az angol-szász szociológiában. Akkoriban ugyanis a munkásosztály kategóriáját csak elvétve használták, helyébe a középosztályba integrálódó, korábbi életformáját és társadalmi helyzetét kinövő „jó módú munkás”, vagy „középosztályosodott munkás” került, aki érdekeiben, szemléletében, politikai magatartásában is a középosztály részévé vált, s osztály-karaktere lényegi vonásait is elvesztette már (lásd például a diákmozgalom magára hagyatottságát).

Ezzel párhuzamosan elterjedt az az illúzió, hogy a „jóléti”, majd a „fogyasztói” társadalom áldásos hatása eliminálja az osztálykülönbségeket és elmentéket, újfajta társadalmi tagozódást alakít ki, amelynek keretei közt a középosztályon belüli differenciáció (alsó és felső középosztály) kerül előtérbe. A hetvenes évek elejére a polgári szociológusok között ez nagyrészt elfogadottá

vált. Az olajválság, a tartós infláció, az ismételt nagymérvű munkanélküliség, a munkásosztály fokozódó bérharcai azonban nagyon gyorsan szertefoszlatták a középosztályosodáshoz fűződő illúziókat. Kiderült, hogy mégiscsak létezik munkásosztály, s hogy nemcsak jelen van a tőkés társadalomban, hanem az érdekeit kifejezésre is juttatja, ütközteti és keresi a társadalmi lényegének, súlyának megfelelő társadalmi szerepét.

A társadalom figyelme ismét a munkásosztály felé fordult, s ennek megfelelően a szociológia is „felfedezte” ezt az osztályt. Újabbán már egyre kevésbé beszélnek középosztályosodásról, helyette a „fehérgallérosok” egy részének bér-munkás jellege kerül az előtérbe, sőt a proletarizálódás folyamatát is egyre inkább megfogalmazzák már. Ugyancsak jelentős teret kapott a szociológiai irodalomban a szakszervezeti mozgalom szerepe, tevékenysége és általában a munkásosztály politikai szerveződésének kérdése. (A szakszervezetek szerepe természetesen egészen másként vetődik fel Angliában és Európa tőkésországainak többségében, mint az Egyesült Államokban.) Ezzel párhuzamosan a társadalmi változások értelmezésében – többek között – ismét előtérbe került a konszenzus, az elosztási viszonyok (egyenlőség-egyenlőtlenség) és a társadalmi státuszrend kérdése.

J. Goldthorpe például az infláció társadalmi kérdéseit vizsgálva arra a következtetésre jutott, hogy a jelenlegi angol társadalmi helyzetet három, egymással szervesen összefüggő ténnyel lehet jellemezni. Ezek: a korábbi státuszrend felbomlása, az állampolgáriság kiteljesedése, valamint az „érett” – azaz kifejlett – munkásosztály kialakulása.⁶ Az „érett” munkásosztály fogalmának meg-

⁶ J. Goldthorpe: The Current Inflation: Towards a sociological Account – részlet egy készülő könyvből, amely The Political Economy of Inflation címmel 1978-ban fog megjelenni.

jelenése még akkor is figyelemre méltó, ha maga Goldthorpe nem tekinti forradalmának ezt az osztályt.

A munkásosztály társadalmi szerepének újraértékelése mellett a középosztályról megjelenő tanulmányok, könyvek a *középosztály hanyatlását, bomlását, pusztulását* hangsúlyozzák. Számít-e még egyáltalán valamit a középosztály – kérdezi P. Hutber, aki úgy látja, hogy a válság (az infláció, a növekvő adók stb.) leginkább a középosztályhoz tartozókat sújtja.⁷ Roy Lewis, az English Middle Classes (1949) írója pedig rezignáltan beszélt arról, hogy a középosztály legfőbb problémája az *értékvesztés* és a hagyományos középosztálybeli életmód eltűnése, feloldódása. Szerinte a régi középosztály a társadalmi nivellálódás következtében eltűnőben van, tehát szó sem lehet arról, hogy a középosztály magába szívja a társadalmat, sokkal inkább arról, hogy a középosztály oldódik fel a munkásosztályban és általában „alsóbb” osztályokban. A középosztály értékvesztése, bomlása pedig együtt jár a tradicionális angol társadalom bomlásával, átrétegződésével, amelynek következményeit ma még nehezen lehet látni. Mindenesetre London bevándorlók miatti „elszíneződése”, a gazdasági problémák, a megújuló sztrájkok, a baloldali erők növekvő szerepe mind-mind a brit társadalom erőteljes átalakulására utal – hangsúlyozta a konzervatív R. Lewis.

Az angol társadalom gyorsuló megváltozásában egyébként a különböző irányzatokhoz tartozó szociológusok többsége egyetért. Ilyen körülmények között a társadalomtudományra – s ezen belül a szociológiára – növekvő feladatok hárulnak. Ezek megoldásában kell szerepet vállalnia a *Társadalomtudományi Kutatási Tanácsnak*, amelyet 1965-ben azért hoztak létre, hogy centralizál-

ják és központilag szabályozzák a szétforgácsolt társadalomtudományi kutatásokat. Ma ez a tanács finanszírozza és koordinálja az angol társadalomtudományi kutatások felét, s ezt igen jó eredménynek tartják. Tekintettel arra, hogy az állam tartja fenn és ellenőrzi ezt az intézményt, a Kutatási Tanács állami tudományszervezési funkciót tölt be, azaz a növekvő „állami intervenció” eszköze. A közeljövőben várhatóan tovább növekszik majd a szerepe és befolyása az angol társadalomtudományokban, és természetesen a szociológiai kutatásokban is.

Az angol szociológusok a szocialista országok közül a lengyel szociológiáról tudnak a legtöbbet, s a szovjet szociológiáról is van némi információjuk. A magyar szociológiát viszont kevésbé vagy rosszul és egyoldalúan ismerik. A kapcsolatok inkább ad hoc jellegűek, és egy-két személyhez kapcsolódnak. Pedig a készség kétségtelenül megvan az angol szociológusok egy részében a magyar és a szocialista országok szociológiájának alaposabb megismerése iránt, hiszen a szocialista országok társadalmi fejlődése, a társadalmi és gazdasági problémák megoldásának szocialista útja egyre nagyobb érdeklődést vált ki közöttük is. Igaz, hogy a nyelvi problémák ma még nehézséget okoznak, de a hazai szociológia eredményeiről érdemes volna bővebb angol és más idegen nyelvű kiadványt publikálni. Ez nemcsak a magyar szociológia pontosabb ismeretét, hanem szocialista fejlődésünk realisabb megítélését is bizonytalansággal elősegítené.

Bóhm Antal

⁷ P. Hutber: *The Decline and Fall of the Middle Class and How It can Fight Back* Penguin Books 1977.

. III. nemzetközi etikai konferencia

Az elmúlt év októberében a Nagy Októberi Szocialista Forradalom 60. évfordulója jegyében került sor a szocialista országok III. nemzetközi etikai konferenciájára, amelyet az NSZEP KB Társadalomtudományi Akadémiája Karl Marx-Stadtban rendezett meg. Összesen 32 külföldi (köztük a magyar delegáció tagjai) és 30 NDK-beli etikus, pedagógus, erkölcsszociológus és pártmunkás vett részt. Az NDK rendező szerveinek javaslatára a *szocialista személyiségfejlesztés és az erkölcsi nevelés aktuális elméleti és gyakorlati problémáit* vitatták meg. A vita előkészítéseként az NDK-ban kiadták a „Deutsche Zeitschrift für Philosophie” 1977. évi 8., tematikus számát, amelyben hat német, két szovjet, két magyar és egy lengyel cikk foglalkozik a konferencia témájának egy-egy fő elméleti vagy gyakorlati kérdésével, összesen 116 folyóirat-oldal terjedelemben.

Az érdekesebb cikkek közül a következőket említjük meg: *R. Miller*: Újratermelés, szocialista életmód és erkölcs; *H. Müller-J. Schmollack*: A fő feladat, a felelőség és az erkölcsi fejlődés; *A. G. Harcsev*: A nevelés, mint dialektikus folyamat; *G. G. Kvaszov*: A személyiségfejlődés szociális és etikai aspektusai a szocialista társadalomban; *M. Fritzband*: A marxista etika feladatai a személyiségkutatásban; *Farkas E.*: A kollektivitás és a huma-

nitás, mint a szocialista erkölcs alapelve; *Barna J.*: Szabadság-érték-erkölcsi érték. Ezekon kívül a lelkiismeretről, a legújabb NDK-beli prózairodalomban tárgyalt erkölcsi problémákról, Októbernek az erkölcsi haladásban betöltött szerepéről szóltak a tematikus szám cikkei, valamint öt szovjet és két német szakkönyv ismertetését közölte a folyóirat. A konferencián kiosztották még az NDK Marxista-leninista Filozófiai Bizottságának ülészakán 1976 decemberében a szocialista életmód és erkölcs témakörben elhangzott referátumok és vita szövegét is.

A *bolgár* etikusok a konferencián szétesztották az erre az alkalomra 2500 példányban orosz nyelven kiadott *cikkgyűjteményüket*, amelyet „Ember, életmód, erkölcsi magatartás” címen állítottak össze (Szófia, 1977. 263 old.) A könyv a BKP Társadalomtudományi és Társadalomirányítási Akadémiájának és a BKP Szófiai Városi Pártbizottsága Marxizmus-leninizmus Intézetének gondozásában jelent meg Sz. Angelov, V. Momov és V. Vicsev szerkesztésében. Az előszóban külön is utalnak arra, hogy a gyűjteményt a külföldi szakembereknek, s mindenekelőtt a III. nemzetközi etikus-konferencia résztvevőinek ajánlják. A cikkgyűjtemény fő fejezetei: „Személyiség és szocialista életmód”; „A személyiségformálás mechanizmusa”; „Társadalmi gyakorlat

és erkölcsi nevelés" – 24 cikket tartalmaznak.

A szocialista országok etikusainak nemzetközi konferenciáin hagyománnyá vált, hogy a delegációk beszámolnak az utolsó konferencia óta az *etikai kutatásban* országukban tapasztalható fejleményekről. A II., Moszkvában megrendezett nemzetközi konferencián erre előszóban került sor. Ez alkalommal a rendezők azt kérték, hogy időkímélés céljából beszámolóikat írásban osszák szét és a konferencia ne tárgyalja őket. A vendéglátók szét is osztották 10 oldalnyi terjedelmű írásos beszámolójukat, amelyhez 64 tételes bibliográfiát is mellékeltek az NDK-ban 1975 és 1977 között megjelent etikai és erkölcs-szociológiai munkákról. Más küldöttségek azonban nem írták meg a beszámolót, csupán a magyar küldöttség osztotta szét a Magyarországon 1975–1977-ben megjelent etikai és erkölcs-szociológiai irodalomról szóló bibliográfiát.

A konferencia összesen kb. 22 órában tartott *plenáris ülést*. Az elhangzottak, továbbá a szétosztott, valamint a fent említett két nyomtatásban megjelent szöveg mintegy másfél ezer oldalt tesz ki. Ennek tartalmi elemzése természetesen csak ismételt, elmélyült tanulmányozással lehetséges. Ezért csak előzetes, benyomásszerű lehet az alábbi szemlénk.

A konferencia tükrében több szocialista országban *jelentős előrehaladás tapasztalható* a személyiségfejlődés, az erkölcsi nevelés elméleti alapjainak és társadalmi-gazdasági, politikai és pszichológiai feltételeinek értelmezésében, kutatásban. Ez azt is valószínűsíti, hogy alapvető eredményeket értek el a személyiségfejlődésben, de a közelebbi és távolabbi terveik, feladataik a jelenlegi szintnél magasabbat követelnek. A szovjet delegáció több tagja utalt arra, hogy az SZKP XXV. kongresszusa nyomán valószínű fordulat készül a szocialista ne-

velésben. Ehhez alaposan támaszkodni kívánnak az etikai kutatásokra is. Ez elgondolkodtató **számunkra**, hiszen felhívja a figyelmet a *magyarországi etikai kutatások elmaradottságára és szervezeti bázisának szinte teljes hiányára*.

A konferencián vita folyt – irodalmi előzmények után, amelyekre a vitázók hivatkoztak is – az etikának a személyiségformálásban betöltött-betöltendő *junkciójáról*. Egyesek – mint például *M. Fritzhand* professzor – ezt a funkciót a normák kidolgozásában látják, mások, helyesen (mint pl. *R. Miller*, *Sz. Angelov*) rámutatnak arra, hogy ez a felfogás tudomány jellegétől fosztaná meg az etikát, amelynek a tárgy (a morál) törvényeit kell feltárnia.

Ennek a vitának lényeges részkérdése volt *M. Fritzhand* ama megállapítása – amely a *Deutsche Zeitschrift für Philosophie* 8. számában is megjelent –, hogy személyiségszerményünk nem reális, mert általános személyiségmodellt sugall, holott rugalmas és sokféle személyiségmodellre van szükségünk, s ilyenek kidolgozása fontos feladata az etikának.

Legalább ugyanilyen fontosságú vita folyt az *értékprobléma* felfogása, mi-benléte, *értékrendszerük vázlata*, hierarchiája körül. Beható és speciális vitát, s az eddigi kutatási eredmények áttekintését érdemelné meg az értékprobléma egésze, s erre a konferencián nem kerülhetett sor. A konferencia résztvevői joggal tekintették mégis idetartozónak az értékproblémát, hiszen az erkölcsi nevelés erről az oldalról tekintve értékek megismerésének, elsajátításának a folyamata. Érdekes – és a probléma kutatásának állapotát szemlélteti –, hogy éles vita bontakozott ki arról, hogy értékrendszerünknek van-e egyetlen legfőbb értéke, vagy pedig több fő értéke van, de legfőbb nincs. Többen ismertettek monista álláspontot, de más-más értéket neveztek legfőbbnek (így *Barna J.* a szabadságot, *Farkas Endre* a kollektivista humanizmust,

H. Jankowski az igazságosságot, *O. Celikova* a kommunizmus iránti elkötelezettséget, mások a személyiséget, a munkát stb.), egyedül *M. Fritzband* foglalt el „pluralista” álláspontot, mondván, hogy értékrendünk „alapértékeken” nyugszik, s ezek közül egyik-másik a konkrét történeti szituációtól függően lehet egyben – ideiglenesen – a „legfőbb”. Ugyanakkor elismerte a monizmus jogosultságát az axiológiában, de a nevelés és erkölcsi gyakorlat számára a pluralizmust tartotta kívánatosnak.

A leginkább kidolgozott és argumentált álláspontnak *Barna József* tűnt, aki a *Deutsche Zeitschrift für Philosophie* 8. számában közölt szöveg mellett még egy 32 oldalas axiológiai szöveget (*Freiheit und Wert*, von Josef Barna Budapest) osztott szét a konferencia résztvevői között. Különösebb plenáris vitát, reagálást azonban nem váltott ki, miután ehhez behatóbb tanulmányozásra van szükség.

A bolgár delegáció örömmel jelentette be, hogy a IV. nemzetközi etikai konferenciára 1979 szeptemberében Várnában kerül sor. A bolgár delegáció azt javasolta, hogy a konferencia fő témája az *etikai-társadalmi megismerés – erkölcsi magatartás legyen*. Ezt a résztvevők elfogadták. Az első előkészítő beszélgetést ez év tavaszán rendezik Szófiában 9 szocialista ország 1–1 megbízottjának részvételével.

A konferencia munkáját az NDK sajtója figyelemmel kísérte. A *Neues*

Deutschland kétszer, a megyei lap pedig naponta adott hírt, illetve közölt anyagot a konferenciáról. A megyei pártbizottság kezdeményezésére a külföldi delegációk 2–2 tagját NDK-beli etikus kollégájuk társaságában meghívták nagyüzemekbe, intézményekbe és a járási pártbizottságok propagandistáival való találkozókra. Ennek keretében a magyar delegációból e sorok írója az Aue-járási propagandistáknak tartott előadást „A szocialista személyiségfejlődés néhány aktuális problémájáról Magyarországon” címen, *Farkas Endre* pedig a zwickaui Trabant-gyár propagandistáinak tartott előadást a szocialista erkölcs és a kispolgáriság elleni harc kérdéseiről.

A magyar küldöttség – megítélésünk szerint – aktív munkát végzett és megfelelő elismerésben részesült. A *Deutsche Zeitschrift für Philosophie* 8. számában két magyar etikus cikke is megjelent, ezen kívül előre megírt 5 szöveget, egy bibliográfiát osztott szét a konferencián s minden tagja szerepelt plenáris ülésen, és a szabad időben igen intenzív eszmecserékben vett részt a többi delegáció tagjaival, s mint már utaltunk rá, két előadást tartott propagandistáknak.

A III. nemzetközi etikai konferencia tapasztalatai elősegíthetik a magyarországi etikai kutatások előbbrevitelét, helyzetének és problémáinak megvizsgálását, a hiányzó szervezeti keretek megteremtésével kapcsolatos javaslatok kidolgozását.

Kovács Ferenc

Készülő tanulmánykötet a polgári jövőkutatás kritikájáról

A szocialista országok tudományos akadémiainak az ideológiai harc kérdéseivel foglalkozó Nemzetközi Problémabizottsága 1977 végén Szófiában konferenciát tartott. Az ülésen a résztvevők *a polgári jövőkutatás aktuális módszertani és elméleti problémáival foglalkoztak.*

Az összejövétel fő feladata *egy közös tanulmánykötet kialakítása* és a benne szereplő tanulmányok megvitatása volt. A könyv, amely a Nemzetközi Problémabizottság bolgár tagozatának gondozásában, az ülésen megválasztott nemzetközi szerkesztő bizottság közreműködésével jelenik meg, a bevezetővel együtt összesen 15 fejezetből áll majd. A fejezeteket két fő részre csoportosították a szerkesztők. *Az első részben* a polgári jövőkutatás elméleti és módszertani alapjaival foglalkozó írások; *a második részben* a polgári jövőkutatás társadalmi, ezen belül osztálytartalmát és ideológiai funkcióit elemző cikkek kapnak helyet.

A bevezető fejezet, amelyet *A. Kozsarov* (Bulgária) készített, általában a társadalmi előrejelzés filozófiai-szociológiai megalapozását tárgyalja. A kiindulási pontja az, hogy az előrelátás az emberi gondolkodás, tudat alapvető funkciói közé sorolandó. A gondolkodás három funkcióját, a heurisztikus-feltáró, a tudományos előrelátó és az alkotó funkciókat nem lehet egymástól

elválasztani. Már csak azért sem lehet merev határokat húzni e funkciók közé, mert a tudományos előrelátás feltárását is jelent, és a tudományos alkotás egyben előrelátás is. Ebben az értelemben a társadalmi viszonyokra vonatkozó előrejelzés nem egyszerűen a létező és ható társadalmi törvényszerűségek szükségszerű vagy valószínű kibontakozásának a leírása, hanem a társadalom különböző szubjektív elemei tudatos tevékenységi formáinak, módjainak alkotó kutatása, feltárása is. Így a valóban hasznos társadalmi előrejelzésnek tartalmaznia kell a létezőt, az objektív szükségszerűséget, a lehetségest és a kívánatos egyaránt. Ezeknek az alapoknak a figyelembevételével tárható fel a polgári társadalmi előrejelzések valódi tartalma és funkciója.

P. Gancsev (Bulgária) a társadalmi fejlődés törvényeinek polgári értelmezéséről beszélt előadásában, és részletesen elemezte *K. Popper*, *A. Toynbee*, *O. K. Flechtheim* és *D. Bell* nézeteit. A jövőkutatással foglalkozó fenti polgári kutatók világosan a történetfilozófia neokantianista fejlődési vonalán haladnak, amikor az előrelátás alapjaként nem objektív társadalmi törvényeket tételeznek fel, hanem a kutató belső intuícióit. A szubjektivizmus jellemzi azokat a kísérleteket is, amelyekkel a burzsoá futurologia azokhoz a törvényszerűségekhez közelít, amelyek az em-

beriség jövőjére alapvető befolyással vannak. A filozófiai alapok sajátosságai megnyilvánulnak egyúttal a választott módszerekben is.

Erről szólt *J. Szliva* (Csehszlovákia) is, aki a világ fejlődésével foglalkozó globális polgári modellek analízisét végezte. Az alapvető módszer ezekben a globális előrejelzésekben a matematikán és a technológiai determinizmuson alapul. Ennek megfelelően a modellek leegyszerűsítik a valóságos folyamatokat, és lényeges elemeket hagynak figyelmen kívül. Ugyanakkor a Római Klub különböző jelentéseinek, az angol *P. Roberts* vezetésével készített előrejelzésnek, valamint az *A. Herrera* irányításával kidolgozott latin-amerikai modellnek az elemzése alapján egyértelmű, hogy a polgári előrejelzések készítői minden alkalommal beleütköznek abba a ténybe, hogy a tőkés társadalom körülményei között, polgári alapon nem lehet kialakítani a társadalmi fejlődés teljes elméletét.

A mai burzsoá futurológia elméleti-módszertani alapjairól szól *J. Modrsinszkaja* (Szovjetunió) munkája, míg *A. Bönisch* (NDK) a tőkésországok gazdasági tervező tevékenységével és a gazdasági előrejelzések elméleti és gyakorlati problémáival foglalkozott. Az egyes tőkésországok futurológiai kutatásainak fejlődéséről és az országonkénti sajátosságokról több szerző írt. Például *H. Niebaus* (NDK) az NSZK-ban folyó futurológiai munka fejlődésével és a polgári békekutatás eszmei alapjaival foglalkozott. *V. Racskov* (Szovjetunió) kritikailag elemezte a francia polgári futurológia fejlődését. *Racskov* írása egyike azoknak a marxista kísérleteknek, amelyek igyekeznek bemutatni a francia futurológia sajátosságait és megvilágítani a többi tőkésország jövőkutatásainak tevékenységére gyakorolt hatását.

A francia iskolák egyik alapvető sajátossága, amely még *Gaston Berger*

től származik, az előrejelzések „*tervező*” jellege. Ez világosan megnyilvánult abban a jelszóban, hogy „a mát a jövő felől kell megközelíteni”. Vagyis a cél nem annyira a szükségszerű fejlődés felismerése, mint inkább a jövőre vonatkozó kívánságok megfogalmazása. A normatív megközelítés ugyanakkor párosult a francia futurológiában egy „erkölcsi” alapú, az ember belső „lényegére” koncentrálni igénnyel mint a jövő felvázolásának alapvető kritériumával. Ezek a sajátosságok természetesen erőteljesebben jutottak kifejezésre a francia burzsoá-apologetikus előrejelzésekben, mint a liberális-kritikai jövőképekben, de lényegében mindkét orientációra jellemzőek.

I. Besztusev-Lada (Szovjetunió) az amerikai futurológia fejlődésében több szakaszt különböztet meg. Az első szakasz az 1950-es években ért véget. Erre alapvetően a társadalmi tényezőktől való elszakadás, azok szinte teljes figyelmen kívül hagyása volt a jellemző. A hatvanas éveket felölelő második szakaszban készült előrejelzések az industrializmus elméletére alapozódtak. A jövőképek egyértelműen apologetikusak voltak. A hatvanas évek végén új szakasz kezdődött az amerikai futurológia fejlődésében, melyet leginkább az apologetikus elemek előtérbe kerülése, a technika szerepének átértékelése jellemezte. 1972-től a „Növekedés határai”-nak megjelenésével ismét új szakasz kezdete figyelhető meg.

A konferencia többi résztvevője *vitatta ezt a periodizálást*, és úgy vélte, hogy nincsenek alapvető különbségek a Besztusev-Lada által felsorolt harmadik és negyedik szakasz jellemzői között. Ezért inkább azt lehetne mondani, hogy az évtized fordulójának évei mintegy előkészítő szakaszt jelentenek a hetvenes évek első harmadában kibontakozó fejlődési szakaszhoz, amelynek középpontjában vitathatatlanul a súlyosbodó tőkés válság jelenségeinek értékelése és

a válságból való kivezető út keresése áll. Besztusev-Lada részletesen foglalkozott tanulmányában azokkal a problémákkal, amelyeket ma az amerikai futurologusok a legfontosabbnak tartanak a tőkés világban. A szerző szerint *bárom alapvető probléma állapítható meg: az élelmezési válság, a technológiai válság (amin elsősorban a környezetszennyeződés problémáját értik) és a fiziopszichológiai válság.* Bizonyos fejlődés figyelhető meg a válságok megoldására javasolt utakban. Először a növekedés korlátozása, illetve megátlása tűnt receptnek, majd pedig a sajátos „organikus növekedés” koncepciója került az első helyre.

Több tanulmány foglalkozott a polgári előrejelzések politikai oldalával. O. Szusa (Csehszlovákia) a szociálreformista társadalom-koncepciók sajátosságait tárgyalta. B. Loewe (NDK) az NSZK békekutatásának fejlődését elemelve kimutatta, hogy napjainkban előtérbe került a konzervatív irányzat, háttérbe szorult az NSZK-ban az úgynevezett kritikai békekutatás, erősödött az apológikus, és gyengült a kritikai jelleg az előrejelzésekben. Rajcsányi P. (Magyarország) a nemzetközi kapcsolatok rendszerének fejlődésével összefüggő néhány polgári előrejelzés politikai-ideológiai tartalmát elemezte. Rámutatott, hogy az általános hatalmi egyensúly elmélete, amelyre ezeknek az elő-

rejelzések jelentős része épül, szubjektivistá alapú, pszichológiai kapcsolatként fogja fel a hatalmat, elvonatkoztat annak konkrét történelmi és objektív osztálytartalmától. Ennek megfelelően építik fel az előrejelzéseket a világ növekvő multipolaritásának tételére, ami inkább tükrözi a polgári szemlélet normativitását, mint a valódi állapotot a nemzetközi kapcsolatok fejlődésében.

T. Trendafilov (Bulgária) érdekes elemzésben jellemezte azokat a futurologiai munkákat, amelyekben erőteljesen tükröződnek az állammonopolkapitalizmus idealizálására tett kísérletek. Ebben a folyamatban a szocialista forradalom „kiiktatásának” kísérlete az alapvető motiváló tényező, az ideológiai és napi forradalmi harc „eleve” eldöntése, történelmi méretekben a kapitalizmus javára. Ebben a kísérletben olyan neves kutatók vesznek részt munkáikkal, mint J. K. Galbraith, D. Bell vagy éppen Z. Brzezinski.

A polgári előrejelzések sajátos aspektusait elemezve J. Banka (Lengyelország) a személyiség problémáját tárgyalta a burzsoá futurologiában, N. Csakirov (Bulgária) pedig a burzsoá pedagógia jövőképevel foglalkozott.

A kötet előreláthatólag 1978 végén jelenik meg.

Rajcsányi Péter

HIBAIGAZÍTÓ

Folyóiratunk 1977/3. számában néhány értelemzavaró elírás történt, amelyet az alábbiakban korigálunk (a helyes szöveg dőlt betűkkel):

A 8. oldalon, alulról a 6. sorban: A tudományos-technikai forradalom kibontakozása számos országban...

A 10. oldalon, felülről a 2. sorban a

marxista ismérvek helyett a következő *marxi ismérvek* a helyes.

A 14. oldal utolsó sorának első szava (technika) után kimaradt a következő mondat: *és a társadalmi termelőerők, valamint a szocializmus és a kapitalizmus viszonylagos önmozgásának elismerése nélkül. Amilyen hiba a tudomány és a technika...*

Idegen nyelvű összefoglaló

ТИБОР ХАЛАИ

Из опыта борьбы за власть

В январе текущего года редакционная коллегия журнала „Мир и Социализм” провела международную теоретическую конференцию на тему: „Диалектика экономики и политики в период борьбы за революционное переустройство общества”. На этой конференции принял участие и выступил в прениях автор статьи. Эта статья написана на основе его выступления на конференции.

В центре статьи стоит исследование некоторых связей экономики и политики. Автор статьи исходит из того, что важнейшим условием установления социалистического общества является завоевание и сохранение власти рабочего класса. В Венгрии три раза ставился вопрос взятия, сохранения, т. е. защиты власти рабочих (во время Венгерской Советской Республики 1919-ого года; в коалиционном периоде после Освобождения; и в борьбе против контрреволюции 1956-ого года. В Венгрии борьба за власть окончательно закончилась, а её исторические уроки можно принимать во внимание еще и в наши дни.

Из венгерского опыта автор делает тот вывод, что период борьбы за власть определяется обстоятельствами, своеобразными отношениями некоторых стран и влиянием международного окружения. С приобретением власти ещё не заканчивается борьба между рабочим классом и буржуазией, т. к. бывший господствующий класс стремится к реставрации власти, и в этом он находит союзника в лице международной буржуазии. Поэтому партии надо стремиться к тому, чтобы сформировать устойчивый классовый и политический союз (политический союз классов) с другими общественными классами, слоями, партиями и организациями. Автором детально анализируются некоторые элементы, основывающиеся на отношениях интересов союзной политики, извлекая и обобщая уроки из предыдущего развития Венгрии.

В период борьбы за власть партии необходимо владеть подробно выработанной хозяйственной программой. Опыт показывает, что политические успехи или неудачи всегда происходят от того, насколько правильны (положительны) политические решения в хозяйственной сфере. Автор статьи подчёркивает, что хотя рабочий класс каждой страны сам ведёт борьбу за власть поддержке внутренних союзников, но против международного капитала нужна международ-

ная борьба рабочего класса и одновременно одним из условий завоевания власти является эта борьба. Также основным вопросом и условием являются отношение к существующему социализму, интернационалистические отношения, взаимополезные, служащие общему делу.

ДЕЖЁ КАЛОЧАИ

О формировании коллективизма в бригадах социалистического труда

Одним из важнейших факторов ускорения создания и развития социалистических элементов, ценностей общества, социалистического образа жизни является сознательная организация социалистических коллективов. В центр исследования автором ставятся проблемы формирования коллективизма в бригадах социалистического труда. Формирование коллективизма автор исследует на основе данных, полученных на некоторых крупных предприятиях тяжёлой промышленности от 834 членов 69 бригад. Центральным вопросом анализа является двойной характер организации бригад социалистического труда, — т. е. строение их по иерархии государственного предприятия и относительно свободный, самостоятельный от этого их общественный характер, — какие включает в себя противоречия насколько способствуют или препятствуют формированию социалистического коллективизма в бригадах.

Автор в ходе исследования приходит к выводу, что на современном этапе нашего развития создание гармонии двойного характера строения бригад социалистического труда обеспечивает не только соответствие различных общественных-, фабрично-заводских-, групповых- и личных интересов, но и оптимальное осуществление их многосторонней роли в формировании коллектива и личности.

ДЬЁРДЬ АКСЕНТИЕВИЧ

Мобильность будапештской интеллигенции

Автор анализирует данные, полученные в 1972 г. в результате эмпирического исследования будапештской интеллигенции и где имеется возможность, сравнивает их с данными подобного исследования провинциальной интеллигенции, проводимого в 1969 г. В статье обсуждается межпоколенная, внутривозрастная и супружеская мобильность, а также географическая мобильность отвечающих на заданные вопросы интеллигентов. Некоторые данные: одна треть будапештской и две трети провинциальной интеллигенции являются потомками работников физического труда. Среди будапештской интеллигенции у относительно многих (примерно 20%) отец был торговцем или ремесленником.

Более половины будапештцев с первого поступления на работу занимается той же профессией, а тоже самое можем сказать только об одной третьей части

провинциальных. 20% провинциальных, 26% будапештцев были работниками физического труда. Одна треть жён мужчин интеллигентов, две трети мужей женщин интеллигентов также имеют интеллигентные профессии, и в этом отношении нет различий в данных столицы и провинции.

Более половины будапештской интеллигенции родились в провинции, в то же время среди провинциальных только примерно 5% родились в Будапеште. Кроме известного „всасывающего эффекта” столицы мы можем говорить и о том, что интеллигенция упорно привязывается к будапештскому рабочему месту и жилью (всего 7% из отвечающих на вопросы намерены переселиться в провинцию), что несомненно объясняется тем, что сегодня ещё провинциальные условия менее соответствуют желаемым трудовым и жизненным условиям, духовным потребностям интеллигентных работников.

П. ДЫБОА—Д. ШАВ

Реагирование рабочих и автономия в трудовой деятельности

Авторская пара из Франции в своей статье подводит итоги важнейшим наблюдениям исследования, проводимого парижской Группой Социологии Труда. Местом исследования было несколько предприятий промышленных отраслей серийного производства, а предметом явилось исследование автономии рабочих.

Исследование должно было осветить вопрос какими факторами определяются автономия рабочих, трудовых коллективов предприятий, их реагирование на отдельные решения, на трудовые процессы. Итак, ими исследовалась связь между характером трудовой обстановки и поведением рабочих в отношении неё. На основе исследования констатируется, что потребность в автономии характерна для все более многочисленных слоёв рабочих и приводит к недовольству, если рабочие, потребностью которых является большая автономия, заняты трудовой деятельностью, обеспечивающей меньшую автономию. Рост автономии приводит к появлению положительных реагирований рабочих, однако не исключает полностью и наличия критического поведения. В сфере трудовой деятельности, обеспечивающей малую автономию по преимуществу наблюдаются поведения, носящие характер адаптации; в сферах трудовой деятельности, так называемое „регламентированных до предела”, автономия может проявляться только в невыполнении правил, в сдерживании выработки. Однако, как указывают авторы, было бы неправильно сделать механический вывод, что в менее автономных или регламентированных до предела сферах трудовой деятельности полностью отсутствуют положительные реакции. Наблюдается заслуживающая интерес, связь между реагированиями рабочих и мерой воздействия на трудовую деятельность. Можно констатировать, что большинство рабочих на предприятиях, обеспечивающих возможность воздействия, обычно приспосабливается к требованиям руководства, а на тех предприятиях, где отдельные сферы трудовой деятельности обеспечивают незначительную возможность воздействия, напротив, исключается превосходство положительного поведения. В таких случаях рабочие выбирают или уединение, или индифферентность.

Авторами типизируются формы проявления реагирования рабочих и автономии сферы трудовой деятельности; показывается критичность реагирования рабочих и автономии сферы трудовой деятельности; показывается критичность реагирования рабочих по отношению к неоднородному складыванию автономии; традиции автономии на предприятии, её нестабильный или бесперебойный (стабильный) характер; развитие и изменения во времени реагирования рабочих.

ЛАСЛО КЕМЕНЬ

О структуре рабочего класса

Статья является выступлением по научной публикации Томаша Колоши (журнал „Таршадоломтудомани Кёэлеменек” 1977, №I), в которой исследуются ожидаемые тенденции формирования устройства венгерского общества. Автор анализирует социально-профессиональную структуру рабочего класса. Обращает внимание на то, что в процессе развёртывания научно-технической революции (НТР) изменяется место и роль, занимаемые человеком в производстве, что и влияет на формирование социальной структуры. НТР является внутренним фактором развития самого рабочего класса, изменения которого выражаются в социально-профессиональной структуре рабочего класса.

Автор подчёркивает важность анализа социально-профессиональной структуры рабочего класса и пытается определить содержание понятия этой структуры. Исходит из того, что в социалистическом обществе не только между классами есть различия, но и надо принимать во внимание и внутрикласовые различия. Это с одной стороны проявляется в том, что у рабочих отраслевые, профессиональные, квалифицированные различия вызывают различное подчинение и различаются демографические, географические (населённые пункты) отношения; с другой, социальной стороны — ещё не можем говорить о формировании социальной однородности труда, т. е. о социальной структуре на современном этапе, обусловленной социально-экономической неоднородностью труда. Таким образом, социально-профессиональная структура выражает связь между производственно-функциональными и социально-экономическими различиями.

Tibor Halay

ABOUT THE LESSONS OF THE STRUGGLE FOR POWER

In January of this year the editorial board of the journal, „Peace and Socialism” held an international theoretical conference, called „The Dialectics of Economy and Politics in the Period of Struggle for the Revolutionary Transformation of the Society”. The author had participated in the conference and rose to speak at the discussion. This article was made on the basis of his contribution to the debate.

The article investigates certain interrelations between the economy and politics. According to the author the most important condition of the creation of socialist society is the acquisition and keeping of power. In Hungary the question of seizing, keeping and defence of power of the working-class was raised three times: in the time of the Hungarian Soviet Republic (1919), in the coalition-period after the liberation and in the struggle against the counter-revolution of 1956. In Hungary the struggle for power settled for good and all but its historical lessons have to be taken into consideration at the present time too.

Starting from the experiences in Hungary, the author concludes that the period of struggle for power is determined by the conditions and particular relations in every single country but the international environment also exercises influence on it. With the acquisition of power, the struggle is not terminated between the working-class and the bourgeoisie because the former ruling class – with the help of the international bourgeoisie – strives for the restoration of its power. For this reason the party has to make an effort to set up a solid class- and political alliance with other social classes, strata, parties and organizations. The author analyses in detail some elements of the policy of alliance based on the relations of interests, generalizing and drawing a lesson from the earlier Hungarian development.

The party must have a detailed economic programme in the period of struggle for power, because according to the experiences, the political success and failures depend on the correctness of political decisions relating to the economic sphere. The author emphasizes that the struggle for power is waged by the working-class of every country with the help of its internal allies, but against the international capital one needs the international struggle of the working-class which is at the same time one of the conditions of acquisition of power. Similarly, the relations to the existing socialism and the international relations are also fundamental questions and conditions because they are mutually useful and serve the common cause.

Dezső Kalocsai

THE PROBLEMS OF DEVELOPMENT OF SOCIALIST WORKER'S BRIGADES INTO COLLECTIVES

The conscious organization of socialist collectives is one of the most important factors concerning the acceleration of the creation of socialist life style and of socialist values and elements in the society.

The centre of authors' investigation is the problems of development of socialist workers' brigades into collectives. The process of development into collective was analysed by data obtained from 834 brigade members of 69 brigades working in a few mammoth factories of the heavy industry. The central question of the analysis is the contradiction in the twofold organization of the socialist workers' brigades – that is their structure according to the state and factory hierarchy and from it relatively free, independent, social organizational character. The other question is what extend these contradictions promote or hinder the development of brigades into socialist collectives.

The author concludes that at the present stage of our development the creation of harmony in the twofold organization of the socialist workers' brigades secures not only the unity of different societal, factory-company, group and individual interests but at the same time it makes possible the optimal effectiveness of their many-sided role in forming the personality and collective.

György Akszentievics

THE MOBILITY OF INTELLECTUALS IN BUDAPEST

The article analyses the data of an empirical investigation performed among the white-collar workers of Budapest in 1972 and when opportunity arises, the author compares these with data obtained by a survey made about the rural intellectuals in 1969. The article investigates the inter-generation, intra-generation, matrimonial and geographical mobility of persons surveyed. A few data: A third of Budapest intellectuals and two-thirds of rural ones descend from manual workers. Relatively many white-collar workers in Budapest (about 20%) have merchant or tradesman fathers.

More than half on the intellectuals in Budapest does the same work since the first employment but regarding to the rural ones, we can say the same only about the one-third of them. 20% of rural and 26% of Budapest white collar workers were formerly manual workers. One-third of intellectual men's wives and two-third of intellectuals women's husbands have also intellectual professions. In this respect there is no difference between the data of the country and those of the capital.

More than half of Budapest intellectuals was born in the country, but only 5% of rural ones were born in the capital. Apart from the well-know sucking effect of the capital, it is to be mentioned that the intellectuals stick strongly to Budapest residence and workplace. (Only 7% of the surveyed wish to move to the country.) This can be obviously explained by the fact that the rural conditions suit a lesser degree the desired work, essential conditions and the intellectual needs of the white-collar workers.

P. Dubois-D. Chace

WORKERS' REACTION AND THE AUTONOMY IN WORK ACTIVITY

The French authors summarize the most important results of an investigation performed by the Work-Sociological Group of Paris. The research took place in a few companies of industrial sectors doing serial production. Its object was to investigate the workers' autonomy. The research had to find out the factors determining the autonomy of workers and of workers collectives of companies and the workers' respond to the working process and certain decisions. In short, the relationship was examined between the character of work situation and the attitude of workers against it. On the basis of the investigation one can state that the need for autonomy is characteristic of greater and greater strata of the workers. It leads to dissatisfaction if the workers demanding greater autonomy, do work which offers less autonomy. The increase of autonomy brings about positive reactions but it does not exclude entirely the presence of critical behaviour either. In the sphere of work providing limited autonomy a complying behaviour can generally be observed. In the so called „over-regulated” work places the autonomy can appear only in non-compliance with the regulations and retaining the output. But it would be wrong to conclude mechanically – emphasize the authors – that the positive reactions are absent completely from the limited autonomy and from the over-regulated work places.

There is an interesting relation between the workers' reaction and the degree of influence exerted on work activity. It can be stated that in factories ensuring influence, the bulk of workers generally conform to the requirements of management but in factories where the sphere of work ensures insignificant influence, the domination of positive behaviour is impossible. In these cases the workers are either indifferent or withdraw.

The authors typify the forms of appearance of workers' reactions and of autonomy of sphere of work: they show the critical workers' reactions against the uneven development of autonomy, the tradition of autonomy in factory, its instabil or continuous (stabil) character, the chronological development and the changes in workers' reaction.

László Kemény

ABOUT THE SOCIAL-PROFESSIONAL STRUCTURE OF THE WORKING-CLASS

This essay is a contribution to Tamás Kolosi's article (Social Sciences Review, 1977. No. 1) which examined the expectable tendencies of development in the Hungarian social structure. The author analyses the social-professional structure of the working-class. He calls the attention to the fact that in the course of development of scientific-technical revolution, the place and role of man change in the production and this exercises naturally an influence on the formation of social structure too. The scientific-technical revolution is one of the important, internal factors of the development of

the working-class. The effects of scientific-technical revolution are most markedly expressed by the changes in the social-professional structure of the working class.

The author emphasizes the importance of investigation of social-professional structure of the working-class and tries to determine the concept of social-professional structure. According to his opinion in the socialist society there are still, differences not only among the classes but one has to reckon with differences in every class too. On the one hand these manifest themselves in the division of the workers according to branches, trades, vocations and qualifications, but the demographical relations can also be the causes of the differences. On the other hand – from social point of view – we can not speak by any means about the coming into existence of an socially-economically homogeneous work, that is, the present social structure of the working-class is conditioned by the social-professional inequality of work. In this manner the social-professional structure expresses the relations between the functional-production and social-economic differences existing within the working-class.

Содержание

СТАТЬИ

<i>Тибор Халлаи</i> : Из опыта борьбы за власть (Взаимосвязь политики и экономики)	3
<i>Дежё Калочай</i> : О формировании коллективизма в бригадах социалистического труда	10
<i>Дьёрдь Аксентиевич</i> : Мобильность будапештской интеллигенции	27
Из социологических исследований на производстве во Франции: <i>П. Дыбоа-А. Шав</i> : Реагирование рабочих и автономия в трудовой деятельности	45

ДИСКУССИЯ

<i>Ласло Кемень</i> : О структуре рабочего класса	55
---	----

ИНФОРМАЦИЯ

Из материалов, посвященных 60-ой годовщине Большого Октября

Октябрь и освобождение народов (Международная теоретическая конференция в Гаванне (Ласло Надь)	68
О развитии общественных наук (Международная теоретическая конференция в Варшаве) (Тамаш Микец)	75
Сотрудничество за социализм и мир (О сборнике документов „Венгеро-советские связи 1971—1976) (Геза Котаи)	83
Социализм и развитие мировой экономики (Отрывки из советского журнала „Общественные науки“) (Йожеф Штрассенрайтер)	88

ИЗ ЖИЗНИ ИНСТИТУТА

Среднесрочный план (1976—1978) исследовательской группы, занимающейся проблемами мирного сосуществования и идеологической борьбы (Т. М.)	94
Об английской социологии (Опыт научной командировки) (Антал Бём)	102
III. международная этическая конференция (Ференц Ковач)	106
О готовящемся сборнике по теме критики буржуазной футурологии (Петер Райчани)	109

РЕЗЮМЕ	112
--------	-----

Contents

STUDIES

Tibor Halay: About the Lessons of Struggle for Power (Some interrelations between economy and politics) - - - - -	3
Dezső Kalocsai: About the Development of Socialist Workers' Brigades into Collectives - - - - -	10
György Akszentievics: The Mobility of Intellectuals in Budapest - - -	27
<i>From the French Work-Sociological researches:</i>	
<i>P. Dubois-D. Chave: Workers' Reaction and the Autonomy in Work Activity - - - - -</i>	45

DISCUSSION

László Kemény: About the Structure of Working Class (Contribution to Tamás Kolosi's article) - - - - -	55
--	----

INFORMATION

From the Materials of the 60th Anniversary

October and the Liberation of Peoples. (International Theoretical Conference in Havana) (László Nagy) - - - - -	68
About the Development of Social Sciences. (International Theoretical Conference in Warsaw) (Tamás Mikecz) - - - - -	75
Cooperation for Socialism and Peace. (About the Document Collection titled „Hungarian-Soviet Relations 1971-1976”) (Géza Kótai) -	83
Socialism and the Development of World Economy. (Selections from the Soviet Periodical „Social Sciences”) (József Strassenreiter) -	88

News of the Institute

The Middle-Distanc Plane (1976-1980) of the Group Investigating the Ideological Problems of Peaceful Coexistence. (T. M.) - - - -	94
About the English Sociology (Report about a Study-Trip) (Antal Böhm)	102
3. International Ethical Conference (Ferenc Kovács) - - - - -	106
Collection of Essays in Progress about the Critique of Bourgeois Future Research (Péter Rajcsányi) - - - - -	109
Summary in Foreign Languages - - - - -	112
Content in Foreign Languages - - - - -	120

Kiadja a Kossuth Könyvkiadó Vállalat (Budapest V., Steindl Imre u. 6.)

Felelős kiadó a Kossuth Könyvkiadó Vállalat igazgatója

Szerkesztőség: Budapest VI., Benczúr utca 33. Tel.: 429-372.

Előfizethető minden pártszervezetben, valamint a Kossuth Könyvkiadó megyei és kerületi kirendeltségeinél (pénzforgalmi jelzőszám: 215-11 529),

a Posta Központi Hírlapirodnál (Budapest V., József nádor tér 1.)

és bármely postahivatalnál (pénzforgalmi jelzőszám: 215-96 162).

Előfizetési díj egy évre: 40,- Ft.

Külföldön megrendelhető a Kultúra Könyv- és Hírlapkereskedelmi Vállalat útján (Bp. 82. Pf. 149.)

Készült 3000 példányban, 14 (A/5) ív terjedelemben.

Index: 25 828

78-181 Pécsi Szikra Nyomda

Felelős vezető: Szendrői György igazgató

The first part of the document discusses the importance of maintaining accurate records of all transactions. It emphasizes that proper record-keeping is essential for the integrity of the financial system and for the ability to detect and prevent fraud. The text also notes that clear and concise reporting is necessary for effective communication and decision-making.

In addition, the document highlights the need for transparency and accountability in all financial activities. It stresses that stakeholders should have access to relevant information and that there should be a clear line of responsibility for all actions taken. The final section of the document provides a summary of the key points and offers recommendations for further action.

10,— Ft

316.861

TÁRSADALOM-
TUDOMÁNYI
KÖZLEMÉNYEK

1978/2-3

TÁRSADALOM- TUDOMÁNYI KÖZLEMÉNYEK

2-3

TÁRSADALOMTUDOMÁNYI KÖZLEMÉNYEK
Az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézetének folyóirata

Szerkeszti: a szerkesztő bizottság
Felelős szerkesztő: dr. Halay Tibor
Szerkesztő: Taksás Imre

VIII. évf. 1978/2-3.

MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADEMIA
KÖNYVTÁRA

Tartalom

TANULMÁNYOK

<i>A fejlett szocializmus elméleti és gyakorlati kérdéseiről</i> - - - - -	5
<i>Szabó József: A fejlett szocialista társadalom építésének néhány elvi kérdése</i>	7
<i>Hoós János: Gazdaságpolitikai elveink érvényesítésének követelményei és feltételei a fejlett szocialista társadalom építésének időszakában</i> - - -	22
<i>Halay Tibor: A fejlett szocializmus építésének főbb társadalmi folyamatairól</i>	32
<i>Nagy László: Ideológiai tevékenység és szocialista tudatformálás a fejlett szocializmus építésének mai szakaszában</i> - - - - -	41
<i>Kornidesz Mibály: A párt és az értelmiség</i> - - - - -	49
<i>Gazsó Ferenc: Felnőttoktatás és társadalmi mobilitás</i> - - - - -	56
<i>Ijj. Marosán György: A burzsoá ideológia korszakváltása. (A Római klub jelentéseinek tükrében)</i> - - - - -	65
<i>Hülvely István: A tudomány társadalmi szerepének változásairól</i> - - - - -	84
<i>Mikecz Tamás: Az ideológiai harc és a kulturális csere néhány összefüggése</i>	103

VITA

<i>A társadalmi szerkezetünk fejlődéséről szóló vitáról. (A tanulmány szerzőjének néhány megjegyzése)(Kolosi Tamás)</i> - - - - -	120
<i>Vita a tudományos-technikai forradalomról</i> - - - - -	124
<i>A TTF-ről tíz év után (Ágh Attila)</i> - - - - -	124
<i>A TTF kutatásának néhány alapelve (Farkas János)</i> - - - - -	136

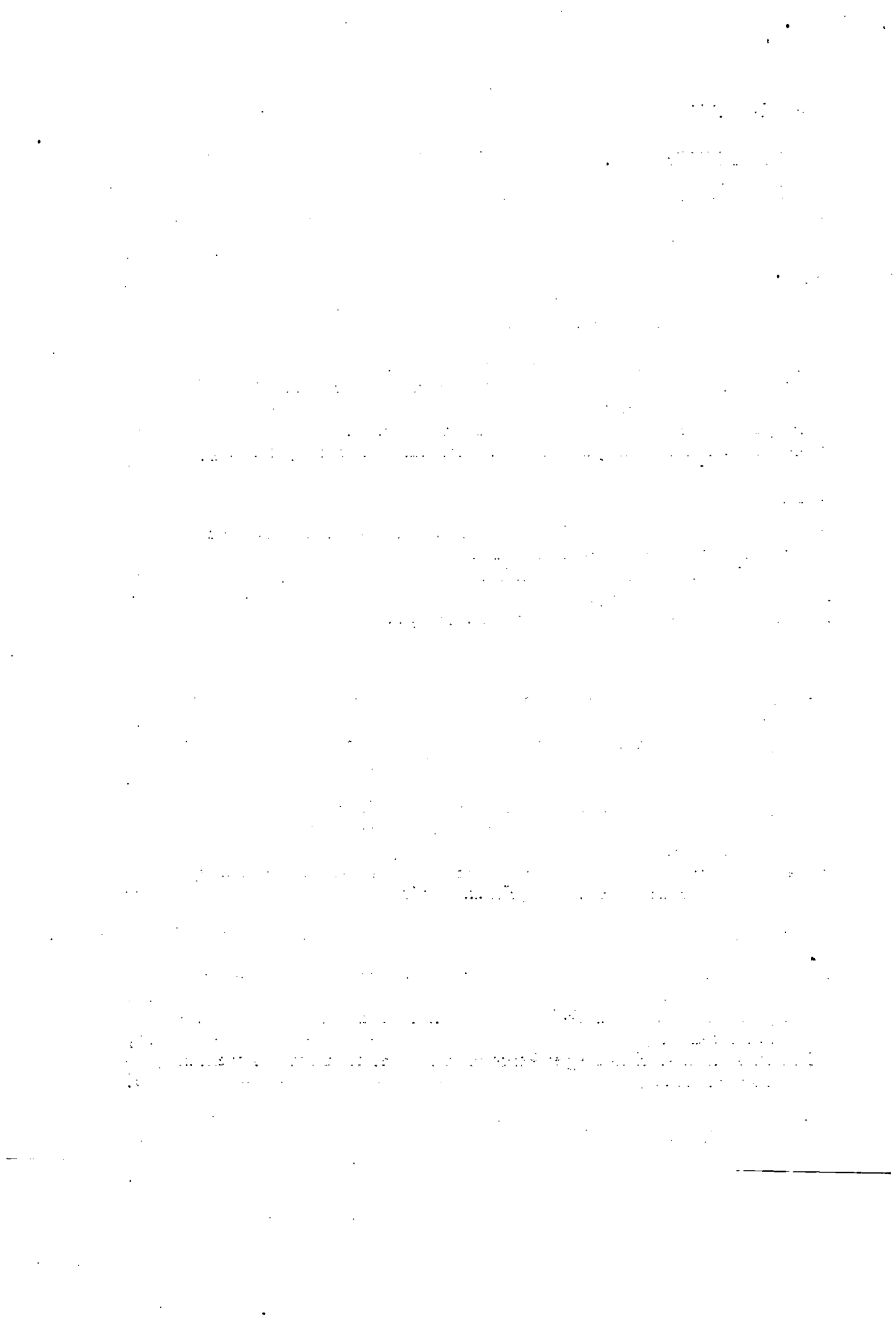
TÁJÉKOZÓDÁS

<i>Az igazgatás kérdései az agglomeráció szociológiai vizsgálatában (Gergely Tamás)</i> - - - - -	140
<i>A szocialista állam és a demokrácia fejlődésének egyes kérdéseiről (Szemlénének a TÁRSADALOMTUDOMÁNYOK c. szovjet folyóiratból (Strassenreiter József)</i> - - - - -	154
<i>A lengyel szociológiai kutatásokból: Az üzemi dolgozók világnézeti magatartása és tudati jellemzői (A. Piekarski és Z. Kawecki kutatásai alapján) (P. Táll Éva)</i> - - - - -	161
<i>A vállalati vezetésben való részvétel polgári megoldásairól (A téma szovjet szakirodalmának áttekintése) (Tolnai Gyula)</i> - - - - -	177

INTÉZETI HÍREK

<i>A „Szocialista demokrácia” kutatócsoport középtávú (1976–1980) terve (Schmidt Péter)</i> - - - - -	187
<i>A nagyipari üzemek munkáskollektíváinak társadalmi-politikai aktivitása (Kalocsai Dezső)</i> - - - - -	199
<i>Az amerikai oktatáspolitikai egyes kérdései az 1950-es és az 1960-as években (Zsigmond Anna)</i> - - - - -	206

IDEGEN NYELVŰ ÖSSZEFOGLALÓK - - - - -	214
IDEGEN NYELVŰ TARTALOM - - - - -	227

A fejlett szocializmus elméleti és gyakorlati kérdéseiről

A fejlett szocialista társadalom építése során számos elméleti és gyakorlati kérdés fogalmazódik meg, igényel tudományos kimunkálást és választ. Az MSZMP XI. kongresszusán elfogadott Programnyilatkozat – jellegéből adódóan – csak a legfontosabb elvi-politikai kérdésekre koncentrálna válaszra fel a fejlett szocialista társadalom megteremtéséhez szükséges fejlődési irányokat, a társadalmi, politikai, gazdasági életben és az ideológiai szférában lezajló folyamatokat. Ezek tartalmát, megoldási módjait stb. azonban a tudományos kutatásoknak kell feltárniuk, s a propagandának és az oktatásnak kell széles körben ismertetnie, közkinccsé tennie, hiszen mind sürgetőbb a társadalmi igény a fejlett szocializmussal kapcsolatos fogalmak tisztázására, értelmezésére.

A fejlett szocialista társadalomról mind a hazai, mind a nemzetközi tudományos és politikai irodalomban sok munka született már, ami lehetővé teszi ezek bizonyos szintű összegezését, gyakorlati tapasztalataink elméleti szintetizálásával pedig az újabb és újabb összefüggések oldaláról való megközelítést.

Az MSZMP KB szervei ez év januárjában a fenti céllal rendeztek Balatonaligán országos elméleti konferenciát a fejlett szocialista társadalom kérdéseiről. A tanácskozás több volt a szokásos propagandista konferenciáknál, hiszen a résztvevők között ott ültek azok is, akik – oktató munkájuk mellett – aktívan részt vesznek a fejlett szocializmus egyik-másik elméleti vagy gyakorlati kérdésének vizsgálatában. Az előadók (ugyancsak a téma kutatói) – egy-egy főbb témakört kiemelve – arra törekedtek, hogy minél teljesebb képet adjanak a kutatások eddigi eredményeiről, a fejlődés tendenciájáról, a propaganda feladatairól.

A balatonaligai tanácskozás arra törekedett, hogy a mai ismereteinknek megfelelően komplex ismereteket adjon a fejlett szocializmussal kapcsolatban felvetődő kérdésekről, ugyanakkor érzékeltette azt is, hogy olyan folyamatról van szó, amelynek vizsgálata jó részben még előttünk álló feladat. A plenáris ülésen és a szekció-üléseken elhangzott referátumok és korreferátumok reálisan érzékeltették, hogy jelenleg hol tartunk a fejlett szocialista társadalom építésében, s milyen társadalom-, gazdaságpolitikai és ideológiai kérdésekre kell még választ adniuk a kutatóknak. Az a tény, hogy a négy referátum mellett 25 korreferátum hangzott el, már önmagában is érzékelteti a tanácskozás tartalmi gazdagságát.

A három szekcióban megtartott korreferátumok a következők voltak:

I. A gazdaságpolitikai szekcióban:

Kabulics László: A tulajdonviszonyok változásának kérdései a Programnyilatkozat alapján.

Agoston László: A fejlett szocialista társadalom anyagi-technikai bázisa megteremtésének néhány elméleti kérdése.

Róth Józsefné: Az újratermelési folyamat néhány kérdése a fejlett szocialista társadalom építésének időszakában.

Dreczin József: Gazdasági adottságok és az iparfejlődés iránya.

Csendes Béla: Az élelmiszertermelés komplex fejlesztésének kérdései.

Craveró Róbert: A harmadik szektor növekvő szerepe a népgazdaságban.

Kemenes Ernő: Az anyagi szükségletek és a fogyasztás struktúrájának fejlődési iránya.

Nyúl Emil: A népgazdaság irányítása fejlesztési feladataink tükrében.

Kozma Ferenc: A szocialista gazdasági integráció jövője.

II. A társadalmpolitikai szekcióban:

Kovács Ferenc: Társadalmi egyenlőség az osztályok és rétegek közeledésének folyamatában. Osztályszövetség és vezető szerep.

Dr. Pogány György: A munkamegosztási viszonyok fejlődésének tendenciái. A szellemi és fizikai munka, a város és falu közeledése.

Ferge Zsuzsa: A műveltségbeli különbségek kiegyenlítésének szerepe a társadalmi rétegződésben.

Markó István: Az elosztási viszonyok hosszú távú fejlesztésének elvei.

Takács István: A párt- és tömegszervezetek szerepe a társadalomirányítás és vezetés fejlesztésében.

Schmidt Péter: Az állam feladatainak növekedése és átalakulása, a közéleti demokrácia erősödése.

Makó István: A dolgozók szerepe a gazdasági folyamatok irányításában és a társadalmi tevékenységformák fejlesztésében.

Tóth János: A szocialista országok közeledési folyamatának erősödése.

III. Az ideológiai szekcióban:

Tóth János: Művelődés és életmód a fejlett szocialista társadalomban.

Köpeczi Béla: A szocialista kultúra szerepe a szocialista tudatformálásban.

Szorcsik Sándor: A társadalomtudományok jelentőségének növekedése.

Losonczi Agnes: A szocialista életmód térhódításának kérdései.

Balázs József: Ideológiai harc a békés egymás mellett élés feltételei között.

Ancsel Éva: A kommunista forradalmiság problémája a szocialista építés körülményei között.

Wirth Ádám: A nemzeti és nemzetközi egységének jelentkezése a társadalmi tudatban.

Földi Pál: Az állam és egyház együttműködése. A tudományos világnézet terjesztésének kérdései.

Ez alkalommal Szabó József bevezető előadásának, valamint Hoós János, Halay Tibor és Nagy László referátumának rövidített szövegét folyóiratunk 7-48. oldalán közöljük. A tervek szerint a tanácskozás anyaga könyvben megjelenik.

A fejlett szocialista társadalom építésének néhány elvi kérdése

Az MSZMP XI. kongresszusán elfogadott programnyilatkozat a párt stratégiai feladatát a fejlett szocialista társadalom felépítésében jelölte meg. Azóta a párttagság, de a pártonkívüliek körében is egyre általánosabb igény, hogy többet és konkrétan foglalkozzunk mind a társadalomtudományi kutatásokban, mind pedig propagandamunkánkban társadalmi fejlődésünk távlataival, a fejlett szocializmussal.

I. NÉHÁNY SZEMLÉLETI KÉRDÉS

A fejlett szocialista társadalom építése jelenlegi társadalmi viszonyaink, köztük a tulajdonviszonyok, az elosztási és fogyasztási viszonyok továbbfejlesztését, a társadalom szerkezetének változását, az osztály jellegű vagy ilyen eredetű különbségek további csökkenését, társadalmunk szocialista vonásainak további erősítését feltételezi az élet, a társadalmi tevékenység minden területén. A kutatómunkának és a propagandának tehát egyik centrális feladata a társadalmi fejlődés távlatainak feltárása és bemutatása. Már csak azért is fontos ez, mert a szocializmus lényegétől és a marxizmustól elválaszthatatlan a *jövőre irányultság*. Ugyancsak fel kell hívni a figyelmet arra a nem ritkán tapasztalható szemléletmódra, amely kizárólag a távoli jövőtől remél lelkesítő hatást, csak a jövődő célokban hajlandó meglátni a pátosz forrását; a jelen munkáját, küzdelmeit pedig csupán áldozatnak tekinti a jövő oltárán.

Hogy mennyire helytelen ez a szemlélet, számos érvet tudunk vele szembeállítani:

Először: a pártnak van forradalmi távlata, amelyet a XI. kongresszuson elfogadott Programnyilatkozat körvonalaz. Megoldani az itt megjelölt feladatokat, felépíteni a fejlett szocializmust – ez most hazánkban a forradalmi átalakulás legfőbb iránya. Aki komolyan átgondolja ezeket a célokat, megpróbálja reálisan felmérni, hogy a megvalósításuk mennyi alkotó energiát, kemény munkát, helytállást követel egész dolgozó népüktől, annak aligha kell másutt keresnie a forradalmi pátosz forrását.

Másodszor: a történelmi közelmúltból akad szép számmal példa arra, hogy a szocialista forradalmiság ismerveit kizárólag nagy, látványos társadalmi fordula-

tokhoz, heves politikai összecsapásokhoz kötik, és a békés építőmunka mindennapjaitól elvitatják a történelemformáló erőt, szerepet. Rosszul értelmezik a forradalmiságot azok, akik, ha mondjuk, azt látják, hogy a kommunisták olyan kérdésekkel foglalkoznak, mint egy új, kifizetődőbb és a világpiacra is jól értékesíthető termék gyártásának, illetve az ehhez szükséges technikának és üzemszervezésnek a bevezetése, akkor a párt távlatvesztésén, a forradalmi pátosz hiányán keseregnek. Ez a szemlélet persze fárasztóan kisszerűnek találja az olyan feladatokat is, amelyeket a szocialista demokrácia kibontakoztatásáért, vagy a munka szerinti elosztás következetesebb alkalmazásáért nap mint nap, kitartó munkával el kell végezni.

Sokan – főleg az érettebb generációk képviselői – azt mondhatják: túl vagyunk ma már ezeken a „gyermekbetegségeken”. S ha többnyire igazuk is van, azt azért nem árt hangsúlyozni, hogy a forradalmiság és a békés szocialista építőmunka összefüggésének tisztázása terén bőven van még feladat a közvélemény formálásában.

Vegyük például a szocialista építőmunka eredményességének olyan fontos követelményét, mint amilyen a *társadalom politikai és gazdasági stabilitása*. Nemeszser találkozzatunk olyan nézetekkel, amelyek ezt mereven, metafizikusan, mozdulatlan állapotként fogják fel. Egyesek, helyzetüktől, beállítottságuktól függően, kívánatosnak, sőt az egyedül üdvösnek tekintik az így értelmezett stabilitást, s mihelyt változást észlelnek, egyszerűen aggályoskodni kezdenek, s az egyensúly megbomlásával járó bizonytalanságtól féltik társadalmunkat. Mások a stabilitásban, ugyancsak abszolutizálva az állandóság elemét, stagnálást látnak, s a szocializmus fejlődésének megtorpanásáról, a szocialista célok elhomályosulásáról panaszkodnak. E nézetek tisztázását sokszor nehezíti a „balos” álforradalmiság, amely azzal vádolja a szocialista országok kommunista pártjait, hogy hatalomra jutva egyetlen törekvésük a berendezkedés, hogy a hatalom stabilizálása kedvéért lemondtak forradalmi céljaikról, s ezzel a szocialista országok voltaképpen asszimilálódtak a burzsoá rendhez. Hogy ez a fajta álforradalmiság nem maradt teljesen hatástalan egyes szocialista országokban sem, azt ismert hazai példák is mutatják.

A stabilitás a szocialista társadalomban nem ellentéte a változásnak, fejlődésnek, hanem korrelatív fogalma. Azt is mondhatnánk: a normális fejlődés kerete. A stabilitás maga is dialektikus folyamat, amely az állandóság mellett magában foglalja a szüntelen változás, megújulás elemét. A kiegyensúlyozott fejlődéssel azonos értelmű stabilitás a szocialista építőmunka objektív követelménye. A stabilitásnak – s ezt talán mondani sem kell – különösképpen nagy a jelentősége a fejlődésnek abban a szakaszában, amikor a társadalmi élet különböző területeinek együttes, harmonikus fejlesztése kerül napirendre. De legalább ilyen fontos a stabilitás általános társadalompolitikai szempontból is: elengedhetetlen feltétele annak, hogy az emberek – elsősorban gazdasági, de más tekintetben – érezzék létbiztonságukat, hogy jó legyen társadalmi közérzetük, hogy tovább erősödjön a párt és a tömegek közötti bizalom.

Kádár elvtárs a párt XI. kongresszusán azt mondta: „Jövönket a párt programnyilatkozata körvonalazza. Ennek a lényege a fejlett szocialista társadalom építése, a haladás, végcélunk, a kommunizmus felé. Az élcsapatnak az a kötelessége, hogy utat mutasson. Tudnunk kell azonban, hogy az élcsapat előre sem szaladhat, nem szakadhat el a főseregtől, mert akkor senkit sem vezetne, nem volna élcsapat, de hátul sem kulloghat . . . A magyar munkásosztály politikai erőt egyesítő, 1918 óta élő és harcoló, kommunista, marxista-leninista élcsapat mindig akkor lépett előre

történelmi útján, amikor együtt haladt a tömegekkel. Ez a mi nagy történelmi tapasztalatunk.”¹

A fejlett szocializmussal, társadalmunk fejlődésének távlataival foglalkozó kutatómunkának és propagandának alapvető követelménye, hogy a realitásokból, a szocialista társadalom mai valóságából, gazdasági, politikai, szociális, kulturális fejlettségének már elért szintjéből induljon ki. Szigorúan figyelembe kell venni a magyar társadalom objektív adottságait. Látnunk kell adott helyzetünk korlátait, de ugyanakkor fel kell kutatni a mindenkori helyzetben meglévő lehetőségeket, tartalékokat, amelyek persze nem önmaguktól, nem automatikusan, hanem csak tudatos erőfeszítéseink nyomán realizálódnak. Adottságaink, lehetőségeink feltárásával elő kell segítenünk, hogy a dolgozó emberek, munkások, parasztok, értelmiségiek ehhez szabhassák terveiket. Ez egyben elengedhetetlen feltétele annak, hogy a propaganda megfeleljen szemléletében a marxizmus-leninizmus legfőbb módszertani követelményeinek. Ez többek között azt jelenti, hogy óvakodni kell a megalapozatlan jóslatásoktól, mert ez hamis illúziók kialakulásához vezethet, a jövő utópisztikus felrajzolását eredményezheti és a kívánttal éppen ellenkező hatást ér el. Csak annyit szabad bemutatni a távlatokból, amennyi ma már valóban előre látható. Mind a kutatásoknak, mind a propagandának jobban a társadalmi prognosztikára és a társadalmi tervezés eredményeire kell épülnie.

A reális követelménye azt is magában foglalja, hogy a társadalmi fejlődés távlatainak bemutatásánál semmiképpen sem szabad a jövő kommunista társadalmát, vagy a fejlett szocializmust ellentmondásmentes társadalomként ábrázolni, amelyben megszűnik minden probléma, minden nehézség. Valóság szemléletünknek ma már szerves része a *szocializmus ellentmondásainak reális számbavétele* és tudatos kezelése.

A kapitalizmus antagonisztikus ellentmondásaitól világosan és egyértelműen megkülönböztetjük a szocialista társadalomban jelentkező ellentmondásokat, megoldásuk történelmi feltételeit és útjait-módjait. De sok még a tennivaló a szocializmusban meglévő ellentmondások specifikumainak, sajátos tartalmuknak és megjelenési formáiknak feltárásában. Ugyancsak jórészt adós még a társadalomtudomány a kapitalizmustól örökölt, a fejlettség történelmi szintje által meghatározott ellentmondások, illetve a szocializmus „saját” ellentmondásai közötti összefüggések tisztázásával. De akad még tennivaló – a társadalomtudományok és a propaganda számára egyaránt – az olyan kérdések helyes értelmezésében, mint az ellentmondások sajátos fejlődése a szocializmusban. Ilyen például a már megoldott ellentmondások talaján keletkező új, a fejlődés magasabb szintjét kifejező ellentmondások problémája. A szocialista építés immár történelmi tapasztalatainak feldolgozása és általánosítása sokat segíthetne abban, hogy helyesen ítéljük meg a különféle ellentmondások jellegét, forrását, a fejlődésben betöltött szerepét, és ezzel elejét vegyük az olyan még mindig gyakori szemléleti hibáknak, mint a lebecsülésük vagy éppen a dramatizálásuk.

A fejlett szocializmus, a jövőkép kialakításában meghatározó szerepe van annak, hogy a mai valóság sokrétű folyamatainak, egymással sok tekintetben ellentmondó tendenciáinak bonyolult szövevényében felismerjük-e a fejlődés döntő, fő irányát. Annak, hogy helyesen tudjuk megítélni, mi az, ami társadalmunk szocialista jellegétől elválaszthatatlan, avagy történelmileg pusztulásra ítélt „maradvány”, mi az,

¹ A Magyar Szocialista Munkáspárt XI. kongresszusának jegyzőkönyve. Kossuth Könyvkiadó 1975. 452-453. old.

ami ebből fejlettségünk mai szintjének korlátai miatt időlegesen objektív kiscső jelensége fejlődésünknek, és melyek azok a jelenségek, amelyek már ma megszüntethetők.

Elég, ha utalunk itt arra, hogy ideológiai munkánkban a szocialista tudatformálás feladatai között milyen nagy helyet kapnak – teljesen indokoltan – az olyan kérdések, mint a kispolgári nézetek, magatartásmódok, a szocializmustól idegen tendenciák meglétének, illetve időnkénti felcrösződésének okai, forrásai, az ellenük való harc eszközei, módjai. Ezekre a problémákra a XI. kongresszus is felhívta a figyelmet, és hangsúlyosan foglalkozott velük a Központi Bizottság 1976 októberi határozata is.

Nyilvánvaló, hogy e kérdések helyes megválaszolása kulcsfontosságú a szocialista közgondolkodás, társadalmi tudat fejlesztése szempontjából. Ugyanakkor e jelenségek megítélésében sokféle szemléleti problémával, olykor bizonytalansággal vagy éppen tanácstalansággal találkozhatunk. A tudományos munkák és a tudományos alapokon nyugvó propaganda legfontosabb követelménye az, hogy a valóságot *mozgásban, történelmi folyamatában*, a múlt, jelen és jövő *dialektikus egységben* láttassa, és ennek alapján megközelítőleg pontos választ adjon arra a kérdésre, mi a „helye”, melyek az okai a szocializmustól idegen, negatív jelenségeknek és tendenciáknak, és mit kell tenni a megszüntetésük érdekében.

Világosan el kell tudni határolni például az anyagiasságot, a szerzésvágyat, mint a szocializmustól idegen magatartásmódot, életszemléletet az anyagi érdekeltség elvétől és gyakorlatától, amely a szocialista elosztás lényegi jellemzője, a szocializmus történelmileg szükségszerű jegye. Meg kell értetni, hogy az anyagiasság elleni harcnak ezért nem az a módja, hogy megszüntetjük az anyagi érdekeltséget, hanem éppenséggel az, hogy következetesen, szocialista tartalmának megfelelően érvényre juttatjuk. Az anyagi – és vele együtt az erkölcsi – ösztönzés szocialista rendszerének az a hivatása, hogy az embereket képességeik, munkabírásuk szerinti teljesítményre készítse, maximálisan mozgósítsa energiájukat a szocialista építés feladatainak végrehajtására. Nem lehet tehát az anyagiasság, a szerzésvágy ellen úgy harcolni, hogy közben „fömládozzuk” a szocializmus lényeges sajátosságát, „megfosztjuk” a szocialista társadalmat egyik lényeges hajtóerejétől. Hiba volna ez azért is, mert az anyagi érdekeltség – ha helyesen alkalmazzák – nem ellentét, hanem maga is ösztönzője, szabályozó stimulusa a szocialista erkölcsi viszonyok erősítésének. Ahol az emberek a társadalomért végzett hasznos munka arányában részesülnek anyagi és erkölcsi megbecsülésben, ahol egyéni boldogulásuk a közösségért végzett munkájuk függvénye, ott kedvező talajon formálódik a dolgozók szocialista igazságérzete.

Hazánkban azután, hogy az MSZMP XI. kongresszusán elfogadott Programnyilatkozat a fejlett szocialista társadalom megteremtését tűzte ki célul, kezdtek a fejlett szocializmus lényegével és jegyeivel intenzívebben foglalkozni. A Szovjetunióban és több más európai szocialista országban viszont ez a kérdés már a hatvanas évek végén, a hetvenes évek elején az elméleti érdeklődés, viták és kutatások előterébe került.

A fejlett szocialista társadalom problémakörének előtérbe kerülése elsősorban két, egymással összefüggő történelmi felismeréssel magyarázható. Egyrészt annak felismerésével, hogy a szocializmus teljes kifejlesztése, minőségi jegyeinek kibontakoztatása és megszilárdítása még hosszú, több évtizedre kiterjedő történelmi időszakot fog át. Másrészt a történelmi tapasztalat, különösen az utolsó másfél-két évtized gyakorlata bebizonyította, hogy a kommunizmusba való gyors és közvetlen

átmenet nem lehetséges. A szocializmus mint a kommunista formáció első fázisa viszonylag hosszú történelmi periódus. Akármilyen optimistán ítéljük is meg mai fejlettségünket, még nagyon messze vagyunk attól, hogy elérjük a kommunizmus felső fokát, amelyet Marx és Engels úgy jellemeztek, hogy ott megvalósítják a teljes emberi egyenlőséget, elérik a termékbőséget, tehát a társadalom minden tagja teljes mértékben kielégítheti ésszerű szükségleteit, a munka szerinti elosztást felválthatja a szükséglet szerinti elosztás, mivel a munka már életszükségletté lett, megszűnik a falu és a város, a fizikai és szellemi munka közötti lényeges különbség stb. A kommunizmus megteremtéséhez azonban még több nemzedék tevékenységére lesz szükség.

A fejlett szocialista társadalom *fogalmáról, lényegéről, kritériumairól*, a klasszikusoknál található eszmetörténeti előzményekről az elmúlt években széles körű nemzetközi vita bontakozott ki, amely sok értékes tartalmi és módszertani következtetéssel gyarapítja ismereteinket a szocialista rendszer természetéről, fejlődési tendenciáiról. Persze, mint ilyenkor lenni szokott, a vita olykor nem mentes a meddő skolasztikától, pusztán terminológiai jellegű polémiától sem. Meg kell azt is mondani, hogy az eddig megjelent irodalom még nem ad egyértelmű meghatározást a fejlett szocializmus fogalmáról. A fejlett szocializmusról szóló könyveket és cikkeket olvasva nem mindig eléggé világos, hogy a már elért vívmányokról vagy a jövőről, a még el nem ért lehetőségekről van-e szó.

A XI. kongresszus után a Központi Bizottság Agit. Prop. Bizottsága, majd a KB 1976 októberi határozata kiemelt feladatul állította a hazai társadalomtudományi kutatások elé a fejlett szocializmus fogalmának és jegyeinek elméleti tisztázását. A munka azonban még csak az elején tart, még csak a fejlett szocializmus *részkérdéseinek* vizsgálatában vannak komolyabb tudományos eredmények. Törekednünk kell a fejlett szocializmus elvi-elméleti problémáinak komplex kidolgozására is, ami egyidejűleg a párt XII. kongresszusára való felkészülést is szolgálja.

Mire támaszkodhatunk a fejlett szocializmus lényegének és jegyeinek megvilágításában?

1. A legfőbb elméleti alap és módszertani kiindulópont a szocialista társadalomra vonatkozó fejlődő *marxista-leninista tanítás*. Marx, Engels és Lenin elméleti hagyatéka igen gazdag az új társadalom lényegére, fejlődésére vonatkozó alapvető megállapításokban. A szocializmus időszzerű elméleti és gyakorlati kérdéseit mindenekeelőtt a klasszikusok tanításaiból kiindulva, a dialektikus és történelmi materializmus módszerei alapján lehet megválaszolni. Marx, Engels, Lenin szocializmusról szóló tanításait és gyakorlati megvalósulásukat azonban történelmileg kell értékelnünk, értelmeznünk, a szocializmus marxista-leninista elmélete történeti fejlődésének feltárása, tanulmányozása tehát időszzerű, fontos feladat.

A klasszikusok elméleti örökségének értékelésében nemzetközileg és a nálunk is jelentkező vita arra hívja fel a figyelmet, hogy behatóan és történelmileg árnyaltan tanulmányozzuk és mutassuk be az oktatási folyamatban a klasszikusok szocializmusról szóló tanításait, a szocializmus marxi-lenini elméletének történeti fejlődését és a mai szocialista gyakorlattal való kapcsolatát.

A marxizmus klasszikusainak tanításaira támaszkodnak, azokat alkotóan alkalmazzák és gazdagítják a szocialista országokban a szocialista társadalom építését irányító kommunista pártok is, amelyek határozatai, dokumentumai fontos forrásai a kutató- és a propagandamunkának.

2. A fejlett szocialista társadalom elvi-politikai kérdéseinek tárgyalásához az egyik legfontosabb forrás és a konkrét kiindulópont számunkra az *MSZMP Prog-*

ramnyilatkozata. A Programnyilatkozatban kitűzött célok és feladatok mutatják meg a fejlett szocializmus konkrét kritériumait Magyarországon. A Programnyilatkozat mellett támaszkodni lehet a párt Központi Bizottsága, az Országgyűlés és a kormány által eddig jóváhagyott és ezután jóváhagyandó döntésekre, fejlesztési irányelvekre. Így a Központi Bizottság 1977. október 20-i ülésének határozatára a hosszú távú külgazdasági politikánk és a termelési szerkezet fejlesztésének irányelveiről.

A kutatómunkát jelentősen segítheti az is, hogy részletesen kidolgozott *ágazati fejlesztési koncepciók* készültek és készülnek. Így például a Központi Bizottság 1978. március 15-i ülésén határozatot fogadott el „a mezőgazdaság és az élelmiszeripar helyzetéről, továbbfejlesztésének feladatairól”, amelyben elemezte agrár- és szövetkezetpolitikánk két évtized alatt elért nagy eredményeit és a továbbfejlesztés feladatait. Előterjesztés készül az építő- és építőanyagipar helyzetéről és fejlesztésének feladatairól, és a lakásépítésről, amit a Központi Bizottság ez év őszén fog tárgyalni.

A Politikai Bizottság megtárgyalta az 1968-ban elfogadott közlekedéspolitikai koncepció végrehajtásának tapasztalatait és a közlekedéspolitikai továbbfejlesztésnek fő irányait. 1979-ben e témát az Országgyűlés is napirendre tűzi. A KB 1978. április 19–20-i ülésének a XI. kongresszus óta végzett munkáról és a párt feladatairól szóló határozata szintén felvetett egy sor nagyon fontos új kérdést. A közeljövőben elkészül az oktatás és kultúra fejlesztési koncepciója. A szakemberek már megkezdték az 1981 és 1990 közötti távlati fejlesztési koncepció és a hatodik ötéves terv kidolgozását.

A felsorolt határozatok, fejlesztési koncepciók és más, még a jövőben megszülető elvi-politikai dokumentumok kollektív tudományos munka eredményei, és komoly segítséget jelentenek a társadalomtudományok művelőinek és a propagandistáknak hazánk fejlett szocialista országgá válása fő tendenciáinak, ismérveinek kidolgozásában és oktatásában.

3. A fejlett szocializmus elvi-elméleti kérdéseinek vizsgálatában és oktatásában kutatóink és a propagandisták támaszkodhatnak *a szocialista országok tapasztalatait* általánosító legújabb társadalomtudományi irodalomra is. Elsősorban a Szovjetunióban jelent meg több munka ebben a témában. Közülük több magyarul is napvilágot látott.

A Szovjetunióban a fejlett szocializmus problémáiról folyó vitában a társadalomtudósok számos fontos kérdésben egységes nézetre jutottak. Így például általános az a vélemény, hogy a szocializmus és a kommunizmus nem két társadalmi-gazdasági formáció, hanem ugyanannak a formációnak két történelmi fázisa; egységesek a nézetek abban is, hogy a társadalmi fejlődés szocializmus-szakasza viszonylag hosszú történelmi időszakot ölel fel; egység van a fejlett szocializmus alapvető kritériumainak értelmezésében is, abban, hogy a kritériumok meghatározott komplex rendszere jellemzi, amely magában foglalja a szocialista társadalom termelőerőinek, termelési viszonyainak és felépítmenyi viszonyainak – állam, jog, ideológia – állapotát és színvonalát.

Emellett sok kérdés vitatott a fejlett szocializmussal foglalkozó legújabb szovjet irodalomban is. Így például vita van abban a kérdésben, hogy mikor épült fel a Szovjetunióban a fejlett szocializmus. Azt mindenki vallja, hogy a szocialista társadalom fejlődési szakaszainak kezdetét és végét nem lehet pontos dátumhoz kötni, egyik vagy másik év szűk keretei közé szorítani, de a történelmi fejlődési szakaszok hozzávetőleges határait meg kell jelölni. Egyes szovjet tudósok a fejlett szocialista

társadalom kezdetét a Szovjetunióban az ötvenes évek végére és a hatvanas évek elejére teszik. Mások a hatvanas évek második felétől számítják. Ismét mások a hetvenes évek első felétől. E különböző nézetek meghatározott különbségeket tükröznek a fejlett szocializmus kritériumainak, jegyeinek értelmezésében.²

II. A SZOCIALISTA TÁRSADALOM FEJLŐDÉSÉNEK PERIODIZÁLÁSA. A SZOCIALIZMUS ÉPÍTÉSÉNEK JELENLEGI SZAKASZÁRÓL HAZÁNKBAN

*A fejlett szocializmus építése a szocialista fejlődés egyik közbeeső stratégiai szakasza, és elemeznünk kell az e szakaszban (akárcsak a szocialista fejlődés más szakaszában is) végbemenő változások tartalmát és formáját. A szocializmus alapjainak lerakásával létrejönnek a szocializmus általános keretei, s e kereteket ezután kell szocialista tartalommal megtölteni, a szocialista vonásokat teljesen kibontakoztatni. A fejlett szocializmus tehát *stratégiai kategória*, a szocializmus egyik közbeeső periódusa, a szocializmus fejlődésének egyik törvényszerű szakasza.*

Egyesek felvetik, hogy szükséges-e a szocializmus építésének szakaszokra bontása? Szükséges. Lenin a szocializmus építésének feladatairól szóló munkáiban kifejtette, hogy a gyakorlat szempontjából fontos tanulmányozni azokat a tényezőket, amelyek meghatározzák a szocializmus építésének egyes sajátos szakaszait. A gyakorlati feladatok helyes meghatározásának és megértésének szempontjából hazánkban is döntő jelentőséggel bírt és bír annak világos és pontos meghatározása, hogy milyen szakaszban, milyen fejlettségi szinten van a szocializmus építése.

A szocialista társadalom fejlődésének periodizációjával kapcsolatban a nemzetközi irodalomban és Magyarországon is több kérdésben vita folyik. Többek között arról is, hogy a fejlett szocializmus felépítésének szakasza a saját alapján fejlődő szocializmus kezdeti szakasza-e, vagy pedig az átmeneti időszak befejező szakasza?

A vita összefügg a szocializmus és az átmeneti korszak értelmezésével. E kérdésben sok a vita, sok a pontatlan megközelítés. Ezek részben az új társadalommal kapcsolatos marxista-leninista elmélet fogalmi apparátusának helyenkénti kidolgozatlanlanságából erednek. Kezdem azzal, amiben, azt hiszem, teljes egyetértés van, hogy ti. a kommunizmus kifejezést a klasszikusok kétféle értelemben használták: *tágabb értelemben* az egész új társadalmi alakulat jellemzésére, amelynek első fázisa a szocializmus; és *szűkebb értelemben* az új társadalmi alakulat felső fázisának, a

² A fejlett szocializmus irodalmából az alábbi tanulmányokra és cikkekre hívjuk fel a figyelmet; G. I. Glezerman: A történelmi materializmus és a szocialista társadalom fejlődése (Kossuth Könyvkiadó 1975.); P. A. Ignatovszkij: A fejlett szocializmus (Kossuth Könyvkiadó 1975.); A. Butenko: A szocialista társadalmi rendszer (Kossuth Könyvkiadó 1977.); Velicsko Dobrjanov: A fejlett szocializmus. Elméleti kérdések (Kossuth Könyvkiadó 1978.). A szocialista társadalom (Kossuth Könyvkiadó 1978.); Kárpáti Sándor-Wirth Ádám: A fejlett szocialista társadalom lényege és jegyei. A Politikai Főiskola Közleményei, 1977. 4. sz.; Kiss Artúr: A fejlett szocializmus meghatározásának egyes metodológiai kérdéseiről. Oktatási Minisztérium Marxizmus-Leninizmus Oktatási Főosztálya. Tájékoztató, 1978. 3. sz.; Szabó Kálmán: A fejlett szocialista társadalom hazai építésének egyes közgazdasági vonatkozásairól. Oktatási Minisztérium Marxizmus-Leninizmus Oktatási Főosztálya. Tájékoztató, 1978. 3. sz.; Nagy László: Előszó: A fejlett szocialista társadalom főbb jellemző vonásai kutatásának néhány politikai és elméleti kérdéséről. Oktatási Minisztérium Marxizmus-Leninizmus Oktatási Főosztálya. Tájékoztató, 1977. 4-5. sz.; Halay Tibor: A fejlett szocializmus értelmezéséről. In.: A Nagy Októberi Szocialista Forradalom 60. évfordulója. Tudományos ülésszak. Akadémiai Kiadó 1977.

már teljes és érett kommunizmus jellemzésére. A mai politikai köznyelvben a kommunizmus kifejezésnek ez a második, szűkebb használata terjedt el, de elméletileg az új társadalmi alakulat tudományos elemzése szintjén a kommunizmus első fázisának – Lenin szavaival – a még „nem teljes”, gazdasági tekintetben még nem teljesen érett kommunizmusnak kell tekintenünk a szocializmust is.

A marxista politikai irodalomban a szocializmus-terminusnak is kétféle használatával találkozunk: széles értelemben szocialistáknak nevezik azokat az országokat, amelyek elkezdték a szocialista forradalmat, és létrejöttek a feltételek arra, hogy a szocializmus építését mint programot kitűzzék és megvalósítsák. A szocializmus széles értelmű felfogásába beletartozik a kapitalizmusból a szocializmusba vivő átmeneti időszak is, mint a szocializmus fejlődésének különös szakasza, amelyre jellemző a több szektorú gazdaság és a „ki kit győz le” tartalmú osztályharc. Szűkebb értelemben viszont a szocializmusról akkor beszélhetünk, amikor a szocialista építés programja megvalósul, amikor az átmeneti korszak eredményeként a fejlődés egy meghatározott fokán már létrejött a „kommunizmus alsó fázisa”, amely már saját alapján fejlődik.

Az átmeneti korszak értelmezése egyike a legtöbbet vitatott kérdéseknek. Ez azért is van, mert a marxista politikai irodalomban három fogalom is létezik, amelyeket egyetlen terminus, az „átmeneti időszak” kifejezés jelöl:

a) A forradalomelmélet szempontjából sok szerző átmenetként minősíti például a permanens forradalmaknak azt az időszakát, amikor a munkásosztály politikai szervezetei révén részese, de még nem birtokosa a hatalomnak; a gazdaságban esetleg megjelennek az állami vagy a szövetségi tulajdon elemei, de ezek végső jelleget a hatalmi harc kimenetele dönti el. Ez azonban *nem a kapitalizmusból a szocializmusba* vivő átmenet, hanem a *forradalom polgári szakaszáról a szocialista szakaszra* való áttérés folyamata. Megkülönböztetésére nem azért van szükség, hogy éles – a valóságban olykor nem létező – határvonalakat húzzunk, hanem azért, mert a fő kérdés, a hatalom kérdése szempontjából ez más természetű időszak, mint a későbbi; alighanem éppen az egyes nyugati testvérpárok stratégiai elképzeléseink egyik, nem egészen tisztán kezelt mozzanata is.

b) Átmeneti szakaszról beszélünk a kapitalizmusból a szocializmusba való átmenet értelmében. Ennek elméleti és politikai jellemzését Lenin munkáiban találjuk meg. Marxnál tágabban – mint a kommunizmusba való átmenet – szerepel az átmenet fogalma, bár a kommunizmus első fázisát megelőző „hosszú vajúdás” kifejezésben Marxnál is megvan a lenini tézis csirája. A szűkebb értelmű átmenetre vonatkozó nézetek nem utolsósorban abban különböznek egymástól, hogy mekkora időszakot ölel fel az átmeneti szakasz. Lényegében nincs vita abban, hogy az átmenet *kiindulópontja* a munkáshatalom létrejötte. A *végpontnak* egyesek a *szocializmus alapjainak sikeres lerakását és megszilárdítását* tekintik, mivel az ezt megelőző szakaszban a szocialista társadalom részben még a korábbi rendszer viszonyainak bázisán fejlődik, ettől kezdve viszont a saját alapján. – Én kisebb megszorításokkal, kiegészítésekkel, amelyekről még később lesz szó, ezzel az állásponttal értek egyet. Mások az átmenet végpontjának a *fejlett szocialista társadalom felépülését* jelölik meg. Az átmeneti időszakról szóló marxista elmélet fejlődött és ma is fejlődik. Mint a fentiekből kiderül, még folyik a vita arról, hogy melyek az átmeneti korszak lezárulásának kritériumai. A fejlődési szakaszok helyes megítéléséhez azonban látnunk kell, hogy a szűk értelemben vett átmeneti korszak befejezése és a szocializmus saját alapján való fejlődése (vagyis a fejlett szocialista társadalom építése) ölelkezik egymással. Nincs tehát merev határ, de ugyanakkor

nem beszélhetünk a két szakasz teljes egymásba folyásáról sem. Minőségileg más-más szakaszcsoportról van szó. A fejlett szocialista társadalom építésének első évtizedében ez az ölelkezés természetesen erősebb.

c) Végül beszélnek a *kapitalizmusból a kommunizmusba való* átmenet még nagyobb időszakáról is. „A gothai program kritikájában” maga Marx is így veti fel a kérdést. A széles értelmű átmenet addig tart, míg a szocializmus vonásai teljesen kibontakoznak, vagyis ebben az értelemben a szocializmus is átmenet. Ezen átmenet lezárulásának feltételét Marx a termelőerők olyan fejlettségében látta, amely lehetővé teszi, hogy a társadalmi, erkölcsi, tudati viszonyok gyökeresen megváltozzanak, hogy ne legyen szükség a munka szerinti elosztás ösztönző erejére stb.

Az álláspontok nem mondanak szögösen ellent egymásnak, amennyiben nem kezelik őket mereven. Nyilvánvaló, hogy a kommunizmusba való átmenet folyamatossága a marxi elmélet szemszögéből nem mond ellent szakaszosságának. Nem volna célszerű elrendelni az átmenet egy valamely felfogásának kötelező használatát. Meg kell viszont követelni annak pontos körülírását, hogy adott összefüggésben milyen átmenetről van szó, ki mit nevez átmenetnek, milyen kritériumok alapján. Mindig fel kell tenni a kérdést: miről mihez való átmenet.

A régi viszonyok kiküszöbölése és az újak kialakítása nem egyidejű, nem teljesen egyenes vonalú, de egyértelmű tendenciájú folyamat, amelynek egyik felelősségteljes szakaszát világítja meg az MSZMP XI. kongresszusán elfogadott Programnyilatkozat. Magyarországon 1948-tól az egyesülési kongresszustól, amikor elfogadtuk a párt első programnyilatkozatát, számítjuk a szocializmus építését, az átmeneti korszakot, de az alapok lerakása lényegében már 1948 előtt elkezdődött, vagyis Magyarországon sem lehet egyetlen naphoz kötni a szocializmus építésének kezdetét. Nálunk demokratikus antifasiszta forradalomként indult a népi demokratikus átalakulás, és fejlődött át szocialista forradalomba. Közben a tulajdonviszonyokban is lényeges változások történtek, és 1947-ben már szocialista jellegű hároméves tervet dolgoztunk ki. Ez a kérdés még nincs eléggé kidolgozva, bár az akkori tapasztalatok nagyon jelentősek lehetnek a fejlődő országok számára, de a fejlett tőkésországokban dolgozó kommunista pártok számára is. 1962-ben a VIII. kongresszuson jelentettük be, hogy leraktuk a szocializmus alapjait, majd a IX. kongresszuson a szocializmus alapjainak megszilárdítását. Az alapok lerakásával és megszilárdításával Magyarországon a szocialista építésnek egy új időszaka kezdődött el, lényegében a fejlett szocialista társadalom építésének időszaka.

Magyarországon tehát a hatvanas évek derekára tehető a szocializmus alapjainak lerakása és megszilárdítása. Ennek meghatározó, befejező folyamata hazánkban a mezőgazdaság szocialista átszervezése és a nagyüzemi szocialista mezőgazdaság megszilárdítása volt. A szocializmus alapjainak lerakásával és megszilárdításával az átmeneti korszak fő feladatai megoldódtak, hazánk a fejlett szocialista társadalom építésének szakaszába lépett. A Programnyilatkozat erről a következőképpen szól: „Az 1948-as Programnyilatkozatban megjelölt feladatok megoldása, a a szocialista forradalom előrehaladása új helyzetet teremtett hazánkban: leraktuk és megszilárdítottuk a szocializmus alapjait, országunkban végérvényesen eldőlt a »ki kit győz le« kérdése. Társadalmunk a maga teremtette szilárd szocialista alapokon fejlődik.”³ A szocializmus alapjainak lerakása és megszilárdítása nagy minőségi változás, megszűntek az osztályantagonizmusok, egységes szocialista terme-

³ A Magyar Szocialista Munkáspárt XI. kongresszusának jegyzőkönyve. Kossuth Könyvkiadó 1975. 498. old.

lési mód jött létre, a társadalom osztály- és rétegstruktúrájában, a felépítményben, a népjólétben a szocialista társadalmi rend vonásai kezdtek kibontakozni. Társadalmunk szocialista jellege kifejezésre jut az összes lényeges területen. A Szovjetunió tapasztalataira és a szocialista közösség erejére támaszkodva országunk a Szovjetunió után más szocialista országokkal történelmileg egyidőben a fejlett szocializmus útjára lépett.

A szocialista építés eddigi három évtizedében és azon belül a fejlett szocialista társadalom építésének első évtizede során történelmi jelentőségű sikereket értünk el. A fejlett szocializmus felépítése azonban viszonylag hosszabb időszakot igényel. Hazánkban a hatvanas évek közepétől közel az ezredfordulóig terjedő mintegy három évtizedes történelmi periódusban bontakoznak ki jellemző folyamatai.

Fejlődésünk jelenlegi szakaszának jellemzésével kapcsolatban szólni kell arról, hogy a fejlett szocializmus jellege szerint szocialista és nem – a felső fázis értelmében vett – kommunista társadalom. A fejlett szocializmus felépítése megköveteli a társadalmunkban kibontakozó szocialista folyamatok és viszonyok továbbfejlesztését az élet minden területén. Ezért látnunk kell és világosan tisztázni kell azokat a vonásokat, amelyek a jelenlegi társadalmi fejlődési szakaszt összekötik a jövő társadalmával, de ugyanakkor számolni kell a köztük levő különbségekkel is. A mi társadalmunkban például a fő elv a szocialista elosztás elve: a „mindenkitől képességei szerint, mindenkinek munkája szerint” elv következetes megvalósítása az életben. A formula mindkét oldala hangsúlyos. A fenti tézis nem az emberek uniformizálását jelenti, hanem lehetővé teszi a személyiség kifejlését, mivel az emberek képességei nagyon különbözőek.

A munka szerinti elosztást a jelenleginél következetesebben kell megvalósítani. A munka presztízsét állandóan növelni kell a társadalmi közvéleményben. A mi társadalmunk munkára, a hatékony munkára alapozott társadalom. A társadalom fejlődésére még hosszú ideig elsősorban nem a kommunista elosztás törvényei fognak hatni. Ezért a hatékony és jó munka növekvő megbecsülésének mindinkább ki kell fejeződnie a munkabérekben. Egyidejűleg ugyanakkor még következetesebb erőfeszítésekre van szükség annak érdekében, hogy a társadalom, a közvélemény az embereket az általuk teljesített munka szerint értékelje, és hogy megakadályozzuk olyan jövedelmek szerzését, amelyek nem munkából erednek vagy nem felelnek meg a végzett munka mennyiségének és minőségének.

Társadalmunkban egyre fejlődik az elosztásnak az az oldala is, amely nem közvetlenül a munkával, hanem szociális aspektusokkal van kapcsolatban. Ez egyfelől szociális segítséget jelent azoknak, akik saját hibájukon kívül vannak kedvezőtlen helyzetben, másfelől társadalmunk humánus jellegének megfelelően „ki egyenlítést” jelent az érintett csoportok és rétegek (pl. sokgyermekes családok) esetében. Ezzel, mint kommunista elemmel, a kommunista elosztási elv meglévő csírájával számolhatunk. A kommunista elemek csirái nemcsak az elosztási viszonyokban lehetők fel. A dolgozók fejlettebb részénél kialakulnak és fokozatosan erősödnek a kommunista tudatosság elemei. Elég itt utalni a szocialista brigádok munkájának, életének egyes mozzanataira. Ugyanakkor látni kell, hogy a jelenlegi periódusban a kommunista vonások még nem válhatnak jellemzővé, általánossá, mivel ehhez még nem jött létre az objektív alap.

A fejlett szocializmus építésében azonban nemcsak olyan elemek lépnek fel, amelyek majd a kommunizmusban fognak teljes mértékben érvényesülni, hanem olyanok is, amelyek a kapitalizmus és a kapitalizmusból a szocializmusba vezető átmeneti szakasz maradványai. Az, hogy hazánk a szocializmus építésének szaka-

szába lépett, és eldőlt az átmenet alapvető kérdése, még nem jelenti, hogy az átmeneti szakasz minden feladata megoldódott. A kapitalizmusból a szocializmusba vezető átmeneti szakasz egyes maradványai, részfeladatai megmaradtak. Számításba kell venni, hogy a saját alapján fejlődő szocializmust, a fejlett szocialista társadalom építését is még mindig erősen befolyásolják azok a gazdasági-fejlettségi, társadalmi, politikai tényezők és ezeknek az ideológiai, kulturális életben is jelentkező hatásai, amelyeket országunk a múltból, a kapitalizmusból és az átmeneti szakaszból, sőt részben a feudalizmusból örökölt.

A saját alapján fejlődő szocializmus periódusában kell megoldanunk számos, az átmeneti szakaszból ránk maradt feladatot. Az átmeneti korszak maradványa, eleme hazánkban például a kisárutermelő szektor. A magánszektor (többek között 80 000 kisiparos és kiskereskedő, akik 23 000 munkást is foglalkoztatnak) oka az, hogy az állami és szövetkezeti szolgáltató ipar és kereskedelem nem tart lépést a szükségletek növekedésével. A hosszú távú megoldás az állami és szövetkezeti ipar és kereskedelem hatékonyabb fejlesztése. A kis magántulajdonon alapuló gazdaságokat olyan mértékben tarthatjuk csak optimálisnak, amíg azok a családi munkán alapszanak. A fejlett szocializmus építésének időszakában e szektort, ahol indokolt, nem szabad visszaszorítani, ezzel nem szabad sietni. Vannak területek, ahol korlátozni kell a kis magántulajdonos tevékenységét, és van, ahol jó irányba kell terelni. Amire nagyon kell ügyelni, az a spekuláció és adócsalás megakadályozása.

Az átmeneti korszak maradványa az is, hogy nálunk nemcsak a munkából származó jövedelemből, hanem – a múlt viszonylagos közelsége miatt – a korábbi időszakokban keletkezett vagyon maradványaiból is lehet személyi jövedelem. Maradvány viszont az is, hogy korrupcióból, spekulációból (autó- és telekspekuláció), csúszópénzből, borraivalból, hálapénzből is keletkeznek személyi jövedelmek. Ez a nem munkából származott személyi tulajdon jelen van, számolni kell vele. Viszont arra kell törekednünk, és ez a XI. kongresszuson elfogadott Programnyilatkozat rendkívül fontos mondanivalója, hogy a nem munkából származó felhalmozott személyi jövedelem egyre kevésbé hathat az emberek helyzetére és állapotára. Tehát elsősorban a nem munkából származó jövedelemforrás eldugaszolásával, másrészt adózással és egyéb eszközökkel fokozatosan csökkenteni kell a nem munkából származó felhalmozott jövedelmek hatását az emberi körülményekre és az életmódra. Vonatkozik ez az örökösödésre is, mert ha itt nem lépünk, akkor perspektívában az történne, hogy egyre nagyobb rétegek kerülnének egészen más indulási helyzetbe, és ez perspektívában olyan társadalmi feszültséget okozna, amelyet nehéz lenne elviselni. Az átmeneti szakasz áthúzódott hosszabb távú részfeladata tehát, hogy csökkenteni kell a nem munkából származó személyi jövedelem és vagyon hatását az életben mindenkinél, és különösen az ifjúságnál. Pártunk álláspontja, hogy itt nagyon higgadtan, óvatosan, körültekintően kell eljárni, mert nem akarjuk, hogy azokat sújtsák rendelkezéseink, akiket nem akarunk sújtani. Itt rendkívül heterogén sokasággal állunk szemben. Itt vannak tényleges munkából, de nem munkából származó (örökösödés) személyi vagyonok is. Az elvi célt azonban világosan meg kell szabni, és az elvi cél – mint fentebb már kifejtettem – az, hogy csökkenteni kell a nem munkából származó jövedelem súlyát az életben, aminek a másik oldala, hogy növelni kell a munka szerepét a társadalom minden szférájában, növelni kell a jól végzett munka szerepét a jövedelmek nagyságában is.

Az átmeneti szakasz maradványai megtalálhatók az ideológiai, a társadalmi tudat szférájában is. A tudati fejlődést illetően népünk politikai tudatának fejlesztésében értünk el legnagyobb eredményeket. Népünk politikai tudatában a szocialista

szemlélet, a szocializmus céljaival, s konkrét politikájával való egyetértés a domináló. Ez azonban még nem jelent marxista ideológiai tudatosságot is. Az egyre terjedő szocialista szemlélet keveredik a múltból örökölt és néha újratermelődő kispolgári szemlélettel. A kispolgári ideológia a mezőgazdaság szocialista átszervezésével elvesztette gazdasági bázisát, de nem teljesen. Mint fentebb volt róla szó, van még magánszektor. Másrészt a kispolgári mentalitás szélesebb körű, mint tényleges társadalmi-gazdasági bázisa, léteznek még a társadalmi érdek rovására érvényesülő egyéni és csoportérdekek, törekvések nemcsak a magánszektorban, hanem az állami és szövetkezeti szektorban is. Ennek visszaszorítása állandó feladat. Tehát a fejlett szocialista társadalom építésének kezdete magában rejt bizonyos gazdasági bázist is a szocializmushoz idomuló kispolgári szemlélet számára, amelyet a múltból örököltünk. De a kispolgári nézeteket nemcsak örököltük, hanem a mai szocialista viszonyok között is kitermelődnek. A párt XI. kongresszusán tartott beszámoló fogalmazta meg, hogy a szocialista közszellem erősödése mellett társadalmunkban egyidejűleg jelen vannak, sőt időnként meg is élénkülnek a nem szocialista jelenségek és nézetek is. Ilyen szembetűnő jelenség többek közt a kispolgáriság. Közismertek az olyan megnyilvánulásai, mint a társadalmi-politikai kérdések iránti közömbösség, a visszahúzó életszemlélet, életvitel, az egoizmus, a mindenáron való szerzés vágya, a harácsolás, a protekcionizmus, a polgári életmód majmolása stb. A kispolgáriság megnyilvánulása a politikai-ideológiai ingatagság, a végletekben való gondolkodás is.

A szocialista termelési viszonyok fejlődésének és a szocialista társadalmi tudat fejlődésének folyamatában egyre szűkül, majd megszűnik a kispolgáriság bázisa. A kispolgári nézetek és magatartás visszaszorítása azonban nem automatikus folyamat, ebben az eszmei-politikai-morális nevelő munkának nagy és egyre növekvő szerepe van.

III. A FEJLETT SZOCIALISTA TÁRSADALOMMÁ VÁLÁS JELLEMZŐI

A fejlett szocializmus alapvető ismérveinek feltárása mind a szocialista építés, mind a nemzetközi ideológiai harc szempontjából elméletileg és politikailag egyaránt fontos.

A fejlett szocialista társadalommá válás jellemzőinek kidolgozásánál a következő lényeges módszertani elveket szükséges szem előtt tartani:

1. A fejlett szocializmus *nem absztrakt kategória*, hanem benne együttesen jelentkeznek a távlati és a mai kérdések, ahhoz, hogy felépítsük, együttesen kell látni a távlati és a mai feladatokat. A fejlett szocializmus értelmezése fontos elméleti és propaganda-feladat ugyan, de legalább ilyen fontos, vagy még fontosabb a felépítéséhez vezető út felrajzolása és annak segítése, hogy a társadalmi, gazdasági, politikai, kulturális fejlesztési célok gyorsan és törésmentesen valósuljanak meg.

2. A fejlett szocializmus ismérvei *történelmi jellegűek*. A világ nem statikus, hanem változik, fejlődik. A munkatermelékenység-szint, az egy főre jutó nemzeti jövedelem, az életszínvonal, az emberek szükségletei változnak. A XX. század hetvenes éveiben elegendő munkatermelékenység és életszínvonal nem lesz elegendő a későbbi időszakban kialakult fejlett szocializmus számára, mivel a szükségletek színvonala és struktúrája változik.

Ha történelmi viszonyokról beszélünk, akkor nyilvánvaló, hogy a fejlett szocia-

lizmus építése különböző világtörténelmi helyzetben ment és megy végbe. A XX. század hatvanas-hetvenes éveiben kialakult fejlett szocializmus a gazdaság, a tudomány és a technika vívmányainak adott szintjén növekszik, ezért nem lehet részleteiben azonos azzal a fejlett szocializmussal, amely majd az ezredfordulón épül fel.

A nemzetközi politikai és gazdasági viszonyok, a szocializmus nemzetközi pozícióinak szilárdsági foka is közvetlenül befolyásolják a fejlett szocialista társadalom megteremtését.

Mivel az országok különböző időben, eltérő történelmi feltételek, tradíciók mellett, a fejlettség különböző szintjein lépnek a szocialista építés útjára, minden párt-nak számolnia kell az adott periódus, az adott ország lehetőségeivel és követelményeivel, és úgyszintén az osztály-erőviszonyok belső és külső feltételeivel.

3. A szocialista országokban a társadalomtudományok eléggé meggyőzően kimutatták a *komplex megközelítés* szükségességét, azt, hogy nem egy kritérium, hanem a kritériumok összességének figyelembevétele jellemzi a szocialista társadalmat. A fejlett szocializmus jellemzése csak arra a belső sajátosságra épülhet, hogy a társadalom összes szférája szoros kölcsönhatásban van, és az egyes területek fejlesztése szükségszerűen feltételezli és meghatározza egymást. A gazdaság fejlődése teremti meg, biztosítja a fejlett szocializmus kialakulásának és továbbfejlesztésének valamennyi folyamata számára a feltételeket, a gazdaság viszont maga is közvetlenül függ a többi társadalmi folyamatától. Feltételezi az oktatási rendszer egészének továbbfejlesztését; a hatékonyabb közművelődést; a szocialista demokrácia olyan funkcionálását, ahol a dolgozók közvetlen és közvetett részvétele a vállalatok és szövetkezetek irányításában fontos emelője a gazdálkodásnak; a társadalom egészét átfogó állami irányítást, amely képes – az érdekviszonyokra jól építve – a központi akaratot érvényesíteni; olyan jövedelempolitikát, amely biztosítja a munka szerinti erősebb differenciálást és a családi helyzet szerinti nivellálást. Tehát a fejlett szocializmus legjellegzetesebb vonása a fejlődés komplex, összehangolt jellegében van. Mindez azt is jelenti, hogy a társadalmi élet egyes szféráinak vizsgálatánál szem előtt kell tartanunk azok kölcsönös kapcsolatait és összefüggéseit.

4. A fejlett szocialista társadalom lényege és jegyei komplex tartalmának az is nagyon fontos összetevő eleme, hogy az adott ország társadalmát úgy tekinti, mint *a szocialista világregndszer, a szocialista közösség részét*, amely megfelelő önmozgás-térrel integrálódik a szocialista világkörnyezetbe. Ugyanakkor úgy is tekinti az adott ország társadalmát, mint amely aktív kölcsönhatásban van a nem szocialista világkörnyezettel, a fejlett tőkésországokkal és a fejlődő országokkal is.

A fejlett szocialista társadalom építése során szélesednek és erősödnek a szocialista országok közötti két- és sokoldalú kapcsolatok, kibontakozóban van a szocialista integráció, a társadalmi élet minden területén egyre szorosabban működnek együtt, egyeztetik céljaikat és feladataikat. Így egy-egy ország fejlett szocialista társadalmának megteremtése a szocialista közösség országai együttműködésének eredménye is. A fejlett szocialista társadalom lényegének, kritériumainak, közös vonásainak feltárása ezért is igényli a tapasztalatok kölcsönös cseréjét és elemzését, és a szocialista nemzetközi együttműködésben közösen végzett elméleti munkát is.

A következő módszertani kérdés: kell-e a szocialista gazdaság fejlettségi színvonalát valamivel hasonlítani, és ha igen, akkor mivel: az illető ország korábbi helyzetével, színvonalával, más szocialista országokkal, vagy a fejlett kapitalista országokkal? Véleményem szerint mind a három irányban kell végezni összehasonlításokat, de meghatározó jelentősége az adott ország belső helyzetének, fejlődésének,

fejlettségi szintjének és feltételeinek van. Vagyis a fejlett szocializmus kritériumait nem lehet a szocialista és gazdaságilag fejlett kapitalista országok gazdasági mutatóival való mechanikus összehasonlításokból közvetlenül levezetni. E kritériumok a szocializmus társadalmi-gazdasági lényegének immanens kritériumai, s a szocializmus belső követelményei alapján fogalmazódnak meg. Mikor ezt a ma már általánosan elfogadott tézist hangsúlyozzuk, meg kell jegyezni két dolgot. Az egyik, hogy a hatékonysági szint alakulása a szocialista országokban a két rendszer közti gazdasági verseny egyik döntő kérdése. A másik, hogy ma is érvényes Leninnek az a tétele, hogy a teljes, az érett kommunizmus eléréséhez egy bizonyos termelékenységi minimumküszöböt kell elérni, s ez a termelékenységi minimumküszöb pedig az, hogy túl kell haladni a kapitalizmusban elért vagy elérhető munkatermelékenységi szintet. Ez is arra utal, hogy a szocializmus hosszú történelmi periódust ölel fel, és a jelenleginél magasabb szinten kell dolgoznunk, hogy ezt a termelékenységi szintet a jövőben elérjük.

A nemzetközi irodalom, a Programnyilatkozat és az elfogadása óta végzett tudományos elemző munka alapján fel tudjuk vázolni, meg tudjuk közelíteni a fejlett szocialista társadalommá válás fő tendenciáit és jellemzőit. Ezek nagy vonásokban a következők:

1. A fejlett szocialista társadalom minden oldalának harmonikus fejlődésében meghatározó jelentőségű a *szocialista gazdaság, a termelési mód* fejlődése. Ez magában foglalja:

– azt, hogy a *tudományos-technikai forradalom* vívmányai a kilencvenes évekre a mainál sokkal nagyobb mértékben terjednek el, mind a termelésben, mind a fogyasztásban;

– az *infrastruktúra*, ezen belül a szolgáltatások magas szintjét;

– a *munkaerő-gazdálkodásban* egyrészt a munkaszervezés és munkafegyelem, másrészt az általános és szakmai képzés jelentős javítását;

– a *tulajdonviszonyok fejlődését*, mind az *állami tulajdon*, mind a szövetkezeti tulajdon tökéletesítését;

– a *modern urbanizációs rendszer* teljes kiépítését;

– az *irányítás* belső rendszerének és a *szocialista országok* gazdasági együttműködésének tökéletesítését.

2. A *szocialista életmód* társadalmi méretű kibontakoztatása szintén a fejlett szocializmus egyik ismérve. A szocialista életmódot helyesen felfogni és fejleszteni csak az anyagi, társadalmi, kulturális és a tudati tényezők kölcsönhatásában lehet.

Az anyagi oldal fejlődését a rövid, a közép- és a hosszú távú gazdasági terveink is pontosan megtervezik. Nagyon fontosak a kulturális változások is, amit ilyen pontosan már nem tudunk megtervezni. Az anyagi és kulturális oldal rendkívül fontos, de csak feltétel (ezeket a fejlett tőkésországokban is létrehozzák), amelyhez szervesen kapcsolódnak a társadalmi s a tudati tényezők is. A társadalmi értékrend kialakítása megkezdődik már az iskolában, majd a vállalati, munkahelyi közösségek befolyásolják. A szocialista életmód formálásában döntő szerepet töltenek be a munkahelyi kollektívák, a jó szocialista brigádok. A propagandának a pozitív példák terjesztésével és az antiszocialista jelenségek bírálatával kell segíteni a szocialista életmód kialakítását.

A szocialista életmód kialakulásához tartozik a *szocialista fogyasztási modell* kialakítása és jegyeinek egyre szélesebb terjedése, valamint az ehhez kapcsolódó *racionális fogyasztási szerkezet* kialakítása és fejlesztése. Ennek egyik legfontosabb problémája az egészséges és kulturális életmód kialakításának az elősegítése. Ebben

jelentős szerepe van a fogyasztás infrastrukturális feltételeinek, ezen belül a szolgáltatásoknak és a kollektív fogyasztás infrastruktúrája fejlesztésének (könyvtárak, művelődési házak, üdülők). Nő a kollektív formában megvalósuló fogyasztás szerepe és jelentősége. Ezt a formát mindjobban ki kell terjesztenünk egyes nagyobb értékű és a háztartások életében jelentős szerepet játszó gépek, felszerelések között igénybevitelére. Ezt indokolja mind a gazdaságosság és ésszerűség szempontja, mind a különféle kisebb közösségek (lakóközösségek, bérőszövetkezetek stb.) kollektivitásának növelése.

3. További fontos jellemzője a fejlett szocializmusnak a *társadalom egységesülésének* folyamata. Ennek alapja a tulajdonviszonyok fejlődése és közeledése mellett az osztálystruktúra alakulása, az osztályok és a rétegek közeledése. Ez végbemegy a munka jellegében, a jövedelmi viszonyokban, az életmód jegyeiben, a politikai aktivitási formákban, az irányításban való részvételben valamennyi munkahelyen. A közeledés fontos ténye az is, hogy a korábban értelmiségi privilégiumok (műveltség, szakképzettség) a munkásosztályra és a parasztságra is jellemzőek lesznek. Ideológiai téren uralkodóvá válik a marxista világnézet. A politikai tudatban, világnézetben, életmódban a munkásosztály által képviselt társadalmi értékekhez közeledik a többi osztály és réteg, miközben a munkásosztály is fejlődik. Eddig az alapvető érdekekben volt szoros azonosság, most egyre inkább közössé válnak az osztályok és rétegek részérdekei.

4. A fejlett szocializmus legfőbb jellemzői közé soroljuk a *szocializmus politikai rendszerének* továbbfejlesztését, ami mindinkább az osztályok és rétegek érdekezésére épül. Programnyilatkozatunk a hatalom kérdéséből indul ki, és a társadalmi szervek funkcióinak felvázolásával zárja az elemzést. Ebben kifejezésre juttatta a hatalom meghatározó jellegét és a politikai rendszernek a szocialista viszonyok egészét átszövő tartalmát. Az állam fejlődésének tendenciájával és össz-népi állam felé haladásával kapcsolatban szeretném hangsúlyozni, hogy nem a szocialista államiság, nem a hatalom változik; a fejlett szocializmus is osztálytársadalom, s az össz-népi jellegben az állam osztálybázisának, tömegbázisának a kiszélesedése jut kifejeződésre, az osztályok és rétegek közeledése a társadalom egységesülése folyamatainak következtében. A szocialista állam szerepe és hatékonysága nem gyengül azáltal, hogy a társadalmi szervezetek tevékenysége erősödik. A fejlett szocializmus koncepciójában középpontba került a szocialista demokrácia, azon belül elvi és gyakorlati jelentősége miatt az üzemi és szövetkezeti demokrácia, annak kiszélesítése. Mindez hosszabb távon, a kommunista társadalmi öngazgatás irányába mutat.

A Programnyilatkozat foglalkozik a párt kérdéseivel is. A mi pártunk marxista-leninista párt, a munkásosztály élcsapata, amely egy homogénebbé váló társadalom alapján az egész nép pártjává válik. Ez a folyamat már elkezdődött és jelentősen előre is haladt.

Gazdaságpolitikai elveink érvényesítésének követelményei és feltételei a fejlett szocialista társadalom építésének időszakában

A párt XI. kongresszusa a felszabadulás után elért fejlődésünk eredményeire támaszkodva célul tűzhetette ki, hogy az elkövetkező 15–20 évben megteremtjük a fejlett szocialista társadalom műszaki és gazdasági bázisát. A fejlett szocialista társadalom megteremtése és a kommunizmus építésére való átmenet feltételeinek létrehozása érdekében a Programnyilatkozat előírta, hogy hazánkban a következő 15–20 év alatt az egy főre jutó nemzeti jövedelmet a jelenlegi 2–2,5-szeresére, az ipar termelését 2,5–3-szorosára, a mezőgazdaságét 1,5–2-szeresére, az építőiparét 2,5–3-szorosára kell emelni. Az anyagi termelés növekedését teljes egészében a munkatermelékenység emelkedésével kell elérni. A társadalmi össz munka termelékenysége a jelenleginek 2,5–3-szorosára növekedjék. A munkatermelékenység növekedésével összhangban tovább csökkentjük a munkaidőt és bevezetjük az ötnapos munkahetet. Az előttünk álló időszakban jelentősen emelkedik népünk jóléte, javulnak a lakásviszonyok, az egészségügyi, a kulturális és a szociális ellátás. A munkából származó jövedelmek reálértéke a jelenleginek mintegy kétszeresére emelkedjen. Az egy főre jutó fogyasztás érje el a mai színvonal 2–2,5-szeresét. 1,5–2 millió lakást építünk. E felemelő és nagyszerű feladatokat a korábbiakhoz képest jelentősen megváltozott belső és külső feltételek mellett kell megoldani.

A GAZDASÁGÉPÍTÉS BELSŐ FELTÉTELEINEK VÁLTOZÁSA

A gazdaságépítés belső feltételeiben a leglényegesebb változások a munkaerő, a beruházási források, a gazdaság cszköziginényessége terén történtek. A társadalom rendelkezésére álló *munkaerőforrások*, valamint a munkaidőalap érdemi bővítésére a jövőben nem lesz mód, sőt várhatóan a társadalmi munkaidőalap csökken. Amíg például 1950 és 1975 között közel egymillió fővel növekedett a munkaerő, addig 1975 és 1990 között a növekedés várhatóan alig éri el a 100–150 ezer főt. Jól mutatja ezt az, hogy például az 1975 és 1980 közötti V. ötéves terv csak mintegy 60 ezer plusz létszámmal számol. A munkaidő-csökkentést is figyelembe véve nem kizárt az sem, hogy az 1990-es években a társadalmi munkaidőalap a jelenlegihez képest 10⁰/₀-kal csökken. A népesség foglalkoztatási foka is magas, e tekintetben a világban az elsők között vagyunk: hazánkban 100 lakosra csupán 112 eltartott jut, Olaszországban viszont 175, Hollandiában 180, Norvégiában 152. Maximális mértékben aktivizáltuk a háztartásban levő munkaképes korú nőket. A munkaképes korú nők több mint 70⁰/₀-a vállal társadalmilag szervezett munkát. Ennek növe-

lése népesedési okok miatt azonban nem lehetséges. A mezőgazdaságból felszabaduló pótlólagos munkaerő nagysága csökken, a nem termelő ágazatok munkaerőigénye ugyanakkor dinamikusan nő.

A jövőben mérsékelten bővíthetők a *felhalmozási és beruházási források*. Ahogy ez a felszabadulást követően történt, nem lesz mód a felhalmozási arány ugrásszerű növelésére. A felhalmozási hányad a felszabadulás előtti 6–7⁰/₀-ról tartósan 23–25⁰/₀-ra, illetve e fölé emelkedett. Bár e hányad várhatóan tovább növekedhet, arra azonban nyilvánvalóan nincs lehetőség, hogy az elmúlt időszakhoz hasonlóan több mint háromszorosára növekedjék. A jelenleg kialakult felhalmozási hányadunk nemzetközileg is figyelemre méltó nagyságrendű. A felhalmozási források relatíve mérsékeltőbb növekedése mellett ugyanakkor fokozódik a népgazdaság eszközigényessége is. A termelés modernizálása, a meglévő termelőbázisok korszerűsítése, rekonsztrukciója költséges beruházásokat igényel. Gyorsítani szükséges a hazai nyersanyagforrások felhasználását, az energiavezetékek és tárolók építését. Tovább kell folytatni az infrastruktúra fejlesztését, ami jelentős összegeket és munkaerőt köt le, relatíve csökkenti a termelőágazatok bővítésére, modernizálására rendelkezésre álló forrásokat. Új többlet-ráfordításokat igénylő tényezőként jelentkezik a természetvédelem, a különböző környezeti ártalmak csökkentésének szükségessége is.

A fenti körülmények indokolják tehát, hogy a növekedés alapvető forrása a jövőben csak *a társadalmi termelés hatékonyságának* javulása lehet, konkrétan a munkatermelékenység növelése, a termelési eszközök racionálisabb felhasználása. A következő időszakban gazdasági növekedésünk egyértelműen intenzív jellegűvé válik. Ez abban is megnyilvánul, hogy valamennyi termelőágazat, köztük az ipar növekedése is a termelékenység fokozására építhető. Az ipar termelékenységének a nemzetközi színvonalhoz mért viszonylag jelentős elmaradása ugyanakkor ezt nemcsak szükségszerű feladatként szabja meg, de sok tekintetben elő is segítheti. Az ilyen jellegű ipari fejlődés mellett magas növekedési ütemet elsősorban az iparon belüli munkaerő felszabadításával, az eleven és holt munka hatékonyabb, termelékenyebb területekre történő átcsoportosításával, azaz a struktúra korszerűsítésével lehet elérni.

A hatékonyság követelményének, mint a gazdasági növekedésünket alapvetően meghatározó tényezőnek, előtérbe kerülése *a struktúraváltozást* növekedésünk kulcsfontosságú feltételévé teszi, mégpedig a korábbiakhoz képest új – az intenzív növekedésnek megfelelő – értelemben. Elsősorban nem a népgazdaság fő ágazati struktúráját kell megváltoztatni, hanem az egyes ágazatokon belül gyártmány, illetve gyártmánycsoport struktúráját kell korszerűsíteni. Ez azt is jelenti, hogy a korábbi időkkel szemben, amikor a termelési és gyártmánystruktúra bővítése, szélesítése volt a jellemző, a jövőben az ilyen irányú változást mérsékelni szükséges, több területen pedig szűkíteni kell a struktúráját, meg kell szüntetni bizonyos gyártmányok, gyártmánycsoportok termelését, az ezek által lekötött munkaerőt és munkaeszközöket tervszerűen át kell csoportosítani a korszerű, gazdaságosabb területekre.

A GAZDASÁGÉPÍTÉS KÜLSŐ (NEMZETKÖZI) FELTÉTELEINEK VÁLTOZÁSA

A gazdasági növekedés nemzetközi feltételeiben is lényeges változások következtek be. Ezek egyfelől a gazdasági növekedésünk egyensúlyára hatottak, másfelől pedig a realizálási, illetve beszerzési lehetőségeinkre.

A gazdasági növekedés egyensúlyi feltételeire alapvetően az 1973 után bekövetkezett világpiacon árröbbedés hatott. Hazánkat olyan mértékű cserearány-vesztés érte, amely az elmúlt 30 év legsúlyosabb külgazdasági hatása volt. Így például 1974-ben az importárak az előző évhez képest 22⁰/₀-kal emelkedtek, ezen belül a tőkés importárak csaknem 40⁰/₀-kal. Az általunk exportált termékek árának emelkedése lényegesen alacsonyabb, mindössze 9–12⁰/₀-os volt. Ebből adódóan 1974 és 1975-ben több mint 56 milliárd forint veszteség érte népgazdaságunkat. Az árröbbedés hatásaként a külkereskedelmi passzívum a korábbi évekhez viszonyítva romlott. Gazdaságunk a legtöbb országhoz hasonlóan nem tudta és nem is tudhatta adott struktúrája mellett ezeket a kedvezőtlen hatásokat gyorsan ellensúlyozni. A belső termelők és lakossági fogyasztás megfelelő dinamikájának fenntartása érdekében szükséges volt a külkereskedelmi passzívum tudatos vállalása.

A bekövetkezett árvesztés jelentős része az V. ötéves tervidőszakban is fennmarad. Mindebből eredően azzal kell számolni, hogy a gazdasági növekedést viszonylag tartósan a *külgazdasági egyensúlytalanság* jellemzi majd. Az egyensúly fokozatos helyreállítása a termelés hatékonyságának dinamikus javítása mellett szükségessé teszi, hogy a megtermelt nemzeti jövedelemnek viszonylag jelentős részét tartósan a külgazdasági egyensúly javítására használjuk fel, a cserearány-romlásból következő adósságunkat törlesszük. Ez nyilvánvalóan viszonylag csökkenti fogja a termelés modernizálására, hatékonyságának javítására rendelkezésre álló fejlesztési forrásokat. Ez a helyzet pedig olyan körülmények között következik be, amikor egyébként is az intenzív növekedés jelentős többletforrásokat igényel.

A külgazdasági körülmények mind a szocialista, mind a tőkésországok viszonylatában más tekintetben is lényegesen változtak. Szocialista viszonylatban a változás irányát a következőkben lehet összefoglalni:

– Számolnunk kell azzal, hogy a KGST-közösség nyersanyagtermelők kapacitásai az igényekhez képest szűkösek lesznek. Hasonló a helyzet a minőségi termékek, a korszerű technikát hordozó beruházási javak esetében is. A KGST-országok – köztük hazánk is – ez irányú beszerzéseiket a nem szocialista piacokról növelni fogják és ennek ellentételezésére a közösségen kívüli exportjukat is gyorsabb ütemben kell bővíteniük. A nyersanyag- és energiahordozó-szükségletünk növekményének is nagy hányadát – legalábbis az elkövetkezendő egy-két ötéves tervidőszakban – várhatóan nem szocialista országokból tudjuk csak beszerezni. A nyersanyag és energiahordozó importunk mérsékelt növekedése egyre inkább világpiacon árröbbedésére támasztható.

– A szocialista országok fokozzák követelményeiket exporttermékeink korszerűségével és minőségével szemben (mint ahogy mi is egyre inkább ilyen igényeket támasztunk). Szoros összefüggésben van ez azzal, hogy a szocialista országokban erősödnek az intenzív növekedés jellemzői. E növekedés pedig objektíve megköveteli a korszerű technika importját s a magasabb életszínvonal a lakosság fogyasztásában is az igények hasonló átrendeződésével jár.

A fentiekből arra következtethetünk, hogy a korábbiakhoz képest a szocialista piacokon a nyersanyag-beszerzési lehetőségek megnéhezülnek, s emellett növekvő igényekkel kell számolnunk az exporttal kapcsolatban is. Tehát amíg az elmúlt 30 évben a szocialista országokból a gazdasági növekedésünk dinamikájának megfelelően biztosíthattuk a nyersanyagokat és az energiát, illetőleg e növekedés által megtermelt árak realizálásának kedvező feltételei voltak, addig a jövőben e téren változás következik be. A dinamikus exportot szocialista viszonylatban csak úgy tudjuk fenntartani, ha az mindinkább párosul termékeink korszerűségének javulá-

sával, illetőleg olyan pótlólagos importlehetőségek feltárásával, amelyek a dinamikus növekedést megfelelően alátámasztják a nyersanyag, az energiahordozók és a korszerű technika oldaláról.

Jelentős változások következtek be a *tőkés világgazdaságban* is, amelyek várhatóan tartósak lesznek. Ezek között megemlíthetjük, hogy a tőkés világkereskedelem növekedése várhatóan lelassul. Ez már csak azért is érdekes, mert az elmúlt 25 évben rendkívül dinamikus volt ez a folyamat. Így például 1870 és 1913 között az export évi növekedése 3,7%, 1913 és 1950 között 1,1%, 1950 és 1970 között 8,6%, 1970 és 1975 között pedig 6% volt. Ez a dinamikus export fontos tényezője volt a tőkés világgazdaság második világháború utáni viszonylagos gyors növekedésének. Az utóbbi évek eseményei a tőkés világgazdaságot alaposan megváltoztatták. A nemzetközi pénzügyi rendszer felbomlott, a gazdasági növekedés lelassult, és ez együtt járt a munkanélküliség fokozódásával és a gyors inflációval. E gazdasági problémák miatt kiéleződtek a tőkésországok belső és egymás közötti ellentétei is. Az előrejelzések szerint a tőkés gazdaság növekedése a II. világháború után elért ütemhez képest lassúbbá és lényegesen egyenetlenebbé válik. Ez részben arra vezethető vissza, hogy a tőkésországok közötti hatalmi egyensúly megbomlott. Az Amerikai Egyesült Államok elvesztette a tőkés világgazdaságban korábban játszott meghatározó szerepét, ami abban mutatkozik meg, hogy nem tudja betölteni azt a bizonyos mértékig koordináló, szabályozó funkcióját, amit a modern világgazdaság körülményei között a termelőerők nemzetközi méretű, dinamikus, nagyobb és gyakori ciklusoktól mentes növekedése igényelne. Nyugat-Európa és Japán az Egyesült Államokkal szemben mindinkább érvényre tudja juttatni saját nemzeti partikuláris érdekeit. Ezek pedig gyakran ellentétesek a tőkés világgazdaság kiengeszteltabb fejlődésének igényeivel és követelményeivel.

A másik ok az, hogy – úgy tűnik – a tőkés gazdaság az 1970-es évek közepére hasznosította a gazdasági integrációban addig meglevő kihasználatlan lehetőségeket. Ez főleg Nyugat-Európára vonatkozik. Ezen a téren a továbblépés már nagymértékben a nemzeti érdekek alárendelését igényelné, ami éppen az előzőekből adódóan is lényegesen nehezebb feladatot jelent. A fejlett tőkésországok növekedésében – több tekintetben az integráció gyorsulásával összefüggésben – kimerültek azok a tartalékok is, amelyek abból adódtak, hogy jelentős különbség volt az Egyesült Államok, valamint a nyugat-európai országok és Japán technikai színvonalának között.

Az egyenlőtlen gazdasági fejlődés törvénye következtében ez önmagában nagyobb növekedési potenciált biztosított Japánnak, illetőleg a nyugat-európai fejlett tőkésországoknak. Korábban a növekedést gyorsító tényező volt az is, hogy Nyugat-Európa és Japán, de több tekintetben az Egyesült Államok is, a II. világháborút megelőzően és a II. világháború folyamán a katonai potenciál növelése érdekében kifejtett tudományos tevékenység eredményeit a háború utáni években széles körben alkalmazta a gazdasági élet más területein.

Így jelentősek voltak azok a tartalékok, amelyek a már elért tudományos eredmények és a tényleges gazdasági alkalmazások közötti viszonylag széles rés miatt a II. világháború utáni időszakban kialakultak. Másképpen megfogalmazva: Nyugat-Európa, Japán, de az Amerikai Egyesült Államok gazdasága is a termelés hatékonyságának javítását nem a tudomány határainak kiszélesítésében, hanem a korábbi intenzív tudományos kutatás által már kialakított határokon belül a műszaki fejlesztési lehetőségek, mondhatnánk „extenzív” kihasználásával biztosította. A jövőben ahhoz, hogy a hatékonyságot fokozzák, már a tudomány határait is tovább

kell bővíteni, ami jelentős többletráfordításokat igényel, s ugyanakkor nagyobb időigénnyel is jár. Úgy is fogalmazhatnánk, hogy a nyugat-európai fejlett tőkésországok, Japán, illetőleg az Egyesült Államok gazdaságának továbbfejlődése a tudományos tevékenység vonatkozásában is intenzívvé válik.

A fejlett tőkésországoknak a fentiekben jellemzett megváltozott világgazdasági helyzete úgy hat a hazai gazdasági növekedésre, hogy a tőkésországokba irányuló exportunkkal szemben a korábbiakhoz képest tovább fokozza a versenyképesség követelményeit. Ezek a követelmények olyan körülmények között jelentkeznek, amikor – az említett okok miatt – a gazdasági növekedésünk e relációban a korábbiaknál lényegesen nagyobb mértékben igényli exportunk, illetve importunk bővítését.

A fejlődő országokban is számos változás történt. A legszembetűnőbb az, hogy még jobban differenciálódtak. A nyersanyagban és energiahordozókban gazdag országok növekedése – a felhalmozási forrásaik bővülése révén – felgyorsult. Ennek következtében elég nagy az import felvevőképességük is. Tehát érdekünk, hogy fokozzuk a fejlődő országokba irányuló exportunkat, mivel ily módon számottevő devizabevételhez juthatunk. Az energiában szegény fejlődő országok többsége súlyos gazdasági helyzetbe jutott, ezért importlehetőségük is korlátozott. E relációban exportunkat tehát nagyrészt csak olyan mértékben tudjuk bővíteni, amilyen mértékben azt hitellel is tudjuk párosítani. Ilyen körülmények közötti azzal is számolni kell azonban, hogy a fejlődő országok mint exportőrök olyan termékekkel jelennek meg a világpiacon, amelyek elsősorban nem kvalifikált munkaerőigényesek. Így minden ilyen termék esetében számolnunk kell ezeknek az országoknak éleződő versenyével. Ez gyakorlatilag azt jelenti, hogy a jövőben fokozatosan csökkenteni kell a hasonló termékeink exportját, mivel nem tudunk versenyezni a fejlődő országok viszonylag alacsony bérszínvonalával. Ez pedig ismételten a struktúraváltozás szükségességét húzza alá.

A fentiekből megállapíthatjuk, hogy a világgazdaságban bekövetkező változások a korábbiakhoz képest kedvezőtlenebbé tették növekedési feltételeinket. Ugyanakkor tovább fokozódik gazdaságunknak a világgazdaságra való ráutaltsága. Az intenzív növekedésnek ez egyébként szükségszerű velejárója. Gazdaságunkra mindinkább az jellemző, hogy a termelés hatékonyságának javítása érdekében a gyártmánystruktúra bővítésének lassúbb üteme, több területen pedig szűkítése, az életszínvonalpolitika, valamint a műszaki-fejlesztési követelmények alapján párosul a fogyasztóknak, illetve a felhasználóknak a termékek és szolgáltatások mind szélesebb választékára irányuló igényével. Vagyis a jövőben tovább éleződik a belföldön gyártott gazdaságos termékek választéka és a lakosság által, illetőleg a termelők által igényelt termékek választéka közötti ellentét. Ez pedig egyre erőteljesebb igényt támaszt ennek az ellentmondásnak a gazdasági *integráció kibontakozása* útján történő feloldására. Következésképpen, amilyen mértékben a struktúraváltozás a növekedésnek mind meghatározóbb feltételévé válik, a gazdasági integráció kibontakozása úgy lesz egyre inkább mind közvetlenebb feltétele gazdasági növekedésünknek. Ezt támasztja alá az is, hogy gazdasági növekedésünk üteme egyre inkább közvetlenül az export növelésétől függ. Az export értéke a nemzeti jövedelemhez mérten több mint 40%-ot tesz ki már ma is. Tíz termelőágazat – a gyógyszeripar, az alumíniumipar, a híradás- és vákuumtechnikai ipar, a műszeripar, a közlekedési eszközök gyártása, a cipőipar, az állattenyésztés, a baromfifeldolgozóipar, a gyümölcsstermesztés, a tartósipar – termelésének mintegy felét cleve kivétel céljából hozza létre. Növekedésünk tehát egyre inkább egyet jelent az export növekedésével. Ez pedig természetesen csak dinamikus import mellett lehetséges.

Az ilyen természetű növekedés pedig változó nemzetközi feltételek mellett a korábbiakhoz képest jóval nehezebb feladat lesz.

A gazdasági növekedés fentebb ismertetett tényezőit értékelve tehát megállapítható, hogy mind a belső, mind a külső körülmények kedvezőtlenül változtak, amelyek a jövőben nehezebbé teszik számunkra a dinamikus növekedés biztosítását. Az is megállapítható azonban, hogy növekedésünk a külgazdasági változások bekövetkezése nélkül is intenzívvé vált volna. A külgazdasági változások az intenzív növekedés feladatait azonban további fokozott követelmények elé állították. Önmagában a külgazdasági változásokból azonban nem lehet levezetni a magyar gazdaság kedvezőtlenebbé vált növekedési viszonyait. Viszont a külgazdasági változások nem hanyagolhatók el belső gazdasági fejlődésünk szempontjából.

A GAZDASÁGI FEJLŐDÉST ELŐSEGÍTŐ TÉNYEZŐK

A gazdasági fejlődést elősegítő tényezők között az első helyen kell megemlíteni, hogy a szocialista gazdasági integráció várhatóan felgyorsul, s ez – ha érzékelhetően nem is a következő 5–15 évben – jelentősen hozzájárulhat gazdasági növekedésünk felgyorsulásához s bizonyosra vehető, hogy biztosítja a kiegyensúlyozott gazdasági növekedésünkhöz szükséges nemzetközi gazdasági hátteret.

A megváltozott világ gazdasági helyzet feltételezhetően kedvezőbb lesz, mint amilyen a II. világháború utáni hidegháborús időszakban volt. Vagyis továbbra is számítani lehet arra, hogy ha egyébként az intenzív fejlődés követelményeit a belső gazdasági építőmunka kielégíti, úgy – bár feltehetően az elmúlt 10–15 évhez képest nagyobb ingadozásokkal – a világ gazdasága, a világkereskedelem továbbra is növekedik, és lehetőség nyílik a nemzetközi gazdasági kapcsolatok bővítésére tőkés viszonylatban is. Reálisan feltételezhető, hogy a fejlett és a fejlődő tőkésországokkal kiépíthetők azok a gazdasági kapcsolatok, amelyek intenzív gazdasági növekedésünkhöz szükségesek, beszerezhetők azok az energiahordozók, nyersanyagok, technikai eszközök, amelyek növekedésünk feltételei.

Kedvező tényezőnek kell tekintenünk azt is, hogy viszonylag széles körű *kvalifikált munkaerővel* rendelkezünk, s nem kevésbé olyan kapacitásokkal, amelyek továbbfejlesztése, illetve modernizálása révén megfelelhetünk az intenzív növekedés követelményeinek.

A növekedés szempontjából fontos stabilizáló tényezőnek tekinthetjük a mezőgazdaságban eddig elért fejlődést, a hozamaiban kialakult színvonalat. Bár az elmúlt 10–15 évben a mezőgazdaságban levő extenzív tartalékok nagy részét – főleg a növénytermelésben – kétségtelenül kihasználtuk, a korszerű tudomány és technika vívmányaihoz képest azonban még jelentős tartalékok vannak a növénytermesztésben is. Ugyanakkor az állattenyésztés extenzív tartalékai – eltekintve a baromfi-tenyésztéstől – nagyrészt még kihasználatlanok. El kell ismerni azonban, hogy a mezőgazdasági tartalékok hasznosítása a korábbiakhoz képest nagyobb beruházásokat kíván. Ha a mezőgazdasági fejlesztéspolitikát a tudomány eredményeinek intenzív hasznosításával párosul, akkor lehetőség nyílik a mezőgazdaság stabilizáló szerepének mind a belföldi fogyasztás, mind az export vonatkozásában történő továbbfokozására.

A növekedés nagyon jelentős forrása lehet a *műszaki fejlesztés meggyorsítása*. A mezőgazdaság eddigi fejlődése jól mutatja, hogy milyen óriási hozamnövekedéseket lehet elérni, ha bátran és következetesen alkalmazzuk a tudomány nemzetközi

eredményeit, illetőleg a tudomány nemzetközi eredményeihez kapcsolódó korszerű technikát, technológiát és termelési eljárásokat. Ezzel kapcsolatban lényegében arról van szó, hogy kihasználjuk azt az eléggé számottevő rést, amely a hazai műszaki színvonal és az élvonalbeli nemzetközi műszaki színvonal és tudományos kutatás között jelenleg fennáll. Magyarán: intenzívebb adaptációs tevékenységre van szükség. Azaz viszonylagos elmaradásunkat előnyünkre is változtathatjuk, ha alkalmazuk a már máshol elért tudományos eredményeket a hazai körülmények között. Ez a külföldi tudományos eredmények, műszaki és technikai ajánlások eddigieknél sokkal nagyobb mértékű alkalmazását, gyakorlati felhasználását jelenti. A lehetőségeink erre részint a hazai munkaerő kvalitása, valamint a kiépített kapacitások révén adóttak, de biztosítottak annak révén is, hogy az elmúlt 30 évben széles körű tudományos bázist és apparátust építettünk ki. Amennyiben ezt az apparátust koncentrálni tudjuk az adaptációra és az annak megfelelő hazai továbbfejlesztésére, annyiban a műszaki fejlődés révén növekedésünknek jelentős plusz forrásait tárhatjuk fel.

Az intenzív gazdasági növekedés feladatainak sikeres megoldásához nagymértékben hozzájárulhat az a gazdag tapasztalat is, amelyet *irányítási rendszerünk* eddigi továbbfejlesztése révén szereztünk. Irányításunk eddig képes volt alkalmazkodni a megváltozott új körülményekhez s ez megfelelő garanciát jelent a jövőre vonatkozóan is. Az irányításnak számolnia kell a megváltozott belső és külső feltételekkel, és ehhez kell alkalmaznia konkrét módszerét, stílusát. Mindenekelőtt tudatában kell lennie annak, hogy az új körülmények között az irányításra lényegesen nagyobb felelősség hárul. Az ilyen méretű fejlődés közepette az irányítás fogyatékoságai jóval kedvezőtlenebb hatást gyakorolhatnak a gazdasági növekedésre, mint korábban. Jól mutatta ezt például a háztáji és a kisegítő gazdaságok esetében a két évvel ezelőtt bekövetkezett, de azóta megszüntetett megtorpanás a sertésenyésztésben és zöldségtermelésben.

A gazdaságirányításnak a jövőben újabb tartalékokat kell feltárnia. Különösen fontos, hogy alkalmazkodjon fejlődésünk legújabb feltételeihez. Ez egyrészt a központi és a vállalati irányítás hatékony összeegyeztetését igényli, másrészt az irányításnak szervezésben egységbe kell fonódnia a külgazdasági politikával, a gazdasági feladatok megoldása hazai és nemzetközi vetületeinek nagyobb egységet kell alkotniuk. A gazdaságirányítás ugyanakkor jó, kiegyensúlyozott politikai légkörre is támaszkodhat. S ez különösen fontos azért, mert a jelentkező strukturális feladatok természete miatt tudatosan számolni kell olyan gazdasági hangsúlyeltolódásokkal, amelyek bizonyos partikuláris érdekek háttérbe szorítását, illetve átrendeződését vonják maguk után. Az intenzív gazdasági növekedés nemcsak a szemléletben követel változást, hanem a gazdasági viszonyok struktúrájában is. Például az ipari termelékenység növekedése szükségszerűen maga után vonja a gazdaságtalan termelési, export-, import-tevékenységek megszüntetését, az ezek mögött levő érdekszférák átrétegződését. Ez olyan helyi politikai feszültségeket válthat ki, amelyek sikeres feloldásához különösen nagyra kell értékelni a kedvező politikai légkört.

A NÖVEKEDÉS ÜTEMÉNEK VÁRHATÓ ALAKULÁSA

A gazdasági növekedés tényezőit áttekintve nagy valószínűséggel azt a következtetést vonhatjuk le, hogy a növekedés üteme a korábbiakhoz képest szükségszerűen veszít a dinamikájából. Reálisan nem tűzhető ki, hogy a III. és a IV. öt éves

tervidőszak 6⁰/₁₀-ot meghaladó gazdaságnövekedési ütemét tartóssá lehet tenni. Következésképpen ez időszakokhoz képest mérsékeltebb növekedésre kell berendezkedni, számolva ennek összes gazdasági és politikai konzekvenciájával (az V. ötéves terv eszerint már kisebb növekedést irányoz elő). A mérsékeltebb növekedés azonban – várhatóan – nem lesz kisebb, mint az elmúlt 30 év átlagos növekedési üteme volt. Ehhez azonban hozzá kell tenni, hogy a mérsékelt növekedés – az említett körülmények következtében – nehezebb feladat lesz, és magasabb követelményeket támaszt a gazdaságirányítással szemben, mint a múltban a magasabb növekedési dinamika elérése.

GAZDASÁGPOLITIKÁNK VÁLTOZATLAN ALAPELVEI

Gazdaságfejlődésünk megváltozott külső és belső feltételei nem érintik eddig bevált gazdaságpolitikánk alapelveit, szükségessé teszik azonban azoknak az *új feltételeknek megfelelő alkalmazását*. Így továbbra is fő feladat

- a fejlett szocialista társadalom építésének anyagi megalapozása;
- gazdasági együttműködésünk még szorosabbá tétele, továbbfejlesztése a KGST-országokkal;
- az életszínvonalnak a gazdasági hatékonysággal összefüggő emelése; vagyis annak az elvnek az érvényesítése, hogy a lakosság életkörülményeinek javítása gazdasági fejlődésünk alapvető célja s egyben nélkülözhetetlen hajtóereje is;
- a dinamikus növekedés biztosítása, mindenkor összhangban a hatékonysági és egyensúlyi követelményekkel;
- a termelési struktúra fejlesztésének gyorsítása;
- a tudományos kutatás és a műszaki fejlesztés hatékonyságának javítása;
- az egyre aktívabb részvétel a nemzetközi munkamegosztásban;
- a gazdaságirányítás változó feltételeknek megfelelő folyamatos továbbfejlesztése;
- a politika és a gazdaság egységének erősítése.

A változatlan alapelvek mellett azonban fontos a gazdasági növekedés és a strukturális feladatok *újszerű összefüggéseinek* a megértése, a fejlesztési feladatok kitűzésekor és megoldásakor pedig a hatékonyabb, a célratörőbb szemléletmód és módszerek alkalmazása. Például a struktúrafejlesztés megnövekedett követelményei olyan szemléletmód és módszer alkalmazását követelik, amely egyesíti magában a műszaki és a gazdasági szempontokat. Ezért nagy jelentőségű az ún. műszaki-gazdasági kritériumok és értékmutatók együttes alkalmazása. E kritériumok főbb jellemzői a következők:

- az előállított termékek, a termelési tevékenységek volumene, sorozatnagysága, egyes esetekben a berendezések, az üzem mérete eléri-e a versenytársak, az élenjáró termelők színvonalát;
- biztosított-e a termékek műszaki színvonalának hosszabb távon történő fenntartásához szükséges tudományos és műszaki fejlesztési háttér;
- a termékek értékesítésének hazai és külföldi feltételei megfelelnek-e a gazdaságos értékesítést feltételező nemzetközi színvonalnak;
- biztosított-e a korszerű vállalati szervezet, vezetés, szervezethez, az ipari kooperációs kapcsolatok, a termelő infrastruktúra, a szakemberképzés és továbbképzés megfelelő színvonala.

A műszaki-gazdasági kritériumok alkalmazása – a vállalati, szervezeti hovatartozástól függetlenül – esetenként a több vállalat tevékenységét is magába foglaló, viszonylag egységes termelési kultúrák, gyártási ágak, termékcsoportok vizsgálatát teszi lehetővé. Ilyenek például a közúti járműgyártás, a mezőgazdasági gépek gyártása, a gyógyszeripar, a műbörgyártás stb. Az egyes gyártási ágak jellegétől függően a kapcsolódó tevékenységek (kutatás-fejlesztési, értékesítési, szerviz-tevékenység) is az adott gyártási ág vizsgálatának szerves részét képezik.

A jövőben tehát a termelési szerkezet fejlesztésének konkrét céljait oly módon indokolt meghatározni, hogy az ipar, de a mezőgazdaság egyes ágazatainak arányai és az egyes gyártási ágak *gazdaságosságára és versenyképességére* épüljenek. Nem elég csak például a vegyipar és a gépipar, illetve ezek egyes alágazatainak tervezésére szorítkozni, és különösen nem helyeselhető, ha ezen összevont (aggregált) ágazatokra kialakított célokból vezetnek le a gyártmányaikra, termékeikre vonatkozó konkrét célokat. A hatékonyabb megoldás ennek éppen az ellenkezője.

A kritériumrendszer a műszaki fejlődés legújabb jellemzői és követelményei alapján együttesen veszi figyelembe a fejlesztendő terület gazdaságos termelési követelményeit (lényegében az optimális mértéket és üzem nagyságot), a műszaki fejlesztéshez szükséges feltételeket, az értékesítés, valamint az irányítás, vezetés igényét. E kritériumrendszer alapján tehát azt lehet és kell mérlegelni, hogy a fejlesztés során megvalósítható-e az optimális üzem nagyság, ki tudjuk-e azt építeni, lépést tudunk-e tartani folyamatosan az állandóan megújuló technikai követelményekkel, tudjuk-e vállalni az értékesítés, a vevőszolgálat terheit, ki tudjuk-e alakítani az ezeknek megfelelő korszerű vállalati szervezetet, valamint az irányításhoz szükséges korszerű vezetési módszereket, és alkalmazni tudjuk-e a megfelelő modern vállalati vezetési technikai eszközeit? Azaz: biztosítani tudjuk-e a versenytársnak megfelelő gyártási és értékesítési feltételeket (pl. a tömegszerűséget, a minőséget, a vevőszolgálatot), létre tudunk-e hozni olyan erős közép nagyságú, illetőleg nagyvállalatokat, amelyek érdemben felveszik a versenyt a fejlett tőkésországok vállalataival – nemcsak a korszerű technika, hanem az értékesítés, szervezés, irányítás terén is. A kritériumrendszerben tehát szervesen benne foglaltatik a nemzetközi mércével való mérés is. Ugyanakkor e kritériumrendszer alapján az is eldönthető, hogy ha ilyen vállalatokat nincs módunk létrehozni, akkor hol kell megelégednünk a szerény, de viszonylag biztonságos eredményt produkáló bedolgozó szerepkörrel. Továbbá hol indokolt a gazdasági tevékenységet importtal helyettesíteni.

Kiemelendő az is, hogy bár ez a kritériumrendszer alapvetően a műszaki-gazdasági relációkon nyugszik, egyben nagyon is *közgazdasági*. Így például: a minimális üzemi termelési költség meghatározása, vagy az értékesítési tevékenység minősítése. Ugyanakkor e kritériumrendszer mellett az érték-számításokat is alkalmazni kell azzal, hogy ezeket a számításokat hosszabb távú megítélésre kell alapozni. Ehhez pedig éppen e kritériumrendszer teremt jó alapot. Amennyiben e kritériumok teljesülnek, úgy nagy valószínűséggel állítható, hogy az adott fejlesztéseknek az értékmutatók alapján mért hatékonysága, gazdaságossága, jövedelmezősége is biztosított lesz. Ellenkező esetben nagyon kicsi a reménye annak, hogy a mindenkori piac a realizálás során megfelelő árakat tud biztosítani. A termék nyeresége például csak akkor becsülhető megbízhatóan, ha a kritériumok azt mutatják, hogy az adott termék vagy termékcsalád tartósan versenyképesen állítható elő. Ebben az esetben ugyanis nem kell az árak ingadozásától tartani, mert – a konjunkturális ingadozásokat kikapcsolva – a ráfordítások és az árak színvonalának párhuzamos változása is várható.

Tehát a műszaki-gazdasági kritériumrendszer szembeállítás a mindenkori értékmutatókkal céltalan és alaptalan. A követendő út a kettőjük együttes figyelembevétel, azaz a fejlesztési döntéseknél „két lábon állni”: az értékmutatók alapján mért gazdaságossági, jövedelmezőségi számítások, valamint a műszaki-gazdasági kritériumok alapján. Ez a vizsgálati mód ugyanis jelentősen hozzájárul a távlati szemlélet, a komplex megközelítés, a sokoldalú mérlegelés elveinek elterjedéséhez, az egyes gyártási ágak gazdaságpolitikai összefüggések alapján történő megítéléséhez, a közgazdasági és a műszaki területen dolgozó vezetők, értelmiségiek szemléleti egységének erősítéséhez. Ez annál is inkább fontos feladat, mert bár az új irányítási rendszer körülményei között a két szemlélet közelített egymáshoz, a szakmai nézőpontok szintetizálásának hiánya esetenként fékezi a népgazdasági célok hatékony megvalósítását.

Szemléletformáló feladatok adódnak a gazdasági növekedés ütemének *minősítésével* kapcsolatban is. A mérsékelt ütemű növekedésből adódóan elő kell segíteni, hogy a lakosság az utóbbi öt éves tervperiódusokban a megszokottnál esetleg kisebb ütemű, de a nehezebb körülmények között elért életszínvonal-emelkedést is megfelelően értékelje. Óvakodni kell attól, hogy az elmúlt két öt éves tervperiódusban elért, a felszabadulás utáni legnagyobb életszínvonal-emelkedés ütemét ne vetítsük ki az elkövetkezendő 5–10 évre.

Az előzőekből az is következik, hogy életszínvonal-terveink kialakításakor a szociálpolitikai célokat szolgáló jövedelemkiáramlás, a teljesítményekkel közvetlenül összefüggő jövedelemszabályozás közötti összhang megteremtése felelősségteljesebb, nehezebb feladat lesz. A hatékonysági követelmények érvényesítése szükségessé teszi a bérek növekedésének eddigénél szorosabb összekapcsolását a teljesítményekkel, amely a mérsékelt ütemű növekedésből adódó elosztási lehetőségek mellett korlátozza az olyan jövedelemnövekedést, mint például az infrastruktúra egyes területén dolgozók bére, a nyugdíj, a gyermekgondozási segély, a családi pótlék. Mindezzel számolnunk kell a társadalompolitikai jellegű határozataink ütemezésekor.

Az eddigiekből kitűnik, hogy a következő időszakokban viszonylag lassúbb, de fokozatosan kiegyensúlyozott növekedésre kell felkészülni. Ezzel párhuzamosan a gazdasági struktúra gyorsabb ütemű fejlesztése a legfontosabb feladat. Ez, ha sikerül következetesen és hatékonyan megoldanunk, egy későbbi időszakban felgyorsíthatja a növekedést. A struktúraproblémák meg nem oldása esetén azonban a növekedés üteme tovább lassulna. Érthető, hogy a jövőben ezzel kapcsolatban konkrét feladatok várnak a fejlesztéspolitikára, a külgazdasági politikára, a gazdasági irányításra, valamint a politikai munka egészére. A konkrét feladatok irányait és jellegét a Központi Bizottság 1977. október 20-i határozata megjelölte s ennek szellemében kell munkálkodnunk.

A fejlett szocializmus építésének főbb társadalmi folyamatairól

A fejlett szocializmus létrehozására irányuló – részben már érvényesülő, részben még kibontakoztatandó – társadalmi folyamatokat mindenekelőtt az jellemzi, hogy egyrészt egymással, másrészt a társadalom egészével – a gazdasági és a nemzetközi viszonyokkal – együtt koherens rendszert alkotnak. A dialektikus kölcsönhatásukon belül azonban a termelőerők szerepe nemcsak elvileg, de a gyakorlatban is megkülönböztetett jelentőségű: fejlődésük, színvonaluk és dinamikájuk meghatározója a társadalmi viszonyokban végbemenő folyamatok lehetőségeinek és tartalmának, meggyorsíthatja vagy korlátozhatja azt. (Ezt mutatják például a világ gazdasági tendenciák vagy a munkaerő-struktúra összefüggései a társadalmi struktúra alakulásával, a különbségek és egyenlőtlenségek felszámolásának lehetőségeivel, az életmód alakulásával stb.)

A GAZDASÁG FEJLŐDÉSÉNEK MEGHATÁROZÓ SZEREPE

Mint ismeretes, a fejlett szocializmus ismérvei között döntő: a szocializmus anyagi-technikai bázisának megteremtése, szintje és fejlődése. Ezzel kapcsolatban az alábbiakban csak néhány olyan vitatott kérdésre utalok, melyek közvetlenül befolyásolják a szűkebben értelmezett társadalmi folyamatokat.

Lehet-e és kell-e *abszolút mutatókkal* meghatározni ezt a szintet? Megítélésem szerint minden időre érvényes és valamennyi országra alkalmazható módon nem lehet és nem is szükséges meghatározni, hiszen a termelőerők fejlettségének nemzetközi színvonalától, a világ gazdasági tendenciáktól, az ország gazdasági örökségétől, adottságaitól és struktúrájától, a történelmi-társadalmi igényektől stb. függnek konkrét szintjének és dinamikájának lehetőségei és szükségletei. Az általánosítás igényével tehát nem a számszerű, hanem a *minőségi követelmények* fogalmazhatók meg. Azaz: a fejlett szocializmus időszakában az adott országnak az élenjáró technikai-gazdasági fejlettségű országok kategóriájába kell tartoznia (bár nehéz a besorolás, mivel az egy főre eső nemzeti jövedelem csak korlátozottan alkalmas a fejlettség kifejezésére); a gazdasági bázis képes legyen biztosítani a megtervezett társadalmi folyamatok realizálását (az életviszonyok jelentős továbbfejlesztését és az anyagi javaknak a szocializmus értékeivel összhangban megvalósuló jelentős bővítését; az esélyegyenlőség materiális feltételeit stb.). Természetesen ezek országonként és korszakonként – így hazánkban, és ma – a hosszabb távú népgazdasági tervekben kvantitatívan is konkretizálódnak. Lényegesnek ezt a konkrétiságot

tartom, mert csak az adott feltételek és igények között értelmezhető helyesen, hogy a termelőerők fejlettsége miként hat a társadalmi folyamatokra.

Hatásai miatt foglalkozni kell azzal a kérdéssel, hogy hol tart ma hazánkban a *tudományos-technikai forradalom*? Véleményem szerint még csak a kezdetén vagyunk a tudományos-technikai forradalom kibontakoztatásának. A termelőerők fejlesztését tartalmazó terveink (az ötödik ötéves terv, a népgazdaság hosszú távú fejlesztési irányai) számolnak a TTF követelményeivel, illetve gazdaságpolitikai céljaink között szerepel a hatékonyabb érvényre juttatása. A társadalmi folyamatokban már érződik hatása (a munka jellegében, az osztályok-rétegek jellemzőiben). Találkozunk már negatív következményeivel is (például a megnövekedett környezetszennyeződéssel stb.). Megtervezett programjaink – elvben mindig, a gyakorlatban már korlátozottabban – figyelembe veszik a TTF követelményeit és várható hatásait (pl. az oktatási rendszerről, a közművelődésről, a lakáspolitikáról szóló állásfoglalásaink). Reálisan látni kell azonban, hogy csak mintegy 15–20 esztendő múlva számolhatunk teljeskörűbben a TTF erőteljes társadalmi hatásaival.

A társadalmi viszonyok gazdasági meghatározottságát elemezve szólni kell a *nemzetközi összefüggésekről* is. A világgazdasági folyamatoknak és a KGST integrációnak a mi kérdésfelvetésünk szempontjából vannak sajátos aspektusai is: egyrészt mintegy nemzetközi méretű (az országhatárokon túllépő) gazdasági háttérrel jelent minden résztvevő számára, másrészt a gazdaságban végbemenő integráció hatásai a társadalom más szféráiban is jelentkeznek, s hasonló irányban hatnak. Gyakran felmerül az a kérdés is, hogy nivellálódnak-e a különbségek az országok között (a gazdaságban és a társadalmi intézményrendszerben), mi a kiegyenlítődésként célja, milyen útjai, módszerei vannak? Úgy vélem, hogy itt egy hosszú távú tendenciáról van szó, amely ma a gazdaságon túl az alapvető folyamatok jellegének azonosságában érzékelhető (pl. a tulajdonformák közeledése, az osztálystruktúra mozgásai, a szocialista demokrácia szélesedése stb.).

A fejlett szocializmus – s társadalmi viszonyainak – értelmezése felmerül a tőkés társadalmi-gazdasági rendszerrel való összehasonlításban is. Közismert, hogy a marxizmus klasszikusainak elméleti felfogásában a szocializmus, mint a tőkés társadalmi-gazdasági formáció meghaladása – a mai viszonyok között pedig mint vilárendszer, a tőkés vilárendszer túlhaladásaként – fogalmazódott, illetve fogalmazódik meg. Ez a – történelmi mozgásában szemlélt – helyes pozíció azonban ma egyesek nézeteiben arra egyszerűsödik, hogy a fejlett szocializmusról csak akkor lehet beszélni, ha a legfejlettebb tőkésországok termelőerőit már túlszárnyalta. Bár a termelés és a gazdaság meghatározó szerepét, a két rendszer versenyének döntő jelentőségét jól kifejezi ez az álláspont, mégis több tekintetben bírálhatónak tartom.

Mindenekelőtt hangsúlyozni kell, hogy a tőkés vilárendszer és termelőerőinek fejlettsége nem azonosítható a néhány (ma is csak mintegy tucatnyi) legfejlettebb ország mutatóival, már csak azért sem, mert ezek éppen a többi ország rovására voltak képesek évszázadnyi idő alatt magas színvonalukat elérni. A két rendszer versenye nem is fogható fel – sem helyzetét, sem paramétereit tekintve – ilyen mechanikusan statikusnak. A szocializmus társadalmi-gazdasági rendszerének főlényé nem azonosítható csak a termelőerők szintjével, hanem a két rendszer összevetése más (társadalmi, humanitárius, politikai stb.) értékekben is végbemegy. A történelmi gyakorlat itt is konkrétan tette fel a kérdést: egyrészt nem az elvileg elképzelt legfejlettebb, hanem az elmaradottabb országokban alakult ki forradalmi

helyzet, s ezekben ragadták meg a politikai hatalmat a gazdaság és a társadalom átalakítására, másrészt a tőkés társadalom válságának jegyei, a gazdasági válság megnyilvánulásai mellett még a konjunktúra idején is kifejezésre jutottak e „másodlagos szférában” (érzékeltetve, hogy a két rendszer reális összevetése csak így, mindenoldalúan lehetséges).

A TULAJDONVISZONYOK SZOCIALISTA TARTALMÁNAK TOVÁBBFEJLESZTÉSE

A társadalmi jellegű folyamatokban jelentkező főbb változások a termelőeszközök társadalmi tulajdona két formájának fejlődésére épülnek. A fejlődés tartalmát és eredményét illetően azonban a közgondolkodásunkban helyenként elméleti bizonytalanság tapasztalható. Így gyakran előfordul az állami tulajdon meghatározó szerepének *mechanikus értelmezése*: mintha csak a szövetkezeti tulajdon fejlesztése, az állami forma felé haladása menne végbe (gondolatilag mintegy „államosítása” annak). Valójában azonban az állami tulajdon is tovább fejlődik. Például vegyük az üzemi (munkahelyi) demokráciát. Ennek középpontba állítása is e fejlődés egyik jellemzőjének, a tulajdonosi viszony továbbfejlesztésének a kifejezője. A vállalat nem egyszerűen csak a termelési eszközök és a munkaerő koncentrációja, hanem a társadalmi jellegű tényezők és a munkaerő koncentrációja, emberi, társadalmi közösség is; amelynek nagy ereje a dolgozók beleszólási, részvételi lehetőségeiben rejlik. A vállalati önállóság, az érdekek kifejezése és képviselése, a dolgozók döntésekbe való bekapcsolásának mértéke stb. az üzemi demokrácia tartalmával kapcsolatosak – s mindez az állami tulajdon erősödését, továbbfejlődését szolgálja. A szövetkezeti tulajdonban pedig annak szocialista vonásai fejlődnek, erősödnek, feltételeikben és tevékenységük jellegében is iparszerű tevékenységhez közeledve. Az állami és szövetkezeti tulajdon közeledése tehát így egymás mellett, a saját alapjukon történő fejlődésük során megy végbe, a társadalmisítottság magasabb foka irányába; az állami tulajdon vezető szerepe e folyamat során éppen a társadalmisítottság fokában rejlik. Így értelmezhető a közeledés tartalma. Eredményét tekintve pedig – mint a párt Programnyilatkozatában is megfogalmazódik – a kommunista köztulajdon az, ami a fejlett szocializmus viszonyai között bontakozik majd ki. Ez azonban nem a mai össznépi tulajdonnal azonosítható, hanem majd egy másik fázis, a felépült szocializmus viszonyai között, hosszabb távon, a két tulajdonforma közeledése talaján létrejövő új forma. Ma a Szovjetunióban is ez a helyzet, s megítélesem szerint a különböző szovhoz-kolhozközi, mezőgazdasági-ipari-értékesítési egyesülések, komplexumok többek között éppen e tendencia megvalósulását fejezik ki.

A termelőeszközök tulajdonformáiról szólva nem foglalkozunk eléggé a szélesebben kialakuló *nemzetközi tulajdonnal* (KGST keretében szocialista, más relációban egyes vagy koncessziós vállalatok). A *kisárutermelő tulajdon* meglétével még hosszú távon számolunk, bizonyos szükségletek kielégítése – elsősorban a szolgáltatásban – a fejlett szocializmus időszakában is indokoltá teszi ezt. Minthogy tevékenységük a személyes munka keretében tartható, ezért létük a felépült szocializmus társadalmi viszonyaiba beépíthető. Külön kell utalni a háztáji és a kisegítő gazdaságokra. Ezek körül – a társadalmi viszonyokra gyakorolt hatásaikra hivatkozva – bizonyos elvi és gyakorlati viták alakultak ki. Egyes elméleti megfontolá-

sokban a „szocialista tulajdont korlátozónak” (ezért leküzdendőnek) értelmezték, mások pedig gyakorlati kiindulópontból a spekuláció, a munka nélküli vagy a munkával nem arányos jövedelmek forrásának ítélték. Valójában e kisgazdaságok egy része (a háztáji) a társadalmi tulajdonhoz (tsz-hez) kapcsolódik, az adja létalapját, más része pedig (mint a szocialista szektorban dolgozók kiegészítő tevékenysége) a személyi tulajdonhoz is kötődik. Létük nemcsak szükséges és hasznos még a termelés mai szintjén, de jellegüket így tekintve, része is a szocialista gazdaságnak. Ennek nem mond ellent az, hogy valóban sokszor képezheti egyenlőtlen-ségek forrását s rejlenek benne nem szocialista vonások veszélyei is. Számos intézkedésünk (például a földeladások megszüntetése, illetve állami ellenőrzése, a telek- és háztulajdonról való rendelet stb.) jó irányú szabályozásnak bizonyul; még sok azonban az ellentmondás, főleg a nem következetes végrehajtás miatt.

TÁRSADALMUNK EGYSÉGESÜLÉSÉNEK FOLYAMATA

A fejlett szocializmus társadalmi viszonyainak egyik fő célját és jellemzőjét – megítélésem szerint – abban lehet megfogalmazni, hogy *a társadalom egységesebbé válik*. A társadalomkutatók egy része azonban ezt túlzottan általánosítotttnak tartja, mert a létező folyamatok elméleti végiggondolása és egyes empirikus felismerések ezt nem mindig támasztják alá. Szerintem a végbemenő folyamatokat a következőképpen jellemezhetjük: a társadalom egységesebbé válása során a homogenizálódás differenciálódással is együtt jár, az alapvető érdekek egyeztetése mellett érdek-konfliktusok és ellentmondások is jelentkeznek, az alapvető társadalmi egyenlőség megvalósulása mellett egyenlőtlen-ségek is léteznek, sőt egyes területeken növekszenek is, s ezek csak részben örökölték, részben már szocialista talajon keletkeznek. Mindez összefügg termelőerőink mai fejlettségi szintjével, a társadalmi viszonyokban a felépült szocializmushoz képest meglévő „átmenetiség” jellegével.

Társadalmunk folyamatai tehát e kettősségben mennek végbe. Az alaptendencia, a hosszú távú fejlődés eredménye azonban az egységesülés, s a kialakuló társadalom homogénabb – a különbségek, az egyenlőtlen-ségek, az ellentmondások meg-léte és mechanizmusai ellenére is.

Az egységesülés folyamatának *tartalmát* kell megértenünk: a termelőerők fejlődését kifejező technikai-termelési változások, a tulajdonviszonyok fejlődése és benne a közeledés tendenciája, az osztályok és rétegek közeledése, a szakképzettség és a műveltség megnövekedése, a munkajelleg és a munkához való viszony változásai, a fő rétegek és családok jövedelemszintjének közeledése, a termelés szervezeti módosulásai (pl. a nagyüzemi mezőgazdaság iparszerűvé válásának tendenciája), a közgondolkodás egyneműbbé válásában történő előrehaladás, az életmód tartalmában megvalósuló közeledés stb. Ezeket tartom azoknak a legfőbb tényezőknek, amelyek kölcsönhatásaként végül is egységesebb társadalom bontakozik ki. A helyes értelmezésnek rendkívül nagy a politikai jelentősége is: hiszen végül is e társadalmi folyamatok jelentik azt az objektív bázist, melyre épül, melyen megvalósul a szocialista népi-nemzeti egység.

Az egyesülés tendenciájának *néhány főbb eleme* részletesebben:

a) *A társadalmi struktúra alakulása (az osztályok-rétegek közeledésének tendenciája)*

A társadalmi szerkezet megközelítésének, a társadalmi struktúra vizsgálatának kérdései hosszú idő óta az érdeklődés előterében állnak. Mint ismeretes, az 1960-as évek társadalomtudományi vitáiban két álláspont kristályosodott ki ezzel kapcsolatban:

Az egyik – a tulajdon strukturáló szerepének elsődlegességéből kiindulva – társadalmi szerkezetünk fejlődését elsősorban abból a szempontból értelmezte, hogy milyen átalakulások következtek be a társadalom osztályszerkezetében. Alapvetőnek jelölte a munkásosztály, a mind egységesebbé váló szövetkezeti paraszti osztály, az értelmiség és a kisárutermelők közötti különbségeket, és a társadalom egyéb strukturálódásait is ezen osztályok és rétegek belső rétegződésében vizsgálta. Társadalmunk osztályszerkezetének meghatározása szempontjából megvolt és még ma is megvan ennek az értelmezésnek az indokoltsága és jelentősége.

A másik álláspont abból indult ki, hogy a szocialista fejlődés eredményeként gyengül a tulajdon strukturális elkülönüléseket okozó szerepe, viszont továbbra is fennmaradtak – sőt elsődlegessé váltak – a munkamegosztásból adódó társadalmi különbségek és egyenlőtlenségek. Így a társadalom struktúrájának alapvető viszonyait már nem a tulajdon által meghatározott osztálykülönbségek, hanem a munkamegosztás által determinált társadalmi rétegződés jelenti.

A két álláspont közötti vita ráterelte a figyelmet a társadalmi struktúra vizsgálatára, s hozzájárult a kutatók problémák jobb és egyértelműbb megfogalmazásához, és egyúttal elősegítette a marxista társadalmi struktúra-kutatás számos elméleti, módszertani kérdésének tisztázását. Úgy tűnik, hogy társadalmi szerkezetünk vizsgálatában a társadalmi-történelmi fejlődés alapvető mozgástendenciái, a meghatározó szerepű osztályviszonyok fejlődési dinamikája mellett, vele egyszerre kell figyelembe venni a jelenlegi társadalmi különbségeket kialakító, létrehozó társadalmi viszonyokat, a társadalom rétegződését. Ugyanakkor azonban világos, hogy már a vitában felvetett nagy elméleti problémák tisztázásához is és a mai folyamatok megértéséhez is elengedhetetlenül szükséges a konkrét strukturálódási és rétegződési folyamatok további beható és alapos vizsgálata, néhány rész kérdés konkrét és társadalomtudományi vizsgálatokon alapuló megválaszolása. Ezért vált – az OTTKT keretében kiemelt – hosszú távú kutatási programmá a társadalmi struktúra és tudat vizsgálata.

Ezen az alapon az 1970-es éveket – a társadalmi struktúra vizsgálatának vonatkozásában – nyugodt és megalapozott elméleti és empirikus kutatómunka időszakaként jellemezhetjük. Ma még jó néhány kérdésre nem tudunk egyértelmű és megnyugtató választ adni, viszont a társadalmi struktúra fejlődésének alaptendenciáit illetően már ma is megbízhatónak tűnő ismeretekkel rendelkezünk.

Ma, vagyis a fejlett szocializmus építése időszakában társadalmi szerkezetünk fejlődésének alapvető tendenciája a felszabadulás előtti időszakból örökölt osztályszerkezet átalakulása, az osztálykülönbségek csökkenése, *az osztályok közeledése*. Ez a következőket jelenti:

– a már *teljesített* feladatokat: a volt uralkodó osztályok osztálylétének megszüntetését, s ezen az alapon az antagonizmusok felszámolását; az osztályok és rétegek közötti alapvető egyenlőtlenségek megszüntetését, illetve csökkentését; a mezőgazdaság szocialista átszervezésével a tulajdonviszonyok egyneművé válását (amely a tulajdon struktúra-alakító jelentőségét nem csökkentette, hanem az elkülönítő

szerep helyett az egységesítő szerepet erősítette); mindezek pedig a társadalom szocialista egységének megalapozását szolgálják;

– a még *jelenleg is* létező folyamatokat: az osztályok közötti határvonalak elmosódását, az osztályok közötti, illetve az osztályjellegű különbségek csökkenését.

* Az osztályok közötti közeledés a *munkásosztály és a termelőségvetkezeti parasztság* relációjában tekinthető leginkább előrehaladottnak. Egyes kutatások olyan megállapításra jutottak, hogy a munkásosztályhoz és a termelőségvetkezeti parasztsághoz sorolt rétegek közötti különbségek gyakran lényegesen kisebbek, mint a munkásosztály vagy a termelőségvetkezeti parasztság belső rétegződésében meglevők.

Megítélésem szerint a következő két évtizedben a közeledési folyamat tovább fog folytatódni. A szakirodalomban részletes indokolással találunk olyan véleményt, hogy a munkásosztály és a parasztság közötti osztálykülönbség értelmezésében nálunk már ma is erőteljes indokként a történelmi múltjuk és a társadalmi-politikai fejlődésben játszott szerepük áll, s ez a közöttük levő társadalmi különbségeknél és egyenlőtlenségeknél már sokkal jelentősebb. Következésképpen az ezredforduló magyar társadalmában már gyakorlatilag nem lesz értelme paraszti osztályról beszélni. Úgy vélem, e kérdésben még további kutatásokra és vitára van szükség. Hiszen az osztályhatároknál mindig sok tényező együttes hatásairól van szó; továbbá egyértelműen a „tradicionális parasztság” megszűnéséről lehet beszélni, de a termelőségvetkezeti keresők számát a kilencvenes években még 400 000 felett tervezik. Ugyanakkor az biztos, hogy már ma fel kell készülnünk e folyamatok fokozottan jelentkező, a társadalmi tervezésben figyelembe veendő következményeire.

Némileg más típusú folyamatok figyelhetők meg a *munkásosztály és az értelmiség* tekintetében. A különböző – elsősorban a jövedelemre, a lakáshelyzetre és a mobilitási esélyekre, valamint részben a fogyasztási szerkezetre vonatkozó – társadalomstatisztikai és szociológiai vizsgálatok azt mutatják, hogy a munkások és értelmiségiek közötti, a felszabadulás előtti jelentős különbségek az 1940-es évek végétől az ötvenes évek közepéig igen radikálisan csökkentek, a hatvanas évektől pedig a munkások és az értelmiség közötti átlagos társadalmi „távolság” lényegében változatlan.

E „változatlanosság” mellett a két csoport közötti határvonal mosódik el fokozatosan. Ez főleg két területen mutatkozik meg: *a)* a munkatevékenységben, ahol növekszik azoknak a munkamegosztási pozícióknak a társadalom egészén belüli aránya, amelyeknél már nem különíthető el egyértelműen a fizikai és a szellemi munka; *b)* az életviszonyok differenciáltságában, ahol a munkások átlagnál jobban és az értelmiség átlagnál rosszabbul élő rétegeinek életviszonyai sokban hasonlóak. (Ez utóbbi – egyes konkrét kutatásokból származó – megállapításokat országos statisztikára hivatkozva vitatják; s meg kell jegyezni, hogy ez nemcsak a jövedelmek összehasonlítását, hanem több tényezőös értékškála összevetését jelenti.)

Az osztályok és rétegek közötti közeledési folyamatokban várhatóan hosszabb időt vesz igénybe azoknak a különbségeknek és egyenlőtlenségeknek a megszüntetése, amelyek nem különítik el egyszerűen az osztályokat, azonban eredetükben a korábbi osztályszerkezetre, illetve munkamegosztási struktúrára vezethetők vissza. Ezek viszonylag erőteljesen kifejeződnek a társadalom egyes konkrét intézményrendszerében, a településszerkezetben, az iskolai feltételekben, a lakásvizonyokban, az egészségügyi ellátásban stb., és egyes társadalmi csoportok előnyös, illetve hátrányos helyzetével járnak együtt.

Ugyanakkor a jelenlegi társadalmi különbségeknek korántsem mindegyike vezethető vissza a felszabadulás előtti időszakra. A közeledési folyamatok nem vezettek és nem is vezetnek egy strukturálatlan, nivellált társadalom kialakulásához, hanem a szocialista termelési viszonyok alapján bizonyos társadalmi különbségek, egyenlőtlenségek tovább éltek, régi elkülönülések átrendeződtek, újak keletkeztek. Ezek nemcsak „negatív” jelenségei a szocialista társadalmi struktúrának, hanem emelői, az ellentmondások adekvát megoldásával előrelendítői is.

Az egységesülés folyamatáról általában elmondottak a struktúra alakulására is érvényesek. Az elkövetkezendő 20–25 évben várhatóan továbbra is e két tendencia fogja jellemezni társadalmi szerkezetünk fejlődését. Azt feltételezzük, hogy a társadalmi struktúra egésze szempontjából csökken az örökölt osztályszerkezet szerepe és jelentősége, s növekszik a szocialista termelési viszonyokon alapuló strukturáló mechanizmusok relatív súlya.

Mindezzel kapcsolatban szembe kell néznünk azzal, hogy míg viszonylag széles körű és megbízható – jóllehet korántsem vitán felül álló – ismeretekkel rendelkezünk az osztálykülönbségek csökkenésének, az osztályok közeledésének folyamatáról, ugyanakkor sokkal kevesebbet tudunk a másik tendenciáról, a szocialista termelési viszonyokon alapuló strukturáló mechanizmusok, társadalmi különbségek és egyenlőtlenségek természetéről.

b) Az esélyegyenlőség megvalósulása

A Programnyilatkozat egyik legfontosabb politikai ígérete a fejlett szocializmus társadalmi viszonyairól, hogy ott a korábbiaknál lényegesen nagyobb esélyegyenlőség valósulhat meg. Ez szorosan összefügg azokkal az alapvető folyamatokkal, melyeket mint a fizikai és a szellemi munka, a város–falu ellentmondása okozta különbségek feloldásaként, továbbá a személyiség sokoldalú kibontakoztatása lehetőségeként fogalmazunk meg.

Az objektív és szubjektív feltételektől befolyásolt *lehetőségek és esélyek* egyike azoknak a kérdéseknek, melyek ma közvéleményünk figyelmének középpontjában állnak. Leszámítva a néhol tapasztalható demagógiát, szubjektív törekvéseket, a lejátszódó folyamatainkban van bizonyos reális társadalmi-gazdasági alapja a probléma kiéleződésének. Különösen három tényezőben ragadható meg ennek oka:

– A pozitív gazdasági, társadalmi, életszínvonalbeli változások (szakképzettség, műveltség, urbanizáció, jövedelemszintek, szocialista demokrácia stb.) jelentősen megnőtt igényekben fogalmazódnak meg, s a szükségleteknek egy általánosan magasabb szintjét tartjuk természetesen, a mai fejlettségünkkel adekvátnak. Hozzájárul ehhez országunk nemzetközi nyitottsága is, hiszen az utazások, a tömegkommunikációs csatornák stb. szintén befolyásolják a „szükséglet-formálást”.

– Jelentős erőfeszítéseink ellenére sem sikerült gyökeres változást elérni abban, hogy a családi és a regionális különbségek lényegesen befolyásolják, nemegyszer meghatározzák az életutakat. Különösen a tanulási és a műveltségi viszonyokban jelentkezik ez. Ma az egyéni mobilitás fő útja az iskolai út lett, s ez főleg az eltérő indulási feltételek miatt – a korrekciós mechanizmusok ellenére (a hátrányos helyzetűek preferálása, a „SZET”-csek, az esti-levelező képzés stb.) – gyakran ma még sokféle, indokolatlan és sokszor társadalmilag káros egyenlőtlenségeket indukáló mechanizmusként hat.

– Elosztási és jövedelmi viszonyaink ma – egymással ellentmondónak látszó,

mégis együtt ható – kettősséggel jellemezhető: míg messze nem valósul meg a munka szerinti indokolt differenciáltság (s az egyéni jövedelmekben a helyesnél nagyobb a nivellálódás), addig a munkával nem arányos, a munkától nem függő, a társadalom rovására jelentős jövedelmek is keletkezhetnek és keletkeznek. Társadalmi folyamataink szempontjából két szélsőség okoz feszültséget: egyik oldalon viszonylag nagy számú népességnek alacsony az egy főre jutó jövedelme (nagy családosok, nyugdíjasok, alacsony keresetűek, cigánylakosság), másik oldalon egy szűk réteg indokolatlanul magas jövedelemmel, vagyonnal rendelkezik (borravalós szakmákban, egyes szolgáltatási tevékenységben, örökölt vagyonokkal kapcsolatban, a spekulációk hasznélvezői stb.). Természetesen – jellegét, forrásait és méreteit nézve – világos, hogy nem a tőkés polarizáció jelenik meg valamiféle szocialista mázban, hiszen ezt gazdasági, társadalmi viszonyaink és alapjában jól működő szabályzó rendszerünk biztosítja. Azonban maga a tendencia nem felel meg szocialista elveinknek, törekvéseinknek, s ezért az ellene folyó küzdelemre továbbra is nagy figyelmet kell fordítani.

Az esélyegyenlőséggel kapcsolatban a jövedelmekben mutatkozó ilyen jelenségek társadalmi hatásai, következményei különösen két vonatkozásban jelentkeznek. Egyrészt a képességektől és a végzett munkától független tényezők lényeges előnyöket és hátrányokat okozhatnak az életpálya terén. Például egyes fiatalok szakmai lehetőségeit és személyisége kialakulását is sokszor igazságtalanul meghatározza, hogy lakást, örökséget, kocsit stb. kapnak hazulról, míg az ifjú korosztály zöménél a pályakezdés legalább első tíz éve az egzisztencia megteremtésének időszaka. Másrészt – s ez nagyon fontos – a jövedelmek negatív hatása abban tükröződik, hogy hamis értékrendek, társadalmi presztízsek alakulhatnak ki, melyek leküzdése nemcsak az ideológia, a tudatformálás feladata.

Társadalmunk folyamatainak helyes megítélése és megértése szempontjából nagyon fontos, hogy azokat, s valamennyi jelenséget, a maga valóságos tartalmában és nagyságrendjében értékeljük. Torz képet kapnánk, ha a jelzett feszültségeket, ellentmondásokat tartanánk mai jövedelmi, egyenlőségi viszonyaink fő jellemzőinek. Ellenkezőleg: alapjában egészségesek a kialakult társadalmi mozgások, a közgondolkodásunk, s éppen ezért jelennek meg élesen, exponáltan ezek, az elveinkkel, politikánkkal és gyakorlatunkkal össze nem férő, azoktól idegen tünetek. A leküzdésükhöz szükséges eszközök is csak kis részben speciálisak: fő eszközük a szocializmus objektív viszonyainak fejlesztése, előrehaladása, a tudatos társadalmi irányítás és szabályozás, s az olyan megkülönböztetett társadalompolitikai törekvések, amelyek a család, az ifjúság, a nők, az öregek stb. helyzetére vonatkoznak, vagy amilyen az általános szociálpolitikai koncepciónk (azaz a jelenleginél differenciáltabb jövedelempolitika mellett a társadalmi igazságosságot szolgáló kompenzáció megvalósítása).

A SZOCIALIZMUS POLITIKAI RENDSZERÉNEK FEJLŐDÉSE ÉS A SZOCIALISTA DEMOKRÁCIA MEGHATÁROZÓ SZEREPE

Az MSZMP XI. kongresszusa óta eltelt időszakban a politikai rendszer, a szocialista demokrácia kutatásában több jelentős társadalomtudományi eredmény született. Ezek elsősorban a pártok közötti nemzetközi együttműködés termékei, melynek e témában az MSZMP a koordinátora. A hazai kutatók is lényeges kérdéseket vittek előbbre a megismerés, a megértés és a gyakorlati felhasználás útján.

Jelentős szerepe volt a magyar társadalomkutatásnak abban, hogy kimondotta: *a szocializmus érdekrendszeré is rendkívül strukturált* (természetesen a tökéletes viszonyoktól gyökeresen eltérő tartalommal). Politikai rendszerünk – politikai pluralizmus nélkül – alkalmas az érdekek kifejezésére és képviseletére. Döntési folyamatunkban ezek teret kaphatnak, s e mechanizmusok során a párt tölti be a politikai élet központjának szerepét. Pontos körülírást nyert a kritika és ellenvélemények lehetőségé, mozgásteré, elválasztva az ellenzékiiségtől (amely a szocializmussal szemben álló érdekek és törekvések számára követel intézményes képviseletet, s mely nem fér bele a szocializmus politikai rendszerének képletébe). A magyar társadalomtudományban az érdekkifejezés a demokratizmus tartalmi fejlesztésében fontos helyre került, a demokrácia egyik lényeges tartalmi kérdése ez. Politikai rendszerünk fejlesztését is ebben a tartalmi perspektívában kell szemlélnünk. A politikai rendszer demokratizmusa jó részben éppen ettől, az érdekkifejező funkciók alakulásától függ.

Nálunk is és más szocialista országokban is, a szocialista demokrácia fejlesztése nem tekinthető csak a politikai rendszer fejlődésével kapcsolatos folyamat részének. Szorosan összekapcsolódik ez a fejlett szocializmus egész koncepciójával. Minthogy a felépült szocializmus a kommunizmus alsó, éretlenebb foka, ezért ebben, a kommunizmus felé mozgásban találjuk meg a döntő választ a demokrácia funkciójára is. A kommunizmus majd a kommunista önkormányzat (önigazgatás) társadalmává lesz, így a felé való haladás szükségszerűen veti fel – hozzá vezető útként – a szocialista demokrácia fejlesztését. Ebben a megvilágításban a munkahelyi demokrácia, s benne az üzemi, szövetkezeti demokrácia kiemelésének elvi és gyakorlati jelentősége is világosabbá válik.

A szocialista demokrácia a szocializmus *belső lényegi vonása*, egyik alapvető ismérve. Nem lehet szűkíteni azt egyes meghatározott jogokra, valamilyen szervekre, formai megoldásokra. Valójában átfogja és áthatja a társadalom minden területét, s különböző oldalai egységes rendszert alkotnak. Bármely területről legyen is szó, a szocialista demokrácia fejlesztésével az a célunk, hogy még hatékonyabban mozgósítsuk a társadalom erőit a szocialista fejlődés meggyorsítására, a különböző érdekek összhangjának a társadalmi érdek elsődlegessége alapján való megoldására, a szocialista életmód, gondolkodás, kultúra általánossá válására, a társadalmi egyenlőség és a személyiség mind teljesebb kibontakoztatására stb.

A politikai rendszer más elemeinek – párt, állam, társadalmi szervek – fejlődési tendenciái a társadalmi folyamatok döntő részét alkotják. Ezek vizsgálata ma már egyre fontosabb helyet foglal el politikai és szakirodalmunkban.

Ideológiai tevékenység és szocialista tudatformálás a fejlett szocializmus építésének mai szakaszában

A szocialista tudatosság szerepének növekedése a fejlett szocializmus építésének objektív törvényszerűsége. Társadalmunk ugyanis most lép fejlődésének abba a szakaszába, amelyben szélesebb lehetőségek nyílnak az objektív társadalmi törvényszerűségek felismerésére és tudatos alkalmazására. A fejlett szocialista társadalom építésének szakaszában növekszik a szubjektív elem szerepe az objektív társadalmi-gazdasági folyamatok ellenőrzésében és irányításában. Ez egyben azt is jelenti, hogy a társadalmi élet minden területén új és új kérdések keletkeznek, amelyek alkotó megválaszolására már nem teljesen elegendők a korábbi tapasztalatok. Ezért növekednie kell a tudatosan cselekvő emberek számának, mert nélkülük elképzelhetetlen a termelőerők fejlesztése, a tudományos-technikai forradalom kibontakozása, a társadalmi egyenlőtlenségek felszámolása, a szocialista demokrácia szélesítése. A szocialista társadalmi tudat fejlődésében és az egyes emberek tevékenységének szocialista tudatosságában – mint valami fókuszban – egybegyűlik s tükröződik a fejlett szocialista társadalom megteremtésének minden lényeges kérdése.

Pártunk programnyilatkozata megállapítja: „Országunk fejlődésének most következő időszakában növekszik a tudati tényezők szerepe... egész társadalmunk fejlődésének egyik kulcskérdése a tudati viszonyok gyorsabb, erőteljesebb változása, a szocialista erkölcs és életmód általánossá válása.”¹

A szocialista tudatosság erősítésekor a társadalmi tudat *mai fejlettségének színvonalából* kell elindulni. Ezt az MSZMP XI. kongresszusán Kádár elvtárs a következőképpen értékelte: „Az utóbbi időben kettős folyamat ment végbe. A fő irányzat az, hogy erősödött, széles körben teret hódított a szocialista közszellem, amely nagyszerűen megnyilvánul a termelőmunka nagy sikereiben, a szocialista brigádmozgalomban, a szocialista munkaversenyekben, a kommunista szombatokban, a lakóhelyi önkéntes társadalmi munkában, az elemi csapások idején megmutatózó tömeges, példás helytállásban. Egyidejűleg társadalmunkban jelen vannak, sőt időnként még meg is élénkülnek a szocialista elveinkkel, céljainkkal, erkölcsi értékrendünkkel össze nem egyeztethető jelenségek is.”² A Központi Bizottságnak a XI. kongresszus óta végzett munkáról szóló határozata ugyancsak megállapítja: „Társadalmunkban, s ezen belül közéletünkben – elsősorban a társadalmi fejlődés adott szakaszának objektív állapota, de az ideológiai munka hiányosságai, az elvi útmutatások esetenkénti erőtlensége miatt is – még megtalálhatók a burzsoá ideoló-

¹ Az MSZMP XI. kongresszusának jegyzőkönyve. Kossuth Könyvkiadó 1975. 512. old.

² Az MSZMP XI. kongresszusának jegyzőkönyve. Kossuth Könyvkiadó 1975. 108. old.

gia, a nacionalizmus, gyakrabban a kispolgári gondolkodásmód és erkölcs maradványai, sőt újraéledésének tünetei.”³

A marxista-leninista eszmék napjainkban kétségtelenül a közgondolkodás meghatározó tényezői, a társadalmi tudat egésze azonban – törvényszerűen – elmarad a társadalmi létünk objektív gazdasági alapjaiban bekövetkezett változásoktól. Ez a fejlett szocializmus építésének alapvető ellentmondása, amelynek megoldásától az előrehaladás üteme függ.

A szocialista társadalmi tudat is az adott társadalmi viszonyok összességének talaján bontakozik ki. A lét és tudat dialektikája érvényesül a szocializmusban is, ezért a szocialista tudatformálás nem egyszerűen csak ideológiai és pedagógiai tevékenység, hanem egyben a létező politikai, gazdasági és társadalmi viszonyok szocialista jellegének folyamatos, állandó erősítése. Ugyanakkor a tudatosság vizsgálhatása a politikai, társadalmi-gazdasági folyamatokra nagyobb, mint a megelőző periódusokban; az elmélet hatékonyabban és gyorsabban válhat anyagi erővé, mint ez korábban történt.

Ideológiai és tudatformáló tevékenységünkben számolni kell a hosszú és rövid távon ható nemzetközi tényezőkkel. Nyilvánvaló, hogy a jelenlegi időszakban – mint ahogy a kedvezőtlenebbé vált nemzetközi gazdasági feltételek nehezebbé tették a belső gazdasági építőmunkát, úgy a nemzetközi ideológiai küzdelem fokozódása is újabb tényezőkkel „gyarapítja”, s nehezíti a tudatformálást, mert felerősít nem marxista nézeteket is.

Hosszú távon számolni kell azzal a ténnyel, hogy a nemzetközi ideológiai küzdelem erősödik; s ez a küzdelem objektív jellegű: nem az egyes személyek óhajától függ, azt lehetetlen „beszűntetni”, mint ahogy értelmetlen mesterségesen „élezni” is.

A politikai irodalomban gyakori az a megállapítás, hogy az enyhülés viszonyai között az ideológiai harc „éleződik”. Ehhez hozzá kell tenni, hogy ez nem a szavak élességét jelenti; ebben az értelmezésben az „éleződés” terminusa ugyanis nem ad elegendő magyarázatot a mai ideológiai küzdelem legfontosabb jellegzetességeire. Ma mindenekelőtt arról van szó, hogy a két rendszer közti osztályharcra is alkalmazható engelsi meghatározásban, amely a munkásosztály küzdelmeinek három egymással összefüggő területét tartja számon – a politikát, a gazdaságot, s az ideológiát – az enyhülés viszonyai között egyfajta súlypontáthelyeződés folyamata bontakozik ki az ideológia javára, s változik az *ideológiai küzdelem jellege is*.

a) A két rendszer közötti kapcsolatok fejlődése mind földrajzi, mind pedig tematikus értelemben kiszélesíti az ideológiai küzdelem frontjait. Számos, látszólag egyszerű, a mindennapi életben számtalanszor előforduló jelenségről avagy használati tárgyról kialakított vélemény *ideológiai problémává*, a „melyik rendszer a jobb” részkérdésévé válik. Ez tudományosan és történetileg megalapozott magyarázatot követel.

b) A két rendszer állampolgárai közötti személyes és informális érintkezés gyakorisága azt igényli, hogy a *rendszer értékeinek ismerete és védelme* váljék a szocialista országok állampolgárai magatartásának meghatározó elemévé.

c) Szükséges különbséget tenni az *eszmék harca és a pszichológiai diverzió között*. Mi az eszmék harcát vállaljuk. Felfogásunkban ez nem az emberek ellenségeskedését, hanem a barátságát és együttműködését szolgálja, mert a legnagyobb emberi értékre, az értelemre hat. Ugyanakkor az alantas ösztönökre és az értelem megcsúfolására építő pszichológiai háborút elutasítjuk. Természetesen nehéz az ellen-

³ Népszabadság, 1978. április 28.

tétes ideológiák létéből objektíve eredő eszmei harc és az ideológiai, pszichológiai diverzió közötti határt megvonni. Ebben a helsinki záródokumentum szolgál támpontként. Úgy véljük, hogy az eszmék harca nem korlátozhatja egyetlen szuverén állam jogát sem abban, hogy maga határozza meg törvényeit, s nem jelenthet beavatkozást a belügyekbe.

d) A nemzetközi ideológiai küzdelem folyamatosan erősödő vonása a *tudományok szerepének növekedése*. Bárha a polgári ideológia és a polgári társadalomtudományok apologetikus jellegűek, tévedés lenne azt hinni, hogy teljesen alkalmatlanok a valóság feltárására és a burzsoázia osztályérdekeit szolgáló, a valóság reális alakítására képes koncepciók kidolgozására. Ma nehezebb az apologetikát elválasztani a részletkérdésekben különösen figyelemre méltó eredményektől; éppen ezért az ideológiai harcban erőteljesebben kell mozgósítani a marxista társadalomtudományokat, s szembeállítani következtetéseiket a polgári tudomány próféciáival. Ez annál is inkább fontos, mert a polgári propaganda nagy aktivitással foglalkozik olyan globális kérdésekkel, mint az energia, a nyersanyag, az élelmiszer, a világtengerek erőforrásai, az emberi környezet megóvása, bizonyítani igyekeztén, hogy a válságát élő kapitalista rendszer mégis képes választ adni a kor kihívására, az egész emberiséget érintő problémák megoldására.

*

Mivel korunk alapvető tartalmát a kapitalizmusból a szocializmusba való átmenet képezi, ezért a kor alapvető ellentéte a kapitalista és a szocialista világrendszer között húzódik, s a nemzetközi ideológiai harc centrumában is a szocializmus kérdése mint az emberiség jövőjének egyetlen reális lehetősége áll. Ez magyarázza a polgári világ dühödt támadásait a szocializmus elmélete és gyakorlata ellen, s természetesen e támadások színváltozásait is.

Ma már nemcsak a marxizmus-leninizmus elmélete, hanem több mint fél évszázados történelmi gyakorlata is igazolja, hogy az ún. „demokratikus szocializmus”, az „etikai szocializmus” a „piaci szocializmus” különböző, főleg szociáldemokrata indíttatású teóriái nem vezetnek a társadalmi viszonyok szocialista átalakításához. Amikor elutasítjuk eme „hamis” szocializmusok teóriáit, változatlanul feladatunk marad, hogy elkülönítsük őket nemcsak a tudományos szocializmustól – ez az elkülönítés viszonylag egyszerűbb –, hanem az ún. ösztönös szocializmusok tengernyi megnyilvánulásától, amelyek mögött egyrészt a kapitalizmusból kiábrándult kispolgári tömegek útkeresése, másrészt az imperializmus politikai rabságából felszabadult heterogén osztályösszetételű, a társadalmi haladás leginkább megfelelő útjait, „boldogságot”, „jólétet” vagy egyszerűen csak emberhez méltó léte kereső tömegek állnak. A tudományos szocializmus és a nem marxista szocializmusok között természetesen nem lehetséges az ideológiai megbékélés; de az lehetséges, hogy a nem marxista szocializmusok elméleti és gyakorlati képviselői áttérjenek a tudományos szocializmus álláspontjára. Ezért ezen utóbbi szocializmus-koncepciók iránti kritikai magatartásunk alapelve a közeledés elősegítése a tudományos szocializmus elveihez.

Pártunk programnyilatkozata, amellett, hogy elismeri társadalmunkban a nem marxista ideológiák létezésének tényét, arra hív fel, hogy „a marxizmus-leninizmus eszméi uralkodóvá váljanak a társadalmi élet minden területén”.⁴ Nyilvánvaló,

⁴ Az MSZMP XI. kongresszusának jegyzőkönyve. Kossuth Könyvkiadó 1975. 512. old.

hogy ezt a célt egyszerre az egész közgondolkodásban nem lehet megvalósítani. De megjelölhetők az állami és társadalmi tevékenység azon területei, amelyeknek döntő szerepük van a tudatformálásban. E területeken az eszmei-politikai tevékenység mellett szervezeti eszközök is felhasználhatók azért, hogy perspektívában a munkásosztály világnézete az egész nép, az egész társadalom gondolkodásának, erkölcsének és műveltségének alapja és meghatározója legyen.

Ilyen területeknek tekinthetők mindenekelőtt a párt, a pártoktatás, a párt elméleti tevékenységének minden területe; a társadalomtudományi kutatások s a könyvkiadás hálózata; az állami alap-, közép- és felsőfokú oktatás területe; a politikai sajtó. Természetesen, a feladat megoldásában ezeken a területeken is az eszmei-politikai eszközök a legfontosabbak; ezek biztosíthatják ugyanis, hogy a marxizmus-leninizmus világnézetének befogadása és cselekvő elsajátítása az emberek *belső meggyőződéséből* történjék, s ne formális „elfogadáson” nyugodjék. Az előrehaladás a marxizmus-leninizmus eszméinek uralkodó, sőt egy későbbi fokon egyed-uralkodó helyzetéhez nem történhet másként, mint a meggyőzés, a viták, az eszmecserék útján, ahol az eszmei tévedésekkel eszmei igazságot állítunk szembe.

A marxizmus-leninizmus eszméi társadalmunkban a legnagyobb mértékben a politikai tudat szféráiban hatnak. Ez azt jelenti, hogy társadalmunk tagjainak túlnyomó többsége magáénak vallja a létező szocialista társadalmi rendszert, tevékenységével annak továbbfejlesztését kívánja szolgálni; a kapitalizmus-szocializmus világméretű harcában, amely egyben a béke és háború erői közötti küzdelem fő vonalát is jelenti, egyértelműen a szocializmus oldalán áll. Ugyanakkor, ez a szocialista jellegű politikai tudat még nem eléggé befolyásolja társadalmunk nagy részének személyes és családi terveit, életmódját, egész világnézetét.

A különböző eszmeáramlatok között az emberek jelentős részének életvitelére nagy befolyást gyakorolnak a *vallásos képzetek*. Hazánkban az egyházak és állam közötti politikai harc lezárult. Az egyházak támogatják a szocialista építőmunkát, de az is kétségtelen, hogy az állam és egyház közötti jó viszonyra építve nemcsak megőrizni, de a lehetőségek szerint terjeszteni is kívánják a vallásos világnézetet, amelynek teorémáit igyekeznek a szocializmus számára is „elfogadhatóvá” tenni. Ezzel is számolni kell tudatformáló tevékenységünkben.

A politikai tudat szférájában a mi eszmevilágunkkal szemben álló legerősebb tényező a *nacionalizmus*, amelynek gyökerei a régi polgári társadalom szülte tudatban erednek, de felerősödnek a saját szocialista társadalmunk ellentmondásai, a szocialista világrendszer s a szocialista közösség ellentmondásai és a nemzetközi kommunista mozgalomban zajló viták hatására is. Ez nemcsak magyar jelenség; a nacionalizmus különböző formákban tovább él más szocialista országokban is – s akció-reakció hatás eredményeként –, kölcsönösen felerősítik egymást. Ezért változatlan elv marad, hogy a népek összefogása érdekében, a kristálytisztá elvi pozíciók védelmezése mellett, kinek-kinek „saját” nacionalizmusa ellen kell elsősorban harcolnia.

A nacionalizmus elleni küzdelem mai alapvető követelménye az, hogy a jogos szocialista nemzeti büszkeséget megkülönböztessük és szembeállítsuk a nemzeti önteltséggel; a szocialista hazafiságot, a szocialista internacionalizmust pedig a kozmopolita „világpolgársággal”, s fellépjünk a szerencsésebb történelmi utat befutott fejlettebb tőkésországok gazdasági, tudományos, technikai eredményei előtti hajbókolással szemben. Mindez szükségessé teszi, hogy meghatározzuk a ma ható nacio-

nalista nézetek tartalmát, megjelenési formáit, amelyek gyorsan alkalmazkodnak a változó körülményekhez és gyakorta szocialista mázt öltenek.

Ebből a szempontból közelítve a nacionalizmus mai megjelenési formáihoz, a következő kérdések merülnek fel:

a) a „hagyományos” nacionalizmusnak a magyar felsőbbrendűséggel kapcsolatos képzetei ma úgy élnek tovább, hogy népünk szocialista építőmunkájának kétségbevonhatatlan sikereit elszakítják ezek forrásaitól – a párt helyes politikai vonalától, a tömegek szocialista elkötelezettségétől, a szocialista közösség lététől és együttműködésétől;

b) megmaradtak és hatnak még a „hagyományos” nacionalizmusnak az osztálymeghatározottság nélküli „magyarságra” csak mint nemzeti-faji etnikumra vonatkoztatott képzetei;

c) a „hagyományos” nacionalizmus éppen az osztálymeghatározottság nélküli „magyarság” álláspontjáról ítéli meg a politikai tudat formálásában fontos szerepet játszó nemzeti és egyetemes történelmet.

A haladó és reakciós hagyományok megkülönböztetése, az elnyomók és elnyomottak közötti különbségtétel, s annak pontos meghatározása, hogy a mai társadalmi rendünk milyen folyamatot, kit, s milyen eseményt tekinthet elődjének, ősenek – bárha, természetesen az egész nemzeti történetet „be kell vallani” – ma is a tudatformálás fontos kérdésfeltevése. Történettudományunkban alkotó, eleven viták folytak és folynak a múlt jelenre ható nagy kérdéseiről, alakul a magyar nép történetének marxista-leninista szintézise, amely – egyebek között – megfelelő módon elhelyezi népünk történetét az egyetemes történet nagy áramlataiban, s megfelelően kiemeli majd a szomszéd népek egymásra utaltságának tényét és szükség-szerűségét a társadalmi haladásért folytatott küzdelemben. A kutatások eredményeként szélesednek ismereteink a forradalmi és haladó hagyományokról, ezek jobban beágyazódnak nemzeti történelmünk egészébe, s így nemzeti önismeretünknek még inkább szervezesebb részévé válnak. Ugyanakkor kiemelkedő politikai események, jelentős történelmi évfordulók kapcsán napvilágot látott publicisztikai írások arról tanúskodnak, hogy még véglegesen nem küzdöttük le a konjunkturális szemléletet, a szenzációhajhászást – gyakran ugyanazon szerző tollából eredő –, divatos „deheroizálást”, avagy „heroizálást” s a történelmi múlt rosszul felfogott napi politikai igények szerinti „átformálását”.

A szocialista tudatformálás ma már nemcsak azt igényli, hogy különbséget tegyünk múltunk reakciós és progresszív hagyományai között, hanem azt is, hogy helyesen értékeljük, s a nemzeti történelem egységes folyamatába helyezzük el a forradalom és a progresszió táborának áramlatait, belső vitáikat, hogy helyesen lássuk az egységet és a különbséget Kossuth és Széchenyi, Petőfi és Arany, Károlyi Mihály és Kun Béla, József Attila és Babits Mihály, Schönherz Zoltán és Bajcsy-Zsilinszky Endre között – jóllehet valamennyiük tevékenysége a mai, szocialista Magyarország megeremtéséhez járult hozzá.

Nem kétséges, hogy a szocialista tudat és a szocialista erkölcs formálásában nagy szerepe van az irodalomnak, a művészetnek, a szórakoztatásnak; és az is kétségtelen, hogy a művészi alkotás folyamatának, a művészi teremtő erőnek, a valóság visszatükröződése lehetséges útjainak sokfélesége miatt is a marxizmus-leninizmus világnézetének, alkotói módszereinek elterjesztése ebben a szférában specifikus eszközöket, módszereket és bánásmódot igényel.

Pártunk kulturális politikája mindezt figyelembe veszi, és érvényesíti a kulturális tevékenység minden területén. Ezt tanúsítják a Központi Bizottság határozatai,

irányelvei és állásfoglalásai, az 1958-ban elfogadott művelődéspolitikai irányelvek, majd a közoktatásról, a közművelődésről, a kritikáról, a tudománypolitikáról, a művészet-politikáról a hatvanas évek végén, a hetvenes évek elején alkotott dokumentumok, s a végrehajtásuktól született állásfoglalások. Ezek egységes, összefüggő láncot alkotnak, amelyek pártunk következetes, változatlan elvi álláspontjának megfelelően határozzák meg a gyakorlati kultúrpolitikai teendőket a szocialista építőmunka különböző szakaszaiban, és ezek alkotják a fejlett szocialista társadalom kulturális életének kibontakoztatásáért végzett politikai, agitációs és propaganda tevékenység alapját is.

Témánk szempontjából *ma* a következő három fontos kérdést szükséges hangsúlyozni:

a) Az egyik annak az elemzése, hogy milyen *a kulturális alkotások tömeghatása*, és a tömegek kulturális igénye hogyan hat az alkotás folyamatára. Ez nem egyszerűen a sajtóban „agyonírt” közérthetőség problémája. Kulturális politikánk a pártosság, a realizmus, a népiség elveire épül, amelyek megvalósításának feltétele az „alkotók” és a „befogadók” helyes, egymás szellemi feszültségét fejlesztő kölcsönviszonya. Nagy veszély, ha a kulturális alkotó tevékenységet egyfajta „beltenyészetnek” tekintik, amelynek eredményessége elsősorban a társadalomtól elszigetelten élő kulturális alkotóműhelyek légkörétől, csak az alkotók lelki világától, közérzetétől függ. Ebben az esetben a szocialista kultúra alkotói is elefántcsonttoronyba kerülhetnek, műveiket legfeljebb az „értő” művésztársaknak, de nem a tömegeknek készítik. Ezért a szocialista irodalom és a művészetek társadalmi funkciójukat változatlanul az általános, a nagy tömegek életében naponta előforduló helyzetek, hősök, szituációk előremutató művészi ábrázolásával képesek betölteni – történjék ez a művészi megformálás bármilyen eszközével. Ezt elősegítendő, politikai és eszmei tevékenységünk feladata az, hogy az alkotókat mind közelebb és közelebb hozza a mai valósághoz, az életünkben meglévő ellentmondások feloldásán átívelő fejlődéshez.

b) A magyar irodalom és a művészetek pozitív töltésű történelmi tradíciója a határozott, *pártos közéletiség*, amely direkt módon is szolgálja a tömegek politikai tudatának fejlesztését. Öröndetes, hogy a mai magyar irodalom és művészetek kritikai közéletisége, a politikai tudatra koncentráltasága változatlanul „érvényben” van, s az irodalmi és művészeti alkotások zöme pozitív szerepet játszik a politikai tudat formálásában is. Ugyanakkor, nem mehetünk el szó nélkül ama jelenség mellett, hogy gyakorta az irodalom egyes szférái nemcsak a társadalmi viszonyaink pozitív előremutató bírálatának, hanem a konkrét valóságtartalmat nélkülöző kritikai elemzések színterévé is válnak. Ebből eredendően az irodalmi mezbe öltözött politikai kritika esetleges valóságtorzításai s a politikai tudatot romboló hatásai sem elhanyagolhatók, velük szemben határozottabban kell és lehet is fellépni a marxista műbírálat eszközeivel.

c) Mindennapi életünkben növekedik *a szabad idő*, amelynek eltöltése az életmód formálásának fontos tényezője, még akkor is, ha tudjuk, hogy a szocialista életmód fogalma felöleli a munkában, a közéletben, a családban végzett tevékenységet is. Ma a „szabad idő” jelentős részét plusz munkára és pénzkeresésre, vagy tanulásra, továbbképzésre, a másik részét zömében szórakozásra fordítják az emberek – különösen a fiatalok. A szórakozást nem lehet „semleges”-nek tekinteni; minden, ami itt történik, szerepet játszik a gondolkodás formálásában, mégpedig gyakorta „tudat alatti” hatásokkal terjeszt, vagy terjeszthet tőlünk idegen életideálok. Megkockáztathatjuk azt az igényt, hogy a szórakoztatás illeszkedjék szoro-

sabban a szocialista állam egyre szélesedő kulturális-nevelő tevékenységébe; megtartva természetesen szórakoztató jellegét, betöltve a pihenés, az erő regenerálásának funkcióját, a „lazítás” feladatait – de Hofi Géza szavaival élve, azon az alapon, hogy a rendszer mellett, a rendszerért is lehet „lazítani” és „röhögni”.

Ideológiai életünk alapvető jellegzetessége, hogy vitáink zöme általában a szocializmuson „belül” marad, s a szövetségi politika és ideológiai vita egységében oldódik meg. A marxizmus–leninizmus elméletének és gyakorlatának sarokköve, pártunk 60 éves történetének legfontosabb tapasztalata, hogy a munkásosztály saját osztálycéljait csak széles osztályszövetség élén haladva valósíthatja meg. A politikai együttműködés és ideológiai vita dialektikus egysége a forradalmi küzdelem minden szakaszában szerves része a párt társadalomformáló tevékenységének, s az ma is, a fejlett szocializmus építésének idején, ebben a szakaszban azonban lényeges új elemekkel gyarapodik.

Kiszélesedtek a szövetségi politika társadalmi-politikai alapjai. A szövetségi politika ma az alapvető osztály- réteg- s csoportérdekek azonosságán nyugszik. Az országon belül nincs számottevő objektív, a gazdasági viszonyokban gyökeredző alapja a szocializmus elleni tudatos, szervezett fellépésnek. Az MSZMP XI. kongresszusán elfogadott programnyilatkozat hangsúlyozza, hogy a fejlett szocializmus megteremtése össz nemzetzi cél lett.

A szövetségi politikának ma is elsődleges célja a legszélesebb tömegek mozgósítása a fejlett szocialista társadalom nap mint nap jelentkező feladatainak megoldására, a béke és biztonság megerősítésére, az emberiség társadalmi haladásának erőnkhez mért támogatására, a szocialista országok összefogásának erősítésére. Ma azonban ezt úgy tehetjük, hogy a szövetségi politika korábbi (antifasiszta, demokratikus, a szocialista alapok megteremtését célul kitűző) szakaszainál erőteljesebben építhetünk a napi és a távlati politikai, gazdasági, társadalmi célok egységes láncolatban történő elhelyezkedésének törvényszerűségeire.

A nemzeti összefogásban természetesen ma is különböző világnézetű emberek vesznek részt. Ez azonban nem elháríthatatlan akadálya az együttműködésnek, de nem is jelenti azt, hogy az együttműködés az ideológiai különbségek konzerválásának elvére épül. Ma a szövetségi politikának is szerves részévé válik a tudatos törekvés a szocialista erkölcs, a tudományos világnézet terjesztésére.

Joggal vetődhet fel a kérdés, hogyan fogjuk fel a politikai szövetség és az ideológiai különbség, a politikai azonosulás és az ideológiai, világnézeti tagoltság ellentmondását, s milyen álláspontot, magatartást alakítunk ki ezzel kapcsolatban?

Pártunk *a politikai szövetség elsődlegességét* hangsúlyozza. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy a politikai szövetség kedvéért elvi-ideológiai engedelmények tehetők, de azt sem, hogy magát a politikai szövetséget tesszük függővé ideológiánk azonnali elfogadásától. A politika prioritása azt jelenti, hogy az osztályharc konkrét követelményeiből indulunk ki, s a politikai célok megvalósításáért végzett közös tevékenységet tartjuk elsőrendűnek, mert meg vagyunk győződve arról, hogy ez biztosítja a legkedvezőbb feltételeket a marxizmus–leninizmus még szélesebb körű terjesztéséhez is, és arról, hogy a tömegek a tudományosan megalapozott ideológiához a tudományosan megalapozott helyes politika megvalósításában szerzett tapasztalatok útján jutnak el.

A marxizmus–leninizmus ideológiai pozícióinak erősítése azonban elengedhetetlen feltétele a politikai szövetség fejlesztésének, erősítésének és megszilárdításának is, hiszen minél szélesebb és mélyebb a marxista gondolkodásmód és világszemlélet elterjedtsége, a tömegek annál inkább képesek a párt politikai céljainak

cselekvő követésére. A párt ideológiai munkája fontos forrása a politikai szövetség tartósságának is. Az ideológia lebecsülése, háttérbe szorítása végső soron a politikai szövetség lazításához vezet. A szövetségeselek előtt is akkor van a pártnak politikai tekintélye, ha nem mond le a szövetség ideológiai kritériumairól, s ezzel is igazolja, hogy a szövetségi politika nem taktikai, hanem stratégiai kérdés. Ezért a politikai szövetségen belül is feltételezzük a baráti vitákat, ideológiánk aktív terjesztését és a tudatos munkát világnézetünk győzelméért.

A vitákat úgy kell folytatnunk, hogy a politikai szövetséget erősítsék, és vitapartnereink közelebb kerüljenek a marxizmus-leninizmushoz. Manapság nem olyan vitára van szükség, amely legyőzi és kitesztítja az ellenfelet, hanem olyanra, amely meggyőzi, befogadja és baráttá teszi a vitapartneret. A politikai együttműködés és az ideológiai dialógus sem időben, sem térben nem választható el egymástól, a szövetségi politika és az ideológiai vita érvényesítése korunk fokozódó követelménye és egymással összefüggő, egyidejűleg megoldandó feladat.

*

Az a megállapítás, hogy a társadalmi tudat elmarad a társadalmi léttől, nem vonatkozik a társadalom minden tagjára, illetve csoportjára. Sőt, éppen ellenkezőleg. Mivel a fejlődés objektív követelménye a szubjektív elem, a tudatosság növekedése, óhatatlanul növekszik azoknak az embereknek a száma, akiknek tudta nemcsak „adekvát” az adott társadalmi viszonyokkal, hanem, nem voluntarista és szubjektivistá módon, de mégis megelőzi azt.

Ez veti fel a forradalmiság, a kommunista forradalmár szerepének és a kommunista forradalmár példamutatásának kérdését mai társadalmunkban. Erről – mint ismeretes – sok vita folyt. Egyöntetű volt a végkövetkeztetés: a forradalmi magatartás konkrét formái a forradalom fejlődésével változnak; de forradalmi tettek nélkül nincs előrehaladás a fejlett szocializmus építésében sem. Megszületett a terminus is – a „hétköznapi forradalmiságról”. Ez abból a szempontból helyes, hogy ma a forradalmi példamutatás a múltbélihez viszonyított egyszerű, hétköznapiak tűnő tettekben is megnyilvánulhat; de nem jelenti csak azt, hogy az élenjárók ugyanazt a „hétköznapi” életet élik, mint a többiek. *Az élcsapat, a kommunisták, a forradalmárok szerepe nő, létszámuk is gyarapodik, s példájukat, életvitelüket egyre többen és többen kell, hogy kövessék. Az alapvető kérdés az, hogy milyen a tudatosságuk foka; – képesek-e „hegyeket elmozdítani”, azaz képesek-e meghatározó pozitív befolyást gyakorolni a környezetükre, s olyan példát állítani, amely kiemelkedik az átlagból, de követhető az átlag számára is.* Ez a mai, ha úgy tetszik, hétköznapi forradalmiság alapvető kritériuma.

A párt és az értelmiség*

Korunk egyik jellemző vonása, hogy a társadalmi, gazdasági fejlettség egy bizonyos fokát elért országokban – szoros összefüggésben a társadalmi élet szervezettebbé válásával, de különösen az oktatási rendszer és az egészségügyi ellátás kiterjedésével, valamint a tudományos, műszaki forradalom hatásaival – rohamosan nő az értelmiségiek, illetve az értelmiségi jellegű munkát végzők száma. Az értelmiségi munkakörben dolgozók az összes foglalkoztatottnak mind nagyobb hányadát teszik ki.

E folyamattal párhuzamosan az értelmiségi tevékenység karaktere is egyre inkább megváltozik. A hagyományosan felfogott, jórészt individuális tevékenységet feltételező értelmiségi munka mellett fokozott szerephez jut a nagyobb csoportokban végzett munka, amely nyíltabban és közvetlenebbül kapcsolódik a társadalmi munkamegosztás más helyein dolgozók tevékenységéhez.

Az átalakulás nagymértékben megváltoztatja az értelmiség társadalmi helyzetét: a rétegen belül csökkenti az ún. értelmiségi elit részarányát, a túlnyomó többséget pedig – éppen munkája jellegéből, munkakörülményeiből adódóan – más dolgozó rétegekhez, elsősorban a munkássághoz közelíti. Mindeme folyamatok kibontakozását a tőkés rendszerben számos körülmény hátráltatja, erejük azonban végül is az értelmiség számára is elősegíti a dolgozó osztályokkal való alapvető érdekazonosságának felismerését a tőkés vállalatok, a monopolitőkés állam, az imperializmus ellen, a békéért, a társadalmi haladásért vívott harcban.

Az értelmiség társadalmi helyzetében bekövetkezett – előzőekben csak vázlatosan jelzett – változások magyarázzák, hogy a munkásmozgalom társadalmi bázisa és szövetségeseinek tábora az elmúlt egy-két évtized során az értelmiség körében is jelentős mértékben kiszélesedett, s mind nagyobb értelmiségi és diák rétegek vesznek részt a haladó mozgalmakban. Mindez sok szempontból új módon veti fel a kommunista pártok és az értelmiség viszonyának kérdését is.

A szocializmust építő társadalmakban ezek a folyamatok szintén éreztetik hatásvukát, de a megváltozott társadalmi viszonyok következtében alapvetően másképp.

A fejlett szocialista társadalom építése során *növekszik a tudomány és a kultúra társadalmi szerepe*, felgyorsul a technikai fejlődés – s ezzel együtt nő az értelmiség társadalmi jelentősége. Az értelmiség helyzetét a szocialista társadalomban azonban mindezen túl döntően meghatározza az a társadalmi homogenizálódási folyamat,

* A Béke és szocializmus szerkesztősége ez év májusában a fenti címen nemzetközi tanácskozást rendezett. A cikk a szerző konferencián elhangzott előadása alapján készült.

amely a társadalom szocialista átalakulása közben végbemegy, és amely – felszámolva a kizsákmányolást, a volt kizsákmányoló osztályokat – fokozatosan közelebb hozza egymáshoz a dolgozó rétegeket, ezen belül az értelmiséget elsősorban a munkásosztályhoz. Alapvető jelentőségűnek tartjuk, hogy gazdasági, társadalmi, kulturális céljaink elérése, a szocialista „otthonteremtés”, az emberi kiteljesedés az értelmiségnek és a szocialista társadalom osztályainak egyaránt érdeke. Ez az érdekekaznosság az alapja a párt értelmiségpolitikájának, s annak a felelősségnek, amivel az értelmiség társadalmi problémáinkhoz viszonyul. Értelmiségünk ma már a nép részeként alkotó tevékenységében eggyé forr, céljaiban azonosul a munkásosztállyal.

Hogyan jutottunk el idáig?

Értelmiségünk az elmúlt harminc év során a társadalom egyik *legdinamikusabban változó rétege* volt. Létszáma hatszorosra nőtt, szakmai struktúrája is gyökeresen átalakult, ugrásszerűen megnőtt a műszaki, agrár, közgazdász és pedagógus pályán dolgozók részaránya. A felszabadulást követő népi demokratikus forradalom és szocialista átalakulás feloldotta az értelmiségi réteg zártságát, megszüntette kasztjellegét és szociálisan nyitottá tette az értelmiségi pályát. Ma már az értelmiség mintegy kétharmada olyan szülőktől származik, akik munkások, parasztok – vagy eredetileg azok voltak, és minden második szellemi foglalkozású olyan családban él, melynek tagjai között vannak munkások, parasztok is.

Az elmúlt időszak másik eredménye – amely természetesen elválaszthatatlan szociális összetétele és helyzete átalakulásától –, hogy megváltozott értelmiségünk *politikai-világnézeti arculata*, s munkájával, tetteivel bizonyítja, hogy a szocializmus ügye mellé állt. Mindezt természetesen nem problémáktól mentes, sima úton értük el. Abban, hogy úrrá tudtunk lenni a szocializmus építése során felmerült nehézségeken, hogy fel tudtuk számolni a bal- és jobboldali torzulásokat, hogy értelmiségünk mind nagyobb része, döntő többsége felsorakozott a szocializmust építő társadalmi rendszerünk, demokratikus államhatalmunk, pártunk mögé, döntő szerepe van az MSZMP következetes elvi, a gyakorlatban bevált szövetségi politikájának.

A munkásosztály és az értelmiség között kikovácsolódott szövetség objektív alapokon nyugszik. A munkásosztály történelmi hivatását csakis a parasztsággal és más társadalmi rétegekkel, köztük az értelmiséggel kialakított szövetségben valósíthatja meg. Az értelmiség alkotó munkája nélkül a szocializmus, a kommunizmus nem építhető fel. Ugyanakkor nemcsak a munkásosztálynak van szüksége az értelmiségre, az értelmiség is csak a szocializmusban tudja maradéktalanul kibontakoztatni képességeit, tudását, csakis a munkásosztály vezetésével tud eleget tenni legszenvedőbb hivatásának, a társadalmi haladás, a nép szolgálatának. Ez a szövetség az egyik biztosítéka társadalmi haladásunk töretlenségének. Nem véletlen, hogy ellenségeink az ideológiai diverzió eszközeivel is törekszenek e szövetség megbontására.

A munkásosztály politikáját kifejező és megvalósító párt és az értelmiség szövetsége nem elvont, nem csupán hosszabb távon érvényesülő tétel, hanem a gyakorlati munka mindennapjait átszövő valóság. Pártunk minden fontos, a társadalmi fejlődést befolyásoló kérdés megítélésében és megválaszolásában számít az adott szakterület legjobbaira, s a vizsgált kérdések elemzésébe, a politikai döntések előkészítésébe, megalapozásába rendszeresen bevonja a területen dolgozó legjobb szakembereket és emellett más kérdésekben is várja kezdeményezéseiket, javasolataikat.

Pártunk immár rendszeressé vált gyakorlata, hogy a kongresszusain felmerülő legfontosabb, elmélyültebb tudományos kutatómunkát, elemzést igénylő elméleti,

társadalompolitikai kérdéseket 3-4 évre szóló *kutatási megbízások* formájában is megfogalmazza, és ezek a témaajánlások ezután beépülnek a kutatóintézetek, egyetemek középtávú kutatási terveibe. Példaként hadd említsünk néhány, a X. kongresszus után megfogalmazott ilyen jellegű „megrendelést”: hogyan alakulnak szocialista társadalmunk osztály- és rétegviszonyai, hogyan alakul demográfiai helyzetünk és melyek a születések számának növeléséhez szükséges szociálpolitikai és egészségügyi feladatok. A XI. kongresszus után, 1975-ben a világgazdaságban bekövetkezett, számunkra kedvezőtlen változások hatásainak feltárására olyan kutatások indítását kezdeményeztük, melyek révén jobban megismerhetők a világgazdaságban végbemenő folyamatok, ezek hatásai a magyar gazdaságra, s megfogalmazhatók a legfontosabb tennivalók. Hasonló céllal indultak többek között azok a kutatások is, amelyek a fejlett szocialista társadalom sajátosságainak mélyebb megismerésére irányulnak, vagy amelyek a szocialista életmód feltételeinek, fejlődési tendenciáinak körvonalazásával hivatottak hozzájárulni a politikai döntések tudományos megalapozásához. Ezek a feladatok azonban nem csupán azért jelentősek, mert az elért eredmények és felismerések, a konkrét helyzet konkrét elemzése alapján a valóságos folyamatok, összefüggések ismeretében jobb döntéseket lehet hozni, emelni lehet az irányító munka színvonalát. Legalább ennyire fontos – tapasztalataink szerint – az is, hogy a mai problémák megoldása, a marxizmus alkotó alkalmazása, az új kérdések megválaszolása megtermékenyíti az egyes tudományágakat, elmélyíti a társadalomtudományok művelőinek marxista kultúráját. A marxizmus-leninizmus elmélte és módszere ma sokkal szervezettebben van jelen a kutatómunkában, s hatja át a tudományos életet, mint korábban.

Az értelmiség bevonása a *politikai döntések előkészítésébe* – például az oktatás-politikai, közművelődés párhathározatok kialakítása során – azt eredményezte, hogy a párt és állami szervek által elhatározott feladatok végrehajtása is gyorsabb, gördülékenyebb lett. A gyakorlatban igazolódott, hogy azok, akik részt vesznek egy politikai döntés előkészítésében – a Központi Bizottság tudománypolitikai irányelveinek kidolgozásában például több mint kétszáz vezető tudós, szakember vett részt –, a döntés megvalósításában is a párt politikája legjobb képviselőinek bizonyulnak.

Az értelmiséggel való kapcsolat azonban nem szűkíthető le a nagy horderejű – s ebből fakadóan viszonylag ritkán jelentkező – feladatok kimunkálására. Nem szűkülhet le ez a kapcsolat abban a vonatkozásban sem, hogy csak a kiemelkedő, illetve vezető beosztásban levő értelmiségiek hallgathatják szavukat a mindennapok és a távlatok problémáival kapcsolatban, hanem biztosítani kell az értelmiséggel való szélesebb kapcsolattartást is.

Az országos és helyi irányító szervek, a vállalatok, szövetkezetek munkájában mind nagyobb teret nyer a döntéseket megelőző széles körű véleménycseré, a dolgozók tájékoztatása és véleményük figyelembevétele. Mindez lehetőséget teremt a véleménynyilvánításra, arra, hogy a dolgozók képességeik, érdeklődésük szerint bekapcsolódhassanak a társadalmi fejlődésünkkel vagy a helyi, vállalati feladatokkal összefüggő kérdések megválaszolásába, a megoldások közös keresésébe. Mind nagyobb szerepe van ebben az értelmiséget összefogó tudományos egyesületeknek, társaságoknak, művészeti szövetségeknek s más fórumoknak, vagyis az egyes szakterületekhez kötődő társadalmi szervezeteknek. A szakmai társaságok, szövetségek szervezett erőt jelentenek a fejlett szocialista társadalom építésében.

Az értelmiségnek – a mérnököknek, orvosoknak, vagy művészeknek – növekvő részt kell vállalnia a *művelődési igény felkeltéséből*, a képességek és készségek ki-

bontakoztatásából, általában a személyiségformálás tennivalóiból. Értelmiségünk az elmúlt évek tanúsága szerint e feladatban is jelentős mértékben vesz részt. Nemcsak saját művelődési törekvéseinek adott hangot, hanem a demokratizmus kiszélesítését elősegítő széles körű ismeretterjesztésből is egyre jobban kivesszi a részét. Célunk az, hogy az értelmiség társadalmi szerepének ez a szélesebb értelmezése mind teljesebb legyen, s az értelmiség közéleti aktivitásának fórumai, lehetőségei szocialista társadalmunk érdekében tovább szélesedjenek, fejlődjenek, s tartalmasabbá váljanak.

*

Szocialista társadalmunk alapvető érdeke az objektív valóság minél pontosabb ismerete, a természet, a társadalom, az emberi világ törvényszerűségeinek, jelenségeinek, minőségeinek feltárása, a korszerű társadalmi önismeret erősödése és általánossá válása. A tudomány és a művészet, mint a valóság megismerésének és átalakításának sajátos formái, kiemelkedő szerepet játszanak ebben. Ebből a tényből kiindulva valljuk, vállaljuk és ösztönözzük a tudományos és művészi *alkotószabadság* érvényesülését: hiszen egyrészt az objektív tudományos és a hiteles művészi igazság, másrészt az alkotói szabadság egymást feltételezik, egymásnak letéteményesei. Alkotó értelmiségünk a bizalomra bizalommal válaszol. Óriási többsége felelősen él az alkotószabadsággal, érti, tudja, átéli és képviseli, hogy a szabadság elválaszthatatlan a felelős társadalmi feladatvállalástól, a haladás melletti elkötelezettségtől.

A szabadság azonban – felfogásunk szerint – nem „parttalan” és egységben van a felelősséggel. A tudományban az alkotói szabadság mindenekelőtt azt jelenti, hogy nálunk nincs egyetlen olyan téma, tudományos probléma, melynek elemzése, kutatása ideológiai szempontból tabu lenne. Nincsenek tiltott témák és előírt következtetések, a kísérleteket és az eredményeket a tudományos igazságértékük, illetve a gyakorlat próbája hitelesíti. Ugyanakkor a társadalom objektív szükségletei, az anyagi eszközök korlátozottsága nagymértékben meghatározzák, hogy milyen témát milyen ráfordítással, milyen széles keretek között kutathatunk. S természetes az is, hogy társadalmi érdekeink szabják meg az egyes, főleg a még kiérleltlen kutatási eredmények nyilvánosságra hozatalát. A nemritkán egymásnak is ellentmondó következtetések ütköztetése elsősorban szakmai fórumokon folyik, és a kutatási eredmények szélesebb körű nyilvánosságra hozatala – főleg a társadalompolitikai érdekű kérdések kapcsán – csakis felelős, az eredményeket hitelesítő vita után történhet, amelynek során mérlegelni kell a közlés várható hatását is.

Művészeti életünkben az alkotói szabadság támogatása mindenekelőtt a szocialista művészet, az elkötelezett, realista törekvések támogatását, a művészet és valóság, a művészet és nép kapcsolatának elmélyítését jelenti. Pártunk egyetlen alkotónak sem ír elő kötelező témát, stílust, műfajt. Tudjuk és valljuk, hogy a szocialista alkotás elsősorban a világképen, a valósághoz való viszonyon múlik. A formai újítás, a témaválasztás és stílus szabadságának azonban mindig az a mértéke, hogy mennyire hiteles tartalmilag, mennyire segíti a társadalom ábrázolását, mennyire képes a társadalomhoz szólni. A művészi önkifejezés és szabadság kibontakoztatásának bátorításával összhangban fogalmazta meg pártunk programnyilatkozata: „A művészetek a szocializmusért folyó harc, a teremtő munka, a dolgozó ember hiteles ábrázolásával segítsék a szocialista tudat alakítását.”

A valóság hiteles művészi ábrázolásától, a szocialista realista művésztől elválaszthatatlan a társadalmi haladással, fejlődéssel szükségszerűen együtt járó ellentmondások, emberi konfliktusok megfogalmazása, érzékeltetése is. Nem az a kérdés, hogy a művészi alkotások foglalkozhatnak-e izgalmas, az ellentmondásokat hordozó társadalmi jelenségekkel, a feszítő gondokkal, a létező hibákkal vagy sem, hanem az, hogy milyen módon teszik ezt: szocialista világnézettől, valóságismerettől, tudatosságtól ihletetten-e, reális, történelmi-társadalmi összefüggéseikben ábrázolják-e valóságunk kritizálendő jelenségeit, hiányosságait. Hogy képesek-e érzékeltetni a társadalmi valóság, egyén és közösség valóságos viszonyait, hogy – az egyes művészeti ágak sajátosságainak jegyében – szocialista szellemű „választ” adnak-e társadalmunk, az egyéni élet ellentmondásaira, új „kérdéseire”. Bemutatják-e azokat a tendenciákat és erőket, amelyek az adott konkrét történelmi helyzetben nem is mindig, de végső soron s hosszabb távlatban biztosítékát jelentik az adott gondok, ellentmondások történelmi megoldásának, vagy meghaladásának.

Alkotóink túlnyomó többsége egyetért a párt politikájával, nemzeti programnak, cselekvési alapnak, művészileg is ösztönző „feladatnak” tekinti a fejlett szocialista társadalom építését. A tudatosan szocialista elkötelezettségű művészek mellett azokra is áll ez, akiknek világnézete, művészi termése még nem egyértelműen marxista-leninista: tartalmaz a polgári világnézettől motivált vonásokat, tévedéseket is. Senkit nem kényszerítünk nézetei feladására, s művészeti életünk teret ad minden valóban humánus alkotásnak, minden művészi értéknek. Ugyanakkor a párt szövetségi politikájának jegyében *elvi vitát folytatunk* a nem marxista nézetekkel. A politikai szövetség és az ideológiai vita együttes kezelése nem a művészi, az értelmiségi terület, a kulturális politika speciális kérdése, ennél szélesebb, általánosabb, az egész politikai szférára vonatkozó kérdés, de – tegyük hozzá – a kulturális terület érzékenyebb ebből a szempontból, ezért erre a kérdésre e területen fokozottabb figyelmet kell fordítani. A vitával az az egyik célunk, hogy világossá tegyük saját álláspontunkat és megvédjük eszméink tisztaságát, a másik cél viszont az, hogy ily módon is erősítsük a politikai szövetséget, hogy a politikailag szövetségeseket ideológiailag is meggyőzzük, közelítsük őket a marxizmus-leninizmushoz. Tapasztalataink azt mutatják, hogy a következetes elvi vita nem gyengíti, hanem erősíti a politikai szövetséget. Ebben az összefüggésben kiemelkedő jelentősége van a marxista kritikának, amely a szocialista értékrend tudósítását, támogatását, a formalizmus és a dekadencia esetleges megnyilvánulásainak éles bírálatával kapcsolja össze.

A publikációs szabadságból, a nyilvánosságból is kizárjuk az „ordas eszmék”, az elvadultság, a gyűlölködő embertelenség megnyilvánulásait, a társadalmi rendszerünkkel szemben ellenséges, antiszocialista, a közérkölcöket sértő törekvéseket. Ezeknek a mi marxista-leninista szabadságfelfogásunkban nincs szabadságuk. Szabadabbá tesszük azonban minden értékes mű útját, amely a szocializmusért, az emberi haladásért emel szót, támogatunk, kiadunk, bemutatunk, színpadra segítünk minden olyan művet, amelyet az emberbe vetett bizalom hat át.

*

Az értelmiségpolitika megvalósításának az előzőekben vázolt néhány fontosabb gyakorlati feladata rendkívül *differenciált módszereket* igényel. Politikánk e területen is csak akkor lehet credményes, ha nemcsak az értelmiség általános sajátosságait vesszük figyelembe, hanem azon belül a különböző értelmiségi csoportokét is,

s ha el tudunk jutni az egyes emberekhez. A differenciálásnak – megítélésünk szerint – sokféle módjára van szükség. Különbséget kell tenni például az értelmiségi tevékenységnek a gazdasági és a társadalmi élet főbb ágai szerint. Amikor pártunk az ország előtt álló feladatokról, a fejlett szocialista társadalom építésében soron következő teendőkről szól, a társadalmi munkamegosztásban elfoglalt hely szerinti különbségeket is igyekszik figyelembe venni, tehát a munkatevékenység sajátosságaira tekintve is politizál. Vagyis – az értelmiség különböző rétegeinél maradva – a párt általános politikáján túl – bizonyos leegyszerűsítéssel – a pedagógusokhoz elsősorban a párt oktatáspolitikájának, a kutatókhoz a párt tudománypolitikájának megvalósításán keresztül jutunk el. Azt tapasztaljuk, hogy ily módon a párt céljai, törekvései igen közel hozhatók az egyes emberekhez, konkrétan értékelhetők a feladatok, s világosabbakká tehetők az összefüggések a párt általános politikájával éppúgy, mint a napi tennivalókkal.

A párt értelmiségpolitikájának megvalósítása során megkülönböztetett figyelem irányul az ún. „humán” értelmiség munkájára, eszmei-politikai arculatának alakítására. Természetesnek kell ezt tekinteni, hiszen a humán értelmiségi munkájához közelebb állnak az ideológiai, társadalomtudományi kérdések, jelentős részben maguk is részt vesznek a közvélemény formálásában, s társadalmi hatásuk is – tevékenységük jellegéből fakadóan – közvetlenebbül nevelő jellegű, tudatformáló hatású, mint más értelmiségi csoportoké. Ezért itt a pártirányítás közvetlenebb. Alapvető, hogy társadalomtudásaink, művészeink politikai megnyerésében elszűrők legyünk, s egyes negatív megnyilvánulások esetén se feledkezzünk meg azokról az értékekről, amit társadalmunk számára jelentenek. Ugyanakkor határozottan fel kell lépünk az ellen, ami tevékenységükben, nézeteikben káros, ami idegen szocialista eszmeiségünkől.

Nem titkoljuk: nem azért dolgozunk, hogy rögzítsük a jelenlegi ideológiai helyzetet, hanem azért, hogy előremenjünk, segítsük a marxizmus–leninizmus térhódítását. Ezért is, és mert folytatódik a burzsoázia ideológiai támadása, növekszik a kulturális területen folytatandó eszmei harc jelentősége. Mi azt valljuk: a nem marxista nézeteket eszmei fegyverekkel kell legyőzni. Csak ez az elvi, következetes politika eredményezheti, hogy értelmiségünk megértse és elfogadja a szocialista társadalom perspektíváját, a mindennapi munka és elvi vita során meggyőződjön politikánk igazáról, s őszintén, belső meggyőződésből vállaljon részt annak megvalósításából.

Különösen fontos az állandó kontaktus az *értelmiség utánpótlásával*, az egyetemi ifjúsággal. Az egyetemeken folyó nevelőmunka célja, hogy ifjúságunk kommunista szellemű és világnézetű legyen, hogy szakmailag, közéleti tevékenységében, erkölcsiben szocialista értelmiséggé váljon. A párt, az állami és társadalmi szervek mind nagyobb gondot fordítanak a nevelőmunka, az egyetemi hallgatók öntevékenységeinek, felelősségtudatának fejlesztésére. Ennek egyik jelentős eszköze a társadalom feladataiból való részvállalás, amelynek skálája a nyári építőtáboroktól, a hátrányos helyzetben, rosszabb körülmények között tanuló középiskolás diákokat segítő tanulmányi akciókon és a szakmunkástanulók között végzett kulturális munkán keresztül a falusi kultúrotthonok segítségéig terjed. Ezen a téren is azt valljuk: társadalmi felelősségre csakis társadalmilag hasznos munkával lehet nevelni. Az egyetemi ifjúság körében – persze nem látványos kampányokkal – fokozni kívánjuk a párt közvetlen befolyását, s mindjobban előtérbe állítjuk a párttaggá nevelést. Ma még kevés a hallgatók között a párttagok száma, de ezen a téren is előrelépés várható.

Társadalmi-gazdasági fejlődésünk eredményeként – mint már jeleztük – az értelmiség szakmasztruktúrájában igen nagy változások következtek be. Különösen szembeötlő a műszaki értelmiség számarányának növekedése, amely ma a pedagógusok után a legnagyobb értelmiségi csoportot alkotja. Azzal kell számolnunk, hogy a gazdasági növekedés intenzív vonásainak előtérbe kerülésével egyre jelentősebbé válik a műszaki értelmiség társadalmi szerepe, s mind többen töltenek be közülük vezető beosztásokat. Ezzel kapcsolatban néha nálunk is felvetődik a technokrácia problémája.

E nézettel szembeni álláspontunk egyértelmű. Nem a technokrata a társadalom elhivatott vezetője. Mind több műszaki értelmiség kerül a mi szocialista társadalomban is vezető posztokra, de ez nem jelenti azt, hogy a műszaki értelmiség a társadalom vezető ereje. Az a politika, amelynek megvalósításáért dolgozik, a munkássztyály politikája, és a párt vezető szerepe érvényesülését biztosítja munkájával, amely a szocialista társadalom felépítésének alapvető feltétele. Nemhogy a technokraták vették volna át a vezetést, a gondunk inkább az, hogy még mindig alacsony a felsőfokú végzettséggel rendelkezők aránya a gazdasági vezetők között (nem éri el az 50^{0/0}-ot), s a műszaki munkakörben dolgozóknál is – a középszintű vezetők között – csak minden harmadik vezető rendelkezik diplomával. Erőfeszítéseinket arra irányítjuk, hogy emelkedjen a vezetés színvonala, s ez azt is jelenti, hogy mind több tekintélyes szakember vegyen részt az irányító munkában. Mi a „technokrata” kifejezést olykor a beszűkült, csak saját szakmai kérdéseivel törődő szakemberre vonatkoztatjuk. Feladatunk, hogy mind kevesebben legyenek ilyenek, s mind többen azok, akik segítik környezetükben a kultúra terjesztését, a szocialista brigádok „szocialista módon élni, dolgozni és tanulni” jelszavának mind teljesebb megvalósítását.

A párt értelmiségi politikája megvalósításának fontos feltétele a szellemi foglalkozásúak ideológiai nevelése, a marxizmus-leninizmus térhódításának állandó fokozása körükben. Az értelmiség politikai megnyerésében döntő jelentőségűnek azt az elvi alapokon álló politikát tartjuk, amelyet pártunk folytat. A marxizmus-leninizmus elveinek érvényesítése a mindennapokban, a gondjaink, problémáink őszinte és nyílt kezelése, szövetségi politikánk megvalósítása, állandó fejlesztése teremtettk és teremtik meg azokat az alapokat, amelyekre építve elértük, hogy az értelmiség a szocializmus ügye mellé állt.

Szorosan összefügg ezzel, hogy növekedett a marxizmus-leninizmus esti egyetem népszerűsége, széleskörűvé vált az ideológiai-politikai önképzés, nagy érdeklődés tapasztalható a munkahelyeken működő különböző vitakörökben és szemináriumokon. Mindez jelzi, hogy kialakult az ideológiai alapképzés állandó és rendszeres megújításának gyakorlata, ezen túl azt is, hogy megnőtt az ilyen irányú műveltség presztízse. Pedagógusaink, tudósaink, orvosaink, mérnökeink, művészeink ma már a marxizmus-leninizmus tudományos alapjainak ismeretében, nagy részük a világnézet szellemében végzi munkáját. Megnyilvánulásai – köztük a bíráló, kritikai észrevételek is – döntően a szocialista társadalomépitő munka meggyorsítására, elért eredményeink meghaladására, fogyatékoságaink leküzdésére irányulnak. Előrehaladtunk azon az úton, hogy szocialista társadalmunk értelmiségéből szocialista értelmiség váljék.

Felnőttoktatás és társadalmi mobilitás

Az iskola és a társadalmi struktúra összefüggésével foglalkozó hazai szociológiai kutatások eredményei alapján ma már kielégítő képet tudunk alkotni az iskola szerepéről a társadalmi mobilitás befolyásolásában. Ugyanakkor megállapítható, hogy az iskolai felnőttoktatás mobilitási funkciójának elemzésében igen nagy a lemaradás. Jóllehet e terület nem került el teljesen a kutatók figyelmét, a felnőttoktatás mobilitásban betöltött szerepének tisztázása jórészt még megoldásra vár.

E tanulmány kettős feladatra vállalkozik: egyfelől a rendelkezésre álló statisztikák és kutatási eredmények alapján átfogó képet igyekszik adni arról, hogy az iskolai felnőttoktatás a felszabadulást követő nagy társadalmi-gazdasági változások idején milyen szerepet töltött be a társadalmi átrétegződés folyamataiban. Másrészt, a mobilitás várható tendenciáit is mérlegetve, azt elemzi, hogy miként alakul az esti és levelező tagozat mobilitási funkciója a következő másfél-két évtizedben. E konkrét kérdések elemzése előtt röviden érintenünk kell a közoktatási rendszer mobilitási funkciójának néhány társadalmi összefüggését.

A társadalmi mobilitás eredendően nem iskolai, pedagógiai jelenség. Ezért a közoktatási rendszer mobilitási funkciójának lényegét csakis azokkal a jelenségekkel és folyamatokkal összefüggésben lehetséges feltárni, amelyek a gazdasági, társadalmi viszonyokban mennek végbe. A társadalmi mobilitást tehát alapjában az iskolához képest külső társadalmi viszonyok szabályozzák. Maga a közoktatási rendszer csupán a mobilitás „közvetítésének”, kanalizálásának a feladatát tölti be. Mindez azonban nem azt jelenti, hogy az iskola egyáltalán nem formálja, alakítja a mobilitási folyamatokat. Az iskola elsősorban a *mobilitási esélyek* befolyásolásában tölt be jelentős és önálló szerepet. Ez azzal függ össze, hogy ma a társadalomban az objektíve is magasabb státust jelentő pozíciók elérésének a megfelelő iskolai végzettség (szakképzettség) megszerzése az egyik legfontosabb feltétele, s az egyének mobilitási esélyei az iskolában elért eredménytől nagymértékben függenek.

Az iskola a mobilitási folyamatokat *közvetlenül* a *szelekciós és rekrutációs rendszer* útján befolyásolja. A szelekció a társadalmi mobilitással elsősorban olyképpen függ össze, hogy a különböző osztályok és rétegek *eltérő mértékben* profitálnak az iskola tevékenységéből, ennél fogva mobilitási-továbbtanulási esélyeik szükségképpen egyenlőtlenek lesznek. Az esélyek objektív gyökerű egyenlőtlenségeit azonban a szelekciós rendszer nem méltányolja. *Egyenlő mérce* alapján dönt az egyének továbbtanulásáról. Valójában a tanulmányi és vizsgaeredmények szerinti szelektálás, amikor egyenlő mércét alkalmaz egyenlőtlen feltételekkel rendelkező emberekre,

a társadalmi szelekció burkolt fomáját juttatja érvényre. A közoktatási rendszer tehát önállóan és jelentős mértékben befolyásolja, alakítja a mobilitási folyamatokat.

Ha e rendszer olyképpen működik, hogy *objektíve konzerválja* a társadalmi-művelődési egyenlőtlenségeket, illetve fokozza a kedvezőbb starthelyzetből indulók előnyét, maga is hozzájárulhat a társadalmi struktúra zártabbá válásához. A mobilitásnak ez a csatornája olyan mértékben „eldugulhat”, hogy bizonyos rétegekből csak kivételként lehet eljutni a legmagasabb oktatást nyújtó intézményekbe. E tendenciát az a körülmény is erősítheti, hogy a magasabb iskolai végzettséggel és szakképzettséggel rendelkező rétegek saját utánpótlásukat – természetes módon – főként saját soraikból igyekeznek rekrutálni. Rendszerint mindent elkövetnek azért, hogy gyermekeik megfelelő tanulmányi eredményeket érjenek el és továbbtanuljanak. Ugyanakkor a kedvezőtlenebb helyzetű rétegek kevésbé törekednek és objektíve is kevésbé képesek gyermekeiket magasabb iskolatípusokba juttatni. Ilyen körülmények között az iskolarendszer csakis akkor töltheti be a *mobilitás nyitott csatornájának szerepét*, ha gondoskodni képes arról, hogy a kedvezőtlenebb starthelyzetből indulók az iskolai évek alatt fokozatosan leküzdjék indulási hátrányaikat, és a továbbtanulás szempontjából „versenyképessé” váljanak. Amennyiben az iskolarendszer *felzárkóztató* társadalmi feladatainak nem tud megfelelni, nem őrizhető meg a mobilitás ezen csatornájának szükséges társadalmi nyitottsága. Az iskolarendszer a mobilitási *lehetőségeket csökkentő*, azokat szűkítő intézményként is funkcionálhat. A társadalmi igény azonban az iskolával szemben az, hogy tegye nyitottá a továbbtanulás útját a társadalom valamennyi rétege számára, s biztosítsa, hogy a származás, az örökölt művelődési feltételek egyre kevésbé határozzák meg az egyének mobilitási lehetőségeit.

A szocialista iskolarendszer permanens törekvése, hogy egyre nyitottabbá tegye az iskolán keresztül vezető mobilitás útját. A szocialista átalakulás első szakaszában az iskolarendszer a *kulturális monopólium* felszámolásában, továbbá az új értelmiség megteremtésében játszott kimagasló szerepet. A szocialista kultúrpolitika biztosította, hogy az iskolától korábban elzárt osztályok eljuthassanak a legmagasabb tudás és szakképzettség megszerzéséhez. Az iskoláztatás nagymérvű kiterjesztése önmagában is támogatta az egyének mobilitási esélyeit. Szükségtelen lenne hosszasan bizonygatni, hogy a felszabadulás után kialakult új iskolarendszer – benne a felnőttoktatás – kimagasló érdemeket szerzett a kultúra demokratizálásában, a mobilitási esélyegyenlőtlenségek csökkentésében.

AZ ISKOLÁZOTTSÁGI SZÍNVONAL VÁLTOZÁSA

Ismeretes, hogy a mobilitási esélyegyenlőtlenségek mértéke igen szorosan összefügg a társadalmi rétegek iskolázottságában meglévő különbségekkel. E területen a *homogenizálódás* tendenciája érvényesült a felszabadulást követő időben, de főként az utóbbi másfél-két évtizedben. A leginkább pozitívnak tekinthető fejlemény az alacsony iskolázottságuk számának és arányának jelentős csökkenése. Az alacsony iskolázottságú (általános iskolai végzettséggel sem rendelkező) keresők aránya 1949-ben 78 százalékos volt, s ez az arány 1975-ig mintegy 35 százalékra módosult. Ugyanakkor a legalább középiskolai végzettségű aktív keresők aránya 4 százalékról 17 százalékra nőtt. Két évtized alatt az általános iskolát végzettek aránya 2,8-szeresére, az érettségizetteké 3,2-szeresére, a felsőfokú végzettségűké pedig 2,8-szeresére emelkedett.

Az aktív keresők megoszlása iskolai végzettség szerint

Iskolai végzettség	1949	1960	1970
Nem járt iskolába	3,8	2,4	0,9
Nem fejezte be az általános iskolát	74,6	62,5	37,7
Általános iskolát végzett	15,4	24,7	42,3
Érettségizett	4,3	7,2	13,8
Egyetemet, főiskolát végzett	1,9	3,2	5,3
	100,0	100,0	100,0

Az iskoláztatás nagymérvű extenzív kiterjesztése nem egyszerűen mennyiségi, hanem egyszermind *minőségi* változást eredményezett a művelődési viszonyokban, és a *kulturális homogenizálódás* tendenciáját erősítette. Ugyanakkor mindez szorosan összefonódott a társadalmi mobilitással is. A mobillá váltak túlnyomó többsége ugyanis magasabb iskolai végzettséget is szerzett.

Az iskolázottsági-művelődési különbségek csökkentésében igen nagy szerepet tett a felnőttoktatás. Az esti-levelező képzésben – 1946-tól napjainkig – mintegy egymillió ember szerzett magasabb műveltséget, illetve szakképzettséget. Az iskolarendszerű felnőttoktatás igen nagy szerepet töltött be a társadalmi szerkezet alapvető átalakítását kísérő mobilitási folyamatok befolyásolásában is. Ismeretes, hogy a társadalmi viszonyok gyökeres átalakulását a tömeges jellegű átértékelődés kísérte. Miután a szocialista építés korábbi szakaszában a magasabb iskolai végzettség és szakképzettség még nem volt (és nem is lehetett) szükségképpen előfeltétele a „felfelé” mobilitásnak, a magasabb társadalmi státusz betöltéséhez szükséges iskolázottságot és szakképzettséget általában utólag és főként a felnőttoktatás keretei között lehetett megszerezni.

A felnőttoktatásra tehát kulcsfontosságú szerep hárult abban, hogy vezető-irányító posztokra került munkások és parasztok tízezrei pótolni tudják ismeretbeli hiányukat. Hasonlóan pozitív szerepet töltött be az iskolai felnőttoktatás a népgazdaság szakember-szükségletének fedezésében is, amit az alábbi adatok érzékeltetnek.

Az esti-levelező képzés szakember kibocsátása 1951 és 1971 között

Év	Szakmunkás	Középfokú végzettségű	Felsőfokú	Összesen ezer fő
1951–55	126,7	14,5	5,9	147,1
1956–60	118,7	25,6	9,6	153,9
1961–65	151,9	81,6	14,5	248,0
1966–70	87,9	128,0	39,5	255,4
Összesen:	485,2	249,7	69,5	804,4

Az adatokból világosan kitűnik, hogy az iskolai felnőttoktatás jelentékeny szerephez jutott mind a szakmunkás, mind pedig a szakalkalmazotti-értelmiségi munkakörökben foglalkoztatottak szakképzésében. Míg a szakmunkásképzés tekintetében a felnőttoktatás a hatvanas éveket követően – a korábbi időszakhoz képest – határozottan veszített jelentőségéből, addig a közép- és felsőfokú képzettségű szakemberek kiképzésében mindvégig egyértelműen növekvő szerepet töltött be. Az iskolai felnőttképzés szerepe a szakmai mobilitásban még inkább szembetűnő akkor, ha az említett képzési forma kibocsátását az 1970-ben foglalkoztatott szakemberállományhoz viszonyítjuk.

3. tábla

Az iskolai felnőttoktatásban kiképzett szakemberek száma és aránya az 1970. évi teljes szakemberlétszámon belül

Iskolai végzettség	Foglalkoztatottak	Ebből a felnőttoktatás kibocsátása	
	száma (ezer fő)	száma (ezer fő)	százalék
Egyetem, főiskola	272,1	65,0	23,9
Középiskola	689,0	144,7	21,0
Szakmunkás	977,2	415,2	42,5
Összesen	1938,3	624,9	32,3

Megállapíthatjuk, hogy az 1970. évi szakemberállomány mintegy egyharmadát az iskolai felnőttoktatás biztosította. A számok egyúttal azt is érzékeltetik, hogy a képzési forma a tömeges méretű társadalmi mobilitás eszközeként funkcionált, és széles utat nyitott a munka és tanulás egybekapcsolásának keretei között megvalósuló, főként *intragenerációs jellegű* mobilitásnak.

AZ ISKOLÁK TÁRSADALMI ÖSSZETÉTELE

Az iskolai felnőttoktatás különböző intézménytípusainak társadalmi összetételéről nem állnak rendelkezésre olyan részletes információk, mint a nappali tagozaton képzettek esetében. Az ide vonatkozó statisztikai adatok és kutatási eredmények alapján csupán elnagyolt képet rajzolhatunk arról, hogy a felnőttoktatás elsősorban mely társadalmi rétegek mobilitását szolgálta. Az alábbi adatokból kitűnik, hogy a különböző iskolafokok társadalmi összetétele igen eltérően alakult.

4. tábla

A fizikai dolgozók aránya az általános iskolák esti-levelező tagozatán

Megnevezés	1963/64	1970/71	1974/75
Mezőgazdasági fizikai dolgozó	25,1	16,5	22,5
Nem mezőgazdasági fizikai dolgozó	59,0	72,8	69,3
Összes fizikai:	84,1	89,3	91,8

Miként látható, az általános iskolai felnőttoktatás – egyre növekvő mértékben – a fizikai dolgozó rétegek oktatását végzi. Egy évtized alatt mintegy 10 százalékkal növekedett az említett rétegek aránya ebben az iskolatípusban. A tanulók életkori megoszlásának adataiból az is megállapítható, hogy a dolgozók általános iskoláját ma már túlnyomóan olyan korosztályok népesítik be, amelyek a felszabadulást követően léptek iskolaköteles életkorba. Az 1976/77-es tanévben például a tanulók 28 százaléka 20 éves és fiatalabb, 22 százaléka 21–30 éves, 29 százaléka pedig 31–40 éves korú volt.

Megállapíthatjuk tehát, hogy a felnőttoktatásnak ez a formája ma már elsősorban nem a múlt örökségként létező alacsony iskolázottsági szint felszámolásának eszköze, hanem a *ma is újratermelődő szélsőséges iskolázottsági, művelődési egyenlőtlenségek* enyhítésének funkcióját tölti be. E feladat társadalmi és egyéni jelentősége alig túlbecsülhető. Főként, ha figyelembe vesszük, hogy a 15–39 éves korú népességből mintegy másfél millióan nem rendelkeznek befejezett általános iskolai végzettséggel. Köztudott, hogy az általános iskola ma is újratermeli az alacsony iskolai végzettséget. Évről-évre 15–20 ezer között mozog azoknak a száma, akik a tanköteles korban nem fejezik be az általános iskolát. E fiatalok csakis a felnőttoktatás keretei között szerezhetik meg a társadalomban ma megkövetelt minimális iskolázottságot és műveltséget. Ezért is sajnálatos, hogy az esti általános iskola tanulóinak száma szinte zuhanásszerűen csökkent a hatvanas évek közepén. Az 1963/64-es tanévben még mintegy 116 ezer tanulója volt az iskolának, az 1970/71-es tanévre pedig mindössze 21 ezer tanuló iratkozott be. Jóllehet, az utóbbi években a létszám növekedett (évi 40–45 ezer tanuló iratkozott be), a jelenlegi helyzettel nem lehetünk elégedettek, mert ilyen ütem esetén még a 30 éven aluli felnőttek alacsony iskolázottságát sem tudjuk a közeli években felszámolni.

Természetesen nem az általános iskola elvégzésének formális dokumentálása a cél, hanem a műveltségi szint jelentős emelése, az önálló ismeretszerzés, a tájékozódás készségeinek kialakítása, a szakmaszerzéshez szükséges képességek és készségek kifejlesztése. Mindez magától értetődő, ám a gyakorlatban mintha ellenkező tendencia érvényesülne az elmúlt években. A pedagógiai követelmények leszállítása tettenézetesen javítja ugyan az iskolázási statisztikát, de a műveltségi hátrányok csökkentéséhez bizonyosan nem vezethet el.

Vizsgáljuk meg ezek után, miként alakult az elmúlt 15 évben az esti-levelező középiskolák társadalmi összetétele.

5. tábla

A tanulók foglalkozás szerinti megoszlása a középiskola esti-levelező tagozatán

	1962/63	1970/71	1976/77
Mezőgazdasági fizikaiak	8,1	4,8	–,–
Nem mezőgazdaságban dolgozó fizikaiak	39,6	53,7	–,–
Fizikaiak az összlétszám százalékában	47,7	57,5	62,8

A tanügyi statisztika itt sem teszi lehetővé a társadalmi összetétel behatóbb elemzését, ráadásul az utóbbi években az adatokat a korábbiaktól eltérő ismérvek szerint csoportosítják. Annyi azonban a rendelkezésre álló adatokból is kiviláglik, hogy a dolgozók középiskoláiban *egyenletesen növekszik* a fizikai dolgozó rétegek

aránya, ami határozottan arra enged következtetni, hogy a középiskolai végzettség megszerzése egyre általánosabbá váló törekvés a fizikai munkakörben foglalkoztatottak, főként a fiatal szakmunkások körében. Másfelől a megfigyelt jelenség azzal is összefügghet, hogy a szellemi-értelmiségi rétegekhez tartozók ma már általában a nappali tagozaton szerzik meg a középfokú végzettséget, míg a fizikai dolgozó rétegek gyerekei főként a 3 éves szakmunkásképző iskolában tanulnak tovább, ami nem nyújt befejezett középiskolai végzettséget.

Megállapíthatjuk tehát, hogy a dolgozók középiskolája *elsősorban a fizikai munkát végzők* iskolatípusa. Az 1976/77. tanévben például csaknem 110 000 fizikai foglalkozású felnőtt iratkozott be a középiskolák esti és levelező tagozatára. A többség (mintegy 70 százalék) a szakirányú középiskolákat látogatja. Nagy az érdeklődés azonban a gimnáziumi továbbtanulás iránt is, ahová mintegy 30 000 fizikai dolgozó iratkozott be az elmúlt tanévben, s ez a gimnáziumi létszám kerekén 60 százalékát adta.

E „második képzési út” az *esélyegyenlőtlenség enyhítésének feladatát* tölti be, mert elérhetővé teszi a középfokú képzettség megszerzését az olyan társadalmi csoportok számára is, amelyek – kedvezőtlenebb művelődési feltételek folytán – nem tudtak élni azzal a lehetőséggel, hogy a nappali oktatásban tanuljanak tovább. A dolgozók középiskolájában ma már túlnyomóan olyan korosztályok tanulnak, amelyek – elvileg – a nappali középiskolát is elvégezhetnék volna. A 25 éven aluliak aránya meghaladja a 60 százalékot, mindössze 2–3 százalék tartozik a 40 éven felüliek csoportjába.

Mínd ezt figyelembe véve, megállapíthatjuk, hogy a dolgozók középiskolája a *tömeges mérvű és jórészt „felfelé”* irányuló társadalmi mobilitás katalizátora, amely a tanulók mintegy 60 százaléka (évente kb. 15–20 ezer ember) számára biztosítja, hogy az érettségi megszerzésével szüleiknél jóval magasabb iskolai végzettséget és szakképzettséget szerezzenek. Ezzel a dolgozók középiskolája nem egyszerűen a tömeges jellegű *egyéni mobilitást* segíti, hanem egyszersmind a társadalmi méretű *kulturális homogenizálódás* tendenciájának kibontakozását, az osztályok és rétegek kulturális közeledését is szolgálja.

Ami a *felsőoktatást* illeti, a rendelkezésre álló adatokból az tűnik ki, hogy a felsőoktatási intézmények esti és levelező tagozataira az érettségizett fizikai dolgozók igen kis számban iratkoznak be, bár e vonatkozásban bizonyos változás következett be az elmúlt években. Az évtized elején – az 1970/1971-es tanévben – a hallgatóknak csupán 7,7 százaléka tartozott a fizikai dolgozók csoportjába. Ez az arány néhány év alatt érezhetően módosult, és az 1976/77. tanévben 14,4 százalékra növekedett. E jelenség megítélésakor figyelembe kell venni egyfelől azt, hogy az esti-levelező tagozatra felvett hallgatók mintegy 86–90 százaléka a *nappali középiskolában* (túlnyomóan a gimnáziumban) érettségizett, a dolgozók középiskolájában végzetek aránya csupán 10 százalékra tehető. Másfelől kiderül az is, hogy a felsőoktatási intézmények esti-levelező tagozatára jórészt olyan „fizikai dolgozók” jutnak be, akik nappali középiskolát végeztek, utána felsőfokú továbbtanulásra jelentkeztek, s miután a nappali tagozatra nem kerültek be, munkát vállaltak. Egy-két munkában töltött év után mint fizikai dolgozók kerültek be a felsőoktatási intézmények esti-levelező tagozatára. E *fizikai dolgozók* származásáról nem állnak rendelkezésre teljes körű adatok. A részleges adatok alapján úgy tűnik, hogy a vezető-értelmiségi rétegek nappali tagozaton esélytelen gyermekeinek továbbtanulásáról van szó.

Ilyenformán levonható az a következtetés, hogy az esti és levelező felsőoktatás lényegében a nappali középiskolára épülő oktatási forma, ahová a középiskolák esti

tagozatáról csupán kivételként lehet bejutni. Egyfelől ez azzal függ össze, hogy a nappali és esti középiskola színvonala nagyon különböző. Az esti-levelező középiskola nem versenyképes a felsőfokú továbbtanulásra történő felkészítésben. Másfelől szerepet játszanak a strukturális eredetű esélyegyenlőtlenségek is, amelyek a felsőoktatás esti tagozatán akadálytalanabban juthatnak érvényre, mint a nappali képzésben. Amíg a középfokú felnőttoktatás a fizikai dolgozó rétegek tömeges mérvű mobilitásának eszköze, addig a felsőfokú esti és levelező képzés gyakorlatilag alig teszi lehetővé az *átlépést* a fizikai munka világából az értelmiségi munkakörbe. A felsőoktatás említett formája elsősorban a szellemi-értelmiségi munkát végző rétegek számára nyit „második utat” saját rétegük belső újratermeléséhez, e rétegek mobilitási esélyeit növeli. Nem tekinthető túlzásnak az a következtetés, hogy az esti-levelező felsőoktatás az egész közoktatási rendszer legkevésbé nyitott mobilitási csatornája.

A FELNŐTTOKTATÁS JÖVŐBENI SZEREPE A MOBILITÁSBAN

A mai helyzet és az eddigi tendenciák felvázolása után vizsgáljuk meg azt a kérdést, hogy miként alakulhat az elemzett iskolaforma mobilitási funkciója a következő másfél-két évtizedben. Az alapvető és még megválaszolatlan kérdés a következő: növekszik-e avagy éppenséggel csökken az iskolai felnőttoktatás szerepe a társadalmi mobilitásban?

A válasz szükségessé teszi a társadalmi mobilitás, továbbá a munkaerő- és szakemberszükséglet várható tendenciáinak mérlegelését. A mobilitással foglalkozó szakemberek körében meglehetősen általánosnak tekinthető az a felfogás, hogy a felzabarádást követő egy-másfél évtizedhez képest már a hatvanas évek közepétől *csökkent a társadalmi átrétegződés intenzitása*, és a közeli évtizedekben nem számíthatunk olyan jellegű és ütemű mobilitásra, mint ami a társadalmi szerkezet alapvető átalakulását és az extenzív iparosítást kísérte. Másrészt a munkaerő-tervezéssel foglalkozó szakemberek kimutatják, hogy az elmúlt években az iskolarendszerben a szakképzett munkaerő *mennyiségi „túlképzése”* következett be. Miután – felfogásuk szerint – az esti-levelező képzés méreteit alapvetően *a szakképzett munkaerő iránti igény mértéke* határozza meg, az iskolai képzés és a munkaerő-szükséglet összehangolása érdekében csökkenteni szükséges az iskolai felnőttoktatás volumenét. Az említett szakemberek elsősorban a „szakmunkás túlképzés” veszélyére figyelmeztetnek. Számításaik szerint a szakmunkás-bizonyítvánnyal rendelkezők száma – a képzés változatlan volumene esetében – a következő 10–15 évben mintegy 3–400 ezer fővel meghaladhatja a szükségletet.

Végeredményben tehát az iskolai felnőttképzés 1960-as években viszonyított jelentős mérvű csökkentésének szükségletét a szakképzett munkaerő tekintetében kialakult *telítettség* indokolják, továbbá azzal, hogy a jövőben a nappali tagozaton folyó képzés jórészt biztosítani tudja a kvalifikált munkaerő-szükséglet csaknem teljes kielégítését.

Hogy az esti-levelező tagozatokon folyó szakképzés ne növelje a mennyiségi „túlképzést”, a létszámot – az 1970-es évekhez viszonyítva – mintegy 50 százalékkal kellene csökkenteni. A középiskola különböző típusaiban az 1960-as évek közepét jellemző, évi 30–35 ezer fős kibocsátással szemben a jövőben évi kb. 16–18 ezer végzett tanuló kibocsátását tartják optimálisnak. A számítások szerint az említett létszám egyfelől fedezné a középfokon képzett szakemberek iránti azon szükségle-

tet, amit a nappali oktatás nem tud kielégíteni, másrészt lehetővé tenné az ún. *mobilitási veszteség* kiegyenlítését is.

Végeredményben tehát a távlati munkaerő-szükséglet elemzéséből olyan következtetés született, amely szerint az iskolai felnőttoktatás szerepe a *mobilitásban* a jövőben csökkenni fog. Az egyéni mobilitás lehetősége kevésbé kapcsolódhat majd össze az itt folyó képzéssel, mint a jelenlegi, vagy korábbi időszakban.

Nézetem szerint, az iskolai felnőttoktatás mobilitási funkcióját célszerű az idézett-nél tágabban értelmezni. E funkció társadalmi tartalma ugyanis nem korlátozható a számított munkaerő-szükséglet kielégítésére. Az iskolai felnőttoktatásra a társadalmi mobilitással összefüggésben – felfogásom szerint – a következő feladatok hárulnak.

1. Az iskolai felnőttoktatás egyik alapvető feladata az alacsony iskolázottságú, s ezáltal a mobilitás lehetőségétől jórészt megfosztott tömegek iskolázottsági-műveltségi szintjének növelése, a *mobilitási esélyegyenlőtlenség* enyhítése. Ennek minimális feltétele az *általános iskolai végzettség* megszerzésének biztosítása. Ez nem csupán azért megkülönböztetetten fontos, mert a mobilitási esélyegyenlőtlenségek *szélsőséges formáinak* felszámolását segíti elő, hanem azért is, mert csökkenti a társadalmi rétegeket elválasztó kulturális különbségeket. Alapvető társadalmi érdekek fűződnek ahhoz, hogy főként a fiatal munkavállalók körében *mielőbb* csökkentsük a megkülönböztetetten alacsony iskolázottságot, s elvileg számukra is biztosítsuk a szakmaszerzés, az egyéni mobilitás lehetőségét. Ezért a következő egy-másfél évtizedben az iskolai felnőttoktatás legfontosabb társadalmi feladatát az *általános iskola* elvégzésének biztosításában kell megjelölni. Mivel itt semmiféle „túlképzéstől” nem kell tartani, a képzés volumenének (és színvonalának) jelentős növelését kellene előírni. Az általános iskolai végzettséggel nem rendelkező felnőttek még mindig csaknem kétfélmillió tömege az oktatás jelentős mérvű kiterjesztését sürgeti.

2. Ami a középfokú felnőttoktatást illeti, itt valóban számításba kell venni, hogy bizonyos változások következhetnek be az elemzett iskolatípus mobilitásban játszott szerepében. Realisztikusnak látszik az a feltételezés, hogy az iskolai felnőttoktatásra a korábbtól eltérő feladatok hárulnak a jövőben a *munkaerő szakmai képzésében*. E területen tehát nem a tanulólétszám további növelése, hanem a *képzés minőségének* erőteljes javítása a soron levő feladat. Az a körülmény, hogy a középfokú felnőttoktatás a korábbinál kisebb szerephez jut a szakmai mobilitás kanalizálásában, egyáltalán nem jelenti azt, hogy a szerep lekicsinyelhető, s teljesítése nem igényli az iskolai munka feltételeinek javítását.

Milyen feladat hárul a következő egy-másfél évtizedben a középfokú felnőttoktatásra a társadalmi mobilitással összefüggésben? Nézetem szerint e képzési forma mobilitási funkciói a középfokú *szakember-szükséglet* egy részének fedezésével, az ún. *inkongruens foglalkoztatás* csökkentésével, továbbá a szakmaváltásokkal összefüggő *mobilitási veszteségek* pótlásával függenek össze. A fentebb már említett szakember-szükségleti számítások szerint a középfokon képzett új szakemberigényt részben az iskolai felnőttoktatás bázisán kell kielégíteni. Ez mintegy 16–18 ezer fős évi kibocsátást tesz szükségessé.

Ismeretes, hogy hazánkban igen jelentős az ún. *inkongruens foglalkoztatás*. Az 1971. évi adatok szerint mintegy 900 ezer fő, a keresők 18 százaléka dolgozott a képzettségének nem megfelelő munkakörben. Ezen belül az „alulképzettség” dominált. Az inkongruensek 69 százaléka nem rendelkezett a munkakör betöltéséhez szükséges általános és (vagy) szakmai képzettséggel. Az „alulképzettség” elsősorban

a nem fizikai munkát végzők körében mutatkozott. 1971-ben például mintegy 330 ezer ember töltött be olyan *szakalkalmazotti, vezetői és szellemi munkát igénylő* munkakört, amihez nem volt meg a szükséges (általában legalább középfokú) végzettsége. Az ún. „túlképzés” lényegében a fizikai munka szférájában jelentkezett, ahol 230 ezer ember dolgozott képzettségénél alacsonyabb munkakörben, de csaknem ugyanennyi (270 ezer) volt azoknak a száma, akik szakképzettség nélkül láttak el kimondottan szakmai képzettséget igénylő munkakört.*

Az „alulképzett” foglalkoztatottak életkor szerinti megoszlásából megállapítható, hogy azoknak mintegy fele még két évtized múlva is keresőképes életkorban lesz. Társadalmi érdek tehát, hogy az említett kategóriába tartozó és a képzésbe bevonható mintegy 150–160 ezer ember *mielőbb megszerezze* a munkakör betöltéséhez szükséges iskolai végzettséget és szakképzettséget. Ha ezt valóban társadalmi célnak tekintjük, akkor – legalábbis a következő évtizedben – *nem látszik indokolt-nak* a középfokú felnőttoktatás volumenének jelentős csökkentése. A javasolt, mintegy 50 százalékos csökkentés mindenképpen túlzottnak látszik. Nézetem szerint az utóbbi években kialakult évi 25–26 ezer fős kibocsátást kellene tartósítani. Számításba kell venni azt is, hogy a középfokú felnőttoktatásban végzők mintegy 35 százaléka gimnáziumban érettségizik, s ezek *közvetlenül* nem növelik a szakképzettek számát. Az esti gimnázium tanulóinak egyre növekvő hányada olyan szakképzettséggel rendelkező fiatal, aki nem egy új szakma megszerzése, vagy a felsőfokú továbbtanulás céljából, hanem az általános műveltség gyarapítása (az érettségi bizonyítvány megszerzése) végett jár középiskolába.

Nem hagyható figyelmen kívül az sem, hogy a szakképzettek egy része a jövőben is el fogja hagyni tanult szakmáját, és új szakképzettséget óhajt szerezni. A várható szakmai mobilitás miatt a kiképzettek számának szükségképpen meg kell haladnia a számított munkaerő-szükségletet. Egyébként is: a „túlképzés” – bizonyos határok között – pusztán a munkaerő-gazdálkodás szempontjából is pozitívnak tekinthető, mert lehetővé teszi az olyan szelekciót, amely a különböző szakmákban dolgozók *minőségi összetételét* javítja.

Az iskolai felnőttoktatás létszámkereteinek meghatározása semmiképpen nem tartozik e tanulmány feladatai közé. Az ilyen jellegű számokkal mindössze azt kívántam jelezni, hogy – felfogásom szerint – az iskolai felnőttoktatás a távlatokat tekintve is jelentős csatornája marad a *szakmai mobilitásnak*. Nem kevésbé jelentős az a szerep sem, amit a *mobilitási esélyegyenlőtlenségek* enyhítésében kell betöltenie. Hazánkban általános társadalompolitikai célként fogalmazódott meg a középfokú oktatás általánossá tétele. E cél elérése elképzelhetetlen az iskolai felnőttoktatás közreműködése és fejlesztése nélkül.

* Az inkongruencia gazdasági, társadalmi okait e helyütt nem áll módunkban elemezni.

A burzsoá ideológia korszakváltása

(A Római Klub jelentéseinek tükrében)

A globális modellezés és előrejelzés, illetve az ezekhez kapcsolódó különféle interpretációk („O növekedés”-, organikus fejlődélméletek és az ún. globális ideológiák) a hetvenes évek kétségkívül legjellegzetesebb ideológiai jelenségét alkotják. Létrejöttük a világban végbement politikai és gazdasági „korszakváltás”¹ következménye, s egyben kifejezik a burzsoá ideológia választását ezekre a változásokra. A Római Klub létrejötte és tevékenysége, amelynek nevéhez a legszélesebb körben publikált és vitatott prognózisok fűződnek, éppen az „ideológiai korszakváltás” tükrében válik értelmezhetővé.

A BURZSOÁ IDEOLÓGIA KORSZAKVÁLTÁSÁNAK OKAI

A második világháborúból, majd az azt követő nemzeti és nemzetközi politikai csatározásokból a szocializmus erői megerősödve kerültek ki. A Szovjetunió fasizmus felett aratott győzelme, a szocializmus erőinek sikerei több európai és ázsiai országban és végül a szocialista világrendszer létrejötte egyértelműen tanúsították a szocializmus egyre növekvő anyagi és eszmei erejét. Nemzetközi összehasonlításban azonban az imperializmus erői jelentős tartalékokkal rendelkeztek.

Az adott erőviszonyok az imperialista nagyhatalmak (kiváltképpen az Egyesült Államok) katonai-politikai doktrínáiban világosan tükröződtek. Az imperializmusnak e doktrínákban egyértelműen megfogalmazott közvetlen politikai célja az ötvenes évek közepéig a „kommunizmus erőinek visszaszorítása” volt. A gazdaságtól a kultúráig e cél megvalósításának szolgálatába állított hidegháborús politika határozta meg a két rendszerhez tartozó államok kapcsolatait. A hidegháborús korszak és a tőkés társadalom látszólag zavartalan gazdasági fejlődése a kapitalizmus olyan apologetikus elméleteinek keletkezésében jut kifejezésre, amelyek nem reagáltak közvetlenül a szocializmus létre, és amelyek ugyanakkor a kapitalizmust némi „toldalékkal” (népi vagy modern-kapitalizmus) még vonzó jelszónak tekintik.²

E korszak végén kezdődik meg az ún. „ipari társadalom” elmélet rendszerbe foglalása. A szocializmus ebben a koncepcióban esetenként már megjelenik, de csak mint a fejlődés mellékvágányát jellemezték a burzsoá ideológusok (W. Rostow, R. Aron stb.).³ Az ipari társadalom elmélete a világpolitikai erőviszonyoknak egy olyan állapotát tükrözte, amikor a politikai és gazdasági sikereinek hatására a burzsoá ideológia már nem tagadja a szocializmus lehetőségét (tehát azt, hogy a szocialista társadalmi rendszer stabilan fenn képes maradni), de megpróbálja kétségbe

vonni szükségszerűségét, tehát azt, hogy minden társadalom fejlődésének elkerülhetetlen szakasza.

A hidegháborús politika az ötvenes évek második felében kudarcot vallott. Az imperializmus már nem rendelkezett azzal az erővel, ami e politika véghezviteléhez szükséges lett volna. Az új korszak kezdetét az 1956-os év jelentette.

Az SZKP XX. kongresszusán – a megváltozott erőviszonyokra támaszkodva – meghirdették *a békés egymás mellett élés politikáját*. Az 1956-os, Nyugatról szított és támogatott ellenforradalmak illetve kísérletek nem jártak sikerrel, a szocialista országok társadalmi rendszerei megszilárdultak. A szocialista világrendszer gazdaságilag, politikailag, katonailag és ideológiailag egyre jobban összekovácsolódott, és erősebbé vált. Az első szovjet szputnyik fellövése pedig valóságos „sokkot” okozott nyugaton.⁴ Ennek bizonyos értelemben előjátéka volt a szovjet atom- és hidrogénbomba vártnál korábbi felrobbantása. Ezekben az esetekben azonban – legalábbis a tájékozatlan nyugati közvélemény számára – még lehetett olyan hamis fogásokkal élni, hogy a kémkedésre (pl. a Rosenberg-házaspár pere), vagy pedig az amerikai hidrogénbomba-program sabotálására (Oppenheimer-ügy) hivatkoztak. A szputnyikok esetében azonban egyszer s mindenkorra világossá vált: itt nem elszigetelt esetekről, hanem egy gazdasági és tudományos szempontból magas szintű társadalmi rendszer „normális” teljesítményéről van szó.

A szputnyik fellövése ugyanakkor a tudományos és technikai sikereken túl olyan területekre is ráirányította a figyelmet, amelyekről korábban – nyugaton – nem sok szó esett. A szakértők és a laikusok egyre növekvő érdeklődéssel kezdték tanulmányozni a szovjet (és általában a szocialista) iskolarendszert, a szakemberképzést, a tudomány és kultúra társadalmi rangját, valamint a szocialista társadalom fejlődésének dinamikáját. Mindezek eredményeként a hatvanas évek elejére a viszonylag elfogulatlanul szemlélődők meggyőződhetek arról, hogy a szocializmus szervezettségét, az egyéneknek és a kollektíváknak nyújtott lehetőségeket és általában az emberi viszonyok fejlődésének perspektíváit tekintve (hangsúlyozzuk, még a nyugati megfigyelők szemszögéből is) legalább egyenrangú, de bizonyos területeken még fejlettebb az Egyesült Államokénál is.⁵

A hatvanas évek elején a tőkés világ ideológusai előtt tehát két tény vált világgossá. Egyrészt a szocialista országok kétségtelen politikai, gazdasági és tudományos sikerei, valamint ezzel egyidejűleg ez országok, illetve a szocialista világrendszer végleges stabilizálódása. Másrészt a fejlett kapitalista országok olyan gazdasági fejlődése, amely – harmincas évek nagy világválságához képest – válság nélkülinek, töretlennek látszott. Bár ez az időszak a tőkés világban egyáltalán nem volt mentes gazdasági visszaesésektől, társadalmi konfliktusoktól és politikai megváltoztatásoktól, a burzsoá ideológia az ötvenes-hatvanas éveket mégis szinte egyöntetűen mint a „la belle époque”-t jellemzi.⁶ Úgy tűnt, hogy a prosperitás a monopoltőkés államnak a gazdasági életbe való beavatkozásával hosszú távon biztosítható. A „szociális technológiától” pedig – bizonyos kezdeti sikerek hatására – az uralkodó osztály a tőkés társadalom valamennyi olyan társadalmi folyamatának tökéletes szabályozását várta, amely akár csak potenciálisan is válsághoz vezethetett volna.

A két világrendszer vázolt fejlődési tendenciái ugyanakkor a nem marxista társadalomtudós szemében mint a mindkét rendszerben meglévő lehetőségek bizonyítéka tükröződött, és – politikai beállítódástól is függő – ún. konvergencia-elméletek keletkezésében jutott kifejezésre. A konvergencia-elméletek létrejötté tehát azt az állapotot tükrözi, amikor a burzsoá ideológusok már nemcsak a szocializmus lehető-

ségét ismerik el, hanem korlátozott mértékben a szükségszerűségét is, de még bíznak és hisznek a tőkés társadalom töretlen fejlődésében.

A tőkés rendszer ideológusai természetesen itt sem tagadhatták meg önmagukat. Míg a konvergencia-elméletek spektrumának egyik szélén egyszerűen a szocializmus kapitalizmussá „transzformálása” szerepelt, addig még a legbaloldalibbnak (pontosabban legliberálisabbnak) tekinthető változatok is csak a szocializmus és a kapitalizmus eklektikus összekeveréséig jutottak el.⁷

E korszak másik – a konvergencia-elméletekkel kapcsolatban levő – jellemző ideológiai jelensége a *dezideologizálás* hirdetése volt. A dezideologizálás koncepciója az ideológia szerepének szükségszerű és kívánatos csökkentését, majd az „ideológiák végét” hirdette. Egyértelműen megfogalmazott célja volt, hogy száműzze a tudatos elkötelezettséget a társadalomtudományok és általában a társadalom szellemi életének szférájából. A burzsoá társadalomtudósok egy része, mivel a kapitalizmust politikailag és ideológiailag elég erősnek látta, és a két rendszer közötti különbséget – a konvergencia-elméletből adódóan – immáron csak ideológiáinak tekintette, természetesen jutott el a dezideologizálás hirdetéséig. Sokban közrejátszott a dezideologizálás koncepciójának terjedéséhez az az indokolatlan remény, amelyet a szóban forgó ideológusok a „jóléti társadalom” létrejöttéhez és ezen keresztül a tőkés társadalom szociális konfliktusainak eltűnéséhez fűztek. Ez az elmélet azonban – mint a későbbi marxista kritika ezt kimutatta – a valóságban nem általában az ideológiák ellen, hanem csakis a marxizmus lefegyverzésére irányult.⁸

Az 1960-as évek közepétől azonban a tőkés világban riasztó jelek mutatkoztak, amelyek az idő múlásával mindinkább megsokasodtak. A gyarmati rendszer felbomlása a tőkés világ politikai, majd gazdasági erőviszonyait jelentősen megváltoztatta. Az új, politikailag független, jórészt az antiimperialista politikát folytató államok létrejötte igen komoly negatív hatással volt a tőkés világ politikai, gazdasági helyzetére. Egyre jelentősebb méreteket öltött az infláció, amely végül „*stagflációba*” ment át (azaz a gazdasági növekedés lelassulása és a munkanélküliség egyidejű emelkedése ellenére sem csökkent, sőt emelkedett az infláció üteme). A hatvanas években totálissá váló fogyasztói szemléletet és az ezen alapuló életmódot az „élet minősége” problémáinak jelentkezése kezdte megkérdőjelezni.⁹ A tudomány és a technika mindenhatóságában vetett hit megingott. Mind a közvélemény, mind a tudósok egyre világosabban felismerik a technika alkalmazásainak veszélyeit, sőt a veszélyeket már nem csupán a háborús alkalmazásokban látják.¹⁰ A fenti tünetek miatt az optimizmust felváltja a pesszimizmus, a határtalan fejlődésbe vetett hitet a jövő túlélésének reménye, sőt az ebben való kételkedés okozta rezignáció.

A hetvenes évek elejére a korábban elszigetelten jelentkező problémák – a környezetszennyezés különféle formái, az elidegenedés változatos jelenségei (bűnözés, terrorizmus, narkómánia stb.), az infláció, a nyersanyagforrások kimerülése és a tőkés világrendszer fejlett és elmaradott része között egyre táguló szakadék – valóban világméretűekké válnak. A tőkés világrendszer a század közepén még egészségesnek tűnő testét tehát egyre jobban megtámadták bizonyos „anyagcsere betegségek”.¹¹ E betegségek a hetvenes években végképp elhatárolódnak, akut formát öltenek, és az 1973–1975-ös gazdasági válságban csúcsosodnak ki.

Az érem másik oldalaként viszont a szocialista világrendszer fejlődése a hatvanas-hetvenes években lényegében töretlenül folytatódott. A szocialista országok sikeresen oldották meg a társadalom előtt álló új feladatokat, amelyek a gazdasági és társadalmi struktúra folyamatos átalakulásából adódtak. A társadalmi fejlődés

magasabb szintjére (a fejlett szocialista társadalom építéséhez) érkező természetesen a szocialista országokban is keletkeznek az átmenettel kapcsolatos problémák. Ezeket azonban éppen a szocialista társadalom tervszerű irányítására támaszkodva képesek vagyunk fokozatosan megoldani. A szocialista világrendszer gazdasági, politikai helyzete ennek megfelelően tovább erősödött, hatása az egész világra még meghatározóbbá vált.¹²

A tőkés világ kiéleződő válsága az ideológia területén is éreztette hatását. Az újonnan keletkezett problémák megkérdőjelezték nemcsak azt az utat, amelyen a tőkés világ vezető hatalmai ez ideig haladtak, de kétségbevonták magának a tőkés rendszernek a létjogosultságát. Emiatt a szocializmus és a kapitalizmus lehetőségeinek megítélésében – a konvergencia-elméletekhez viszonyítva – további eltolódása következett be a szocializmus javára. A burzsoá ideológia homlokterébe immáron a kapitalizmus lehetőségének bizonyítása került.

A hatvanas évek végén tehát a világban alapvető politikai, gazdasági és társadalmi változások zajlottak le, amelyet mint *sajátos „korszakváltást”* lehet jellemezni.¹³ E változások egyrészt a két világrendszer közötti erőviszonyok további eltolódását, a szocializmus és a béke erőinek túlsúlyba kerülését jelentették. Az enyhülés e folyamat eredményeként válik a világpolitika meghatározó elemévé. Másrészt, a tőkés világrendszeren belül – részben a volt gyarmati (ún. fejlődő) országok politikai és bizonyos tekintetben gazdasági térszerése, részben magukban a fejlett kapitalista országokban végbement gazdasági és társadalmi változások eredményeként – a kapitalizmus ellentmondásai sajátos formában ismét kiéleződtek. Ezek az ellentmondások kisugároznak az egész világra, és sajátos globális problémák létrejöttéhez vezettek. E változások eredményeként, minthogy ezek alapjaiban meghatározzák a burzsoá ideológia fejlődését, az említett időszakban a burzsoá ideológiában is sajátos „korszakváltás” ment végbe.¹⁴

A burzsoá ideológia „korszakváltása” kifejezés azt a tényt takarja, hogy a világpolitikában és a világ gazdaságban végbement korszakváltás hatására a burzsoá ideológia valamennyi szférájában közös tendenciájú és egymással kapcsolatban levő átalakulások mentek végbe. A korszakváltás érzékelhető az ideológia különféle szintjein¹⁵, de mindenütt másként és másként jelentkezik.

A filozófiában megnő a kapitalizmus válságára közvetlenül reagáló, az azt közvetlenül tükröző *válságtudat* szerepe. Ismét teret nyernek az irracionalista, sőt kimondottan reakciós filozófiai irányzatok, filozófusok (Nietzsche, Bergyajev).¹⁶ Ezzel egyidejűleg a válságtudat filozófiai elméleteinek hatása egyre erőteljesebben jelentkezik a társadalomtudományi elméletekben és a politikai propagandában.

A polgári filozófiának a marxizmus kialakulása óta eleme a válságtudat. A különböző időszakokban, a változó történelmi körülmények hatására ez különféle formában és erővel jelentkezik, de mindenkor tetten érhető. A tőkés társadalom fejlődésének viszonylag válságmentes periódusaiban sokszor csak háttérben van. Csúpan a filozófiai elméletek valamely részének az eleme. Ha azonban a válság a tőkés társadalmi-gazdasági alakulat „természetes” folyamatainak eredményeképpen kiéleződik, és hatása áterjed a társadalom legkülönbözőbb szféráira, a válságtudat bizonyos lecsapódásai megjelennek a burzsoá társadalomtudományokban (a történelemtudományban, a szociológiában, a közgazdaságtanban) és a politikai propagandában is.

A hetvenes években az ideológia második szintjén, a társadalomtudományi elméletekben is megjelenik a válság. Egyrészt a válság álcázása, elkendőzése helyett a hangsúly eltolódik a válság magyarázatára. Míg a korábbi évtizedekben elsősor-

ban az egyensúlyon és a harmónián alapuló társadalmi modellek megalkotására törekedtek, addig a hetvenes években a burzsoá társadalomtudósok a *társadalom „konfliktusos” modelljeiből* indultak ki. A burzsoá társadalomtudományok tehát felismerik és elismerik a válság létét. Mind a „hagyományos”, mind az újonnan születő multidiszciplináris tudományokban (ökológia, ekisztika) egyre nagyobb szerepet nyer a társadalom legkülönbébb szférájában tapasztalható válságok kutatása. A válság ugyanakkor a burzsoá társadalomtudományok sajátos reagálásában is világosan tükröződik. Minthogy a létrejött válság a burzsoá társadalomtudományok adott eszköztárával értelmezhetetlen, a válságot a tudósok gyakran magának az adott tudomány válságának tekintik. Így egyre gyakrabban hallhatunk a közgazdaságtan és a szociológia „tudományának válságáról”. Az utolsó, de nem kevésbé jellemző tényező egy új, külön tudomány, a „*kríziselmélet*” létrehozása a válság kutatására.

A tőkés társadalom elmélyülő válságának tükröződése *politikai propagandáiban* mutatkozik meg a leglátványosabban. Ennek oka valószínűleg abban keresendő, hogy ezen a szinten korábban „tabu” volt a válság. A hatvanas években a „hivatalos” futrológia jövőképei szinte kizárólag „rózsaszínűek” voltak. A hetvenes évekre ezzel szemben a „sötét jövő” a jellemző.¹⁷ Már nem is a világvége-elméletek számának pusztán növekedésével, hanem valóságos „boom”-jával állunk szemben. Divatba jöttek a kimondottan ijesztgető, elrettentő szándékú jövőképek. A burzsoá társadalomtudományok a torzulás jeleit a társadalom lekülönbébb szféráiban mutatják ki. A válság a magánélettel kezdve a legkülönbébb társadalmi és gazdasági jelenségeket öleli fel. Mintha minden a felbomlás, a rothadás állapotában volna. Ezeket a jelenségeket a tömegkommunikációs eszközök felerősítik, mert egyre növekvő számban és egyre hatásosabban tárják az átlagpolgár elé a kilátástalan jövő képét. Az eredmény – valóságos „jövő-sokk”!

A mindennapi tudat szintjére ható közvetlen politikai propaganda és agitáció a válságban azonban változtatja a „minden rendben van” és a „szakadék felé rohan az emberiség” képeket. E két egymást kizáró, a burzsoá propagandában mégis egymást feltételező nézet között az elmondottaknak megfelelően ma bizonyos eltolódást figyelhetünk meg a pesszimista képek irányába. Ettől függetlenül az ijesztgetésnek és a nyugtatgatásnak ez a „hideg-meleg víz” kúrája lényegében a tőkés társadalomban élő egyén mind teljesebb szellemi elnyomását szolgálja és eredményezi. Végül is a polgár maga sem tudja miről is van pontosan szó. Elveszítette a képességét, hogy a józan esze és érdekei szerint tudjon értékelni. Így egyre kevésbé tudja kivonni magát az állammonopolista kapitalizmus agytrösztjei döntéseinek hatása alól, amelyek a számára – de nélküle, sőt ellenére – meghatározott jövőbe vezetnek.

A politikai propaganda ugyanakkor nemcsak formálja, de egyben tükrözi is a közvélemény állásfoglalásait. A propagandában egyre nagyobb tért nyerő válságképek okai és egyben következményei is annak, hogy a közvélemény érdeklődése megdő a válságképek iránt. Terjed a pesszimizmus, és nő a kiábrándultság. Ennek megfelelően a mindennapi tudatban terjed a miszticizmus, a babona és a vallásos tudat sajátos, extrém (egyes esetekben már-már patológikus) formája.¹⁸ Ennek hatására egy egész „lelkivégasz-iparág” jön létre, amely nem racionális módszerekkel, hanem a misztikában keresi a válságok gyógyszerét. Ennek a politikai propaganda szintjén az új ideológiák, vallások, valamint az ezek iránti igény propagálása felel meg. Ezzel párhuzamosan a politikai propagandában konstatálják a konzervatizmus terjedését (egy sajátos ún. „újkonzervatív” hullám keletkezését a liberalizmussal szemben).¹⁹ (Ennek lényegében megfelel, sőt ezt tükrözi és egyben katalizálja a

közvélemény bizonyos értelemben vett pánikszerű reagálása a különböző társadalmi problémákra (pl. a faji kérdésre, a terrorizmusra, a környezetszennyezésre stb.).

Az ideológiai „korszakváltás” másik igen lényeges momentuma az *ideológia szerepének ugrásszerű fokozódása*. A két világrendszer erőviszonyaiban a szocializmus és a béke erőinek javára bekövetkezett jelentős eltolódás maga után vonta az imperialista nagyhatalmak katonai és politikai doktrínáinak megváltozását. A ma készülő politikai stratégiák változó formában, de egyre erőteljesebben tükrözik a békés egymás mellett élés és az enyhülés politikáját. Ez a folyamat természetesen nem ellentmondásmentes, hanem visszaesésekkel tarkított, az erőviszonyok további, várható eltolódásából eredően azonban szükségszerűen folytatódik. Ezzel függ össze, hogy a két világrendszer küzdelmében a hangsúly a katonai vetélkedésről egyre inkább az ideológiai harc felé tolik. Így tehát nem annyira az ideológiák végéről, hanem sokkal inkább az ideológiák végét hirdető koncepciók végéről kell beszélnünk. (Ezt egyébként maguk a koncepció szerzői is elismerik.)

Az ideológiai harc két oldalát a felmerülő problémák osztályszempontú értelmezése és értékelése, valamint a szemben álló ideológiák cáfolata adja. Az a mindkét fél részéről szinte egyidőben elindított ideológiai offenzíva, amelynek ma tanúi lehetünk, az ideológia megnövekedett szerepének és a rendelkezésre álló lehetőségek (kulturális csere, turizmus stb.) bővülésének a következménye. Az ideológia – a burzsoá politikusok által is felismert – fokozódó jelentőségének ténye tehát véget vetett a dezideologizálás folyamatának és egy ezzel ellentétes folyamatot, a reideologizálást indította el.

A RÓMAI KLUB ÉS TEVÉKENYSÉGE

Az előzőekben vázlatosan jellemzett politikai és szellemi légkör és a vele szorosan összefüggő társadalmi igény volt az, ami konkrétan meghatározta a tőkésországok ideológusainak reagálását az újonnan létrejött problémákra, amelyeket a hatvanas évek végén már lehetetlen volt nem észrevenni. A helyzet azonban még nem volt kritikus, a katasztrófa inkább csak érződött a levegőben. A burzsoá ideológusok számottevő része kételkedett a krízis létében, illetve kifejeződésében. A társadalom különböző szféráiban jelentkező problémák még nem álltak össze egységes válságképpé. Az állammonopolista irányítás pedig a felmerülő nehézségeket a „*szociális technológia*” múltó zavaraként értékelte, amelyek a tudomány és a társadalmi folyamatok befolyásolása eszközeinek fejlődésével megoldhatók. A monopoltőkés állam tehát közvetlenül a maga teljességében még nem érzékelte a válságot. Emiatt a hivatalos vezető körök úgy ítélték meg – vagy legalábbis azzal hitegették magukat –, hogy a problémák távolról sem olyan nagyok, mint amilyeneknek egyes tudósok feltüntetik azokat. A fenti tényezők miatt a monopoltőkés állam várakozó álláspontra helyezkedett.

Éppen ezzel a várakozó állásponttal, ezzel a vihar előtti csenddel magyarázható a tőkés világrendszer egyes személyiségeinek sajátos reagálása, ami abban fejeződött ki, hogy a tudósok, az állami szervezetek alkalmazottai és az üzletemberek egy részében egy különös „*problématudat*” alakult ki a világ, pontosabban a tőkés társadalom továbbfejlődésével kapcsolatban.²⁰ „A mai világban egy komoly, általános válság jelei mutatkoznak, amely a következő új problémákat veti fel: a környezet pusztulása, a bürokrácia, az intézmények válsága, a munkanélküliség veszélye, a munkában való kielégülés hiánya, az ifjúság elidegenedése, a társadalom értékeinek meg-

kérdőjelezése stb.”²¹ E problématudat a kölcsönös beszélgetésekben állandóan formálódott és mind határozottabb képet kapott. Egyre világosabban látszott, hogy az elszigetelten jelentkező problémák voltaképpen egy – a szóban forgó személyek által eddig soha fel nem ismert – általános válság különféle megnyilvánulásai. E válságot a polgári tudat – szokásához híven – túláltalánosítja, és az „emberiség mélyreható betegségének” tünteti fel.²²

Ebben a helyzetben lépett színre a fejlett tőkés, majd a fejlődő országok személyiségeinek egy meghatározott csoportja, amely azt a feladatot tűzte maga elé, hogy tisztába jöjjön a fenti ún. „világproblematika” természetével, és javaslatokat tegyen azok orvoslására. A tagok összetétele igen heterogén, a csoportot összetartó erőt, az „emberiség veszélyeztetett helyzetének” közös érzése adta.²³

A tudósok egy részét valóban az emberiség pusztulásának reális lehetősége döbentette rá a változás elkerülhetetlenségére. Voltak olyanok, akiket a „harmadik világban” bekövetkezett katasztrófák győztek meg az azonnali cselekvés szükségességéről. Más részüket viszont – akik a tőkésosztály leginkább előretekintő rétegét és a multinacionális vállalatok technostruktúráját képviselték – az készítette cselekvésre, hogy világosan felismerték a problémáknak a multinacionális vállalatok érdekeivel ellentétes hatásait. A valódi célok különbözősége azonban ebben a kezdeti szakaszban még nem látszott eléggé erőteljesen. A résztvevők reagálása ezért azonos volt: mindent megtenni annak érdekében, hogy az emberiség felismerje: a jelenlegi fejlődés folytatása csak katasztrófhához vezethet. A közvélemény felrázását ugyanakkor egy sajátos, „sokk-terápiával” kívánták megoldani.²⁴ A sokk-terápián a „gyanútlan” közvélemény olyan tartalmú tájékoztatását – nyugodtan mondhatjuk: manipulálását – kell érteni, amely rádöbbeneti veszélyeztetett helyzetére.

Ettől az akciótól természetesen a különböző céloknek megfélemlően mindenki mást várt. Az emberiség sorsáért aggódó tudós elsősorban olyan szellemi légkört, amelyben az egész emberiség javát szolgáló intézkedéseket sikerül rákényszeríteni a kormányokra és a monopóliumokra. Ez a hit természetesen naiv, hiszen a monopóliumok tartják kezükben a befolyásolás majdnem összes eszközeit. A monopóliumok képviselői viszont a közvélemény tudatos megdolgozását remélték, ami után már könnyű lesz elfogadtatni az állampolgárokkal a monopóliumok érdekeinek megfelelő változtatásokat. Ezt annál is inkább remélhették, mivel a problémák valóban olyan bonyolultak, annyira komplex intézkedéseket követelnek, amelyeket az átlagpolgár már nem képes áttekinteni.

A fenti körülmények között 1967 áprilisában Rómában létrejött tíz tőkésország húsznál több ismert személyiségének találkozója.²⁵ Ez az ülés tekinthető a *Római Klub „születésnapjának”,* amely erről az első találkozóról kapta a nevét is. Már ekkor megfogalmazták a klub feladatát, működésének szervezeti kereteit, valamint a preferált kutatási irányokat. A klub célja, hogy „elősegítse azoknak a különböző – ám kölcsönösen összefüggő – gazdasági, politikai, természeti és társadalmi együtthatóknak a megértését, amelyek egész földi rendszerünket alkotják, amelyek között valamennyien élünk, és hogy erre az új felismerésre az egész világ vezetőinek és népeinek a figyelmét felhívják.”²⁶

A klub, amely nem „profitszerző” nemzetközi egyesületként alakult, 1973-ban már 30 nemzet 85 képviselőjét tömörítette. A klub taglétszámának felső határát – a svájci törvények miatt – 100 főben állapították meg, s ezt a felső határt már megközelítette.²⁷ A klub 1976-ig nem hivatalos szervezetként működött. 1977-ben Svájcban hivatalosan bejegyezték, ez azonban nem változtatta meg alapvető céljait és működését. A klubnak nincs formális anyagi költségvetése. A kutatási progra-

mok, konferenciák és egyéb összejövetelek finanszírozását különféle alapítványok, a tőkés világ nagy monopóliumai és egyes esetekben kormányok vállalják. Bár ez nem jelent közvetlen függést, azonban mindenképpen komolyan behatárolja a klub mozgásterét.

Az irányítást a végrehajtó bizottság és egy titkár – az alakulástól kezdve *Aurelio Peccei* – végzi. A klub a legszélesebb laikus és tudományos közvéleményben – tagjainak megfogalmazása szerint – „katalitikus” funkciót kíván betölteni. Meg akarja gyorsítani a „világproblematikával” összefüggő kérdések kutatását, és hozzá kíván járulni az emberek véleményének formálásához. Befolyását fel akarja használni arra, hogy „felhívja a figyelmet a válságra, új politikára ösztönözzön és így elősegítse egy humanizmus (sic!) létrejöttét”.²⁸

Az eredeti elképzelések szerint az első anyag elkészítésére *H. Osbekbant* kérték fel. Osbekhan elkészítette a „világproblematika kutatásának alaptervezetét”²⁹, és előadta azt a klubtagoknak. Ám előadása végén megjegyezte: „ez a tervezet és maga a feladat annyira komplikált, hogy legfeljebb öt százalék esélye van a megvalósulásra”³⁰. Ezen az ülésen részt vett *J. Forrester*, a MIT professzora, aki korábban ún. rendszerdinamikai vizsgálatokkal foglalkozott, és a komplex rendszerek elemzésére alkalmas módszerek elismert szakemberének számított. Miután ismertette módszerét, amelyet egyetértéssel fogadtak, vállalkozott egy kiinduló modell elkészítésére.

Az első jelentés az 1970-ben Cambridge-ben (Massachusetts) megtartott találkozón öltött határozott formát. Itt *J. Forrester* felvázolta a világproblematika elemzéséhez javasolt globális modelljét.³¹ A módszertani vitákat követően *H. D. Meadows* professzor vezetésével – a Volkswagen cég alapítványának támogatásával – egy nemzetközi kutató kollektíva öntötte végleges formába a modellt. A kutatás eredményeit *A növekedés határai* című könyvben adták ki.³² A jelentés, illetve az ennek alapján írt könyv megjelenése után a Római Klub neve világszerte ismertté vált. A könyv számtalan kiadást ért meg, több mint 20 nyelvre lefordították, és több millió példányban fogyott el. A kritikák, méltatások sok kételyi irodalmat tesznek már ki. Az eredmények interpretációival kapcsolatban a fenntartások nélküli támogatástól egészen a feltétel nélküli elutasításig a legszélsőségesebb vélemények láttak napvilágot.

Ahhoz, hogy megértsük e széles körű visszhang okait, elegendő emlékezetünkbe idézni a klub célkitűzéseit. Nyilvánvaló, hogy a vizsgálatokról megjelent könyvek nem tekinthetők csupán tudományos problémákról készült jelentéseknek, hanem sokkal inkább a világpolitikában és a világgazdaságban végbement korszakváltásra adott komplex ideológiai válaszoknak. Egyaránt fellelhető bennük a kérdések meghatározott világnézetű szemlélete, az ezeknek megfelelő módszertani elemzése, az eredményeknek a politikai beállítódástól függő interpretációja és az interpretációkban feltáruuló problémáknak az elemző társadalmi helyzete által determinált megoldási javaslatok. Ha ehhez még hozzávesszük, hogy a klub igen széles körű társadalmi tevékenységet is folytat nézeteinek népszerűsítése és terjesztése céljából, rögtön világossá válik, többről van itt szó, mint egy nemzetközi kollektíva tudományos tevékenységéről. A tudományos vizsgálat csak ürügyet szolgáltat különféle társadalmi érdekeket tükröző világpolitikai koncepciók alátámasztására és propagálására. Ugyanakkor a jelentésekben e koncepciók – véletlen-e ez, vagy pedig nagyon is jól megválasztott taktika, nehéz volna eldönteni – igen rugalmasan, mondhatni homályosan vannak megfogalmazva. Ez tág teret nyit a sokszor teljesen ellentétes inter-

pretációkra. Am a különféle interpretációk harcából végül is az kerül ki győztesen, amelyet a burzsoá tömegtájékoztatási eszközök többsége a magáévá tesz.

Meadows-ék célkitűzése mindenekelőtt az volt, hogy a számba vett problémákat egyetlen modellbe fogják össze, és kölcsönös egymásra hatásukban értelmezzék őket. E kérdések tárgyalására igen alkalmasnak látszott J. Forrester módszere, amelynek az a lényege, hogy egy rendszer változásait egyértelműen a rendszerben lejárló folyamatok egymásra hatására vezetik vissza és figyelembe veszik a különböző visszacsatolásokat.³³ A kölcsönhatás közben a folyamatok elősegítik, erősítik, vagy hátráltatják, gyengítik egymás hatásának érvényesülését, esetleg időbeli eltolódást is okoznak. A folyamatokat lineáris matematikai egyenletekkel közelítették, amelyek a világmodell esetén 99 konkrét változót tartalmaztak, s a számítógépen a már korábban kidolgozott szimulációs programnyelv segítségével voltak kiszámolhatóak.

A kutatócsoport a föld valamennyi társadalmát – és a társadalmak egymással és természeti környezetükkel való kölcsönhatását – felölelő modell elkészítésékor a következő alapvető feltételezésből, a vizsgálatok végső eredményeit behatóan axiómákból indultak ki: 1. Az emberi társadalmak fejlődése napjainkban a társadalmak jellemzőinek exponenciális növekedésével írható le, és a világ, amelyben ez a növekedés lejárlik, fizikai értelemben korlátozott. 2. A világ mind társadalmilag, mind pedig a fejlődéshez szükséges feltételek eloszlása szempontjából homogénnek tekinthető. 3. A globális rendszer fejlődését öt alaptényező – a népesség növekedése, az ipari és mezőgazdasági termelés, az erőforrások rendelkezésre álló mennyisége és a környezetszennyeződés – egymásra kölcsönösen ható változása határozza meg.³⁴

Az első axióma a jól ismert malthusi túlnépesedési tétel egyszerű parafrázisa, kibővítve az erőforrások kimerüléséből és a környezetszennyeződésből eredő problémákkal. Nem véletlen, hogy betáplálva a számítógépbe, az a végítélet napjairól feltételezett eredményeket bocsátott ki. A második és a harmadik axiómából – amely a módszertani megközelítést tartalmazza – az következik, hogy az eredmények nem valódi prognózisok, hanem a modellben feltételezett világ magatartásmódjait tükrözik. A modell csupán annak a megállapítására alkalmas – bár már ez is figyelemre méltó eredménynek tekinthető –, hogy a világrendszer viselkedése az adott feltételek között a növekedésben, a periodikus ingadozásban, vagy pedig az összeomlásban nyilvánul-e meg.

A számítógépes elemzés eredményeként megállapították, hogy a jelenlegi világ-gazdasági folyamatok folytatódását feltételezve, az öt alaptényező várható viselkedése kezdetben a további növekedés, majd a következő évszázad harmincas-negyvenes éveiben az általános összeomlás lesz.³⁵ Ez az összeomlás majd a népességszám és az „élet minőségének” az egész világon bekövetkező zuhanásszerű csökkenésére vezet. A szimulációs modellen a kutatócsoport megvizsgálta, hogy a különböző feltételek módosulása hogyan hat a világrendszer viselkedésére. A vizsgálatok tanúsága szerint, ha az összeomlást el akarjuk kerülni, a világot valamiképpen stabilizálni kell. Az adott feltételek mellett ez csak úgy érhető el, ha mind a népesség, mind az ipari termelés növekedését megállítjuk, és olyan technikai megoldásokat sikerül létrehozunk, amelyek lehetővé teszik a források újrafelhasználását és a szennyezés szabályozását.³⁶

A kapott eredmények fenti interpretációja alapján születtek azok a javaslatok, amelyeket a kutatócsoport szükségesnek látott a – számítógéppel előrejelzett – „világvége” elkerülésére. Mindenekelőtt olyan gazdaságpolitika bevezetését javasolták, amely az egész világon a növekedés korlátozását, majd megállítást tűzi ki célul.³⁷ Ez a koncepció később mint a „O növekedés” elmélete vált hírhedtté.

A jelentést először a Római Klubon belül, majd azon kívül is vitára bocsátották. A viták részben a modell módszertani alapjairól, részben pedig a javasolt globális egyensúly (a „O növekedés”) gazdasági, társadalmi megvalósíthatóságáról, s – nem utolsósorban – e javaslat ideológiai, politikai szerepéről folytak. Világossá vált, hogy a modell nem tekinthető véglegesnek, hanem inkább olyan „modellcsíranak”, amely feltétlenül továbbfejlesztésre szorul. A modell aggregálságát csökkenteni kell, és figyelembe kell venni a földön ma létező ellentéteket, különbségeket. Mindez egy regionális modell kifejlesztése irányába mutatott. Másrészről, a malthusi kiindulópontot mind közgazdaságtani, mind politikai tekintetben komolyan bírálták. A „O növekedés” gazdaságpolitikáját az első perctől kezdve minden érdekelt élesen visszautasította.³⁸ Az elmélet politikai és ideológiai konzekvenciáit pedig a marxista tudósok szedték izekre. Megállapították, hogy a tőkés rendszer esetenkénti általánosságokba burkolódzó elítélésétől függetlenül a jelenség az állammonopolista kapitalizmus apologetikáját nyújtja.³⁹

A klub – a jelentéseket ért bírálatok hatására – elhatározta magát a „legkompromittálób” nézetektől. A Peccei – mint a legilletékesebb – a következőkben foglalta össze a klub véleményét a könyv által kiváltott visszhanggal kapcsolatban: „Ez a könyv nem a klub credója, hanem elemzés – ez határozza meg kereső-kutató jelleget. Fontossága három szempontból vitathatatlan: aktuális és vitaindító; új területet tár fel: az egész világrendszer működését, feltételezhetően nagy hatással lesz a közgazdaságtanra; perspektívát és irányt ad a további részletekbe menő kutatásnak.”⁴⁰

A Forrester–Meadows modellel kapcsolatos viták hatására világszerte megkezdődött a különféle szemléletű és rendeltetésű *világmodellek* megalkotásának folyamata.⁴¹ Ez egyértelműen azt bizonyította, hogy a globális modellezés abban az időben már „henne volt a levegőben”. E modellek egy része a klub nevével is kapcsolatba került, mert – bár a finanszírozáshoz nem volt köze – eredményeik megvitatásában aktívan közreműködött. A modellek általános jellegzetessége, hogy mindegyik egyértelműen tükrözte létrehozói érdekeit és az ebből eredő sajátos szemléletét. A klub első jelentésére, amely a világ problémáit elemezte, a fejlett tőkésországok, mindenekelőtt az Egyesült Államok szemszögéből történő értelmezés volt a jellemző.

A „latin-amerikai” modell ezzel szemben a fejlődő országok nézetét tükrözte, míg a japán modell a bizonyos értelemben speciális japán érdekeket és problémákat vetítette ki az egész világra. E vizsgálatok általában regionális modelleket használtak és a régiókon belül több különható alrendszert, szinteket különböztettek meg. A modellekben egyre erősebb hangsúlyt kap a „gazdag Észak–szegény Dél” ellentét, és ezzel kapcsolatban kiemelik a fejlődés társadalmi akadályait.

A lezajlott viták és a közvélemény változó érdeklődésének megfelelően a klub 1973 januárjában Párizsban újraértékelte tevékenységét és elfogadta a VB új kutatási feladatokra vonatkozó javaslatait. Emellett, az akkor már jócskán elterjedt hiedelmek eloszlatására, megfogalmazta a klub „negatív” definícióját – a következő tagadásokkal jellemezve önmagát: a klub tagjai „nem a O fejlődés hívei, nemcsak az ipari országokkal és nem futurologiával foglalkoznak. A klub nem politikai szervezet és nem a változás népszerű propagálása a célja.”⁴² Természetesen az ilyenfajta negatív definíció nem alkalmas arra, hogy érdemben jellemezni lehessen vele a klub társadalmi funkcióját.

Az újonnan megfogalmazott témák kutatását több csoport kezdte meg, s tevékenységük eredményei közül a *Római Klub 2. jelentésének* nevezett anyag emelkedik ki, amelynek leglényegesebb eredményeit önálló összefoglaló jellegű könyvben

publikálták 1974-ben „Emberiség a válaszüton” címmel.⁴³ Szerzői, akik az előzőnél jóval nagyobb, bár lazább kapcsolatban levő csoportot irányítottak, *M. D. Mesarovic* és *E. Pestel* voltak. A jelentés elkészítéséhez szintén a Volkswagen Alapítvány nyújtott anyagi támogatást.

A 2. jelentés főként azokon a pontokon kísérelt meg túllépni az elsőn, amelyek a legnagyobb kritikát kapták a vitákban. Ezek a pontok részben módszertani jellegűek voltak és a világnak egységként való felfogásával, a modell aggregáltságával, valamint mechanisztikus jellegével, részben pedig a „O növekedés” koncepciójával voltak kapcsolatban. Nagyon lényeges azonban, hogy a malthusi kiindulópontot lényegében változás nélkül átveszi.⁴⁴ A problémákat tehát ebben az esetben is az ember és a természet feloldhatatlan szembenállásából származtatják, azaz nem társadalmi, hanem természeti okokra vezetik vissza. A hangsúly azonban a külső (fizikai) határokról a belső, az ember biológiai felépítéséből, pszichológiai beállítódásából és a világ adott politikai struktúrájából eredő korlátokra tevődött át. „Nem kétséges, hogy a növekedés valódi határai társadalmiak, politikaiak, az irányítással összefüggők és végül az ember belső természetében lakoznak.”⁴⁵ Ez természetesen már előrevetíti annak az árnvékát, hogy ennek a jelentésnek a végső kicsengéséből sem számíthatunk alapvető változásokra. Ebben az esetben ugyanakkor nem annyira a „végítélet napjáról”, hanem inkább a „katasztrófa korszakáról” beszélhetünk.

A 2. jelentés – módszertani feltevéseit tekintve – több ponton lényegesen eltér az előzőtől. Mindenekelőtt a világot nem annyira gépczetnek, mint inkább „küzdőtérnek” tekinti.⁴⁶ A Földet együttműködő és vetélkedő régiók egyensúlyi rendszerként ábrázolja. A régiók elég komoly mértékben dezaggregáltak, ami – elvileg – a valóságos folyamatok finom megközelítésének lehetőségével kecsegtet. Ezt a dezaggregáltságot azáltal érték el, hogy az egyes régiókat ötszintes hierarchikus rendszerre bontották, és az egyes szintek leírása is igen részletes. A régiók felosztásában azonban (10 régiót különböztetnek meg) nem a világot valóban mozgató, alapvető ellentmondásokat vették figyelembe, hanem különféle – az ellentmondásokkal kapcsolatban levő, de azokat a maguk teljességében nem kifejező – gazdasági, politikai, földrajzi tényezőket.⁴⁷ Jelentősebb előrelépés történik viszont a jövőbeli fejlődés dinamikájának figyelembevételkor. Az első jelentés mechanikusan determinált koncepciójától eltérően itt a matematikai modellezés folyamatába beillesztették az ember (a döntéshozó) és a számítógép „párbeszédét”.⁴⁸ Így a modellben lehetőség van arra, hogy – meghatározott keretek között – a változó feltételeknek megfelelően új irányt szabjunk döntéseinkkel a fejlődésnek.

A 2. jelentés a fent említett módszertani továbbfejlesztés eredményeként reálisabb eredményekre jutott, mint az előző. Rámutatott arra, hogy a globális rendszer különféle régióiban, illetve különféle alrendszereiben (élelmiszertermelés, energia, demográfia) más és más okok hatására, különféle időpontokban alakulhatnak ki krízisek, amelyek azonban a világ globális természetének hatására mindenütt éreztetik hatásukat.⁴⁹ A jelentés alapvető hangneme azonban éppen a változatlanul átvett malthusi koncepció miatt szintén pesszimista maradt.

Mivel a korábban lefolytatott vitákból kiderült a „O növekedés” elmélet tarthatatlansága, a 2. jelentés helyett az ún. organikus-fejlődés elméletet fogalmazta meg. Ennek az a lényege, hogy a problémák okát nem magában a növekedésben látja, hanem a növekedésnek olyan módjában, amely nem számol reálisan a rendelkezésre álló források határaival, nem szervezi meg a termelést globálisan és hosszú távon. A jelentés készítői szerint csak a szabályozatlan növekedés vezet katasztrófához és

ezért a kiegyensúlyozott, föld-méreteken szabályozott fejlődés folytatása mellett szálltak síkra.⁵⁰

A kutatócsoport elemzéseinek eredményeként megfogalmazta azt a – marxista tudósok által mindig is hangsúlyozott, de a burzsoá ideológusok részéről soha el nem ismert – tételt, hogy a termelőerők mai fejlettségi fokán a világméretű szabályozás szükségletté vált. Am éppen e ponton kell rámutatnunk a jelentés valódi politikai és ideológiai szerepére. A fejlődés világméretű szabályozása szükségességének elismerése nem kapcsolódik össze a monopoltőkés társadalom bukása szükségszerűségének elfogadásával. Sőt, amikor a szerzők síkra szállnak a világméretű szabályozás mellett, ez az adott politikai álláspontból éppenséggel a kapitalizmus világméretű rendszerének stabilitását szolgálja.

Hasonló a probléma a 2. jelentésben egyre erőteljesebben felbukkanó „globális etika” hirdetésével is.⁵¹ A kérdés ebben az esetben is az, hogy kinek az érdekét, milyen társadalmi osztály céljainak a megvalósulását szolgálja ez a „minden ember számára közös” ideológia. Ennek vizsgálatát azért tekintjük fontosnak, mert az emberbaráti célok és javaslatok mögött a multinacionális monopóliumok érdekei is meghúzódhatnak. Természetesen hangsúlyozni szeretnénk azt, hogy a jelentésekben megfogalmazott célok mögé felsorakozó embereket igen sokféle indíték vezérli, és maga a Római Klub is igen heterogén szervezet. Am a konkrét politikai vagy ideológiai tevékenység végeredménye szempontjából az indíték vajmi keveset számít. Amikor Pestel és Mesarovic a „globális rendszerre összenövő és együttműködő világ”⁵² létrehozását tűzi ki célul, még a legjobb szándékukat feltételezve is. ebből – ha nem helyezkedünk a proletariátus osztályálláspontjára – csak a monopoltőkés csoportok húzhatnak hasznot. Ugyanis nemcsak a munkásosztály, hanem a monopoltőkések is érdekeltek, természetesen más, a proletariátusával ellentétes indítékok és célok alapján, a világméretű szabályozás létrehozásában.

A globális rendszernek és a globális tudatnak az a felfogása, amely a társadalmi és kulturális sokféleség elismerését a politikai „status quo” fenntartásával kapcsolja össze, közvetlenül a tőkés rend védelmét szolgálja. Bár a jelentésben célul tűzik ki a világban ma fennálló különbségek bizonyos mértékű csökkentését, a javaslatok végeredménye a tőkés társadalom konzerválásának politikai és ideológiai megalapozását nyújtja. Úgy tűnik tehát, hogy a jelentés háttérében nem általában az emberiség számára elkészített „túlélés stratégiája” húzódik meg, hanem sokkal inkább a kapitalista világ „továbbélésének” a stratégiája.

A 2. jelentés elkészítésének és kiadásának időpontjára a kapitalista világgazdaságot megrázó válság már széleskörűen kibontakozott. Ez még inkább felerősítette a korábban megjelent jelentések hatását, és a Római Klub neve végképp ismertté vált az egész világon. Ezt a megnövekedett érdeklődést tükrözte a Salzburg melletti klessheimi kastélyban 1974. február 4–5-én – a klub égisze alatt – megtartott nemzetközi tanácskozás. A közvélemény élénk érdeklődésétől kísért tanácskozáson a klub közzétette 10 pontos felhívását. A felhívás – amelynek alaphangját a szolidaritás eszméje adja meg – együttműködésre szólítja fel a kormányokat és népeket.

A *salzburgi konferenciának* érdekes sajátossága, hogy a résztvevők többségének véleménye ellentétben állt a korábbi jelentések koncepciójával. E problémákat nem az ember és a természet megváltoztathatatlan szembenállásából származtatták, hanem az adott világgazdasági rendszer következményének tekintették. *Echevaria*, akkori mexikói elnök például világosan leszögezte: a problémákat csak olyan politikai akciók segítségével lehet megoldani, amelyek megváltoztatják a világgazdaság hagyományos struktúráját. A megfogalmazásokban természetesen még sok a

pontatlanság, a ködös általánosság. Esetenként összemossák a különbséget a szocialista és a kapitalista világrendszer között. Ettől függetlenül, a fejlődő országok fokozódó politikai aktivizálódása, amely a tőkés világ gazdasági és világpolitikai rendszer hagyományos struktúrájának megváltoztatására irányul, alapvetően progresszívnek tekinthető.

Ezen a ponton szeretnénk felhívni a figyelmet arra, hogy a klub meglehetősen rugalmasan viselkedik nézeteinek megfogalmazásában, terjesztésében és általában politikai, ideológiai tevékenységében. Mindenkit, aki az általuk igen homályosan megfogalmazott általános célokat elfogadja (tehát közreműködni kíván „az emberiség veszélyhelyzetének feltárásában” és annak leküzdésében), hajlandó meghallgatni és fórumot biztosítani a számára. Így nem csodálkozhatunk, ha a klub konferenciáin a legváltozatosabb politikai és ideológiai nézetek hangot kapnak. A következetlenségig menő hajlékonyság természetesen a vita élénkségét eredményezi, de emellett a javaslatok megalapozatlanságához is vezet. Ez az eszmei következetlenség a nyugati kispolgári és értelmiségi rétegek társadalmi helyzetét tükrözi. Javaslaikkal mindenkin segíteni szeretnének, de senkit sem akarnak megbántani.

A közvélemény változó hangulatát követve – amelyet a salzburgi konferencia is tükrözött – a klub figyelme elsősorban a tőkés világban megmutatkozó társadalmi és gazdasági egyenlőtlenség elemzése felé fordult. Ennek vizsgálatát tűzte ki feladatául az ún. RIO (Reshaping the International Order)-program, amely a Római Klubhoz benyújtott 3. jelentés alapja volt. A munkálatok vezetője, pontosabban ún. program-koordinátora, *J. Tinbergen*, Nobel-díjas holland közgazdász (maga nem tagja a Római Klubnak), a program finanszírozását pedig a holland kormány vállalta magára. A jelentés alapján készült könyv, amely a *Nemzetközi Rend Újjáalakítása* címet kapta, 1976-ban jelent meg.⁵³

Míg a korábbi jelentések az egész emberiség szinte összes problémájára kerestek választ, e jelentés ezek közül csak egyet, a világban ma megmutatkozó ellentétek – mégpedig a fejlett és a fejlődő országok között húzódó szakadék, illetve az ezekből adódó problémák – elemzését tűzte ki feladatául. Már a korábbi jelentések is felhívták a figyelmet ennek az ellentétnek a veszélyeire, ebben az időben pedig már az egész világon, a legkülönbözőbb nemzetközi fórumokon élénk vita folyt az ún. „Észak–Dél” kérdésről. Ellentétben a korábbi modellekkel, amelyek a fejlődés akadályait elsősorban a tevékenységük „külső vagy belső” korlátaiban látták, ez a jelentés politikai szempontból húzta alá a jelenlegi fejlődés tarthatatlanságát.

Szeretnénk leszögezni, hogy a RIO-program nem modell és nem is prognózis, hanem a vizsgált problémák megoldására javasolt világpolitikai koncepcióról van szó. Az eddigi jelentéseket jellemző „számítógép-fetisizmus” teljesen hiányzik belőle; a közgazdaságtan és a szociológia hagyományos elemzési és számítási módszereit alkalmazták. A jelentés közvetlen célja, hogy politikailag, gazdaságilag és ideológiailag megalapozzon egy olyan programot, amely a jelenlegi fejlett és fejlődő országok között fennálló 13:1 különbségnek 2000-re 3:1-re történő csökkenését kívánja megvalósítani.⁵⁴ Ezt oly módon kívánják elérni, hogy a növekedés ütemét fokozatosan csökkentenék a „fejlett” és fokoznák a fejlődő országokban.

A munkacsoport fejlődési koncepcióját a könyv 2. fejezetének címével lehet legjobban jellemezni: „*A rendezetlen világtól (world disorder) a nemzetközi rendig.*” A jelentést éles ellentétek, a különböző régióknak egymással kapcsolatban levő, mégis alapvetően különböző problémái jellemzik.⁵⁵ Ezeket az ellentéteket azonban a jelentés nem a tőkés termelés alapvető ellentmondásaiból, nem az osztályellentétekből, nem a szocializmus és a kapitalizmus szembenállásából származtatja, hanem hol

antropológiai jellegűnek, hol helytelen erkölcsi elvek, hibás értékek következményeinek tekinti. Ebből a megközelítési módból vázolja fel az intézkedéseknek egész rendszerét, amelytől ennek az állapotnak a felszámolását reméli.

A 3. jelentés is a globális rendszer regionális modelljéből indul ki, amelyben három alrendszeret különböztet meg: a szocialista, a fejlett tőkés és a fejlődő országokat. Ám alapvetőnek az ún. „Észak–Dél” felosztást, a fejlődést meghatározó ellentmondások közül pedig a legjelentősebbnek az ún. „szegény-gazdag” ellentétet tekinti. Anélkül, hogy lebecsülnénk ezeknek az ellentéteknek a jelentőségét, hangsúlyozni kell: az ellentmondások a tőkés termelési mód következményei és mindig osztályellentétekben jutnak kifejezésre.

Igen jellemző a jelentés 5. fejezete, amelyben a munkacsoport a létrehozandó világgözcsofégy céljait fogalmazta meg: „*Emberhez méltó élet és jólét elérését a világ minden polgára számára*”.⁵⁶ Ez alapvető cél megvalósításának vezérelve: az egyenlőség, a szabadság, a demokrácia és a participáció, a szolidaritás, a kulturális sokféleség és a környezeti integritás. A jelentésben vázolt utópisztikus társadalom megteremtését elősegítő fejlesztési stratégia legfontosabb összetevőinek a szükségletek sokoldalú kielégítését, a szegénység felszámolását, az önerőből és a segítséggel megvalósított fejlesztést, a közhatalom gyakorlásában való részvételt és a kiegyensúlyozott környezeti fejlődést tartják.⁵⁷

A RIO-csoport tagjai az igazságos társadalmi rendet a „humanista szocializmus”-ban⁵⁸ látják. Ami azonban a „*humanista szocializmus*” célkitűzéseit illeti, erről a legjobb esetben is csak azt állíthatjuk, hogy a szerzők nincsenek tisztában a szocializmus lényegével. A „humanista szocializmust” célul tűző politikai programban ugyanis egy szó sem esik arról, hogy a világ egy részét ma jellemző elmaradottságért a termelési eszközök magántulajdona a felelős, és hogy az ellentétek felszámolásához a magántulajdont kell megszüntetni.⁵⁹ Így azonnal világossá válik, hogy ez a jelszó a már megvalósult, a létező szocializmus diszkreditálását szolgálhatja.

Mint korábban minden esetben, a klub ez alkalommal is nagy gondot fordított arra, hogy a laikus és a tudományos közvéleményt tájékoztassák a jelentés tartalmáról. Ezt a célt szolgálták azok a konferenciák, amelyekben bemutatták és megvitatatták a jelentést. Az első ilyen konferencia 1976. október 15. és 28. között Algírban zajlott le. A konferencia mintegy 300 résztvevője a fejlett tőkés és a fejlődő országok, a különféle nemzetközi szervezetek neves személyiségeiből tevődött össze. Ezen a konferencián vettek részt először hivatalosan a szocialista országok képviselői is. Ez már csak azért is jelentős, mert Algírban – a jelentés alapján – élénk vita bontakozott ki a globális problémákról és a világgazdasági rendszer megváltoztatásáról. Míg a jelentés általános célkitűzéseit pozitívan fogadták, a konkrét kérdésekben gyakorlatilag minden résztvevő bírálta a javaslatokat. A fejlett tőkésországok képviselői úgy látták, hogy a „RIO-program nem racionális javaslat. Több jótékony-ságot vár el az emberektől, mint amennyit azok hajlandók adni.” A fejlődő országok szempontjából a jelentés alapvető hiányossága, hogy „nem mondja ki, milyen módon kell a gazdag országoknak megváltoztatniuk gazdaságpolitikájukat”. A szocialista országok delegátusai pedig a jelentés utópizmusát és az ebből eredő megalapozatlan optimizmust bírálták.

A hivatalos elismeréssel szemben azonban ez a jelentés távolról sem váltott ki olyan nagy visszhangot, mint a korábbiak. Ennek valószínűleg az az oka, hogy – a korábbiakkal összehasonlítva – jóval rövidebb távú és ugyanakkor realisabb problémákat feszeget. A közvéleményt – úgy tűnik – kevésbé hozták lázba ezek a bonyolult rendszert alkotó konkrét javaslatok. A kormányokat viszont valószínűleg

éppen az a konkrétság riasztotta vissza, amely – elsősorban a fejlett tőkésországokra gondolunk – tőlük azonnali és nagy horderejű intézkedéseket követelt volna. A RIO-program javaslatának túlnyomó része ugyanakkor már korábban ismertté vált az ENSZ-nek az „Új gazdasági világrendszer” témáját tárgyaló közgyűlésén.

A 3. jelentéssel a Római Klub – megítélésünk szerint – választ el elé került. Az alakuláskor kitűzött célokat lényegében elérték, a világgözelemény figyelmét sikerült a globális problémákra irányítani. A problémák megoldására irányuló vizsgálatok megindultak, és már a kezdeti politikai akciókról is beszámolhatunk. A kutatás a „hivatalos” tudományos intézményekben is fokozatosan elkezdődött.⁶⁰ A „hivatalos” kutatások kezdetével egyidőben a klubnak a közvélemény tájékoztatását szolgáló tevékenysége vesztit jelentőségéből.

A megkezdett irányban továbbhaladni még lehetséges ugyan, de távolról sem kecsegtet olyan sikerekkel, mint korábban. A másik lehetőség viszont, tehát az, ha a klub határozottabb politikai arculatot ölt és konkrét erőfeszítéseket fejt ki a társadalmi tömegek mozgósítására, reálisan meghatározott célokért, igen sok buktatót rejt magában. A politikai harc színterén, ahol a célokat a cselekvés nyelvére lefordítják, hamar kiütközik a klub javaslatának valódi osztálytartalma, és ennek alapján gyorsan polarizálódik a támogatók látszólag széles, de igen heterogén tábora. Erre az útra pedig a klub láthatóan nem szívesen lép.

E megváltozott körülmények között keresi ma helyét a Római Klub. Világosan példázza ezt a 4. jelentése, amelyet „Célok az emberiség számára” címmel, a magyar származású *László Ervin* vezetésével készítették el.⁶¹

Mint láttuk, az első jelentés a termelés növekedése „fizikai” korlátozottságának a feltételezéséből indult ki, és matematikai módszerekkel vizsgálta ennek következményeit. A 2. jelentés – a kritikák hatására – erőteljesebben mutatott rá a növekedés eddigi módjából adódó társadalmi korlátokra. A 3. jelentés figyelmét elsősorban a világban ma meglevő egyenlőtlenségek (az „Észak–Dél” ellentét) politikai, közgazdasági és szociológiai elemzésére irányította. A 4. jelentés ezen az úton haladt tovább, és elsősorban azokat a közelebről nem definiált, ún. „belső” határokat vizsgálja, amelyek – megítélése szerint – a fizikai határoknál jobban korlátozzák az emberiség fejlődését.⁶²

A legfontosabb „belső” határnak a jelentés az egyének és a csoportok rövid távú, önző céljainak a különbözőségét tekinti, amely megakadályozza a hosszú távú és az egész emberiség érdekében álló célok követését.⁶³

A szerző által vezetett és koordinált kutatócsoport hármas feladatra vállalkozott: felkutatni, hogy milyen célok vannak ma a világon; megvizsgálni, vannak-e közösnek tekinthető világcélok, és javaslatot tenni arra, miként csökkenthetők és szüntethetők meg a különbségek a hosszú távú világcélok és a rövid távú partikuláris célok között.⁶⁴

A mű politikai koncepciója az, hogy a különböző, sokszor ellentétes célokat követő nemzetek, szervezetek tevékenységét úgy kellene összehangolni, hogy mindegyik megőrizze a saját társadalmi rendszerét, kultúráját és mégis mindegyik képes legyen a fejlődésre. Nem kell tehát azonos célokat követni már a kezdetben, de találni kell közöset. Ha „az emberiség fenn akar maradni, már most kell megkezdeni a célok megértését, összehangolását” – mondta egy nyilatkozatában *László Ervin*.⁶⁵

Világosan látható, hogy ez a mai világ realitását – a különféle társadalmi rendszerű országok békés egymás mellett élésének szükségességét – elismerő koncepció. Nem számol azonban helyesen a világban ma ható ellentétek valódi természetével.

Ezeket elsősorban ideológiaiaknak, kulturálisaknak (vallásiaknak), de semmiképpen nem osztályellentéteknek tekinti.

A célok kutatásakor ebben a jelentésben is az együttműködő és vetélkedő régiókból álló világ képét teszük magukévá. A régiók elkülönítése során azonban a korábbi jelentéseknél erősebben húzzák alá a társadalmi, s elsősorban a kulturális (vallási) tényezők jelentőségét. Az egyes régiókon belül figyelmet szentelnek annak vizsgálatára, hogy a régiók, illetve az egyes nemzetek céljai a különféle társadalmi csoportok érdekei alapján jönnek létre. E csoportok meghatározásakor László Ervin nem különböző társadalmak osztálystruktúrájából indul ki, hanem az ún. „politikai vezető körök”, a „közvélemény”, az „intelligencia”, a vallási közösségek és az „üzletemberek” csoportjaiból, amelyek más és más időhorizontú és eltérő „közösség-centrikus” célokat tűznek ki.⁶⁶

A jelentés azt tekinti feladatának, hogy elősegítse az ún. belső határok áttörését. Ettől reméli a mai globális problémák megoldását és egyben a „külső” határok túllépését is.⁶⁷

A javasolt eszköz pedig e cél elérése érdekében a „világszolidaritási forradalom!”⁶⁸, amelyet egy helyen a „felvirradó lehetőségek forradalmának” (revolution of rising expectation) nevez László Ervin, s azt érti rajta, hogy a felsorolt csoportokban, nemzetekben olyan szolidaritás tudatot kell kifejleszteni, amely lehetővé teszi az egymással ellentétes célok harmonikus egyesítését. A kutató kollektíva a jelentésben javaslatot is tesz a „forradalom” kibontakozását elősegítő politikára, s ezt olyan „forgatókönyvek” formájában közlik, amelyek segítségével az emberiség morális és intellektuális forrásaira támaszkodva közelíteni lehet egymáshoz a különféle csoportok ma még divergáló céljait. Ennek remélt eredménye pedig „az emberek, nemzetek, trösztök, szervezetek új szolidaritása”.⁶⁹

A 4. jelentés teljesen eltekint attól, hogy a globális rendszer matematikai modelljét keresse; lényegesebbnek tekinti a célok vizsgálatát. Csakhogy nem a világot valóban mozgató ellentmondásokat és az ezeknek megfelelő társadalmi csoportok céljait veszi szemügyre. Éppen ezért javaslatait, a legjobb esetben is, csak „egy jó pap csodálatos prédikációjának lehet tekinteni, amitől semmi sem változik”. Valójában azonban a jelentést körülvevő eszmei homály inkább eltávolítja a gyanútlan olvasót a helyes politikai cselekvés irányától, semmint közelíti ahhoz. Amikor a különböző osztályokat, a „harmadik világ” éhezőit és a multinacionális monopóliumok képviselőit egyesítő szolidaritásról beszél a szerző – a szubjektív szándéktól függetlenül – félreérthetetlenül olyan politika ideológiai megalapozását szolgálja, amely ellentétben áll az emberiség érdekeivel.

Ha végigtekintünk a Római Klub eddigi tevékenységén, szembeötlő, hogy minden jelentés más és más szempontból és változatos módszerekkel keresi a világban bekövetkezett korszakváltásra vonatkozó politikai, gazdasági és ideológiai válaszokat. Aminek alapján azonban értékelni kell ezeket a megnyilatkozásokat, az nem az észlelhetően sokféle indítóok, szándék, hanem a valóságos eredmények. Az első két jelentés esetében szembeszökő volt a modellek *malthusianus* jellege, és ennek alapján könnyen azonosítható apologetikus funkciója. A 3. és 4. jelentés esetében viszont inkább valamiféle „*postmalthusianizmusról*” beszélhetünk, amelynek során a fejlődésnek csak bizonyos belső határait vizsgálja. Ezek a határok azonban ugyanazt a szerepet töltik be, mint a korábbiaknál a „külsők”. A határok tételezése mindegyik esetben annak bizonyítására szolgál, hogy a mai problémák, egyenlőtlenségek a társadalmi viszonyoktól, az osztályok harcától független természeti szükségszerűség következményei, ezért felszámolásuk „*a mindenkét egyesítő szolidaritástól*”, a közös

ideológiai értékek elterjedésétől remélhető. Ám ezeket a határokat figyelembe vevő stabil rendszer létrehozásának örve alatt a tőkés társadalom védelme húzódik meg. A végső konklúzió minden esetben ugyanaz: bizonyos reformok a globális rendszer stabilitásának és ezzel voltaképpen a kialakult társadalmi „status quo” fenntartására. Ez a koncepció pedig ma inkább irányul a világ forradalmi átalakításának ideológiai leszerelésére, semmint a tőkés társadalom valamiféle lényegbeni megváltoztatására.

JEGYZETEK

¹ A „korszakváltás” kifejezést a cikkben nem a szokásos értelemben, az emberiség történelmének alapvető szakaszai elkülönítésére, hanem a tőkés társadalom válságfolyamataiban végbemenő változások jellegzetesebb szakaszainak elhatárolására, pusztán jobb kifejezés híján és csak rövidítésként használjuk. Ezt szeretnénk érzékeltetni a kifejezés idézőjelben történő használatával.

² *Ágb Attila*: Az ipari társadalom határai. Valóság, 1975/10. sz.

³ *W. W. Rostow*: The Stages of Economic Growth. Cambridge 1960.; *P. F. Drucker*: The New Society. New York 1962.; *R. Aron*: Dix-huit leçons sur la société industrielle. Paris 1963.

⁴ *P. F. Drucker*: The Age of Discountuity. Guidelines to our Changing Society. New York 1968. 365. old.

⁵ *R. Aron*: La lutte de classes. Paris 1964. 155. old.

⁶ *H. Kahn, A. Wiener*: The Year 2000. A Framework for Speculation on the Next Thirty Years. New York 1968. 128. old.

⁷ *Ripp Géza*: A válság gazdaságtana. Kossuth Könyvkiadó 1976. 19. old.

⁸ *K. Darkowski*: Az ideológia vége vagy a vég ideológiája. Kossuth Könyvkiadó 1976. 203–207. old.

⁹ Blueprint for Survival: The Ecologist. 1972/2. sz.

¹⁰ *H. Kahn, B. Bruce-Briggs*. Thinkings to Come. Thinkings about the 70's and 80's. New York 1972. 206. old.

¹¹ *Kozma Ferenc*: Jólét szocialista módon. Kossuth Könyvkiadó 1976. 48. old.

¹² *Dr. Berecz János*: Korunk fő folyamatai. Társadalmi Szemle, 1976/6. sz.

¹³ *Bognár József*: Világ gazdasági korszakváltás. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó 1976.

¹⁴ *Gedő András*: Válságtudat és filozófia. Kossuth Könyvkiadó 1977. 200. old.

¹⁵ Amikor az ideológia szintjéről beszélünk, egyrészt a teoretikus tudat különféle formáira, a filozófiai elméletekre, a konkrét társadalomtudományi koncepciókra és a politikai propaganda és agitáció nézetrendszerére, másrészt a mindennapi tudat különféle jelenségeire gondolunk. A korszakváltás az ideológia e négy, egymástól viszonylag elkülönülő, de szorosan kapcsolatban levő hierarchikus szintjén, kölcsönösen meghatározott módján zajlik le.

¹⁶ Gondoljunk csak a Franciaországban az utóbbi években megjelent új reakciós ideológiai irányzatra, az ún. „új baloldalra”. Lásd Kőpeczi Béla: Az új „baloldaltól” az új „jobboldalig”. Társadalmi Szemle, 1978/2. sz.

¹⁷ Elegendő összevetni H. Kahn két, már korábban említett könyvének alaphangját. „The Year 2000” és „Thinkings to Come”.

¹⁸ *A. Toffler*: The Future Shock. London (Sydney) Toronto 1970. 398. old.

¹⁹ *Almási Miklós*: Az amerikai neokonzervativizmus. Társadalmi Szemle, 1976/10. sz.

²⁰ *A. Peccei*: The Human Quality. New York 1977. 59–62. old.

²¹ *A. Peccei*: A Római Klub Végrehajtóbizottságának körlevele, 2. old.

²² Ez a nézet általánosan jellemző a burzsoá ideológusokra. Lásd pl. *M. Mesarovic-E. Pestel*: Mankind at the Turning Point. New York 1974. II. old.

²³ A. Peccei: Id. mű.

²⁴ A. Peccei: Id. mű.

²⁵ A Peccei: Id. mű. 64. old.

²⁶ D. Meadows et al. The Limits to Growth. New York 1972. 5. old.

²⁷ A szerzőnek különféle könyvek, interjúk és egyéb anyagok alapján sikerült felkutatnia a Római Klub kb. 60 tagját név és foglalkozás szerint. Habár a Klub tagságának jelentős része nem ismert, a fennmaradók foglalkozás szerinti megoszlását reprezentatívnak lehet tekinteni. Eszerint a Klub tagságának összetétele a következő:

tudós, kutató	40 ⁰ / ₀
nemzetközi szervezetek alkalmazottja	20 ⁰ / ₀
állami alkalmazott	18 ⁰ / ₀
monopóliumok vezetőségének tagja	15 ⁰ / ₀
egyéb	- ⁰ / ₀

A fentiek mellett igen érdekes a tagok nemzetek szerinti összetétele. Kb. 75⁰/₀-uk a fejlett tőkésországokat képviseli (egyedül Nyugat-Európát a tagok 60⁰/₀-a). A fejlődő országokból származik a résztvevők mintegy 20⁰/₀-a, és csak 4-5 személy „képviselet” a szocialista országokat. Ez utóbbiak kiválasztása azonban teljesen véletlenszerűen (vagy nagyon is „átgondoltan”) történt, úgyhogy a szocialista országok és a nemzetközi kommunista világmozgalom érdekeinek képviseletéről a Klubon belül szó sem lehet.

²⁸ A. Peccei: A Római Klub Végrehajtóbizottságának körlevele, 4. old.

²⁹ A. Peccei: The Human Quality. London 1977. 61. old.

³⁰ Interjú László Ervinnel. Valóság, 1977/8.

³¹ J. W. Forrester: World Dynamics. Cambridge 1971.

³² D. H. Meadows et al. The Limits to Growth. New York 1972.

³³ J. W. Forrester: Principles of Systems. Cambridge 1968.

³⁴ D. H. Meadows et al. The Limits to Growth. New York 1972. 85., 87., 91. old.

³⁵ Ugyanott, 125-127. old.

³⁶ Ugyanott, 165. old.

³⁷ Ugyanott, 169-173. old.

³⁸ Lásd pl.: Thinking about the Future. A Critique of the Limits to Growth. London 1973. A. Wiener: The Future of Economic Activity. The Annals, 1973 július. V. Motilev: Prognozü Rimszkovo Kluba: realnoszty i prarocszetva. Voproszü Ekonomiki, 1977/4. sz.

³⁹ Gedő András: Válságtudat és filozófia. Kossuth Könyvkiadó 1977. 193-194. old.

⁴⁰ A. Peccei: A Római Klub Végrehajtóbizottságának körlevele, 3. old.

⁴¹ Y. Kaya-Y. Suzuki. Global Contrais and a New Vision for Development-Technological Forecasting and Social Change 1974. V. 6.; Herrera A. O. et al. World Modell. Report in the Proceedings of the Seminar on the Latin-American Modell at IISA.; H. Linnemann et al. MOIRA: Modell of International Relations of Agriculture. Amsterdam New York 1976.

⁴² A. Peccei: A Római Klub Végrehajtóbizottságának körlevele, 3. old.

⁴³ M. Mesarovic-E. Pestel: Mankind et the Turning Point. New York 1974.

⁴⁴ F. De Towarnicki: „Expresso” Numero Special, 1974/1221.

⁴⁵ M. Mesarovic-E. Pestel: Mankind...36. old.

⁴⁶ Ugyanott, 36-40. old.

⁴⁷ Ugyanott, 40. old.

⁴⁸ Ugyanott, 52-53. old.

⁴⁹ Ugyanott, 55. old.

⁵⁰ Ugyanott, 6-7. old.

⁵¹ Ugyanott, 147. old.

⁵² Ugyanott, 4. old.

- ⁵³ *J. Tinbergen: Reshaping the International Order. New York 1976.*
- ⁵⁴ Ugyanott, 93–96. old.
- ⁵⁵ Ugyanott, 21. old.
- ⁵⁶ Ugyanott, 61. old.
- ⁵⁷ Ugyanott, 64. old.
- ⁵⁸ Ugyanott, 63. old.
- ⁵⁹ Ugyanott, 65. old.
- ⁶⁰ Ki kell emelni ebből a szempontból a Bécs melletti Luxemburgban 1972-ben több szocialista és kapitalista ország kormánya által alapított IIASA intézetet, valamint Moszkvában, 1975-ben létrehozott „Rendszerkutatói” intézetet.
- ⁶¹ *E. László et al. Goals for Mankind. New York 1977.*
- ⁶² Ugyanott, 257. old.
- ⁶³ Ugyanott, 258. old.
- ⁶⁴ Ugyanott, XV. old.
- ⁶⁵ Interjú László Ervinnel a Római Klubról, *Valóság*, 1977/6. 29. old.
- ⁶⁶ Ugyanott, 416–421. old.
- ⁶⁷ Ugyanott, 367–368. old.
- ⁶⁸ Ugyanott, 416. old.
- ⁶⁹ Ugyanott, 422. old.

A tudomány társadalmi szerepének változásairól

A két világrendszer tanulmányozása alapján – az összes eltéréseket és különbségeket is figyelembe véve – megállapíthatjuk, hogy a társadalomirányítás szervezeteinek felelőssége a korábbi időszakhoz képest mind a szocialista, mind a kapitalista országokban óriási mértékben megnövekszik, s a politikai-elvi irányítás mellett mind több gyakorlati, problémamegoldó intézkedés hárul rá. Ez a tudományos-technikai forradalommal csak felgyorsuló folyamat *a szakértelem és a tudomány társadalmi szerepének növekedését vonja maga után*. Társadalmi krízisekre vezethet, ha az egyre nagyobb teljesítményre kötelezett irányítás nem képes megfelelni a kor diktálta követelményeknek. Ezért a gazdaságirányítás és politikai irányítás arra kényszerül, hogy – céljainak szolgálatában – egyre hatékonyabban integrálja magában a szakelemet.

Azon túl azonban, hogy mindez konkrét és a napi feladatok sokaságára bontható, a folyamat általánosabb, kimondottan elméleti jellegű kérdéseket is felvet, mégpedig a tudomány és a politika, a szakelem és a politikai elem egymáshoz való viszonyát, a közöttük bekövetkezett változásokat. A polgári szociológiában a neokonzervatívizmus technokrata válasza a változást értelmezve közvetlenül a „*kétlényegűség*” megszűnését sugallja, illetve prognosztálja. De még ott is, ahol hiányzik ez a nyílt állásfoglalás, vagy éppen nyitva marad a kérdés, a racionalizáció, a technikai lehetőségek eltúlzásának gondolatával, azaz olyan illúziókkal találkozhatunk, amelyek a korábbi politikai problémák technikai-igazgatási szintre való áthelyezhetőségének folyamatosságában reménykednek – a polgári társadalom úgynevezett „repolitizációs” folyamatának a keretében. A politikai gazdaságtanról való lemondás hajlama a polgári közgazdaságtanban éppen úgy ezt jelzi, ahogy a pozitivistikus polgári szociológia „politikamentessége” sem érthető meg másképpen.

A marxizmus számára viszont a társadalmi ellentmondások és antagonizmusok leküzdésének történelmi útja *a politikán át* vezet, s így elvileg szemben áll ezekkel a polgári felfogásokkal. Ez azonban korántsem jelenti azt, hogy ne kelljen szembenéznie újra és újra a történelmi fejlődés által produkált sajátosságokkal, beleértve a politikai szféra mozgásterét, és viszonyait is módosító tudományos és technikai fejlődés hatását. Ha tehát nem is a politika „kiüresedése” vetődik fel kérdésként, a politikai tevékenység helyének és funkciójának mindenkori optimális értelmezése és gyakorlata még okozhat nehézségeket a szocialista fejlődés folyamatában is. Az így értelmezett problémakörbe feltétlenül beletartozik a tudomány és a politika,

a szakelem és a politikai elem viszonyának – a közvetlen egymáson mérésén túlmenő – értelmezése és tisztázása is.

A tanulmány célja, hogy néhány adalékkal szolgáljon a tudomány, a szakelem és a politika viszonyának történelmi dialektikájához. Mivel azonban ez az összefüggés sem tárgyalható elvontan, a társadalmi formációk meghatározottságaitól függetlenül, az összefüggés általános vázolása után mindenképpen az említett tényezőknek a kapitalista fejlődésben nyomon követhető történetét kell szemügyre vennünk, mégpedig az egymásra vonatkozásnak és ellentétességnek abban a kettősségében és konkrétságában, ahogy ez a tőkés áruterelés viszonyaiból következik.

A TUDOMÁNY, AZ IDEOLÓGIA ÉS A POLITIKA ÁLTALÁNOS ÖSSZEFÜGGÉSE

Akárcsak megközelítő választ is keresve a kérdésre, mindenekelőtt egy végletes leegyszerősítéssel kell számolnunk. Arra a formális-tipológiai megkülönböztetésre gondolunk, amely a *megismerés* és az *akarát*, illetve döntés absztrakt elvei alapján különíti, illetve határolja el egymástól a tudást és a hatalmat. A „teoretikus” és a „gyakorlati” észnek ez a szétválasztása már csak azért is ellentmondásos, mert amennyiben feltételezzük a megismerés történelmi-társadalmi kötöttségeit, a tudományban is fel kell lelnünk azokat a történelmi-társadalmi elemeket, amelyek szervesen mennek át és nyilvánulnak meg a tudományos érvelés belső logikájában. *A társadalomtudománynak és a megismerésnek ez a történelmi-társadalmi meghatározottsága eleve adott tulajdonképpen tárgya révén, nevezetesen azáltal, hogy még a „társadalmi tények” objektíválódott, dologi-tárgyi formát öltött világa is meghatározott társadalmi-emberi viszonyok (termelési, politikai, kulturális viszonyok) és lehetőségek hordozója, vagy éppen par excellence kifejezője és megjelenítője.* E viszonyok – mint az egyének történelmi meghatározói – végső vonatkozási pontját jelentik mindenféle társadalmi reflexiónak, megismerésnek. Ezért rejt magában értékképviseletet, értéktételezést még a legkifinomultabban fellépő tárgylagosság vagy objektivizmus is a társadalomtudományokban, mintegy megteremtve ezzel az érdekekhez kapcsolódás lehetőségét. Igaz, a közvetlen szubjektív, azaz üres akaratlanság ezzel semmisnek bizonyul, de egyúttal átadja a helyét a tudományos rendszerbe épült, immár objektíválódott tendenciózusságnak. A politikához kötődés *praxis* szintű értelme, a társadalomtudósnak, mint társadalomtudósnak a „politikussága” elsősorban és mindenekelőtt ebből adódhat és ebben állhat. Természetesen – nem ragaszkodván a „suszter maradjon a kaptafánál” elvhez – a tudomány embere is továbbléphet. Kutatásainak eredményeit vonatkoztathatja a hatalom és társadalomirányítás problematikájára, taktikai és stratégiai következtetéseket szűrhet le belőle, ezeket kinyilváníthatja, s így beléphet a közélet és a politika szférájába, vállalva egyúttal mindazokat a következményeket, amelyekkel a gyakorlati érdekharokba és hatalmi viszonyokba való beleszólás és belépés mindenkor együtt jár.¹

¹ A marxizmus klasszikusainál egyrészt gyakorlatilag szemlélhetjük a tudós és a politikus dialektikának az összefüggéseit, másrészt éppen náluk vetődik fel hangsúlyozottan az a defetiszáló felismerés, hogy még a legdologibbnak tűnő tényekben is, mint amilyen a pénz, az áru, a tőke stb., emberi viszonyok kifejeződését lássák. Mindenféle szaktudománnyá redukálás helyett azért hangsúlyozzák többek között a közgazdaságtannak politikai gazdaságtan jellegét – egyúttal legeklatánssabb példáját nyújtván a társadalomtudomány par excellence politikai (mert emberi társadalmi-termelési és hatalmi viszonyokat kifejező!) jellegének. Harmadsorban pedig elsősorban Antonio Gramsci

Az utóbbiaktól függetlenül azonban a tudomány, a megismerés politikai problematikája végső soron *nem* a gyakorlatba való átvitel közvetlen szándékából, hanem tárgyának történelmi meghatározottságából ered mindenekelőtt. Abból ugyanis, hogy a tudomány sem vonhatja ki magát a mindenkori társadalmi egész, totalitás relativizáló, azaz magához kötő hatalma alól; ez utóbbinak maga is szerves részét és alkotóelemét képezi. A társadalmi megismerés *ideologikus* jellege, mint lényegéhez mért „kvázi politikusság” innen adódik. S csak ezt követően vetődik fel az a kérdés, hogy hogyan transzformálódhat egymásba a társadalmi élet két olyan viszonylagos autonómiával és objektívalódott közeggel rendelkező szférája, mint a tudomány és a politika.²

De ha már mindebből (természetesen az adott absztrakció és általános összefüggés szintjén, amely maga még további konkretizálásra szorul) az ideológiamentes *tiszta* tudás nemléte (vagy ha tetszik: a társadalomtudomány kvázi-politikusságára) következtethetünk, még inkább arra a következtetésre juttat a politikai szférában integrálódott tudás reflexiója. Mert ahogy a megismerés nem tiszta, előfeltétel nélküli tudás, a politika legalább annyira nem pusztá akarát kérdése, még akkor sem, ha a „politikai értelem” számára annak is jelenik meg – a mindenkori hatalmi eszközökkel való rendelkezés tudatában, vagy éppen történetileg, ahogyan ezt Marxnak „egy porossal” folytatott polémiája mutatja.³ Az akarát ez utóbbiban annyiban bizonyul meghatározónak, konstruktívnak a korai polgári és a magát még ettől nem függetlenítő proletariátus politikája szempontjából, amennyiben álláspontja – Marx szavaival élve – az állam álláspontja marad, azaz elvonatkoztat a civil társadalomnak azoktól az ellentmondásaitól, amelyekből az államiság saját lényegét kölcsönzi. Ez az akarát persze, ily módon megszűnik közvetlenül pszichikai, társadalomlélektani kategória lenni, s mint politikai voluntarizmus jelenik meg, mégpedig maga sem a politikus egyén szubjektívizmusának esetlegességében, hanem – legalábbis Marxnál – egyáltalán a polgári politizálás belső korlátjaként.

koncepciózus megfogalmazásaiban láthatjuk, hogy a polgári értelmiség és a szocialista értelmiségnek mint organikus értelmiségnek a történelmi elhatárolásában döntő szerepet kap az értelmiségi magatartás gyakorlati-politikai jellege, ami természetesen csak szerves következménye a marxizmus politikai tartalmának és eleve gyakorlatra orientáltságának.

² Csak megjegyzem, anélkül, hogy az összefüggések tényleges tagolásába belemehetnénk, hogy az az „autonómia” (ami egyébként nem más, mint az adott objektivációk társadalmi szükségszerűsége) mindkét oldalról kötelező természetesen. A tudomány nem negligálhatja a politika belső meghatározottságait, s ha mégis ezt teszi, a moralizálás egyszemélyiségébe esik, s legtöbbször politikailag hatástalan marad. De a politika sem szorítkozhat egyszerűen adminisztratív-hatalmi megoldásokra és tudomány előtti propagandára a számára problematikussá vált vagy éppen ellenséges ideológiákkal szemben. A harcot – történelmileg – a tudomány szintjén is meg kell vívni, itt is el kell dönteni. Innen a „hegemoniára törekvés” elvének rendkívül nagy jelentősége, mert a dolog természetéből adódó dialektika szerint közelíti, illetve ragadja meg az összefüggést.

³ Marx itt ironikusán – kritikailag lép fel a „politikai értelemnek” az akaratra redukáló klasszifikálása, mint elméleti kifejeződés, valamint a korabeli politikai gyakorlat voluntarizmusa ellen: „A politikai értelem – írja – éppen azért politikai értelem, mert a politika korlátain belül gondolkodik. Minél élesebb, minél elevebb, annál képtelenebb szociális fogyasztások felfogására... A politika elve az akarát. Minél egyoldalúbb, vagyis minél kiteljesedettebb a politikai értelem, annál inkább hisz az akarát *mindenhatóságában*, annál inkább vak az akarát *természeti* és szellemi *korlátaival* szemben, annál képtelenebb tehát felfogni a szociális fogyasztások forrását.” Majd valamivel később: „Minél kialakultabb és általánosabb egy nép politikai értelme, annál jobban tékozolja a proletariátus – legalábbis a mozgalom kezdetén – erőit értelmetlen, haszontalan és vérbe fulladó lázadásokra. Minthogy a politika formájában gondolkodik, minden visszásság okát az *akarathban* és az orvoslás minden eszközét az *erőszakban* és egy *meghatározott* államforma *megdöntésében* látja.” Kritikai széljegyzetek „Egy porosz” cikkéhez. MEM. I. 401–402., illetve 406. old.

A „politikai értelemnek” Marx által aposztrofált lényegi „korlátoltsága” csak akkor oldható fel, ha megjelenhet benne az *adott társadalom struktúrájának össz-problematikája*. Pontosabban: amennyiben megszerveződésében formailag-szervezetileg is tekintettel van a társadalom materiális-kulturális szféráinak sajátosságaira, érdektagozódására. Egy meghatározott hatalom történelmi indokoltsága, „szükség-szerűsége” nem kis mértékben éppen az itt mutatott teljesítmény alapján mérhető fel és igazolható, mint ahogy egy-egy szervezet és uralkodó hatalom „reformiz-musa”, belső evolúciója is abban a képességben áll, hogy történelmi korlátain és tudatán belül permanensen szélesíti és megújítja bázisát.

Mihelyst azonban viszonyulást, teljesítményt és ezzel kapcsolatos szervezethez kértünk számon, tételeznünk kell a politikai rendszer integrált és „gyakorlati cróvált” tudását is. A politikai-társadalmi eszmék és ideológiák akaratlagos, elvont-utópikus elemeit – legalábbis a politikai gyakorlat számára – meg kell haladni, s át kell adni helyüket a tényeket is helyesen tükröző tudásnak. Mindez, természetesen, napjainkban triviálisnak tűnik, mint ahogy az is. Mégis, történetileg és a politikai elem sajátosságait szem előtt tartva, e tevékenység nem is olyan egyértelmű. A politikai értelemben vett teljesítmény ugyanis sokkal bonyolultabb és összetettebb tartalmakat magában foglaló fogalom annál, hogysem azonosíthatnánk a tudomány teljesítőképességével. Elég arra utalni, hogy – akár hosszabb történelmi szakaszra, korszakra nézve is – az elfogadott, „megfogant” hamis tudat és voluntarizmus nagyobb jelentőségű lehet politikailag a politikán kívüli, mert nem akceptált tudományos eredménynél. Az előbbi ugyanis tömegeket mozgat, az utóbbi pedig legfeljebb várakozhat a hamis tudatból a gyakorlati nehézségek és ellentmondások láttán történő kiábrándulásra, a gyakorlat forradalmasító hatására, az iránta megnyilvánuló közömbösség vagy éppen ellenségeskedés (az értelmiség mint a mindenkori egg-head!) ezt követő feloldására.

Ez utóbbi azonban mélyebb összefüggéseket jelez. A tudomány és a politika közvetítődésénél fel kell tételeznünk egy harmadik, mindkettőt átható és átfogó mozzanatot is – a tudományon és politikán túlnyúló *világnézeti-ideológiai* elem formájában. Arról a világnézeti szükségletéről van szó, amelynek alapján a társadalom egyénci értelmezik és elrendezik magukban valóságuk összefüggéseit, és ezzel párhuzamosan – ettől elszakíthatatlanul és leválaszthatatlanul – kialakítják hozzáfűződő gyakorlati viszonyukat is. Az ideológia ebben a köznapivilágnézeti általánosságban – Lukács György megfogalmazásával élve – „... a valóság társadalmi feldolgozásának az a formája, amely arra szolgál, hogy tudatossá és cselekvőképessé tegye az emberek társadalmi gyakorlatát”.⁴ Benne az ösztönösség és a tudatosság, visszatükrözés és érték, megismerés és akaratlagosság (mint a „világrendbe” való beilleszkedés vagy a vele való leszámolás törekvése), az elmélet és a gyakorlat mozzanata feloldhatatlan egységben van jelen.

Am, ahogyan ugyancsak Lukács György elemezte, a társadalmi tudat magasabb rendű formáinak, így a tudománynak a kialakulása sem értelmezhető e társadalmi szükségletek nélkül. A tudomány azonban szétöri a köznapivilágnézeti tudat megismerő és orientáló-reagáló mozzanatainak egységét, hogy a valóság tárgyiaságának lényegig ható feltárásával és fogalmi „reprodukciónak”, egy történelmileg mind összetettebbé és hosszabbá váló kerülőúttal, most már összeteljesítményének birtokában térjen vissza a közvetlen gyakorlat mai tendenciájának megválaszolásához. De éppen ezért a tudomány viszonya egyúttal *kritikus* a köznapivilágnézeti szokás-

⁴ Lukács György: A társadalmi lét antológiájáról II. Magvető Kiadó 1976. 449. old.

sokra és előítéletekre hagyatkozó, gyors megoldásokra törő és a tárgyi összefüggések mérlegelését elhanyagoló állásfoglalásaival szemben; még akkor is, ha a történelmi fejlődés és a tudományfejlődés magasabb szintjén általában kiderül, hogy maga a tudomány is a történelmi fejlődés hosszabb szakaszában csak viszonylagosan – a történelmileg-osztályszerűen adott mozgásteren belül – képes ideológiai előítéletein túllépni. Azaz, a társadalmi létezés által felvetett kérdésekre valahol hasonlóképpen ideologikus választ ad, mégpedig ugyanabban a valóságban és struktúrában való léte miatt.

A kapcsolódás és a tagadás dialektikája fűzi azonban a politikát is ehhez a világnézeti-ideologikus alakulathoz. A politikának a mindenkori köztudattal és ennek „ideológiájával” mint számára fontos tényekkel kell számolnia, mivel szoros összefüggésben van az utóbbi a rendszer elfogadtatásával és legitímálásával, azaz törvényesítésével. Még a legprogresszívebb célkitűzések mellett is a már megszerzett pozíciót kockáztatja egy mozgalom (ahogy ezt Lenin különös nyomatékkal hangsúlyozta), ha túlságosan „előreszalad”, ha nem ügyel arra, hogy a tömegek *lépést tudjanak tartani vele*. Ugyanakkor azonban a politikai szféra szervezetsége, célkitűzéseinek többé-kevésbé biztosított egységessége, eszméinek tudományossá nyilvánítása, vagy legalábbis tudományos nyelvezetbe öltöztetése a tudatosság és elhűség olyan szintjét tükrözi, amellyel a még nem politizálódott köztudat korántsem rendelkezik.

A világnézeti-ideológiai tartalmaknak ez a tudományon kívüli, s ezt megelőző léte és politikai objektíválódása, külön formává ötvöződése mármint a politika szükségletei alapján is egy olyan „visszacsatolási rendszer” működtetésével jár, mint követelménnyel, amely megakadályozhatja valamely terület felülkerkedését és egyeduralmát a másik felett, továbbá megakadályozza azt, hogy a tudomány tartalmai – a tudományon belül vagy kívül – dogmatizálódjanak. Ugyanakkor ennek a visszacsatolásnak a sorsa a három pólus szinkronba hozatalának mindenkori módjától, illetve lehetőségétől függ, amelyben végül is a társadalom felépítmény-rendszerének történelmi megvalósulását szemlélhetjük. A kérdés az, vajon elégséges keretet biztosít-e ez a rendszer a társadalmi alap fejlődésére és e fejlődésből származó lehetőségekre, vagy az utóbbi fejlődés a felépítmény pólusait is egymás ellen törő, dezorganizációs-bomlasztó erővé teszi, minek következtében egy korszakos válság és hanyatlás állapota áll be az egész társadalmi alakulatban.

A KAPITALIZMUS ÉS A TUDOMÁNY TERMELŐERŐVÉ VÁLÁSA

A fenti kérdés mai érvényű megválaszolása olyan történelmi ellentmondások számbavételéhez kötött, amelyek a kapitalista termelési módban gyökereznek, s amelyek alapján meghatározzák az említett pólusok mozgásterét, de belső tagoltságát is. A tudomány esetében különös élességgel nyilvánulnak meg ezek az ellentmondások. A prekapitalista formációk felbomlása, s vele a középkori közösségek és a transzcendens-vallásos világkép lehanyaglása a feltörekvő polgárság tudatában még nem hordta magában a gyakorlat és a tudás, a részek és az egész totalitásának felbomlását. A klasszikus polgári racionalizmus még az egész élet értelmességének reményét keltette az ÉSZ Birodalmának ideológiájával. Érték és megismerés, világnézet és halmozódó tényismeret egymást támogatta – és nem egymás ellen tört. Ezt a burkolt idealizmust azonban leplezte a berendezkedő új társadalom. Az eredmény első pillanatra rendkívül problematikus: a teljességet képviselő racionalizmust felváltja a racionalizáció pozitívisztikus prózaisága és látszólagos „érték-

mentessége”, a világnézeti-ideológiai szükséglet megválaszolhatóságát pedig a hit világába utalja az előbbi folyamatra építő tudományfelfogás. Nem változtat e fejlemény problematikus jellegén, hogy a gyakorlati élet „irányítását” az előző mozzanattal szemben annak kiteljesedése: *a társadalom tudományos irányításának* az eszméje; teljességgel átvállalni látszik.

Mindennek ellenére sem állíthatjuk, hogy e folyamat nélkülözötte volna a forradalmiság bizonyos elemeit. A „metafizikus korszak” tudása és e tudás átfogó jellege ugyan azon alapult, hogy az egyént elhelyezte a mindenkori világrendben, miközben közvetlen, morálisan orientálta a gyakorlati életvitelben, ám korántsem kapcsolódott bele a társadalmi munkatevékenység folyamatába. De nem is volt erre szükség; a kézművesmesterség tradicionális jártassága még elégnék bizonyult az utóbbi, a társadalmi munkatevékenység bonyolításához. A technikai ismeret, valamint a tudományos fejlődés külön forrásokból táplálkozott, még nem kapcsolódott össze a kettő a társadalmi termelés szférájában, hogy ezt elérve, kölcsönösen determinálja egymás fejlődését. Ez a folyamat csak a gépi ipari termelés kibontakozásával kezdődik el, ám, hogy kiteljesedjék, mindenekelőtt egy olyan társadalmi formának a hozzájárulása volt szükséges, amely a termelőerők fejlesztését saját termelési feltételévé tette.

Ez a forma pedig a kapitalizmus. „A tőke – állapítja meg Marx – úgy tétélezi magának a *gazdaságnak* a *termelését* és ezért a termelőerők egyetemes fejlődését, meglévő előfeltételeinek állandó forradalmasítását, mint újratermelésének előfeltételeit.”⁵ A prekapitalista forma „konzervativizmusa” ezzel feloldódik. Az árutermelés talajára helyeződő termelési viszonyrendszerben intézményesül a „történelmi haladás”.⁶ Egyúttal – és ezzel összefüggésben – radikális változásokon megy keresztül az egész társadalmi viszonyrendszer. Megváltozik magának a társadalomra szerveződés iránya is. Felbomlik a tulajdon és a politika világának korábbi összefonódása, illetve egybeesése.⁷ A termelési szférában intézményesített haladás, mint termelési viszony az alárendelés, a kizsákmányolás és az uralom olyan új formája, amely elsődlegesen nem a személyi függőségi rendszer prekapitalista összefüggésében realizálódik a születés, a hagyomány stb. által kijelölt hely, illetve szerep révén. A tőkés árutermeléssel a társadalmi tagozódás *egy dologi függőségi rendszer személytelen hatalmára* épül.

Az egyén helye, szerepe és perspektívája ebben a rendszerben már pusztán sorszerűsége szerint is ambivalensnek, kétértelműnek mutatkozik. Mert a magántulajdon árutermelői, illetve tőkés formája (az összműködés egyik mozzanataként) egyrészt állandóan szétválasztja és elkülöníti a termelés objektív és szubjektív oldalát, másrészt viszont magát ezt a tulajdont és az általa adott szétválasztást is besorolja a tőkés árutermelő mechanizmus követelményei alá. A tulajdon nem egyszerűen „szent”, „örökölt” stb. mivoltában hatalom. *Csak* azáltal az, hogy mindenkori birtokosait – a tőkésosztály tagjait – erőpróbára kényszeríti a konkurrenciára és a profitszerzés küzdelmében. Nem kevesebb intézményesül ezzel, mint a *teljesítmény*. Ennek még az sem mond ellent, hogy a fennmaradás eme kényszere csalással, oryilkossággal, hódításokkal és gyarmatosítással, háborúkkal, politikai gengszteriz-

⁵ MEM 46/II. 24. old.

⁶ „Valamennyi korábbi tulajdonforma az emberiség nagyobbik részét, a rabszolgákat arra kárhoztatja, hogy merő munkaszerszámok legyenek. A történelmi fejlődés, politikai fejlődés, művészet, tudomány stb. a magasabb körökben, felettük játszódik. De a tőke ejtette csak foglyul a történelmi haladást a gazdaság szolgálatában.” Id. mű, 66. old.

⁷ *Görgényi Ferenc*: Termelési viszony és politika. Világosság, 1973/1. sz.

mussal, vagyis a teljesítmény megkerülésével párosul ott, ahol lehetséges. Ez a tőke újra és újra jelentkező barbár oldala. Mégis: a tőkés társadalom számára a fokozatosan összeszűkülő világban a fennmaradás (és ezzel együtt az önfelbomlás) folyamata a civilizatorikus oldal kibontakozásához mint kényszerhez kötődik, hogy benne váljék szemléletessé végső történelmi korlátoltsága is.

A fetiszizált szemlélet számára dologinak tűnő kategóriákban – az áruban, a pénzben, a tőkében stb. – ily módon egy objektíválódott termelési viszonyrendszer működik, s e viszonyrendszer fenntartása kötődik a dologi közvetítő fenntartásának kényszeréhez. Az uralmi viszonyok úgy realizálódnak, hogy egyén és egyén, osztály és osztály viszonya e dologiasodott közvetítőmechanizmusban mint közegben rendeződik, melynek állandó megmunkálása és megváltoztatása feltételezi saját belső törvényszerűségeinek (végső soron a tőkés árutermelés logikájának) a követését, noha a végső cél mindig közvetettebb: az adott viszonyok fenntartása és újra-termelése.

A társadalmi formának ez a radikális módosulása, illetve átalakulása alapijában, valóban forradalmian formálta át a tudomány „*társadalmi megbízatását*” is. Egyre inkább kiszélesedett az a terület, amelyben a tudomány szükséglete most már új és a korábbiaknál gyakorlatiasabb módon vetődik fel. A gépi nagyiparnak, az industrializációnak a megindulásával a tudomány közvetlenül is termelőerővé kezd válni, hogy napjainkig e folyamat fokozatainak egész sorát mutathassa fel. A természettel folytatott anyagcserébe egyre nagyobb mértékben kapcsolódnak be a tudomány elméleti eredményei. A technikai folyamatok láncolatában a célracionalitás a kapcsolódó mozzanatok mind nagyobb tömegét fogja át. Ezt azonban csak úgy érthette el, hogy előzetesen „... szétépte a fátylat, amely az emberek elől saját társadalmi termelési folyamatukat elrejtette, és a különböző természetadta módon elkülönült termelési ágakat egymással szemben, sőt az ágakba beavatottakat is rejtélyekké tette. A nagyipar elve, hogy minden termelési folyamatot, önmagában és mindenképp az emberi kézre való minden tekintet nélkül összetevő elemeivé oldjon fel, megteremtette a technológia egészen modern tudományát.”⁸ Ebben a változásban a forradalmi oldalt az képezte, hogy a szubjektív, emberi elemet a természeti erő, a tapasztalatszerű gyakorlottságot pedig a természettudomány tudatos alkalmazása követte, megteremtve az alapot a modern társadalom hierarchikus munkamegosztási rendszeréhez is.

Az „ipari társadalom” termelési alapegysége azonban mégsem egyszerűen a gép, vagy „a gépi rendszer”, hanem az üzem, a gyár. Az ésszerűsítés, a tervszerűsítés, a tudomány segítségül hívása a maga összetettségében – az államigazgatás modern szervezeteinek és intézményrendszereinek, a *bürokráciának* párhuzamos és több szálon kapcsolódó kibontakozása mellett – ebből a politikai gazdaságtani egységből indul ki, hogy napjainkra a monopóliumokon és oligopóliumokon keresztül hatalmas, mintegy állam az államban egységgé álljanak össze a koncentráció és centralizáció folyamatainak hatására. A tudomány gyakorlati használata így messze túllépi a tőkés árutermelés gépi technikájának, illetve a benne tapasztalható tudomány és technika összefonódásának keretét már magán az üzem, a vállalaton belül is. Átfogja az üzem és munkaszervezés, az ellenőrzés, az emberi kapcsolatok ökonomiájának és racionálissá tételének valamennyi aspektusát; a piac, az áruehelyezés és a pénzügyek egyre bonyolultabbá váló összefüggéseinek, hivatali-bürokratikus intézésének jogi-technikai formái stb.

⁸ Marx: A tőke I. Budapest 1967. 454. old.

A JOG ÉS A POLITIKA ÚJKORI RENDSZERE

Az áruterelés és az áruterelés tökéletes áruterelésbe való átcsapásának eredményeként létrejövő racionalizáció alapvető jellege ellenére is olyan absztrakció, amely további konkretizálásra szorul. Mert bármennyire is ez képezi a marxi értelemben vett „túlnyúló mozzanatot”, történelmi kibontakozásának folyamatánál ott munkál egy olyan új keletű szervezeti-intézményes rendszer, amely maga is az áruterelés kezdeti kibontakozási szakaszának egyik felépítményes mozzanata, s amely az „alulról” kibontakozó racionalitást egy „felülről” szervezettel egészíti ki, miközben – történelmi konkrétágukban – kölcsönösen közvetítik egymást. Ez a szervezeti intézményes keret pedig nem más, mint a 15. századtól kibontakozó „koramodern” állam, amely pénzügyi, katonai, gazdasági és igazgatási mivoltában történelmi újszerűségnek számított,⁹ s egyúttal elődje annak az állami-szervezeti képződménynek, amely az abszolút monarchiákban éri el a maga kiteljesedését.

Max Weber kifejezéseivel élve: a piacon keresztül történő társadalmassulás (Marktvorgesellschaftung) és a racionális állami intézményrendszer (nationale Staatsanstalt) egymást feltételező és erősítő tendenciájában felbomlik a középkori közösségeknek a civiltársadalmat és politikát egységben tartó szervezeti-intézményes rendje, a személyi függőségnek az a rendszere, amelyet Marx a „szabadságnélküliség demokráciájának” nevez. A politika emancipálja magát a civiltársadalomtól, s „rációja” többek között Machiavelliben, a saját autonómiával rendelkező világi állam teoretikusában kapja meg értelmezését.

Az évszázadokig tartó folyamat tanulságai számunkra annyiban érdekesek, hogy az új világi hatalom képződményében magukban is a hatalomra törő akarat és a racionális számvetés egyfajta kiegyensúlyozása történik meg. Az államhatalom kiépítése centralizálást és szervezést igényelt, a harcok hadsereget és ezért – Guicciardini klasszikus szavaival élve – pénzt, pénzt és ismét csak pénzt követeltek, s egy olyan gazdaságot és „háterszágot”, amelyből ezt elő lehetett teremteni. Az abszolút monarchia e kényszerek révén militarizálódott, fiskalizálódott és bürokratizálódott. Teljesítményeivel – államilag ellenőrzött pénzgazdálkodás, közlekedési és kereskedelmi utak kiépítése stb. – hozzájárult az áruterelés bővítéséhez, az eredeti tökefelhalmozás időszakának előkészítéséhez.

A változás lényegét – s együtt a feudális monarchia és a polgári érdek történelmi ellentétét – jól jellemzi Max Weber fogalompárja, a racionalitás materiális és formális jellegének a megkülönböztetése. *Materiális racionalitásról* ott beszél, ahol a cselekvést, az eljárást és szabályozást érdekhez kötődés, értékrendszer, utilitarista mérlegelés stb. befolyásolja, ahol tehát egy meghatározott tárgyi (dologi) vagy eszmei különösség kap elsőbbséget más tárgyi (dologi) vagy eszmei különösségekkel szemben. Ezzel szemben a *formális racionalitás* általános szabályoknak a rendszere, amely a társadalmi cselekvésnek és szabályzóinak mintegy közös és mindenkire egyaránt vonatkozó (mert közvetlenül senkire sem vonatkozó!) keretét adja meg. S ebben az általánosságban a folytonosság és az állandóság megtestesítője is.¹⁰

⁹ A további fejtegetésben több ponton is Stefan Breuer: Politik und Rech im Prozess der Rationalisierung (Politika és jog a racionalizáció folyamatában) című tanulmányára támaszkodom. Leviathan. 1. 77.

¹⁰ A weberi fogalomhasználat tagoltabb és pontosabb elemzéséhez ld. Varga Csaba: Racionalitás és jogkódifikáció. Szociológia, 1975/3. illetve Szegő Andrea: A célracionális cselekvés történetfilozófia problémái Max Weber szociológiájában. Magyar Filozófiai Szemle, 1977/6.

Az abszolút monarchia és a vele összefüggő bürokratikus igazgatási rend valójában egy olyan materiális racionalitást képviselt, amely végső soron ellentétben állt az áruterelés talaján gyarapodó „harmadik rend”, a polgárság érdekeivel, s vele szemben korlátozó hatalomként lépett fel. Eszméje a társadalom pusztá objektummá redukálása, vagy ahogy Marx fogalmaz: „... vaskos spiritualizmusa megmutatkozik abban, hogy *mindent meg akar csinálni*, vagyis, hogy az akarat causa primává teszi, mert ő pusztán *tevékeny* létezés és tartalmát kívülről kapja, egzisztenciáját tehát csak a tartalom formális korlátozása révén tudja bizonyítani. A bürokrata számára a világ az ő kezelésének pusztá objektuma.”¹¹

Mindez homlokegyenest ellenkezik a magánérdek felszabadításának, a civil-társadalom és az állam szétválasztásának polgári eszméjével. A polgári államiság tartalma az áruterelő egyének szabadságának és egyenlőségének a bázisán fogalmazódik meg: s ezzel az akarati oldal a civiltársadalom oldalán is konstitutív politikai-jogi tényezőként jelenik meg. „Ahhoz – írja Marx –, hogy a dolgokat árukként vonatkoztassák egymásra, az áruk őrzőinek személyekként kell egymáshoz viszonyulniuk, akiknek akarata e dolgokban lakik, úgyhogy az egyik csak a másik akaratával, tehát mindegyikük csak egy mindkettőjüknél közös akarataktussal sajátítja el az idegen árut, azáltal, hogy a sajátját elidegeníti. Kölcsönösen el kell ismerniök egymást magántulajdonosoknak. Ez a jogi viszony, amelynek formája a szerződés – akár kifejlődött törvényesen, akár nem – akarati viszony, amelyben a gazdasági viszony tükröződik.”¹² Ez az akarati viszony azonban csak akkor tarthatja meg általánosságát – s őrizheti meg a szabadság és egyenlőség illúzióját –, ha eleve a magánérdekek tényleges összefüggésein kívülre helyeződik, absztrahál az utóbbi tartalmaitól, s ezáltal formalizálódik. Csak ezzel az elvonatkoztatással válik az állami szféra valóságosan is a polgári érdekek képviselőjévé.

A politikai-jogi szféra e függetlenedése a civiltársadalom érdekviszonyaitól, vagy pontosabban szólva: a polgári tulajdon és magánérdekek saját mozgásterének a megteremtése a jog általánossága és formalizmusa révén egyúttal azt is jelenti, hogy az uralom maga is közvetítetté válik, s ebben a közvetítettségben kettős meghatározottságot kap: az erőszak alkalmazása konszenzust feltételez: kötődik a legitimitás fenntartásának követelményéhez. A személyi függőség, az egyéni privilégium történelmi formái helyett a tételezett jog szupremáciája szolgáltatja az uralom keretét: a szubjektív akarat önkényeskedéseit, a hatalom tobzódásait felváltja a „törvény uralma”.

Mindebben a kapitalizmus klasszikus formája, „ideális” struktúrája fejeződik ki. Mégis, Habermas kifejezésével élve, a klasszikus-liberális forma „a kapitalista fejlődés hosszú történetében csak egy szerencsés pillanatig tart”, s a polgári társadalom mint magánszféra egyedül ebben a korszakban szabadul fel oly mértékben a közhatalom direktíváiból, hogy a politikai nyilvánosság a polgári jogállamban elérheti teljes kibontakozását.¹³ „Pillanatnyiségének” azonban korszakos jelentőséget adott, hogy kiszélesítette a társadalmi struktúra érdekreprezentációjának keretét, s ezzel olyan intézményes biztosítékokat teremtett, mely lehetőségében túlmutatott a burzsoá érdekképviselet reprezentációján. A demokratikus forma megőrzéséért vívott harc ezért válhatott a munkásosztály harcának, és e harc eredményes kibon-

¹¹ MEM I. 251. old.

¹² Marx: A tőke, i. m. 86. old.

¹³ Jürgen Habermas: A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása. Gondolat Könyvkiadó 1971. 117. old.

takozásának, egy új típusú hegemonia megteremtésének feltételévé a polgári társadalmak modern fejlődési folyamatában. S ha ma már nem is állítható egyértelműen, hogy a kapitalista fejlődés dinamizmusának elengedhetetlen feltétele a demokratikus keret, politikai és civilizatorikus-kulturális jelentősége feltétlenül megmutatkozott a XX. század kapitalizmusának sokféle szélsőségekben mozgó történetében.¹⁴

Mi több, a szocializmus kiteljesedése sem *visszafelé*, e keret korlátozása útján tételvezethető, hanem *előre*, annak a bázisnak a széttörésével, amely a politikai emancipációt a magántulajdon szubjektumainak emancipációjává teszi, s amely a politikai oldalt csak a valóságos egyén (a civiltársadalom egyéne) elvonatkoztatásaként rögzíti; részben mint a magánérdekek harcát közvetítő közösséget, részben pedig mint mozgásteret a harc számára.

A tételvezetett polgári szabadság azonban végül is előfeltételeinek realitásaihoz és ellentmondásosságához kötődik, még ha a civiltársadalom a valóságos struktúráról való elvonatkoztatásban fogalmazódik is meg. Történelmi kényszernek sora működik abba az irányba, hogy a társadalmiasulás korábban jelzett, a tőkés árutermelemből kinövő folyamatát egyre inkább kiegészítse egy felülről formált, a politikai szférából kiinduló állami beavatkozás. A politikának a konkrét érdekek közvetlen harcába és általában a gazdasági életbe történő operatív beavatkozásától való korábbi tartózkodást felváltja az *állami „intervencionalizmus”*, s vele a társadalom egyfajta „repolitizálási” folyamata. A hagyományos liberalizmus történelmi döbbenetére olyan „totalitási igény” merül fel a politikával szemben, amely a társadalmi egész szempontjai szerint kísérel meg a mindenkori törésvonalakat a rendszer szempontjából kritikus küszöb alatt tartani, s arra kényszeríti, hogy ennek érdekében magára vállalja a nemzetgazdaság számos belső és nemzetközi problémájának, a társadalmi javak és források újraelosztásának menedzselését.

Ha tehát az egykori politikai emancipáció a feudális és félfudális bürokratikus gyámkodás alól szabadította fel a polgári társadalom alrendszerét hogy saját aktivitásának mozgásteret biztosítson, most mint történelmileg érvényre jutott hatalmi berendezkedés arra kényszerül, hogy elindítsa a politikai és civil szféra szétválását fokozatosan feloldó folyamatot. Reflexió és szabályozás tárgyává teszi az össztársadalom működésének elemeit, kutatja a sokszor egymás ellen törő folyamatok és érdekek közvetíthetőségének a lehetőségeit. Úgy kísérel meg kiszélesíteni a társadalom továbbélésének bázisát, hogy egyúttal megőrződjék a társadalmi rendszer immár hagyományosabb oldalainak, mindenekelőtt a magánvállalkozásnak a folytonossága.

¹⁴ A XX. századi német történelem fejleményei tragikusan igazolták és elgondolkodtató történelmi hátteret szolgáltatottak a liberális Max Weber aggodalmának, illetve kritikájának a porosz típusú kapitalista fejlődés autoritativ-paternalisztikus struktúrájával szemben, amikor az utóbbival ellentétben a munkáskérdés „megoldását” az érdekek szabad manifesztálódásában látta: „... részben elvileg, részben elégtelensége miatt elvetjük azt, hogy a problémákat a „Herrenrecht” vagy a patriarchalizmus és a jóléti intézkedések szempontjából ítéljük meg, hogy a munkást a tiszta bürokratikus szabályozás tárgyának tekintsük, hogy a társadalombiztosítási törvényeket járadékosok létrehozása szempontjából értékeljük. Kétségtelen előfeltétele nézetünknek az is, hogy támogatjuk a munkásság egyenlő jogú részvételét a munkafeltételekről történő kollektív megegyezésben, szervezeteik erősítését az erre szolgáló harcban, s hogy önmagában vett kultúrértéknek tartjuk elvtársasságukat és osztálybecsületük érzését, mely ezen a talajon születik... rossznak tartjuk a pittsburgi mintát követő tőkeuralmat a Saar-vidéken, a westfáliai és sziléziai nehéziparban és kíméletlenül harcolni fogunk az őket támogató államhatalom ellen, mert polgárok (Bürger), nem pedig szolgák országában akarunk élni”. Magyarul idézi Somlai Péter. Id. mű, 88–89. old.

Mindezek után a tudomány társadalmi megbízatása most már újabb oldalról válik konkretizálhatóvá. Túl a természettudományok termelési folyamatba való bekapcsolódási tendenciájának szélesedésén, a társadalomtudomány területén egy olyan sokszorososan tagolt és specializált szaktudományos képződménye alakult ki, amely szorosan kötődik az egyes rendszerek működési mechanizmusaihoz, társadalmi megbízatása nem más, mint a rendszerek különböző területeinek és a társadalom egészének működtetése, illetve működésének biztosítása.

Az összrendszer működtetésének, központi irányításának azonban két egymással egy szintre nem hozható mozzanata van. Az egyik a tudomány és technika valamennyi eredményének a társadalom működtetésére vonatkoztatása, illetve az igazgatás saját tudományos-technikai ágazatainak a megteremtése, s ezzel összefüggésben a politika „eltudományosítása”, a „csinálhatóság” lehetőségének a felvillanása. A másik, a társadalmi tevékenység és döntés súlypontjainak a politikai-állami szférába való áthelyezése és a társadalmi különös érdekek viszonyának újfajta legitimitációt igénylő kényszere; továbbá az a dilemma, hogy a döntések áthelyeződése ha módosította is, de nem változtatta meg az érdekstruktúra alapvető ellentmondásait.

Az új helyzet választ váró kérdésévé így az válik, hogy a működtetés lehetőségei hogyan viszonyulnak a társadalmi érdekstruktúra ellentéteihez, s hogy az igazgatás tudományos és technikai apparátusa mennyiben adekvát, illetve mennyiben külsődleges a társadalmi érdekviszonyok lényegéhez mérten. Azaz: hogyan viszonyul a társadalmi tárgyiség magához a társadalomigazgatás törekvéséhez, illetve annak állami-igazgatási eszméjéhez.

A CIVILIZATORIKUS ÉS IDEOLÓGIAI TARTALOM

A társadalmi tárgyiség kérdését már magának a tudománynak a tökéles létezési módja is kielezi. A munkásnak a technológiai folyamatba tárgyiasított termelési folyamat mellé állítása ugyanis nemcsak azt jelentette, hogy a szubjektív oldal korlátainak kiküszöbölésével a termelőerők fejlődése és produktivitása soha nem látott mértékben megsokszorozódik. A termelési viszonyok rendszerére is döntő hatást gyakorol. A holt munka és az élő munka szétválasztásának technikai feltételét is megteremti. A tudomány, az általános és társadalmi termelőerő mint tőke áll szemben a bérmunkással, megadva a modern kizsákmányolás mozgásterét. A termelőerők megsokszorozódása, a természettel folytatott anyagcsere racionális, ökonomikus formálása, az emberi képesség egyetemességének megteremtése, a helyi korlátok és kötöttségek lebontása és helyébe egy gyakorlati világerintkezés állítása, mint a tőke civilizatorikus tette ily módon azonosnak bizonyul a vívmányok visszajára fordulásának, az általános elidegenülésnek a kibontakozásával. A fejlődés *kétesnek* bizonyul, mert nincs vonatkozthatósága a termelő egyének szükségleteire, sőt gátja a szükségletek sokoldalú kiformalódásának magának is.

A tudomány paradox helyzetét tehát úgy összegezhethetjük, hogy a természettudomány fokozódó behatolása a termelési folyamatba egyúttal egy ellentmondásos és antagonisztikus termelési viszonyrendszer kibontakozásával esik egybe. A tárgyiségnek dologi összefüggésként való kezelése kiterjed a szubjektív oldalra, olyan társadalmi folyamatok „megmunkálásához” is, amelyek tárgyisége nem természeti tárgyiség, hanem emberi viszonyokat hordozó dologiság, mint ahogy ezt a pénz, a tőke, az áru stb. esetében Marx feltárta.

A tárgyiságnak így adódó társadalmi jellege okozza, hogy a társadalomtudományoknak kibontakozó, az empirikus és analitikus módszert és kvantifikációt a természettudományoktól kölcsönző új köre új ellentmondást is termel, amikor fejlődésével a társadalmi jelenségek egy szélesebb körét teszi vizsgálat tárgyává. Míhelyt ugyanis már nem egyszerűen a természeti erőök hatékony és ökonomikus felhasználásáról, vagy a társadalmi szervezeti rendszer ezt biztosító racionalitásáról esik szó – mert a tárgyiség az érdekszerűen tagolt viszonyrendszer dologi hordozója –, a tárgyiség „megmunkálása”, illetve manipulálása mellett felvetődik a mögötte levő viszonyrendszer és érdekstruktúra vizsgálatának és kritikájának a történelmi feladata is. Elvileg ugyanis a – történelem perspektívájában – két alternatíva adódik; a fennálló viszonyrendszer fenntartása és megújítási kísérlete, vagy pedig a viszonyok és az azt hordozó dologiság formáinak a kiküszöbölése és felszámolása végső kifejtésében, olyan forradalmi átalakulás tehát, amely kívül esik az empirikus-analitikus tudományrendszer tájékozódási horizontján, vagy legalábbis olyan kérdéseket vet fel, amelyek közvetlenül világnézeti filozófiai, vagy éppen politikai tartalmakat hordoznak, s csakis bennük fejezhetők ki adekvátnan.

Természetesen, önmagában véve, ez az alternatíva túl elvont ahhoz (hasonlóan minden olyan ideológiai kérdésfeltevéshez, amely bár a gyakorlatra vonatkozik, és mégis eltekint a gyakorlat számos lényeges determinánsától), hogysen benne rejlő elméleti-stratégiai tartalom alapján közvetlenül válasz elé lehetne állítani vele egy társadalmat. Különösen áll ez a vizsgált összefüggésre, ahol is a reform és forradalom oldal nagyon is közvetítetten és dialektikusan vonatkozik egymásra. Az előbbi „kiüresítheti” az utóbbi korábbi tartalmait, amennyiben például a társadalmi gazdagság növelése társadalmi megoldást nyújt és biztosít korábban akut válságtényezőként számító tömegszükségletre (éhség, közvetlen fizikai elnyomorodás stb.), vagy amennyiben a termelés társadalmiasodásának konzekvenciájaként korábban egyértelműen szocialistának tűnő kategóriákat (tervezés stb.) adaptál és érvényesít meghatározott keretek között. Ugyanebből az okból az utóbbi az elvont moralizálás bűnébe eshet, ha nem tart lépést az adott társadalom sajátos dinamikájával, s ha ahelyett, hogy forradalmi cselekvési programját éppen erre a dinamikára építené, a saját mozgásterét is e dinamika (vagy hiánya) révén határozná meg, megragadva a szubjektív voluntarizmus kellékekkel operáló álláspontján.

Mindez azonban nem az alternatívák létezésének tagadására, hanem sokkal inkább történelmi létmódjuk különbségére utal. Az emberi viszonyokat hordozó sajátos tárgyiséget működtető empirikus-analitikus tudományegyüttes – s az említett közvetítésnek ez adja meg az alapját és a végső súlyát – nemcsak egyszerűen produkálja ezt a tárgyiséget, mint emberi viszonyokat, illetve egyenlőtlenségeket hordozó dologiságot, hanem olyan irányban módosítja, amelyben csökkennek a mindenkori egyenlőtlenség rögzítéséhez kötődő érdekek lehetőségei is, s szélesebb alapok teremődnek meg a társadalmi forradalom számára. Mi több – és bármennyire paradoxnak hangzik is –, csak e tevékenység által merülnek ki a rendszer belső lehetőségei, s juthatunk el arra a pontra, ahol az ideológián túl közvetlen gyakorlati-politikai éllel, mintegy objektíve vetődhet fel a történelmi alternatíva kérdése.

Éppen ezért a felvetett ideológiai problematika valójában csak akkor és ott konkretizálódik, ahol a tudomány- és technika-fejlődés említett eredményei a társadalomtudomány egész problematikájának olyasfajta „szociologizálásához” vezetnek, amelyben a történelmi alternatívák az ösztársadalom történelmi perspektívá-

jának a vonatkozásában is eltűnnek, mert a technikai fejlődés, a racionalizáció és a velük összefüggő szervezeti-intézményes forradalmasodás empirikusan-analitikusan feldolgozott tényanyaga mint a modern társadalomfejlődés civilizatórikus részleme a módszertani hitvallás ellenére csap át egyfajta „nagy elméletbe”. A társadalomtudományi nyelvezet átszilárdodik. Technikai jellegű kategóriarendszerében az érdektagság problémáját átfedi a tudományra támaszkodó közvetítés, a pozitívistikusan értett társadalomirányítás eszméje.

De mindez csak a politika és a politikai tudomány klasszikus értelmének a rovasára történhet. A szociológiának, mint a pozitívistikusan értett társadalomirányítás tudományának lényege, ahogy erre *Antonio Gramsci* rámutatott, maga is politikai: „A szociológia térhódítása azzal függ össze, hogy a politikai tudomány és a politikai művészet fogalma hanyatlásnak indult a XIX. században (pontosabban a XIX. század második felében, amikor előretörték az evolúcionista és pozitivisták elméletek). Ami a szociológiában valóban fontos, az nem más, mint a politikai tudomány. A »politika« szó a parlamenti politika vagy a személyi klikkek színonimájává vált. Elterjedt meggyőződés, hogy az alkotmányok és a parlamentek a természetes »evolúció« korszakát nyitották meg, hogy a társadalom megtalálta végső, mert ésszerű alapjait stb. Egyszerre kiderült, hogy a társadalom a természettudományok módszerével vizsgálható. Az állam fogalmának ebből a látásmódból következő elszegényedése. Ha a politikai tudomány államtudományt jelent, az állam pedig olyan gyakorlati és elméleti tevékenységek összességének egésze, amelyekkel az uralkodó osztály igazolja és fenntartja uralmát, sőt a kormányzatok tevékeny hozzájárulását is sikerül megnyernie, akkor a szociológia valamennyi lényeges kérdéséről nyilvánvaló, hogy nem más, mint a politikai tudomány kérdése.”¹⁵

De abban is egyet kell értenünk Gramscival, hogy a klasszikus politikatudománnyal szemben ez nyilvánvaló korlátozás, *redukcionizmus*. Ezért az új helyzet értékeléséhez valóban fel kell tenni a politikai tudomány és a gyakorlat filozófiájának viszonyáról ugyancsak Gramsci által feltett kérdését: „... olyan tapasztalati, vagy gyakorlati elvek összessége-e a politikai tudomány, amelynek egy átfogóbb világnézetből vagy a szó szoros értelmében vett filozófiából következnek vagy pedig ez a filozófia csupán a politikai tudományból születő általános fogalmak vagy kategóriák tudománya-e stb.”¹⁶ Vagy átfoglalva a kérdést: átszaphat-e az említett szociológia egy „általános társadalomelméletbe”, oly módon, hogy közben ténylegesen meghaladja a „történetfilozófiai” (értsd: metafizikai) kérdésfelvetést, ahogy ez a polgári szociológia számos öninterpretációjában megjelenik?¹⁷

E kérdések felvetésének indokoltságát csak fokozza, hogy a metafizika tünete mindig ott kísért az ilyen vállalkozások esetében. Elég a szociológiai fogantatású „ipari társadalom” vagy posztindusztriális társadalom” elméletekre utalnunk. Ezekben ugyanis valamilyen formában ismételtelen jelen van egy absztrakt törvényszerűség, egy civilizatórikus determináns, amely közvetítés nélkül nő ki az empirikus tényanyag összefüggéseiből, mintegy igazolva Marxot, hogy a „durva empirizmus hibás metafizikába, skolasztikába csap át, amely azon kínlódik, hogy letagadhatat-

¹⁵ *Antonio Gramsci*: Az új fejedelem. Magyar Helikon, 1947. 150–151. old., illetve Filozófiai írások, Kossuth Könyvkiadó 1970. 179. old.

¹⁶ Az új fejedelem. Id. mű, 151. old.

¹⁷ Az eszmetörténeti összefüggések elemzéséhez: *Kulesár Kálmán*: A szociológiai gondolkodás fejlődése. Akadémiai Kiadó 1971.; *Jan Szczeplanski*: A szociológia története. Kossuth Könyvkiadó 1973.

lan, empirikus jelenségeket közvetlenül, egyszerű formai elvonatkoztatással vezessen le az általános törvényből, vagy e törvénynek megfelelővé okoskodja őket”.¹⁸

Ugyanakkor a pozitivistikus redukcionizmusban ugyanazok a történelmi érdekek munkálnak, amelyek a politika szférájának redukcionizmusát is okozzák. Nyilvánvaló azért, hogy e leszűkítésnek csak akkor van értelme, ha eleve feltételezzük, hogy az adott struktúra valóban azonos, illetve kimeríthető összegyeztethető érdekek egyfajta együttesével. Következésképpen a megszerveződő és fellépő partikuláris érdekek közvetíthetősége a rendszeren belül adódó feltételek teljesítése mellett *elvíleg* adott. Ekkor ugyanis egy „tanulási folyamattá”, illetve a szaktudás kérdésévé redukálható minden politikai probléma, egyáltalán: értelmét veszti az „uralgó érdekét védő állam” kifejezés is. Ellenkező esetben viszont – s ezt a parlamenti demokratizmus esetében nemegyszer észlelhetjük – a mégis erre az illúzióra építő politikai rendszer előbb-utóbb szembe találja magát mozgásterének korlátaival. Mégpedig olyan korlátokkal, amelyek többé már nem küszöbölhetők ki a szaktudás és a szocializáció plusz-teljesítményeivel. Az elért érdekkompromisszum – s az ezt kísérő „konszenzus” – felbomlik. A rendszer magától értetődőnek tűnő lényege újra kérdésessé válik, s a válaszok polarizáltságában újraépülhet a történelmi ellentét, visszatérhet és elsődleges helyre kerülhet az osztálykonfliktus. A társadalmi ellentétek megoldásának feltételeként pedig az alapok, a struktúra radikális megváltoztatásának egyedüli útja marad, vagy pedig a reakcióba való visszaesés.

SZAKELEM ÉS POLITIKA

A modern kapitalizmus egyik sajátossága, hogy az ideologikus tartalmak egyre inkább átfedődnek a társadalmi részrendszerek és a társadalmi összrendszer irányításnak egyre tagoltabbá váló igazgatási kérdéseivel. Az egészre vonatkozó világnézeti-filozófiai reflexiót az a tény is segítheti háttérbe szorítani, hogy a társadalom irányításának fokozódó kényszerűsége olyan formákat ölt, amelyek működető-irányító egységeiben a szakszerűség szempontja dominál, s amelyek – funkcionális eredetükből és feladatukból következőleg – önmagukban közömbösnek mutatkoznak a végső kérdések összrendszerre vonatkoztatott szempontjával szemben.

A társadalmi összefüggések gazdagodása, a termelés társadalmiasulásának a tudományos-technikai forradalom hatására bekövetkező újabb és újabb fokozatai az *ügykezelés és a dologi irányítás* rációinak önmagukban is összetett és tagolt rendszereit termelik ki. Ennek következtében a társadalmi munkamegosztás is újabb formákat ölt, szétválasztva a tőketulajdon és a tőkefunkció oldalait. Az irányítás funkcióját a tőketulajdonos személyével szemben az intézményesített és szakosított társadalmi tudás hierarchiái és szervezetei veszik át, melynek működését ugyancsak egy funkcionálisan, az egyes igazgatási feladatok sajátosságai szerint sokszorosán tagolt és tagolódo szakelem biztosítja.

¹⁸ *Marx: Értékelmélet-elméletek.* Első rész. Budapest 1958. 59. old. Az elemzett problémák különböző szempontú, illetve tartalmi tárgyalásához ld. még: Tény, érték, ideológia. Gondolat Könyvkiadó 1976. – C. Wright Mills: Hatalom, politika, technokraták. Közgazdasági és Jogi Kiadó 1970.; J. Habermas–N. Luhmann: Theorie der Gesellschaft oder Sozialtechnologie, Frankfurt a. M. 1971.; Lukács György: Az ész trónfosztása. Akadémiai Kiadó 1965.; Kulcsár Kálmán: Társadalom, politika, jog. Gondolat Könyvkiadó 1974., valamint Papp Zsolt: A válság filozófiájától a „konszenzus” szociológiájáig. Kézirat. 1977.

Ezt a mozgást, korábban elemzett tendenciákhoz kapcsolódva, a társadalmiasulás „alulról” építkező és terjedő szervezeti formájának nevezhetjük. Valóságos hatalmát és kiterjedtségét azonban akkor éri el, amikor az állami intervenció modern követelményei is felvetődnek, s ott, ahol ez az állami beavatkozás konzervatív módon korábban is megvolt, a modern követelményeknek átformálják, ott pedig, ahol hiányzott, a központosított hatalom intézményes formáiként megteremtik a társadalom igazgatását bonyolító állami szervezeti rendszert.

Ezek a szervezeti elemek a *specializált szaktudás* egyre gyarapodó fajtáit szervesen közvetítve egymáshoz, meghatározott funkcionális feladatok társadalmi ellátását garantálják. A modern társadalom működtetésének biztosítása ma csak ebben a szervezeti-társadalmiasult formában lehetséges. Ugyanakkor ezek a szervezetek és a bennük tevékenykedő szakelem különböző „rációkat” hordoz és testesít meg tevékenységében. A bürokrácia egy jogi értelemben vett standardizált és normatív irányítást reprezentál, funkcionális meghatározottsága révén. A technokrácia a technológiai-közgazdaságtani teljesítmény optimalizációjának a megtestesítője, a logokrácia viszont a tudomány belső lehetőségeinek a kinyilvánítója, a planokrácia a tervezés szakeleme. És folytathatnánk a sort. A ráció olyan típusairól van szó, amelyekben a célok és eszközök egymásra vonatkoztatásának funkcionális módzatai viszonylagos belső autonómiával érvényesülhetnek. Egyúttal ezek azok a területek, amelyek az empirikus-analitikus tudományegyüttes mindenkori teljesítményeire támaszkodnak, vagy azok eredményeit és információit építik be tevékenységükbe, növelve ezáltal mindenkori teljesítményüket. Éppen ezért ebben a meghatározottságban a társadalmi termelőerők részeként értelmezhetők.

Az említett „rációk” szervezeti-intézményes megteremtése és permanens működésének biztosítása állandó, politikai jelentőséggel, relevanciával rendelkező tényezővé válik. Ez különösen ott nyilvánul meg világosan, ahol a társadalmi fejlődés ilyen vagy olyan jellegű megkésettisége miatt tudatosan irányított modernizációs folyamat kibontakoztatására van szükség.

Am éppen a szakelem kibontakozásának, illetve kibontakoztatásának politikai relevanciájából következik, hogy a szervezeti rendben intézményesített funkcionális rációk önmagukban csupán olyan absztrakciók, amelyeknek történelmi konkrétságát és tartalmát az adja meg, hogy meghatározott hatalmi viszonyok hordozói egyben. A tulajdon és az irányítás szétválása ezért önmagában még csak a társadalmiasultság és a fejlettség szintjére utal, de nem jelenti a termelési viszonyok történelmi egyenlőtlenségének spontán felszámolását. A szociológia vizsgálatai újra és újra megállapítják, hogy a tulajdon és a szakirányítás elszakadása és ellentéte mellett sokkal kevesebb tényező szól, mint összefonódásukról. Az állam modern szervezeti-hivatali rendszerével továbbra is megmarad hatalmi tényezőnek, noha hatalmi küldetése érdekében egyre nagyobb szervező és irányító tevékenységet kell folytatnia.

A politika „eltudományiasulásának” technokrata tétele nyilvánvalóan mégis ebből az utóbbi folyamatból nyeri alapját. Mert való igaz, hogy a politikai tevékenység fokozatosan megterhelődik olyan feladatokkal, amelyek korábban a civil-társadalmon belül vetődtek fel, s a piaci mechanizmusokon keresztül mintegy „természetadta” megoldást nyertek. Így a modern klasszikus politika, mint az önmagában lényegében „anyagtalan” pusztán a strukturális érdekek vonatkozási pontját képező és ezt meghatározott módon rögzítő társadalmi viszony és viszonyítás most „materializálódik”. Kompetenciájának kiterjedésével a manifesztált érdekekre vo-

natkozó elvi irányítás és hatalmi rend közé – mindenekelőtt az államigazgatás révén – egy olyan terület épül ki, amelyen az osztársadalom ügyeinek intézésébe egyre nagyobb mértékben kapcsolódik be a dolgok tényleges intézéséhez szükséges szakelem. S e folyamat ösztönzése maga is politikai feladat mindaddig, amíg nem alakulnak ki a társadalom meghatározott közegében azok az érdekeltségek és erők, amelyek ezeknek a szervezeti-intézményes elemeknek a folyamatos újratermelődését biztosítják. Mihelyt tehát valós igazgatási ügyek – gazdaságtervezés, pénz- és hitelügyek, struktúra átalakítás, urbanizáció, infrastruktúra kialakítása, katonai-stratégiai kérdések stb. – válnak politikai kérdésekké, kibővülnek azok a keretek, amelyekben a feladatok racionális megoldásához szükséges szakelem elhelyezkedik és működik, továbbá szállítja a napi és a tudományos információt a politikai közeg azon részéhez, ahol az elvi döntések, a politikai irányvonal meghatározása történik.

Egy *kettős kör működése* és működtetése válik ily módon a fejlett társadalom politikai szférájának feladatává. Az érdekekre vonatkoztatott elvi irányítás – mint az érdekek megítélésének, felszínrehozásának és a szükséges egyetértésnek, rangsorolásnak, azaz kompromisszumok megteremtésének tevékenysége – vonatkozási pontjainak a társadalmi fejlődéssel és az érdekérvényesítés változó lehetőségeivel lépést tartó bővítését feltételezi. Feltételezi továbbá azoknak a civilizatórikus oldalról is jelentkező közvetítéseknek az elfogadását, akceptálását, amelyek lehetlenné teszik a képviselt érdek közvetlen érvényesülését, s amelyek kerülő utakra kényszerítenek. A politikai vezetésnek is szembe kell néznie a korábban elemzett dologi kényszer hatalmával, amely megvonja tőle a megállapodottság nyugalját, s állandó dinamikus változásra kényszeríti. *Kultúrája* abban rejlik, hogy ideológiai elvonatkoztatásainak és absztrakcióinak közvetlenségét meghaladva (s ez a szintén „szakka” való ideológiatermelés oldaláról nézve korántsem lebecsülendő teljesítmény!) a társadalmi és történelmi összefüggések konkrét tartalmára építve dolgozza ki stratégiáját és taktikáját, ennek szerves mozzanatává téve magát az ideológiát is. Az ideológiai-eszmei tartalom az érdekvonatkozások és a gyakorlati feladatok sorára bomlik fel, amely egyaránt érinti a gazdaságot, a politikát és a kultúrát, s ebben a szerteágazó összetevékenységekben és eredményeiben kell igazolódnia a célkitűzések érdekháttérének, végső soron osztálytartalmának.

A politikai szféra öntevékenységének és feladatmeghatározásának ez a köre alkotja e bizonyos kettős kör belső körét. E tevékenysége révén azonban egyúttal aktív ágenssé válik maga is a dinamikus szakelem rendszerének a létrehozásában, amely – mint a társadalomnak a civilizatórikus-modernizáló törekvéseihez felnövő és ezt hordozó elem – mind tanácsadási, mind pedig közvetlen modernizáló és végrehajtó, működtető minőségben a politikai irányítás „szellemi-technikai infrastruktúrájának” nevezhető. E „második kör”, mint a szakelem tevékenységének és öntevékenységének autonóm területe, elsősorban negatívumaival, illetve hiányosságaival kap politikai jelentőséget. Ekkor kap politikai élt és válik a politikai harcok és vetélkedések fontos területévé.¹⁹ Ekkor vetődik fel külön, „felülről” is ösztönzött feladatként az úgynevezett modernizálás problémája.

¹⁹ Jellemző példa erre az olasz kereszténydemokrácia, amely osztályérdekképviselőből következőleg az erős centralizációt sürgeti a decentralizációs baloldali politikával szemben, ám mégis képtelen a konzervatív keretek között is a szükséges modernizálásra. Ahogy L. Gruppi írja: „... feltételezhető, hogy az állam további bürokratikus centralizálását nem kísérte a centralizmusnak az a »racionalizálása«, a »hatékonyság-centrikus« átszervezése, amely az egyetlen – bár nehéz sikert ígérő – elvágandó próbálkozás lehetett volna az állami élet centralizált rendszerének szavatolására. Ezen

A MODERN POLITIKA DILEMMÁI – A TECHNOKRATIZMUS

Azzal, hogy az állami intézményrendszer belenyúlt a társadalmi termelés autonómiájába, s hogy ebben az értelemben „repolitizálta” a társadalmat, egy történelmi tendenciát fordított meg. Mert bármennyire paradoxnak hangzik is: előretörése a tőkés magántermelés bizonyos, marxizmusban vett hanyatlásának bekövetkeztével egyenlő. Mert amint Marx írja: „A tőke legmagasabb fejlődése az, amikor a társadalmi termelési folyamat általános feltételeit nem a társadalmi jövedelemből való levonásból, az állami adókból állítják elő – ahol a jövedelem, nem tőke jelenik meg munkaalkapként, és a munkás, noha szabad bér munkás, mint bármelyik másik, mégis gazdaságilag más viszonyban áll –, hanem a tőkéből mint tőkéből. Ez megmutatja egyrészt azt a fokot, amelyben, a tőke alávetette magának a társadalmi termelés összes feltételeinek, és ennélfogva másrészt, hogy mennyire van a társadalmi újratermelő gazdaság tőkésítve, és mennyire elégítik ki az összes szükségleteket a csere formájában, az egyén társadalmiként tételezett szükségleteit is, azaz azokat, amelyeknél nem mint a társadalombeli egyes egyén, hanem másokkal közösen fogyaszt és szükségel – melyeknél a fogyasztás módja a dolog természeténél fogva társadalmi –, ezekben is a csere, az egyéni csere révén történik nemcsak a fogyasztás, hanem a termelés is.”²⁰

A tőke hatalmának csúcsa így egybeesik az állami tevékenység visszaszorulásának tendenciájával, a gazdaság depolitizálásával. Ma azonban fordított a helyzet: a magánvállalkozás egyre több, a profit szempontjából kedvezőtlen területet enged át az állami vállalkozás számára. Az ily módon létrejövő „vegyes gazdaság” (mixed economy) azonban lényegében továbbra is a tőkés árutertermelés talapzatán nyugszik, s a „public sector” létrehozásában keveredik a rendszerstabilitás reformista szempontja azzal a tényszerűen igazolható ténnyel, hogy az állam a magánvállalkozás termelési tevékenységének negatív következményeit, s a termelés általános feltételeinek a biztosítását tudatosan vagy kényszerűen magára vállalja. A mai tőkés folyamatok magyarázatánál ezt a kényszerűséget külön is ki kell emelnünk. Annál is inkább, mert az irodalom tekintélyes részében nagy hajlam mutatkozik arra, hogy az összefolyamatot az akaratlagosság preferált szintjén interpretálja. Valójában azonban a politikai erőviszonyok országon belüli elrendeződése révén legitimált hatalom kontroll-lehetősége a tőkés világpiac vonatkozásában nagyon is relatív, az utóbbinak lényegében alárendelt. A tőkés folyamatoknak való kitettség így természetadta, dologi kényszer formáját ölti. S ezen ma még keveset enyhít a nemzetközi szervezetek és egyezmények lényegében mindaddig rész kérdések körül bonyolódó (de ezekben is versengő érdekeket érintő) formái.

A politikánál maradván azonban, e fordulat egyáltalán nincs legitimációs problémák nélkül. A klasszikus-liberális politikai eszmény ma már csak az állami beavatkozás mértékével és radikalizmusával vitázhat, de aligha magával a ténnyel. Másrészt, éppen a tőkés árutertermelési folyamat kiteljesedésével jött létre olyan átstrukturálás, amely a munkásosztály révén az állampolgáriság minőségét alaposan meg-

felül arról volt szó, hogy hozzá kell látni az államapparátus túlnyomóan továbbra is hagyományos jogi-humanista végzettségű személyzetének átalakításához, amikor pedig főképpen közgazdászokra, ipar- és mezőgazdaságszervezési szakemberekre, urbanistákra, városrendezőkre stb. volt szükség (még akkor is, hogyha a közéleti gazdasági szektor új káderei feljebb léptek és bizonyos fokig éreztették hatásukat). Az »államgépezet« közel állt a benuátlás állapotához.” Luciano Gruppi: A proposito di democrazia e socialismo. Critica marxista, 1976/2. sz.

²⁰ MEM 46/2. 15–16. old.

változtatta. Osztályérdeke tudatosításával pedig ez az osztály egyre közömbösebbé, illetve ellenségesebbé vált a politika és gazdaság szétválasztásának liberális eszméjével szemben. Túl azonban ezen, a fizetésből élők számának óriási mértékű kiterjedésével egyre inkább csak a tőkés magánvállalkozás számára maradt kérdéses az állami beavatkozás. A többség szolgáltatásokat, szociális ellátottságot, javára történő állami beavatkozást vár és igényel, mégpedig intézményektől és szervezetektől, s ezért a szükségletek kielégületlenül maradása nem utalható át egyszerűen a liberális korszak „sorsszerűségének” számlájára. A szabadság többé nem gyökerezhet a magántulajdon és magántevékenység autonómiájában, hanem csak a társadalmi elsajátítás formáját öltheti.

Ezek a változások azonban ily módon a társadalmi egyének viszonyulását is átalakítják: számukra vagy társadalmiságuk tartalmának forradalmi elsajátítása vetődik fel alternatívaként, vagy pedig a passzív fogyasztóvá redukálódás egzisztenciális állapota válik permanenssé. A modern kapitalizmusban a politikai totalitarizmus és diktatúra politikai mechanizmusának és gépezetének az alattvalókat pusztá eszközzé és tárggyá redukáló sajátosságaival szemben és helyett egy politikán kívüli dologi gépezet dinamizmusa tűnik elrendezni, asszimilálni és egydimenzióználni a társadalmi szubjektumok szükségleteit és igényeit. Történelmi továbbélésének a politikai hegemonia oldaláról történő megerősítése ma már aligha képzelhető el másként.

De éppen ezért tömegeivel szemben nagyon is labilis erőt képvisel a mai polgári állam, amelyet csak állandó plusz-teljesítményekkel tarthat fenn. Megkövesedett munkamegosztási rendszer és mégis dinamikus mobilitás; szükséglet-korlátozás és mégis a társadalmi előrejutás perspektívájának a fenntartása; a tőkeértékesítési folyamat garantálása és a foglalkoztatás, valamint a növelhető szociális gondoskodás; a politikai demokrácia fenntartása és egyúttal korlátok közé szorítása; a civil-támogatás aktív biztosítása és a tömegek tudatának átfogó manipulálása – olyan párhuzamos és egymást kiegészítő formák és törekvések, amelyek együttes kielégítésének meghatározott szint alatt maradása egy tényleges, alulról jövő repolitizáló-dás következményeit vonhatja maga után.

A társadalmi összeteljesítmény és benne a szakelem hatékony működtetése ebben az utóbbi értelemben válik közvetlenül legitimációs problémává, a polgári hegemonia fenntartásainak alapjává. A divergáló érdekek és szükségleteket kielégítő politika eredményessége valóban a társadalmi teljesítményhez, meghatározott növekedési ütem tartásához kötődik. A technokrácia, mint a gazdasági növekedéshez és technikai fejlődéshez kötött funkcionális ráció így kap a mai polgári állam tevékenységében elsőbbséget, mert bázis-szerepe van a társadalmi „anarchia”, az általános társadalmi válság megelőzésében. S történelmileg valóban hatékony eszköznek bizonyul minden olyan esetben, ahol és amikor kihatás nélküli kapacitások bekapcsolódásáról, s az összeteljesítmény valóságos megújulásáról lehet szó. Ebben az összefüggésben a tőkeérdek-képviselő „felvilágosult” formájának tekinthető. Ugyanakkor represszív és korlátozó jellegű is egyben. A társadalmi összeteljesítmény „kiszorítása” ugyanis egyenlőtlen terheket ró a társadalom különböző rétegeire, másrészt antidemokratikus következményekkel járhat, visszaszorítva a laikus és a szakelem szétválása következtében már amúgy is áttekintési és beleszólási nehézségekkel küzdő politikai érdekképviselő különböző formáit.

A tudomány, szakelem és politika összefüggésének végső kapitalista formáját így adja meg a technokrata mód. Ez egyúttal a tudományos-technikai forradalom kibontakozásának tőkés formája is. Szemléletében a társadalmi viszonyokat egy

eldologiasított tárgyiság testesíti meg, amelyet meghatározónak tekint a mindenkori társadalmi viszonyokra nézve. A társadalmi érdekviszonyok társadalmi reflexióját ezzel kíséri meg a mai fejlett nyugati társadalom hegemoniájának keretében belül tartani. A technokratizmus – az utóbbi sajátosságával – nem más, mint a „szakjelleg” öltött politikum.

Represszív, a tőkés árutermeléshez kötődő jellegéből adódik, hogy a mai szinten termeli újjá a politika és tudás, a világnézet és tudomány elemzett ellentmondásait, az akarat és megismerés dualizmusát. Úgy tűnik azonban, hogy egyúttal végső állomást képez a tőkés árutermelés világfolyamatának lehetséges továbbvitelében. A társadalmi termelőerők és a társadalmi tudás kifejlődésének mai szintjén a további társadalmisítás intézményes kényszerei sokkal nagyobbak a korábnál, s így még határozottabban áll a marxi tétel: nem az számít, hogy mit *akar* a tőkés, hanem azt kell megvizsgálnunk, *mi áll a hatalmában*.

Az elméleti-ideológiai megvilágítás azonban a gyakorlati forradalmasításhoz ma sem elegendő önmagában. Nem állíthatjuk, hogy a kapitalizmus mai formájában semmiféle teljesítményre nem képes. Ellenkezőleg, a társadalmisítási kényszerek egy pontig növelik a teljesítőképeséget, segítik a válság-potenciálok kontroll alatt tartását. Am, amikor tartalékai kifogynak, s egyre inkább „szennyezett” természeti és társadalmi környezettel veszi körül magát, racionalitása véglegesen irracionálissá válik, s a nyugati világ emberét a maga teremtette civilizációja állítja választás elé. A tudományos-technikai forradalom végleg felrobbantja a tőkés forma alapstruktúráit.

Az ideológiai harc és a kulturális csere néhány elméleti összefüggése

A helsinki biztonsági konferenciát előkészítő tárgyalások, majd az azt követő időszak vitái ráirányították a figyelmet a nemzetek közötti kulturális kapcsolatok, a kulturális érintkezési viszonyok elemzésére. A marxista kutatás abból indul ki, hogy a kulturális érintkezési viszonyok korunkban megfigyelhető szélesedése és a folyamatok felgyorsulása, a nemzetek közötti globális interdependencia nem moshatja el a társadalmi rendszerek különbözőségét. A kulturális érintkezési viszonyok elemzésekor tehát nem tekinthetünk el az egyes kultúrák társadalmi formameghatározásától, másrészt pedig attól, hogy az ún. „internacionalizálódás” nem jelenti a nemzeti kultúrák feloldását és uniformizálódását ebben a folyamatban, hanem éppen ellenkezőleg, erősíti identitásuk megőrzését. A kulturális kapcsolatok fejlődése semmiképpen sem jelenti a nemzeti kultúrák megszűnését, hanem önálló hatásértékük növekedését a világkultúra vérkeringésében.

A szocialista országoknak alapvető érdekei fűződnek a kulturális kapcsolatok bővítéséhez. Ez az álláspont nyilvánult meg a biztonsági konferenciát előkészítő szakaszban is. A szocializmus kultúrájának bemutatása, a kapitalista országok közvéleményével való megismertetése politikai és ideológiai érdek is, hiszen az izoláció és a hidegháború éveiben a nyugati országokban generációk sora kapott hamis képet a szocialista országok kultúrájáról, és ez nagymértékben torzította a nyugati közvélemény szocializmushoz való viszonyát. A nyugati közvéleményben, közgondolkodásban meghonosodott klisék feloldásában a kulturális termékek közvetítése jelentős szerepet játszhat. Ugyanakkor a kapitalista országok kultúrájának a szocialista országokban való bemutatása elősegíti a kölcsönös megértés szellemének meghonosodását és a valódi értékek bejuttatását a szocialista országok kulturális közegébe. Ezen a ponton tapintható ki a mindkét fél számára fellelhető közös érdek, amely kiindulópontja és biztosítéka a kulturális kapcsolatok bővülésének. Természetesen, világosan kell látnunk azt, hogy *a kulturális kapcsolatok területe az ideológiai harc szervezete*, ahol egyik fél sem mond le a saját társadalmi rendszerét kifejező kultúrájának identitásáról. A szocialista kultúrpolitikai gyakorlatnak ezért megkülönböztetett figyelmet kell fordítani a kulturális érintkezésre.

A helsinki konferencia után meghonosodott kulturális csere fogalma nem pontosan fejezi ki a valóságban meglévő kulturális kapcsolatok tartalmát. Helytelen lenne – a kultúra sajátosságainak figyelembevételéből kiindulva – a kulturális cserét az árucseré mintájára meghatározni. A kultúrák érintkezése nem feltétlenül eredményezi szellemi termékek cseréjét, vagyis azt, hogy valamely kulturális termék

befogadását egy másik kulturális termék átadása kövesse. A kulturális csere az érintkezés magasabb foka, mivel kétirányúságot takar és ez csak különös esetekben valósul meg. A kapcsolatoknak sajátos minősége az együttműködés és egymásra-hatás. Külön kutatás tárgya lehetne a kapcsolatok e három minőségi szintjének elemzése, annak a kimutatása, hogy milyen társadalmi, kulturális, értékrendbeli feltételek szükségesek a kapcsolatok meghatározott fokának létrejöttéhez. Csak jelezzük a problémát; ennek kutatása túlmutat a jelenlegi tanulmány keretein. A kulturális csere fogalmának használata éppen ezért tanulmányunkban csak *feltételes*, mivel a későbbiekben – minden valószínűség szerint – olyan fogalomra lenne szükség, amely e kapcsolatok mindhárom síkját magában foglalná.

A tanulmány célja, hogy körvonalazza azokat az elméleti kérdéseket, amelyek a kulturális csere témakörébe tartoznak, megjelölje azokat a kutatási területeket, amelyeknek további vizsgálata feltétlenül szükségesnek látszik a Helsinki utáni időszakban.

A KULTURÁLIS CSERÉRŐL

A békés egymás mellett élés elvének európai szintű konkretizálása, a helsinki biztonsági konferencia minőségileg új vonásokat eredményez a nemzetközi kapcsolatok rendszerében. A Helsinki Záróokmány már önmagában politikai tudatosítása azoknak a változásoknak, amelyek a két világrendszer fejlődésében a hatvanas évek közepétől végbementek; politikai formában kodifikálja az elért eredményeket, és igyekszik e folyamatot visszafordíthatatlanná tenni. A politikai enyhülés lehetőségeket ad ahhoz, hogy a már – részben történetileg – kialakult, a különböző társadalmi tevékenységekben ható kapcsolatok legitimizálódjanak és tudatosan fejlődjenek. Az európai országok fejlődése sok tekintetben rokon vonásokat mutat, a különböző népek és nemzetek történelmi egymásrataltsága, a kultúráik érintkezése már eddig is jelentőséket, sok esetben egy-egy nemzet kulturális fejlődésében meghatározóak is voltak.

A kapitalizmus kialakulásával és fejlődésével az érintkezéseknek egy új, minőségileg magasabb foka jött létre, amely szétrombolta az eddigi autarchiákat. Marx a kapitalizmusban ennek egyik fontos forradalmi elemét látta: „A történelem burzsoá szakaszának meg kell teremtenie az új világ anyagi bázisát – egyrészt az emberiség kölcsönös függőségén alapuló egyetemes érintkezést és ennek az érintkezésnek az eszközeit, másrészt az ember termelőerőinek fejlődését és az anyagi termelés átalakítását természeti erők fölötti tudományos uralommá. A burzsoá ipar és kereskedelem megteremti egy új világnak ezeket az anyagi feltételeit, ugyanúgy, ahogyan a geológiai forradalmak megteremtették a föld felszínét. Ha majd egy nagy szociális forradalom úrrá lesz a polgári korszak eredményein, a világpiacon és a korszerű termelőeszközökön, és aláveti ezeket a leghaladottabb népek közös ellenőrzésének, csak akkor nem lesz többé az emberi haladás ahhoz az irtózatossághoz hasonlatos, aki csak megöltek koponyájából issza a nektárt.”¹

Tehát már magában a tőkés társadalomban „a régi helyi és nemzeti önellátás és elzárkózottság helyébe a nemzetek sokoldalú érintkezése, egymástól való sokrétű függése lép. És ez így van nemcsak az anyagi, hanem a szellemi termelésben is. Az egyes nemzetek szellemi termékei közkinccsé válnak. A nemzeti egyoldalúság és

¹ Marx–Engels Művei 9. köt. 214. old.

korlátoltság mindinkább lehetetlenné válik és a sok nemzeti és helyi irodalomból világirodalom alakul ki.”² Marx ugyanakkor kimutatta a művészetnek mint az emberi kultúra egyik lényeges elemének ellentmondásos helyzetét a tőkés áruterme-
lés viszonyai között: a tőkés termelési mód nivelláló, a tárgyak és személyek minden
egyéni sajátosságával szemben közömbös lényege ellentéte azoknak a társadalmi
viszonyoknak, amelyek a prekapitalista múltban fennállottak. Marx azonban a kul-
túra bizonyos elemeinek ellentmondásosságából nem antikapitalista-romantikus
következtetéseket von le, felismerve, hogy a kapitalizmus romboló erői hatalmas
termelőerők.

M. Lifszic Marx esztétikai nézeteinek elemzésekor megállapította, hogy a kapita-
lizmus termelőerőinek nagymérvű fejlődése és a művészetnek a kapitalizmusban
elfoglalt helyzete a polgári történeti időszak társadalmi ellentmondásainak sajátos
esete.³ A művészet és a kultúra további fejlődése összefügg a tőkés társadalom által
kitermelt ellentmondások megoldásával, vagyis a szocialista társadalom kialakítá-
sával, a forradalmi-kritikai gyakorlat folyamatával.

A kultúrák világméretű érintkezései a szocialista világrendszer létrejöttével egy-
re bonyolultabbá váltak. A kultúrák egymásrahatása, a globális interdependencia
folyamatában a viszonylag homogén kapitalista viszonyok közepette is *ellentmon-
dásos mozzanatok* léptek fel: a nemzeti autarchiák részben reakciós elemei ugyan-
akkor az egyes országok esetében a nemzeti függetlenségért vívott harccal párosul-
tak, és sok esetben nehéz volna meghúzni a választóvonalat a retrográd és a pro-
gresszív folyamatok között. Magyarország XIX. századi kapitalista fejlődése jelesen
példázza ezt a bonyolult ellentmondást. Fontos megtenni ugyanakkor azt a lényeges
disztinkciót, amely a világerintkezési folyamatban a gazdasági, politikai és kultu-
rális szféra között fennáll. A művészetek és azon belül bizonyos művészeti ágak ese-
tében a nemzeti jelleg az adott művészeti alkotások lényegi mozzanatait is képez-
hetik, így a internacionalizálódás folyamatában tulajdonképpen hatásértéküket is
elveszíthetik. Ezért az internacionalizálódás folyamatában külön hangsúlyt kell he-
lyezni a kutatásban az egyes társadalmi szférák érintkezéseinek specifikumára, ese-
tünkben a kultúra produktumainál. A szocialista társadalmi formáció fejlődésében
a kultúrának először is saját talaján kell definiálnia, kitermelni saját, önmagára
jellemző specifikumait és fokozatosan leküzdenie, felszámolnia a kapitalista fejlő-
désből magával hozott ellentmondás mozzanatait.

A szocialista világrendszer és a kapitalista világrendszer érintkezési folyamata
akkor indul meg, amikor a szocialista fejlődés még folyamatban van, és a szocia-
lista kultúra még nem minden esetben küszöbölte ki a fent említett ellentmondáso-
kat. Ezért is válik többszörösen bonyolulttá a két kultúra-rendszer érintkezése és
a két világrendszer közötti kulturális csere. E bonyolultság és ellentmondásosság
kettős követelményt involvál: a marxista kutatás számára felveti a kulturális cse-
rével kapcsolatos elméleti kérdéseket, a határvonalak tisztázását a kultúra és más
társadalmi szférák között a cserefolyamatokban, a kultúra és az ideológia kompe-
tenciáját az adott időszakban; másrészt átgondolt és árnyalt, megalapozott kultúr-
politikai cselekvést követel az állami és pártirányítástól, amelynek feladata a meg-
változott körülményekhez alkalmazni a szocialista állam és társadalom érdekeit a
kultúrpolitika területén. Mindenfajta türelmetlenség és sietség ezen a területen ko-
moly károkat okozhat a szocializmus építésében.

² Marx–Engels Művei 4. köt. 445. old.

³ Mihail Lifszic: Válogatott írások. Kossuth Könyvkiadó 1973. 341. old.

Természetesen a kulturális csere és érintkezés kérdése nem korlátozódhat a szocialista és a kapitalista világrendszer közötti kapcsolatrendszerre. Külön kutatás tárgya a *szocialista országok kulturái közötti érintkezésnek* a kérdése, a sajátosságok kimutatása, az előző történeti örökségekből fakadó negatív mozzanatok feloldása és e folyamat alapvető trendjének kimutatása. Úgy gondoljuk azonban, hogy jelen esetben, a helsinki konferencia után elméletileg a legfontosabb a szocialista országok közötti érintkezési viszonyokban meglévő, vagy kialakulóban levő folyamatok megragadása, az ellentmondások feltárása és ezen belül a szocialista kultúra általánosítható jegyeinek kimutatása. Ugyanakkor világosan látni kell azt is, hogy a kulturális érintkezés nem választható el a gazdasági érintkezés bizonyos formáitól, mivel a gazdálkodás legújabb változásai felfokozták a gazdálkodás emberi, szellemi tényezőinek jelentőségét; itt elsősorban a tudományos-technikai forradalom következményeire és előfeltételeire gondolunk. Ami más szóval azt jelenti, hogy nem jöhetnek létre a gazdasági érintkezés bizonyos formái sikeresen akkor, ha azok a kulturális folyamatok, amelyek a gazdálkodás új, magasabb szervezettségű formájának előfeltételei, megmaradnak a nemzeti elkülönültség keretei között.

KULTÚRA ÉS ÉRTÉK

A kulturális értékek cseréje a marxista kutatás számára értékelméleti problémákat vet fel. A marxista axiológia kidolgozása az elmúlt másfél évtizedben kezdődött el. A legtöbb ezzel a kérdéssel foglalkozó munka azonban megmaradt az általános értékelméleti kérdésfeltevéseknél, és nem konkretizálta az ott elért eredményeket a kulturális értékek egyes területein a művészi értékrendszerekre.⁴

A tanulmánynak nem célja, hogy az általános értékelmélet különböző marxista megközelítését elemezze s konfrontálja a különböző nézeteket, vagy akár a marxista esztétikai értékelmélet eddigi legáltalánosabb megfogalmazásait vizsgálja. Témánk szempontjából elsősorban az a feladat, *hogyan a kultúrpolitikai cselekvés szempontjából*, a kulturális csere Helsinki után megsokszorozódott feladatainak szemszögéből igyekezze felvetni azokat a problémákat, amelyek a kulturális produktumok befogadásánál és más társadalmi közegbe való juttatásánál mint az értékelés aspektusai felmerülnek.

⁴ Ezekhez a próbálkozásokhoz tartozik elsősorban mint a problémát először felvető, marxista analízist megkísérlő mű, V. P. Tugarinov: O cennosztyah zszisnyi i kulturni. Leningrád 1960. és számos cikke az adott kérdéstről: Kraszota kak cennoszty cseloveka. in: Szovjetszkaja pedagogika 1966/1. Drobnyikij, O. G.: A szellemi érték világa. Kossuth Könyvkiadó 1970. Számos monográfia és cikk jelent meg az etikai értékek problémáiról: Tugarinov, W. P.: Philosophie des Bewusstseins. Gegenwartsfragen Berlin, 1974.; Fedoszejev, P. N.: Kultur und Moral. Sowjetwissenschaft 1973. N° 10; Stensloft Hans: Über die Struktur und die Funktion von moralischen und ethischen Werturteilen. Deutsche Zeitschrift für Philosophie, 1969. 3. Hasonlóképpen több szerző vizsgálta az esztétikai értékek problémáját. L. Stolovics: Az esztétikai érték természete. Kossuth Könyvkiadó 1977. L. Stolovitsch: Die werttheoretische Betrachtung bei der Untersuchung der Ästhetischen. Sowjetwissenschaft, Kunst u Lit. 1973. N° 5. Barna József: Érték, esztétikai érték. Társadalomtudományi Közlemények, 1976. 1–2. sz. Ezeknek az értékelméleti tudományoknak a legnagyobb hiányossága, hogy megmaradnak az elvont-általánosság szférájában, nem vizsgálják a kulturális-művészeti alkotások konkrét érték-kritériumait és az értékképző folyamatokat; nem elemzik az érték történeti-változó jellegét, differenciált réteg meghatározottságait.

A kulturális kapcsolatok értékelméleti szempontból három területen vizsgálhatók: *a)* a kulturális politika és a közvetítő rendszerek értékrendje; *b)* a kultúra befogadójának értékrendje; *c)* a művek immanens esztétikai értékei.

A szocialista országok kulturális politikája elsősorban abban különbözik a kapitalista országok kultúrpolitikájától, hogy *értékorientált*, ellentétben a tőkés megnyiségközponti felfogással. Ez a különbség érhető tetten a „tömegkultúra” (a tömegek kultúrája) és a „magas kultúra” (elitkultúra) leegyszerűsített dichotómiájában, amely egyszersmind a kapitalizmusban meglévő kultúraellenes folyamatok ideológiai feloldása, ködösítése. A tömegek kultúrája és a kulturális elit által létrehozott és a fogyasztott kultúra elmélete megmerevíti a szociális rétegek közötti műveltségi különbségeket, így lehetetlenné teszi a kulturális termékek egyik lényeges funkciójának: a műveltségbeli egyenlőtlenségek feloldásának érvényesülését.

A tömegkultúra másik értelmezése szerint – a tömegméretekben termelt és fogyasztott kultúra, amely a modern tömegkommunikációs eszközökön keresztül jut el a befogadóhoz – a kulturális tömegtermelés pusztán tényező elvileg minőségileg új helyzetet teremt. A polgári szociológiában (Duhamel, Mac Donald, Riesman, Mills) leginkább az a pesszimista nézet, vagy ha úgy tetszik, neokonformista nézet jelenik meg, miszerint a tömegkultúra strukturálisan silány: a tömegek kulturális termékekkel való ellátásának jelenlegi módja a tömegtermelés taposómalma, az érintett vállalkozások profitérdeke, figyelembe véve a hatalmi csoportok manipulációs érdekeit, lényegében ezt a silányságot erősíti. Ezek szerint a tömegkultúra voltaképpen kultúraellenes, a fejlődést gátló, antidemokratikus tényező. A tömegkultúra, amelyet a tömegkommunikációs eszközök terjesztenek, a művészi értékekkel rendelkező alkotásokat is magába szívja, nivellálja; a tömegtermelés sémái alapján vulgarizálja, s közhellyé változtatja. Így ezek az értékek is sztereotípek közé szorulva nem válthatják ki a befogadóban a megrendülés élményét, nem közölhetnek vele olyan értékeket, amelyek katarzist válthatnak ki. Meg kell jegyeznünk, hogy a tömegtermelés és az azt közvetítő mass media valóban elsilányítja a művészi-erkölcsi értékeket, de ez nem elsősorban a mass media hibája, hanem a kultúra tömegtermelése mögött meghúzódó profitérdeké.

Bizonyos értelemben romantikus-antikapitalistának fogható fel az a Walter Benjamin-től eredő álláspont, miszerint a műalkotás, technikai sokszorosíthatóságának korában, elveszíti tér- és időbeli meghatározottságát, a műalkotás *hic et nunc*-ját, az aurát, amely beburkolja az alkotást.⁵ Ezáltal a műalkotás eredeti értékéből veszít, bizonyos értelemben devalválódik. A tömegkommunikációs eszközök eszerint a művészetet devalváló tényezőivé válhatnak. Véleményünk szerint a tömegkommunikációs eszközök önmagukban nem devalválják az értéket a pusztán közvetítés révén az „aura” elvesztésével, de sztereotíp-klisé fogyasztás indítékaiból giccsesíthetik a valódi értékeket. A tömegkommunikációs eszközök önmagukban nem hoznak létre és nem devalválhatnak értékeket, legfeljebb közvetítik a valódi és devalváló értékeket. Tehát nem a tömegkommunikációs eszközökben kell keresni a giccsesítést és az elértéktelenedés feltételeit.

A kulturális termékeket befogadó közösségek értékrendjének vizsgálatakor a mai kapitalista viszonyok között a legszembetűnőbb az alkotó és a közösség viszonyának felbomlása. A zárt közösségek felbomlása, a közösségnek közönséggé való transz-

⁵ W. Benjamin: A műalkotás a technikai sokszorosíthatóság korában. In: W. Benjamin: Kommentár és prófécia. Gondolat Kiadó 1969. 301–334. old.

formálódása *gyökértelemmé teszi magát az alkotót is*. A polgári társadalom izolált és közömbös egyéneket termel, s minél inkább alávett a tőkés viszonyoknak az ember, annál nehezebb közvetíteni hozzá a művészeti alkotásokban rögzített értékeket. A „széthúzott”, differenciált áru-közösségek esetében, mint azt Lucien Goldmann megállapította, egyre nehezebb eljuttatni a művészeti információkat, még az elvileg mindenki számára érthetően kifejtett emberi gondolatokat sem, mivel olyan egyénnel állunk szemben, akinek kívánságai, törekvései, tudatának struktúrája, egész személyisége ellenáll a befogadásnak. És ez szociális csoportokra is jellemző.⁶ Ennek az állapotnak a terméke az outsider művész típusa, a status quón kívül álló alkotói alapállás, még akkor is, ha a valóságban ez a kívülállás csak viszonylagos, a legtöbb esetben látszólagos lehet. Az outsiderizmus lehet elfordulás is és ebben az esetben a dekadencia alapjává válik, de lehet szembefordulás is, ez pedig a kombattáns művész attitűdje.

A befogadói tudat formálását a jelenlegi kapitalista viszonyokban leginkább a *giccs terjedésével* mérhetjük le. A kapitalista viszonyok megteremtik a művészeti forma álarcában megjelenő, a művészet eszközeivel operáló pszeudoművészetet, a giccset. A giccs az, ami látszólag biztosítja az egyén és a társadalom között fennálló egyensúlyt, amely „feloldja” a társadalmi rétegek közötti ellentmondásokat, amely *látszólehetőséget* ad ahhoz, hogy az egyén fejlődésének és kibontakozásának feltételei létrejöjjenek, amely azt a képzetet alakítja ki az egyénben, mintha közvetlen kapcsolatba kerülne a „lényegek világával”. A giccs tulajdonképpen pótlék, a kultúra pótléka. A giccs társadalmi funkciójához tartozik egyfajta elhárítási effektus is, a társadalom lényegi kérdéseit érintő, a valóságra rákérdező valódi kultúra elhárítása és annak a tömegekhez való eljuttatása. Ezt a folyamatot érzékelteti H. Marcuse, amikor a következőket írja: „A ma új vonása: kultúra és társadalmi valóság antagonizmusának elsimitása, azon ellenzéki, idegen és transzcendáló elemeknek a magaskultúrából való kiirtása révén, amelyeknek jóvoltából a kultúra a valóságnak egy másik dimenzióját konstituálta. A kétdimenziós kultúrának ez a felszámolása nem a „kultúraértékek” tagadása és elvetése útján megy végbe, hanem a fennálló rendbe való en gros bekebelezésük útján, tömeges méretű újratermelésük és ki-
árusításuk útján.”⁷

A művek belső esztétikai értékrendjének vizsgálatakor először azt kell megállapítanunk, hogy a művészeti produktumok létrejöttének folyamatában a *társadalmi-világnézeti meghatározottságnak* fontos szerepe van. A művészi értékek keletkezésének folyamatában a marxi totalitás dialektikus elvéből kell kiindulni, miszerint az ösztörténeti fejlődés adott szakaszában mindig az osztályokat, a közöttük kialakuló konkrét erőviszonyokat kell figyelembe venni, mégpedig nem holmi állapot-szerűséggel, hanem a fő mozgástendenciák alapján. A művész nincs valamiféle, pontosan körvonalazott osztály-kalodába zárva, világnézetének kibontakozása aktív folyamat, s a társadalom összes osztályának, azok minden lényeges életmegnyilvánulásának tudomásulvételére épült. Ezt a dialektikát fejezi ki Lenin Tolsztojról írt cikkében: „Tolsztoj nézeteinek ellentmondásai nem csupán az ő egyéni gondolkodásának ellentmondásai, hanem egyúttal azoknak a rendkívül bonyolult ellentmondásos viszonyoknak, társadalmi hatásoknak és történelmi hagyományoknak a

⁶ Lucien Goldmann: *La création culturelle dans la société moderne*. Éditions Denoel 1971. 9. old.

⁷ Herbert Marcuse: *One-Dimensional Man*. London 1964. 70. old.

tükkörképei, amelyek a reform utáni, de a forradalom előtti korszakban meghatározták az orosz társadalom különböző osztályainak és rétegeinek gondolkodásmódját.

Éppen ezért Tolsztojt csak annak az osztálynak a szemszögéből lehet helyesen értékelni, amely ezeknek az ellentmondásoknak első kibontakozása, a forradalom idején betöltött politikai szerepével és akkori harcával bebizonyította, hogy vezetni hivatott a harcot a nép szabadságáért és a tömegek felszabadításáért a kizsákmányolás alól, bebizonyította, hogy feltétlen odaadással szolgálja a demokrácia ügyét, és képes küzdeni a polgári (és ezzel együtt a paraszti) demokrácia korlátozottsága és következetlensége ellen – vagyis a szociáldemokrata proletariátus szemszögéből.⁸ A művészi alkotást, a vulgárszociológiai buktatókat elkerülendő, nem lehet közvetlenül a művész „pszichoideológiájából” eredeztetni. Már Engels felhívta a figyelmet az effajta leegyszerűsítések veszélyeire Balzac példájával kapcsolatban: „az a realizmus, amelyre célok, a szerző nézetei ellenére is megnyilatkozhat... Hogy Balzac... saját osztályrokonszenve és politikai elfogultsága ellen kényszerült cselekedni, hogy kedves nemesei elbukásának szükségességét látta, s őket különbsorsra érdemtelen embereknek festi, és hogy a jövő embereit ott látta, ahol az akkori időkben kizárólag találhatóak voltak – ezt a realizmus egyik legnagyobb diadalának és az öreg Balzac legnagyobb vonásának tekintem.”⁹

A mai fejlett kapitalista országokban létrejövő művészeti-kulturális értékekkel kapcsolatban is fennállnak az előbb idézett értékelési elvek, vagyis a művészeti alkotást elsősorban belső immanens értékei alapján kell megítélnünk, s nem szabad a vulgárszociológia csapdájába esnünk.¹⁰

Az elmondottak alapján a realizmust mint értéket kell felfognunk. A realizmus-érték viszonylatot azonban nem szabad leegyszerűsítő módon kezelni és egyben azonosítani a XIX. századi realizmus válfajaival. A művészetek, a maguk belső fejlődési öntörvényszerűségük révén a valóságábrázolásnak – a megváltozott és meg bomlott valóság által diktálva – új módszereit és eszközeit dolgozzák ki. A XX. században a művészetek fejlődésében létrejött különböző avantgard irányzatokat nem lehet pusztán a realizmus szemszögéből megítélni, hiszen ezek az irányzatok keletkezésükben is diagnosztizálják a kapitalista fejlődésben tetten érhető művészetellenes mozzanatot. A kapitalizmus szétrombolja azokat a hagyományos közösségeket, amelyek a művészeti alkotó tevékenység hordozói és befogadói voltak; az áruközösségek léte nem kedvez a művészetek fejlődésének. A művészet lázadása így tehát lázadás nemcsak önmaga múltja és múltbeli fejlődése ellen, hanem kiütéskeresés a kapitalista áruviszonyok elől. Ebben az esetben nagyon sokszor el kell tekintenünk az egyes avantgard irányzatok képviselőinek verbális kinyilatkoztatásaitól és a különböző lázadási tendenciák társadalmi meghatározottságait kell kutatnunk.

Fontos annak a jelenségnek is a figyelembevétel, hogy az egyes avantgard irányzatok az alkotói művészeti formák és eszközök túltengésével *az elveszett totalitást* igyekeznek kárpótolni. Márpedig ezen eszközök és formák bizonyos elemei minden-

⁸ Lenin: Művészetről, irodalomról. Kossuth Könyvkiadó 1966. 137–148. old.

⁹ Marx–Engels: Művészetről, irodalomról. Kossuth Könyvkiadó 1966. 161–162. old.

¹⁰ Ennek példáját lehet látni napjainkban Steinbeck esetében, aki társadalmi mondanivalójával a valóság globális, igaz képét adja, ugyanakkor – adott esetben a vietnami háború kérdésében – reakciós nézeteket vallott.

képpen gazdagítják a művészeteket: az új eszközök birtokában lehetővé válhat ugyanis a megváltozott valóságnak egy magasabb szinten történő elsajátítása. Ezért a marxista kultúrákritikának árnyaltan kell vizsgálnia a mai polgári társadalomban létező és keletkező művészeti iskolákat, s pusztán a realizmussal való inadekvitásuk miatt nem kell szükségszerűen negatív viszonyt velük szemben kialakítani.

A különböző művészeti irányzatok és műalkotások értékelésekor abból kell kiindulni, hogy a művészet tulajdonképpen *önmagát tagadja meg*, ha nem vállalja az ítélezést. „Nincs olyan nagy mű, amely ne lenne vád a világ ellen, az ember világában kialakult létmódja ellen. A legnagyobbak azok, akik e pert egyesíteni tudták a világ átalakításának akaratával . . .”¹¹ Az értékes művészet számára lényegében ismeretlen a pusztá tagadás, az üres és elvont negáció. Az üres, elvont negáció – amely nagyon sok esetben annyira jellemző a mai polgári neoavantgard irányzatokra – filozófiai konstrukcióját Adorno és Marcuse pregnánsan fogalmazza meg. „Adorno világnézete csak tézist és antitézist ismer. Az afirmáció és a negáció nála közvetítés nélküli pólusok, amelyek csak a maguk végtelenségében érintkeznek egymással. Olyan filozófiai konstrukció áll előttünk, amely tudni sem akar a szintézisről, a negáció negációjának mozzanatáról.”¹²

A szélsőséges avantgard irányzatok művészete azért veszíti el ítélező erejét a társadalmi valóság felett, mert lemond a totalitás elvének érvényesítéséről és az ítélezést jelentő értékek objektivitásáról. Az értékek tagadása, a létezés kiütlansága, a pusztá tagadás lényegét tekintve visszajára fordulhat, ezzel kioltja a kritikai attitűdöt, dekadenciába torkollik, és így végső fokon a valóságtól való elfordulással a fennálló viszonyok apológiájává válik. A mai polgári művészetben a művészi-társadalmi mondandó az egyes művészeti alkotásokban azonban nem mindig jut el az előbb vázolt végkifejlethez, hiszen résztagadásaiiban a totalitás igénye nélkül is felvillantja azokat az ellentmondásokat, amelyek a kort jellemzik, s így értékmozzanatokat tartalmaznak.

KULTÚRA ÉS IDEOLÓGIA

A szocialista és a kapitalista országok közötti kulturális csere Helsinki után különös élességgel veti fel a kultúra és az ideológia kapcsolatát. A békés egymás mellett élés elvének realizálása sajátos formában jelentkezik a politikai, gazdasági és katonai területeken; az elmúlt évek az e területen folyó érintkezések számos eredményét – még ha nem ellentmondásmentes formában is – mutatták. A politikai, gazdasági és katonai szférában az elkülönülés és az együttműködés határai pontosan körvonalazhatók és szabályozhatók. *A kultúra területén létrejövő együttműködés jóval bonyolultabb*, a szembenállás és az együttműködés közötti határokat nehezebb megvonni. Lenin már a szocialista építés kezdetein utalt arra, hogy fontos díszítésként tenni a társadalmi tevékenység egyes szférái között, különösen hangsúlyozva, hogy a kultúra speciális társadalmi jelenség, ahol közvetlenül nem alkalmazhatók a politikában és a gazdasági területen alkalmazott módszerek és elvárások.¹³ A kapitalista országokkal folytatott kulturális cserékben különös figyelmet kell szentelni a kultúra belső szerkezeti sajátosságainak, és e specifikumoknak a cserében

¹¹ Paul Nizan: Pour une nouvelle culture. Editions Bernard Grasset. Párizs 1971. 295. old.

¹² Zoltai Dénes: A modern zene emberképe. Magvető Kiadó. 1969.

¹³ Lenin: Művészetről, irodalomról. Kossuth Könyvkiadó 1966. 386–392. old.

is érvényt kell szerezni. A sajátosságok egyik csomópontja a kultúra és az ideológia kapcsolatában jelentkezik és ez az a problémakör, amely a leghevesebb vitákat váltja ki a marxista és nem marxista társadalomtudósok között.

Mielőtt rátérnénk a kultúra és az ideológia kapcsolatának elemzésére, röviden vázolnunk kell azokat az álláspontokat, amelyek a békés egymás mellett élés elvének különböző interpretációiból fakadnak. A két társadalmi rendszer koegzisztenciájának történelmi szükségszerűsége és ennek a szükségszerűségnek az elismerése a kapcsolatok gyakorlati szférájában felvetette az „ideológiák békés egymás mellett élésének” elvét is egyes nyugati teoretikusok, politikusok részéről. Abból a feltevésből indulnak ki, hogy a détente-nak érvényesülnie kell az ideológiai szférában is. Az ideológiai „megbékélés” nyugati követelése mögött a polgári ideológiák akadálytalan és kritika nélküli behatolásának legitimizációja rejlik, és egyben megfosztanak a marxizmus eszmerendszerét a polgári ideológiák elleni konfrontációtól. Az ideológiai „megbékélés” fogalma önmagában *contradictio in adiectio*, mivel az ideológia a társadalmi osztályok antagonizmusának és ellentmondásainak törvényszerű és szükségszerű terméke. Minden ideológia egyben a társadalmi-politikai rendszer identitásának kifejezése is. Az ideológiai „megbékélés” lényegét tekintve a szocialista társadalmi rendszer identitásának felbomlasztását célozza és ezért hallhatatlanul veszélyes, miközben nem mond le saját politikai rendszerének identitását kifejező ideológiájáról.

Az ideológiai konfrontáció tényét ugyanakkor számos nyugati politológus is elismeri. „Politikai síkon konfrontációval, gazdasági szinten pedig az együttműködés növekvő szükségességével kell szembenéznünk. Politikai szinten tovább folytatódik az ideológiai ellenségeskedés, nukleáris szinten azonban mindenki ráébredt, hogy a békének nincs alternatívája.”¹⁴ Éppen ezért illuzórikus minden olyan kísérlet, amely a békés egymás mellett élés elvének megvalósulását a különböző társadalmi berendezkedésű országok meghatározott tevékenysége területein automatikusan extrapolálni óhajtja az ideológiai kapcsolatok területére. Természetesen, a békés egymás mellett élés elvének érvényesülése a társadalmi tevékenység területén bizonyos értelemben módosíthatja az ideológiai szembenállás módját. A hidegháború éveiben az ideológiai szembenállás és ideológiai harc nyugati részről a lélektani háború eszközeinek kizárólagos alkalmazását jelentette. Ezek az eszközök a hidegháborút követő időszakban jelentősen *devalválódtak* és a nyugati társadalmak jelentős rétegeiben hatástalanok maradtak. A lélektani háború kifinomultabb eszközeinek alkalmazása mellett az ideológiai harc újabb módszerekkel gazdagodott. A marxista ideológiának – mutatis mutandis – erősíteni kell pozícióit a polgári eszmék elleni harcban, tudományos és bizonyító erejű érvek rendszerével, a polgári ideológiák alapos elemzésével, változásainak, a körülmények által módosított tartalmainak kimutatásával kell leküzdeni és meghaladni azokat.

Az eszmék „megbékélése” koncepció mellett jelentős helyet foglal el a nyugati politikában a „*dezideologizálás*” gondolata. Az „ideológiák végéről”, az „ideológiák alkonyáról” szóló metaideológiai koncepciókból, amelyeknek elméleti alapjait Aron, Bell, Lipset és Brzezinski dolgozták ki,¹⁵ jelentős konklúziókat vonnak le a

¹⁴ Egy új világ felé: Interjú Kissingerrel. U. S. News and World Report, 1976. június 23.

¹⁵ R. Aron: *L'opium des intellectuels*. Párizs 1957; *Demarchie et totalitarisme*. Párizs 1965. D. Bell: *The End of Ideology: On the Exhaustion of Political Ideas in the Fifties*. Revised Edition. New York 1967.; S. M. Lipset: *Political Man: The Social Bases of Politics*. Garden City 1963.; Z. Brzezinski: *Between Two Ages. Americans Roles in the Technetronic Era*. New York 1970.

békés egymás mellett élés elvének gyakorlatára. Abból a belli téziszből kiindulva, hogy „... az utolsó évtizedben szemtanúi voltunk a XIX. századi ideológiák, különösen a marxizmus kimerülésének, mint olyan szellemi rendszerekének, amelyek igényt tarthatnak arra, hogy a világról alkotott nézeteik valódiak”¹⁶, azt a következtetést vonják le, hogy a békés egymás mellett élés elvében az ideológiai szembenállás tartalmatlan fogalom, az ideológiai harc kitével értelmetlen s a két világrendszer érintkezésében semmiféle funkciót nem tölthet be. Éppen ezért a szocialista országoknak a marxizmus ideológiájához való kötődését irracionálisnak tartják, mivel a „marxizmus forradalmi doktrínájának semmi köze a gyakorlati konzervatívizmushoz”.¹⁷ A marxizmus ideológiájának kimerülése, eróziója ugyanakkor összekapcsolódik a fejlett tőkésországok ideológiáinak kimerülésével (a nyugati radikális értelmiségi ideológiák, sőt a liberális és a konzervatív ideológiáké is), amely a „technetronikus” társadalom egyszerűsítő erejével, Bellnél a „szociális harmóniával” magyarázható. Nem óhajtunk behatóbban foglalkozni a „dezideologizálási” koncepciókkal, mivel e koncepciók széles marxista elemzést és bírálatot kaptak,¹⁸ csupán ennek az elméletnek a két világrendszer közötti kapcsolataira, elsősorban a kulturális cserére vonatkozó következményeire szeretnénk felhívni a figyelmet. Az ideológia megszűnésének tétele, a társadalmi érintkezések teljes dezideologizálása lényegében a burzsoá ideológia szabad áramlásának egyik eszköze, miközben formálisan lemond saját ideológiájának ideológiai jellegéről.

Az elmúlt években a dezideologizálás koncepciója jelentősen háttérbe szorult, bár hatása kimutatható. Kezdetben az ellenzéki, majd a hivatalos ideológia feltámadása volt megfigyelhető. D. Bell, aki a *The End of Ideology* című könyvében az ideológiát lomtárba dobta, 1976-ban kiadott könyvében, a *The Cultural Contradictions of Capitalism*-ben¹⁹ részletesen kifejtette az amerikai kulturális élet ellentmondásait, és az ellentmondások feloldásában jelentős szerepet szán az ideológiának. A kapitalizmus jelenlegi válsága a technokrata elméletek kifulladását, a technikai haladásba vetett bizalom megrendülését és ideológiai megújulást, a *reideologizációt* eredményezte.

A két világrendszer közötti kapcsolatokban azért is van sajátos és egyben bonyolult helyzetben a különböző kultúrák egymás közötti viszonya, a két világrendszer közötti kulturális kapcsolatok rendszere. A kultúra és ideológia kapcsolatának elemzése közben a marxista társadalomtudósok között is található *leegyszerűsítő koncepciókat*, amelyek képtelenek különbséget tenni az ideologikum és a kulturális szféra között. Ez különösen megmutatkozik a művészet és az ideológia kapcsolatának értelmezésekor. A marxizmus dogmatikus torzulásának egyik megjelenése, hogy a művészeti alkotásban az ideológiai-politikai mozzanatoknak elsődleges szerepet tulajdonítanak. A művészet produktumaiban az ideologikum és a politikum nem külsődleges, kényszerítő erő következtében van jelen, hanem a művészeti alkotófolyamat eredményeként, a művészi elsajátítás produktumaként, a műalkotás sajátos szerkezeti elemeként. A művész nem a politikum és az ideologikum szférá-

¹⁶ D. Bell: *The End of Ideology*. New York 1967. 16. old.

¹⁷ Z. Brzezinski: *Betwen Two Ages*, 181. old.

¹⁸ L. Moszkvicsev: A „dezideologizálás” elmélete: források és társadalmi lényeg. *Mirovaja Ekonomika i Mezsudnaronodnyije Otnosenija*. 1968. 12.; D. I. Csesznokov: Az ideológiai és politikai harc elmélyülése és a mai filozófiai revizionizmus. *Voproszi Filozófii*, 1968. 12. sz. Z. Modrzsinszkaja: Antikommunizmus az evolucionalizmus álarcában. *International Affairs*, Moszkva 1969. I. sz.: K. P. Darkovszki: Az ideológia vége, vagy a vég ideológiája. Kossuth Könyvkiadó 1976.

jából közelít a valósághoz, s foglalja azt a műalkotás intenzív totalitásába, hanem *a művészi elsajátítás eszközeivel a valóságból sajátítja el* a releváns társadalmi mondanásokat, amelyek az adott történelmi pillanatot kifejező ideológiai és politikai funkciókkal bírnak. A műalkotás folyamatában a politikum és az ideologikum nem közvetlen, külső erőként jelenik meg; ebben az esetben a műalkotás az ideológia és politika pusztá illusztrációjává válna és valóban nem különülne el a maga specifikumával. A dogmatikus művészetpolitika nem vette tekintetbe a művészet belső, immanens, értéket létrehozó, valóságot elsajátító, ideológiai funkciót betöltő törvényszerűségeit. Ennek következtében a művészeti produktumok értékelésekor elsősorban a művészi értékeken kívüli szempontok váltak uralkodóvá. Az ideologikumnak a művészen kívüli külsőlegessége az értékelés külsőlegességét is eredményezte.

A dogmatikus szemlélet mellett az utóbbi időben erőteljesen jelentkezett az a felfogás (néha a marxizmuson belül, a marxizmust revízió alá vonó koncepciókban), amely tagadja a művészet, a kulturális produktum bármiféle ideológiai mozzanatát. Ernst Fischer, Roger Garaudy és mások Marxra és Engelsre hivatkozva tagadják a művészet, a kultúra és az ideológia kapcsolatát, és tulajdonképpen Marxszal akarnak a marxizmusra csapást mérni, amennyiben az ideológiát a hamis tudattal azonosítják. A marxista társadalomkutatások egész sora kimutatta, hogy bár az ideológiának „hamis tudatként” való értelmezése uralkodó volt Marx és Engels korai műveiben és Engels késői írásaiban is többször találkozhatunk vele, már náluk megtalálhatók az ideológiafogalom jelentésének azok a korrekciói, amelyek a tudományos ideológia lenini fogalmában összegeződtek. Marx „A politikai gazdaságtan bírálatához” írt előszavában azt az álláspontot képviseli, hogy „a jogi, politikai, vallási, művészi vagy filozófiai, egyszóval ideológiai formákban az embernek a termelőerők és a termelési viszonyok közti konfliktusok jutnak tudatára és azt végigharcolják.”²⁰

Az eszméket itt már nem az teszi ideológiává, hogy bennük mindig és okvetlenül fejtetőre állítva tükröződnek a reális viszonyok, hanem az, hogy ez a *társadalmi valóság tükröződik* és a társadalom anyagi konfliktusai tudatosodnak bennük. A marxizmus revíziója az ideológia egyenlő „hamis tudat” képletből kiindulva a művészet ideológiai mozzanatát mint hamis tudati elemet vizsgálja és a művészet ideologizálásának veszélyét látja. „Az ideológia igyekszik a művészeteket a maga szolgálatába állítani, s elég gyakori eset, hogy a műalkotás megtárgyasult érzéki hatást kifejtő ideológiává válik. A műalkotás éppen az ellenkezője, a valóság győzelme az ideológia felett.”²¹ Fischer a marxizmus ideológiáját mint önellentmondásos fogalmat értelmezi és a szocialista művész fő értékének a szocialista ideológiával való szembenállást tartja. „Az ideológiák nemcsak hogy a valóságot misztifikálják, hanem rég letűntnek a burkát mint megmaradottat makacsul őrzik és minél gyorsabban halad tehát előre a való, annál kevésbé kerülheti el a haladásától magával ragadott szocialista művész azt, hogy alkotásával ne csak a polgári világot provokálja, hanem saját »táborá« ideológiáját is korrigálja.”²² Nem pusztán arról van szó, hogy a szocialista művész feltárja a szocializmustól idegen mozzanatokat, hogy a

¹⁹ D. Bell: The cultural contradictions of Capitalism London, 1976.

²⁰ Marx–Engels Művei, 13. köt. Budapest 1965. 6–7. old.

²¹ E. Fischer: Kunst und Koexistenz: Beitrag zu einer modernen marxistischen Ästhetik. Rowohlt Verlag GmbH 1966. 86. old.

²² Ugyanott, 88. old.

negatívumok feltárásával azoknak megsemmisítését instruálja, hanem a marxizmus ideológiájának állandó jellegű „korrigálásáról”.

A művészet és ideológia kapcsolatának vizsgálatakor nem szabad figyelmen kívül hagyni a különböző művészeti ágak belső morfológiai szerkezetéből fakadó sajátosságokat. Az egyes művészeti ágak, műfajok és műnemek sajátos módon képesek hordozni az ideológiát, és különböző módon és intenzitással közvetíteni azt a befogadóhoz. Az irodalmi műfajokban az ideológiai mozzanat közvetlenebbül képes kifejeződni, mint a képzőművészeti és a zenei műfajokban. Ez egyrészt a művészeti ág és a műfaj belső törvényszerűségeinek, másrészt a befogadó lehetőségeinek a következménye. Ha mélyebben elemezzük az ideológiai mozzanatoknak a művészeti alkotások szerkezetében elfoglalt helyét és funkcióját, azt kell mondanunk, hogy az ideológiát képező elemek nem egyforma súllyal helyezkednek el.

Az egyes művészeti ágak és műfajok a politikai-ideológiai mozgásokra és változásokra belső képzési rendjüktől függően sajátosan tudnak reagálni. A grafika és a plakátművészet – hogy a képzőművészeti műfajoknál maradjunk – alkalmas az ideológiai változások közvetlen ábrázolására, de már ugyanez nem mondható el a szobrászatról vagy a táblaképfestészetről. Azért utalunk – ha röviden és leegyszerűsítve is – az egyes művészetek ideológiaképző és kifejező sajátosságaira, hogy felhívjuk a figyelmet a kulturális cserében jelenlevő *ideológiai elvárási nehézségekre*, illetve a differenciált problémakezelés követelményére. Ezért e tanulmányban a kulturális cserén belül is elsősorban a „humán kultúrát”, a művészetek cseréjét elemezzük. Már a kultúra különböző szféráinak cseréjében is sajátos ideológiai-komponensek vetődnek fel, s ez a differenciálódás tovább folytatódik a művészet ideológiai komponensén belül is. A kultúrpolitikának a kultúra különböző elemeinek ideológiai-hordozó és kifejező képességeit és lehetőségeit, a differenciáltság sajátosságait figyelembe kell vennie, vagyis a cserében árnyalt kultúrpolitikai gyakorlatot kell folytatnia.

A kulturális termékek természetüknél fogva hordozói az ideológiának, közvetlen vagy közvetett formában ideológiai funkciót is betölthetnek, tehát a nemzetek közötti kulturális cserében az ideológiai és világnézeti tartalmak közvetítésétől nem tekinthetünk el. Kulturális kapcsolatainkban természetesen elzárkózunk olyan termékek átvételétől és közvetítésétől, amelyek antihumánus „értékeket” közvetítenek, amelyek nemcsak szocializmusellenesek, de egyben emberellenesek is (rasszista, sovinszta, pornó alkotások). Ezeknek az elutasítása, amelyek a Helsinki Záróokmány III. fejezetében is kodifikáltak, még nem jelenti azonban azt, hogy ne kellene számolnunk olyan ideológiai hatásokkal, amelyek nem minden esetben kívánatosak. A kulturális termékek cseréjével együtt kell járnia egy olyan *szelektív kritikai közvélemény kialakításának*, amely lehetőséget ad az egyes kulturális termékekben foglalt ideológiai-világnézeti tartalom kritikai elemzéséhez.

A marxista kritika feladatairól szóló téziseiben Lunacsarszkij már 1928-ban a következőket írta: „Nagyon óvatosan kell bánnunk a közérthetőség kritériumaival. Miként sajtóinkban, propagandairódlomunkban egyaránt megtalálhatók a legbonyolultabb, az olvasóval szemben magas követelményeket támasztó könyvek, folyóiratok és újságok és a legegyszerűsített eszközök is, az irodalmat nem szabad leszorítanunk a parasztok, vagy akár a munkások még igen alacsony műveltségű nagy tömegeinek színvonalára. Ez óriási hiba volna. A művész éppen azért értékes, hogy szűföldet tör fel, hogy intuíciójával olyan területre hatol be, ahova a statisztikának és a logikának általában nehéz bejutnia. Egyáltalán nem könnyű megítélni, hogy egy művész hű-e az igazsághoz, hogy helyesen kapcsolta-e össze az

igazságot a kommunizmus fő törekvéseivel, s talán itt is csak az egyes kritikusok és az olvasók véleményeinek összeczközéseiből fog megszületni az igazi ítélet.”²²

Magyarországon, de a többi szocialista országban is olyan strukturális változások következtek be a társadalomban, amelyek jelentős változásokat hoztak létre a kultúra szférájában is, amely jelentkezett kultúrpolitikai gyakorlatunkban is. A társadalomban végbement strukturális változások *új szellemi igényrendszert* eredményeztek, minőségi követelmények jelentek meg a kulturális közvetítő rendszerekkel szemben is. Ennek az új minőségi követelményrendszernek a régi kulturális közvetítőmechanizmusok nem tudtak eleget tenni, éppen ezért a kulturális szerkezetben jelentős változásokat kellett eszközölni. Most már nem azon volt a hangsúly, hogy ezeket a rendszereket mennyiségileg fejlesszük, hanem azon, hogy nagyobb gondot fordítsunk a kulturális termékek rétegek szerinti szelektálására, és a közösség, a befogadó magasabb szintű képességeinek kialakítására. Most már nemcsak az volt fontos, hogy az emberek olvassanak, hanem az, hogy mit olvassanak, hogy szelektíven és kritikusan tudjanak választani a kulturális termékek között, hogy a marxizmus–leninizmus hegemoniájának alapján marxista szellemiséggel tudják elsajátítani az értékeket, és eszmeileg ne legyenek közömbösek vagy védtelenek a szocialista humanizmustól idegen kulturális produktumokkal szemben.

A kulturális csere, a tömegkommunikáció nemzeti határokon túlmutató fejlődésével együtt jár tehát a szellemi, ideológiai-politikai befolyásolás lehetőségeinek kiszélesedése. Ezért olyan kultúrpolitikai gyakorlatot kell megvalósítanunk, amely a marxista értékrend alapján, a marxizmus módszereivel képessé teszi a befogadót a műhöz való kritikai attitűd kialakítására. Meg kell jegyezni azonban, hogy a kritikus, marxista módon gondolkodó közvélemény kialakításával még sokszor adósak vagyunk. Természetesen tisztában vagyunk azzal, hogy ez hosszú és bonyolult folyamat, de hosszú távon csak így tudjuk sikerrel kiiktatni a számunkra nem megfelelő ideológiai-világnézeti hatásokat. A marxizmus kritikai szemléletével való azonosulás ebben az esetben mint a *szocializmussal való azonosulás* jelenik meg, és ez egyben az állampolgári magatartás szerves részévé válik. A marxista művészetkritika követelményeire hívta fel Lukács György a figyelmet: „ Minden igazi műalkotás új, azonban egyetlen igazi műalkotás sem radikálisan új, egyik sincs kapcsolat nélkül a múlttal. A marxista kritikus helyes kérdésfeltevése tehát csak az lehet: vajon csakugyan az új tartalom adekvát formája-e az új forma? És ezen a – már pusztán esztétikán túlmutató – kérdésen továbbmenve: vajon az az új tartalom, amely a mű alapját alkotja, központi, vagy periférikus kérdése-e az idők változásának? Továbbá: hogyan fejezi ki azt az új forma? Belenyúlt-e az író azokba a kérdésekbe, amelyek a társadalomfordulatban perdöntők, vagy pedig csak a felületen mozog? Ezeknek a kérdéseknek a helyes feltevése és megválaszolása nélkül lehetetlen valamely új művet esztétikailag is helyesen értékelni.”²⁴

A művészetkritika feladatait hasonlóképpen fogalmazza meg az MSZMP KB mellett működő Kultúrpolitikai Munkaközösség állásfoglalása: „ . . . kulturális politikánk – figyelembe véve társadalmunk átmeneti helyzetét – a művészeti életben a szocialista értékek támogatása mellett helyet ad nem marxista értékeknek is, de

²³ A. V. Lunacsarszkij: Válogatott esztétikai munkák. Kossuth Könyvkiadó 1968. 297. és 294. old.

²⁴ Lukács György: A marxista kritika feladatai. Magyar Irodalom – magyar kultúra. Válogatott tanulmányok. Budapest 1970. 535. old.

ezt elválaszthatatlanul összeköti a szocializmusban közelítésük igényével, a polgári tartalmak bírálatával... A művészetkritikában – a kritika közvetlen ideológiai felelősségének és szerepének megfelelően – szükségszerűen erősebbnek kell lennie a marxizmus hegemoniájának, mint a művészeti folyamatban.”²⁵

NEMZETI KULTÚRA – VILÁGKULTÚRA

A kultúra nemzeti és nemzetközi jellegének vizsgálatakor nem tekinthetünk el azoktól a nehézségektől, amelyek a nemzet és a szocializmus kapcsolatában a társadalomkutatásban felmerültek. Ahhoz, hogy megértsük a két világrendszer közötti kulturális csere szükségességét és körvonalazzuk lehetőségeit, számolnunk kell a nemzet és a szocializmus kapcsolatának problémájával. A marxizmuson belül az egymással szemben álló álláspontok képviselői, még a szélsőségeké is, egyaránt jót akarnak, sőt láthatóan ugyanazt akarják, amennyiben közös kérdésfeltevésből kiindulva azonos cél felé törnek: egy új típusú szocialista nemzeti tudat és patriotizmus modelljét keresik. Hogy ezt mégsem olyan könnyű körvonalazni, ha az általánosságokon túl már részkérdések tömege is szóba kerül, azt végső fokon ugyanazok a körülmények magyarázzák, amelyek a kérdést nemcsak egy-egy nemzet keretein belül, hanem nemzetközi méretekben aktuálissá teszik.

Vagyis egyfelől az, hogy a nemzeti keretokről (s mindazokról, ami egy társadalom gazdasági-társadalmi szerkezetében és szellemi arculatában a nemzeti integráció történeti folyamatából és tradícióiból fakad), igazában és kézzelfoghatóan az utóbbi negyedszázad során bizonyosodott be, hogy a szocializmus számára sokkal számottevőbb realitások, mint azt a munkásmozgalom a kezdetek idején gondolta. Sokkal inkább számolni kell tehát velük, és pedig mind pozitív, mind negatív értelemben. Másfelől azonban – sőt éppen a történeti szituáció következtében, fokozott mértékben – ott van a probléma: maga a nemzeti keret s mindaz, ami hozzá tartozik, nem a munkásmozgalom és a szocializmus terméke, hanem az előző korok történeti öröksége és történetileg determinált aktualitása.

Ezen az örökségen belül nehéz szelektálni a kívánatos és a nemkívánatos között. Pontosabban: csak igen-igen teoretikusan látszik egyszerűnek egyfajta szelekció. Minél több részlet merül fel ugyanis, annál több a nehézség. A felszabadulás után kibontakozó marxista történetírás számára a kiindulópont adva volt. Marx és Engels a nemzetet egyértelműen a polgári fejlődés produktumaként szemlélte. Másrészt már a Kommunista Kiáltvány leszögezte: „a proletariátusnak a politikai hatalom meghódítása után »nemzeti osztállyá« (az 1888-i angol kiadásban: »a nemzet vezető osztályává«) kell emelkednie, önmagát nemzetté kell szerveznie, ezért maga is még nemzeti, bár semmi esetre sem burzsoá értelemben.”²⁶ Marx és Engels a „nem burzsoá értelemben” vett osztállyá szerveződésen valószínűleg a szocialista nemzetté válás folyamatára gondolhatott.

A szocialista országokban lezajlott alapvető társadalmi-strukturális változások megeremtették azt a „nem burzsoá értelemben” vett osztállyá szerveződést, és a különböző társadalmi osztályok és rétegek közeledésének objektív folyamata az egységes szocialista nemzet kialakulásának irányába hatott. A szocialista nemzet

²⁵ Irodalom és művészetpolitikánk néhány kérdése. Az MSZMP KB mellett működő Kultúrpolitikai Munkaközösség állásfoglalása, 1972. Társadalmi Szemle, 1972. 10. sz. 36. old.

²⁶ Marx–Engels Művei. 4. köt. Budapest 1959. 457. old.

kialakulási folyamata azonban tendenciájában kialakítja annak a közönségnek az alapjait, amely már túlmutat a nemzeti kereteken s a társadalmi azonosságon alapuló internacionalizmust feltételezi. A szocialista kultúrák érintkezésénél éppen ezért nincs okunk feltételezni az érintkezés ellen ható tényezőket, még ha különböző retrográd tradíciók és kulturális sajátosságok egy adott történelmi szituációban nem küzdhetők is le. Éppen ezért volt olyannyira történetietlen és leegyszerűsített a dogmatizmus művészetszemléletének „szocialista tartalom-nemzeti forma” dichotómiája.

Azon túlmenően, hogy a dogmatikus szemlélet a művészi tartalmat és formát metafizikusan szétválasztja, a művészetre vonatkoztatott „szocialista tartalom – nemzeti forma” tétel azért is hibás, mert örök esztétikai törvényszerűségként kodifikál egy átmeneti sajátosságot. A nemzeti jelleg megszűnésénél sem kell azonban a történetiség mozzanatát figyelmen kívül hagyni, hiszen rendkívül veszélyes az a szempont, amely a történeti perspektívát, a társadalmi haladás végkifejletét, a végcél összekeveri a konkrét történeti aktualitással és attól kéri számot a történeti fejlődés tendenciáját. Egyetérthetünk azzal a megfogalmazással, miszerint „az egyes nemzeti művészetek egyfelől »nacionalizálják«, asszimilálják, magukba olvasztják a világ művészetének értékeit, másfelől »internacionalizálják«, az emberiség számára átfogalmazzák a maguk sajátos művészeti fejlődésének vívmányait: a nemzeti nemzetközivé alakulásának folyamata tehát kettős irányú, kétfelől történő, egységesítő-közelítő mozgás”.²⁷

Témánk szempontjából a probléma számunkra nem elsősorban a szocialista kultúrák egymáshoz való viszonya, mint a nemzeti és a nemzetközi viszonyának különös esete, hanem a szocialista és a nem szocialis kultúrák viszonya, egymásra hatása. Ebből a szempontból rendkívül fontos Lenin elemzése az ún. „két kultúra” viszonyáról. „Minden nemzeti kultúrában megvannak – ha nem is kifejelett formában – a demokratikus és a szocialista kultúra elemei, mert minden nemzetben van dolgozó és kizsákmányolt tömeg, amelynek az életkörülményei elkerülhetetlenül demokratikus és szocialista ideológiát szülnek. De minden nemzetben van burzsoá kultúra is – mégpedig nem csupán »elemek«, hanem uralkodó kultúra formájában... Amikor kiadjuk a »demokratizmus és a nemzetközi munkásmozgalom internacionális kultúrájának« jelszavát, minden nemzeti kultúrának csupán demokratikus és szocialista elemeit vesszük át, mégpedig csakis és feltétlenül minden nemzet burzsoá kultúrájának, burzsoá nacionalizmusának ellensúlyozására... A nemzeti kultúra jelszavának jelentőségét *az adott ország és a világ minden országa osztályainak objektív viszonya határozza meg.*”²⁸ (Kiemelés tőlem – M. T.)

Leninnek a „két kultúráról” szóló koncepcióját sokszor félreértelmezték és a dogmatikus kultúrpolitikai szemlélet a türelmetlenség és az elzárkózás, a nemzeti kulturális autarchiára, szupremációra való törekvés következményét vonta le, holott Lenin különös hangsúlyt helyezett az adott ország objektív történelmi szituációjára és sajátosságaira. A „két kultúra” koncepciót csak akkor tudjuk igazán értelmezni, ha figyelemmel követjük Lenin harcát a proletkultusok vulgáris történelemszemlélete ellen és állandó figyelmeztetését, miszerint a kulturális fejlődés sajátosságainak figyelmen kívül hagyása elkerülhetetlenül torzulásokhoz vezet. A Komszomol III. kongresszusán mondott beszédében Lenin leszögezte, hogy „a proletár kultúra nem pottyán le készen valahonnan ismeretlen helyről, nem azoknak az embereknek a ki-

²⁷ Király István: Hazafiság és forradalmiság. Kossuth Könyvkiadó 1974. 279–308. old.

²⁸ Lenin: Művészetről, irodalomról. Kossuth Könyvkiadó 1966. 445. old.

találása, akik magukat szakembereknek nevezik, a proletár kultúra területein. A proletár kultúra ama felhalmozott tudás törvényszerű továbbfejlődésének kell lennie, amelyet az emberiség a tőkés-földesúri-hivatalnoki társadalom igája alatt szerzett meg.”²⁹

Lenin a „két kultúra” elméletben szemben állt a jobb- és baloldali opportunistákkal, akik képtelenek voltak megérteni a kultúra fejlődésének diszkontinuitív és kontinuitív egységét. A szocialista kultúrának magába kell ötvöznie az egész emberi társadalom eddigi fejlődése folyamán létrehozott általános emberi-kulturális értékeket és a kialakuló szocialista társadalom saját talaján létrejövő, csak a szocializmusra jellemző kulturális értékeit. Így Lenin az elvont humanizmust a konkrét történetiségbe vitte át: a munkásosztálynak kultúrájában meg kell hogy őrizze az előző formációk által kifejeződött humánus értékeket és önmagát a kultúra területén is definiálnia kell saját történeti-kulturális értékével. A dogmatikus-proletkultus szemlélet csak a metafizikus-megszüntetés mozzanatát volt képes felfogni és ezzel a munkásosztály kultúráját elszakította annak feltételeitől, az emberi nem által létrehozott humánus kulturális értékektől. A jobboldali opportunizmus lényegét tekintve hasonlóképpen diszkreditálta a szocialista kultúrát azáltal, hogy kritikátlanul viszonyult a kulturális örökséghez és tudatos szelektálás nélkül csak a folytonosságot látta a korszakváltásban. Lenin ugyanakkor a létező és fejlődő polgári kultúra pozitív elemeire is felhívta a figyelmet, amely párhuzamosan a kialakuló szocialista kultúrával létrehozhat „elvont humanista” értékeket és ennek kritikai elsajátítására a szocialista kultúrpolitikának kellő figyelmet kell fordítania.

Lenin megállapítása a mai történelmi szituációra, a két vilárendszer között felgyorsuló kulturális csere időszakára is érvényes azokkal a változtatásokkal, hogy a mai időszakra sokkal nehezebb a haladó és a nem haladó kulturális elemek közötti különbségek közötti választóvonalat meghúzni, hiszen – mint ahogy az előzőekben már utaltunk rá – a fejlett tőkésországok a kultúra tömegtermelésében kísérletet tesznek a haladó kulturális értékek felszippantására, asszimilálására és ezek a kulturális fogyasztás vérkeringésébe bejutva már nem képesek a magukba meglévő értékek explicitté változtatására. Vagyis a fejlett tőkésországokban létrejövő haladó kulturális értékek feltérképezésében, azoknak átvételében nem tekinthetünk el a kapitalista országok társadalmi struktúrájában végbemenő változások elemzésétől, és csak alapos analízissel tudjuk a kellő információt megszerezni a kulturális csere gyakorlati folyamatához.

Ahhoz, hogy egy kulturális produktum bekerüljön a világkultúra vérkeringésébe, magának a produktumnak kell rendelkeznie olyan értékekkel, amelyek ezt tulajdonképpen lehetővé teszik. A világirodalmiság is bizonyos mértékig érték kategória. Azok a művészeti alkotások, amelyek az ember társadalmiságának egészen felületes, lokális és múltó vonásait rögzítették, kívül maradtak a világkultúra folyamatából; azok viszont, amelyek az ember fejlődésének döntő problémáit voltak képesek magukba szívni és kifejezni: internacionalizálódtak.

Manapság – a kulturális csere vonatkozásaiban – többször elhangzik az a megállapítás, miszerint a kis országok, így Magyarország kulturális alkotásai elsősorban a nyelvi nehézségek miatt maradnak kívül az internacionalizálódás folyamatából. Kétségtelen, hogy nyelvi nehézségek is közrejátszanak az irodalmi alkotások esetében a kívülmaradásban, azonban a történelmi tények számos esetben cáfolják

²⁹ Lenin: Művészetről, irodalomról. Kossuth Könyvkiadó 1966. 445–466. old.

ezt a megállapítást. Lukács György megjegyezte, hogy a svéd Striendberg, a dán Jakobson világirodalom lett és ennek a hatásnak nem nyelvi okai vannak. „Azáltal, hogy a kapitalizmus sokkal szorosabbá tette a társadalmi és ökonomiai kapcsolatokat az egyes országok között, természetesen létrejött bizonyos problémák közössége.”³⁰

Azok az alkotások, amelyek a problémák közösségében a korban levő legjellemzőbb erővonalakat képesek voltak megragadni, a reveláció erejével hatottak és bekerültek a világkultúra vérkeringésébe. Napjainkban, a békés egymás mellett élés korában is jelentkeznek olyan globális problémák, amelyek közösek mindkét társadalmi formációban, még ha megjelenési formáik különböznek is egymástól. Így az internacionalizálhatóság egyik lényeges kritériuma ezen közös csomópontoknak a megragadása és kifejezése. Ha a művészet egy kor fejlődésének tisztán lokális jellegű vonásait jeleníti meg, tulajdonképpen provincializmust szül, mivel ezek valójában periferiális problémák. A dolgok lényege abban rejlik, hogy egy bizonyos korban a társadalmi fejlődés meghatározott problémákat rendkívül élesen vet fel, s csak azok a művek válhatnak a világkultúra részévé, amelyek ezeket a jelenségeket megfelelő határozottsággal tudják ábrázolni.

³⁰ Lukács György: Magyar irodalom–világirodalom. In.: Magyar irodalom – magyar kultúra. Budapest 1970. 617. old.

A társadalmi szerkezetünk fejlődéséről szóló vitáról*

(A tanulmány szerzőjének néhány megjegyzése)

Jóleső érzés a szerző számára, ha írását¹ figyelemre méltatják. Különösen így van ez, ha hozzászólások² egészítik ki, segítik továbbgondolni az elmondottakat. A kiégszítés pedig itt nem udvariaskodó formulát jelent, hiszen mindhárom hozzászólás az általam jelzett összefüggések egy-egy mozzanatát fejtette ki részletesebben, és csak néhány kérdésben konfrontálódtak az álláspontok. Mégis úgy érzem, hogy a megközelítések egyértelműbbé tételét szolgálja, ha néhány felvetődött kérdésre a teljesség igénye nélkül reflektálok, s nem is csak azokra, ahol a hozzászólók velem vitatkoztak, hanem mindazokra a problémákra, amelyek a vizsgált téma szempontjából jelentősnek tűnnek.

A döntő kérdésnek ebben a vitában az osztálykülönbségek és a társadalmi különbségek értelmezése tűnik számomra. *Pogány György* ugyan expliciten nem foglalkozik ezzel a kérdéssel, azonban gondolatmenetéből és egy megjegyzéséből (86. oldal) egyértelműen kitűnik, hogy lényegében azonosítja az osztálykülönbségeket és a társadalmi különbségeket, a munkamegosztás nem osztálytípusú elkülönüléseit pedig különbségeknek, de nem társadalmi különbségeknek tartja.

Még szélsőségesebben fejeződik ki ez az álláspont *Kemény László* írásában. Véleménye szerint (61. oldal) az osztály nélküli társadalomban felszámolódnak a „szociális különbségek” és „az osztály nélküli, szociálisan egynemű társadalom kialakulásának előfeltétele a társadalmilag-gazdaságilag egynemű munka kialakulása”.

Mindezzel szemben úgy gondolom, hogy az osztálykülönbségek a társadalmi különbségeknek csak egy meghatározott típusát alkotják. Véleményem szerint az osztályokhoz való viszonyban a társadalmi különbségeknek *három típusa* különböztethető meg:

a) *Osztálykülönbségnek* nevezem azokat a társadalmi különbségeket, amelyek társadalmi osztályokat különítenek el. Ennek tipikus formája a tulajdonviszony (de nem a tulajdonforma) által létrehozott társadalmi különbség.

b) *Osztály jellegű különbségek* azok a társadalmi különbségek, amelyek ugyan nem különítenek el osztályokat, azonban eredetükben a korábbi osztályegyenlőtlen-ségekre vezethetők vissza, a korábbi társadalmakban – s részben még ma is – az

* A társadalmi szerkezetünk fejlődéséről folyóiratunkban folytatott vitát befejezzük. A szerző válaszol a vitában eddig elhangzott kérdésekre, megjegyzéseket fűz azokhoz a megállapításokhoz, amelyekkel nem ért egyet. Összefoglalót vagy szerkesztéségi véleményt nem kívánunk adni, hiszen a társadalmi szerkezettel kapcsolatos kutatások még folynak. Kolosi cikkével és a közölt hozzászólásokkal az volt a célunk, hogy segítsék a téma minél sokoldalúbb feltárását.

osztálykülönbségekhez szorosan kapcsolódtak. Példaként itt említhetjük a falu és a város különbségét.³

c) *A nem osztály jellegű különbségek* pedig azok a társadalmi különbségek, amelyek nem is kötődnek a korábbi osztályszerkezethez, lényegüket tekintve nem osztály alapon szerveződnek. Erre példaként említhetjük meg a feszített ütemű iparosítás során létrejött társadalmi különbségeket a tradicionális városi és az első generációs ingázó munkások között.

Ha most már társadalmi szerkezetünk jövőbeni várható fejlődését ezen az alapon tekintjük át, akkor azt kell mondanunk, hogy az osztálykülönbségek viszonylag rövid távú megszűnése várható, azonban az osztály jellegű és a nem osztály jellegű különbségek még hosszú időn keresztül jellemezni fogják szocialista társadalmunkat, és ezek területén homogenizációs és differenciációs folyamatokra egyaránt számítanunk kell.

Ezért nem tudom elfogadni Kemény Lászlónak azt a véleményét, hogy az osztály nélküli társadalom feltétlenül szociálisan egynemű társadalmat fog jelenteni a jövőben, és Pogány Györgynek azt az implicit gondolatát, hogy a jövő osztály nélküli társadalma a technikai munkamegosztás szempontjából differenciált, társadalmi különbségektől azonban mentes lesz.⁴

Szintén az osztálykülönbségek értelmezése az a pont, ahol *Lengyel Zsuzsa* nagyon érdekes és színvonalas írásával vitám van. Tanulmánya záróbekezdésének elején írja: „A munkásosztály és a szövetkezeti parasztság közti osztálykülönbségek – úgy gondolom – a következő 15–20 évben még nem tűnnek el teljesen. A csoporttulajdon és ennek következményei még megmaradnak és hatnak.” (94. oldal.) Véleménye szerint tehát a munkás–paraszt osztálykülönbség jövőbeni létének is alapja a csoporttulajdon a szövetkezeti parasztság esetében.

Ezzel kapcsolatban két alapvető ellenvetésem van. Egyfelől véleményem szerint – mint erre már utaltam – a tulajdonviszony és nem a tulajdonforma az osztályképző jegy.⁵ Hogy a tulajdonforma alapján nem lehet osztályokat elkülöníteni, az már az ipari és kereskedelmi szövetkezetek munkásai esetében is bebizonyosodott. Márpedig tulajdonviszony szempontjából semmi különbséget nem látok az állami és a szövetkezeti tulajdon mai formái között. És itt jelentkezik másik ellenvetésem, nevezetesen az, hogy a mezőgazdasági termelőszövetkezeteket is fejlődésükben kell vizsgálnunk. Akkor ugyanis kitűnik, hogy jelenleg az állami és szövetkezeti tulajdon két gazdálkodási formát jelent, de nem osztályokat különít el.⁶

Végül erőteljesen vitatom Kemény László minden társadalmi különbséget felszámolni kívánó koncepciójának egy elméletileg és gyakorlatilag egyaránt igen fontos elemét. Egyetértek ugyan azzal, hogy „A társadalmi struktúra egésze fejlődési tendenciáinak a feltárásában lényeges szempontot képvisel a munkásosztály szociális struktúrája fejlődési tendenciájának a meghatározása” (59. oldal), azonban nem tudom elfogadni e következtetés döntő premisszáját. Idézem: „Ahhoz, hogy a társadalom osztályai között a közeledés tendenciája érvényesüljön, az is szükséges, hogy az osztályokon belül, így elsősorban a munkásosztály szociális struktúrájában a *homogenitás tendenciája* váljék uralkodóvá”. (Ugyanott, kiemelés Kemény Lászlótól.)

Vizsgálati eredményeink ezzel szemben azt mutatják, hogy már ma is lényegesen nagyobbak az osztályokon belüli differenciáltságok, mint az osztályok közöttiek. Ez egyaránt így van a munkás–paraszt és a munkás–értelmiségi relációban. Az osztályok közeledése megvalósulhat az osztályon belüli különbségek csökkenése nélkül, sőt az osztályon belüli differenciálódás mellett is.

Így az osztálykülönbségek csökkenésének és megszűnésének egyáltalán nem feltétele az egyéb típusú társadalmi különbségek csökkenése. Ellenkezőleg. A szocialista fejlődés eddigi tapasztalatai azt mutatják, hogy az osztályok közeledése éppen új típusú (osztályon belüli és nem osztály relációban jelentkező) differenciálódáson keresztül valósul meg.

Véleményem szerint a munkásosztály belső rétegeződésének – valóban nagyon fontos – kutatásában a homogenizáció és a differenciáció dialektikájából kell kiindulnunk. Az ilyen típusú kutatásokban magam is szükségesnek vélem, hogy a szokásos társadalom-statisztikai mutatóknál összetettebb dimenziókat használjunk, amire Kemény László is tesz konkrét javaslatot.⁷ Ez azonban már csak egy újabb vita tárgya lehet.

A vitát kiváltó írásomban magam is jeleztem, hogy társadalmi szerkezetünk fejlődésének csak néhány aspektusáról szólok. Ezért ismételtelen köszönöm a továbbvivő, kiegészítő gondolatokat és elemzéseket. Biztos vagyok benne, hogy a témával kapcsolatos középtávú kutatási program tanulmányai még árnyaltabbá és sokoldalúbbá teszik a társadalmunk szerkezetéről e vitában is kialakult képet. Ezúttal – és kizárólag e vitára vonatkozóan „az utolsó szó jogán” – csak azokra az elemekre szerettem volna reflektálni, amelyek megítélésem szerint az egész téma elméleti és metodológiai megközelítésének kulcskérdései.

Kolosi Tamás

JEGYZETEK

¹ *Kolosi Tamás*: Társadalmi szerkezetünk fejlődésének várható tendenciái. Társadalomtudományi Közlemények, 1977/1. sz.

² *Pogány György*: A munkamegosztás hosszú távú fejlődési tendenciájának hatása a társadalmunk szerkezetére. Társadalomtudományi Közlemények, 1977/3. sz.; *Lengyel Zsuzsa*: A munkásosztály és a szövetkezeti parasztság közeledéséről. Társadalomtudományi Közlemények, 1977/4. sz. és *Kemény László*: A munkásosztály struktúrájáról. Társadalomtudományi Közlemények, 1978/1. sz.

³ Ezúttal csak utalni szeretnék arra, hogy Pogány Györgytől eltérően nem egyszerűen csak munkamegosztási különbségnek tartom a város és a falu közötti különbségeket, hanem ebben nagy szerepet tulajdonítok – éppen a vitapartnerem által is hangsúlyozott történelmi szemlélet alapján – a kelet-, középkelet-európai és ezen belül a magyar társadalomfejlődés azon sajátosságainak, amit Erdei Ferenc alapján a nemesi-úri és a polgári társadalom kettősségével, és ezeknek a falusi és városi társadalomszerkezetre gyakorolt hatásával szoktunk jellemezni.

⁴ Nem tartozik szorosan a témához, azért csak itt utalnék arra, hogy túlzottnak tartom Pogány György optimizmusát az automatizálással kapcsolatban (91. old.). Nálunk fejlettebb technikai szinten álló országokban végzett kutatások ma már egyértelműen azt mutatják, hogy a napiainkban ismert legfejlettebb automatizáció sem szünteti meg a képzetlen és alacsonyabb képzettségű munkák iránti igényt. Míg ebben a vonatkozásban erős a kételyem, addig Kemény László TTF felfogását már egyáltalán nem tudom elfogadni. Számomra ugyanis fordított logikának tűnik, hogy ne a valóság elemzéséből induljunk ki és azután keressük meg a feltárt jelenség „elnevezését”, hanem abból induljunk ki, hogy TTF van, csak az a kérdés, hogy hogyan értelmezzük. Ez a fordított logika vezet azután a szerzőt olyan kijelentésekre, mint például: „A szakmai specializáció feltételezi a kultúra teljes gazdagságának az elsajátítását...” (59. oldal); „A munkásosztály szakmai struktúrája a kapitalizmusban a társadalmi leigazgatóság kifejeződése...” (58. oldal) stb.

⁵ Amennyiben a tulajdonformát osztályképző jegynek tartanánk, akkor a kapitalizmusban is több munkásosztályról kellene beszélnünk attól függően, hogy a tőkés tulajdonviszony melyik formájában (állami, szövetkezeti, magán) dolgoznak a munkások.

⁶ Ezen a ponton kell arra is utálnom, hogy éppen ezért – Lengyel Zsuzsával ellentétben – arról sem vagyok meggyőződve, hogy „a tsz lényegéhez tartozik a háztáji gazdaságok léte” (89. oldal), nemcsak azért, mert jó néhány olyan – városi – mezőgazdasági termelőszövetkezetünk van, ahol a tagok nem rendelkeznek háztájival, hanem mert a szövetkezeti tulajdon lényegét is másképp értelmezem. A félreértések elkerülése végett hangsúlyozni szeretném, hogy véleményem szerint is még hosszú időn keresztül szükség van a mezőgazdasági háztáji és kiegészítő gazdaságokra. Ezek szükség-

szerűségét azonban nem a szövetkezeti tulajdon lényege, hanem az élelmiszertermelés és -ellátás igényei, valamint a lakossági jövedelmek kiegészítésében játszott szerepük indokolja. Ehhez hasonlóan a régi paraszti rétegződés – Lengyel Zsuzsa adatai szerint sem túl jelentős – továbbélését sem a paraszti osztályt konzerváló tényezőnek tartom, hanem teljesen természetesnek vélem, hogy egy korábbi társadalomszerkezet bizonyos elemei egy más szempontok szerint rendeződő új társadalomszerkezetben is hatnak.

⁷ Kemény csoportosításához két megjegyzés mégis idekíváncozik. Egyfelől nem értem, hogy csoportosítási rendszerét miért nevezi „periodizációnak”, ami mindenképpen fejlődési szakaszokra utal. Másfelől az általa javasolt csoportosítás használhatóságát gyengíti, hogy nehezen tudnánk alkalmazni a hazai viszonyokra. (Például nehéz lenne bárkit is a hetedik kategóriába sorolni, mivel az ehhez szükséges „speciális művezetői képzés” nálunk nem létezik.)

Vita a tudományos-technikai forradalomról*

A TTF-ről tíz év után

1968-ban jelent meg nálunk Radovan Richta és munkaközösségének *Válaszítón a civilizáció* című kötete, amely mindmáig alapvető tájékozási pont számunkra a TTF kutatásában, hiszen először foglalta össze a TTF marxista elméletének azokat az alapfeltételeit, amelyek széles körben elfogadottá és a további kutatások bázisává váltak. A kötet alapján jól szervezett szovjet–csehszlovák tudományos együttműködés kezdődött a TTF kutatásában, amelybe más szocialista országok is bekapcsolódtak, s így elmondható, hogy ezek a kutatások nemcsak koordinációban, hanem szinkronban is vannak egymással. A TTF kutatások elmúlt évtizede, első dekádja – amelyet tulajdonképpen 1965 és 1975 közöttre tehetünk, hiszen a *Válaszítón a civilizáció* eredetileg 1966-ban jelent meg Prágában – nemcsak lehetővé, hanem szükségessé is tesz bizonyos összegezést, visszatekintést; ilyen összezési törekvések több szocialista ország szakirodalmában fellelhetők.¹

A TTF TÜNDÖKLÉSE ÉS „BUKÁSA”

A TTF fogalma és elmélete a szocialista országokban a hatvanas évek közepén jelentkezett és néhány év alatt szédületes karriert futott be, amit nemcsak a gyarapodó bibliográfiák² mutatnak, hanem az is, hogy a tudományos divat a közgondolkodásba is átcsapott. Vezető politikusok is használni kezdték ezt a fogalmat, és a kommunista és munkáspártok programjai is állást foglaltak a TTF perspektívája mellett. Ez a rendkívül gyors siker nem magyarázható azzal, hogy maga a TTF elnevezés egy fogalmi űrt tölt be, a fogalom használatának igénye mögött nyilván igen jelentős társadalmi szükséglet húzódott meg. Ugyanakkor már bevezetőben azt is meg kell említenünk, hogy a marxista szakirodalomban a hetvenes évek közepére felerősödött a kritika a TTF elmélettel szemben, többen megkérdőjelezték magát az egész elméletet. Aktualitását elvitatni már egyenesen olyan divattá kezd változni, mint amilyen tudományos divat egy évtizeddel ezelőtt aktualitásának a meghirdetése volt.³

Milyen társadalmi szükségletek formálták ki a TTF elméletét, vezettek ahhoz a tényhez, hogy a szocialista társadalom jelen- és jövőképét a TTF formájában fogal-

* Folyóiratunk 1977/3. számában tanulmányokat közöltünk a tudományos-technikai forradalomról. Összeállításunk érdeklődést váltott ki, s olvasóink kívánságának eleget téve, közöljük hozzászólásaikat.

mazta meg? Úgy gondolom, hogy egyfelől *a tudományos és technikai átalakulás radikálisan új jelenségei*, amelyek először a fejlett tőkésországokban jelentkeztek, másfelől *a szocializmus építésének újabb szakasza*, a „gyári kommunizmus” perspektívájának leküzdése és egy újfajta perspektíva igénye, amely nem határolja le a szocializmus fejlődésének távlatait az extenzív iparosítás szűk horizontjával, váltotta ki egy újfajta szemléletmód igényét. A TTF-nek ez a kettős eredete önmagában is ellentmondások és viták hosszú sorát eredményezte, a TTF kezdetben mint a szocializmus szökincsetől „idegen” fogalom nehezen illeszkedett a megszokott rendszerbe, s kapitalista eredetének gyanúját is hosszasan hordozta magával. Ezért volt valóságos releváció a *Grundrisse* TTF elméletének felfedezése, s ezért járt együtt a marxista TTF elmélet divatja a *Grundrisse* divatjával. A *Grundrisse* feldolgozása megmutatta, hogy a TTF fogalma – Marxnál a termelés újabb, az iparit követő forradalma – a szocializmus-kommunizmus fogalomrendszerétől nem idegen, hanem éppenséggel szerves része, egyik legfontosabb alkotóeleme annak. Marx gondolkörében a szocializmus, illetve kommunizmus és a TTF viszonya nem egyéb, mint a forradalmi átalakulás egészének egyik mozzanatához való viszony, s csak azért, mert a hagyományos marxista szóhasználatban a szocialista forradalom értelme leszűkült a politikai átalakulásra, jelentkezett a kérdésfeltevés úgy, hogy ez a két különálló dolog hogyan egyesíthető, s a TTF „önmagában”, a szocialista átalakulástól mentesen, hogyan definiálható.

A marxista szakirodalomban a TTF-nek mint rendkívül komplex jelenségnek rengeteg definíciója született, amelyek valamelyik reális vonatkozását állították előtérbe az automatizációtól a „kozmozgásig”.⁴ A definíciók dzsungelében azonban némi rendet teremthetünk, ha figyelembe vesszük azt a vonatkozási rendszert, amelyben ezek a definíciók megfogalmazódtak. Először is a kutatók döntő többsége a TTF-et mint *tudományos vagy technikai forradalmat* akarta bemutatni. A TTF fogalmának diadalútját itt exponenciális görbék kísérték, amelyek a tudományos felfedezéscknek, technikai találmányoknak, a kutatók számának stb. robbanásszerű növekedését, a tudomány korának beköszöntét akarták látványosan illusztrálni. Ebben az értelemben a TTF fogalma még polgári szerzőknél is felbukkant, és itt-ott némi elismerés még Marx irányában is elhangzott a tudomány szerepét, az automatizáció jelentőségét illető „múlt századi” prognózisaiért. A tudományos és technikai forradalom elméletei számtalanok és jobbára csak az egyes tudományok felől csoportosíthatók, minden szaktudomány meghirdette a saját hegemoniáját, s ezért ezek az elméletek, ill. definíciók nem foghatók össze egységes elméletté, ill. meghatározássá, mert amennyire optimizmusukban kölcsönösen felerősítették egymást, olyannyira ellent is mondtak egymásnak a forradalmi átalakulás tartalmát és irányát illetően.

Míg az első megközelítés tág teret nyitott az ún. konvergencia-elméletek előtt, addig a második megközelítés, a TTF társadalmi tartalmának, kapitalista és szocialista variánsa szembeállításának hangsúlyozásával éppenséggel a konvergencia-elméletek cáfolatára irányult. A második megközelítés lényege a *TTF társadalmi-gazdasági meghatározása* volt, az iparosítás történetéhez (extenzív és intenzív szakaszok), ill. a kapitalizmus és szocializmus világrendszerei versengéséhez való viszonyítása. A marxista szerzők azt kívánták bemutatni, hogy a TTF szocialista termelési viszonyokkal jobban, ill. csak azokkal összeegyeztethető. Ez a megközelítés közgazdasági és szociológiai szinten tette fel a kérdést, viszonylag rövidebb távon, konkrét összehasonlításai anyagon vizsgálódva, hogy melyik világrendszer csinálja „jobban” a TTF-et, mennyiben és hogyan tér rá a TTF típusú fejlesztés útjára.

Végül a harmadik megközelítés, amelyet jobbára filozófusok fogalmaztak meg, a TTF-et *világtörténelmi perspektívában* kívánta elhelyezni, arra a kérdésre kívánt válaszolni, hogy a termelés melyik forradalma melyik társadalmi formációhoz kötődik, s *hogyan megy végbe világtörténetileg az ipari forradalomnak és a kapitalizmus genesisének, ill. a TTF-nek és a szocializmus kialakulásának összekapcsolódása*. A meghatározások tehát elsősorban nem tartalmukban, hanem megközelítési módjukban, viszonyítási rendszerükben különböztek. Akkor is, ha számos meghatározásban a fenti három kérdésre adott válaszok sokszor egybemosódtak, vagy különböző hangsúllyal ugyan, de egyaránt előfordultak, sőt olykor egyenesen az önellentmondásig feszítették a hosszabb és rövidebb távlatú megközelítések különbségeit.⁵

Marx-értelmezések mindhárom szinten megindultak, szükségképpen azonban leginkább a TTF tartalma, világtörténelmi perspektívája vonatkozásában, amely markánsan jelezte az ipari fejlődés realitásától való különbséget, és lehetővé tette a marx kommunizmus-elmélet átfogó rekonstrukcióját. Ez a filozófiai megközelítés ugyanakkor totalitás-igénye révén számos ponton vitába keveredett a tudományos és technikai forradalmak szegmentumait kihangsúlyozó, egymással is polemizáló felfogásokkal. A társadalmi-gazdasági átalakulás rövidebb távlatú kifizására koncentráló megközelítésekkel pedig azért, mert azokban gyakorta egybemosódtak az intenzív iparosítás és a TTF korszakai, míg a – sajnálatosan jobbára csak elvontan megfogalmazott – világtörténelmi megközelítés éppen ellenkezőleg, ezek elvi különbségét akarta kidomborítani. Néhány kísérlet történt ennek a három megközelítésnek az egyesítésére is – példaként elsősorban a szovjet–cseshszlovák együttműködésben íródott *Ember-tudomány-technika*, valamint *TTF és szocializmus* című köteteket említeném, de ezek számára is szinte leküzdhetetlen nehézséget jelentettek a TTF rendszere kifejtésének logikai és történelmi „választújtjai”.

VÁLASZÚTON A TTF ELMÉLET: TÖRTÉNELMI VAGY LOGIKAI?

Sokan szemére vetik a TTF irodalomnak történetietlenségét, az idő dimenziójának elhanyagolását, avagy éppen a „gyorsuló idő” fogalmának fetisizálását és a TTF-nek a közeli jövőre való előredatalását.⁶ De ezek a szemrehányások éppoly jogosultak, mint jogosulatlanok, hiszen hasonló számonkérés legalább annyiszor elhangzik a TTF rendszeres kifejtésének hiányát illetően, a kifejtés módszertanát *A tőke* logikája, vagyis a TTF elemi, legalapvetőbb jelenségeiből a mind bonyolultabb és áttételesebb társadalmi jelenségeire következtetés és az összkép rekonstrukciója értelmében véve. Mivel másutt már megkíséreltük a TTF „rendszerét” felvázolni, tudományos és technikai, gazdasági és osztálytársadalmi síkjainak összefüggését körvonalazni,⁷ most mindenekelőtt arra szeretnénk kitérni, hogy miért szükséges az ellentét a TTF logikai rendszerezése és történelmi bemutatása között.

Amikor a TTF markánsan új jelenségeit a tudomány és a termelés legprogresszívebb területein bemutatták és a változásokat igyekeztek egymással kapcsolatba hozni, szükségképpen az az illúzió keletkezett, hogy a TTF már tiszta jelenidő, már a társadalmi élet minden szféráját áthatja, hiszen minden ponton sikerült *egyes*, egymással jól összefüggő forradalmi változásokat kimutatni az elektronikától az életmódig. Valójában ezek a gyökeresen új jelenségek a társadalmi egész számára jobbára csak a jövő körvonalait jelezték, s nem a jelenlegi társadalom mélyreható,

teljes szélességben végbemenő átalakulását. Az új jegyeket azonban összefüggéseik mentén „logikai” rendszerbe kellett és lehetett foglalni, bármennyire is még csak beékelődtek az ipari fejlődés világába, az ellentmondásos haladás törvénye szerint.

Am logikai és történeti kifejtés ellentéte nem szükségszerű, hanem egységbe vonható, ha visszatekintünk arra, hogyan tárgyalta Marx az ipari forradalom korát. Ezzel eltűnik a már van kifejlett TTF hurrá-optimizmus éppúgy, mint az egyáltalában nincs TTF szkepticizmusa. Marx ugyanis bemutatta, hogyan jelent meg az ipari forradalom először a társadalmi termelés egyes döntő területein (textilipar, gőzgép stb.), majd hogyan ért el döntő áttörést az iparosítás maguknak a gépeknek az iparszerű termelésével (gépgyártás), egyre szélesedő körökben mindinkább átfogva az egész ipart, majd a mezőgazdaságot is, mindinkább kiterjedve az élet egész területére, míg végül „a burzsoázia a saját képmására formált világot teremt magának”. (MEM 4. 445.) A *Grundrisse* sokat idézett módszertani megjegyzéséből azt is megtudhatjuk, hogy egy társadalmi-termelési rendszer „totalitássá fejlődése éppen abban áll, hogy a társadalom valamennyi elemét alárendeli magának, illetve a neki hiányzó szerveket létrehozza belőle. Így válik történelmileg totalitássá.” (MEM 46/I. 180.) A van TTF – nincs TTF megközelítés, azaz mindkét véglet, ezt a történelmi folyamatot negligálja, mintha legalábbis az ipari forradalom vagy néhány év alatt játszódott volna le, vagy egyáltalán el sem kezdődött volna. Akár csak Angliára vonatkozólag egyaránt bizonygatnánk, hogy 1800 körül már „befejeződött” az ipari forradalom, ha csak Manchesterre tekintünk, ill. még nincs is ipari forradalom, mivel a gépesítés számos iparágat még nem ragadott meg, nem is beszélve a skót felföldről, ahol még hagyományos mezőgazdasági termelés folyik.

A TTF-nek most már nem mibenlétére, hanem a létére, azaz nem logikai rendszerére, hanem a történelmi kifutására feltett kérdésnek tehát először is azzal kell számolnia, hogy – ismét csak Marxszal szólva – „a keletkezési folyamatának vagyunk tanúi”. (MEM 46/I. 206.) A van vagy nincs TTF makacs szembesítése helyett egyfelől arra kell rákérdeznünk, hol vannak a TTF világtörténelmi centrumai, hogyan terjed a földkerekségen, másfelől arra, hogy a termelés milyen szféráiban kezdte meg az áttörést, hogyan halad előre, s mennyire formálta át „a saját képére” a legfejlettebb országokat. Az igazi kérdés tehát az, hogy hol van és mennyire van TTF, azaz – V. Roman szerencsés kifejezésével szólva – az *indusztrializáció* után a *scientifikáció* mennyire ragadta meg a társadalmi termelés alapvető területeit, s mennyire befolyásolja a társadalmi élet alapvető szféráit. Ha félretesszük is a politikai forradalomnak a hatvanas években oly gyakori rejtett párhuzamát a tudomány gyors hatalomátvételéről, és a TTF kialakulási folyamatát a közgazdászok és szociológusok számításai alapján pontos számadatokkal, százalékokkal mutatjuk be, a kép a kialakulási folyamatról még mindig nem teljes, sőt nem adekvát. Hiszen egy radikálisan új minőség forradalmi jellege akkor is történelmi korszakhatár, ha még csak elenyésző százalékát adja az egész társadalmi termelésnek. Szándékosan szélsőséges példákat választva, ez a helyzet az űrhajózással – kozmizáció – avagy a génebésszettel, viszont ha a számítógépesítés térhódítását vesszük példának, akkor a társadalmi életben és a termelésben már igencsak előrehaladott folyamatra tudunk utalni.

A TTF típusú fejlesztés a legfejlettebb országokban tehát negatív vagy pozitív, a hiányával vagy meglétével, közvetve vagy közvetlenül már korunkban az egész termelést és társadalmi életet befolyásolja. A TTF „történéskének” a van–nincs vita helyett ennek mikéntjét és mértékét kell feltárni. Hasonlóan állunk a világhelyzettel. A TTF a leghaladóbb társadalmi termelési szférákban világméretekben elter-

jedt, illetve számos ország helyzetét éppen a TTF hiányával határozhatjuk meg, mint ahogy – Marx korabeli publicisztikájából tudjuk – India helyzetét is az határozta meg Angliával szemben, hogy saját belső fejlődéséből adódóan *nem* tudott eljutni az ipari forradalomig. A csalódások korához nemcsak az vezetett, hogy egyes technikai vagy tudományos felfedezéseket túlságosan optimistán prognosztizáltak, „előredataáltak”, hanem mindenekelőtt az a módszertani hiba, hogy ezek alkalmazását, elterjedését valamely társadalmi-termelési struktúrában, ill. más országokban *automatikusnak* és evidensnek képzelték. Holott egy új felfedezést átvenni a tudományból a termelésbe egészen új feltételrendszer bekapcsolását jelenti, amely nemcsak lassító tényező, hanem sok esetben egyenesen ellenállási közeg. Nemcsak a beruházások volumene lehet szűk keresztmetszet, hanem a társadalom képzettségi struktúrájának, életmódjának stb. az ellenállása is. Márpedig a TTF terjedése nemcsak a gyorsuló idő törvénye szerint történik, ahogy kezdetben a társadalom még mozgósítani tudja az anyagi és személyi feltételeket a gyors váltásra, hanem egyre inkább a lassuló idő törvénye szerint, hiszen a további terjedés egyre átfogóbb, mélyrehatóbb, messzgyűrűzőbb változásokat követel az egész társadalomtól. Ezekon az áttételeken a változások lendülete megtörik, helyesebben szólva a látványos kezdet után a forradalmi átalakulás hosszabb korszaka kezdődik meg, amelynek során az újfajta termelési forradalom mégiscsak a saját képére formálja az egész világot.

Am a TTF centrumaiban nemcsak az történt a hetvenes évek elején, hogy néhány vezető termelési-társadalmi terület gyors átalakulását már több terület mélyrehatóbb és lassúbb átalakítása követte, hanem egyre fenyegetőbben jelentkezett az ökológiai világválság, az új szűkösségek kora. A világgazdaság korábbi, dinamikusabb fejlődését világméretű gazdasági válság törte meg, amely változást hozott a két világrendszer gazdasági kapcsolataiban is. Kozma Ferenc ezt az új helyzetet így fogalmazta meg: „A kapitalista világ nagy konjunktúrájának vége és válságjelenségeinek állandósulása, másrészt az a tény, hogy a szocialista közösség elérkezett a technikai-tudományos forradalom kibontakozásához, a hetvenes évek elején időben egybeesett, és ez megnehezítette az amúgy is bonyolult áttérést a gazdasági kapcsolatok intenzív fejlesztésére.”⁸ Így köszöntött be Nyugaton látványosan a csalódások kora, a marxista szakirodalomban és a szocialista országok közvéleményében pedig az óvatoskodó szkepticizmusé. A TTF édes gyermeke a jövőkutatás és a TTF elmélet nemcsak radikálisan új, hanem gyorsan is közeledő jövőre nyújtott kilátást. Am a TTF mostohagyermeké, az ökológiai világválság még az eddigi eredményeket is elragadni látszott. A polgári jövőkutatás „világmodellekké” való összegeződésében a tudomány verőfényes kora helyett az apokalipszis borzalma, a közelgő világvégét vetítette az emberiség elé. Nyugaton a tudomány egyszerűen bűnbakká vált, a szocialista országokban pedig egyre gyakrabban jelentek meg olyan írások, amelyek arra utaltak, hogy ne a csillagos égre meresszük szemünket, hanem nézzünk a lábunk elé, a TTF délibábja helyett feledkezzünk bele az iparosítás hétköznapjaiba.⁹

MEG LEHET-E ÍRNI A TTF TÖRTÉNELMÉT?

A TTF-elmélet kidolgozásában egy ponton tehát a történelmiség dimenziója vált döntővé, nemcsak a probléma tudományos kutatásában, hanem a közvélemény számára való „szavahihetőségében” is. Korábban elegendőnek látszottak a logikai

struktúra összefüggései a kibernetizálás és az automatizálás, vagy éppen az automatizálás és a szabad idő felhasználása között. A hetvenes évek közepétől viszont az vált alapvető kérdéssé, hogy milyen a változások tempója, s egyáltalában véve nem önmagát elemesztő fejlődés-e a TTF, amellyel a világméretű szennyeződés poklában önmagát pusztítja el az emberiség. Az elmúlt évtizedekre való visszatekintés az, ami szerintünk lehetővé teszi nemcsak a történelmi szemléletet, hanem a józan előretekintést is, ezért igen röviden megkíséreljük az eddig megtett fejlődés korszakolását.

1. A TTF keletkezése és „titkos története”

Az 1945 és 1955 közötti időszakot az jellemzi, hogy a TTF első jelei felbukkantak a leghaladóbb iparágakban, mégpedig a TTF két centruma, a Szovjetunió és az Egyesült Államok *hadiiparában*¹⁰. A hadiiparhoz való kötődés, amely az „atomszint” és „űrszint” technikai paramétereiben még ma is visszacseng, azért volt szükséges, mert kezdetben csak így volt lehetséges az anyagi és szellemi eszközök olyan koncentrációja, amely megteremtette a tudományos és technikai felfedezéseknek azt a „kritikus mennyiségét”, amely aztán elindíthatta a felfedezések „láncreakcióját”, önmagát sokszorozó mozgását. Ezek a katonai beruházások voltak a legkevésbé gazdaságosak, a csillagászati összegek előteremtését az atomiparra és az űr kutatásra nem gazdasági szempontok vezérelték, nem a rentabilitás követelményei szabályozták, hanem az új tudományos-technikai minőség mindenáron való elérésének törekvése. Paradox módon, mégis ezek voltak a lehető leggazdaságosabb beruházások, hiszen olyan felfedezésekre, s azokból újabbak egész láncolatára vezettek, amelyek alkalmazása a „világi” iparban nemcsak minden eddiginél rentábilisabb volt, hanem az egész ökonómiai szemléletet átformálta. Létrehozta a „tudományipart”, a „tudomány-gyárak” sokaságát, s egyáltalában, a tudományokba való beruházást a beruházások egyik legfontosabb és legrentábilisabb formájává tette.

Az első dekád, a II. világháború utáni évtized mégiscsak a TTF „lappangásának” időszaka volt, „titkos történetét” részleteiben még ma is katonai titokként őrzik. Bernal óriási tudományos teljesítménye az volt, hogy ennek az első dekádnak a végén – 1954-ben jelent meg *A tudomány és történelem* című műve, amelyben először használta a tudományos-technikai forradalom kifejezést – felismerte a gyökeresen új fejlődés kezdetét és körvonalazni tudta azt. A polgári társadalomtudomány még az ipari társadalom terminusával tetszelgett a világháború után a gazdasági csodában bizakodó polgárságnak, pedig a TTF kezdeteivel már beindult egy sajátosan új államkapitalista tudománygazdaságtani forma is. A tőkésállam mindinkább a katonai kutatásokon és kiadásokon keresztül finanszírozta a legfontosabb és legberuházásigényesebb kutatásokat, s a nemzetvédelmi törvény szabályozta keretek között néhány év múltán, lényegében ingyen átengedte eredményeit a „világi” iparnak. A szocialista országokban a TTF kérdései még ugyancsak nem vetődtek fel, hiszen súlyos feladatot jelentett a helyreállítás és az extenzív iparosítás együttes és gyors ütemű végrehajtása. Marx elmélete a TTF-ről még szunnyadt a harmincas-negyvenes évek fordulóján kiadott, de érdemben még alig méltatott *Grundrissében*.

2. A TTF felbukkanásának kora

A második dekádban, 1955 és 1965 között a TTF jelenségei egyre erőteljesebben bukkantak fel a „világi” iparban, mindenekeelőtt az Egyesült Államokban, ahol a fejlett intenzív iparosítás kedvező közeg volt a TTF típusú fejlesztés átvételére és terjesztésére. *John Diebold* először 1946-ban kidolgozott terminusa és elmélete az automatizációról ekkor vált széles körben elterjedtté, nemkülönben *Norbert Wiener* ugyancsak ez idő tájt megalkotott kibernetikája. A kapitalista fejlődés a gazdasági növekedés lassúbb tempója ellenére saját minőségi fölényét látta ezekben az új jelenségekben, s a két világrendszer versenyének tényét, az utolérés lehetőségét úgy vette tudomásul, mint a nyugati tudomány és technológia átvételét, vagyis elburjánzottak a legkülönbözőbb konvergencia-elméletek, gazdasági növekedés-elméletek. A scientizmus pünkösdi királyságát élte, a tudomány mindenhatóságát még megkérdőjelezni sem illett, s a tőkés ipari társadalom pedig igyekezett a fogyasztói társadalom oldaláról bemutatkozni. Mindez persze másképp nézett ki a kritikai szociológia (*Mills, Friedmann*) vagy a kritikai elmélet (*Marcuse, Riesman*) tükrében, de most mégis elsősorban arra irányítanánk a figyelmet, hogy létrejött a tudomány-gazdaságtan, s ami talán még fontosabb, az oktatásgazdaságtan, s az emberi beruházás, emberi tőke formájában polgári oldalról először vizsgálták behatóan a szubjektív termelőerőt, az ember ökonómiáját.¹¹

A szocialista országokban ez az évtized az extenzív iparosítás kiteljesedésének és az intenzívre való átmenetnek az időszaka volt, s az intenzív iparosítás közegének viszonylagos hiányában nehezebben és lassabban történt meg a TTF típusú fejlesztés átvétele és terjesztése a „világi” iparban. Ezért a TTF jelenségeit polgári *formájuk* miatt inkább ideológiakritika kísérte, mintsem aktualitásuk felismerése. Csehszlovákiának azonban komoly ipari hagyományai voltak, és az extenzív fejlődés forrásai az ország egész gazdaságát illetően már a hatvanas évek elején kimerültek, így nem véletlen, hogy éppen Csehszlovákiában fogalmazódott meg igen markánsan a TTF marxista elmélete, szorosan kapcsolódva a szovjet tudósok (Sztrumilin, Keldis, Kedrov) koncepciójához. Az általuk megfogalmazott és a nemzetközi együttműködésben továbbfejlesztett koncepció kezdettől fogva a *szubjektív termelőerő forradalmát* állította középpontba és a szocialista országok aktuális és potenciális fölényét hangsúlyozta a TTF típusú fejlesztésben.¹²

3. A TTF nemzetközi elterjedésének kora

A harmadik dekádban, 1965 és 1975 között a tudományos és technikai fejlődés az Egyesült Államokban olyan méreteket öltött, hogy a hatvanas évek végére a vezető teoretikusok már szűknek érezték az ipari társadalom fogalmi kereteit és meghirdették a *posztindusztriális* (Bell) vagy technetronikus (*Brzezinski*) társadalmat, amelyben a tudomány nevében a tudokrácia uralkodik. A posztindusztriális társadalom egész fogalomrendszere a TTF marxista elméletének konkurrensként született,¹³ s már önmagában véve is tükrözte azt a realitást, hogy a TTF típusú fejlesztés nemcsak széles körben kezdett terjedni a szocialista országok termelésének vezető ágazataiban, hanem – amint például Richta számos előadása és vitaanyaga is dokumentálta – a tudományos fejlesztésben, oktatásban és képzésben, tehát az új típusú ökonómiában a szocialista társadalmi rendszer adottságainál fogva, bizonyos előnyre is szert tett.¹⁴ Am a TTF elterjedésétől korántsem függetlenül, de mégiscsak

inkább magának a növekvő iparosításnak a következményeként fellépő, ill. felerősödő ökológiai világválság a hetvenes évek közepére a világ közvéleményének figyelmét az ökológiai kérdésekre és a harmadik világ fejlődésének katasztrofális lemaradására irányította.

4. A TTF „jövője”

A TTF típusú fejlesztés azonban folytatódott tovább, de korántsem került reflektorfénybe. Az 1975 és 1985 közötti évtizedben a tudományos-technikai optimizmus jobbra csak a környezetszennyezés felszámolásában jelenik meg a felszínen a polgári tudományban. Az energiaválság érintette a szocialista országokat is, s a negyedik dekádban sürgető szükségességgé tette számukra az energetikai bázis fejlesztését, az egyéb elmaradt infrastrukturális beruházások felgyorsítását és az ugyancsak megkésített szolgáltató szektor kiemelt fejlesztését. Így a beruházások a TTF típusú fejlesztésre sokkal visszafogottabbak, mint a korábbi optimista tervek szerint, s a hazai jövőkutatás manapság 1985-öt tekinti olyan fordulópontnak, amikor a TTF típusú fejlesztés felgyorsítására sor kerülhet. Az OMFb részletes tanulmányai és egyéb jövőkutatási munkák azonban már 1985 Magyarországot is egy olyan országnak mutatják, amely az iparilag fejlett országok középmezonyében elhelyezkedve a TTF kezdeti szakaszának határozott jeleit hordozza, s amelyek 2000-re olyan markánsan felerősödnek, hogy bizonyos területeken meghatározókká válnak. Az ezredfordulóra adott világméretű előrejelzések számadatai a TTF tekintetében nem egyszerűen visszafogottabbak lettek az utóbbi években, hanem sokkal ellentmondásosabb világhelyzetet vetítenek előre, s éppenséggel a TTF jegyeit hordozó fejlett és a tőlük mindjobban lemaradó fejlődő országok közötti szakadék növekedését állítják előtérbe. Ez a kép annyiban ismét csak nem reális, hogy nem számol eléggé az ökológiai világválság felszámolására megindított törekvésekkel, a fejlődő országok megsegítésének újonnan kibontakozó módozataival és mindenekelőtt egy olyan világhelyzettel, amelyben a szocialista országok a jelenleginél lényegesen nagyobb súlyt képviselnek majd a világgazdaságban.¹⁵

MI A TTF LÉNYEGE?

Mi a TTF lényege, azaz min is vitatkozunk tulajdonképpen? A definíciók, megközelítések dzsungeléből, a viták tengeréből, a logikai és történelmi rendszerezések eltérő kísérletciből végül is világosan ki kell emelnünk egy kérdést, amelyben a marxista álláspontok a TTF elméletében világosan és egyértelműen megoszlanak. Ez a kérdés a TTF „*alapvető kérdése*”, az annak lényegére feltett kérdés, amely így fogalmazható meg: miben jelent elsősorban forradalmi áttörést a TTF? Az *objektív termelőerők* valamiféle újabb szenzációs fejlődésében az automatizálástól a bioiparig és a kozmizációig vagy a *szubjektív termelőerők*, maga a termelő ember helyzete radikális megváltozásában? Véleményem szerint a kérdés megkerülései, a „harmadikutas” is-is válaszok maguk is szépen besorolhatók az objektív termelőerők újabb forradalmát hangsúlyozó technicista-scientista megközelítésekbe, míg a TTF marxista elmélete fő vonulatát mindvégig a *Grundrisse* Marxára támaszkodó, a szubjektív termelőerők forradalmát kihangsúlyozó értelmezés jelentette.¹⁶

Marxtól tudjuk, hogy a mindenkori termelés fő tényezői az objektív és szubjektív termelőerők, kölcsönhatásuk maga a termelés, s az egyesítésük módja határozza meg az egymást követő termelési módokat. Mivel azonban a technicista megközelítésben a termelő ember maga is eleve csak a technika függeléke, engedtessek meg Marx szavaival emlékeztetnünk történelmi viszonyukra: „Bármilyen is a termelés társadalmi formája, a termelési tényező mindig a munkások és a termelési eszközök . . . A különös mód, ahogy ez az egyesülés megvalósul, különbözteti meg egymástól a társadalom-struktúra különböző gazdasági korszakait.” (MEM 24. 37.) Ugyancsak Marxtól tudjuk azt is, hogy „természetadta” *egységük* különböző prekapitalista formái után az eredeti tőkefelhalmozásban erőszakos *szétszakításuk és szembeállításuk* megy végbe, amelynek eredménye az objektív és a szubjektív termelőerők mint a tőke és a munka ellenséges kölcsönviszonya. Egyszóval, a szubjektív tényező *alávetése* az objektív termelőerőknek, amely *technikai* – „technológiai alárendelés” –, *gazdasági* – a többletmunkának a munkással szembeni felhalmozása az objektív termelőerőkben, mint a termelés fejlesztésének e termelési módban egyedül gazdaságos formája – és *társadalmi-politikai formákban*, a tőkés- és munkásosztály viszonyában egyaránt megmutatkozik. Mindezek túlságosan is ismert dolgok, nem is emlegetnénk újra ezt a részlegesen kidolgozott, több műben is kifejtett marxi koncepciót, ha nem az lenne a helyzet, hogy egyesek csak az ipari forradalomig hajlandók követni Marxtól és a TTF-ig már nem, amelyről Marx mint a szubjektív és objektív termelőerők viszonyának *megfordulásáról*, egy újfajta ökonomiáról ír, amelyben szerinte a szubjektív termelőerők fejlesztése válik a termelés fejlődésének alapvető formájává.¹⁷

Amikor ezt a döntő marxi tézist hallgatással elmellőzik és a technikai fejlődés önmagában vett távlatába feledkezve az „emberi beruházást” legfeljebb a termelés utánjában tudják elképzelni, mint olyan luxust, amelyet egy gazdag társadalom már megengedhet magának, az emberben önkéntelenül is megfogalmazódik az a kétségbeesett megállapítás, hogy számukra Marx hiába írta meg nemcsak a *Grundrissét*, hanem *A tőke és az Értéktöbbletelméletek* temérdek passzusát a szubjektív termelőerő forradalmáról, a valódi gazdagságról és az igazi felhalmozásról. Sőt, hiábavaló volt *A gothai program kritikájának* tömör meghatározása is arról, hogy „amikor az egyének mindenirányú fejlődésével a termelőerők is növekedtek és a kollektív gazdagság minden forrása bővebben buzog”. (MEM 19. 19.)

Mit tehet még egy szerző egyáltalán, ha ezt – az egész marxi örökséget, a szubjektív termelőerők forradalmát negligálva, amikor az objektív termelőerők „az egyének mindenirányú fejlődésével” forradalmasodnak és korántsem valamiféle magas fejlettségű technika eltartottjaként és függelékeként válhatnak mindenkialdali személyiséggé – egyesek a marxista szakirodalomban az objektív és szubjektív termelőerők „szétválasztásának” nevezik, s arról értekeznek, hogy Marx szerint a társadalmi gyakorlatban a két oldal mindig együtt van jelen, s egyik a másik nélkül nem fejlődhet.¹⁸ A szubjektív és objektív termelőerők kölcsönhatása alapigazság, ezt ki vitatná? De azt a kérdést, hogy e kölcsönhatásban melyik fejlesztése a domináns, azzal megkerülni, hogy ez „szétválasztásukat” jelentené, elég furcsa módja a polémianak. Annál is inkább, mert így a kapitalizmus realitásait is nagy ívben megkerüljük, ti. azt a tényt, hogy a kapitalizmus az ellenséges ellentétig feszíti viszonyukat. Ebben az értelemben a kapitalizmus valóban „szétválasztja” őket, a TTF pedig éppen újregyesítésükre irányul, mégpedig abban a formában, hogy a szubjektív termelőerők fejlesztésén keresztül bontakoztatja ki az objektív termelőerők egyre fejlettebb formáit is. Ezzel Marx egy szemernyit sem adott fel materialista történet-

felfogásából, a termelés ontológiai primátusának elvéből, hiszen az ember maga is belül van a termelésen, sőt maga a legfőbb termelőerő. Amikor Marx azt fejtegeti, hogy „az egyén teljes fejlődésére szolgáló idő” mint „a legnagyobb termelőerő” megint visszahat a termelésre, egyúttal megismétli legfontosabb tézisét is arról, hogy „a valóságos gazdagság valamennyi egyén kifejtett termelőereje”. (MEM 46/I. 172., 174.)

Hát ezen vitatkozunk! Jogos a kérdés persze, hogy az objektív termelőerők fejlettsége eddig mennyire készítette elő ezt az új típusú ökonómiát, hogy a tudomány és a technika forradalma mikor és mennyiben megy át a szubjektív termelőerő forradalmába és nyer újabb lendületet általa. De az is világos, hogy a termelés mindinkább előrehaladó kiszélesedése egyre szorosabb kölcsönhatásba vonja ezeket a folyamatokat. A tudomány fejlesztésére és alkalmazására, valamint az emberi beruházás ökonómiájára feltett kérdés tehát nem „szétválasztja”, hanem egyesíti a termelőerők két vonatkozását, oldalát. Ismét csak felvetődhet a szkeptikus ellenérv, hogy az így értelmezett TTF lehet elvontan avagy a távoli jövőben igaz, de nincs semmi köze napjaink realitásához. Holott ennek is az ellenkezője igaz. Makacs tények, részletes statisztikák bizonyítják, hogy az emberi beruházás ökonómiája a termelés legfejlettebb területén nemcsak jelenidő, hanem a beruházás leghatékonyabb formájaként a jövő záloga is egyben. A szocializmus és kapitalizmus világméretű versenyében nem téveszthetjük szem elől, hogy Marx szerint a tőke legfontosabb korlátja az, hogy korlátozza a legfőbb termelőerőt, magát a termelő embert (MEM 46/I. 309.), tehát a világméretű verseny is ezen a fronton fog eldőlni. Itt kell markánsan megmutatkoznia a szocialista rendszer fölényének, s egyúttal annak, hogy a TTF kibontakozása a kommunizmus építésének legsajátabb folyamata, mozzanata.

Ágó Attila

JEGYZETEK

¹ Írásunk mindenekelőtt a Társadalomtudományi Közlemények 1977/3-as számában megjelent összegezekre reflektál, és Ágoston László *A tudományos-technikai forradalom történelmi folyamata és a fejlett szocializmus építése* című tanulmányával kíván polemizálni. Az említett folyóiratszám tanulmányai gazdag bibliográfiai anyagát rövid vitáiratunkban nem kívánjuk megismételni, ezért csak utalnánk arra, hogy hasonló összegezek születtek a Szovjetunióban – gondolunk az NTR című, 1974-ben Moszkvában kiadott annotált bibliográfiára vagy a Voproszi Filozofii 1976/2-es számában megjelent összefoglaló tanulmányra – és másutt is, ahogy ez például a Deutsche Zeitschrift für Philosophie 1978/1-es számában megjelent három összegező tanulmányból is kitűnik stb.

² Vö. a fentiekén kívül Bibliográfia a tudományos-technikai forradalom általános elméletéhez (Tájékoztató, 1972/1.). 1976-ban az MTA Filozófiai Intézete segítségével elkészítettem a szovjet TTF irodalom válogatott bibliográfiáját, amelyben a felsorolt művek száma a százat is meghaladta.

³ Jellegzetes példának tartom a fogalommal és magával a folyamattal szembeni szkepticizmusra, hogy Andics Jenő *A technikai haladás társadalmi problémái a gazdasági szervezetekben* (Bp. 1977) című könyvében, amelyet a magam részéről a hazai TTF kutatás egyik kiemelkedő művének tartok, a TTF folyamatait kutatva elkerüli a fogalom használatát, s így szembetűnő a kontraszt a mű tárgya és fogalomválasztása között.

⁴ E felfogás ismert képviselői a Szovjetunióban E. T. Fagyajev és A. D. Urszul.

⁵ Ágoston László tanulmányának legnagyobb *módszertani* hibáját abban látom, hogy nem különbözteti meg, sőt egyértelműen egybemossa ezeket a megközelítéseket, s ezen az alapon polemizál álláspontot ellen (im. 10, 14 skk.), míg a magam részéről mindig igyekeztem aláhúzni, hogy *melyik*

kérdésre adott válaszról van szó, s elsősorban a TTF *világtörténelmi*, formációelméleti helyét és jelentőségét igyekeztem kidolgozni.

⁶ Ágoston László tanulmányában több helyen is jogosan említ és idéz ilyen kifogásokat (im. 11-14.), a történelmi szemlélet hiánya azonban, amelyet más szerzőkkel – elsősorban Szakasits D. Györggyel és Kovács Gézával – szemben megfogalmaz, saját tanulmányára sokkal inkább vonatkozatható. Még akkor is, ha a tanulmány végén kitér mások – Richta, Marahov – periodizálási kísérleteire. Ugyanis Ágoston László sem követi azt a módszertani elvet, amelyet Marx az ipari forradalom és a TTF kibontakozása kapcsán egyaránt megfogalmaz, s amelyet az alábbiakban jelezni szeretnénk.

⁷ A TTF rendszere (Lásd TTF és művelődés. Budapest 1977.).

⁸ Népszabadság, 1978. február 19.

⁹ Ez a megfogalmazás hangvételében leginkább Rudas János *Technika, munka, szakképzettség* (Budapest 1977) című munkájához illik, amely egy hasonló jellegű kínai közmondással kezdődik, de prózaibb hangvételben sok más mű is megfogalmazza ugyanezt.

¹⁰ Ezt a kérdést – „haditechnikai forradalom”, „Minden ‚Marssal’ kezdődött” stb. – a legexplicitbben Ny. M. Nyikolszkij *A tudományos technikai forradalom* (Budapest 1973) című munkája dolgozta ki.

¹¹ A polgári oktatásgazdaságtan kritikai bemutatását adtuk az *Útkeresések a polgári antropológiában* (Valóság, 1976/10.) című tanulmányunkban. E helyütt csak azért szeretnénk emlékeztetni az ember mint munkaerő ökonómiájával foglalkozó tekintélyes magyar és szovjet szakirodalomra, mert Ágoston László – erre még visszatérünk – lényegében kiiktatja, illetve csak elutasítólag tárgyalja ezt az egész problémát, ami szerintünk visszalépés saját korábbi írásához, *Az ember-technika-termesztet reláció történeti alakulása és a tudományos-technikai forradalom* című tanulmányához képest is, ahol ezek legalábbis másodlagos jelentőségű kérdésként felbukkantak (MFSZ 1973/3-4), de már ebben az írásban is feltűnő, hogy a *Grundrisse* koncepciójának tárgyalását mellőzi.

¹² A *Válaszúton a civilizáció* című munkát e vonatkozásban elemeztük a társadalomtudományok alkalmazásának folyamatára kitekintő, *A társadalomtudományok közvetlen termelőerővé válása* (Szociológia, 1977/1) című tanulmányunkban. Idézhetnénk itt az *Ember-tudomány-technika* című kötet megállapításait is (Bp. 1977. 34., 123., 150., 190.) a szubjektív termelőerő jelentőségéről, a TTF-ről mint a kommunizmushoz való világtörténelmi átmenetről s a szocialista rendszernek a tudomány és az oktatás fejlesztése kapcsán szerzett előnyéről – „Az oktatás a társadalmi gazdagság mind jelentősebb ‚növekedés-forrásává’ lesz”, állapítják meg már a közeljövőt illetően –, vagy akár a szovjet-csehszlovák együttműködésben részt vevő Suhardin – a Társadalomtudományi Közlemények 1977/3-as száma 106. oldalán is említett – meghatározását. Suhardin – akárcsak a jelen vitáirat szerzője – a TTF-et a kommunizmushoz való világtörténelmi átmenetként jellemzi és az ember termelésbeli szerepének változásában ragadja meg a lényegét.

¹³ Amikor a posztindusztriális társadalom elméleti kritikáját *Az ipari társadalom ‚határai’* (Lásd TTF és művelődés, Bp. 1977) című tanulmányunkban megkíséreltük, a marxista szakirodalommal egybehangzón azt hangsúlyoztuk, hogy a vita alapvető kérdésévé az vált, hogy melyik társadalmi rendszer képes az alkotó, dinamikus ember mint termelő lény optimális fejlesztésére.

¹⁴ Említhetnénk R. Richta *Tudományos-technikai forradalom és szocializmus* című előadását (Lásd Társadalmi tervezés és szociológia. Bp. 1973 – a teljes anyag 1972-ben jelent meg Prágában oroszul), valamint *A TTF és a társadalmi rendszerek* című 1974 januári előadását, amely igen részletes nemzetközi statisztikai összehasonlítást tartalmazott, s amelyet a *Prognosztika* 1974/3. számában közölt, vagy éppen legutóbbi, 1977 májusi – Sztrategija nauki v uszlovijah NTR – és 1977 augusztusi – Is there a new type of science emerging? – orosz, ill. angol nyelveken kiadott előadásait is. Az idézett és tovább sorolható előadásokból kiténik, hogy a TTF problémáját nemcsak Richta, hanem az egész nemzetközi együttműködés a KGST nomenklatúrája szerinti 1.25.1.1. és 1.25.1.2. alatti TTF té-

mánkban a társadalomtudományok alkalmazása, a tudomány és az oktatás rendszereinek szocialista modellje irányában vitte tovább.

¹⁵ A magyar helyzet elemzését illetően szeretnénk Szakasits D. Györgynek a vitában szereplő munkáján és az OMFB-anyagokon kívül a Tájékoztató 1977/3-as számában megjelent áttekintésre is hivatkozni, amely az egész fejlődést eleve a „vegyes gazdaság” fejlődéseként kezeli. Ágoston László részletes magyar adatokat nem említ a van-nincs vitában, csak a világhelyzetet illetően utal az automatizáltság várható 20–40⁰/₀-ára a vezető ipari országokban (Im. 11.), ami viszont óriási szám, különös tekintettel arra, hogy egyben a legfejlettebb, legdinamikusabb, a többieket is meghatározó iparágakról van szó. Babanászi sz ugyanitt közelebbről megvizsgálja a hazai TTF távlatait, mégpedig Ágostontól eltérően erősen exponálva a munkaerő fejlődésének problémáit, s a teljes automatizálás mértékére hazánkban 1980-ra 5–6, 2000-re pedig 10⁰/₀-ot ad meg, ami szintén jelentős szám (Id. kiad. 46.)

¹⁶ Ezt a szovjet–csehszlovák együttműködésben készült anyagokra hivatkozva többször aláhúztuk már. Nem lehet azonban negligálni e téma hatalmas magyar anyagát sem, a kultúraelméletéről, a művelődés elméletéről, a közművelődés helyzetéről és a munkaerő hatékonyságáról folyó intenzív vitákat. Hogy csak a legutóbbi anyagot említsük, a Kultúra és közösség 1977/3-as számában közli Koncz Gábor *Mi a művelődésgazdaságtan?*, Kuti Éva *Kulturális ráfordítások* és Hideg Éva *Kulturális szféra és a társadalmi-gazdasági célrendszer* című tanulmányát. Ez utóbbi írás tárgyalja az MKKE Népgazdasági Tervezése Tanszékének Kovács Géza irányításával készített jövőképét a magyar népgazdaság fejlődéséről 2000-ig, és számszerűleg kimutatja, hogy „az emberi tőkébe történő beruházás közvetlen és közvetett hatása révén a gazdasági növekedés leglényegesebb tényezőjévé lépett elő”. (Id. kiad. 54) Igaz, ez a kiadmány akkor jelent meg, amikor Ágoston vitatott tanulmánya már megíródott, de a tekintélyes hazai és külföldi marxista irodalomban hasonló, adatokkal alátámasztott megállapításokat korábban is találhatott volna.

¹⁷ Ágoston Lászlóval való lényegi nézeteltérésünk világosan megmutatkozik abban, hogy Ágoston a *Grundrisse* egész elméleti koncepcióját mellőzi. Tesz ugyan olyan megállapítást, hogy a TTF kibontakozásának már a kezdeti szakaszában növekszik a szubjektív, emberi faktor jelentősége, de ebből a megállapításból a gondolatmenetében sehová sem vezet út. Sőt, a röpke dicséret után erősen megbírálja Szakasits D. Györgyöt azért, mert az utóbbi 10–15 év alatt a TTF „antropológiai felépítményének” teljes kifejlesztését várja, holott Szakasits igen nagy erővel elsősorban azt exponálja, hogy az oktatás-képzésben a jelen feladataihoz képest is sok tekintetben késésben vagyunk. Szakasits, Kovács Géza és más, Ágoston László által megbírált szerzők valóban kihangsúlyozzák az emberi tényező fejlesztésének jelentőségét, de aligha ők azok, akik „nem adekvátan” értelmezik Marx nézeteit. Továbbá, Ágoston szerint, aki a *Grundrisse* értelmezését meg sem kísérli, a *Grundrisse* művelődés koncepciójának értelmezése egyik munkánkban nem egyéb, mint a TTF-nek antropológiai eredményére való „leszűkítése” (!?) (Im. 18.) Az objektív és szubjektív termelőerők viszonyának megfordulására vonatkozó marxi állítás szerinte a TTF leszűkítése anélkül, hogy Marx koncepcióját egyáltalán említene. Szerintünk viszont az valóban leszűkítés, hogy az ember változó szerepét a termelésben vitatott tanulmányában egyszerűen fel sem veti.

¹⁸ Ez a szétválasztás kifejezés a legszebb metafizikaként Tóthpál József írásában jelenik meg, koncepcióm elleni egy szál odavetett megjegyzésében. (Id. kiad. 76.) A dolog annál különösebb, mivel a szerző a TTF és a kulturális forradalom összefüggéseit kívánja vizsgálni, és még sem kerít sort a művelődésgazdaságtan hazai és külföldi irodalmának áttekintésére, az ember termelésbeli helyzete forradalmasodása tényeinek elemzésére. A szembeállítás kifejezéssel operál azonban Ágoston László is (pl. id. kiad. 13.), amikor egyszerűen az objektív és szubjektív termelőerők dialektikus kölcsönhatásában az alapviszony megfordításáról esik szó.

A TTF kutatásának néhány alapelve

Az 1960-as évek elején alkalom volt az ELTE Természettudományi Karán részt venni legjobb matematikusaink önképző összejövetelein. Rényi Alfréd akadémikus irányításával a matematika ismeretelméleti kérdései voltak ekkor terítéken. A legelső ülésen a résztvevők azt a kérdést kívánták tisztázni: mi a matematika? Heves szópárbajok után a neves tudósok azzal az elhatározással álltak fel, hogy a következő ülésen folytatják a meghatározással kapcsolatos diszkusziójukat. Azonban a második alkalommal sem sikerült közös megállapodásra jutniok. Ezután még egyszer-kétszer összejöttek, de a kurzus tematikájában nem léptek tovább. Megakadtak tehát annál a problémánál, mit is tekintsenek matematikának. Emlékezetem szerint végül Hajós akadémikus azt mondta, hogy „a matematikusok úgy látják nem tudják ugyan meghatározni a matematikát, de ennek ellenére képesek csinálni azt”. Ezzel befejezettnek nyilvánították a fél évre tervezett szemináriumot és folytatták tárgyuk művelését.

Ez a történet jut mindig eszembe, amikor a tudományos-technikai forradalom kérdései kerülnek szóba. Hosszú ideje vitázunk azon, mit nevezünk TTF-nek; mi a lényege; van-e nálunk és milyen fokon? stb. Ezekben a – gyakran skolasztikára emlékeztető – vitákban mi is alig haladunk előre. Ugyanakkor számos hazai kutatás lényeges adalékokat szolgáltatott már e fontos jelenség megértéséhez. Ezek felsorolásától eltekintek, mert Ágoston László és Ágh Attila a tanulmányaik végén jó néhányukra hivatkoznak is. Merem remélni, hogy a mi intézetünk (MTA Szociológiai Kutató Intézet) által koordinált *A tudományos-technikai forradalom társadalmi előfeltételei és következményei a magyar társadalomban* című akadémiai szinten kiemelt kutatási főirány keretén belül ugyancsak sikerül a következő években néhány eredményt elérnünk.

E főirányt úgy vállaltuk magunkra, hogy szinte a probléma közepébe vágtunk bele. A nemzetközi szakirodalom ismeretében kialakítottunk magunknak egy fogalmi keretet a TTF lényegéről, sajátosságairól, anélkül azonban, hogy túlzottan sok figyelmet és időt fordítottunk volna a definíciókra. Úgy vélem, hogy a Marx által emlegetett „sejt” és „kifejlett társadalmi test” fogalompár ebben az esetben is útmutató lehet. A TTF ma még annyira „sejtszerű” állapotban van, hogy eleve nem sikerülhet „kifejlett társadalmi test”-ként meghatározni. A „tökés társadalmi-gazdasági formációt” sem lehetett addig fogalmilag megragadni, amíg valóságosan ki nem fejlődtek azok a folyamatok, jelenségek és viszonyok, amelyek e formációra mint érett „társadalmi test”-re voltak jellemzőek. A TTF esetében sem fel-

tétlenül arról van szó, hogy csak a megismerés késik a valóságos folyamathoz képest, hanem arról is, hogy még nem fejlődött ki annyira ez a reális folyamat, hogy érett elméletet képezhetnénk le róla. Ha TTF-konceptióink fejletlenek, akkor ez leginkább a megismerendő folyamat fejletlenségének a következménye.

Szerintem a társadalmi valóság *ontológiai státusát is* figyelembe kell vennünk, még mielőtt csalhatatlan nyilatkozatokat tennénk olyan kérdésekben: van-e TTF általában, és különösen hazánkban? Skolasztikusnak tekintem ezen egyáltalán vitakozni. A TTF megjelenése és létezése ontológiai valóság másutt is, hazánkban is. Amit kutatni érdemes, az az, hogy a „sejtszerű” és a „kifejlett testszerű” állapot között húzódó intervallumban hol állunk? Nem szeretem az olyan – mostanában egyre gyakrabban hallható, olvasható – nézeteket sem, amelyek szerint, amíg nem tudjuk meghatározni a TTF-et, addig az talán nincs is. Ha engem kérdeznek, nekem az a véleményem, hogy egyszerre tudom is és nem is tudom, hogy mi az a TTF. Tudom, mert *valóságos folyamatról van szó*, és elég sok elméleti elgondolással rendelkezünk már róla. Ugyanakkor nem tudom, mert egyfelől a folyamat *még ezután fejlődik ki igazán*, másfelől ismereteink erősen viszonylagosak. Ebben a helyzetben – amikor a nem tudásról (ami azért nem kevés objektív igazság ismeretét jelentheti) megyünk át a tudás szakaszára – elsősorban magát a valóságot kell tapasztalati úton faggatnunk. Az említett főirány keretében – de más kutatóműhelyekben mások is – ezt kísérjük meg.

Jelenleg azonban néhány olyan fogalmi és módszertani kérdéshez mégis hozzá szeretnék szólni, amelyek a Társadalomtudományi Közlemények utóbbi számaiban vetődtek fel.

1. A *periodizációs* kísérletek tapasztalatait Ágoston László említi vitaindító tanulmányában. Richta, Marahov, Oldak kísérleteit ismerteti, amelyek a TTF szakaszainak megkülönböztetésével kapcsolatosak. Szerintem a kutatást nem lehet itt kezdeni. Hogyan lehetne ugyanis megadni a TTF belső periodizációját, amíg ezt nem helyezzük bele általánosabb keretbe: a technikai és a tudományos fejlődés világtörténelmi szakaszaiba. Nem lehet zárójelbe tenni azokat a technikai és tudománytörténelmi stúdiumokat, amelyek a technika és a tudomány belső fejlődéstörvényeivel foglalkoznak. A *periodizáció alapelveire* való rátalálás nélkül mindenféle szakaszolás lényegtelené, tudománytalanná válik. A „szűk tartomány”, „szélesebb tartomány” (Richta), a „TTF” és „új-TTF” (Marahov) fogalompárokra nincs elméleti megalapozottságuk. Különösen a Marahov-féle fogalmak mosolykeltőek. A megfontoltabb elemzésnek inkább az anyagi termelés és a technikai ontológiai változásait kellene regisztrálnia. Azok a szerzők járnak közel az igazsághoz (sőt igazuk van), akik a *termelő ember és a technika* (a technológia) egymáshoz viszonyított *helyzetváltozásait* kutatják.

A *technika periodizációjának kulcsa az az alapelv, amely az ember és a technika közötti funkciók változó megoszlására mutat rá*. Az anyagi termelés története bizonyítja, hogy vagy a munka tárgyi elemei függenek technológiailag a személyi elemektől, vagy fordítva. Még pontosabban: ezen a skálán folytonos lehet az átmenet (az arány) a tárgyi és a személyi elemek között. Az átmenet mértéke függ a társadalom és a termelés általános színvonalától, a népgazdasági ág vagy ágazat jellegétől, az adott vállalat fejlettségétől, az adott termék, vagy technológia színvonalától stb. (Erre mondjuk, hogy térben-időben és a feltételek által meghatározottan differenciált mindig a helyzet.) A termelőerők tárgyi és személyi elemei közötti funkciómegosztás mértéke tehát a termelés belső logikáját, törvényszerűségét fejezi ki. Ezek az elemek ugyanakkor be vannak ágyazva a társadalmi-gazdasági folyamatokba is.

Konkrét kutatások hosszú sora alapján lehet csak kielégítően válaszolni arra a problémára, hogy a technikai-technológiai változások hogyan függenek össze ezekkel a társadalmi-gazdasági folyamatokkal? Más megfogalmazásban: *a termelés technikai-technológiai törvényei* miképpen fonódnak össze *a társadalmi-gazdasági törvényekkel*? A technika fejlődését ugyanis nem lehet olyan jelenségekkel magyarázni, amelyek maguk is magyarázatot igényelnek.

Az anyagi termelés (technika) mellett világtörténelmileg egyre erősödően megjelenik a tudományos (szellemi) termelés is. A *tudomány* belső periodizációja ilyenképpen legalább ugyanolyan fontos probléma, mint a technika (a termelés) periodizációja. A TTF-ben ugyanis éppen e kétféle tevékenységforma kapcsolódik össze. Mindegyikükre sajátos belső fejlődéstörvények és így eltérő periodizációs szakaszok jellemzőek. Amíg külön-külön nem tisztázzuk ezek lényegét, addig reménytelen a TTF belső periodizációját kimutatnunk, ahol ezek az eltérő elveken létrejövő eltérő periódusok egymásba fonódnak. A TTF-nek ily módon nincs valamiféle egységes (homogén) belső periodizációja, hiszen maga is egymástól eltérő, heterogén elemek egysége.

Mi lehet a tudomány periodizációjának az alapelve? Azokkal a kutatókkal értek egyet, akik az alapelvet *a tudománynak a társadalomban betöltött funkciója (célja, szerepe, orientációja) változásaiban* vélik feltalálni. A tudománytörténet tényei három nagy funkció-módosulást sejtetnek: *a)* a 16–17. századig a tudomány főleg *világnézeti szerepet* játszott az emberiség életében; *b)* ettől kezdve napjainkig *technológiai szerepe* került előtérbe; *c)* korunktól kezdődően pedig egyre inkább a felett technológiával dolgozó *személyiség* alkotó lehetőségei *kibontakozását szolgálja*. A tudomány fejlődésének e három szakasza nagyjából megfelel (bár azzal nem azonos) a technika – Marx által jellemzett – szakaszainak: *a)* az instrumentalizációnak; *b)* a mechanizációnak; *c)* és az automatizációnak.

2. A TTF „lényege” körüli vitákra e ponton lehet szerintem visszacsatolni. Azokkal a szerzőkkel értek egyet e kérdésben, akik úgy vélik, hogy a TTF *egyesíti a technika forradalmát* (a mechanizációról az automatizációra való átmenet formájában) *a tudomány forradalmával* (amelynek lényege a tudomány személyiségfejlesztésre irányuló új célorientációja). Ez a folyamat mindvégig *kettős* jelleget visel magán: a tudomány és a technika egyfelől – a termelőerők láncszemeként – *technológiai funkciót* teljesítenek, másfelől azonban egyidőben meghatározott társadalmi rendszer elemei is. Ez a tény *társadalmi-gazdasági funkciójuk* betöltésében fejeződik ki.

Az említett megkülönböztetés nyújt lehetőséget arra, hogy a TTF világtörténeti perspektívái körül folyó vitát kimozdítsuk a jelenlegi holtpontról. Az a szemlélet ugyanis, amely túlzottan a termelés tárgyi elemeire, a tudomány és technika technológiai módjára és funkcióira teszi a hangsúlyt, akaratlanul is elmosza a különbséget a TTF tőkés és szocialista alternatívái között. Más dolog az „ember–technika” rendszer elemei közötti belső ellentmondások kutatása, és ismét más a technikai-tudományos fejlődés társadalmi előfeltételeinek és következményeinek problematikája. Előző esetben a termelés *technológiai* módjából, utóbbiban a termelés *társadalmi* módjából kell kiindulnunk. A TTF tőkés és szocialista alternatívái összevetése során nem a munka, a technika, a tudomány, a munkaeszközök technológiai funkciója érdekel bennünket, hanem mindezek *társadalmi szerepe* (funkciója).

Az általunk koordinált főirányban végzett konkrét vizsgálatok során a fentebb vázolt alapelvekből indultunk ki. A szénhidrogéniparban és a számítástechnikában például nagy gondot fordítunk az alábbi összefüggések elemzésére: *a)* a tudomány

és technika kapcsolatának konkrét mechanizmusai; *b*) a termelés tárgyi és személyi elemeinek egymáshoz való viszonya történetileg és szerkezetileg; *c*) a technikai fejlettség szintjei és a munkások munkaszituációi közötti összefüggések; *d*) az értelmiségi (kutató) munka funkcióváltozásai stb. Az 1980 végéig tervezett program során remélhetőleg sikerül némileg több ismeret birtokába jutnunk arról, hogy a TTF-nek milyen „társadalmi fogadókészséggel” kell szembenéznie hazánkban, valamint hogy melyek lehetnek a termelőerőkben végbemenő eme radikális fordulat várható társadalmi következményei. A technikai (technológiai) és a társadalmi vetületek ellentmondásos egységét ily módon mind az *előfeltételek*, mind maga a *follyamat tartalma*, mind *következményei* vonatkozásában kívánjuk vizsgálni.

A Társadalomtudományi Közlemények-ben folyó vitát azért tartom hasznosnak, mert hozzásegíthet egy olyan fogalmi apparátus kicsiszolásához, amely analitikus kerete lehet az empirikus kutatásoknak. Hozzászólásomban ezért nem is mérlesekéltem, mennyiben van Ágoston Lászlónak, avagy Ágh Attilának igaza? A döntőbíró szerepét sem kívántam betölteni, mivel számos kérdésben megítélni sem tudom állításaik igazságát, vagy tévességét. Jómagam ugyanúgy keresem az adott problémakörrel kapcsolatos helyes megközelítéseket, módszereket, tételeket, mint ők, avagy mások. Mindössze néhány olyan *alapelvet* kívántam bemutatni, amelyekre mi empirikus kutatásainkat építjük. Feltevéseink helyességének igazolása azonban még várat magára.

Farkas János

TÁJÉKOZÓDÁS

Az igazgatás kérdései az agglomeráció szociológiai vizsgálatában*

Az agglomerálódási jelenségek szociológiai megközelítésének egyik problémaköre az igazgatási kapcsolatok elemzése, formális és informális struktúrájának a feltárása. Az eddigi szociológiai vizsgálatok elsősorban az agglomerációk lehatárolására, valamint azokra az életforma-változásokra irányultak, amelyek természetes kísérőjelenségei a nagyváros és környezete mind intenzívebbé váló kölcsönhatásának (migráció, kétlakosság stb.). Az a nagyon kis számú szociológiai kutatás, amely az agglomerációk igazgatási rendszerének elemzését tűzte ki célul, vizsgálati tárgyát általában leszűkítette az „igazgatás-technikai” kérdések feldolgozására, és kitért a vonzáskörzetek és igazgatási egységek különbségeinek, okainak, eredetének analízisére elől. Az igazgatási rendszerünk belső logikája által vezérelt kutatások és fejlesztési elképzelések jórészt arra törekedtek, hogy kidolgozzák az agglomerációk térségében megváltozott társadalmi-gazdasági viszonyoknak megfelelő jogi normákat, az új szükségletek kielégítésére alkalmas szervezetek, intézmények rendjét. Figyelmen kívül hagyták azonban azt a körülményt, hogy az igazgatás a területfejlesztés eszköze. Így szükségszerű reformja is csak akkor ér-

tékelhető, ha magát az igazgatási mechanizmust annak az alapviszonynak a tükrében ítélni tudjuk meg, amely várostfalut, agglomerációs centrumot és az adott körzet településeit összekapcsolja.

Véleményem szerint tehát az agglomerációk igazgatásának szociológiai vizsgálata módszertanilag sem haladhat azon az úton, hogy az integrációt mint egészt, mint társadalmi, gazdasági egységet az igazgatási struktúra felől közelítse meg. Az agglomerációk igazgatási rendszerének ellentmondásait csak akkor oldhatjuk fel, ha kutatjuk az agglomerációs munkamegosztás településeinek, alövezeteinek területi egyenlőtlenségeit, a jelenlegi mellérendeltségi, alá- és fölérendeltségi kapcsolatok társadalmi szerepét. Az objektív és szubjektív mozzanatok egységében értelmezett területi egyensúly, a tervezett integrációs mérleg biztosításának egyik eszköze az igazgatás, aminek társadalmi hatékonyságát többek között az igazgatásszociológia hivatott „lemérni”.

AZ INTEGRÁLÓDÁSI SÉMÁK SZEREPE AZ AGGLOMERÁCIÓK ALAKULÁSÁBAN

Tanulmányomban a településrendszerünkben és annak különböző szintű érdekinTEGRÁCIÓIBAN – elsősorban vonzáskörzeteiben és agglomerációiban – le-

* A Társadalomtudományi Intézet kutatási tervében az államigazgatás fejlődésének vizsgálata is szerepel. Az alábbi műhelytanulmány ehhez a problémakörhöz kapcsolódik.

zajló változásokat, valamint azokat az érdekkonfliktusokat írom le, amelyek a látszólag spontán ökológiai folyamatokba való intézményes beavatkozást kísérik. A „beavatkozás” formái, a gazdálkodási-igazgatási mechanizmusok különbözőek. Különböző például a központi és a területi szervek, a város és a falu viszonya is, ahogy ezt a társadalmi formák változása is bizonyítja. Annak ellenére, hogy a különböző mechanizmusok társadalmi hatásukat, értéküket figyelembe véve nem egyenrangúak, mégis kiemelhetünk bizonyos „integrációs sémákat”¹, amelyek társadalmi formáktól elvonatkoztatva, gyakran békés egymás mellett élésben, vagy egymást változtatva egyaránt eszközei lehetnek a társadalmi szükségletkielégítésnek.

A társadalmi gyakorlat céltételezéseiben eszközfunkciót betöltő mechanizmusok rendszerét két, egymással kölcsönhatásban levő, egymást lényegében tagadó integrációs, egész-t-részt (gazdálkodási, területi egységeket) összekapcsoló sémára bonthatjuk.

A *redisztribúció* – mint integrációs forma – a társadalmi újratermeléshez szükséges, összevont térben egyenlőtlenül elhelyezkedő források *központi elosztását*, a források áramlásának egy kézből történő irányítását jelenti. Társadalmi redisztribúció, amely „alkalmazható a társadalomnál kisebb csoportokra is, amilyen a háztartás vagy majorság, függetlenül attól, hogy a gazdaság mint egész, milyen alapon integrálódik”² – a történelemben különböző tényezők hatására jött létre (kezdvé az egyiptomi, sumér stb. elsősorban természeti kihívások által motivált központi-döntési rendszerét, egészen az extenzív növekedési szakasz szocialista gazdálkodási mechanizmusáig), és különböző funkcióit töltött be. Megítélni csak a társadalmi érték-érderendszer mást és mást preferáló értékhierarchiája alapján lehetséges (hatékonyság-humanizmus mint szélsőséges alternatívák).

A redisztribúció a különböző szintű gazdálkodó, területi egységeket egy hierarchizált, egymással elsősorban adminisztratív kapcsolatban levő integráció részeinek fogja fel. Ez a mechanizmus mindig az általános érdek nevében fellépő központi uralmi rendszerként intézményesül, uralmát tradícióként vagy törvényként (karizmaként?!) legalizálva.³ Az elosztási rendszer – függetlenül attól, hogy a többlettermék tényleges begyűjtését, vagy a „rendelkezési jogok” elvonását jelenti – társadalmi hatásában azt eredményezi, hogy a különböző szintű szervek elkülönült érdekei hiányában legálisan csak a központi akaratot megtestesítő, végrehajtó egységek lehetnek.

A *tranzakción*, árucserén alapuló integrációs forma a másik gazdálkodási „ideáltípus”. Ebben a típusban az egyes elemek nagyfokú gazdálkodási, politikai *önállósággal*, elkülönült érdekekkel rendelkeznek (pl. középkori városok adózási autonómiája), ahol a különböző tranzakciókat a piac integrálja.

Az előbbiekből az integrálódás általános vonásait, a különböző gazdálkodási modellek (mint a működő társadalmi formák „levései”-t) elvont sémáit vizsgáltuk, hogy megközelíthessük a területi érdek és integrálódás problémáit, különös tekintettel az agglomerálódásra, mint a város-falu munkamegosztásának konfliktusára. A társadalmi integrációk, vonzáskörzetek, agglomerációk, közigazgatási egységek (székhelyközség-társközség stb.) ellentmondásos mozgását azoknak a gazdálkodási (politikai, igazgatási) viszonyoknak az elemzésével közelíthetjük meg, amelyek a területi egységek mozgásterét beszabályozzák, önállóságuk mértékét meghatározzák.

Minden agglomerációs jelenséget (mint integrálódást), azoknak a viszonyoknak a feltárásával lehet megérteni, amelyekbe a város-falu, városok-falvak kerülhetnek. Ezeket a különös kapcsolatokat (akár formalizáltak, akár in-

formálisak), vagyis az alkalmazott igazgatási megoldásokat, vagy a kialakult spontán gyakorlatot elsősorban az a területi-elosztási rendszer alakítja ki, ami az agglomeráció-képződés (képzés) övezetében uralkodik. Hazai területfejlesztési gyakorlatunkban ez a megyék különböző gazdálkodási megoldásait jelenti. Ennek a megközelítésnek ellenérve lehet talán az, hogy az agglomerációk kialakulása elsősorban a város, vagy városok (mint centrumok) és a környéki települések „belügye”, ami nem azonosítható a megye-települések relációjában alkalmazott gyakorlattal.⁴ Ez a nézet könnyen megcáfolható. Egyrészt az agglomerációképződés mint integrálódás attól függően alakul, hogy az egyes települések önállóságának mértéke milyen fokú, amit – a később ismertetendő általános keretek között – elsősorban a megyei gazdálkodási, igazgatási rendszer szab meg.⁵ A másik érv az agglomerációk igazgatásának a szocialista országokban gyakran alkalmazott módja. Ez olyan *horizontális koordináció*, vezetői megegyezés, amit a megye mint az agglomerációhoz tartozó települések fellettes szerve, és a nagyváros mint centrum kezdeményez – ami szintén a megyék területi politikájának az agglomeráció alakulásában játszott jelentős szerepét húzza alá.⁶

REDISZTRIBUTÍV ÉS TRANZAKTÍV ELEMELK KÖZÉPSZINTŰ TERÜLETI- ELOSZTÁSI RENDSZERŰNKBEN

A tapasztalat szerint az anyagi eszközért állandó verseny folyik az egyes társadalmi elemek között. A küzdelemben, ami elsősorban az eszközök újraelosztásáért történik, az esélyek egyenlőtlenek. Ezt a társadalom mint egész, a gazdálkodás és igazgatás intézményesítésével, a mindenkori és elfogadott értékrendszer alapján előnyök és hátrá-

nyok „adományozásával” döntő módon befolyásolja.

Középszinten a verseny befolyásolásának legfőbb eszköze a fejlesztéshez szükséges anyagi javak szétosztása. Az újraelosztás megyei gyakorlata alternatív, a redisztribúció és tranzakció mértékének és formáinak megfelelően területenként különböző.⁷ A területi fejlesztési-gazdálkodási különbségek megértéséhez néhány általános, a tanácsi fejlesztési alap szerkezetével kapcsolatos ismeretre van szükségünk.

A helyi források az 1044/1970. (X. 15.) Korm. sz. határozat alapján saját és megosztott forrásokból állnak.

A saját források bevételei:

- a lakosság által befizetett közszolgáltatási hozzájárulás;
- telekadó;
- út- és közműfejlesztési hozzájárulás;
- telekhasználati és telekigénybevételi díj (vállalatok, ktsz-ek, áfész-ek fizetik a helyi tanácsoknak);
- egyéb bevételek (telek értékesítés stb.).

A megosztott források bevételei:

- a tanácsok felügyelete alatt működő vállalatok állócsközei értékcsökkenésének elvont része;
- a tanácsok területén működő vállalatok, mgtsz-ek, ktsz-ek, áfész-ek városi és községi hozzájárulásának egyharmada.

A saját források két részre oszlanak:

- a megyei tanács által elvonható:
 - telekadó;
 - telekhasználati díj;
- az el nem vonható saját források:
 - a lakosság közszolgáltatási hozzájárulása;
 - az út- és közműfejlesztési hozzájárulás;
 - egyéb bevételek.

A megosztott források és az elvonható saját források csak a megyei tanácsok döntése által meghatározott módon és hányadban illetik meg a helyi tanács-

kat. Az elvont összeg – megnövelve az ún. nem célcsoportos állami támogatással – a megyék redisztributív tevékenysége során mint felsőbb tanácsi hozzájárulás kerül vissza a helyi tanácsokhoz. A helyi tanácsok fejlesztési lehetőségét, gazdálkodási önállóságát döntő módon befolyásolja, hogy az elvonható saját és a megosztható helyi forrásokból mit vonnak el és abból mennyit kapnak vissza. A megyei tanácsok bevételi és elosztási szisztémái szerint három osztályba sorolhatjuk megyéinket. A kategorizáláskor Szegő Andrea rendszerezését követem.⁸

Az ún. *ad hoc* döntésű redisztribúció⁹ tiszta típusát Veszprém megye gazdálkodásában láthatjuk. A megye gazdálkodásának alapsajátossága, „hogy a megye minden elvonható helyi forrást saját kezébe összpontosít, és az újraelosztás folyamatát saját ad hoc, egyedi döntéseinek tárgyává teszi”.¹⁰ Ennél a legcentralizáltabb elosztási módnál a helyi szervek kizárólag az el nem vonható saját bevételekkel, és bizonyos települések a visszatérítésként kapott felsőbb tanácsi hozzájárulás összegével gazdálkodhatnak.¹¹ A redisztribúciónak ez a formája rendkívül erős alá-, fölérrendeltséget, a megyei fejlesztési elképzelésektől való nagyfokú függést eredményez. A helyi szervek önálló fejlesztési politikája csak akkor valósulhat meg, ha egybeesik a megyei általános fejlesztési érdekekkel. Ugyanakkor „technikailag” ez a szisztéma képes a leghatékonyabban – minden esetleges eltérő helyi érdekekkel szemben – a legradikálisabban megvalósítani a megye tudatos, célracionális fejlesztési politikáját.

A *normatív döntésű redisztribúció* típusát testesíti meg Baranya megye, míg Heves megye az ad hoc és normatív elemeket egyaránt tartalmazó „*vegyes*” igazgatási-pénzügyi rendszer példája.

Szemben Veszprém megyével, Baranyában nem az elvont jövedelmeket osztják el, hanem magukat a bevételi forr-

sokat. Így egyáltalán nem keletkezik olyan pénzalap, amit központosítva újra lehetne osztani. A lehetséges bevételi forrásokat a középtávú pénzügyi terv előre felosztja a különböző tanácsszintek szerint. Kijelöli, hogy mely források milyen mértékben illetik a helyi szerveket. A megye nem koncentrálja a forrásokat, ezért a felsőbb tanácsi hozzájárulás intézménye hiányzik Baranya pénzügyi tervezéséből. „Az a minimális összeg, ami mégis a fejlesztési tervben e címszó alatt szerepel, az valójában nem felsőbb tanácsi hozzájárulás, hanem az egyéb – nem célcsoportos – állami támogatás elosztása.”¹²

A redisztribúció normatív típusában a helyi tanácsok érdekeltek a működési területükön megtermelődő nemzeti jövedelem fokozásában, közvetlen, tranzaktív¹³ kapcsolatba léphetnek a gazdálkodó egységekkel, és a fejlesztési alap bevételeinek növelésében függetlenednek a megyei tanács döntéseitől. Így lehetővé válik, hogy a kifejezetten „piramisszerű” ad hoc sémával szemben a megye és a települések kapcsolatába beépülő *nem hierarchikus elemek* megbontsák az adminisztratív láncot, és területük igazi „gazdáivá” emeljék a helyi szerveket. A bevételi források megosztási rendje eszköz a megyék számára a differenciált területfejlesztés megvalósításához. A megkülönböztetés a források kijelölésével azért adott, mert a területfejlesztésre felhasználható javak képződése településkategóriákként eltérő. Feltételezhető, hogy egy szerepkör nélküli közösséggel szemben bármely közép fokú központ inkább rendelkezik a megosztható bevételi forrásokkal – így a ktsz, áfész, vállalati befizetésekkel.

A megyei tanácsok *koordinációs feladata*, hogy a források a fejleszteni kívánt területen képződjenek.¹⁴ A több települést átfogó ágazati integrációk esetében ez úgy valósul meg, hogy a termelő szervezetek székhelye szerint illetékes tanácsokhoz koncentrálják a for-

rásokat, és a kifizetett bérek, illetve lekötött eszközök arányában nem osztják el a fejlesztésre befizetett hányadot a telephelyek tanácsai között. Ez a módszer csak a székhely tanácsa és a gazdálkodó szerv viszonyába épít tranzaktív elemeket, így a telephelyek közséjei számára – akár az ad hoc redisztribúciónál – közböbös a termelőtevékenység növelése. Elképzelhető olyan gyakorlat is, hogy az egyes telephelyek között a bérek és lekötött eszközök arányában megosztott fejlesztési hozzájárulást azért nem használhatják fel helyben, mert a megye mindent elvon, illetve újra eloszt – ebben az esetben a megosztás adminisztratív, a tranzakció fiktív. Ha a megyei redisztribúció nem érintette volna, a székhelyközség még mindig elvonhatja a társközségekben megtermelt bevételeket (még bonyolultabb a helyzet, ha a közigazgatási egység szűkebb vagy szélesebb a gazdálkodó egységnél).

Az áfész, ktsz, vállalati befizetések lehetséges elosztási rendjével szemben az mgtsz község-, illetve városfejlesztési hozzájárulásának az integráció települései közötti kötelező megosztásának jogi szabályozása 1975 előtt ismeretlen volt. A termelőszövetkezet befizetéseinek elosztási rendje gyakran okoz érdekellentétet, feszültséget a szövetkezet központja és a vonzáskörzet tanácsai között, különösen akkor, ha a közigazgatási székhely és a szövetkezeti centrum (ahol sok esetben csak az „iroda” működik) nem azonosak.

A Baranya megyei redisztribúció elméletileg a helyi szervek önállóságát kívánja fokozni, ezt a törekvést azonban két körülmény nagymértékben gátolja. Egyrészt az állami támogatás és bankhitel felosztása, ami végső soron a megye kizárólagos hatáskörébe tartozik (nagyságrendjét tekintve csak ez az összeg eredményezhet differenciált településfejlesztést), másrészt a helyi közigazgatási szervek rendelkezésére álló bevételek kis mennyisége, ami a normatív re-

disztribúció gyakorlata ellenére sem elegendő az önálló fejlesztési tervezés megvalósításához.¹⁵

AZ ELOSZTÁSI RENDSZEREK HATÁSA AZ AGGLOMERÁCIÓK IGAZGATÁSÁRA

Témánk szempontjából – már csak a nemzetközi kitekintés kedvéért is – érdemes (ha csak vázlatosan is) áttekintenünk azokat az igazgatási sémákat és különös kapcsolataikat a területfejlesztési móddal, amelyeket a *világ nagyvárosi agglomerációiban* kialakítottak.

Az agglomerációk igazgatásának legelterjedtebb módja az Egyesült Államokban, Európában, valamint a szocialista országok körében az egyesítés és a beolvasztás. Ez az igazgatási gyakorlat – elsősorban a nyugati országokban – az érdekeltek heves ellenállásába ütközik.

Az egyesítéskor és anektáláskor az egyes települések közigazgatási önállóságát a „külsőként” megjelenő hierarchikus kötelek erőssége határolja be. A hierarchia az ágazati és funkcionális érdekegyeztetéstől, a fejlesztési tervek kötelező összehangolásától egészen az önállóság teljes megsemmisítéséig, az integrációban való feloldódásig vezethet. Itt most nincs lehetőség részletesen elemezni azokat a gazdasági, politikai körülményeket, amelyek meghatározott történelmi periódusban szükségessé tették a bürokratizálódás tendenciáját magában rejtő adminisztratív megoldásokat, két tényezőt viszont ki lehet emelni.

Igazgatás-„technikailag” is negatívnak tekinthetők a mellérendelt érdek-közösség lehetőségét kizáró hierarchikus sémák, hiszen az állandóan terjeszkedő agglomerációk áttekinthetetlenül nagy igazgatási egységekké válnak. Így a racionalizálási törekvés (hogy az egységes agglomerációk igazgatása is koncentráldjon) bizonyos nagyságrenden túl irra-

cionalizmust eredményezhet. (A nagyságrend az igazgatási apparátus szervezettségétől, a kommunikációs hálózat fejlettségétől stb. függ.)

Az adminisztratív megoldások elleni másik érv pedig az, hogy különösen az agglomerálódás kezdeti, elsősorban munkaerővonzáson alapuló extenzív szakaszában, kizárólag a hierarchia felsőbb lépcsőjén elhelyezkedő szerv (agglomerációs centrum)¹⁶ egyoldalú tervező tevékenysége határozza meg az agglomerációképződés ütemét, a kapcsolatok erősségét, a beolvasztásra kerülő települések körét.

Az adminisztratív szabályozások közé sorolhatjuk közigazgatásunk ún. *városkörnyéki község*¹⁷ megoldását, mert – annak ellenére, hogy a községek megtartják államjogi önállóságukat – a tájegységi érdek kifejeződésének eszköze itt is a hierarchikus kapcsolatok felhasználása.

Az adminisztratív megoldások általános negatívumain kívül – a gyakorisága¹⁸ ellenére is – alkalmatlannak tartjuk a város környéki sémát akár a vonzaskörzetek, akár az agglomerációk egységes igazgatásának megvalósítására. Egyrészt városaink erőterében találunk olyan közös tanácsi egységeket, amelyeknek egy vagy több tagja (az ingázást, alapfokú ellátást tekintve) más vonzaskörzet, esetleg más agglomeráció felé gravitálna. A községek gazdasági, kulturális, nemzetiségi stb. különbözőségeik miatt nem közigazgatási egységenként, hanem bizonyos mértékű önállósággal, településenként „visszanyúlnak”. Ezt igazolja az ingázók közigazgatási integrációkat, közigazgatási határokat át-törő „természetes” mozgásának tanulmányozása. Másrészt tanácsvényünkben a város és város környéki község integrációja a hatósági igazgatás hierarchián alapuló egységét jelenti, és nem terjed ki a fejlesztésekre, beruházásokra vonatkozó tevékenységre. Egyszerűen szerepet cserél a város (megyei város)

a járási hivatallal, azzal a szervvel, amelynek igazgatási hatásköre egyébként is egyre szűkül.

Napjainkban az agglomerációk igazgatásának különböző *föderatív megoldásai* kerülnek az előtérbe. Az agglomeráció települései megtartják önállóságukat, az önkormányzatuk nem csorbul, s a közös érdek egy elkülönült szerv gyakorlatában fejeződik ki. Az elkülönült szerve (tervező, koordináló) a mellérendelt települések *önkéntes egyezsége és állandó ellenőrzése* alatt működik. Az általános érdeket megtestesítő elkülönült szerv csak a föderáció intenzív szakaszában fejlődik ki, és előfordulhat, hogy bizonyos mértékig önállósulva saját, elkülönült érdeke által vezérelt agglomerációs politikát folytat. Ez az igazgatási rendszer a bürokratizálódás veszélye ellenére is alkalmasabb az állandóan mozgásban levő integrációk érdekellentéteinek a feloldására. A szövetségek különböző formáiban az agglomerációs szervnek általában nincs kényszerítő hatalma (pl. az Egyesült Államokban – „Világvárosi Tanács” – társulás a közös feladatokat elvégzésére), de fontos információkat, ajánlásokat közöl, terveket koordinál, kooperációs javaslatokat tesz. Előfordulhat, hogy a közös fejlesztési terveket igazgatási hatáskörrel nem rendelkező magántársaságok igyekeznek elfogadtatni az önkormányzatokkal.

Az adminisztratív és föderatív rendszerek határára helyezhető el az ún. *világvárosi speciális körzetek* igazgatási sémája. „A világvárosi speciális körzetek valamely szolgáltatást a közigazgatási határoktól függetlenül látnak el.”¹⁹ Bár újabban léteznek több funkciót együttesen ellátó körzetek is, korábban még elképzelhető volt, hogy „ugyanaz a lakos a szolgáltatások szerint igen sok speciális körzethez tartozik, mert ezek a speciális körzetek szinte sohasem esnek egybe”.²⁰

Mielőtt a vizsgálati területünkről szer-

zett adatokkal illusztrálnánk a gazdaság és a jog egymást feltételező, egymást kizáró mozgását, nézzük meg, hogy egyes nyugati országok agglomerációs – jogi konstrukciói, mint a gazdasági folyamatok tükrözései, milyen kapcsolatban állnak az adott társadalom gazdálkodási viszonyaival. A gazdasági, gazdálkodási (joggal átszőtt) formákat elemezve, a redisztribúció és tranzakció mértéke alapján, a helyi szervek önállóságának foka eltérő.

A központtól való függetlenség, függőség sematikusán vagy kölcsönös érdekeltégi mellérendeltséget, vagy egyoldali adminisztratív igazgatási megoldásokat eredményez. A helyi gazdálkodási mechanizmusokat osztályozva Franciaország mint a redisztributív, Anglia mint a tranzaktív modell képviselője szerepelhet.

Franciaországban „a helyi gazdálkodásnak a helyi érdekeltégi viszonyokon nyugvó pénzügyi alapja mintegy 2 százalékát teszi csak ki az összes bevételi forrásoknak. Központi állami újraelosztási mechanizmus teremti meg bevételi forrásainak 33,2 százalékát.”²¹ Franciaország 2 százalékaival szemben jelentős, hogy *Angliában* a hatvanas évek végén a helyi kiadások 40 százalékát helyben termelték meg, az állami támogatás és kölcsön 40, illetve 20 százalék volt.²²

A redisztribúció, illetve a tranzakció az agglomerációk jogi szabályozásában is kifejeződik. A különböző országok nagyvárosi agglomerációinak igazgatási rendszereit tanulmányozva megfigyelhető, hogy bizonyos eltéréseket leszámítva a redisztributív mechanizmus általában az adminisztratív, a tranzaktív mechanizmus nagy átlagban a föderatív megoldásoknak kedvez. A redisztributív sémától sem idegen egy szövetségi-agglomerációs megoldás, de a helyi önállóság alacsony foka általában *formálissá* teszi az ilyen „szövetségeket”. A belga helyi szervek tevékenységének, pénzügyi fedezetének csak 6,1 százalékát szolgáltattat-

ja az önfinanszírozás, ez jellemző a brüsszeli agglomeráció községeire is. Ebben az agglomerációban az erős központi hierarchia ellenére is rendkívül heves ellenállást fejtettek ki az agglomerálandó terület községei minden olyan reformmal szemben, ami Brüsszel és a települések egyesítését tűzte ki célul.

Franciaországban, ahol a helyi érdekeltség pénzügyi alapja minimális, ahol az erős központi irányításnak már hagyományai vannak, a helyi szervek életerét egyértelműen a központi újraelosztás határozza meg. A nagyvárosi agglomerációk igazgatásának eszköze a felső beavatkozás, a külső irányítás. „Valójában a kormány, a központi végrehajtó hatalom közvetlenül látja el a nagyvárosi agglomerációk igazgatását.”²³

Egészen más törekvés jellemzi az angol-szász agglomerációk igazgatási rendszereit. Ezekben az országokban a helyi gazdálkodás tranzaktív jellege a város-falu viszonyban is a szövetségi, az önkormányzati rendszerbe illeszkedő, mellérendeltségen alapuló igazgatási módokat alakított ki (társulás, koordináció, speciális körzetek stb.).

A PÉCSI VONZÁSKÖRZET IGAZGATÁS-SZOCIOLÓGIAI KÉRDÉSEI

A gazdaság (gazdálkodás) és a jog (közigazgatási jog) ellentétes mozgásának vizsgálatát a gazdasági, kulturális, egészségügyi stb. vonzaskörzetek és köz-igazgatási határok eltéréseinek elemzésével, a pécsi vonzaskörzet néhány problémájának érintésével folytatom.

A Baranya megyei fejlesztési-elosztási rendszert a *normatív redisztribúció típusaként* jellemeztük, kifejtettük, hogy e mechanizmus pozitív vonásai ellenére sem képes megteremtteni a helyi szervek önálló fejlesztési politikájához szükséges pénzügyi alapot. Az említett agglomerációs övezetnek nincs integrációs költség-

vetése, sem elkülönült fejlesztése – településeinek önállóságát a normatív redistribúció megyei megvalósítása határozza meg.

Az agglomerációs övezet legtöbb községében jelentkező bevételi forrás a IV. ötéves terv alapján az mgtsz-ek községi hozzájárulásai. Vállalat, ktsz, áfész, által fizetett adót mindössze egyetlen nagyközség, Pécsvárad élvez. A tervidőszak egy-egy évére településenként átlagosan 152 ezer forint esik a fejlesztések megvalósítására, ami ha egyenletesen oszlana el az egyes községek között, még a jelenlegi kommunális infrastrukturális ellátottsági szint megtartásához sem lenne elegendő.

A megye településeiről alkotott megállapítás, hogy a saját források („saját” – nemcsak pénzügyi-jogi értelemben) jelentéktelen mértéke miatt a helyi szervek nem képesek az önálló gazdálkodásra – az agglomeráció községeire is érvényes.

Ezen a helyzeten egyes települések *magasabb regionális státusz kivívásával* próbálnak segíteni, ami a normatív redistribúcióban elsősorban (a megnövekedett állami támogatáson kívül) a bevételi forrásokat megtermelő gazdasági egységek megszerzésének nagyobb esélyét jelenti, és általában közigazgatási összevonással jár együtt. A regionális szerepek rendszerét az országos településfejlesztési koncepcióval²⁴ összhangban, a kiemelt alsófokú, részleges alsófokú és szerepkör nélküli községek kijelölésével a megyei tanács határozza meg a megyei településhálózat-fejlesztési tervében. A fejlesztési terv célja a vonzaskörzetenként megkülönböztető területi elv megvalósítása. A racionalizálási törekvés azonban több diszfunkcionális hatást is eredményez. A legégetőbb negatívum, egyfelől a „természetes” fejlődésbe beavatkozó tervezés hatására alakul ki, másfelől a redistribúció logikája alapján szükségyszerű eltérések gazdasági, kulturális stb. vonzaskörzetek

és közigazgatási határok között – az utóbbi kérdés elvezet majd az igazgatási centralizáció közös tanácsokkal kapcsolatos problémáihoz.

A tervezés a korábbi, viszonylag homogén településstruktúrát osztja meg a már meglévő, vagy az elérendő fejlettségi különbségek alapján. A harmonikusnak látszó területfejlesztési törekvéseket, a triviális hatékonysági érveken kívül (az anyagiak szűkösön állnak rendelkezésre, tehát csak néhány település fejlesztése gazdaságos) látszólag alátámasztja egy, a polgári szociológusok körében is népszerű, *urbanizációs elmélet*.

E teória szerint a térbeli kötöttségek szerepe egyre csökken, az ökológiai különbségek elmosódnak, a társadalom egyénei számára a lakóhely nem életmódot, értékrendet befolyásoló tényező. A társadalmi előnyök, illetve hátrányok felhalmozódása, a mobilitási esélyek stb. szempontjából – különösen a fokozódó integrálódás miatt – a lakóhely megválasztása közömbös. A különbségek a falvak urbanizálódása, a motorizáció megteremtésének lehetősége („a házi urbanizáció”) hatására elmosódnak. Ezt az elvont lehetőséget azonban több tényező ellentétesen befolyásolja.

Elosztási rendszerünk – azzal, hogy rangsorolja a településeket – a meglévő különbségeket növeli, egyes községek számára ugyanis csak az alapellátást biztosítja (vagy azt sem, pl. Bános község – sem bekötőtűtja, sem vegyesboltja nincs), míg mások fejlődési ütemét gyorsítva a társadalmi előnyök felhalmozódását eredményezi. Az egyéb, vagy szerepkör nélküli településeket intézményei után (tanács, tsz-összevonásával) a funkcionáriusai, az értelmisége, a képzetesebb, módosabb rétegek is elhagyják. Ez a jelenség általában nem idéz elő elnéptelenedést, csak lakosságcserét, ami ebben a „szabad versenyben” azt jelenti, hogy a csökkent értékű ingatlanokra alacsonyabb jövedelmű, presztízű, a

társadalmi munkamegosztás legalsóbb szintjein helyet foglaló rétegek – segéd-munkások, cigányok stb. – költöznek.²⁵

A társadalmi struktúra és település-struktúra bonyolult kölcsönhatása a hátrányok felhalmozódásához, a közösségi²⁶ és egyéni *státus-ugrás megnehezítéséhez* vezet. A Pécs környéki – elsősorban az aprófalvakban érzékelhető – átrétegződés az ipari koncentráció munkaerő-szükséglete miatt gyorsabb ütemű, mint a vonzaskörzet perifériáin vagy azon kívül fekvő területeken. A fokozódó település-szegregáció ellenére, a külvárosi (egyre inkább belvárosi) slummokhoz hasonlóan, itt sem jelentkezik elvándorlás, vagy stagnál a lakosság, vagy (elsősorban a laksűrűség növekedésével) gyarapodik, mert az elköltözési „készséget” objektív társadalmi tényezők keresztelik.²⁷ Az *agglomeráció extenzív szakasza* is gyorsítja e jelenséget, mivel a központ és a települések munkamegosztásában a falvak munkaerővel látják el az iparvállalatokat, a városi szolgáltató stb. egységeket, viselik a megnövekedett lakosság kommunális-infrastrukturális gondjait, és csak időnként (a vállalatok előre nem tervezhető, ad hoc hozzájárulása alapján) részesednek abból az értéktöbbletből, ami adórendszerünk szellemében a munkahelyek szerint illetékes közigazgatási szerveknél csapódik le.

A „beavatkozás” diszfunkciói között említettük a természetes vonzaskörzetek és a közigazgatási határok eltéréseinek problémáját is. Az inadekvátság számos példáját mutatja a pécsi agglomerációs övezet településrendszerének vizsgálata.

A közigazgatási integráció vagy szűkebb, vagy tágabb terjedelmű mint a vonzaskörzet – sőt előfordul, hogy azonos közigazgatási gyűrűbe vont települések kapcsolata eleve fiktív, csak formálisan létező.

Az agglomerációs övezet egyik székhelyközsége Pellérd Községi Közös Ta-

nács, a társközségei pedig Aranyosgadány, Gyód, Keszü. A székhelyközség és a társközség távolsága:

Pellérd–Aranyosgadány: 27 km (a 6-os úton, Bicsérd–Zók–Pázdány felé);

Pellérd–Gyód: 25 km (Pécsen keresztül!);

Pellérd–Keszü: 24 km (Pécsen keresztül!)

A társközségek lakói számára, ebben az áttételes – Péccsel mint közvetítő településsel – kialakított mesterséges *közigazgatási integrációban* a székhelyközség vonzó hatása nem teremthet erős kötelekeket, még akkor sem, ha Pellérd fejlesztési terveiben az egész körzet alapvető szükségleteit kielégíteni akaró intézményhálózat kiépítése szerepelne.

Az agglomerációs övezet közigazgatási egységeinek nagy része két vagy több vonzaskörzetbe tartozik, sőt olyan közös tanácsokkal is találkozunk, amelyeknek egyik-másik tagja az agglomerációs integráció része, bizonyos társközségekre pedig más (esetleg járási határokat átlépő)²⁸ „erőtér” hat. Például a *szalántai iskolai körzethez* 3 község tartozik a siklói járásból. Az itt székelő termelőszövetkezethez 10 község kapcsolódik. (Ebből 6 település a siklói járásból való, az egész tsz fölött pedig a pécsi járás gyakorolja a felügyeletet). Egészségügyi vonatkozásban Pogány Szalántához tartozik, de Pogány társközsége, Kőkény, gazdaságilag (tsz) viszont Pécshez kötődik. „*Egerág*, mint székhelyközség tényleges vonzaskörzete a hozzá tartozó községeknek... Probléma, hogy ennek egységét megbontja az a tény, hogy Áta a vókányi egészségügyi körzethez és a vókányi postához tartozik. Ugyanakkor a kozármislenyi közigazgatási területhez csatlakozó Szemely község az egerági postához, az olaszi közigazgatási területhez csatlakozó Lothárd község az egerági egészségügyi körzethez tartozik.”²⁹

A példák szaporítása helyett a közigazgatási és az „ágazati” vonzaskörze-

tek gyakori diszharmoniójának okát vizsgáljuk meg. Feltételezésünk szerint a székhelyközség-társközség viszonyát – a város-falu analógiája alapján – a redisztributív, tranzaktív elemek aránya döntő módon befolyásolja.

A tanácsi körzetesítés alapvető célját, módját, a települések megosztását székhelyekre és társközségekre a 2022/1968. Korm. sz. határozat rögzítette. A kormányhatározat az anyagi erőforrások kötelező központosításával megteremtette a redisztribúció lehetőségét. A társközségek érdekeinek intézményes védelmére társközségenként megalkultak ugyan az ún. *tanácstagai csoportok*, azonban szerény hatáskörük miatt, a jogképcség hiányában, az anyagiak fölött való rendelkezési jog nélkül nem tölthetnek be jelentős szerepet a községi integráció beruházási, fejlesztési stb. politikájának alakításában. „A közös tanácsok megszervezése az integráció adminisztratív útjának tekinthető, amelyben elsődlegesen a felettes szervek kezdeményező szerepe érvényesül, s a folyamat egyik következménye az egyes települések felett álló igazgatási hálózat kialakulása.”³⁰

A körzetesítés redisztributív jellegéből következik, hogy a *társközségek számának szaporítása* a székhelyközség érdeke még akkor is, ha a kapcsolat fiktív, vagy rendkívül laza, hiszen az erőforrások ésszerű koncentrálásának, az alapvető intézményhálózat centralizálásának ideológiája, a körzetesítés hatályos jogi gyakorlata képezhetik az alapot arra, hogy – akár a már kialakult intézmények (iskola, orvosi rendelő stb.) megszüntetésével – a társközségektől mindent elvonjanak és a helyi közigazgatási székhely fejlesztésére fordítsanak. Így adódik az a Pécs környéki települések körében is észlelhető jelenség, hogy nem alakulnak ki mellérendeltségen alapuló, közös érdekű horizontális kapcsolatok, hogy a községek között erős verseny folyik a lehető legnagyobb

vonzáskörzet monopolizálásáért, az adminisztratív hatósugár kiterjesztéséért. A megye tanácselnökei körében lefolytatott felmérés adatai is bizonyítják, hogy különösen a magasabb regionális szerepkörű községek törekednek adminisztratív vonzáskörzeteik növelésére – sokszor úgy, hogy egy-egy falu elnyerésére több település tart igényt.³¹ Bizonyos esetekben tompíthatja ezt a tendenciát az a gond, amit a körzetesítést követő bevándorlásokkal együtt járó kommunális és infrastrukturális terhek jelentenek, bár a szerepkör-nélkülivé lefokozott települések lakói számára viszonylag ritkán vonzó maga a székhely, a migráció útiránya, célja – a településlépcsőket átugorva – közvetlenül a város.³²

A községi integrációk hierarchizált munkamegosztásának megszüntetését, a közös érdek felkeltését csak a helyi önállóság növelése, a *községek közötti tranzaktív elemek bővítése*, a helyi kalkuláción alapuló társulási, szövetségi formák elterjedése eredményezheti.³³

A helyi önállóság fokozása pénzügyileg is egy új szabályozó rendszer kidolgozását tenné szükségessé. A konstrukció lényege a centrum-településen létrehozott tiszta jövedelem lakóhely szerinti realizálása. Ezt a koncepciót, amely a hatályos vállalati és szövetkezeti jövedelem-szabályozási szisztéma radikális módosítását kívánná, a következőképp jellemezte Békési László tanulmányában: „Az új konstrukció gyakorlatilag annyit jelentene, hogy az előmunkával létrehozott és jelenleg központosított tiszta jövedelem-elemeket (illetményadók, SZTK-járulék és a nyereségadó egy része) a dolgozók bérebe kellene beépíteni, és onnan nem a vállalatok és szövetkezeti székhelyén a vállalati és szövetkezeti jövedelem szabályozás keretében, hanem a foglalkoztatottak lakóhelyén – a lakosság adózatási keretében – jövedelem, vagy kereseti adó formájában lehetne elvonni.”³⁴

Mi következik eddigi fejtegetésünk-

ből a pécsi agglomeráció kutatásának módszerére, elméleti megközelítésére?

Az agglomerációképződésnek vannak viszonylag élesen lehatárolható periódusai, növekedési szakaszai. Megkülönböztethetünk alapvetően *extenzív és intenzív fejlődési fokokat*. (Ezek a lépések nem pusztán – egymást szükség-szerűen követő – gazdasági szakaszok, hanem az „egyenlőtlenül” fejlődő, gazdasági-igazgatási politika, valamint a szubjektív faktor-értéktrend, kultúra, munkamegosztási formák stb. kérdései is.)

A községi önállótanságra és erős központi, megyei redisztribúcióra építő extenzív szakasz növekedését a tényleges területi expanzió, az adminisztratív kapcsolatok rendszere biztosítja. (A legfőbb jellemzője az egyoldalú munkaerővonzás.)

Az agglomeráció intenzív szakaszában a kommunális, infrastrukturális stb. együttműködés a tartalma az elemek mellérendelt munkamegosztásának, és többnyire föderatív megoldásokban fejeződik ki a kölcsönös érdekelttség.

Az agglomeráció extenzív szakaszában erős a lehatárolásra, a formalizálásra irányuló törekvés, míg a községeket és a centrumot egyaránt érintő érdekelt-ségi mechanizmusok kialakítása csak másodlagos szempont.

A munkaerővonzáson, az ellátó funkció alapuló egyoldalú pécsi agglomeráció munkamegosztásának tanulmányozása alapján az agglomerációk lehatárolásának ellenérveként kiemelhetünk néhány tényezőt:

- az agglomeráció állandóan változik, a települések köre egyre bővül;
- a normatív redisztribúció nem teszi lehetővé a mellérendelt kapcsolatfelvételhez szükséges önállóság kialakulását;
- ezért a centrum szuverén tervezési-döntési politikája határozza meg az agglomerációt.

A községi önkormányzati hatáskör (ennek pénzügyi feltételei megteremté-

sével) szélesítése nélkül az agglomerációs centrum formálisan, vagy informálisan távlati fejlesztési tervétől függően bármely községet képes agglomerálni. Az annektálásnak sok formája lehet:

- csak meghatározott ellenszolgáltatás³⁵ fejében telepítenek ki bizonyos üzemegeket, szolgáltató intézményeket stb.;

- meghatározott körben terjesztik csak ki a városi infrastrukturális hálózatot.

Tehát nem az a cél, hogy – akár jogi eszközökkel – elősegítsük az agglomeráció formalizálását, hanem különböző empirikus módszerek alkalmazásával településcsoportonként, községenként, társadalmi rétegenként stb. elemezzük az agglomerációt fékező vagy serkentő tényezőknek, az integrálódás hatásának, ellenhatásának rendszerét.

Az agglomerációs térségek struktúráját, a város és vidék kölcsönhatását csak településrendszerünk általános mozgástörvényeinek ismeretében értékelhetjük. Ezért a különböző fejlettségű agglomerációs képződmények különös szabályszerűségeinek feltárását településhálózatunk egységeinek több tényező, mennyiségi és minőségi ismérveket egyaránt magába foglaló tipizálásával kísérhetjük meg.

KÍSÉRLET A TELEPÜLÉSEK TIPIZÁLÁSÁRA

A településrendszerben betöltött pozíció – a település funkcionális helyzete – különböző előnyök-hátrányok alakítását erősíti. Így például az adott település regionális státusa; gazdasági, kulturális fejlettsége, iparszerkezete; demográfiai összetétele; kommunális, infrastrukturális hálózatának színvonala; formális, informális hatalmi (dologi, személyi) súlya és térbeli helyzete stb.

Egy-egy település különböző helyet foglalhat el a településrendszer *térbeli*

bálójában. A településrendszer részintegrációi általában központi településből, vagy településekből, részövezetekből, valamint alközpontból s többkevesebb (tag) elemből állnak. Az integrációk a kialakult kommunikációs csatornáikon közvetítenek életformákat, értékmintákat, szolgáltatásokat, termékeket, jogokat, kötelezettségeket stb. Az egységteremtő, közvetítő mozzanatokra a települések a legelterjedtebb módon reagálnak, gazdasági, kulturális, politikai autonómiájuknak megfelelően. A különböző reakciók alapot képezhetnek a települések – és meghatározott áttételeken keresztül, bonyolult kölcsönhatásokkal – a társadalmi rétegek, csoportok életmódjának tipizálására. Ennek megfelelően „archaikus”, „kívülről irányított”, valamint „autonóm” típusokat különböztetünk meg.

Az „archaikus” típus nébány jellemzője:

- zárt kultúra, szokásrend;
- személyi függőségi viszonyok;
- patriarchális családi, rokonsági kötelékek;
- „természetadta” közösség;
- az eltérő életformákkal szembeni toleranciaképesség hiánya (pl. az önelátó aprófalvak, homogén bányásztelepülések).

Az ebbe a kategóriába sorolható települések erős ellenhatást tanúsítanak minden integrálódási, feloldódási „veszéllyel” szemben. Ez a magatartás az új társadalmi értékek adaptálása elé is akadályokat gördíthet és hagyományörzés címén esetleg elszigetelődhet az adott közösség, rezervátummá, szubkultúrává válva. Ez a szerep azonban nem mindig választott, nem feltétlenül „reakció” – kialakíthatja a kommunikációs vérkeringésből való kiesés, vagy vonzáskörzetek perifériájára kerülés is.

A „kívülről irányított” települések sajátosságai:

- kritikátlan városiasodás (divatban, építkezésben, szórakozásban);

- kétlaki életforma, ingázás eltérő kultúrák között;

- hagyománynélküliség;
- alkalmazkodás, önálló belső szükségletektől irányított fejlesztési politika hiánya (pl. az ipari koncentrációk alvófalvai, üdülő-, nyaralóövezetek; a kitélepített, versenytárs nélküli ipari üzemmel szembeni tehetetlenség).

Kívülről irányítottá válhat egy település, ha munkamegosztása az adott vonzásközponttal egyoldalúan (munkaerővonzáson) alakul, ha ellátási infrastrukturális és kommunális szálak kötnek, ha elveszíti a centrummal szemben jogi önállóságát is, ha megszűnnek a közösségi élet intézményes formái. A gyakori lakosságcsere teljes értékrend, életmódnitottságot eredményez.

Az „autonóm” típus ismérvei:

- nagyfokú gazdasági, kulturális önállóság;
- jelentős jogi hatáskör;
- mellérendelt igazgatási kapcsolatok az integrációval;
- kulturális értékek interiorizálása (pl. a modern mezőgazdasággal, iparszerű mezőgazdasággal, esetleg feldolgozó iparral rendelkező területek).

Az autonóm települések „saját” jogukon gazdálkodnak, viszonylag önálló fejlesztési politikát folytatnak, kiépítik saját vonzáskörzetüket, kitermelik szakmunkásrétegüket, értelmiségüket. Az urbanizációnak egy nem városi alternatíváját képviselik, és érdekességük, hogy gyakran két vagy több vonzáskörzet metszéspontján vagy határán helyezkednek el.

További kutatások sorozata döntheti csak el, hogy a fentiekben ismertetett településtípusaink hitelesen tükrözik-e a településrendszer azonosságait és különbségeit, és hogy alkalmazhatók-e urbanizációs és agglomerációs jelenségek értelmezéséhez, valamint az egyre intenzívebbé váló agglomerációs térségekben elkerülhetetlenül kiépítendő igazgatási rendszerek megítéléséhez. Vélemé-

nyem szerint ugyanis a közigazgatási kapcsolatoknak is tükrözniük kell a területi eltéréseket. Nem lehet dönteni például a föderatív és kényszerelemek

közti helyes arány kérdésében, ha niveláljuk, vagy csak mennyiségi mutatókkal mérjük a vonzáskörzetek településeinek sajátos társadalmi viszonyait.

Gergely Tamás

JEGYZETEK

¹ Polányi Károly: A gazdaság mint intézményszerű folyamat. Magyar Filozófiai Szemle, 1971/5-6. sz.

² Ugyanott.

³ Polányi a redisztributív gazdálkodás három sémáját különböztette meg:

- a szokáson,
- az ad hoc döntésen,
- normatív döntésen nyugvó redisztribúciót.

⁴ Ezt az ellenérvet is torzíthatja az a körülmény, hogy egyes megyékben kialakult (már szabályozatlanul is viszonylag önálló életet élő) agglomerációk gyakran az egész megye területét vagy jelentős hányadát, értékesebb (infrastrukturális és kommunális ellátottság tekintetében) részét integrálják (pl. budapesti agglomeráció), vagy az a tény, hogy az agglomeráció két, jogilag mellérendelt, gyakran a be nem avatkozás elvét valló, különös tervezési tevékenységet folytató szerv hatósugarába tartozik (pl. Pécs mint megyei jogú város és a Baranya Megyei Tanács kapcsolata az 1971. I. törvény hatálybalépése előtt.). Találkozunk a nagyvárosi agglomerációk megyei hatáskör alóli kivonásával és kiemelt jogállás biztosításával, közvetlenül a központi szerveknek való alárendeléssel (Szófia, Prága, Varsó, Krakkó stb.). Az igazgatási-hatásköri tisztázatlanság eredményezheti, hogy például a megyének nem áll érdekében az agglomeráció településeinek fejlesztése, mert várható, hogy - a közigazgatási hatásköréből központilag kiemelve - elveszít egyes településeket.

⁵ Az 1044/1970. (X. 15.) Korm. sz. határozat és az 1/1971. (I. 15.) P. M. sz. rendelet - közvetett módon - a megyei tanács számára biztosít lehetőségeket az agglomerációs irányú területfejlesztés megvalósítására, hiszen hatáskörébe utalja a helyi tanácsi költségvetés és fejlesztés behatárolását.

⁶ Horizontális koordinációnak fogható fel a Pécs Megyei Városi Tanács és a Baranya Megyei Tanács Pécsi Járási Hivatal megállapodása,

amit az egyre inkább „alvófalú” funkciót betöltő Kozármisleny egységes fejlesztése érdekében kötöttek. (Az ugyan meglepő, hogy nem a közvetlenül érdekelt Kozármisleny az egyik szerződő fél.)

⁷ Feltételezhető, hogy a különböző területi-closztási szisztémák előtörténetét fel lehetne tárni (a megyei iparral, településszerkezettel, kulturával stb. való összefüggéseit), ehhez azonban az elemzéshez szükséges forrásmunkák tanulmányozása szükséges.

⁸ Szegő Andrea: Területi érdek, területi igazgatás és fejlesztési politika. Tanácsakadémia, 1974.

⁹ A gazdálkodási mechanizmusok tipizálása Polányitól ered, egyéni fogalomrendszerének alkalmazása a középtávú területgazdálkodásra.

¹⁰ Szegő Andrea: Id. mű.

¹¹ Az el nem vonható saját források sorsa a székhelyközség-társközség relációban eltérően alakulhat. Ezt az „alsófokú” gazdálkodási mechanizmust a közös tanácsi integrációk szerkezetének bemutatásakor vizsgálom.

¹² Szegő Andrea: Id. mű.

¹³ A kölcsönös érdekeltiséget megalapozhatja egyrészt a tanácsi bevételek fokozásának érdeke, a vállalatok részére viszont a tanácsok adhatnak támogatást - kommunális előnyök biztosításával, területfelhasználással, területkijelöléssel kapcsolatos kedvezményeket.

¹⁴ Jelenlegi közigazgatási rendszerünkben a koordináció lehetőségei korlátozottak. Ezért szakadhat el a területfejlesztés (mint lokális érdek) és ipartelepítés (mint vállalati érdek) összhangja, ami legerőteljesebben a minisztériumi vállalatok telepítésénél jelentkezik. A koordináció hiánya jelentkezik a vonzáskörzetekkel kapcsolatban is - párhuzamos szervek kialakulása - felesleges kettősség a vonzáskörzetet is ellátó városi-járási, megyei városi-megyei ellátó intézmények, tanácsi vállalatok körében stb.

¹⁵ „Baranya megyében az egyes községek öt-

éves fejlesztési alapja az előirányzat szerint ritkán haladja meg a 2 millió Ft-ot. A megye nagyközségei közül kettő – Pécsvárad, Sellye – öt éves fejlesztési alapja az előzetes számítások szerint 5 millió forint alatt marad. Ha ezeket az adatokat összevetjük azzal, hogy jelenleg egy nyolc tantermes iskola felépítéséhez legalább 8 millió forint szükséges, akkor az „egyéb” községek évi fejlesztési alapja mindössze 177 ezer Ft. (Szegő Andrea: Id. mű.)

¹⁶ A kényszeregyesítést integráción kívüli, „elkötelezetlen” szerv is kezdeményezheti, de döntésének befolyásolására az aggl. centrumnak – jelentősebb gazdasági, politikai hatalma miatt – nagyobb a lehetősége, mint az egyes településeknek (ezt fokozza, hogy az aggl. települések övezeti érdekének intézményesülési formái még teljesen kialakulatlanok).

¹⁷ Bár az 1971/I. törv. (tanácstörvény) nem teszi lehetővé, a város környéki analógiájára alkalmazható lehetne a községekre is – „község környéki” pl. Baranyában Sellye, Pécsvárad, Szentlőrinc, Sásd esetében.

¹⁸ A város környéki községgé szervezés fokozódása Tata és Dombóvár térségében teljesen kikapcsolja a járásokat az igazgatási hierarchiából.

¹⁹ *Berényi-Szatmári-Szalai*: A nagyvárosi agglomerációk és az államigazgatási rendszer a világ országaiban. Budapest 1973.

²⁰ *Berényi-Szatmári-Szalai*: Id. mű.

²¹ *Szegő Andrea*: Területi érdek, területi igazgatás és fejlesztési politika, Tanácsakadémia 1974.

²² A tranzaktív gazdálkodás legjellemzőbb példája Norvégia és Ausztria önfinanszírozási rendszere, ahol a helyi szervek tevékenységük 72,1, ill. 69,9 százalékát saját erőből fedezik. E két ország agglomerációs-igazgatási gyakorlatáról nincsenek információim.

²³ *Berényi-Szalai-Szatmári*: Id. mű.

²⁴ 1007/1971. (III. 16.) számú Kormányhatározat.

²⁵ Pl.: Kán, Gorica községek.

²⁶ Az alacsonyabb státusú (szociológiai és nem jogi értelemben) falvak „közössége”, mint a logi függőségi viszonyok negatív sorsközössége.

²⁷ A munkacréjuket leköttő termelő vállalatok „improduktív” beruházásokra csak akkor szánják

el magukat, ha munkaerő-szükségletük kielégítése ezt elkerülhetetlenné teszi – ilyen esetben is főképp a szakképzett munkaerő lekötését igyekeznek megoldani, a városok viszont – hiába ismernék fel az infrastrukturális beruházások jelentőségét – ritkán rendelkeznek lakásépítésre, csatornázásra stb. elegendő tőkével.

²⁸ A megyehatárok erőssége miatt nem alakulnak ki – az inga-vándorlók természetes mozgását kivéve – megyehatárt átlépő alsófokú „községek” vonzaskörzetek. Például Ófalu tanácselnöke: „A legközelebbi kórház Bonyhád, de mi megyei elhatárolás miatt Pécshez tartozunk.”

²⁹ Az MTA Dunántúli Tudományos Intézete 1974-ben készített településszociológiai kérdőívére adott válaszból.

³⁰ *Wiener György*: A helyi érdekviszonyok és a tanácsi körzetesítés. Tanácsakadémia Tanácsigazgatási Szervezési Intézete. Budapest 1974.

³¹ Kérdésünkre például Szentlőrinc (társközségei: Csonkamindszent, Kacsóta) a következő „járás-városnyi” községgel jelölte vonzaskörzetének határát: 1. Kacsóta, 2. Csonkamindszent, 3. Cserdi, 4. Bükkösd, 5. Helesfa, 6. Dinnyebérki, 7. Ibafa, 8. Korpád, 9. Hetvehely, 10. Kán, 11. Okorvölgy, 12. Boda, 13. Bakonya, 14. Bicsérd, 15. Szabadszentkirály, 16. Gerde, 17. Velény, 18. Királyegyháza, 19. Sumony, 20. Gyöngyfa, 21. Magyarmecske, 22. Dencsháza, 23. Nagyváty, 24. Szentdénés, 25. Nyugotszent-erzsébet, 26. Nagypeterd, 27. Pécsbagota.

³² Orfű (társközségei: Mecsekszakál, Bános, Tekeres) lakói közvetlenül Pécsre költöznek, így adódhat, hogy Orfű gyors fejlődése ellenére számos üres házat találunk az ősi belfaluban is.

³³ Az agglomerációs övezetben elképzelhető lenne egy kétközpontú Baksa-Görcsöny tengelyű horizontális integráció (övezeten kívül például Mecseknádasd-Hidas).

³⁴ *Békési László*: Gondolatok az agglomerációba tartozó települések összehangolt gazdálkodásáról. Pénzügyi Szemle, 1975/7.

³⁵ Ellenzolgáltatás: – a meglévő községi erőforrások rendelkezésre bocsátása a „közös célok” megoldására; – a fejlesztési tervek kötelező összehangolása stb. (mindez történhet akár a megye megkerülésével is).

A szocialista állam és a demokrácia fejlődésének egyes kérdéseiről

(Szemelvények a TÁRSADALOMTUDOMÁNYOK című szovjet folyóiratból)

A Szovjetunió új alkotmányának megalkotása, a tervezet széles körű népi vitája és végül törvényerőre emelése a figyelem középpontjába állította a szovjet társadalom, az állam fejlődési tendenciáinak, törvényszerűségeinek alakulását, a szocialista demokrácia egyre szélesebb körű kiteljesedését. A tervszerűen szervezett és irányított szocialista társadalomban a demokrácia értelmezése erősen előtérbe került. Ezek a kérdések a szovjet polgárokat, dolgozókat, valamint a társadalomtudományok különböző ágainak szakembereit egyaránt foglalkoztatják. A társadalomtudósok a legkülönbözőbb aspektusokból elemezték, értékelték a szovjet társadalom és állam fejlődését, a fel nem ismert és a felismert törvényszerűségek és tendenciák hatását, a fejlődés folyamán keletkezett ellentmondások létrejöttének okait, funkcionálásuk szféráit, valamint megoldásuk, feloldásuk lehetőségeit.

A *Társadalomtudományok* 1978. évi első két számában több olyan cikk, tanulmány jelent meg, amely tudományos igényességgel foglalkozik a szovjet társadalom fejlődésének általános és specifikus ismérveivel. A közölt írásokban a szerzők elsősorban a törvényszerűségek felismerhetőségének, alkalmazásuk lehetőségeinek, az állam és a társadalom dialektikus viszonyának, az államapparátus funkcionálásának, az egyén és a társadalom viszonyának, az irányításel-

méletnek, az egész társadalom összehangolt tevékenysége tudományosan megalapozott irányítása megszervezésének problematikájával foglalkoznak.

Viktor Afanaszjev *Az irányítás mint az ember céltudatos tevékenysége* című cikkében (Obscsesztvennűje Nauki, 2. 25–34. old.) az irányításelmélettel és annak fejlődésével foglalkozik. Megállapítja, hogy a marxizmus klasszikusai a történelmi fejlődés és az ember kölcsönös viszonyának taglalásakor egyértelműen nyilatkoztak az ember céltudatos tevékenységéről. Kijelentették, hogy a történelem nem valami misztikus, az embertől függetlenül ható tényező, hanem a *céljait elérni kívánó ember tudatos tevékenysége*. Ennek alapján teljes megalapozottsággal állíthatjuk, hogy az irányítás sem más, mint az ember tudatos, célirányos tevékenysége. És nemcsak egyszerűen tudatos, hanem olyan *sajátosan tudatos* tevékenység, amely magába foglalja a döntések kidolgozását, realizálásának megszervezését, a kitűzött céloknak megfelelő rendszer kialakítását, a tevékenység tapasztalatainak és eredményeinek hasznosítását, az információk fentről-lefelé és lentről-felfelé történő kölcsönös áramlását, tudományos feldolgozását és felhasználását.

Az irányításhoz – állapítja meg a szerző – természetesen szükség van tudásra. De a tudás önmagában haszta-

lan, ha nem fejeződik ki az ember képességében, szokásaiban, gyakorlati tevékenységében, cselekedeteiben. Nem véletlen tehát, hogy az irányítás *tudományos megalapozottságú, célirányos, tudatos tevékenység.*

A szerző az irányítás meghatározásakor megállapítja a következőket. Az irányítás az ember meghatározott tevékenységének összessége, amely arra irányul, hogy mint szubjektum a meghatározott céloknak megfelelően megváltoztassa az objektumot és biztosítsa a kitűzött célok elérését. A célirányosság olyan jellemző tulajdonság, fogalom, amely elválaszthatatlan az embertől, a társadalomtól. Saját szükségleteiből kiindulva, s felmérve a rendelkezésre álló reális lehetőségeket, csak az ember képes maga elé meghatározott célokat kitűzni. Csak az ember képes objektíválni a célokat és csak az ember képes realizálni céljait.

Az irányítás céljainak realizálása nem más, mint az utak és eszközök sokrétűségéből, sokféleségéből kiválasztani a cél elérése szempontjából a leghelyesebbet. Ez pedig alkotás, az alkotás pedig mindenkor az ember, a gondolkodó, tudatosan, célirányosan tevékenykedő lény jellemző tulajdonsága volt és lesz a jövőben is.

A társadalmi irányítás (a *tudatos irányítás*) fogalma alatt a társadalomra egészében vagy egyes szektoraira (a termelésre, a szociálpolitikai, a szellemi-ideológiai életre, a gazdasági tevékenység különböző területeire, a vállalatokra, az intézményekre stb.) való olyan ráhatást értjük, amellyel minőségi sajátosságaik érvényesülését, normális funkcionálásukat, fejlődésüket, korszerűsödésüket biztosítjuk a meghatározott célok elérése érdekében. Természetes, hogy az objektum (a társadalom) szerepe e folyamatban nem passzív, nemcsak arra korlátozódik, hogy visszajelezze a felülről jött határozatok teljesítését, részleges teljesítését vagy a teljesítés elmulasz-

tását. Ez a szerep mélyebb és kiterjedtebb. A szocializmus viszonyai között például az objektumnak megvan a lehetősége ahhoz, hogy a nyilvánvalóan megalapozatlan, helytelen meghatározásokat ne fogadja el, hanem inkább inspirálja a szubjektumot a határozat korigálására, vagy teljes visszavonására. Tehát – állapítja meg a szerző – a társadalmi irányítás nem egyoldalú ráhatás az irányított rendszerre, hanem dialektikus kölcsönhatás a szubjektum és az objektum között, amely sokoldalú egyenes és közvetett viszonyból áll.

A társadalmi irányítás objektuma és szubjektuma organikus kapcsolatban áll egymással. Ez elsősorban azért van így, mert az irányítás szubjektumának és objektumának legfőbb komponense a különböző társadalmi közösségekbe integrált gondolkodó, célirányos és aktív ember.

Az irányítás szubjektumának struktúráját és funkcióját elsősorban az az objektum határozza meg, amelyre hatást gyakorol. Meg kell azonban jegyezni, hogy ebben a relációban a szubjektumnak viszonylagos önállósága van, mivel funkcionálása nemcsak az objektumtól függ, hanem a magasabb színvonalú szubjektum által meghatározott céloktól, a rendelkezésre álló emberi, anyagi, pénzügyi és más források, eszközök meglététől, apparátusa alkalmazottainak felkészültségi színvonalától, az adott területen az irányítástudomány fejlettségétől, az állam által kiadott rendeletektől, társadalmi szokásoktól, normáktól, hagyományoktól, jogi rendelkezésektől, törvényektől és végül az előre nem látható, káros befolyást gyakorolható körülményektől.

Az irányítás jellegével foglalkozva megállapítja, hogy az irányítási tevékenység egy specifikus emberi tevékenység, amely a társadalom gazdasági, szociálpolitikai, szellemi és ideológiai életének függvénye. Másrésztől magának az irányítási tevékenységnek is gazdaság-

gi, szociálpolitikai, szellemi jellege van attól függően, hogy milyen szférában tölti be fontos szerepét. Ennek megfelelően az irányításnak három alapvető válfaja van: a termelési, gazdasági (gazdálkodási) irányítás; a szociálpolitikai irányítás – ez a különböző társadalmi csoportosulások, közösségek és ezeken belüli viszonyok irányítása – (osztályok, rétegek, nemzetiségek stb.); a harmadik a társadalom szellemi életének (oktatás, kultúra, ideológiai nevelés stb.) irányítása.

A továbbiakban a szerző arról szól, hogy a tudatos irányításnak konkrét történelmi jellege van, mivel lényege és formája az adott társadalom fejlettségének színvonalától, a jellemző törvényszerűségektől és fejlődési tendenciáktól, valamint attól függ, hogy mindezek megteremtik-e a lehetőségeket ahhoz, hogy az ember beavatkozzon a társadalmi folyamatok alakulásába. Ily módon az irányítás tartalma, célja, elvei és korlátai a társadalomban uralkodó gazdasági viszonyoktól, a társadalmi és politikai rendszertől függenek. Az osztálytársadalmakban az irányításnak osztályjellege van. Az uralkodó osztály saját érdekeinek megfelelően alakítja az irányítást, hozzá, létre azokat az intézményeket, szerveket, szervezeteket, amelyek keresztül az osztály érdekei megfelelően hatnak a társadalomra.

A kapitalizmusban az irányítás a magántulajdonra épül, azzal a céllal, hogy az uralkodó osztály számára növelje az értéktöbbletet. A burzsoázia az állam és más társadalmi szerveken keresztül – korántsem demokratikus eszközök igénybevételével – irányítja a társadalmat. A szocializmusban az irányítás a társadalmi tulajdonon alapul. Az irányítás célja a termelés és az összes társadalmi viszonyok fejlesztése, korszerűsítése, a dolgozók anyagi és szellemi igényeinek mind teljesebb kielégítése. A dolgozók vagy közvetlenül vagy képviselői szerveiken keresztül irányítják a társa-

dalmát és igazi – a történelemben még soha nem tapasztalt – demokratikus eszközökkel és módszerekkel.

Az irányítás tudatos faktorai a társadalmi fejlődés folyamán mélyreható változásokon mentek keresztül. Az ösközöségi társadalom empirikus, nemzedékről nemzedékre örökölt és átvett szokásoktól, tradícióktól a társadalmi folyamatok tudományos felismeréséig és a szocialista társadalom tudományosan megalapozott irányításelméltéig.

A szerző részletesen és sokoldalúan foglalkozik a szocialista társadalom irányítási kérdéseivel. Rendszerbe foglalja a lényegesebb elméleteket és szemléltetően bizonyítja a szocialista társadalom irányításának lényeges eltérését a tőkés társadalmak irányítási gyakorlatától. Meghatározza a szocialista irányítás fogalmát: a szocialista irányítás az emberi, anyagi, pénzügyi és szellemi források, eszközök szervezése és mobilizálása a kommunista társadalom építése feladatainak elvégzésére. Legáltalánosabb formája: a tudományosan megalapozott határozatok kidolgozása, törvényesítése és megvalósítása.

Afanaszjev nyomatékosan hangsúlyozza az irányítás tudományos megalapozottságát és ennek megfelelően átfogóan foglalkozik a problémával. A társadalom tudományos irányítása – írja – a társadalmi fejlődés törvényszerűségeinek, progresszív tendenciáinak felismerését és kiválasztását, valamint ezeknek a lehető legrészletesebb megvalósítását jelenti. Ezen belül fel kell ismerni a társadalmi fejlődés ellentmondásait és feloldásainak módjait; biztosítani kell a rendszer funkcionális és strukturális egységének fenntartását, neutralizálni kell a rendszeren belüli és kívüli negatív hatásokat; olyan helyes és reális politikát kell folytatni, amely szigorúan figyelembe veszi az objektív lehetőségeket, a társadalmi erők közötti kölcsönös viszonyokat, a társadalom gazdasági, szellemi fejlődését. Ezért a szocialista

társadalomban alapvetően megszűnik a törvények ösztönös hatásának lehetősége. (piaci viszonyok, termelési anarchia, konkurrencia stb.).

A társadalmi törvények felismerésének, alkalmazásának, továbbá az irányításnak az összefüggéseit elemezve a szerző megállapítja a következőket: természetesen, nem lehet az összes társadalmi viszonyokat, törvényeket felismerni és a felismert törvényeket teljességében alkalmazni, mivel az objektív helyzet állandóan változik, mert az emberi tudás korlátozott, mert nem rendelkezünk a szükséges tudományos ismeretekkel és technikai eszközökkel. Az irányítás subjektumának – elsősorban a pártnak és az államnak – az a feladata, hogy az adott feltételek között felismerje és felhasználja a ható törvények és társadalmi viszonyok lehető legszélesebb körét. Az is természetes, hogy a fel nem ismert törvények a társadalomban mint ösztönös szabályozók hatnak (vállalati gazdálkodás stb.). Ezzel kapcsolatban a szerző egy fontos összefüggésre hívja fel a figyelmet. A társadalmi törvények és viszonyok felismerésének és alkalmazásának folyamatában mutatkozó diszproporciók, tehát a felismert de esetleg nem helyesen alkalmazott, a fel nem ismert és ösztönösen ható törvények közötti arányeltolódások torzulásokat okozhatnak az objektumban is (pl. a termelésben és különböző ágazataiban). Az ilyen aránytalanságok bizonyos jelzéseket adnak arról, hogy a társadalomban hatnak olyan törvények és tendenciák, amelyeket nem ismertünk fel és akadályozzák a társadalom harmonikus funkcionálását és fejlődését.

A szerző összegzőképpen megállapítja, hogy a társadalmi irányítás pozitív fejlődésének összes feltételei adottak a szocialista társadalomban. Egyre inkább kibontakozik a társadalom egészének harmonikus fejlődése, erősödnek a szocialista demokrácia bázisai, a társadalom egyre több tagja kapcsolódik be az

irányításba. Az emberi tevékenység e specifikus szférájában is egyre határozottabban körvonalazódnak a kommunista társadalom jellemző vonásai.

A *társadalom és az államigazgatási apparátus* című cikkben (Obscsesztven-nüje Nauki, 2. 49–77. old.) egy szerzőhármás – M. Benjamin, az NDK Tudományos Akadémiájának tagja, az Állami és Jogi Tudományos Szekció vezetője, dr. D. Hösel, a jogi tudományok doktora, J. A. Tyihomirov, a jogi tudományok doktora – behatóan elemzi a szocialista államok fejlődésének általános és specifikus jellegzetességeit, tendenciáit, alakulásuk változásait, a társadalom és az államigazgatás kölcsönös, dialektikus viszonyának alakulását, a szocialista állam immanens demokratikus lényegének egyre nyilvánvalóbb kiteljesedését, a társadalom egész tevékenységére kiható népi ellenőrzés rendszerét és funkcionálását, a szocialista állam alapvető törvényszerűségének, az össznépi demokratikus irányítási rendszer funkcionálásának jellemzőit.

A szerzők elméleti megállapításait meggyőzően mutatják be a Szovjetunióban és a szocialista országokban kialakult államiság jellemzőit.

A probléma annyira összetett és bonyolult, hogy az anyagban felvetett témák egy-egy külön tanulmányt igényelnének, ha a szerzők teljes egészében és mélységében kívánnák azt feldolgozni. A rövid áttekintésben inkább csak jelezni kívánják azokat a tendenciákat, a már észlelhető törvényszerűségeket, jellemzőket, változásokat, amelyek kialakulásában vannak a szocialista államiság gyakorlati fejlődésében.

Megállapítják a következőket: a szocialista országok történelmi tapasztalatai bizonyítják, hogy az új társadalmi rendszer kialakulásával együtt jelentkezik az állam irányítási jellegének, tartalmának és lényegének gyökeres megváltozása, az egész társadalomra kiható szerepének

megnövekedése. Ebben fejeződik ki a szocialista országok fejlődésének egyik általános törvényszerűsége. A szocialista társadalomban az irányítási apparátus megnövekedett szerepe nemcsak az apparátus tökéletesedését, korszerűsödését, tevékenységének javulását jelenti, hanem állandó fejlesztésének, valamint a tömegekkel való kapcsolatának biztosítását is. Minél nagyobb szerepet tölt be az irányítási apparátus a társadalom életében, annál elkerülhetetlenebb szükségyszerűség az állandó népi ellenőrzés létrehozása és funkcionálásának biztosítása. Ez egyben alapja is a szocialista demokrácia kibontakozásának. Éppen ezért a szocialista országok kommunista és munkáspártjai az állam demokratikus alapjai fejlesztésének meghatározásakor megkülönböztetett nyomatékkal hangsúlyozzák a népi ellenőrzésre háruló egyre nagyobb feladatokat.

A szocialista országok képviselői szervei – írják – „dolgozó intézmények”, amelyek magukba foglalják a dolgozók állami és társadalmi szerveinek jellemző vonásait. Ebben az új szervezetben megszűnik az államnak a néptől való elszakadása – mint például a burzsoá parlamentarizmusban – és ezzel együtt megszűnik a törvénykezési hatalom különválása a végrehajtó hatalomtól. A szocialista államban a törvénykezési és végrehajtó funkció egyesülése nem más, mint az egész dolgozó nép által történő hatalom gyakorlása az állami és a társadalmi szerveken keresztül. Ez a proletár diktatúra megvalósulása, amelyben megszűnik az államnak mint „társadalmi hatalomnak” az elidegenedése a társadalomtól.

A szocializmusban az államhatalom realizálása társadalmilag szükséges munkává válik, amelyet elsősorban a munkásosztály gyakorol a hatalom képviselői szervén keresztül. E munka sajátosága abban van, hogy a társadalmi élet minden szférájában mint a törvényhozás és végrehajtás egysége realizálódik.

Az anyag részletesen foglalkozik a szovjetek (tanácsok) szerepével, funkcióival, a társadalommal való kapcsolataik jellegével. A szerzők megállapítják, hogy a szovjetek a szovjet társadalomban strukturális, funkcionális és szociális egységet alkotnak.

A törvények és szabályok egyértelműen meghatározzák a szovjetek képviselői és végrehajtási tevékenységét. A választások és a népi képviselő határozza meg, hogy kik tölthetnek be vezető pozíciókat. A népi képviselő, az állam és a végrehajtó bizottságok mandátumokkal rendelkeznek és bármikor megvonhatják bizalmukat a Minisztertanács vagy a végrehajtó bizottság tagjaitól; bármikor megváltoztathatják a szervek személyi összetételét. A szovjetek fontos szerepet játszanak a társadalomban, mert nemcsak alakítják a közvéleményt és a mindenkire kötelező akarat- és cselekvési egységet, hanem saját maguk realizálják is azokat. Sokrétű tevékenységük közül az alábbi alapvető feladatok ellátása kötelező: analízis és prognosztikus értékelés, a tervvázlatok összeállítása, a határozatoknak a népi képviselő elé történő előkészítése, a reguláris, plenáris ülések előkészítése, az állandó bizottságok működésének és a végrehajtó bizottsággal történő együttműködésének biztosítása, a tömegek bevonása az irányításba, a népi küldöttek folyamatos képzésének biztosítása.

A szerzőhármás kiemelten foglalkozik a szovjetek és a dolgozó tömegek kapcsolatának alakulásával. Ez egyrészt – állapítják meg – közvetlenül, másrészt a társadalmi szerveken keresztül realizálódik (szakszervezet, ifjúsági szervezetek stb.). A szocialista országok társadalmi életére általánosan jellemző, hogy az állami szerveknek nagyon változatos lényegi kapcsolatai vannak a társadalmi szervekkel. Ezek a kapcsolatok rendkívül sokoldalúak, s így a társadalmi szervezetek részt vesznek az állami szervek

létrehozásában, strukturális egységük kialakításában, javaslatokat tesznek az állami szervek elé; részt vesznek az igazgatási, működési szabályok kidolgozásában; egyeztetnek és koordinálnak a napi folyó munkában; átvesznek egyes állami funkciókat az állami szervektől, folyamatosan ellenőrzik az állami szervek és a tisztségviselők munkáját, részt vesznek olyan állami és társadalmi vegyes szervek, szervezetek létrehozásában, mint például a Szovjetunióban a népi ellenőrzés tapasztalatainak szervezete, Bulgáriában a szociális-kulturális fejlesztés igazgatási szerve. Számos szocialista országban azonban az állami és a társadalmi szervek kapcsolatának egy specifikus formája alakult ki, amely a népi (nemzeti) frontok tevékenységében nyer kifejezést.

A társadalmi szervezetek szerepének növekedése a társadalom irányításában a szocialista országokban általánosan jellemző tendencia, amely különösen az ötvenes évek végén és a hatvanas évek elején bontakozott ki határozott körvonalaiában. Ez szükségszerűen növelte az irányításban részt vevő tömegbázis szélesítését és bizonyos irányítási feladatok megoldásában a hatékonyabb módszerek alkalmazását. Ez a folyamat vagy az államigazgatás egyes szervének megszűnését, vagy átszervezését, vagy az egyes funkciók átadásával az állami szerv tevékenységének megváltozását eredményezte. Annak ellenére, hogy ez a folyamat pozitív jellegű és a szocialista demokrácia egyértelmű kibontakozását jelezte, több vonatkozásban számos elméleti és gyakorlati kérdést vetett fel, amelyek közül csak jelzésképpen sorolunk fel néhányat a szerzők; pl. megőrzik-e az átadott funkciók a politikai-állami jellegüket; megváltoznak-e azok a társadalmi viszonyok, amelyekben a szubjektumot a társadalmi szervezetek jelentik; milyen mértékben marad meg a „hatalom” és milyen mértékben alkalmazzák a vonatkozó jogszabályokat;

milyen funkciók maradnak meg az állami irányításban stb.

E folyamatban – állapítják meg a szerzők – mutatkoznak bizonyos nehézségek is, melyek elsősorban a szocialista irányítás követelményeinek nem eléggé pontos, reális felméréséből, értékeléséből fakadnak és az állami irányítási módszerek, a gyakorlat indokolatlan meggyengüléséhez vezettek. Világosan kirajzolódott az, hogy az irányítási módszerek és a munkastílus helytelen kialakítása eredményeképpen a társadalmi szervezetek az átvett funkciókat az apparátusokon keresztül gyakorolták és így nem érték el a célt, nevezetesen: az irányítás tömegbázisának szélesítését, a demokratikus formák bővítését. Ezért vissza kellett térni az előző gyakorlathoz, mely szükségszerűen bizonyos zavarokat okozott a vezetésben. A tapasztalatok egyértelműen bizonyítják – mutatnak rá a szerzők –, hogy a jövőben megalapozottabban, a céloknak megfelelőbben, jobban előkészítve, az objektív helyzetet és társadalmi követelményeket reálisabban elemezve, hatékonyabban kell végrehajtani bizonyos állami funkciók átadását a társadalmi szervezeteknek.

Mihail Georgadze: *A népi küldöttek tanácsai* (Obscsesztvennűje Nauki, 1. 65–89. old.) című terjedelmes cikkben meggyőző tényekkel, adatokkal és számokkal bizonyítja a szovjet államnak és irányítási rendszerének mélyen demokratikus jellegét. Megállapítja, hogy a Szovjetunió új alkotmánya a népi küldöttek tanácsait a hatalom képviselői szerveinek nevezi. Ebben kifejeződik a proletárdiktatúra átnövése az össznépi államba: a tanácsok hatáskörének, hatalmának következetes, folyamatos bővítése, tevékenységének fejlesztése és korszerűsítése; a nép széles tömegeinek magasabb szintű egységbe forrása. A fejlett szocialista társadalomban, az össznépi állam kialakulásának körülményei között a szovjetek az egész szovjet

nép érdekeit képviselik és fejezik ki. Ezt a megállapítást világosan bizonyítja a szovjetek szociális összetétele is. Jelenleg a szovjetekben 2240 ezer küldött dolgozik, melynek 68 százaléka munkás és kolhozparaszt. A küldötteknek majdnem a fele nő és egyharmada 30 éven aluli fiatal, 43,3 százalékuk pártag vagy tagjelölt, 56,7 százalék pártonkívüli. A szovjetek demokratikus működését bizonyítják az alábbi adatok is: 1976-ban a szovjetek 800 ezer olyan kérdést tárgyaltak, amelyek a terület iparát, mezőgazdaságát, kommunális és kulturális problémáit érintették. A vitákban a küldöttek 70 százaléka szólt fel és tett konkrét javaslatot. A törvény előírásainak megfelelően 1976-ban a he-

lyi tanácsok küldötteinek 96,6 százaléka számolt be a választóknak munkájáról. A beszámolókon a lakosság részéről mintegy 800 ezer kérés vagy észrevétel hangzott el, melyek közül több mint 700 ezret meg is valósítottak. Az a tény is a szovjet állam mélységes demokratizmusát bizonyítja, hogy 1961-től az állampolgárok több mint 6800 küldöttől vonták meg a bizalmat és hívták vissza őket felelős posztjukról.

A szerző a továbbiakban részletesen elemzi a Szovjetunió legmagasabb állami szerveinek működési elveit, szociális összetételét, a tömegekkel való közvetett és közvetlen kapcsolatainak alakulását.

Strassenreiter József

Az üzemi dolgozók világnézeti magatartása és tudati jellemzői

(A. Piekarski és Z. Kawecki kutatásai alapján)

Az egyes társadalmi osztályok és rétegek szociológiai vizsgálata során nem kerülhető el a társadalmi struktúra és a társadalmi tudat összefüggéseinek elemzése, az egyes társadalmi rétegek tudati állapotának felmérése sem. Ezért napjainkban a társadalmi rétegződés kutatásával párhuzamosan egyre nagyobb szerepet kap a világnézet alakulásának ilyen jellegű vizsgálata is.

Jól mutatja ezt két lengyel szociológus, A. Piekarski és Z. Kawecki felmérése, amelyet az üzemi munkásság körében végeztek. A szerzők rendelkezésünkre bocsátották kéziratukat, hogy ismertessük kutatásaik eredményeit. Ezt hasznosnak tartjuk már csak azért is, mert a két lengyel kutató felmérési módszerének és vizsgálatuk tanulságainak a megismerése adalékul szolgálhat a hazai szociológia hasonló jellegű kutatásaihoz.

I PIEKARSKI VIZSGÁLATA¹

A vizsgálatot 1973-ban Varsó egyik jelentős ipari üzemében, a Precíziós Termékek Gyárában végezték. A kutatási objektum kiválasztásakor az szerepelt döntő okként, hogy a nagyipari munkások és az iparban dolgozó értelmiség száma és politikai jelentősége állandóan nő az ország társadalmi-gazdasági életében.

A vizsgálatokat *három szakaszban* végezték. Az első szakasz a gyár történetének és jelenének a megismerését célozta, és azokat a problémákat igyekezett feltárni, amelyek a dolgozókat foglalkoztatják. A második szakaszban megszerkesztették a kérdőíveket, azaz a kutatási problémákat áttették a kérdőív nyelvére. Ezt követően a kérdőívet ellenőrzés céljából kipróbálták a gyár egyik osztályán. (A kérdőív 37 kérdést tartalmazott, amelyek között voltak nyitott és zárt kérdések.) A tulajdonképeni vizsgálatokat olyan mintán végezték, amelyben véletlenszerűen kiválasztott fizikai és szellemi dolgozók voltak.

A *véletlenszerűen kiválasztott minta* 444 személyből állt, ami a gyár összdolgozóinak 11,3⁰/₀-át jelentette (1972 végén). A mintában 301 (10⁰/₀) olyan munkás szerepelt, aki közvetlenül a termelésben dolgozott, valamint 143 (20⁰/₀) mérnök, illetve műszaki és adminisztratív dolgozó. A kérdőív kérdéseire 252 munkás és 124 mérnök-adminisztratív dolgozó válaszolt. A vizsgált személyek között a férfiak voltak túlsúlyban, különösen a munkások csoportjában (68,3⁰/₀). A nők száma valamivel magasabb volt a mérnök-adminisztratív dolgozók mintájában (35,5⁰/₀). A meg-

¹ A. Piekarski: A világnézeti magatartások nemzedékek közötti változásai. (Kézirat)

kérdezettek többsége fiatalember. 18-tól 29 éves a vizsgált személyek 32,6⁰/₀-a, 69,1⁰/₀-a nem töltötte be a 40. életévét. A fiatalok az üzemben szerezték szakképzetségüket, származásukat tekintve második vagy harmadik generációs munkás, illetve kisebb számban értelmiségi családok tagjai.

A minta valamely politikai szervezet-hez tartozás szerinti megoszlása a következő: LEMP-tagok – 21,3⁰/₀, a Szocialista Ifjúsági Szövetség tagjai – 11,2⁰/₀, s 5,3⁰/₀ egyidejűleg tagja a LEMP-nek és a Szocialista Ifjúsági Szövetségnek. A vizsgált személyek jelentős társadalmi-politikai aktivitásáról tanúskodik az a tény, hogy a személyek 27,1⁰/₀-a valamilyen társadalmi funkciót tölt be.

A munkások csoportjában a nem teljes középfokú és a középfokú végzettség dominált – összesen 67,1⁰/₀, ezzel szemben a mérnök-adminisztratív dolgozók csoportjában – a középfokú, nem teljes főiskolai és főiskolai végzettség – 92,7⁰/₀. Általános iskolai képzettsége 29⁰/₀-nak, főiskolai végzettsége pedig 21,8⁰/₀-nak volt.

A munkásszármazású megkérdezettek, mind a munkások csoportjában (63,1⁰/₀), mind a mérnök-adminisztratív dolgozók csoportjában (52,4⁰/₀) többségben voltak. Így tehát a vizsgált munkások többsége második és további generációs munkás. Ezzel szemben a műszaki és adminisztratív értelmiség többsége első generációs értelmiségi. A mérnök-adminisztratív dolgozóknak csupán 23,4⁰/₀-a származik értelmiségi családból.

A vizsgált személyek túlnyomó többsége (70⁰/₀) Varsóban és a Varsó környéki városokban (7,4⁰/₀) lakott, és csupán 9⁰/₀ (többségében munkás) lakott falun, közülük 1,3⁰/₀ úgy nyilatkozott, hogy kisebb parasztgazdasága van.

A minta társadalmi-demográfiai struktúráját összehasonlítva, az egész vizsgált népesség struktúrájával, megállapítható, hogy a minta reprezentatív.

A kutatás során a vizsgált személyek világnézetének legfontosabb elemeit, többek között a *vallással kapcsolatos magatartást* vizsgálták. A marxista szociológia módszerének megfelelően a magatartás társadalmi feltételrendszeréből indultak ki, különös tekintettel a társadalmi struktúrában bekövetkezett változásokra. Az egyéni magatartások kialakulását és változását a kutatók szerint elsősorban azok a társadalmi közösek határozzák meg, amelyekhez az egyén tartozik.

A kérdőíves felmérés *első kérdéscsoportja* konkrétan a következőkre vonatkozott:

– A vallással kapcsolatos magatartásmodellek közül a vizsgált személyek melyikkel azonosulnak leginkább?

– Más emberek értékelésekor figyelembe vesznek-e felekezeti szempontokat, van-e ezeknek a kritériumoknak jelentőségük?

– Milyen életelveket, értékeket és célokat preferálnak az üzem dolgozói?

A *második kérdéscsoport* a megkérdezettek véleményét igyekezett kitapogatni arról, hogy az osztály, illetve a felekezeti viszonyokat tartják-e elsődlegesnek, illetve, hogy Lengyelország társadalmi viszonyaiban szerintük mennyire eresztettek gyökeret a lelkiismereti és felekezeti szabadság elvei.

Megkérdezték, hogy milyen tényezők formálják a gyerekek és a fiatalok nézeteit, érdeklődtek a „templomba járásról” és a vallási sajtó olvasásáról, abból a célból, hogy megállapítsák, milyen helyet foglalnak el ezek a tevékenységek a szabad idő eltöltésének kultúrájában.

1. A VALLÁS IRÁNTI MAGATARTÁSOK TÍPUSAI

A vallás iránti magatartások jellemzésére a kérdőívben 7 különböző modellt alkalmaztak. A megkérdezetteknek véleményt kellett nyilvánítaniuk, hogy a

felsorolt modellek közül melyik fejezi ki leginkább a vallás iránti magatartásukat. A modellek a következők:

1. Nem hívők és nem gyakorlók, akik a tudományos világnézetet vallják (ANTONI);
2. Nem hívők és nem gyakorlók (STEFAN);
3. Nem hívők, de időnként gyakorlók (JAN);

4. Hívők, vallási gyakorlatot inkább csak titokban folytatnak a szakmai munkájukban vagy valamely politikai szervezetben betöltött funkciójuk miatt (KAROL);
5. Hívők, de nem gyakorlók (MATEUSZ);
6. Hívők, de nem rendszeresen gyakorlók (PIOTR);
7. Hívők és rendszeresen gyakorlók (PAWEL).

A vélemények² a vizsgált mintában a következőképpen oszlottak meg:

Modell	Munkások	Mérnökök és műszaki dolgozók
	százalékban	
„Aktívan ateista” – nem hívő és nem gyakorló magatartás, amely a tudományos világnézetet propagálja (ANTONI)	5,2	9,7
„Nonkonformista” – nem hívő és nem gyakorló magatartás (STEFAN)	3,2	11,3
„Konformista” – nem hívő, de időnként gyakorló magatartás (JAN)	4,4	7,3
„Opportunistá” – hívő, a vallási gyakorlatot inkább titokban realizáló magatartás, tekintettel a szakmai munkájában vagy a politikai szervezetekben betöltött funkcióra (KAROL)	2,8	2,4
„Indifferens” – hívő, de nem gyakorló magatartás (MATEUSZ)	17,5	12,9
„Dezintegrált” – hívő, de nem rendszeresen gyakorló magatartás (PIOTR)	34,1	40,3
„Ortodox” – hívő és rendszeresen gyakorló magatartás (PAWEL)	23,0	7,2
Nem válaszolt	9,8	8,9
Ö s s z e s e n :	100,0	100,0

Arra a kérdésre válaszolva, hogy „melyik magatartást követi Ön leginkább a vallás iránti viszonyában?” – a megkérdezettek azonosították magukat a fent bemutatott modellek valamelyikével.

² A kérdőívre támaszkodó kutatási módszerek csupán a vizsgált területen végbemenő magatartásokra vonatkozó vélemények összegyűjtését teszik lehetővé.

A vizsgált kollektívában a „dezintegrált” – hívő, de nem rendszeresen gyakorló magatartás dominált (PIOTR) – 36,3⁰/₀, amely szakmai kategória szerint nem volt differenciált. Ezzel szemben az „ortodox magatartást” (PAWEL) háromszor annyi munkás (23⁰/₀) deklarálta, mint ahány mérnök, műszaki és adminisztratív dolgozó (7,2⁰/₀).

A szakmai kategóriák jelentős módon differenciálták a tudományos világnézet híveit. A megkérdezettek közül az „aktív ateista magatartással” (ANTONI) rendelkezők aránya csaknem kétszer, a „nonkonformista magatartásúak” (STEFAN) aránya pedig háromszor akkora a mérnökök és adminisztratív dolgozók, mint a munkások között.

Az empirikus anyag, úgy látszik, nem igazolja azt a hipotézist, amelyet *Stefan Czarnowski* 1948-ban megfogalmazott, hogy „amennyiben a katolikus proletár eltávolodik a vallási hagyománytól, gyakran egyszerre a vallás határozott elengedése lesz, s nem marad meg a közbösség stádiumán”.³

Az „opportunistá” – hívő, de a vallási gyakorlatot csupán titokban realizáló magatartás (KAROL) előfordulása számszerűen nem nagy. Legalábbis a megkérdezettek saját magatartásukra vonatkozó véleményei ezt nem tájékoztatják fel. Számszerűen elég jelentős az „indifferens” – hívő, de nem gyakorló (MATEUSZ) magatartású személyek csoportja, ezzel szemben nagy a „konformista” – nem hívő, de időnként gyakorló (JAN) magatartású személyek száma. Az ilyen magatartású értelmiségiek aránya azonban közel kétszerese a munkásokénak.

A válaszokból megállapítható, hogy a vallással kapcsolatos magatartás elég határozottan függ a nemtől, kortól, képzettségtől és a társadalmi származástól.

A katolikus vallással foglalkozó szociológusok szerint a dekatolizálás előrehaladásának arányában csökken a vallásgyakorlók százalékaránya, miközben – minél alacsonyabb társadalmi szinten helyezkedik el a vallását gyakorló egyén valamely környezetben, annál több nő gyakorolja vallását a férfiakhoz viszonyítva. A munkások között végzett jelenlegi vizsgálatok részben igazolják ezt a hipotézist.

A „hívők és rendszeresen gyakorlók” (PAWEL) modelljét a munkások 23⁰/₀-a választotta. Ebből a rendszeresen gyakorló nők aránya 39,4⁰/₀, a férfiaké viszont 18⁰/₀. Ezzel szemben a „hívő és nem rendszeresen gyakorló” (PIOTR) munkások aránya 44,1⁰/₀, ezen belül a nők 24,2⁰/₀-a, a férfiak 38,4⁰/₀-a választotta ezt a magatartástípust. Az „ateista” munkások között (ANTONI) kétszer annyi a férfi, mint a nő.

A mérnök-adminisztratív dolgozók kategóriájában – nem statisztikai szempontból szignifikáns módon – differenciálja a „hívőket és nem rendszeresen gyakorlókat” – (47,7⁰/₀ nő és 37,3⁰/₀ férfi), valamint a „hívőket, de nem gyakorlókat” (MATEUSZ), ahol a férfiak aránya (16⁰/₀) csaknem kétszer akkora, mint a nőké (9,1⁰/₀). „Ateisták” (ANTONI) e dolgozók kategóriájához tartozó nők között általában nem fordulnak elő.

A fenti elemzés igazolja számos szociológiai vizsgálatnak azt a hipotézisét, hogy a nők inkább vallásosabbak és rendszeresebben gyakorolják vallásukat, mint a férfiak.

³ A szerző több helyen hivatkozik korábbi lengyel, illetve külföldi tanulmányok, felmérések megállapításaira. Az ismertetésben a pontos utalásokat elhagyom, csak az eredmények tendenciájának jelzésére szorítokozom – P. T. E.

Kor szerinti különbségek

A vallás iránti magatartást befolyásolja a kor is, amit egyébként számos szociológiai vizsgálat is bizonyít. A vizsgált kollektívában a kor legerősebben a „hívők és rendszeresen gyakorlók” (PAWEL) és a „hívők, de rendszertelenül gyakorlók” (PIOTR) csoportját differenciálta. „Ortodoxok” (PAWEL) legkisebb számban a legfiatalabb korcsoportban, 29 éves korig fordultak elő (13,9⁰/₀ a munkások között és 2,4⁰/₀ az értelmiségiek között), ezzel szemben kisebb a száma a „dezintegrált” „Piotroknak” a legidősebb korcsoportokban, vagyis az 50 éves és annál idősebbek között (31,3⁰/₀ a munkások között és 12,5⁰/₀ az értelmiségiek között).

A világi jellegű magatartástípusok kiválasztása során az életkor differenciálja a munkásokat, de nem differenciálja statisztikai szempontból jelentősen a mérnök-adminisztratív dolgozók kategóriáját. Megállapítható az a tendencia, hogy az idősebb korcsoportokban növekszik „a hívők és rendszeresen gyakorlók” (PAWEL) száma, és csökken a „hívők, de rendszertelenül gyakorlók” (PIOTR) aránya.⁴

Szakképzettség szerinti különbségek

Megállapították, hogy az iskolai végzettség növekedésével együtt csökken a vallásosság. A varsói nagyipari központban végzett vizsgálat eredményei igazolják ezt a tézist. Az általános iskolai végzettséggel rendelkező megkérdezettek csoportjában 38,3⁰/₀ „hívő és rendszeresen gyakorló” (PAWEL) fordult elő, ezzel szemben a főiskolai végzettséggel rendelkezők csoportjában a személyek 7,4⁰/₀-a deklarálta ezt a magatartást. Ugyanakkor a végzettség növekedésével együtt megfigyelhető a laikus magatartások választásának növekedése.

Az értelmiség magatartásával kapcsolatos lengyelországi kutatásokból kiderül, hogy „erősen csökkent a népszerűsége” a nem teljes főiskolai és a főiskolai végzettséggel rendelkezők csoportjában az „ortodox” katolikus és a „névleges” katolikus magatartásnak, és ugyanakkor emelkedett a „laikusok” és az „elkötelezett marxisták” száma. Érdekes viszont, hogy a vizsgált gyárban a túlsúlyban levő műszaki képzettségű értelmiségiek között az ateista magatartás nem olyan gyakori, mint a humánértelmiségi környezetekben.

Származás szerinti különbségek

A vallás iránti magatartás tekintetében bizonyos összefüggést állapítottak meg a magatartás és a származás között. Az első generációs munkások közelebb állnak a valláshoz és az egyházhoz, mint a munkásosztályból származó munkások. Ugyanez a függőség vonatkozik az első generációs értelmiségiekre, akik paraszt és munkás-paraszt családból származnak. Ezzel szemben a munkásosztályból származó értelmiségiek kevésbé vannak kapcsolatban a vallással, mint az értelmiségi családokból származó kollégáik.

Jóformán minden „ateista” (ANTONI) munkás a munkásosztályból származik, az „ateista” értelmiségiek között viszont munkás és értelmiségi származásúak egyaránt találhatóak. Más kutatások is igazolják ezt az antiklerikális és dekatolizálási tendenciát a hagyományos munkásosztály és értelmiség sorai-

⁴ Laloux szerint a vallási életben való részvétel válsága 20–25 éves korban éri el tetőpontját. A nyugdíjas korban viszont nő a vallási életben való részvétel.

ban, mind a múltban, mind pedig jelenleg.⁵

A második (stb.) generációs munkások 22⁰/₀-a deklarálta a PAWEL magatartást (hívők és rendszeresen gyakorlók), ezzel szemben az első generációs munkásoknál ez az arány 39,4⁰/₀. „Ateista” (ANTONI) magatartást a munkásszármazású munkások 7,6⁰/₀-a jelölt meg. Ezek a magatartások a paraszti származású munkások körében általában nem fordulnak elő.

Az értelmiségi származású értelmiségiek körében a „hívők, de rendszeretlenül gyakorlók” (PIOTR) száma 24,2⁰/₀-ot, a munkásszármazású értelmiségnél 44,6⁰/₀-ot, s a parasztszármazásúaknál 66,7⁰/₀-ot tesz ki. Az értelmiségi származású értelmiségiek kategóriájában 10,3⁰/₀, a munkásszármazásúakban 12,3⁰/₀ az ateisták (ANTONI) aránya. Ez a típus a parasztszármazásúaknál általában nem fordul elő.

Lakóhely szerinti különbségek

A vallás iránti magatartást ugyancsak jelentős módon differenciálja a megkérdezettek lakhelye. A falun (a varsói körzetben) lakó megkérdezettek körében a „hívő és rendszeresen gyakorló” (PAWEL) személyek aránya kétszer nagyobb, mint a varsói lakosok körében. A falun lakó munkások feleannyian „hívők, de nem gyakorlók” (MATEUSZ), mint a varsóiak. A Varsóban lakó „hívő és rendszeresen gyakorló” munkások aránya 18,4⁰/₀, ezzel szemben a Varsó környéki falvakban 43,4⁰/₀. A „hívő és nem gyakorló” esetek aránya Varsóban 20,9⁰/₀, falun pedig 10⁰/₀.⁶ Minden megkérdezett, aki az „ateista”, „nem hívő és nem gyakorló, a tudományos világnézetet propagáló” magatartást jelölte meg, Varsóban lakik.

A munkabély változásának szerepe

Számos szociológiai elemzés igazolja, hogy a hívők és gyakorlók aránya alacsonyabb az ingázók között, mint a hagyományos parasztlakók között. A kettős foglalkozásúak (paraszt és munkás) világnézeti magatartása nagyobb mértékben függ a civilizációs és társadalmi átalakulások hatásától, mint a munkásoké. A városi környezet gyengíti az elkötelezett vallásos magatartást.

A vallás iránti magatartást jelentősen befolyásolja a párt- és egyéb politikai, társadalmi szervezethez való tartozás, valamint a társadalmi hierarchiában betöltött hely.

Összefoglalásként tehát megállapíthatjuk, hogy a magatartástípusok négy csoportra oszthatók:

1. Hívő és gyakorló (PAWEL, PIOTR, KAROL) összesen a vizsgált munkások 59,9⁰/₀-a, és a szellemi dolgozók 49,9⁰/₀-a.
2. Hívő és nem gyakorló (MATEUSZ) a munkások 17,5⁰/₀-a és a szellemi dolgozók 12,9⁰/₀-a.
3. Nem hívő és nem gyakorló (ANTONI, STEFAN) összesen a vizsgált munkások 8,4⁰/₀-a és a szellemi dolgozók 21⁰/₀-a.

⁵ J. Mojka felhívja a figyelmet a hagyományos, antiklerikális munkakörnyezetek létezésére, különösen a régi ipari üzemekben, jelezvén ugyanakkor, hogy ezekben az üzemekben többségükben falusi származásúak dolgoznak, akik saját vallási hagyományaikkal érkeztek az üzembe és a faluval fennmaradó kapcsolataik gyakran állandósítják ezeket a hagyományokat még a munkások második nemzedékében is. L. Petrykowska a két világháború közötti 20 év lengyel értelmiségéről írva azt állítja, hogy Lengyelországban nem volt katolikus értelmiség, bár voltak hívő és vallásgyakorló személyek, s vallási kultúrájuk színvonala nagyon alacsony volt.

⁶ A mérési módszerek korlátaitól eltekintve álljon itt példaként néhány százalékos arány más fővárosok adataiból: Párizs 15⁰/₀, Lisszabon 17⁰/₀, Bécs 23⁰/₀, Brüsszel 26⁰/₀, Amsterdam 51⁰/₀ – a vallásgyakorlók aránya.

4. Nem hívő, de időnként gyakorló (JAN) a munkások 4,4⁰/₀-a és a szellemi dolgozók 7,3⁰/₀-a.

Így tehát együttesen, a munkások 25,9⁰/₀-a és a szellemi dolgozók 33,9⁰/₀-a deklarálja a vallással és az egyházzal való kapcsolatának hiányát (ANTON, STEFAN), vagy megőrizvén vallásosságát, hiányzik az egyházzal való kapcsolata (MATEUSZ).

Ezzel szemben a munkások 64,3⁰/₀-a és a szellemi dolgozók 57,2⁰/₀-a deklarálja a vallással és az egyházzal való rendszeres (PAWEL), illetve nem rendszeres (PIOTR, KAROL) kapcsolatát, vagy a vallással való időnkénti kapcsolatát (JAN).

Az értelmiség világnézetével kapcsolatban az alábbiakat állapították meg:

1. Hívő és gyakorló (PAWEL, PIOTR, MATEUSZ) együttesen 68,8⁰/₀.

2. Csupán a vallási gyakorlatot manifestálók (JAN) 9⁰/₀. Indifferensek és ateisták (STEFAN, ANTONI) 18,9⁰/₀. (Lásd: A világnézeti kultúra társadalmi feltételhez kötöttsége. Studium Socjologiczne, Varsó 1973.) Ezzel szemben F. Adamski a Nova Huta-i vizsgálatokban megállapította, hogy a vizsgált személyek 55⁰/₀-a hisz és rendszeresen gyakorol, 23,1⁰/₀-a hisz, ám kritikai magatartást tanúsít a hit kérdései iránt, és rendszerelenül gyakorol; 8,6⁰/₀ hisz, de nem gyakorol; és 6,6⁰/₀ nem hívőnek és nem gyakorlónak tartja magát. (Lásd: Az új város családja, Varsó 1973.)

2. A MEGKÉRDEZETTEK VÉLEMÉNYE A SZÜLŐK VALLÁS IRÁNTI MAGATARTÁSÁRÓL

A megkérdezettek nemzedéke – a családon kívüli számos hatás eredményeként – valamivel távolabb került a

vallástól a szülők nemzedékénél. A vallástól való eltávolodás azonban nem tömeges jelenség. A tendencia az, hogy az apák jobban eltávolodtak az egyháztól, mint az anyák. A megkérdezett munkások az apák 21⁰/₀-át tartották „ortodox”-nak (a megkérdezettek között ez az arány 23⁰/₀, illetve 34,1⁰/₀). Az értelmiségiek az apák 16,9⁰/₀-át „ortodox”-nak, 28,2⁰/₀-át „dezintegrált”-nak tartották. A hasonló magatartások aránya a megkérdezettek körében 7,2⁰/₀ és 40,3⁰/₀. Az „ateista” magatartásúak csoportjában a megkérdezettek aránya kétszer akkora, mint szüleiké.

Az „ateista munkások” legnagyobb csoportja a szüleit „hívőknek és gyakorlóknak” (PIOTR, PAWEL) vagy „hívőknek, de nem gyakorlóknak” (MATEUSZ) tartotta (az apák együttesen 46,1⁰/₀, és az anyák összesen 76,9⁰/₀). Ezzel szemben az „ateista értelmiségiek” között nagy csoport állította azt, hogy szülcik „nem hívők és nem gyakorlók, a tudományos világnézetet propagálók” (ANTONI); „nem hívők és nem gyakorlók” (STEFAN), valamint „nem hívők, de időnként gyakorlók” (JAN) voltak (az apák összesen 50⁰/₀, anyák 41,7⁰/₀).

A megkérdezettek magatartásának a szülcik magatartásával való összehasonlítása kimutatja, hogy a szülők szorosabb kapcsolatban voltak a vallással és az egyházzal (ez alól kivételt képeznek az „ateista” értelmiségiek szülei); az anyák az „ortodox” (PAWEL) magatartáshoz állnak közelebb, ezzel szemben az apák „indifferens” (MATEUSZ) magatartást mutattak.

A szülők vallási magatartására vonatkozó kérdésre számos személy a következőket válaszolta: „nem emlékszem”, „mi köze van ennek a dologhoz”, vagy „ezek a kérdések engem nem érdekelnek”.

3. A VONATKOZÁSI CSOPORTOK VÉLEMÉNYE A VALLÁS IRÁNTI MAGATARTÁSRÓL

A munkahely, ebben az esetben a gyár, vonatkozási csoportot képez, amelyhez a megkérdezettek a végzett munkájuk révén tartoznak. A csoport szocializáló funkciót tölt be, formálja a magatartást a vizsgálat tárgyát képező vallás tekintetében is. Ezért kérdéseket tettek fel arra vonatkozóan, hogy a megkérdezettek hogyan vélekednek vonatkozási csoportjuk tagjainak a valláshoz való viszonyáról. A kapott válaszok csak annyiban lehetnek hitelesek, amennyiben a megkérdezettek azonosulnak a csoporttal.

A megkérdezettek véleménye alapján az „ateista” és a „nonkonformista”, továbbá az „ortodox” magatartások a vonatkozási csoportban ritkábbak, mint a vizsgált személyek körében. Az „ortodox” és „dezintegrált” magatartású megkérdezettek (munkás és értelmiségi is) kifejezték azt a véleményüket, hogy a munkások és az értelmiségiek vonatkozási csoportjaiban ezek a magatartások nem nagy számúak.

A legközelebbi barátok világnézeti magatartására vonatkozó kérdéssel választ akartak kapni arra, vajon a megkérdezettek hozzájuk hasonló vallási magatartású barátokat választanak-e. Az „ateista” munkások barátai közül 53,8⁰/₀, az „ateista” értelmiségiek barátai közül 41,7⁰/₀ követi ugyanazt a modellt (ANTONI). A munkások csoportjában ezután a JAN, a MATEUSZ és a PIOTR következik 38,5⁰/₀-kal, az értelmiségiek barátai között a „rangsorban” a STEFAN és a MATEUSZ típus áll az élen 47,7⁰/₀-kal. Az „ateista” értelmiségiek nem barátkoznak „ortodox”-okkal, de barátaik 25⁰/₀-a a „dezintegrált” magatartású PIOTR-ok közül kerül ki. Ugyanígy az „ortodox”oknak nincs barátjuk az „ateisták” között.

Kétségtelenül kimutatható a szándék, hogy elsősorban olyan barátokat választanak, akik hozzájuk hasonló vallási magatartás-modellt követnek. Az a tény, hogy a nem hívők és nem gyakorlók vallásos barátokat is választanak, jelzi a hívőkkel szembeni toleranciát.

4. A MEGKÉRDEZETTEK VÉLEMÉNYE AZ EGYHÁZ SZEREPÉRŐL A FIATALOK NÉZETEINEK FORMÁLÁSÁBAN

A fiatalok nézeteit formáló tényezők között mind a munkások, mind az értelmiségiek első helyen sorolták fel a családot (87,2⁰/₀), a második helyen az iskolát (71,3⁰/₀), a harmadik helyen a könyvet, a sajtót, a színházat, a filmet, a rádiót és a tévét (46⁰/₀). A munkások a gyermekek és a fiatalok nézeteit formáló tényezők között az egyháznak a negyedik helyet ítélték (40,5⁰/₀), az értelmiségiek pedig az ötödiket (26,6⁰/₀). A negyedik helyre a fiatalok környezetét helyezték (37,9⁰/₀).

Azon tényezők között, amelyeknek formálniuk kellene a gyermekek és a fiatalok nézeteit, ugyancsak első helyre állították a családot (90,7⁰/₀), második helyre az iskolát (83⁰/₀), harmadik helyre az egyházat (38,6⁰/₀). Ebben az esetben a szakmai kategória jelentősen differenciálja a véleményt. A munkások az egyházat a harmadik helyen sorolják fel (40,9⁰/₀), ezzel szemben az értelmiségiek a negyedik helyen (33,9⁰/₀), a könyv, sajtó, színház, film, rádió és tévé után (37,9⁰/₀).

Így tehát a vizsgált népesség több mint egyharmada szeretné azt, hogy a gyermekek és fiatalok nevelésében részt venne az egyház is, ezzel szemben a megkérdezettek kétharmada fejezte ki azt a véleményét, hogy az egyháznak

nem kell formálnia a fiatalok és gyermekek nézeteit.⁷

A nem hívő és nem, vagy csak időnként gyakorló munkások és értelmiségiek nem sorolták az egyházat az ifjúságnevelő intézmények közé, viszont a hívők és nem gyakorlók (MATEUSZ) 18,2⁰/₀-a, valamint a hívők és titokban gyakorlók (KAROL) 28,6⁰/₀-a szerint az egyháznak formálnia kell a fiatalok nézeteit. Az „ortodox” munkások között az egyház második helyre került (82,8⁰/₀), és megelőzte az iskolát (78,3⁰/₀). A hasonló magatartású értelmiségiek véleménye szerint az egyház a harmadik legfontosabb nevelési intézmény (77,8⁰/₀ jelölte meg).

5. A VALLÁSSAL KAPCSOLATOS MAGATARTÁS ÉS A VILÁGNÉZET VISZONYA

A vallás iránti magatartásnak kétségtelenül hatása van az egyén világnézeti meggyőződésére és annak értelmezésére. A meggyőződések magatartástól való függőségét úgy vizsgálták, hogy megkérték a vizsgálat résztvevőit, foglaljanak állást néhány kiválasztott állítással kapcsolatban. Arra kellett válaszolniuk, vajon az adott kijelentés egyezik-e saját meggyőződésükkel. Például:

- „A világot az isten semmiből teremtette”
- „A tudomány és a technika felfedezései aláássák a világ isteni eredetéről szóló tézist”
- „Az ember a munka révén vált ki az állatok világából”.

A kutatók tisztában voltak azzal, hogy ezek túlságosan leegyszerűsített gondolati sztereotípiák, de alkalmazhatók, mivel a gyermekkortól kezdve funkcionálnak a tudatban, illetve egyes vallási vonatkozású csoportok meggyőződéséhez tartoznak. Sok ember számára elősegítik az orientálódást a világban, és kitöltik a réseket a világra vonatkozó tudományos képből.

Megállapították, hogy az első állítással a „hívők és rendszeresen gyakorlók” 65,5⁰/₀-a, a rendszeretlenül gyakorlók 36⁰/₀-a és a titokban gyakorlók 20,5⁰/₀-a értett egyet.

A szélesebb értelemben vett világnézet értékelése szempontjából érdekesek a következő kérdésekre adott válaszok: „Mitől függ az ember sorsa?”

A válaszások elemzése a meggyőződésnek a magatartástól való egyértelmű függését mutatta ki. Az „ortodoxok” 55,2⁰/₀-a kifejezte azt a meggyőződését, hogy „az ember sorsa isten terveitől függ”, ez a meggyőződés a vallásgyakorlás intenzitásával párhuzamosan csökken, az „indifferens” MATEUSZ-oknak csak 15,9⁰/₀-a állította ezt. A munkások egynegyedének és az értelmiségiek egytizedének volt ez a meggyőződése. A munkások 51,2⁰/₀-a és az értelmiségiek 44,3⁰/₀-a állította, hogy az ember sorsát az egyén életének alakulása, a körülmények határozzák meg.

A munkások saját sorsukat leggyakrabban a társadalmi rendszerrel (33,3⁰/₀) és saját terveik realizálásával (38,9⁰/₀) kötik össze, ezzel szemben az értelmiségiek kifejezték azt a meggyőződést, hogy az ember sorsában a véletlen (33,1⁰/₀), valamint saját tervei (29⁰/₀) döntenek. Az „ateista” értelmiségiek többsége saját sorsát más emberektől teszi függővé (66,7⁰/₀). Az „ateista” magatartású munkások legnagyobb arányban saját terveik szerepét jelölték meg (46,1⁰/₀).

A válaszokból arra lehet következtetni, hogy minél lazább azoknak a kapcsolatuk az egyházzal, akik hívőknek nyilvánították magukat, annál közvetlenebb a világnézeti meggyőződésük. Ez a vallási tudat erős dezintegrálódásáról és arról tanúskodik, hogy képtelenek koherens világkép kialakítására.

⁷ Lásd még E. Ciupak: A varsóiak vallásssága. „Czlowick i Swiatopoglad”, 1968. 2. szám.

6. A VALLÁSSAL KAPCSOLATOS MAGATARTÁSOK ÉS A PREFERÁLT ÉLETCÉLOK

A vizsgált kollektívában a preferált életcélok között a *világi értékek* dominálnak. „A lélek megváltását célzó törekvés” mint az emberi élet célja, csupán az ötödik helyre került (20,6%) a munkások, és hatodikra (16,9%) az értelmiségiek csoportjában. Azon célok (értékek) között, amelyeket a vizsgált munkások mindenekelőtt el szeretnének érni, az első helyen sorolták fel a családi boldogságot (79%), utána az anyagi jólétet (54,4%), majd a társadalmi megbecsülést és elismerést (42%). Az értelmiségieknél a sorrend a következő: családi boldogság (70,2%), anyagi jólét (55,7%), magas műveltségi és szak-képzettségi színvonal (52,4%).

Az életcélok (értékek) kiválasztása szoros kapcsolatban van a vallási magatartással. Az „ateisták” (ANTONI) a munkások csoportjában a családi boldogságot (92,3%), a magas ismereti és szakképzettségi színvonalat (69,2%) és az anyagi jólétet (53,8%) preferálják, ezzel szemben a hívők és rendszeresen gyakorlók (PAWEL) a családi boldogság (87,9%) és az anyagi jólét (51,7%) mellett a lélek megváltását (50%) választották. A hívők és nem rendszeresen gyakorlók (PIOTR) között a „lélek megváltása” mint életcél (érték) a hatodik helyre került (18,6%).

Az ateista értelmiségiek magas ismereti és szakképzettségi színvonala (66,7%), utazást a világban (58,3%), társadalmi megbecsülést és az elismerés biztosítását (58,3%) jelölték meg. Az ortodox PAWEL-eknél a családi boldogság, az anyagi jólét, a lélek megváltása, társadalmi megbecsülés és elismerés volt a sorrend.

7. A VALLÁSOSÁG HELYE A VILÁGNÉZETI STRUKTÚRÁBAN

Érdekes vizsgálati szempont a katolikus világnézet adaptációjának lehetősége, az uralkodó ideológiához való alkalmazkodása a szocializmusban. A kutatók arra kerestek választ, hogyan mennek végbe ezek a folyamatok a társadalmi tudatban – lengyel feltételek között. Arra a kérdésre, hogy a vallási magatartás akadályozza-e vagy segíti a szocializmus melletti elkötelezettség kialakulását, a következő válaszokat kapták:

A megkérdezettek 52,1%-a szerint a vallásosság nem akadály, sőt 30,3% szerint ezek a kérdések függetlenek egymástól. Csak a válaszadók 8,5%-a szerint akadályozza a vallásos világnézet a szocializmus oldalán való elkötelezettséget, 4,8% szerint viszont egyenesen ösztönzője lehet annak. Tehát a vizsgált személyek több mint 80%-a nem lát összefüggést a két dolog között, szerintük fontosabb, hogy a proletárok egységessé „a paradicsom földön történő felépítésében”, mint hogy különböznek „a paradicsom túlvilági megteremtésének” kérdésében.

A megkérdezettek 77,4%-a szerint más emberek megítélésében nem szükséges figyelembe venni a valláshoz való viszonyukat. Csak 13% állítja, hogy a „hívő” ember „jobb a nem hívőnél”, és 1,9%, hogy „rosszabb”. A vizsgált személyek többsége kifejezte azt a meggyőződést, hogy a társadalmi gyakorlatban érvényesül a lelkiismereti és felekezeti szabadság elve.

Az emberek kb. 90%-a, a hívőket is beleértve, kifejezte ama meggyőződését, hogy a világ minden bajának forrása az igazságtalan, kizsákmányoló jellegű társadalmi viszonyokban keresendő. Ilyen állítás az egyház doktrínái között nincs, azt kell tehát mondani, hogy

a megkérdezett hívők a fenti állítást a szocializmus ideológiájából vették át.

Ezekkel az adatokkal a szerző alátámasztottnak tartja azt a tézist, hogy a vallás iránti magatartások nem határozák meg az ideológiai és politikai magatartásokat, ennél fogva lehet valaki materialista, és ugyanakkor a marxista ideológia ellenfele, lehet valaki hívő ember, és ugyanakkor a szocializmus ideológiai és politikai híve. A lengyel feltételek között ezt a tézist a mindennapi gyakorlat igazolja.

A vizsgált személyek túlnyomó többsége tehát helyesli a más világnézetű emberek iránti toleranciát és megbecsülést, a vallásosságnak a politikai magatartástól való különválasztását, a vallás személyes ügyként való kezelését, s az emberek közti megkülönböztetés elvetését a köz- és magánéletben aszerint, hogy a valláshoz való viszonyuk pozitív vagy negatív.

8. A TEMPLOMBA JÁRÁS HELYE A SZABAD IDŐ STRUKTÚRÁJÁBAN

Az ezzel kapcsolatos kérdésre adott válaszokból az derült ki, hogy a templomi szertartásokon való részvétel a vallási kultusz mutatóinak egyike. Megvizsgálták azt is, hogy az olvasási struktúrában milyen helyet tölt be a katolikus sajtó olvasása.

A megkérdettek több mint 50%-a úgy nyilatkozott, hogy a gyári munka után háztartási munkát végez; kb. 10% segít a gyerekeknek a tanulásban, több mint 10% kiegészítő kereső tevékenységet folytat. A megkérdettek többsége a szabad időt úgy tölti, hogy nem lép ki a lakásából. Az értelmiségiek szabad idő eltöltésének struktúrája más, jöllehet ugyancsak elsősorban otthon tartózkodnak: 29,8%-a sajtót, 26,6%-a könyvet olvas, 21,8%-a tévét néz.

A gyári munka utáni szabad időben (hétköznap) a munkások 13,5%-a jár templomba, az értelmiségiek általában nem járnak. Templomi szertartásokon a munkásoknak kb. 65%-a vesz részt. Negyedévenként egyszer jár 9,5%-uk, kétszer 8%-uk, háromszor és annál többször 48,4%-uk. Negyedévenként egyszer sem jár templomba a munkások 21,8%-a. Az értelmiségiek 58%-a jár templomba, ezen belül: negyedévente egyszer 13,7%, kétszer 11,3%, háromszor és annál többször 33,9%, egyszer sem a vizsgált értelmiségiek 34,7%-a.

Ha a vallás iránti magatartást összehasonlítjuk a templomi szertartásokon való részvétellel, akkor kitűnik, hogy a megkérdettek túlnyomó többsége a vallási gyakorlatot azonosítja a templomba járás negyedévenkénti egyszeri vagy többszöri gyakorlásával.

A vallásos lapok olvasottságát Piczkarski egyenként elemzi tanulmányában. A legolvasottabb sajtótermék népszerűsége 9-11% körül van, az értelmiség kevesebbet olvas vallási újságot.

II.

KAWECKI VIZSGÁLATA

1. A HELYSZÍN ÉS MÓDSZER

Az emberek valláshoz való viszonyáról eddig nyert képet jól egészíti ki Z. Kaweckí tanulmánya⁸, amely a kérdést egy másfajta társadalmi környezetben vizsgálja. Az empirikus vizsgálódás céljaira kiválasztott üzem a „Malapanow” kohó, amely az opolei vajdaság területén található.

Az opolei körzet őslakosságán belül a vallással kapcsolatos beállítottság sajátos társadalmi és történelmi körülmények között formálódott. A katolikusá-

⁸ Z. Kaweckí: A lengyel egyházpolitikáról. (Kézirat)

got itt a lengyelség jelképként értelmezték. Eléggé elterjedté vált a „lengyel” és a „katolikus” fogalmak azonosítása, amit S. Czernowski *felekezeti nacionalizmusnak* nevez.

A kohó 831 munkásával kérdőíveket töltettek ki 1973-ban. A kérdőívek névtelenek voltak. A munkások kiválasztása során arra törekedtek, hogy a minta reprezentatív legyen, ezért a válaszadók többsége a kétlaki munkások közül került ki. (A munkások – nemzedékek óta – a környező falvakból járnak be a kohóba dolgozni.)

A kutatás a következő kérdésekre keresett választ; milyen a vizsgált közösség vallásossága? Meghatározza-e, és ha igen, mennyiben határozza meg a magukat hívőnek nevező válaszadók világnézeti beállítottságát? Vajon ez a vallásossági rendszer elég erős-e még ahhoz, hogy szembe szálljon a világi tö-

megkultúra befolyásával? Hogyan megy végbe a vizsgált közösségben a vallási hiedelmek leküzdése és a tudományos világnézet kialakulása?

A vizsgálat azért ígérkezett ezen a területen különösen érdekesnek, mert egyrészt az egyház véleménye szerint a katolicizmushoz való tartozás ezen a vidéken igen erős, másrészt viszont az e körzethez tartozó falvakban meggyorsultak az iparosodás és az urbanizálódás folyamatai. Ez az ellentmondásos folyamat egy oldalról abban nyilvánul meg, hogy a vizsgálatba bevont „parasztmunkások” 90⁰/₁₀-a gyakorló hívőnek tekinti magát, a világ természetére, eredetére, továbbá magára az emberre és a vallásra vonatkozó nézeteik az egyház doktrináinak hatására formálódnak; más oldalról viszont egyre inkább hajlanak a tudományos állítások elfogadására, amint ezt a következő táblázat is jelzi:

A válaszadók viszonya a vallási és a tudományos materialista világnézet bizonyos tartalmaiboz

Az említett állítások közül melyik felel meg, illetve mond ellent az Ön meggyőződésének?	Válaszok megoszlása				
	Megfelel	Ellentmond	Nem tudom	Nincs válasz	Összesen
Vallási dogmák					
1. A világot isten teremtette a semmiből	71,4	6,9	19,7	2,0	100
2. Az emberi lélek halhatatlan	66,1	8,4	21,2	4,3	100
3. Van halálon túli élet, menny, pokol, tisztító tűz	50,4	8,3	36,8	4,5	100
4. Minden ember Ádámtól és Évától származik	47,9	16,9	27,9	4,6	100
5. A rossz alapvető forrása a világon – Ádám és Éva credendő bűnc	38,5	27,9	27,9	5,7	100
Tudományos állítások					
6. A rossz alapvető forrása a világon az ember kizsákmányolására épülő igazságtalan társadalmi viszonyok	72,8	5,4	16,6	5,2	100
7. A terhesség megelőzési eszközök alkalmazása erkölcsös	40,2	37,8	16,0	6,0	100
8. A vallás ellentétes a tudománnyal	33,3	28,3	30,2	8,2	100
9. Az ember a munka révén emelkedett ki a fejlődés folyamán az állatvilágból	26,0	29,0	37,9	7,1	100
10. A jövőben a tudomány megvilágítja a világ eddigi ismeretlen titkait és a vallásra nem lesz szükségük az embereknek	24,5	32,4	35,4	7,7	100

A vallási dogmákra vonatkozó adatokból levonható az a következtetés, hogy a hívők egy jelentős részének tudatában nem minden, hanem csak néhány dogma internalizálódott. Így igen nagy százalékban fogadják el a világ teremtéséről, illetve a lélek halhatatlanságáról szóló dogmákat; jóval kisebb arányban tartják azonban megfelelőnek a halál utáni életről, az ember származásáról és az eredendő bűnről hirdetett dogmákat.

Azt, hogy a természet és az ember világának vallási interpretációja meglehetősen mélyen gyökerezik a válaszadók tudatában, elsősorban az indokolja, hogy a hit véleményük szerint megszüadit az ismeretlennel szembeni félelemtől. Összességében megállapítható, hogy a vallásos világnézet „helyeslési mutatója” annál magasabb, minél racionálisabbnak tűnik az adott dogma a válaszadó számára, minél kevésbé ingatják azt meg számára a modern tudomány eredményei.

Némileg más törvényszerűség határozza meg a válaszadók álláspontját a tudományos-materialista világnézet tartalmát illetően. Itt leggyakrabban azokat a nézeteket ismerik el, melyeknek helyességét a társadalmi gyakorlat alátámasztja, és nem kerülnek éles ellentétbe a vallási alapelvekkel, legritkábban helyeslik azokat az általánosításokat, melyek kifejezetten szemben állnak a vallás alapvető tételeivel.

Így például a társadalmi rossz forrásaira vonatkozó tételet a válaszadók majdnem háromnegyed része⁹ elismeri. Viszont azt a nézetet, mely szerint a jövőben a tudomány feltárja a világ eddig ismeretlen titkait, és a vallásra már nem lesz az embereknek szükségük, vagy azt a nézetet, hogy az ember a munka révén a fejlődés folyamán emelkedett ki az állatvilágból, csak a megkérdőjeleztek negyed része ismeri el.

A vallás és a tudomány kölcsönös viszonyát érintő kérdésre a válaszadók

egyharmada úgy válaszolt, hogy a vallás ellentétes a tudománnyal. A többiek nem támasztották alá ennek az ellentétnek a létezését, vagy bizonytalan álláspontot foglaltak el ebben a kérdésben. Figyelembe véve, hogy ez elsősorban a magukat hívőknek nevező válaszadókra vonatkozik, úgy következtethetünk, hogy tudatukban eléggé erősen meggyökeresedett az úgynevezett kettős igazság elmélete. Ezt a hipotézist alátámasztják az olyan válaszok, melyben a megkérdőzettek azt próbálják indokolni, hogy a tudomány és a vallás között nincs, és nem is lehet ellentét, amennyiben ezeket helyesen interpretálják, vagy pedig azt állítják, hogy a vallás és a tudomány nem kerülhetnek ellentétbe, mivel a valóság különböző területeire vonatkoznak.

2. VALLÁS ÉS NEMZEDÉKEK

Piekarski vizsgálatát bizonyos szempontból jól egészíti ki Kawecki vizsgálatának egyik kérdése, amely nem a szülők, hanem a gyermekek valláshoz való viszonyát firtatja.¹⁰ A kérdésre döntő többségük azt a kívánságát fejezte ki, hogy gyermekeiből gyakorló hívőt kíván nevelni. Ilyen álláspontot foglalt el azoknak a jelentős része is, akik vallási szempontból közömbösek, vagy hitetlennek nevezték magukat, és istentiszteleten csak a nagy egyházi ünnepek alkalmából vesznek részt, vagy kételkednek, relatíve tagadják az alapvető vallási dogmákat.

⁹ Ez az adat is alátámasztja az előző tanulmányban erről tett megállapítást.

¹⁰ Más oldalról Kawecki véleménye az – és ez is adalék Piekarski vizsgálatának eredményeihez –, hogy az ifjabb nemzedék azért is ítéli szülei nemzedékét a sajátjánál vallásosabbnak, mert a szülők arra ösztönzik a gyerekeket, hogy járjanak hittanra, menjenek templomba, és pedagógiai megfontolásból nem beszélnek a gyerekek jelenlétében az esetleges világnézeti jellegű problémákról és kétségekről.

Mint kiderült, azoknak a válaszadóknak az álláspontját nem annyira doktrinális (ti., hogy a gyermekek számára biztosítsák a megváltás lehetőségét), mint inkább gyakorlati hasznossági szempontok motiválják:

1. Itt elsősorban a vallás erkölcsi értékéről vallott meggyőződés funkcionál, az az elképzelés, hogy a vallás (az istentől való félelem aspektusában, mint parancsolatok és tilalmak) megkönnyíti a gyermek erkölcsi nevelését. Ezeknek a válaszadóknak az elképzelése szerint az isten tekintélye mintegy támogathatja a szülők és nevelők tekintélyét; az isten mindenütt megnyilvánuló jelenlétének és mindenhatóságának tudata mintegy fékezésként hatást gyakorolhat a gyermekre ott, ahol nem segít a szülői befolyás.

2. Annak a tudata is funkcionál itt, hogy az ember eltávolodása a hagyomány által megszentelt világnézettől, megnehezíti az együttélést a vallásos környezettel. Ehhez hagyományos érzelmi motívumok is kapcsolódnak; az elődök tisztelete és emlékezés a saját gyermekora, melyben az egyházi és vallási ceremóniák sok és meghatározó élményt nyújtottak.

3. Emellett szólnak végül az élet változásos helyzeteiben gyűjtött tapasztalatok, amelyek arra készítetik a válaszadókat, hogy a vallást a kiegyensúlyozottság és vigasz potenciális forrásának tekintsék, különösen akkor, amikor a

nehéz helyzetben levő egyén nem talált segítséget és vigaszt a legközelebbi környezetben.

Jellemző, hogy bár az erkölcsi-nevelési szempontok legnagyobb jelentőséggel a válaszadók gyermeknevelési álláspontját motiválják, mégis maga az a sztereotípiá, hogy állítólag a vallásnak döntő hatást kell gyakorolni az emberek erkölcsiségére, korántsem annyira elterjedt, mint ahogy azt az egyház hivatalos képviselői hangoztatják. Azt a nézetet, mely szerint a vallásra szükség van ahhoz, hogy az emberek becsületesen élhessenek és cselekedhessenek, a válaszadók 56,1%-a helyesli. Viszont a válaszadók több mint 40%-a annak a véleményének ad kifejezést, hogy a vallás nélkül is becsületesen élhetnek és cselekedhetnek az emberek.

A vallás szerepét hangsúlyozó nézetek az ifjúság erkölcsi nevelését illetően ellentétbe kerülnek a különböző nemzedékek valláshoz való igazi viszonyával. Arra, az oly sok munkánál (különösen az idősebbeknél) megnyilvánuló kívánságra támaszkodva, hogy a gyermekeiket vallásos szellemben neveljék, azt a következtetést lehetne levonni, hogy az ifjabb nemzedékek viszonya a valláshoz pozitívabb, mint az idősebb nemzedékeké. Viszont ebben a kérdésben nem a szülők törekvései döntenek, hanem a társadalmi viszonyok egésze.

Ezt támasztják alá a következő táblázat adatai:

A válaszadók és gyermekeik véleménye az erkölcsről és nevelésről
(N-hez viszonyított arányban)

Javasolt alternatívák tartalma	Válaszadók	
	Válaszadók*	Gyermekek**
	N=456 fő	N=200 fő
A vallás szükséges, hogy az emberek becsületesen élhessenek és cselekedhessenek	59,2	50,5
Az emberek vallás nélkül is becsületesen élhetnek és cselekedhetnek	38,4	48,5
Az ifjúság nevelését a tudományos világnézet alapelveire kell építeni a vallástól függetlenül	19,9	47,5
Az ifjúság nevelését a vallásos világnézet alapelveire kell építeni	57,5	21,5
Az ifjúság nevelésének világnézetileg közömbösnek kell lennie	21,3	29,0

3. VALLÁS ÉS TÁRSADALOM

Kifejezetten világi jellegű a munkások nézete a pap társadalmi-politikai életben betöltött szerepét illetően. A válaszadók döntő többsége azt várja, hogy a „klérus” ne avatkozzék be a politikába, és tevékenységét csak a vallási ügyekre korlátozza. A megkérdezetteknek csak egyharmada ismeri el a pap (mint a vallási kultusz képviselője) jogát az ország társadalmi-politikai életben való aktív részvételre. Ennek a csoportnak a döntő többsége azt kívánja, hogy a papok aktívan kötelezzék el magukat a párt és a kormány politikájának megvalósítása iránt.

A vizsgált munkások értékrendszerét is elsősorban a mindennapi élet szükségletei és nem a vallás alapelvei határozzák meg. Az értékek közül legnagyobb súllyal a következők szerepelnek: a haza (45,7⁰/₀), a tudatos fegyelem (39⁰/₀), az ismeretek és a szakképzettség magas színvonala (41,4⁰/₀). A másik csoportban: a szűkebb család (63,6⁰/₀), az anyagi jólét (53⁰/₀), a pihenésre és szórakozásra szánt szabad idő (33,1⁰/₀).

A vallási értékeket a válaszadók egy-negyede emeli ki és mindössze 10⁰/₀-uk tartja legfontosabbnak. A vallási sze-

mélyiségmodell vonásai közül legnagyobb értékeli az áhítatosságot, mint a kötelező vallásgyakorlatok rendszeres teljesítését (33,7⁰/₀), legkevésbé az egyház iránti engedelmisséget az erkölcs és a társadalmi élet kérdéseiben (20,9⁰/₀).

KÖVETKEZTETÉSEK

A fenti vizsgálatok eredményei alapján megállapítható, hogy a vallás iránti kinyilatkoztatott magatartások nincsenek összhangban a világnézeti meggyőződéssel. Világosan láthatók a vallással kapcsolatos magatartásformák elérései a fiatal és az idősebb nemzedékek között. Az empirikus vizsgálatok során megkérdezett fiatalok kevésbé voltak vallásosak, kevésbé ismerték el az egyház dogmáit, mint szüleik, bár ezen a területen is erősen érezhető az egyház befolyása, ami többek között az ideológiai nevelőmunka hiányosságaira is rámutat.

* A „Válaszadók” a kohó 35 éven felüli munkásait jelöli.

** A „Gyermekek” az ozimeki alapfokú szakiskola, valamint a Gépészeti, Öntőipari Technikum 18 éven aluli olyan tanulóit jelenti, akiknek szülei a kohóban dolgoznak.

A megkérdezettek viszonylag alacsonyán értékelték az egyház és a vallás szerepét a fiatalok nevelésében: az értelmiségiek alacsonyabban, mint a munkások, a fiatalabbak alacsonyabban, mint az idősebbek. (Ez utóbbinak azonban nem mindig pusztán a vallásosság az oka.)

A vallás gyakorlása egyre többeknél pusztán a megszokásból, a hagyományok ápolásából fakad. Ennek bizonyítéka az is, hogy azok között az értékek között, amelyek az emberek számára

fontosak, a vallással, az egyházzal kapcsolatos értékek viszonylag háttérbe szorúlnak.

Az emberek egy része nem vállalja nyíltan a vallásosságot; nagy többségük viszont azon az állásponton van, hogy a vallásos ember se nem jobb, se nem rosszabb ateista embertársainál: világnézeti meggyőződésétől függetlenül egyenrangúan részt vehet a társadalom építésében.

P. Táll Éva

A vállalati vezetésben való részvétel polgári megoldásairól

(A téma szovjet szakirodalmának áttekintése)

A szocialista országokban napirenden vannak az üzemi demokrácia fejlesztésének kérdései. A Szovjetunióban is keresik a korszerű vezetés megvalósításához, a dolgozók szélesebb körű bevonásához vezető megoldásokat, amelyek révén ki lehet elégíteni a növekvő társadalmi, termelési és politikai igényeket. A fejlett tőkésországokban vannak olyan kísérletek, hogy a tőkés üzemekben a dolgozók integrálásával oldják meg a gazdasági és politikai problémákat.

Ha ismerjük a tőkés üzemekben belüli munkás részvételi, beleszólási rendszerek kialakulását és működését, akkor könnyebben megérthetjük a fejlett tőkésországok munkásmozgalmi harcait is, mivel a dolgozóknak a részvételért folytatott küzdelme az osztályharc szerves részévé vált. Ennek jelentőségét a szovjet társadalomtudományi kutatások hamar felismerték, és a dolgozóknak a vállalatvezetésben való részvétele polgári megoldásaival súlyuknak megfelelően foglalkoztak.

A szovjet kutatók érdeklődése különösen a hatvanas évek második felében kezdett megelevenedni, ekkor ugyanis, elsősorban Nyugat-Európában a politikai és társadalmi küzdelmek fontos elemévé vált a dolgozók harca a vezetésben való részvételért. A szovjet irodalom egyöntetűen a burzsoázia és a mun-

kásosztály közötti *osztályharc egyik fontos kérdéseként* kezeli „a dolgozók részvétele a kapitalista vállalatok vezetésében” témakört.

E téma szempontjából a továbbiakban röviden ismertetünk néhány fontosabb megállapítást, eredményt a szovjet szakirodalomból.

A korábbi szovjet irodalom a tőkés vállalkozásokon belüli részvételi problémákat elsősorban különböző ideológiai maszkokban jelentkező burzsoá manipulációként kezelte, amely a munkások integrációját célzó polgári törekvések egyik jellemző eszköze volt. Az ötvenes években ez a megítélés – bár más tendenciák is mutatkoztak – lényegében helyesnek bizonyult. A hatvanas években a szovjet irodalom változatlanul fenntartotta a manipulációs lehetőségeket és az integrációs hatásokat, de a dolgozók részvételi kérdéseit objektív jelenségeként értékelte, amely intézményesítve fennáll és hat a tőkésországokban, és ezzel számolnia kell a munkásmozgalomnak is. A részvétel kérdése az osztályharc elemévé vált, amely megfelelő elemzés és értékelés mellett a szocializmusért küzdő erők kezében hatóságos fegyverré is válhat. A szovjet irodalom nemcsak a dolgozóknak a vezetésben való részvételéről, hanem az ezért folyó harcáról is beszél. Ezzel azt jelzi, hogy tőkés körülmények között a

dolgozók reális, valóságos részvétele nem valósulhat meg, de bizonyos lehetőségei azért mégis vannak.

A szovjet társadalomtudomány a részvétel kérdését sohasem kezeli üzemen belüli, pusztán termelési tényezőnek, illetve csupán korszerű irányítási eszköznek, hanem mindig szélesebb társadalmi-politikai vetületekben értelmezi. A kutatók az adott témát sokoldalúan közelítik meg, más-más szempontból indulnak ki, de mindig hangsúlyozzák a részvétel társadalmi-gazdasági meghatározottságát, politikai feltételeit és lehetséges politikai hatásait is.

A szovjet irodalom a dolgozóknak a vezetésben való részvételét kapitalista körülmények között *elméletileg Leninnek a munkásellenőrzéssel kapcsolatos gondolatai alapján értelmezi*. V. A. Vinogradov: *A munkásellenőrzés lenini gondolata a gyakorlatban* című könyvében¹ a lenini életműből kiemeli a kapitalista körülmények között, a forradalmi átalakulás idején, illetve a szocialista építés időszakában végbemenő munkásellenőrzésre vonatkozó gondolatokat. A kapitalista körülmények közötti helyzet megítélésekor a szerző abból a lenini gondolatból indul ki, hogy a szocializmusért folytatott agitációt át kell alakítani az absztraktból, az általánosból konkréttá és gyakorlativá. Ha a szocializmus nem valósítható meg közvetlenül és egyszerre, akkor átmeneti eszközöket is fel kell használni. Ezek közé tartozik a termelés és az elosztás feletti munkásellenőrzés követelése is. A munkásellenőrzés elemeit a munkásmozgalom kényszerítette ki a burzsoáziától, s ezt már Lenin is jelentős reformként értékelte. A munkásosztály „kényszeríti az önkényuralmat arra, hogy számoljon vele és engedményeket tegyen neki, amelyek ugyan sohasem őszinték, mindig felemásak, gyakran teljesen hazugok és látszólagosak, amelyeket rendszerint számos, többé-kevésbé ügyesen leplezett csapdával raknak körül, de mégiscsak

korszakot alkotó engedmények, reformok”.² Az orosz forradalom idején Lenin utalt a munkásellenőrzés lehetőségeire a munkásellenőrzésről szóló rendelet tervezetében. „A munkásellenőrzést, amelyet a tőkések már számos konfliktusban elismertek, jól meggondolt és fokozatos, de minden halogatás nélkül foganatosított intézkedésekkel odáig kell fejleszteni, hogy a javak termelését és elosztását teljesen a munkások szabályozzák.”³ A reformok és a munkásellenőrzés kétoldalúságát kapitalista körülmények között a szovjet irodalom, Lenin nyomán, mindig hangsúlyozza, mert az eredmények mellett az integráló politika eszközzé is válhat.

Vinogradov egy későbbi cikkében a nyugat-európai részvételi rendszereket már konkrétan a munkásellenőrzés oldaláról vizsgálja.⁴ Megállapítja, hogy „A bolsevik párt a munkásellenőrzést úgy tekintette, mint a munkásoknak a burzsoázia ellen folytatott általános politikai és gazdasági harcának szerves részét”, s a forradalmi erők számára az állammonopolista kapitalizmusban „a munkásellenőrzés lenini eszméje az osztályharc fontos tényezője”. A gazdaság és a termelés demokratikus ellenőrzésének követelése ma is a szocializmusért folyó átfogó harc része. „A termelés feletti demokratikus ellenőrzés nemcsak aktuális, de igen bonyolult elméleti és gyakorlati feladat is, amely a munkásmozgalom számára sok új problémát vet fel. Ezek közül az egyik legfontosabb kérdés az, hogy a szakszervezetek és a dolgozók képviselői szervei milyen for-

¹ V. A. Vinogradov: Leninszkije idej rabcsevo kontrolja v gyejstsvii. Nauka, Moszkva 1969.

² Lenin Összes Művei, 7. köt. Kossuth Könyvkiadó 1965. 298. old.

³ Lenin Összes Művei, 31. köt. 445. old. (oroszul)

⁴ V. A. Vinogradov: Leninszkije idej rabcsevo kontrolja szvodnya. Mirovaja Ekonomika i Mezdunarodnije otnosenija, 1970., 7. szám.

mában és milyen határok között vegyennek részt a kapitalista vállalatok igazgatásában.” Erre a kérdésre nem lehet univerzális választ adni, ez az egyes tőkésországok helyzetétől, belső erőviszonyaitól függ. A cikk utal a francia, olasz, angol, nyugatnémet részvételi rendszerekre, a részvételért folyó harcot pedig a lenini munkáellenőrzési gondolat mai megvalósítási törekvéseiként értékeli.

A szovjet kutatás konkrétan feltárta az egyes országok részvételi rendszerének és intézményeinek kialakulási folyamatát. Leírta működésük jellemzőit, amelyek ismeretében már folyhat az általánosító, elméleti munka. A V. A. Vinogradov szerkesztésében megjelent kötet konkrét helyzeteket mutat be. Már a könyv címe is jelzi az értékelést: *Az osztálybarc fontos területe. A nyugat-európai országok dolgozóinak mozgalmi a vállalatok demokratikus ellenőrzéséért.*⁵ A kötet önálló fejezetenként ismerteti az egyes tőkésországokban a részvétel formái és intézményei kialakulásának történetét, s ezt a folyamatot belhelyezi az egyes országok fejlődésének egészébe. Az egyes fejezetek szerzői, akik eltérő részletességgel mutatják be a francia, az olasz, az angol, a nyugatnémet, az osztrák, a svéd munkáellenőrzés, a vezetésben való részvétel változatos formáit, elsősorban a munkásmozgalom oldaláról elemeznek, de sok egyéb tényezőt is figyelembe vesznek. Az elemzéseket a munkáellenőrzés említett koncepciója fogja egybe. A munkásmozgalomban a részvételért folytatott harcot a munkáellenőrzés megvalósításáért vívott harc kezdetleges formájának tekintik, amely még csak a demokratikus ellenőrzés megteremtéséért lép fel. Ez a küzdelem azonban csak az egységes antimonopolista harcban kapja meg helyét és jelentőségét. Vinogradov összefoglaló zárszava a részvétel veszélyeire is figyelmeztet: a részvételért vívott harc egyben ideológiai küzdelem is,

hiszen a dolgozók részvételén keresztül a burzsoázia az érdekegyeztetést, az osztályegyütműködést szorgalmazza. Ezért a kutatásoknak sem csak a kialakult intézményesített lehetőségek feltárásával kell foglalkozniuk, hanem meg kell azt is vizsgálniuk, hogy ezek a rendszerek az adott erőviszonyoktól függően képesek-e a dolgozók érdekeit szolgálni.

Egyes önálló kötetek még részletesebben foglalkoznak egy-egy ország részvételi problémáival. *Lobanov* az NSZK ilyen jellegű intézményrendszerét, a működésével kapcsolatos küzdelmeket elemzi, de egyben utal az itteni integrációs veszélyekre is. „A szakszervezetek integrációja a kapitalista rendszerbe, az osztályegyütműködés eszköze” – írja *A dolgozók és a szakszervezetek harca az NSZK-ban a vállalati vezetésben való részvételért* című könyvében.⁶ *Csernov* is *Az NSZK szakszervezetei és harca a dolgozók érdekeiért* című könyvében⁷, amely a hatvanas évek elejének küzdelmeit elemzi, a munkásmozgalom oldaláról közelíti meg ezt a témakört. Hasonló jellegű *Belov: Az olasz szakszervezetek harca a dolgozók érdekeiért* című műve.⁸ *A mai kapitalizmus és a munkásosztály: antimarkista nézetek kritikája*⁹ című kötetben, *Diligenszkij* a munkásmozgalom oldaláról elemzi a részvételhez is kapcsolódó polgári nézeteket.

⁵ Vazsnoje napravlenije klasszovoj borbi. Dvizsenijija trudjasihszja kapitalisztjicseszkij sztran Zapadnoj Evropi za demokratsjeszkij kontrol nad proizvodstvom. Nauka, Moszkva 1970.

⁶ Lobanov: Borba trudjasihszja i profszajuzov FRG za ucsasztije v upravlenijii proizvodstvom. Nauka, Moszkva 1973., 39. old.

⁷ Csernov: Profszojuzi FRG i borba za intjereszi trudjasihszja. ONM v pervoj polovine 60-h godov. Nauka, Moszkva 1975

⁸ Belov: Italjanszkij profszojuzi v borbe za intjereszi trudjasihszja. Nauka, Moszkva 1975.

⁹ Szovremennij kapitalizm i rabocsij klassz: kritjika antimarkszisztjkih koncepcij. Mislj, Moszkva 1976.

A szovjet irodalomban a részvétel kérdésének gazdag jogi megközelítése is van. A munkakapcsolatok, a tőkés-munkás viszony jogi szabályozása, amely a részvételt biztosító képviselői intézmények funkcionálásának módjait is meghatározza, nagy hangsúlyt kapott a polgári irodalomban. A szovjet kutatók is a munkajog részének tekintik a részvételt biztosító rendelkezéseket, s széles körben foglalkoznak a tőkésországok munkajoga, a szociális törvényhozás fejlődésével.

Dogadov: *A munka jogi szabályozása a kapitalizmusban* című munkája¹⁰ értelmezte a munka polgári jogszabályozását. Baglaj és Uszenyin: *A dolgozók kizsákmányolása erősítésének jogi eszközei a tőkésországokban* című könyv¹¹ a burzsoá szabályozások osztály jellegét hangsúlyozza. A legújabb polgári munkatörvényhozás tendenciáit értékeli Kiszelev: *A mai kapitalizmus és munkatörvényhozás* című műve.¹² Kiszelev és Moszenszkij könyve pedig a munkaviszonyok szabályozásának polgári elméleteivel foglalkozik,¹³ amelyek azt bizonygatják, hogy a szabályozás az érdekek összehangolásához vezetve a kapitalizmus változását eredményezik, viszont ezek arra hivatottak, hogy a tőkés rendszer stabilitását szolgálják.

Az egyes országok munkatörvényhozáásával önálló kötetek foglalkoznak. Az osztályegyüttműködést szolgáló francia törvényekről ír Gincburg: *Új francia törvény az „osztályegyüttműködésről”* címmel.¹⁴ Domorickaja munkája már az egész francia szociális törvényhozást történeti fejlődésében tekinti át.¹⁵ Magában foglalja a kollektív szerződés, a munkaidő, a szabadság, a pihenőnap, a személyzeti képviselők, az üzemi bizottságok, az érdekeltség, a szakképzés, a szociális juttatások törvényes szabályozásának kialakulását, fejlődését. A szociális törvényhozás fejlődésének periódusait is meghatározza, amelyek szoros kapcsolatban állnak a francia osztály-erőviszonyok változásaival.

Elemzéseinek az az elméleti alapja, hogy a szociális törvényhozás a kapitalizmus fejlődésének és az osztályharc erősödésének a következménye. Ugyancsak egy ország, Anglia sajátos szociális törvényhozási rendszerét elemzi Kalenszkij munkája, *Anglia szociális törvényhozása* címmel.¹⁶ Ezekon kívül olvashatunk elemzéseket a nemzetközi munkaügyi szabályozás problémáiról¹⁷, továbbá a tőkés vállalatoknál a kollektív tárgyalások helyzetéről¹⁸.

A körülhatároltabb, konkrétabb feladatok mellett átfogó igényű munkákat is találunk. Ezek közé tartozik Uszenyin: *Reformizmus és a polgári szociális törvényhozás* című munkája.¹⁹ Uszenyin a tőkés társadalomban bekövetkezett reformokat, valamint ezek szerepét értékeli a munkásmozgalom, a demokratikus és szociális átalakulás szempontjából. E reformok fontos része a szociális törvényhozás, amelyre a burzsoá-

¹⁰ V. M. Dogadov: *Pravovoe regulirovanije truda pri kapitalizme*. Goszjurizdat, Moszkva 1959.

¹¹ Baglaj-Uszenyin: *Pravovije metodi uszilenija ekszpluatacija trudjasihszja v sztrana h kapitala*. Moszkva 1964.

¹² Kiszelev: *Szovremennij kapitalizm i trudovoe zakonodatjelsztvo*. Nauka, Moszkva 1971.

¹³ Kiszelev-Moszenszkij: *A munka polgári elméleti a monopóliumok szolgálatában. Burzsoaznije teorii truda na szluzsbe monopolii*. Müszl, Moszkva 1975.

¹⁴ Gincburg: *Novij francuszkaj zakon „o klasszovom szotrudnyicsesztve”*. Izdatjelsztvo AN-SZSZSR. Moszkva 1960.

¹⁵ Domorickaja: *Franciaország szociális törvényhozása. Szocialnoje zakonodatjelsztvo Francii*. Nauka, Moszkva 1975.

¹⁶ *Szocialnoje zakonodatjelsztvo Anglii*. Nauka, Moszkva 1968.

¹⁷ Ivanov: *Problemi mezsduarodnovo regulirovanija truda*. Nauka, Moszkva 1964.

¹⁸ Zsarkov-Maszerszkaja-Uszenyin: *Rabocsij kollektiv i kollektivnije dogovori na szovremennom kapitalisztjicseszkom predpriyatijü*. Moszkva 1972.

¹⁹ Uszenyin: *Reformizm i burzsuaznoje szocialnoje zakonodatjelsztvo*. Nauka, Moszkva 1967.

zia a dolgozók követelései hatására fokozatosan rákényszerült. A reformokhoz a burzsoázia megnyerte a reformista munkásmozgalom támogatását, illetve a burzsoázia támogatta a szociáldemokráciának azokat a reformtörekvéseit, amelyek a kapitalista rendszert nem veszélyeztették. Az ilyen törekvésekhez aztán a munkásmozgalom jobbszárnya komoly perspektivikus változásokat kapcsolt.

A szociális törvényhozás – ezen belül a részvétel – konkrét kérdéseinek megítéléséhez az elvi alap a reformok és a szocialista követelmények, a reform és forradalom viszonyának tisztázása. A szerző hangsúlyozza, hogy a forradalmi munkásmozgalomnak ki kell használnia a burzsoá demokrácia minden lehetőségét. Ezt a gondolatot egyébként – mint ahogyan Uszenyin hangsúlyozza – a Kommunista Internacionálé VII. kongresszusa emelte ki. A polgári szociális törvényhozás eredményei a munkásmozgalom vívmányainak is tekinthetők. Viszont ezeket nem szabad túlértékelni, mint ahogyan azt a szociáldemokrácia s egyes polgári teoretikusok teszik.

A szociális törvényhozáson belül a szerző részletesen foglalkozik a részvétel kérdéseivel. Felhívja a figyelmet arra, hogy a dolgozók üzemi képviselői, részvételi rendszere (munkástanács, üzemi tanács, üzemi bizottság) történetileg a forradalmi fellendülések idején a reformista szakszervezetek, a megalkuvó pártvezetések, valamint a dolgozók helyi követelései közötti ellentmondások megoldásaként született. Ezek a helyi szervek jobban képviselték a dolgozók érdekeit. Megfogalmazása szerint „az üzemi munkaképviselői szervek a gyakorlatban a proletártömegek alapvető szervezeti formái”. Tevékenységük különösen ott jelentős, ahol a szakszervezeti mozgalom szétaprózódott. A könyv részletesen foglalkozik a részvétel és a szakszervezeti tevékenység reformista koncepcióival. Végül felveti azt, hogy a részvétel kérdése a kapitalizmusban

nem korlátozódhat csak az üzemekre, hiszen ez nemcsak üzemi gond, hanem egyben általános társadalmi probléma is.

A szovjet társadalomtudományi kutatások egyik kiemelt kérdése az utóbbi időszakban a *korszzerű vezetés*, a vállalatvezetés, s általában a *vezetéstudomány*. Ennek keretében sok munka foglalkozik a kapitalista országok vezetéstudományi elméleteivel, gyakorlati megvalósításukkal, s közöttük a *vezetés elemeként is számon tartott üzemi részvételi problémákkal*.

A polgári vezetés- és szervezéstudomány kialakulását, fejlődését és főbb irányzatait ismerteti, bírálja D. Gvisiani: *Szervezés és irányítás. A polgári elméletek kritikai elemzése* című könyve.²⁰ A mű egyben felveti a szocialista szervezés- és vezetéstudomány feladatait is. Az irányítás-szervezés kérdéseit komplex módon, szociológiai aspektusból is elemzi. A szerző hangsúlyozza a tőkés irányítás kettős jellegét úgy, hogy egyszerre fejezi ki az általános törvényszerűségeket és a kapitalizmus ellentmondásait (minden kapitalista irányítási rendszer a dolgozók kizsákmányolási formája is). Elsősorban az amerikai irányzatokat vizsgálja, a részvétel kérdéseivel keveset foglalkozik, mivel itt alig merül fel a dolgozók részvételének kérdése. Kiemeljük Mary Parker Follett munkásságát, aki az amerikai irodalomban az emberi kapcsolatok iskolájának előfutáraként az elsők között vetette fel a dolgozók részvételének fontosságát az irányítás minden szintjén. S Follett javasolta az integrációs megoldásokat is. Ez a jelentős mű 1970-ben jelent meg. A könyv a fenti címmel magyar kiadásban is olvasható.

A vezetési rendszerek leírásával foglalkozik Modin: *A vállalatvezetés szervezete a kapitalista cégeknél. Nyugat-*

²⁰ Kossuth Könyvkiadó, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Bp., 1972.

Európa című könyve.²¹ A szovjet vezetéstudományi intézetben készült *Berkovics: A vállalatvezetés tudományának kialakulása* című tanulmánya.²² Egy szerzői kollektíva írta *A menedzsment elméletének és gyakorlatának kritikai elemzése* című könyvet.²³ A szovjet irodalom a burzsoá vezetési és szervezési elméleteket és gyakorlatot Lenin alapján, az említett kettősség alapján elemzi és értékeli.

A vezetéstudomány igényeit veszi figyelembe *V. I. Maszlov* tanulmánya,²⁴ amely a munkások, a dolgozók vezetésben való részvételének lehetőségeit vizsgálja a kapitalizmusban. Maszlov abból indul ki, hogy a tőkésországokban a munkásosztály osztályharcának egyik fontos eleme a gazdaság demokratizálásaért folytatott harc, amellyel a monopóliumok hatalmát is lehet korlátozni. Ezen a területen fontos szerepe lehet a dolgozók részvételének, a részvétel szélesítéséért folytatott küzdelemnek. A termelési eszközök magántulajdona a dolgozók teljes és reális részvételét ugyan kizárja, de az üzemi képviselői intézmények mégis reális hatalomként lépnek fel a tőkével szemben. A részvételt bizonyos területeken a vállalatvezetés is sürgeti.

A szerző a továbbiakban a részvétel fogalmát értelmezi úgy, hogy azt a vállalat egészének működéséből vezeti le. A tanulmány szerint a vállalat lényegében termelési eszközök és emberek együttese, olyan szervezet, amelyben különböző rendszerek működnek. A szerző arról ír, hogy a vállalat irányítása lényegében három rendszer irányításából áll: 1. a termelési eszközök rendszeréből; 2. az ember-gép rendszerből; 3. az ember-kollektíva rendszeréből. (72. old.)

A *termelési eszközök rendszere* a termelési eszközök, a gépek működtetésének, a működés céljának, rendjének meghatározását jelenti. Kapitalista körülmények között ez a rendszer csak a tulajdonosok és a szakemberek közremű-

ködésén alapszik. A tőkés nem lenne tőkés, ha nem dönthetne az üzem alapításáról, beruházásáról, felújításáról, a termékek megváltoztatásáról, a nyereségről, a profit lehetőségeiről. A termelési eszközök rendszerének irányításában a dolgozók reális részvétele a magántulajdon létéből következően nem lehetséges. A tőkés vállalatvezetés ezen a területen felhasználja a dolgozók kizárásával a legmodernebb tudományos eredményeket, modellezési eljárásokat stb.

A második irányítási rendszerben, az *ember-gép rendszerben* elsősorban a munka tőkés racionalitásának megteremtését szorgalmazzák. Ennek feladata lényegében a munkamegosztás fejlesztése és szervezése, a termelési folyamatok egészének racionalizálása. Ebbe a rendszerbe már a dolgozók is beleszólhatnak, s közvetlen munkahelyi szinten részt vehetnek irányításában is. A gépek igazítása az emberhez, a gépek racionális kihasználása, a jobb szervezés, a tartalékok kihasználása a dolgozók tapasztalataira, javaslataira épül, s ez már a tőkés vezetés érdeke is. Ezen a területen a részvételt még gazdasági eszközökkel is szorgalmazzák, jutalmazzák az ötleteket. Ez a közvetlen munkahelyi részvétel, formális és informális módon, szolgálhatja a dolgozók bizonyos érdekeit is, de végső soron a tőkés vállalat jobb funkcionálását segíti. Ez az üzemi-műhelyi részvétel nem intézményesített formában, az ember-gép rendszer racionalizálása terén az Egyesült Államokban

²¹ Modin: Organizacija upravljenija proizvodstvom v kapitaliszcijicseszkijh firmah. Opit Zapadnoj Evropi. Ekonomika, Moszkva 1971.

²² Berkovics: Formirovanije nauki upravlenija proizvodstvom. Nauka, Moszkva 1973.

²³ Kritycseszkij analiz teorij i praktycszi menedzsmenta. Progressz, Moszkva 1976.

²⁴ Maszlov: A dolgozók harca a tőkés vállalatok vezetésében való részvételért. Maszlov: Borba trudjasihszja za ucshsztije v upravlenijje kapitaliszcijicseszkom predprijatijem. Rabocsij klassz i szovremennij mir, 1974. 1. szám.

ért el jelentős eredményeket. Az Egyesült Államokban 1000 foglalkoztatottra átlag 240 racionálási javaslat jut, míg az NSZK-ban csak 22. (74. old.)

Az ember-kollektíva rendszer irányítása a termelés résztvevői közötti viszony irányítását jelenti. Ez az irányítás a jó munkahelyi légkör megjavításának problémáival, a konfliktusok kiiktatásával foglalkozik. Felhasználja a pszichológia, a szociológia eszközeit, és ezen a területen, a dolgozók önálló üzemi intézményin keresztül is lehetőség nyílik a dolgozók részvételére. Bizonyos területek irányítását egészében elvégezhetik a dolgozók szervezetei. A vezetés itt elsősorban a konfliktusmentes együttműködést szorgalmazza.

A részvétel teljes, reális megvalósítása az osztályantagonizmus miatt nem lehetséges, ezért csak kompromisszumok jöhetnek létre. A burzsoázia arra törekszik, hogy kizárja a termelési eszközök rendszerének irányításából a dolgozókat, ugyanakkor viszont a lehetőségekhez mérten bevonja a másik két rendszer vezetésébe. Ezzel a részvétel biztosításának látszatát kelti. A munkások megtudják és meg is akarják oldani a részvételből fakadó problémákat, részvételük azonban minden területen csak akkor lesz hatásos, ha a határozatok a vállalkozókra nézve is kötelezőek. Ehhez viszont olyan törvényekre van szükség, amelyek a munkásmozgalom követeléseire biztosítják a részvételt. A fejlett tőkésországokban vannak olyan törvények, amelyek meghatározzák a részvétel különböző formáit. Jelenleg a munkásmozgalomnak az a feladata, hogy ezt kiterjessze az alapvető rendszer, a termelőeszközök rendszerének irányítására is. Ez a harc önmagában nem, hanem csak az általános antimonopolista harc részeként lehet eredményes. Maszlov változt koncepcióját az újabb szovjet irodalom általában elfogadja.

Befejezésül a részvétel általános igényű, átfogó elemzési közül két művet

emelnék ki. Az egyik V. I. Uszenyin 1968-ban megjelent könyve, amelynek témája a tőkés-munkás viszony változásai²⁵. A tőkés-munkás viszonyban jelentős módosulások mentek végbe a Nagy Októberi Szocialista Forradalom, a szocialista világrendszer kialakulása, a tőkés válság erősödése, a munkásmozgalom megnövekedett hatásának következtében. A burzsoázia olyan megoldásokkal kísérletezett, amelyekkel megpróbálta befolyásolni ezt a viszonyt, így a polgári ideológusok és reformista politikusok nem az osztályellentétéről, hanem a szociális partnerség erősödéséről kezdtek beszélni. A szerző a szociális partnerség elméletét, gyakorlati törekvéseit, a munkásmozgalom ezzel kapcsolatos küzdelmeit vizsgálja, s arra kíván választ adni, hogy a fejlett tőkésországokban a tőkés-munkás viszony szabályozása a szociális partnerség erősödéséhez vezet-e, vagy pedig osztályharchoz.

A szociális partnerség megteremtésére irányuló korábbi eredetű polgári kísérleteket a szerző két csoportra, az individuális és a kollektív jellegű kapcsolatteremtés kísérleteire osztotta. Az individuális törekvések a tulajdonos, illetve a vezetés és az egyes munkások viszonyának ápolására, míg a kollektív jellegű törekvések a tőkések és a munkások közötti szervezeti viszonyra vonatkoznak.

A szociális partnerség individuális jellegű törekvései közül a szerző foglalkozik a paternalizmussal, a személyes-jogi kapcsolatok elméletével, az emberi kapcsolatok tanával, a haszonban való részvétel koncepciójával és annak gyakorlati kísérleteivel. Itt jegyeznék meg, hogy a szovjet irodalom a *human relations*, az emberi kapcsolatok polgári elméletével részletesen foglalkozik. 1970-ben jelent meg *Bogomolova: Az „emberi kapcsolatok” doktrínája – a*

²⁵ Uszenyin: Szocialnoje partnersztvo ili klasszovaja borba? Nauka, Moszkva 1968.

monopóliumok ideológiai fegyvere című műve,²⁶ majd 1971-ben *Vilhovcsenko „Human relations”*, *Egy polgári szociológiai elmélet bírálatához* című munkája²⁷, amely 1974-ben magyarul is megjelent.

A szociális partnerség *kollektivista* koncepcióinak gyakorlati megvalósítását a gazdaság és a politika területén is vizsgálhatjuk. A gazdasági szférában a szakszervezetek és az üzemi képviselői intézmények tevékenységéről van szó. A munkásképviselői intézmények központi kérdése a részvétel, amelynek jelentős szerepe van a partnerség gondolatának elterjesztésében. A részvétel fogalmát a szerző pontosan nem fogalmazza meg, de megjelöli azok gyökereit: „A gazdaság demokratikus ellenőrzésével és a munkásoknak a vállalat vezetésében való részvételével kapcsolatos jelszó történeti kapcsolatban van a munkáellenőrzés megteremtésének gondolatával, amelyet Lenin vetett fel a szocialista forradalom előkészítése idején.”

A tőkés vállalatoknál a részvétel két formáját különbözteti meg. Az egyik esetben a dolgozók képviselőinek bizonyos jogi vonatkozásban csak a vezetéssel van kapcsolatuk, a másik esetben pedig ezek a képviselők részt is vehetnek a vezetés döntéseinek meghozatalában. Mindkét formát példákkal illusztrálja.

A könyv második része a munkakapcsolatok polgári szabályozásával foglalkozik. Ebben a szabályozásban egyre növekvő szerepet kap a burzsoá állam; egyre erősödik az állam szociális tevékenysége. A szociális partnerek korábbi autonómiája is jelentősen csökkent, a felek közötti kapcsolatok szabályozása különböző formákat öltött. Uszenyin három ilyen jellemző szabályozási formát különböztet meg: 1. Nyugat-Európa és Japán, ahol a munkakapcsolatokat, a tőkés–munkás viszonyt állami törvények szabályozzák; 2. Anglia, Egyesült Államok, Kanada, ahol a közvetlen kol-

lektív tárgyalások a meghatározóak; 3. Ausztrália, Új-Zéland, ahol a döntőbíráskodás rendszere kapott meghatározó szerepet. Ez a nagy polgári irodalom feldolgozásán és széles körű ismereteken alapuló érdekes beosztás szerintünk vitatható, hiszen például az ausztrál döntőbírói rendszert is törvények szabályozzák; az angol közvetlen kollektív tárgyalások rendszerét is részletezett állami előírások szabályozzák, míg a japán szisztéma hagyományai miatt teljesen elüt az európaítól.

A felsorolt típusok közül részletesebben csak a kollektív tárgyalásokkal mint a munkaviszonyok szabályozásának egyik módszerével foglalkozik. Ebben a kiemelésben minden bizonnyal igaz van a szerzőnek, mert a törvényekkel intézményesített nyugat-európai megoldásokban – nemcsak Angliában, hanem mássutt is – egyre fontosabb szerepet tulajdonítanak a közvetlen kollektív tárgyalásoknak és szerződéseknél.

A könyv még a részvétel és a szakszervezeti jogok körüli osztályharc kérdéscível is foglalkozik.

Végső következtetése az, hogy a szociális partnerségre való polgári törekvés, amelynek fő kérdése a tőkés–munkás viszony szabályozása, ma politikai realitás, az osztályharc egyik fontos területe. Az antagonizmusok miatt nem eredményezhet társadalmi békét, de alkalmas a konfliktusok csökkentésére, s a részvételi lehetőségekkel az osztályharc részeként a szocialista forradalom győzelméig is a dolgozók pozíciói javára lehet változásokat elérni a tőkés–munkás viszonyban.

E téma legújabb átfogó feldolgozása *V. M. Csuguenko: Vállalat, demokrá-*

²⁶ Bogomolova: Doktrina „cselovecseszkij ot-nosenyij” – ideologicseszkoje oruzsenije monopoli. Miszt, Moszkva 1970.

²⁷ Kossuth Könyvkiadó, (Vilhovcsenko munkájának részletes ismertetését lásd az *Elmélet és politika* c. információs szemle 1974. 3. számában.)

cia, ideológiai harc („Az ipari demokrácia” burzsoá koncepciójának kritikai elemzése) című műve.²⁸

Csuguenko az ipari demokrácia koncepció keretén belül vizsgálja a részvétel problémáját. A szerző szerint „az ipari demokrácia koncepciója” egyike a forradalmi munkásmozgalom és a szocializmus alapvető ideológiai-teoretikus és társadalmi antikommunista alternatíváinak. A polgári szociológia az üzemen belüli intézményrendszert nevezi ipari demokráciának, amelyet elválaszt a társadalmi-gazdasági meghatározó tényezőktől, s elsősorban az ipari demokrácia kereteinek normatív-jogi leírásával, a szervezeti struktúrák elemzésével foglalkozik. A könyv írója figyelmeztet arra, hogy az ipari demokrácia koncepciót nemcsak a burzsoázia alkalmazza integráló céljai érdekében, nemcsak a polgári elméletek és a revizionista koncepciók, hanem a szélsőbaloldali nézetek is felvetik. Ez utóbbiak sajátos öngazgatási koncepcióikat állítják szembe az ún. „bürokratikus” szocializmussal.

A szerző történeti elemzés során kísérli meg röviden bemutatni az ipari demokrácia központi kérdésének, a részvétel fejlődésének folyamatát. A részvétel értelmezésénél lényegében Maszlov már idézett álláspontját fogadja el. Ismerteti a részvétel kialakulásának főbb történeti periódusait, s megállapítja, hogy ez a kérdés az ipari demokrácia koncepciójába burkolva a hatvanas évek második felében vált fontossá. „Ily módon a vállalatok vezetésében való részvételért fellépő mozgalom minden tőkésországban az osztályharc egyik fontos kérdésévé vált, olyan követeléssé, amely körül, élén a munkásosztállyal, az összes antimonopolista és demokratikus erő tömörülhet.”

A könyv további, nagyobbik részében az ipari demokrácia koncepciójának kialakulásával foglalkozik. Hatalmas polgári irodalom feldolgozása alapján

ideológiatörténeti elemzést végez. Megállapítja, hogy a hatvanas évek végén, a hetvenes évek elején a megsokszorozódott polgári irodalom is jelezte az ipari demokrácia koncepció általánossá válását, s ezt a szerző „a szocializmus sikereire és a tőkésországok osztályharcának növekedésére való reakcióként” értékeli.

Az ipari demokrácia koncepció előfutárai között említi az anarcho-szindikalizmust, Schmöller, Durkheim, Pareto nézeteit. Ide sorolja a polgári ipari szociológia elődjének tekintett taylorizmust, majd a human relations iskola törekvéseit is. A szerző szerint ide tartozik a II. világháború után megerősödött polgári iparszociológia is, amely a kapitalizmus apológétájaként javasolta a részvétel erősítését, mivel ezzel mindenfajta konfliktus gyöngíthető. A részvétel forrásainál azonban – véleményem szerint – kimaradtak a munkásmozgalom követelései, a munkásellenőrzés problémái. Igaz, a szerző elsősorban a burzsoá koncepciókkal és törekvésekkel foglalkozik.

Az ipari demokrácia elméletének szociális szerepét és ideológiai funkcióit elsősorban az alapvető ellentétek intézményesítésében jelöli meg. A részvételnek ezt az intézményesítő, kanalizáló szerepét jelentős polgári szociológiai irányzat sürgeti (Dahrendorf, Bendix, Blay, Duverger, Lipset), de ezt szolgálta hatásosan Parsons normatív funkcionálizmusa is. Az intézményesítési iskola szerint a továbblépésben igen jelentős szerepe van a dolgozók kultúrájának, hiszen amikor a munkások kultúrájáról van szó, akkor nemcsak a képzésükről beszélnek, hanem a tőkés társadalomba való integrálódásuk fokáról is.

Ebbe a kérdéskörbe tartozó koncepció a szociális partnerség ideológiája is, amelyet a szerző a polgári és a jobböl-

²⁸ Csuguenko: *Proizvodstvo, demokratyija, ideologicseskaja borba*. (Krityicseskij analiz burzsuaznoj koncepcii – industrialnoj demokratyii) Miszt, Moszkva 1976.

dali revizionista nézetek konglomerátumának nevez. Ez a nézet az ellentétek és a kooperáció dialektikájára hivatkozik, amely egy bizonyos érdekközösség mellett befér az intézményesített keretekbe. Kapitalista körülmények között azonban az ellentétek antagonizmusa ezt az elképzelést illúzióvá és félrevezetővé teszi.

Befejezésül a könyv a tőkésországok kommunista pártjainak a hetvenes évek elején született közvetlen vagy közvetett állásfoglalásait ismerteti, amelyek a részvétellel kapcsolatosak. Utal e harc lehetséges eredményeire és feltételeire, továbbá hivatkozik a lenini munkásellenőrzési koncepcióra is.

Következtetéseiben Csuguenko hangsúlyozza, hogy a részvétel egy olyan élő, aktuális problémakör, amely a szocializmusban sem oldódik meg automatikusan. Megállapítja, hogy a dolgozók részvételének a kérdése a vállalatok vezetésében ma a különböző politikai és tudományos körök egyik legaktuálisabb kérdése, az ideológiai harc egyik központja.

A két átfogó igényű elemzés, Uszenyin, illetve Csuguenko könyve, a részvétel problémáit egy-egy polgári koncepció – az előbbi a szociális partnerség, az utóbbi az ipari demokrácia – keretében vizsgálta. A teljességre törekvés mindkét esetben kilép ezekből a keretből, s nemcsak elméleteket, hanem

folyamatokat is elemznek. Számunkra követhetőbbnek tűnik az a megoldás, amely a tőkés–munkás viszony változásainak, illetve változtatási törekvéseinek a keretében vizsgálja a részvétel sokoldalú problémáit. Ez a törekvés, amely mindkét munkában megtalálható, eredményesnek mondható.

A dolgozók részvételének kérdéseivel foglalkozó, sokoldalú megközelítésű gazdag szovjet irodalom egy részének bemutatása jól bizonyítja azt, hogy a szovjet társadalomtudományok élénk figyelemmel kísérik napjaink e fontos kérdését, továbbá azt, hogy e probléma elemzése és bemutatása terén komoly eredményeket mutatnak fel. Különösen figyelemre méltó az a sokoldalú megközelítés, amely a történeti, ideológiai folyamatok mellett a szociális törvényhozás, a vezetés, a vezetéstudomány, a szociológia területén is eredményes, s ugyanakkor határozottan felvázolja a konkrét társadalmi–politikai helyzetet, a politikai küzdelmeket. Magyarországon is megélnékült az érdeklődés a fejlett tőkésországok üzemi képviselői rendszerei, a beleszólás, a részvétel kérdései iránt. Az érdeklődés és a kutatás ezen a területen is támaszkodhat a szovjet társadalomtudományok eddigi eredményeire.

Tolnai Gyula

INTÉZETI HÍREK

A „Szocialista demokrácia” kutatócsoport közléptávú (1976–1980) terve

I. A SZOCIALISTA DEMOKRÁCIÁVAL KAPCSOLATOS KUTATÁSOK FŐ IRÁNYAI

1. Az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete megalakulása óta foglalkozik a szocialista demokrácia fejlesztésének aktuális kérdéseivel. Már az első megbízásai között szerepelt a *tanácsi szervezet tevékenységének elemzése*, a fejlesztés perspektíváinak kidolgozása. Így többek között jelentős feladatot kapott az 1971. évi tanácsvörvény elveinek kialakításában, majd részt vett az *alkotmányreform* és az ehhez kapcsolódó alkotmányos jelentőségű államszervezeti törvények elméleti előkészítésében is.

A kutatási tervek ismertetésekor szükséges a múlt eredményeire hivatkozni, mivel nélkül nem lehet érthetővé tenni a jelen elképzeléseit sem. A kialakított kutatási feladatok az elmúlt évek kutatásai alapján formálódtak ki. Sokat segített ebben a tanácsrendszer fejlesztése, az alkotmányreform végrehajtása és a választási rendszer fejlesztése. Az ezek kapcsán felmerülő kérdések kikristályosították a szocialista demokrácia elméleti és politikai kérdéseit. Világossá vált, hogy a szocializmus építésének jelenlegi szakaszában egy olyan politikai szervezetrendszer megszilárdítása szükséges, amely a proletárdiktatúra állama szere-

pének továbbfejlesztését tüzi ki célul. A szocializmus alapjainak lerakása, majd megszilárdítása, a társadalom struktúrájában végbement változások igénylik a hatalmat gyakorló szervezetrendszernek az új igényekhez való alkalmazkodását. Ezek az új igények végző soron a szocialista demokrácia fejlesztésével esnek egybe.

2. A szocialista demokráciát nem önmagáért kell fejleszteni. A demokrácia *eszköz a társadalom szolgálatában*, hogy megoldja a problémáit. Ez az álláspont lényeges és meghatározó. A választási rendszert sem azért kell elsősorban fejleszteni, hogy még demokratikusabb legyen. A hatalmat gyakorló mechanizmusban a választás, a képviselőt meghatározott funkciót tölt be. A társadalom új igényei a képviselőt funkcióját ma másképpen közelítik meg. Ezt a funkciót, valamint változásait követve meg lehet állapítani, hogy az egybeesik a szocialista demokrácia igényeivel.

3. A demokrácia fejlesztésével kapcsolatos kérdések a szocializmus építésének szinte minden szakaszában felmerültek. Az 1950-es évek közepétől több tényező sürgette a változásokat. Ezek közé tartozik a személyi kultusz hibáinak bírálata is, de a nemzetközi erőviszonyokban bekövetkezett változások, a békés egymás mellett élés perspektíváinak kibontakozása sem elhanyagolható

tényező. A szocializmus építésének sikerei, a társadalomban bekövetkezett strukturális változások, a belső politikai erőviszonyok alakulásai új feltételeket teremtettek, amelyek magukban hordták a szocialista átalakulás új perspektíváit is. Az SZKP XX. kongresszusa nem véletlenül hangsúlyozta a szocialista demokrácia fejlesztésének szükségességét, és a kapitalizmusból a szocializmusba való békés átmenet lehetőségét.

A társadalmi szervek funkcióváltásában, az állami szervek szerepének módosulásában, a képviselői szervek szerepének növekedésében stb. a szocialista demokrácia fejlődése teljesedik ki. A politikai szervezetrendszer új igényeinek érvényesítése napjainkban is tart. Ezek a változások természetesen elméleti vitákat váltottak ki a szocialista országokban, így Magyarországon is. Ezeket a vitákat a régi szervezetrendszer védelme, a változások szükségességének hangsúlyozása és ezek konkrét irányja jelzi.

A viták során előfordultak olyan nézetek, amelyek a politikai szervezetrendszer demokratizálásában a liberalizálódást és a proletárdiktatúra felszámolását vélték felfedezni. E nézetek szerint a centralizáció csökkentése a hatalom szilárdságát gyengíti vagy gyengítheti, és ezért ellentétes a proletariátus érdekeivel. A másik álláspont a demokratizmus fejlesztését gyakran önmagában szemléli, öncélnak tekinti. A demokratizmus megvalósításának formái tekintetében a nézeteltérések még jelentősebbek.

4. Ha a szervezetrendszer kérdését a társadalom szerkezetének, politikai strukturájának tartalmi oldaláról közelítjük meg, akkor a magyar népi demokratikus fejlődés bárom szakaszra tagolható:

a) Az első szakaszban (1945–48) a szocializmus erői a politikai arcvonalakat elsődlegesen a demokratikus átala-

kulás és a reakciós tendenciák között húzták meg.

b) A fordulat évét követően a politikai harc középpontjába a kapitalizmus és a szocializmus közötti ellentmondások kerültek, következésképpen ezekre az ellentmondásokra épült a politikai szervezetrendszer is. Ez természetes következménye volt annak, hogy a társadalomban minden politikai ellentmondás végső soron attól determinált, hogy a megoldást a szocializmus vagy a kapitalista társadalom berendezkedése oldaláról közelíti meg.

c) A szocializmus alapjainak lerakása után lényegesen megváltozott a társadalom politikai strukturája. A változások lényege arra vezethető vissza, hogy ebben az időszakban az ellentmondások egyre inkább nem a kapitalizmus és a szocializmus közötti harcra, hanem a szocializmus talaján keletkező ellentmondások feloldására vonatkoznak. Ilyen ellentmondás például a mezőgazdaság szocialista átszervezése után a munkásosztály és parasztság közötti érédekülönbség, amely már szocialista talajon alakult ki. De vita folyt az értelmiségnek a társadalom fejlesztésében játszott szerepéről és arról a kérdéstől is – amely egyébként napjainkban is felmerül –, hogy a szocialista társadalomban az értelmiség megfelelő jövedelemmel rendelkezik-e, hogy kell-e és milyen mértékben szükséges differenciálni az anyagiak vonatkozásában a fizikai és a szellemi munka közötti különbséget. Egyre erőteljesebben bontakozik ki az ország egyes elmaradott területeinek fejlesztése, iparosítása stb.

A szocializmus talaján kialakult ellentmondások a második fejlődési szakaszban vagy még hiányoznak, vagy pedig elnyomja az az alapvető ellentmondás, hogy a társadalom fejlődése a kapitalista vagy a szocialista útra irányul-e. Amikor a társadalom politikai egysége a szocializmus talaján megerő-

südik, akkor ezek az ellentmondások önálló életre kelnek és egyre jelentősebb hatást gyakorolnak a társadalomra.

Természetesnek tűnik, hogy a politikai szervezetrendszert ezekhez az új igényekhez kell igazítani. Amennyiben a korábbi szervezetrendszert nem fejlesztjük, akkor újabb ellentmondások keletkezhetnek, mivel az már nem fejezi ki a társadalom, a dolgozó osztályok igényeit. Az ellentmondások, az érdekek fokozott kifejeződése nyilvánvalóan egybeesik a szocialista demokrácia növekedésével.

5. A politikai rendszert illetően a viték a következő kérdések körül alakulnak ki:

a) A politikai hatalom gyakorlásának rendszerében hol és milyen legyen a *társadalmi típusú szervek helye*? A társadalmi szervek funkcióinak ilyen megközelítése szükségessé teszi az állam szerepének vizsgálatát is. A társadalmi szervek közül Magyarországon ki kell emelni a szakszervezeteket, s különösen gondos elemzést igényel érdekképviseleti szerepük. Vizsgálatuk szorosan kapcsolódik az üzemi demokrácia kérdéseire is.

b) A politikai szervezetrendszer fejlesztésének második nagy területe az államszervezetbe épülő *képviseleti szervek* (Országgyűlés, helyi tanácsok) társadalmi-politikai funkciója. Ezt a kérdéskört két síkon lehet vizsgálni: egyrészt a képviseleti szervek létrehozásának módja szerint (választójog); másrészt a képviseleti szervek funkciója szerint.

c) A harmadik kutatási terület az *államigazgatás szerepének vizsgálatával* függ össze, azaz annak feltárásával, hogy a szocializmus alapjainak lerakása után a politikai hatalom gyakorlásában mi-
ben fejeződik ki az államigazgatási szervezetek szerepe. Ehhez szorosan kapcsolódik, hogy a szocialista társadalomban az állam funkciói kiszélesedtek. A termelési eszközök állami tulajdona ré-

vén a termelés irányítása állami funkcióvá vált, de ugyanez áll a megtermelt javak elosztására is.

d) Kutatásaink során figyelembe kell venni az embernek a társadalomhoz mint *emberi közösséghez való viszonyát* is. A polgári ideológia a kapitalista társadalomban élő emberek jogait és lehetőségeit idealizálva a szocialista társadalomtól kéri számon az ún. „emberi jogokat”. Elméletük szerint a magántulajdon és az ehhez kapcsolódó egyéni érdek csökkenése, a termelési eszközök társadalmi tulajdonba vétele háttérbe szorítja az „embert”, a társadalom egységeit.

A szocialista társadalomban a termelési eszközöket önállóan birtokló egyén valóban szűk körre korlátozódik, előtérbe kerülnek a társadalom közösségében élő emberek, akik nem állnak elkülönülten a tulajdonuk alapján. A társadalomban még megmaradnak egyes csoportok, amelyek érdekei az egész társadalom érdekeihez képest sajátos formációt mutatnak. A termelési eszközök társadalmi tulajdonba vételének befejeződése után azt kell megvizsgálni, hogy a társadalom politikai szervezetrendszerében hol és milyen garanciákkal szükséges erősíteni az egyének, illetve csoportok érdekeit. E viszonyok vizsgálatát a nemzetközi méretekben folyó ideológiai harc is szükségessé teszi, amelynek során meggyőzően kell bizonyítani a burzsoá propaganda vádjainak képtelenségét és a szocialista társadalom fölényét.

A politikai szervezetrendszer kutatása még több oldalról is megközelíthető, de megítélésünk szerint ezek a legalapvetőbb kérdések, amelyekhez kutatási céljainkat kapcsoltuk.

A felvázolt négy kutatási irányon túl szükség van egy politikai döntésrendszervizsgálatra is, amelynek célja az, hogy a döntések hozatala során felmérje mindezen szervek tényleges súlyát és szerepét. A döntéselemzés során különös

nyomatékkal kívánjuk vizsgálni a párt vezető szerepének mai problémáit. A párt vezető szerepének alakulása szoros kapcsolatban áll az előző témákkal is, amelyet a társadalom más mozgásformáiból adódó új igények összefüggésében kell megvizsgálni.

II. A TÁRSADALMI SZERVEK HELYE A POLITIKAI HATALOM GYAKORLÁSÁNAK RENDSZERÉBEN

1. A téma megközelítését *a társadalmi szervezetrendszer és az államszervezet kapcsolatának* vizsgálata adja meg, amely a szocialista építés minden fázisában lényeges kérdés volt.

Az állam és a társadalom, az állami és a társadalmi szervek elhatárolását és kapcsolatát már Marx és Engels is úgy fogalmazta meg, hogy a proletariátus diktatúrája elképzelhetetlen állami szervezetrendszer nélkül. Lényegében ez a kiindulópont a téma megközelítéséhez, ugyanis azt kell megvizsgálni, hogy mi az az „állam”, amely a politikai hatalom gyakorlásának része, de azzal mégsem azonosítható. Vizsgálni kell tehát azokat a jellemvonásokat, amelyek az államszervezetet elkülönítik a társadalom más szervezetrendszereitől. Az ilyen elméleti igényű megállapításoknak jelentős szerepük lehet a társadalom más mozgásformáinak, így a társadalmi szervezetek funkcióinak meghatározásakor is. Az állami és a társadalmi szervezetrendszer elkülönítésére irányuló törekvéseket a szocialista államfejlődés különböző szakaszaiban megkíséreljük folyamatában vizsgálni. Ebből a szempontból jelentősek a szovjet tapasztalatok is. A történeti elemzés célja nem a kérdés teljes körű történetének a feldolgozása, hanem a téma elméleti megalapozása, tehát a történeti tényeket csak ott szükséges összegyűjteni, ahol annak napjaink problémáival közvetlen kapcsolata van.

2. A ma kérdéseinek kutatását *az 1950-es évek közepétől* kell elkezdni, mivel a problémák felmerülése körülbelül erre az időpontra tehető. A téma megközelítése összefügg azzal a követelménnyel, hogy a döntérendszerben fokozatosan nagyobb szerepet kell kapni a társadalomnak, illetve a társadalom szerveinek.

Az 1950-es évek második felében ez az igény a társadalmisítás folyamatában fogalmazódott meg. Ennek lényege abban határozható meg, hogy az állami szervek hatáskörét, feladatait felül kell vizsgálni és bizonyos feladat-, illetve hatásköröket át kell adni a társadalmi szervezeteknek, amelyek a továbbiakban ellátják ezeket a feladatokat.

A társadalmisítás gondolata megjelent az európai szocialista országokban, amely Magyarországon is éreztette a hatását. A témával nemcsak elméleti síkon foglalkoztak, hanem sor került a gyakorlati megvalósulásra is.

A társadalmisítás körül folyó elméleti és politikai viták az 1960-as évek második felében bizonyos korrekciókat eredményeztek az eddigi elképzeléseken. Különböző pártdokumentumokban kifejeződött az az álláspont, hogy a társadalmisítás a szocialista demokrácia növelésének nem egyedüli és fő eszköze. Nyilvánvalóvá vált, hogy az állami feladatokat csak akkor lehet átadni a társadalmi szervezeteknek, ha a feladat ellátásánál nincs, vagy csak korlátozottan van szükség állami jellegű funkciókra (jogalkotás, jogalkalmazás, állami kényszer stb.), amikor a feladat ellátása társadalmi eszközöket igényel. Az e téren kialakított állásfoglalások nyomán egy sor gyakorlati intézkedés is született.

3. *Az elmúlt tíz évben* a társadalmi szervek működési körének bővítése érdekében új megoldások kerültek az előtérbe. Ezek az új megoldások nem a hatáskörök átalakításában keresik a kibontakozást, hanem a társadalmi szer-

vek politikai súlyának, érdekképviseleti szerepének a növelésében.

A társadalmi szervek közül elsősorban a szakszervezetek érdekkifejező szerepe kétségtelenül elsődlegesen bontakozott ki. Ehhez hasonló jelenségek azonban más társadalmi szerveknél is megjelentek. Ennek megfelelően törekszik a KISZ is hasonló érdekképviseleti tevékenysége hatékonyságának a növelésére. Hasonlóképpen a Hazafias Népfront is megkísérli újból megfogalmazni a tevékenységét.

A fentiekben felsorolt példák alkalmasak annak bizonyítására, hogy az elmúlt 8–10 évben a társadalmi szervek súlyának növelésére irányuló igények új távlatokat tártak fel. Ezeket kívánjuk elméleti alapokon megközelíteni és különösen az alábbiakat megvizsgálni:

a) A történelem tanulságait figyelembe véve, napjainkban hogyan lehet az állami és a társadalmi szervek elválasztását és együttműködését meghatározni?

b) Miben lehet és szükséges az állam hatáskörét a mai magyar társadalomban meghatározni és milyen módon lehet a társadalom befolyását növelni ezekre a funkciókra?

c) Mit tartalmaz a szakszervezetek érdekképviseleti tevékenysége, és ez hogyan illeszkedik be a politikai szervezetrendszerbe?

d) A szakszervezetek ilyen jellegű feladatkörének módosulása milyen hatást gyakorol az üzemi demokráciára?

III. A KÉPVISELETI SZERVEK FUNKCIÓJA A MAI SZOCIALISTA TÁRSADALOMBAN

1. A világ első szocialista országában a szovjetek a kezdeti elképzelésekben mind a társadalmi, mind az állami szervezetrendszer csúcán jelentek meg. A szocialista országokban olyan irányzat alakult ki, hogy a képviseleti szervek egyre inkább az *államszervezetbe beépü-*

lő, és azon belül maradó képviseleti szervekké váljanak. Az állami és a társadalmi szervezetrendszer különválása ebben a vonatkozásban is bekövetkezett.

2. A történeti fejlődés részletezése nélkül meg kell kísérelni a képviseleti szervek mai funkcióinak felvázolását. Ez abban az esetben válik lehetővé, amennyiben a magyar képviseleti rendszer fejlődését vizsgáljuk és a jövőre nézve ebből vonunk le következtetéseket.

A magyar képviseleti szervezet felszabadulás utáni fejlődésének *bárum szakaszát* lehet megkülönböztetni:

a) az ún. *többspártrendszerű* politikai képviselet szakaszát (1945–1949);

b) a *népfront típusú* politikai képviselet szakaszát (1949-től kb. az 1950-es évek közepéig);

c) az 1950-es évek közepétől napjainkig terjedő fejlődési szakaszt, amelyben *új tendenciák* keletkeznek a képviselet fejlődésében.

A többspártrendszerű politikai képviselet szakaszában a *pártok által kifejezett politikai ellentmondásban* lehet a képviselet tartalmát meghatározni. Közlebbről ez annyit jelent, hogy a választásokon az állampolgár arról döntött, hogy szavazatával melyik pártot kívánja támogatni. A pártok szavazatok arányában részesültek a nemzetgyűlés mandátumaiból. Ez a választási rendszer kötött lajstromú volt, amely még inkább meghatározóvá tette a pártok helyét a politikai képviseletben. Nem annyira a képviselő személye, mint inkább a párt mint szervezett politikai mozgalom került előtérbe.

A képviselet ekkor a társadalomban létező ellentmondások közül a politikai ellentmondásokra épült. A társadalomban megjelenő valóságos, úgy is mondhatnánk, *naturális* érdekek a politika közvetítésével jutnak rangra, mivel a társadalom valóságos ellentmondásai a politika útján, a politikai pártok programjában fejeződnek ki.

A magyar képviselői szervezet fel-
szabadulás utáni fejlődésének történe-
tében a képviselet tartalmában a *nép-
front típusú választások bevezetése* je-
lentős változást eredményezett.

1949. február 1-én alakult meg a Füg-
getlenségi Népfront, amelynek program-
ja eljutott a szocializmus alapvető elvei-
nek elismeréséig. Ez a program megfo-
galmazta a munkás-paraszti szövetség
szükségességét, a munkásosztály vezető
szerepét, a munkáspárt vezető szerepé-
nek biztosítását, a termelési eszközök
társadalmi tulajdonba vételének szüksé-
gességét stb. Ez a program világosan
mutatta a koalícióba tömörült pártok po-
litikai közeledését. 1945-ben a koalíció
közös programja az ország demokratikus
átalakítása volt, amely 1949-re eljutott
a szocializmus igényléséig. Ezért vált le-
hetővé, hogy 1949 tavaszán a Függet-
lenségi Népfrontot alkotó pártok és szer-
vezetek nemcsak közös politikai prog-
rammal, hanem közös lajstrommal in-
dulhattak a választásokon. A közös
lajstrommal való választás politikai
alapját a népfront politikai programja
adta. A választási felhívás is úgy hang-
zott, hogy „Szavazz a Népfrontra”. A
képviselet tartalma tehát továbbra is
politikai töltésű maradt, de már nem a
pártok közötti ellentmondásokra, hanem
a pártok és más tömegszervezetek po-
litikai egységére épült. Ez a politikai egy-
ség a szocializmus talaján jön létre és
lényegében a választópolgár számára a
kapitalizmus vagy a szocializmus alter-
natíváját adja. Aki a Népfrontra szavaz,
az lényegében a szocializmus építését
hagyja jóvá, a Népfront elleni szavaza-
tokkal pedig a kapitalizmust kívánják
megvalósítani.

Ebben az időszakban a társadalmon
belüli ellentmondások valóban ezt fe-
jezték ki. Az érdekkülönbségek végső
során erre az ellentmondásra vezethetők
vissza. A választópolgár előtt világossá
vált, hogy szavazatával nem annyira a
képviselő kijelölését, mint inkább a po-

litikai demonstrációt tartja fontosnak.
Ezt még megerősítette az a körülmény,
hogy megmaradt a kötött lajstrom. Az
állampolgár szavazási alternatívája tehát
lényegében az volt, hogy a Népfrontra,
vagy pedig ellene szavaz.

A felsorolt jellemző vonások mellett
azt is le kell szögezni, hogy a képviselet
továbbra is a társadalom politikai ellent-
mondására épült, de nem a pártok kö-
zötti ellentmondásra, hanem a nemzeti
egység gondolatára.

Az 1950-es évek közepén a képvise-
letben új folyamat indult, amelynek el-
ső megnyilvánulása *az egyéni választó-
kerületi rendszer* bevezetése volt. Amíg
korábban a lajstromos választáson fellé-
pő szervezetek kerültek a képviselet elő-
térbe (pártok vagy a Népfront), az
egyéni kerületi rendszerben – a népfront
jelleg fenntartása mellett – már a kép-
viselőjelölt személyét, következképpen
a választókerületek érdekeit is előtérbe
állította.

Ma a képviselet tartalmának megha-
tározásakor továbbra is hangsúlyozni
kell politikai, népfrontjellegét, de vele
párhuzamosan a területi érdekeket, mint
amely meghatározza a képviselet tartal-
mát.

A változások vitákat is kiváltottak a
képviselet további fejlesztésével kapcso-
latban. Az egyik álláspont szerint a lo-
kális érdekek ilyen előtérbe helyezése
több negatív mint pozitív változást
eredményez. Ezek szerint a lokális érde-
kek megjelenése azt a veszélyt rejti ma-
gában, hogy a képviselet működése so-
rán az ösztársadalmi érdekek rovására
a lokális érdekeket helyezik a képviselő
testületek tevékenységének középpont-
jába.

A lokális érdekek előtérbe kerülése
hordoz magában bizonyos veszélyeket,
de nem ezen a tényen, hanem az abból
levonható következtetéseken érdemes
vitatkozni. Lehet olyan következtetés,
hogy a képviseletben háttérbe kell szo-
rítani a lokális érdekeket és erőteljeseb-

ben védelmezni és hangsúlyozni kell az ösztársadalmi érdekeket. Ebből az a veszély származik, hogy a társadalom fejlődéséből eredő új tartalmat kiszorítjuk a képviselőből. A képviselőnek csak az lehet a szerepe, hogy a társadalomban jelenlevő minden érdek beható vizsgálata és kölcsönhatása alapján foglaljon állást e kérdésekben.

A lokális érdekek valóságos társadalmi ellentmondást takarnak. Az egyes területek egyenlőtlen fejlődése valóságos érdekellentéteket hozhat létre. Amennyiben nem jutnak legalizált megjelenési lehetőségekhez, informális eszközökkel hatnak. Az informális hatás társadalmilag nagyobb veszélyek forrása lehet, mint azok legális kifejeződése.

Ugyanakkor gondot okoz az is, hogy pl. az országgyűlés relációjában lehet-e a képviselőt a területi érdekekre építeni vagy sem. A társadalomban ugyanis másfajta érdekülönbségek is vannak, amelyek ugyan az országgyűlésen is kifejezésre jutnak, de szervezetenként a választás síkján még nincsen legalizált lehetőség. Közéletünkben éppen ebből eredően felszínre jutnak olyan elképzelések is, hogy az országgyűlés összetételét nem egyedül a területi elv, hanem az üzemi választások, illetve a társadalmi szervek képviselője alapján kellene tovább szélesíteni.

A kutatási terület lényegében két új megközelítést igényel. Egyrészt annak a pontosabb felmérését, hogy a képviselői szervek tevékenysége napjainkban milyen mértékben fejtszen ki területi érdekeket. A jelenlegi gyakorlatban mennyi az egészséges, illetve a helytelen elem? Milyen eszközökkel lehet elensúlyozni ezeket a helytelen tendenciákat anélkül, hogy a lokális érdekek kiszűrődjenek a képviselői tartalomtól? A vizsgálatok másik vonala arra irányul, hogy a lakóterületi elv megtartása mellett van-e lehetőség másfajta érdekek kifejezésére, mind a tanácsok, mind az országgyűlés vonatkozásában.

Különös súllyal kell felmérni a megyei tanácsok közvetett választásának tapasztalatait, ebben azt is, hogy megyei szinten mennyire tette meghatározóvá a városi és a községi érdekeket. Megítélésünk szerint kutatásokat kellene végezni a járási szinten megszüntetett képviselővel összefüggésben az eddigi tapasztalatokról. E területen más kutatóhelyek tapasztalatait is fel tudnánk használni.

IV. AZ ÁLLAMIGAZATÁSI SZERVEK SZEREPE

A téma összefügg a társadalmi szervek funkciói kapcsán korábban már tárgyalt fejtegetésekkel. Ott is az az alapvető kérdés vetődött fel, hogy az állami, illetve a társadalmi szervezet szerepe és egymáshoz való viszonya milyen legyen a politikai hatalom gyakorlása során. Az ott felvetődő kérdések is az államigazgatás szerepének módosulása felé mutattak.

1. Magyarországon a módosulás folyamatát az államigazgatásban a jog egyre jelentősebb érvényesülése mutatta. *A tanácsrendszerre való áttérés* 1950-ben lényegében annak a helyi szovjetrendszernek a létrehozását jelentette, amelynek társadalmi ellensúlyozottságát a képviselők útján kívánta megvalósítani. Az államigazgatás tisztségviselői jogilag viszonylag kötetlen, szabad tevékenységét társadalmi ellenőrzéssel akarták kiegyensúlyozni. A társadalmi ellenőrzés fő eszközei a tanács-testületek voltak, amelyeknek azonban a valóságban meglehetősen formális volt az ilyen jellegű tevékenységük.

Az 1950-es évek második felében a szocialista demokrácia kiterjesztésének politikai programja – amely Magyarországon súlyos társadalmi, politikai ellentmondások, cikcakkok útján tudott csak kibontakozni – vetette fel a jogilag korlátozott igazgatás koncepcióját. Ennek az a lényege, hogy az államigazga-

tás demokratikus működése nemcsak társadalmi ellenőrzöttsége útján biztosítható, hanem a jogilag szabályozott cselekvése útján is.

A jogilag, törvény útján szabályozott és korlátozott igazgatás gondolata az európai polgári társadalmak idején alakult ki, és a XIX. századtól többé-kevésbé ez jellemezte az európai államfejlődést. A polgári demokratikus igazgatási eszmény Európa nyugati felében volt erősebb és a polgári demokratikus átalakulás méretei az egyes országokban meghatározták az eszmények mélységét is. Európa keleti felében csak részben, így Magyarországon is csak korlátozottan jelent meg elsősorban az államelméleti irodalomban, és kisebb mértékben a közigazgatás gyakorlatában.

Ez a hagyomány akkor elevenedett fel, amikor a személyi kultusz bírálata során a szocialista fejlődés első éveinek hibás gyakorlatát vitatták, és keresték a hibák kijavításának módját. Magyarországon így került előtérbe a hatáskörök jogilag pontos rendezésének igénye. Ezzel együtt az államigazgatási szervek eljárásának jogi, garanciális szabályozása és az az igény, hogy az államigazgatási szervek csak akkor döntsenek, ha ezt a jog megengedi. Ebben az időben merültek fel viták az állami szervek diszkréciós hatásköre tekintetében is. A jog tehát nemcsak az államigazgatási szervek központi irányításának eszköze, hanem cselekvésének meghatározója is. Az állampolgárok védelmét nemcsak az államigazgatási szervezet társadalmi ellenőrzésével lehet és kell biztosítani, hanem annak pontos központi meghatározásával is, hogy az államigazgatás mikor és hogyan avatkozhat be az állampolgárok ügyeibe. E törekvések a legerőteljesebben az államigazgatási eljárás szabályozásában öltöttek testet (1957. IV. tv.) A jogilag korlátozott igazgatás vetette fel ismételtlen az államigazgatási szervek határozatainak bírósági úton történő megtámadhatóságát.

Ezek a tendenciák esetenként kiélezett politikai vitákat is eredményeztek. Egyik oldalon a jogilag korlátozott cselekvés, a másik oldalon az operatív beavatkozás korlátozásától tartó állami és politikai gyakorlat jelenti az összeütközés lényegét. A fejlődés ma sem zárult le, nem is lehet lezárni, hiszen az államigazgatás diszkréciója (a szabad mérlegelésen alapuló beavatkozás lehetősége) mindig a politikától, a társadalom fejlettségétől, a társadalmi ellentmondások mélységétől függ és nem egyszerűen államelméleti koncepcióitól. A viták politikai magva az, hogy az államigazgatás olyan mozgalom-e, amely viszonylag szűk jogi szabályozások mellett ellátja a társadalom életének szervezését, vagy pedig jogi korlátok közé kell vonni. Ebben az esetben meg kell határozni azt is, hogy a „mozgalmat”, illetve szervezési funkcióit milyen mértékben szükséges korlátozni.

Magyarországon az államigazgatás hatókörének módosítását eddig két irányból közelítették meg. Az egyiknek a követői az állami hatáskört kívánták korlátozni a társadalmasítás útján. Ez azonban kb. 10 évvel ezelőtt háttérbe szorult és bizonyos értelemben az államcentrikus hatalom gyakorlásának megerősödését eredményezte. A másik irány az államigazgatás jogi eszközökkel történő korlátozása volt.

2. A fejlődés új szakasza kezdődött a *gazdaságirányítás rendszerének módosításával*, amely egyben az államigazgatás működésének módosítását is célozta, de nem a feladatok átruházását.

Témánk szempontjából a gazdaságirányítás reformjának lényege egy eddig vitathatatlanul látszó tétel megkérdőjelezése volt. Addig ugyanis a termelési eszközök állami tulajdonból azt a következtetést vonták le, hogy a termelési eszközöket mozgó vállalati szervezetek egyben állami szervek is, ezekkel az államigazgatási szervek mint tulajdonokkal rendelkeznek. A vállalat és a föléje

rendelt igazgatási szerv viszonya az alá- és fölérendeltség viszonya. Az állam, illetve megbízásából az irányítást végző államigazgatási szerv mint tulajdonos megállapíthatja, hogy a vállalat milyen terméket, milyen mennyiségben és minőségben termeljen és azt kinek és milyen áron adhatja el.

A gazdaságirányítási rendszer reformja az államnak, illetve az államigazgatásnak a termelési viszonyok irányításában levő korlátlan lehetőségét kérdőjelezte meg. Bebizonyította, hogy az irányítás ilyen eszközei nem hoztak megfelelő társadalmi eredményt, ellenkezőleg, a megtermelt javak elfecsérléséhez, az érdekeltségi elemek megszűnéséhez, a helyi erőforrások eldugulásához vezettek.

Az irányítás rendszerén módosítani kell. Témánk szempontjából az a lényeges, hogy az államigazgatási szervek közvetlen irányító joga módosuljon, viszont a munkahelyi kollektívák, a vállalatok, üzemek érdekei növekedjenek, ugyanakkor messzemenően figyelembe kell venni a piaci áruviszonyok alakulásának hatását.

A fejlődés sohasem tagadta a termelés állami irányításának szükségességét – bár előfordultak ilyen tendenciák is –, de módosítást igényelt az irányítás eszközrendszerén. Ennek megfelelően a joga kívüli, pontosabban a jogilag nem szankcionált, korlátlan tulajdonosi irányítás helyett a vállalatot tekintjük a társadalmi termelés alapegységének, amelynek tevékenységét több oldalról szükséges befolyásolni.

A vállalat tevékenységét az irányítást végző államigazgatási szerv határozza meg. Ez az irányítási tevékenység azonban már nem a régi, korlátlan lehetőség, hanem jogilag meghatározott és körülírt feladat. Ezúttal tehát az államigazgatási szerv cselekvését meghatározó jog jelenik meg, amelyről már a korábbiakban szó esett.

Az állam a szociológiai értelemben vett termelés irányító tevékenységét olyan területen is gyakorolhatja, ahol nincsenek hagyományos értelemben vett államigazgatási eszközök. Ilyen eszközök például az állami dotáció, a támogatás, a hitelnyújtás, a jövedelem-elvonás adópolitikai eszközei, az ártámogatás, az árpolitika és más gazdaságpolitikai intézkedések.

A gazdaságirányítás problémáit kifejezetten témánkra vonatkoztatva megállapíthatjuk – ennél többet nem is kívánunk bizonyítani –, hogy az állam, illetve az államigazgatás szerepének módosítása szükségessé vált. Az állam, illetve az államigazgatás tevékenységének korlátozását most már nem a hatásköri átruházással, hanem az állami funkciók teljesebb meghatározásával helyettesítettük be. A gazdaságirányítás vonatkozásában ez jelenti az államot érintő kérdések lényegét.

3. A társadalom életében az állammal kapcsolatos gazdaságpolitikai irányzat nem maradhat meg a termelővállalatok síkján. Ugyanebben az időben felvetődött *más társadalmat szolgáló intézmény szerepe is*, főleg annak az államigazgatáshoz való viszonya.

A nemzeti jövedelem nagy része állami bevételként jelenik meg. A jövedelem centralizálásának ez a módja azzal jár együtt, hogy az állam mint tulajdonos jelentős helyet kap a termelés irányításában, sőt ez a jövedelmi centralizáltság nagyobb lehetőséget nyújt az államigazgatásnak az elosztási viszonyok kialakításához is. A termelés fejlesztésének az állam a beruházója, és az államon keresztül történik a munkabérek kialakításán túl a társadalom más jellegű igényeinek a kielégítése is. (Egészségügy, művelődéspolitikai, szociális ügyek, társadalombiztosítás, oktatásügy stb.)

A vállalatok és az állam viszonyának újfajta szabályozása szükségszerűen azt

is felvetette, hogy a társadalmi igényeket kielégítő állami intézményeknek milyen legyen a viszonyuk az államigazgatási szervekhez. Így merült fel és így merül fel napjainkban is például a kórházak, az iskolák, a kultúrotthonok, az óvodák és egyéb intézmények kapcsolata az államigazgatáshoz. Így merül fel ezen intézmények érdekeltisége és a társadalomnak a tevékenységükre gyakorolt befolyása, a szakmai irányításnak a hatósági eszközöktől való elhatárolása stb. Így merül fel az egészségügy terén a szakmai irányításnak (kórházak szerepe) a hatósági, államigazgatási szférától való elhatárolása. Előtérbe kerül például az egyetemi autonómia stb.

4. A termelés és a termelt javak *állami elosztásának módja* az állam szerepkörének sajátos meghatározását adja. Ehhez kapcsolódik az a felfogás is, hogy a társadalom egészének érdekeit érintő kérdéseket már eleve állami hatáskörbe kell utalni. Felmerülnek olyan elgondolások is az államigazgatás tekintetében, hogy minden társadalmi igény egyben állami igényt is jelent. A szocializmusban nincsenek másfajta társadalomirányító eszközök (pl. szabványok, oktatás, mérnökképzés, építési anyaggyártás és árpolitika stb.)? Az állam ma már nem politikai kategória, amelyet el kell választani a társadalom más mozgásformáitól? A társadalom igényeinek kielégítése során milyen mértékben lehet és kell az államigazgatást igénybe venni?

5. Az állami beavatkozást a társadalomra, az emberi közösségek együttélésére jelentősen növelte és növeli a *hiánygazdálkodás*. Ha az ember valamely igényét anyagiak hiányában nem tudjuk kielégíteni, akkor a rendelkezésre álló mennyiséget kell elosztani. Az elosztást az államigazgatási szervek végzik, legjobb esetben jogilag szabályozott módon (pl. lakáselosztás, kiutalások stb.). Az esetek többségében erre szükség van. Ha a hiánygazdálkodás megszűnik, akkor az államigazgatás funkciója szűnik

meg, tehát a hiánygazdálkodás megszűntetésével el lehet kerülni az államigazgatási beavatkozást. Ezekből értelemszerűen az következik, hogy az állami és jogi elemek növekedésével nem lehet társadalmilag „rendet” teremteni, hanem csak az okok felszámolásával. Ennek eredménye például az a vita is, hogy a szocialista társadalomban a lakások állami elosztása törvényszerű, vagy átmeneti szükségszerűség addig, amíg a társadalom más eszközökkel, például a piaci viszonyok útján tudja ezt rendezni. Amennyiben elfogadjuk a lakásgazdálkodás piaci mechanizmusát, mikor és milyen mértékben lehet és kell erre rátérni? Van-e mindenütt értelme ma a szabad lakásbérlet felmondás tilalmának (jogi tilalmának) vagy helyenként már fel lehet oldani? Lehet-e társadalmi, szociális igazságot teremteni állami kiutalások nélkül? A kiutalásos rendszer vagy a piaci viszonyok eredményeznek-e nagyobb társadalmi igazságtalanságot? Mindezeknek a kérdéseknek tulajdoni vetületei is vannak, de a kérdést nem innen kell megközelíteni, a tulajdon itt a társadalmi megoldás eszköze és nem a célja.

A hiánygazdálkodás esetében a problémát még tovább növelik a társadalomban létre jövő hatalmi jelenségek. Hiány esetén ugyanis az eszközökkel rendelkező szervezet monopolhelyzetbe kerül. Ha kevés például a színházi férőhely – az érdeklődéshez viszonyítva – a jegyet valamilyen módon el kell osztani. Ha például bútorhiány van, akkor azok jutnak hozzá bútorhoz, akik „közelebb vannak a tűzhöz”; ha kevés az üdülési beutaló, az azzal rendelkező, az azt elosztó monopolhelyzetben van stb. Az ilyen és ehhez hasonló tényleges monopolhelyzetek a társadalomban antidemokratikus viszonyokat hoznak létre. Ilyen feltételek között államilag, jogilag beavatkozni, elosztani annyit jelent, mint megteremteni az egyenlő elbírálás révén a demokráciát.

A felsorolt monopolhelyzeteknek jogi úton, állami beavatkozás útján történő feloldása az államilag szervezett társadalmak életében nem ismeretlen jelenségek. Például a szolgáltatással foglalkozó vállalatok (a városi gáz- és vízművek stb.) monopolhelyzetben vannak, de ennek a monopolhelyzetnek a jog útján való társadalmi kiegyenlítése régi keletű.

Az előbbi jelenségek azonban a ma szocializmusában – de nem a szocializmusban általában – különböző okok miatt (pl. tőkeszegénység stb.) részben felfokozódtak. Ez társadalmi tény. A jog alkalmazását, az államigazgatási szervek cselekvését nem lehet kiiktatni. Ezek a jelenségek nálunk nap mint nap megmutatkoznak (pl. a telekgazdálkodásban stb.), de hiba lenne a perspektívát ebben keresni.

A fenti jelenségek felvázolásával azokat az okokat jelöltük meg, amelyek miatt a társadalomra ható állami beavatkozást megnövelték. Ebből következik, hogy ez a társadalom nemcsak általában államcentrikus, hanem különösen államigazgatási centrikus. Ennek következtében társadalmunkban az egyes csoportoknak és egyedeknek a jogilag és államilag szabad mozgása az objektív okok folytán túlzottan lehatárolt. Mindezek azonban a kibontakozás kutatásának irányát is jelzik. Azt, hogy hol lehet és kell a beavatkozást csökkenteni, vagy – lényegében ugyanoda utal – a módszereket megváltoztatni. Ez lenne az empiriára is kiterjedő kutatások központi kérdése.

V. AZ EGYÉN ÉS AZ ÁLLAM, AZ ÁLLAMPOLGÁRI JOGOK

A szocialista demokrácia fejlesztésének jelentős kérdése az *állampolgári jogok alakítása*. Napjainkban a téma aktualitását még növeli az a körülmény is,

hogy a polgári ideológia éppen ezen a fronton támadja a szocialista társadalmat. Ez a körülmény is arra kötelez, hogy részt vegyünk a nemzetközi méretekben folyó ideológiai harcban. Mindez nem ment fel az alól a kötelezettség alól, hogy elemezzük az állampolgári jogok mai helyzetét, s meghatározzuk a fejlődés irányait.

E kettős feladat megadja a kutatások fő célkitűzéseit:

a) Vizsgálni, értékelni és bírálni kívánjuk az *állampolgári jogok polgári felfogását*. A polgári ideológia egyrészt eltorzítja az állampolgári jogokat akkor, amikor a jogok garanciáival kívánja bizonyítani az ember társadalmi szabadságát. Másrészt az „ember” jogait is eltorzítja azzal, hogy a polgári társadalom egészét azonosítja a társadalmi berendezkedéstől elvonatkoztatott emberrel.

b) Elemezni kívánjuk az *állampolgári jogok szocialista felfogásának fejlődését*, elméletének mai helyzetét. Világos határokat kívánunk vonni a társadalomban élő ember és az államilag szervezett társadalom állampolgára között. A határvonalak meghúzósa segíti annak bizonyítását, hogy a szocialista társadalomban élő ember szabadsága magasabb rendű annál, amelyben a polgári társadalom polgára él. Ez az elhatárolás ugyanakkor alkalmas arra is, hogy bemutassa az államhoz való viszony szempontjából az állampolgár sajátos helyzetét is.

c) A szocialista fejlődés, a szocialista demokrácia szempontjából különösen az utóbbi vonatkozásban kell a konkrét *empirikus kutatásokat* fejleszteni. Célkitűzéseink szerint különösen az egyesülési és gyülekezési jog, a sajtószabadság és a személyi szabadságjog területén kívánunk e témában részletes kutatásokat folytatni.

*

A témacsoportra néhány tudományos tevékenységet *koordináló feladat is b*á-
rul:

Az MSZMP KB Agitációs és Propa-
ganda Bizottsága a Társadalomtudomá-
nyi Intézet „Szocialista demokrácia” té-
macsoportjára bízta a szocialista demok-
ráciával kapcsolatos hazai kutatások
koordinálását. Ennek megvalósítása ér-

dekében a kutatásokat végző munkahe-
lyek képviselőiből álló *koordináló téma-*
tanácsot hoztunk létre.

Ezen kívül a csoport végzi a szocialis-
ta demokrácia kutatásával kapcsolatos,
a szocialista országokra kiterjedő *nem-*
zetközi kutatások koordinálását is.

Schmidt Péter

A nagyipari üzemek munkáskollektíváinak társadalmi-politikai aktivitása

(Tudományos tanácskozás Varsóban)

Ez év januárjában a Lengyel Egyesült Munkáspárt KB Marxizmus–Leninizmus Alapvető Problémái Intézetének rendezésében, az SZKP KB Marxizmus–Leninizmus Intézetével kialakított együttműködési terv keretében *A pártszervezetek szerepe a nagyipari üzemi munkáskollektívák társadalmi-politikai aktivitásának fejlesztésében a szocializmus és kommunizmus építésének időszakában* címen szemináriumot tartott. A szemináriumon 8 fős szovjet és 13 fős lengyel delegáció vett részt. A meghívottak között foglalt helyet a CSKP KB Marxizmus–Leninizmus Intézetének, valamint az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézetének képviselője.

A szeminárium programja két fő részből állt: *elméleti tanácskozásból és üzemlátogatásból*. A szemináriumon a már korábban meghatározott kutatási témák, problémakörök szerepeltek. Ezeket általában két (egy lengyel és egy szovjet) tudományos kutató dolgozta ki.

Az első napon tartott plenáris ülésen 2 előadás hangzott el. Az elsőt a szovjet küldöttség vezetője, *V. J. Bondar* tartotta: *A kommunista párt marxista-leninista politikájának alapvető vonása: a tömegek alkotó aktivitásának emelése a szocializmus és a kommunizmus építésének időszakában* címmel. Az előadó először felvázolta a marxizmus–

leninizmus klasszikusainak a tömegek szerepéről és aktivitásáról szóló tanítását, majd ismertette, hogy a Szovjetunióban miként valósultak meg ezek a tanítások, hogyan alakultak a megvalósulás objektív és szubjektív feltételei. Az előadó kiemelte, hogy a fejlett szocializmus körülményei között megnövekedett a párt tudományos politikája megértésének, a párt és a nép közötti szövetség, és általában a milliók tudatos kezdeményezésének a szerepe. Mindez azonban csak mint a tömeg szükségleteiből és érdekeiből kiinduló osztálypolitika valósulhat meg. Ezzel összefüggésben egyik fő kérdésként az anyagi és erkölcsi ösztönzést jelölte meg. A munkások aktivitásának fejlesztésében nagy szerepet tulajdonított a párt nevelőmunkájának, a munkaversenynek, a demokratizmus növelésének. A társadalmi értékorientáció kialakulásának alapvető színtereként az elsődleges kollektívát, a brigádot említette meg.

A plenáris ülés második előadását *A. G. Zdravomiszlov* tartotta: „*A társadalmi-politikai aktivitás néhány elméleti és módszertani kérdése a munkáskollektívában*” címmel s két összefüggésben igyekezett megközelíteni a témát: 1. a problematika hogyan jelentkezik a szovjet szociológiai irodalomban, és 2. gyakorlati síkon. Megemlítette, hogy 1977-ben a Szovjetunióban elméleti konferenciákat tartottak, ame-

lyeken a társadalmi-politikai aktivitást tárgyalták, és ismertette azokat a könyveket, amelyek e témával foglalkoznak. Szólt azokról a gyakorlati eredményekről, amelyek a Nagy Októberi Szocialista Forradalom 60. évfordulója alkalmából rendezett munkaversenyekben és az új alkotmány vitájában magasabb szintre emelték a munkások társadalmi-politikai aktivitását. A szocializmus fejlődése során mind láthatóbban mutatkoznak meg a társadalmi-politikai aktivitás ösztönzői a munkához való viszonyban, a munkatermelékenység motivációs struktúrájában, a szocialista munkaversenyben. E fejlődés révén a szocializmus és kommunizmus építésében nagy jelentőségű szerepet kap a szubjektív faktor, anélkül azonban, hogy az anyagi ösztönzés szerepét kisebbiteni lehetne.

A munkástömegek társadalmi-politikai aktivitása olyan tevékenységforma és módszerek összessége, amelyekben mindenekelőtt *a nép politikai érdeke fejődik ki*. A munkástömegek társadalmi-politikai aktivitásában a szocialista demokrácia minden intézménye funkcionál és fejlődik. Ez fejleszti a munkástömegek tudatosságát, a politikai viszonyokat és a rendszert, s fontos szakasz az ösztönzési állam megvalósulásának folyamatában.

A fejlett szocializmus feltételei között a politikai viszonyok tökéletesítése két fő vonalon folytatódik: egyrészt az államhatalmi szervek erősödésében, másrészt a társadalmi-politikai viszonyok fejlődésében. A párt a társadalmi-politikai aktivitást saját irányvonala erősítésén keresztül fejleszti. Ez feltételezi a munkás-aktivitás szervezethez való elkötelezettségének és tudatosságának a fejlesztését.

A munkások társadalmi-politikai aktivitásának legfontosabb eredménye abban van, hogy *elmélyíti a társadalmi csoportok alapvető érdekeinek közösségét*, a szovjet népek testvéri közösségét, felemeli a munkások politikai kultúrá-

ját (amelyen nem csupán politikai ismereteket, hanem a politikai magatartás készségének elsajátítását is kell érteni). Erősíti a munkásosztály vezető szerepét, amely az ösztönzési államban, mint a tapasztalatok mutatják, nemcsak megmarad, hanem erősödik. E célok megvalósításában fontos szerepet játszanak az üzemek, vállalatok munkáskollektívái.

A kollektívákban, a különböző csoportokban természetesen más és más az aktivitás fejlődésének üteme, a tagok fejlettségének színvonala. Nem egyformán vesznek részt az irányításban. E kérdéssel kapcsolatban az előadó felhívta a figyelmet V. Sz. *Szemjonov* munkájára, amelyet a Miszl 1977-ben adott ki *A szocialista struktúra dinamikája* címmel. Ebben a munkában a szerző a szociális viszonyok érettségét a fejlett szocializmus kritériumainak nézőpontjából vizsgálja. Klasszifikációt ad könyvében a szociális jelenségek színvonaláról, aláhúzza egyúttal azt is, hogy a különböző országokban még a fejlett szocializmus viszonyai között is maradnak nem érett társadalmi jelenségek.

A munkásaktivitás továbbfejlesztésével kapcsolatban aláhúzza *a képzettség és az általános műveltség emelésének fontosságát*. A munkásaktivitást gátló negatív tényezők között pedig a nem megfelelő munkafeltételeket, a nem kvalifikált nehéz fizikai munkát és a bürokrácia különböző formáit említette meg.

A társadalmi-politikai tevékenység minden formáját eszmei motívumok ösztönzik, amelyben a széles munkástömegek tudatosságának elért színvonala is kifejeződik. A szellemi tevékenységet mindenekelőtt jogi és esztétikai motívumok; a gazdasági-termelő tevékenységet gazdasági érdekek ösztönzik stb. Ebből a motivációs tényezőből kiindulva a tevékenységfajták következő sémáját vázolta fel:

Tevékenység-fajta	Tevékenység ösztönzése	Tevékenység-forma	Tevékenység eredménye
Szellemi tevékenység	jogi esztétikai	szellemi termelés	szellemi értékek létrehozása
Társadalmi-politikai tevékenység	eszmei	szervezeti funkció	társadalmi-hatalmi rendszerben történő változás
Anyagi tevékenység	gazdasági	anyagi termelés	anyagi értékek létrehozása

Ezek a tevékenységfajták csakúgy, mint az ösztönzők az életben bonyolulttan összefonódnak.

A társadalmi-politikai aktivitás *hatékonyasága* abban fejeződik ki, hogy milyen mértékű hatást gyakorol az emberi együttműködés fejlődésére, mennyiben erősíti a közösségi és a testvéri együttműködés formáit. Ezek kihatnak mind az anyagi, mind a szellemi termelésre. Ebből a nézőpontból kell tanulmányozni a párt vezető szerepét a munkáskollektívákban. A tanulmányozás hipotézise az lehet, hogy milyen figyelmet szentelnek a pártszervezetek az emberek közötti közösségi kapcsolatok és a testvéri együttműködés formáinak fejlesztésére, és milyen szerepet játszanak a társadalmi-politikai aktivitás fejlődésében.

A pártszervezet egyfelől része, másrészt pedig vezető magja minden szocialista típusú kollektívának. Négy fő irányban érvényesül hatása a kollektívára:

1. A pártszervezeteknek a kommunis-tákon keresztül ellenőrzési joguk van a vállalati adminisztráció fölött.
2. A társadalmi szervezetek és káde-reik megvalósítják a párt politikáját.
3. A politikai oktatáson keresztül.
4. A közösség szociális-pszichológiai és szociális-politikai klímáján keresztül.

Végül az előadó részletesen beszélt a leningrádi pártszervezet kezdeményezé-

séről: a leningrádi üzemekben végzett felmérésekről, amely a munkások társadalmi-politikai aktivitásának fejlődés-színvonalát vizsgálta.

A továbbiakban *Stefán Gajda*, a LEMP KB Szervezési Osztályának főmunkatársa tájékoztatót adott arról, hogy a párt legfelsőbb szerveinek vezetői – különösen néhány éve – közvetlen kapcsolatban vannak a legfontosabb nagyüzemekkel. A párt vezetői rendszeren – évente több alkalommal is – felkeresik ezeket az üzemeket, és a helyszínen tájékozódnak a gyár terveinek végrehajtásáról, a munkások társadalmi-politikai kérdésekben vallott véleményéről, hangulatáról, és maguk is tájékoztatják a gyár dolgozóit az országos problémákról. Ez az eszmecsere jó hatással van a munkások politikai hangulatára, és segíti az országos problémák megoldását is.

A KB Szervezési Osztályának munkatársai is rendszeres időközönként meglátogatnak egy-egy üzemet, tájékozódnak a fölmerülő nehézségekről és segítséget adnak megoldásukhoz. Ezekben a rendszeresen meglátogatott üzemekben több mint egymillió ember dolgozik.

A hozzászólásokban élénk eszmecsere bontakozott ki a tevékenység (*gyejatjel-nosztty*) és az aktivitás (*aktyivnosztty*) fogalmak körül. *Zdravomisztlov* a *gyejatjel-nosztty* tartalmát szélesebbnek és

passzívabbnak érezte, mint az aktyivnoszty fogalmát, melyet főleg a tudatoság különböztet meg a másik fogalomtól. Mások (pl. Ratus) ehhez még szükségesnek tartották hozzátenni az alkotás, az osztálycél, valamint a politikai-ideológiai harcot is, minthogy ezek a fejlett szocializmus lényeges tényezői. Emellett utaltak arra is a vitában, hogy e fogalom tartalma történelmileg gazdagodó, függ a nép fejlettségétől, tapasztalataitól stb.

A lengyel delegáció vezetője, *K. Osztrowszki* szerint az előadások jó alapot adtak a további munkához és vitához. A terminológiai vitára reagálva hangsúlyozta, hogy nem annyira a fogalom kérdéseiről, mint inkább az aktivitás történelmi fejlődéséről van szó. Ez pedig szoros kapcsolatban van a pártszervezet munkájával, s általában a pártmunka fejlődésével. Véleménye szerint a fő kérdés az, hogy milyen mechanizmus viszi előre az aktivitás fejlődését és milyen szervezeteken keresztül valósul meg a fejlődés. Következésképp az aktivitás fejlődése nem egyszerűen csak tudati fejlődés, hanem az objektív tényezők fejlődésének kérdése is. Ezek sorában kiemelte a kollektívákat és a kollektívizmust. Ugyanakkor arról is szólt, hogy az aktivitást ösztönözni kell individuális motivációkkal is, például az egyéni szükségletek, igények, törekvések realizálásának elősegítésével. Mások az aktivitás tartalmának inkább a személyiség fejlődésével kapcsolatos oldalait hangoztatták. Arról is szóltak, hogy az aktivitás cél és egyúttal eszköz szerepet is betölt az emberi személyiség fejlődésében.

*

A részproblémák tárgyalásának, vitájának alapját a már előzetesen kijelölt szerzőpárok (egy szovjet és egy lengyel résztvevő) által közösen kidolgozott elméleti és módszertani anyagok képezték.

S. Gajda és N. T. Okonova A pártszervek szerepe az üzemi termelés irányításában című témáról számolt be, s kiemelte a munkakollektívák pártirányításának fontosságát. Beszéltek arról, hogy a Szovjetunióban, csak az elmúlt évben, több mint 2 millióval nőtt a kommunisták száma, és ez a növekedési tendencia az elkövetkező években is folytatódik. Ez már csak azért is fontos, mert a következő években az alapvető iparágakban növekedik a központosítás, ami szükségessé teszi a pártszervezetek struktúrájának átalakítását a párt vezető szerepének növelése érdekében.

Ezután *A. V. Szamoszudov A kommunisták élenjáró szerepe a munkásközösségekben* című témáról tartott beszámolót. A kommunisták élenjáró szerepe a meggyőződés, a kezdeményezés, a politikai-pszichológiai klíma javítása, az erkölcsi viszonyok fejlesztése, a kispolgári-polgári nézetek elleni fellépés révén stb. segíti a munkáskollektívák tökéletesítését. Ennek kapcsán *Osztrowszki* több fontos szempontra hívta fel a figyelmet: arra többek között, hogy a kommunistáknak elemezní kell a munkáskollektívák tudatát, tekintetbe kell venni az objektív tényezőket, értékeket stb. Emellett a kommunisták aktivitása függ a pártszervezetek tevékenységétől, ezért ezt a kérdést ebben az összefüggésben is vizsgálni kell. Analizálni kell továbbá a társadalmi, az üzemi és a brigádok vonatkozásában (pl. a munkához való viszonyban, a munkások egymás közötti kapcsolatában) jelentkező kölcsönhatásokat. Továbbá azt, hogy mennyire ismerik az üzemük fejlődésének útját, és hogy milyen információkkal rendelkeznek erről.

A következő témakör a *demokratizálódás* fejlesztésével volt kapcsolatos. A vita résztvevői a demokratizálódást a fejlett szocializmus időszakában a legfontosabb célként jelölték meg (*T. T. Popov és Waldemir Stelmach*). Hangsúlyozták a demokrácia formái és mód-

szerei tökéletesítésének, a fegyelem erősítésének, az adminisztratív szervek és formák fejlesztésének, a munkások képzettségének, általános műveltségének, szakmai képzése emelésének fontosságát. Szükségesnek látták annak elemzését, hogy a munkások milyen színvonalon és milyen ütemben vesznek részt az üzemek, az üzemszervek, a munkáskollektívák ügyeinek alakításában, milyen információt kapnak, milyen az ellenőrzésben betöltött szerepük, a tudományos-technikai forradalom megvalósulása mennyiben segíti a munkásokat a demokrácia fejlesztésében, a munkásokban milyen mértékben alakult ki a demokrácia igénye és milyen úton jutottak el hozzá, mennyiben érzik a munkások magukénak az üzemet stb. Ezek mind elemzendő kérdések.

A munkások aktivitásának formáiról
A. A. Prutszkij és Marjan Anas számolt be. Prutszkij részletesen beszélt a szocialista verseny lenini elveiről, és arról, hogy milyen gazdag formái alakultak ki a Szovjetunióban. Többek között beszélt a kommunista-szombatok, a brigádok, a rohambrigádok és a kommunista brigádok munkájáról. Fontos feladatnak tekintette a szocialista országok versenymozgalmainak tanulmányozását, és a szerzett tapasztalatok átvételét a versenymozgalom gazdagítása érdekében. A Szovjetunióban – mint megemlítette – több mint 100 millió ember vesz részt közvetlenül a munkaversenymozgalom különböző formáiban. A munkaversenymozgalom tökéletesíti a munkához való szocialista viszonyt, növeli a termelést, de emellett fokozza a tömegek kezdeményezését, elősegíti a kulturálódást, közelebb hozza a testvéri népek munkásait egymáshoz, közvetlen kapcsolat létesül általuk, köztük, fejleszti a munkáskollektívák közösségi életét, politikai-társadalmi-ideológiai aktivitását.

A munkásaktivitás objektív és szubjektív tényezőiről
A. F. Katasev és Jan Bluskovszki számolt be. Mindenekelőtt

a lenini munkástílus fontosságát hangsúlyozták a munkáskollektíva termelési, gazdasági, kulturális-nevelési feladatainak megoldásában. Majd a vezetők emberi tulajdonságai, felkészültsége, helyzetismerete, kezdeményező készsége stb. fontosságát húzták alá a munkásaktivitás fejlesztésében, és azt, hogy a vezetésnek öröködni kell a demokratikus centralizmus elveinek megvalósulása fölött. Z. Sufin és V. I. Bandar: *Az anyagi és erkölcsi ösztönzés szerepe a munkások aktivitásának növelésében* című témakört vázolta. Mindenekelőtt aláhúzták az anyagi és erkölcsi ösztönzés egységének fontosságát, ugyanakkor hangsúlyozták, hogy a fő kérdés az: hogyan lehet mindinkább előtérbe állítani a jelzett egységen belül az *erkölcsi* ösztönzés szerepét. Alapvető cél: az anyagi faktorok segítségével kialakítani és erősíteni a morális tényezőt. Ebben nagy szerepet játszik az, hogy a differenciált teljesítmény megfelelően differenciált anyagi elismeréssel járjon együtt. Minthogy a munkához és az egymáshoz való szocialista viszony is ennek az elvnek a megtartása alapján formálódik, ezért nagyon fontos, hogy megfelelő *információt* kaphassanak a dolgozók arról, hogy miért kap az egyik dolgozó több, a másik pedig kevesebbet, illetve jutalmat. Ugyanez vonatkozik az erkölcsi elismerésre is. A megfelelő objektív információ segít abban, hogy a bér, a jutalom, a kitüntetés különbségei ne robbantsanak ki fölösleges vitákat, szembenállásokat az emberek között, hanem ezek a kollektív viszonyok erősítői legyenek.

Szó volt végül a *munkások nevelésének*, főleg a *nemzetköziségre* történő nevelésének problémáiról. E kérdés kapcsán a lengyel és a szovjet munkások barátságának és testvériségének az erősítésével kapcsolatos feladatok voltak az előtérben, amelynek a szocializmus építésében és az ellenség elleni harcban is fontos szerepe van. Fontosabbnak

tartották azonban minden elméleti megközelítésnél azt, hogy maguk a dolgozók hogyan látják ezt a barátságot, és hogy milyen hatása van alakulásában a két nép dolgozói közötti közvetlen érintkezésnek.

*

A lengyel–szovjet szeminárium programjának *második* részét az *üzemlátogatások* töltötték be. Először Katowicébe látogattunk, ahol a Leninről elnevezett szénbányába mentünk, majd Nova-Hután az ércolvasztót és Katowicében a színesfémgyárat néztük meg. Ezután Gdanskba utaztunk, ahol a „Párizsi Kommün”-ről elnevezett hajógyárba látogattunk. A következő nap visszatértünk Varsóba, ahol a Polski Fiat gyárba és a „Július 22” elnevezésű cukorka-csokoládé gyárba látogattunk.

Ezek a látogatások rendkívül tanulmányosak voltak, hiszen az említett gyárak a legmodernebb gépekkel (amerikai, angol, nyugatnémet és olasz), éspedig jelentős mennyiségben automata és félautomata gépekkel dolgoznak. Így ezek a gyárak (különösen a katowicei színesfémgyár szinte teljesen automatizált) igen kevés munkással dolgoznak. Természetesen a magas szintű technika gondot is jelent számukra. Úgy tájékoztattak, esetenként előfordul, hogy kevés a magas színvonalú technikához megfelelően felkészült kvalifikált szakember.

Minden gyárlátogatás alkalmával tájékoztatást kaptunk a gyár munkájáról, eredményeiről, és a legégetőbb problémákról, gondokról. Ezekből a tájékoztatókból az az általános kép bontakozott ki, hogy a munkások nemcsak teljesítik, hanem túl is teljesítik a terveiket. Jelentős arányban vesznek részt a szocialista munkaversenyben, a társadalmi munkaakciókban. A pártszervezetek rendszeres agitációt folytatnak a munkások között, amit legtöbb helyen az üzemi újságok is kiegészítenek. Különös gonddal foglalkoznak a munkások

problémáival. A politikai problémákra igyekeznek rendszeresen és megfelelő időben választ adni. A tájékoztatást elősegíti, hogy nagyon sokan vesznek részt a pártoktatás legkülönbözőbb tanfolyamain, de a szakoktatásban is. Nagy gonddal nevelik és képezik a tagjelöltjeiket.

Komoly erőfeszítéseket tesznek a termelés megfelelő szerveztségének, a munkások bérének javítására, amely az utóbbi években jelentősen emelkedett. Például a mysłowicei bányában a középmagas bér 8100–8300 zloty körül mozog, de az átlagbér is 4–5000 zloty.

A legtöbb helyen arról számoltak be, hogy sok a fiatal munkás, de arról is hallottunk, hogy egyes helyeken gondot okoz a szakmunkáshiány. Minden anyagi és szellemi eszközt igénybe vesznek annak érdekében, hogy munkásaikat tartósan a gyárhoz kössék. A munkásoknak a gyárba történő integrálását néhány évenként ismétlődő szociológiai felmérés alapján kidolgozott intézkedésekkel igyekeznek elősegíteni. Töreksenek jó feltételeket teremteni a faluról jött munkások számára a munkásszállásokon. Sok lakást építenek üzemi erővel a munkások számára. Mindezeknek az intézkedéseknek a következtében az utóbbi időben kicsi a fluktuáció.

Az általános tájékoztatók után a szeminárium tagjait több üzemben 3 csoportba osztották, és egy-egy csoport különböző kérdésekről kapott tájékoztatást. A csoportba osztás a következő témák szerint történt: 1. a szocialista munkaverseny-mozgalom, 2. a kommunista párttagok jelenjáró szerepe a munkásaktivitás fejlesztésében, 3. az anyagi és erkölcsi érdekek érvényesítésének kérdései. E sorok írója a harmadik kérdéssel foglalkozó csoportban vett részt. Az itt kapott tájékoztatás alapján is megállapítható volt, hogy az ösztönzés kérdéseiben gyáranként elég nagy eltérések vannak. A tájékoztatók szerint az anyagi ösztönzés formái között a bér és a

prémium játssza a főszerepet. Az ösztönzésben mind nagyobb jelentőségre tesznek szert azonban az erkölcsi-tudati tényezők.

A bérezésnek és premizálásnak rendkívül változatos formáit alkalmazzák: idő, akkord, csoport- és egyéni teljesítmény szerint. Hasonlóképpen sokféle formájú a premizálási rendszerük is. Például a Polski Fiat gyárban kidolgoztak egy olyan rendszert, amely szerint bizonyos teljesítmény-százalék elérése után alapprémiumot adnak. Miután sok nehézségük volt a minőséggel, alkalmaznak egy, a konkrét minőségtől függő premizálási rendszert is. A mysłowicei szénbányában például a prémiumot a munkatermelékenység foka, a munkamegosztásban elfoglalt személyes hely, az aktivitás, a szakképzettségi szint, a nehézség foka, a veszélyességi

fok, és a bedolgozott norma szerint differenciáltan állapítják meg.

Az erkölcsi elismerésnek rendkívül változatos formáit alkalmazzák, főként az üzemi, vállalati, állami, szakszervezeti, párt stb. kitüntetések, elismerések, jelvények, diplomák, dicsőséglapok adományozását, a dicsőségtáblára helyezést stb.

Sokat tesznek a munkások szociális helyzetének javításáért. Üzemi segítséget adnak a lakásépítéshez, a gyermekek és családok számára táborozáshoz, üdüléshez, sporttáborokhoz. Szabad szombatot szerveznek, jogi segítséget adnak stb. Kétségtelennek tűnt, hogy a gyárak, üzemek rendkívül változatos formában törődnek a munkások sokirányú életproblémáinak megoldásával.

Kalocsai Dezső

Az amerikai oktatáspolitikai egyes kérdései az 1950-es és az 1960-as években*

1957 őszen valóságos pánikot keltett az amerikai politikai közvéleményben az első szovjet szputnyik fellövése. Az esemény hatása alatt lezajlott kongresszusi viták eredményeképpen született a Nemzetvédelmi Oktatási Törvény (National Defense Education Act 1958). A szovjet szputnyik sokak szemében az amerikai oktatási és tudományos rendszer elmaradásának mintegy szimbólumává vált a Szovjetunióval folytatott versenyben. Eisenhower amerikai elnök 1958 januárjában az Unió helyzetéről üzenetet terjesztett a kongresszus elé. Ebben a rendkívüli és szükségállapot (emergency) diktálta programjában, amelyet a nemzetbiztonság erősítésének követelményeivel indokolt, a matematikai és a műszaki tudományok eddiginél alaposabb kutatását, művelését és oktatását, valamint az idegen nyelvek elsajátítását tűzte ki célul.

Érdemes röviden visszapillantani előzményeire. Az ötvenes években az oktatásügy az országos figyelem előterébe került. Ennek egyrészt belső, másrészt nemzetközi okai voltak. A belső okok közül a legfontosabb a faji diszkrimináció és egyenlőtlenség 1954-től (Little Rock-i események) égető problémaként jelentkeznek. Erről a későbbiekben még részletesebben lesz szó. A polgári jogokért folytatott küzdelem terén csupán a hatvanas években történt lényeges változás. Hidegháborús hangulatot tükröz-

tek a tananyagok és igen nagy tekintélyű tudósok is felemelték szavukat a kommunistaellenes hisztéria ellen, amelynek közvetlen áldozatai között tanárok és diákok is voltak. Ezenkívül többek között közrejátszott az iskolák épületének és felszerelésének súlyos állapota, továbbá, más társadalmi rétegekhez viszonyítva, az oktatói személyzet anyagi és erkölcsi megbecsülésének elmaradása is.

A belső tényezők azonban önmagukban nem elegendők ahhoz, hogy a felelős kormányzati és törvényhozó szervek felfigyeljenek a bajokra; ehhez legalább olyan nemzetközi jelentőségű tudományos sikerre volt szükség, mint amit a szovjet szputnyik fellövése jelentett. Amerikai részről a szovjet mesterséges hold felbocsátását kihívásnak (challenge-nek) tekintették, amelyet elsősorban katonai szempontból tartottak fontosnak. Ezt az álláspontot tükrözik az ötvenes évek vezető pedagógusainak (Bestor, Rickover, Conant stb.) nézetei is.

Sürgetővé vált az oktatási rendszer felülvizsgálata. A kongresszus 1957 őszi ülészakán több hozzászólás központi gondolata az amerikai oktatási rendszer elmaradottsága volt. Egy külön bizottságot alakítottak, amelynek feladata az elmaradás okainak kivizsgálása volt. A

* A szerző az Egyesült Államokban tett tanulmányútja idején az oktatási rendszert tanulmányozta. Az alábbi cikkben az amerikai oktatáspolitikai néhány jellemzőjét ismerteti.

bizottság egyébként a Szovjetunióban helyszínen is megvizsgálta a szovjet oktatási rendszer jellemző vonásait, és a kongresszusnak beszámolt az út eredményeiről. Az elmaradás leküzdésének egyik alternatíváját meggyőzően mutatják be *J. Conant* nézetei, aki kizárólag a matematikára és a műszaki tudományokra kívánta helyezni a hangsúlyt. A tananyag szigorúságának elvét és annak fontosságát hirdeti, hogy mindent tegyenek meg a tehetségek felkutatása érdekében. A pedagógia történetében ezt az új irányvonalat essentializmusnak nevezik.

Szép számmal akadtak azonban olyanok is, akik a hagyományos amerikai gondolkodásban és gyakorlatban gyökeröző tényezőkre rámutatva több összefüggésben kívántak foglalkozni az új helyzettel. Majd a hatvanas években eredményekhez vezető kongresszusi viták híven tükrözik e nézetek összeütközését.

1958 elején nyilvánvalóvá vált a komolyabb és realisabb intézkedések szükségessége. Így tehát érthető, hogy nagy várakozás előzte meg az elnöknek az ország helyzetéről szóló szokásos évi üzenetét. Visszaemlékezéseiben Eisenhower üzenetének fő mondanivalóját a következőkben foglalja össze:

„1. Az amerikai oktatás, különösen a természettudományok, a matematika és az idegen nyelvek oktatásának erősítése céljából a kongresszus elfogadta a kormány által előterjesztett Nemzetvédelmi Oktatási Törvényt (National Defense).

2. A Capitolium heves ellenállása ellenére új törvényt javasoltunk és fogadtattunk el, amelynek célja a hadsereg egyes fegyvernemei közötti rivalizálás csökkentése, valamint az elnök és a nemzetvédelmi miniszter ellenőrző szerepének erősítése a stratégiai tervezésben és végrehajtásban.

3. A polgári és katonai kutatás erősítése szempontjából szükséges jogi sza-

bályozás érdekében egy új, polgári vezetés alatt álló úrkutatási hivatalt létesítettünk és több mesterséges bolygót juttattunk pályájára.”¹

A Nemzetvédelmi Oktatási Törvény országosnak minősítette a feladatokat, s ezért kiterjesztette a Department of Health, Education and Welfare, illetve a minisztériumon belül működő és az oktatásért felelős Office of Education hatáskörét. Figyelembe véve a központi kormányzat hatáskörének túlzott növekedésével szembeni fenntartásokat, Eisenhower a törvényt csupán átmeneti, szükségintézkedésnek tartotta, „emergency”-jellegűnek minősítette és az Oktatási Hivatal hatáskörét végső fokon az összehangolást elősegítő tanácsadásra korlátozta. Mindennek ellenére a Nemzetvédelmi Oktatási Törvény a maga módján rést ütött az amerikai tudomány- és oktatásügy hagyományos rendszerén. Megnőtt a központi kormányzat szerepe azáltal, hogy közvetlenül vagy közvetett módon lehetőség nyílt a szövetségi államok iskolarendszereinek módosítására. Az ösztöndíjak révén kibővült a hallgatóság köre, amelyet ugyanakkor korlátok közé igyekeztek szorítani olyan nyilatkozat („affidavit”) aláírásával, amely a kommunista mozgalomtól való távolmaradásra kötelezte az ösztöndíjat igénybe vevőket. A kölcsönök és pénzügyi támogatások, ha nem is teljesen egyértelműen ugyan, de a központosítás irányába hatottak, mivel a támogatás feltételci közé tartozott a törvényben rögzített követelmények teljesítése.

A szövetségi kormány számára új helyzetet teremtett az a körülmény, hogy a törvény értelmében kölcsönök, illetve ösztöndíj keretek formájában pénzeszközöket juttatnak az egyes szövetségi államoknak, amely számukra korábban függőségi kapcsolatot jelentett. Ez a központi támogatás attól függött, hogy

¹ Dwight Eisenhower: *Waging Peace*, 239.

az államok milyen mértékben tudják magukévá tenni a törvény által állított új követelményeket.

A Nemzetvédelmi Oktatási Törvény meghozatala az amerikai oktatásügynek egy olyan szakaszát zárta le, amely szervesen beilleszkedett az ötvenes évek hidegháborús időszakába. A katonai jellegű problémák ugyan továbbra sem kerültek le a napirendről, viszont nemzetközi és belpolitikai okok miatt azok a társadalmi és ideológiai kérdések kerültek előtérbe, amelyek nagymértékben kihatottak a hatvanas évek oktatás- és tudománypolitikájára, éppen ezért tartalmi és szervezeti szempontból új aspektusok jellemzik azt.

*

A hatvanas években egyrészt a hidegháború időszaka tartósabbnak ígérkező lezárulásával, másrészt az egyre erősödő belpolitikai problémák előtérbe kerülésével a Nemzetvédelmi Oktatási Törvény által életre hívott rendszer egyre kevésbé tudta betölteni feladatát. Hazai és nemzetközi téren egyaránt az eszméi, politikai, társadalmi kérdések, és ezzel együtt a humán műveltség, illetve a humán tárgyak művelésének és tanításának követelményei kerültek előtérbe. A pedagógiai irányzatok közül újból népszerűvé vált Dewey iskolája, amelynek szellemét tükrözi az ún. neo-progresszivizmus. A főleg műszaki és természettudományi ismeretekre súlyt helyező tantervek helyett olyanokat sürgettek, amelyek segítséget nyújthatnak a társadalmi és emberi problémák megválasztolásában. Ide sorolható mindenfajta diszkrimináció nélkül, beleértve a faji alapon történő diszkriminációt is, a tanuláshoz való jog. Ez az elit jellegű iskolatípusokkal való szakításhoz vezetett. Az új irányzatok figyelembe vették a gazdasági és társadalmi helyzetből adódó hátrányokat, és gondoskodni kívántak azok leküzdésének módjáról is. A curriculumokkal kapcsolatban módszer-

tani téren is a nagyobb rugalmasság, sőt, szabadság követelményét állították fel. Céljuk a képességek szabad kibontakoztatása, amelynél példaképeik az új romantikusoknak tekintett pedagógusok: Silberman, Kozol, Holt stb.

Az új idők jele volt az 1964-es Gazdasági Lehetőségek Törvénye, és az 1965-ös Általános és Középfokú Oktatás Törvénye. Mindkettő szoros összefüggésben volt az 1964-es Polgárjogi Törvénnyel.

Időrendi sorrendben elsőként a Polgárjogi Törvény jelent meg, amely az amerikai törvényhozásban az egyik legjelentősebb és a társadalmi gondolkodáson belül, a pedagógiai irányzatok terén is fordulatot mutató törvény.

Az amerikai polgárjogi mozgalomnak igen mély gyökerei vannak. E cikk keretein belül nincs lehetőség a mozgalom részletes taglalására, ezért csak néhány összefüggésre kívánok kitérni. A polgári jogok biztosítása érdekében már korábban is születtek olyan intézkedések, amelyek magukon viselték a szövetségi kormány és az államok közötti kapcsolatok hagyományos problémáit. Ilyen volt a Rooseveltnél elnök által a szükségállapot jegyében 1941-ben kiadott 8802 számú elnöki rendelet, amely a faji diszkrimináció felszámolását célozta a hadiiparban és a hadseregben. Az elnöki rendelet felemás jelentősége abban rejlik, hogy a társadalmi, nemzetvédelmi problémák megoldására szövetségi beavatkozást helyezett kilátásba. A rendelet értelmében ugyanis a faji diszkriminációt alkalmazó, magánkézben levő üzemek nem részesülhetnek állami hadi megrendelésben. Az 1964-es polgárjogi törvény az elnöki rendelet korai előfutára. Az említett törvény a szövetségi támogatást a faji diszkrimináció felszámolásához köti még az oktatás területén is.

1954-ben a szövetségi kormány újabb beavatkozását sürgette az ún. *Brown vs. Board of Education of Topeka* eset is. A Legfelső Bíróságnak az eset kapcsán

hozott elvi döntése tulajdonképpen alkotmányellenesnek minősítette az oktatásban alkalmazott szegregáció („különvált, de egyenlő”) elvét. 1951-ben Oliver Brown és tizenkét szülő pert indított Kansas állam szegregációs törvényének érvénytelenítésére. A törvény ugyanis kötelezően előírta a szegregációt az iskolákban. Ez a gyakorlatban azt jelentette, hogy a színes bőrű gyermekek kénytelenek voltak a lakóhelyüktől távol eső, csak színes bőrűeknek fenntartott iskolákba járni. A kansasi bíróság a keresetet azon az alapon utasította el, hogy a szegregált iskolák színvonala azonos, tehát az alkotmánynak megfelelően érvényesül a „separate but equal” elv. A fellebbezés után az eset a Legfelső Bíróság elé került, ahol több hasonló ügyet feltárva olyan elvi döntést hoztak, amely figyelembe veszi az iskolák színvonala közötti különbségeket. Igaz, hogy a „separate but equal” elvet alkotmányellenesnek nyilvánították, viszont nem dolgoztak ki olyan alternatívát, amely megoldotta volna a diszkrimináció problémáját. Ezt tragikus események követték, például 1957-ben Little Rock városban az erőszakolt deszegregációnak halálos áldozatai is voltak. Eisenhower utasítására a szövetségi kormány katonailag is kénytelen volt beavatkozni.

Az előzmények alapján nyugodtan megállapíthatjuk azt, hogy az 1964-es polgárjogi törvény megkésve született. Ez a XX. század Amerikájának egyik legfontosabb törvénye, amely – habár csak alkotmányosan deklarált – felszámolni hivatott a diszkriminációt.

A törvény tizenegy fejezetben határozza meg a szövetségi kormány feladatait a szavazati és munkavállalási jog biztosítása, az oktatás és az clemi emberi jogok terén. A törvény hatodik, különösen nagy jelentőségű fejezete az amerikai történelem számos ellentmondásának egyikét tükrözi. A színes bőrű állampolgárok alkotmányos jogainak vé-

delme érdekében ugyanis a szövetségi kormány olyan intézkedések elfogadására kényszerült, amely jelentős mértékben növeli az oktatás központi szabályozását. A törvény arra hatalmazza fel a szövetségi kormányt, hogy vonja meg mindazoktól az államoktól az anyagi támogatást, amelyek gyakorlatukban alkalmazzák a szegregáció elvét. Kimondja, hogy fajra, a bőr színére, vagy nemre való tekintet nélkül mindenkinek jogában áll az állami támogatással szervezett programokban részt venni, ellenkező esetben az illető állam vagy intézmény a szövetségi kormány mindennemű támogatását elveszti.

A polgárjogi törvény hatodik fejezete valóban hatalmas erőt jelenthetett volna a kormányzat kezében. A polgárjogi erőfeszítések ellenzői viszont e hatalomból fakadó veszélyekre igyekeztek felhívni a figyelmet. Érdemes megemlíteni Sam Ervin észak-karolinai szenátor alábbi megjegyzését: „Egyetlen diktátor sem kívánhat több hatalmat maga számára, mint amire a törvény hatodik fejezete felhatalmazza az elnököt.”²

A polgárjogi törvény érvényesítése igen nagy ellenállásba ütközött. Bár a színes bőrű lakosság elleni diszkrimináció felszámolásában *de jure* születtek eredmények, ezt *de facto* nem követték olyan intézkedések, amelyek a diszkrimináció forrásait megszüntették volna.

A törvény célkitűzéseinek megvalósítását ez alkalommal is akadályozta a központi hatalom hatáskörének korlátozására mutató törekvés. A szükségállapot gondolata ugyanakkor továbbra is kísértett, egyrészt a Szovjetunióval folytatott katonai, tudományos és oktatási téren folyó verseny miatt, másrészt a megfelelő számú és összetételű munkaerő biztosításának követelményei miatt, hiszen ez utóbbinak jelentős nemzetvédelmi vonatkozásai is voltak.

Ugyancsak az „emergency” jegyét vi-

² Idézi J. Spring: *The Sorting Machine*, 177.

selte magán az 1964-es Gazdasági Lehetőségek Törvénye, amely tulajdonképpen csak közmunkákat biztosított. Kitzűzött célját azonban – amely a társadalmi felemelkedésnek a szakmai oktatás és nevelés útján történő elősegítésére irányult – nem érte el. Tehát elkerülhetetlenül szembe kellett nézni az érintett rétegek hátrányos társadalmi helyzetéből adódó mélyebben rejlő okokkal. A viták eredményeképpen elfogadottá kezdett válni az „oktatási szempontból hátrányos helyzet” fogalma, és egyre inkább tért hódított az a szemlélet, amely szerint rendkívül fontos szerepet játszik az emberek életpályájának alakulásában az alap- és a középfokú oktatás.

1962-ben megjelent Frank Riessman szociológus *The culturally deprived child* című könyve. Szerzője tevékenyen részt vett e szemlélet tudatosításában. Az 1965-ös Általános és Középfokú Oktatás Törvénye előrelépést jelentett, mivel a hátrányos helyzetben levő gyermekek támogatásának követelménye olyan segélyforma kialakításával történő támogatására helyezte a hangsúlyt, amely elhárítja az oktatás központi támogatásának egyik hagyományos akadályát. A törvény első fejezetében megfogalmazódik, hogy „... a kongresszus ezennel az Egyesült Államok politikájának nyilvánítja az oktatási programok pénzügyi támogatását, ... különböző eszközökkel és módon történő kibővítését és tökéletesítését, ... amely elősegíti az oktatástól megfosztott gyermekek speciális oktatási szükségleteinek kielégítését”.³ Az új törvény szervesen kapcsolódott a polgárjogi törvényhez, az abban foglalt jogok érvényesítését kívánta elősegíteni a gyakorlatban.

Reménykeltő volt az 1966-ban a kongresszus elé terjesztett jelentés, amelyet az elnök megbízásából James Coleman, a John Hopkins Egyetem professzora készített. A jelentés az amerikai népesség azon rétegeinek helyzetét elemzte, amelyek anyagi helyzetük folytán

ki voltak zárva a művelődésből, illetve annak csak bizonyos minimumáig juthattak el. Az „Egyenlőség és az oktatási lehetőségei” címmel megjelent tanulmány a szegregáció társadalmi hátterét elemzi. Jelentős mértékben támogatja ugyan az integrált iskolarendszert, de végkövetkeztetésében azt állítja, hogy az oktatási lehetőségek és az egyenlőségek alapvető társadalmi problémákat vetnek fel, amelyek megoldása nem szűkíthető le az iskolai felszerelés és a tanterv problémájára.

1968-ban a Republikánus Párt győzelmével új helyzet állt elő. A kérdés az volt, hogyan juthatnak be a színvonalas iskolákba az elmaradt, hanyatló területek, városrészek, negyedek stb. lakosainak gyermekei. A Legfelső Bíróság 1971-es ún. Serrano v. Priest határozatának lényege az volt, hogy minden téren, így a nevelés és oktatás területén is, mindenki csak lehetőségeihez mérten részesülhet a szolgáltatásokból. A tanulmány kerete nem teszi lehetővé, hogy a Legfelső Bíróság döntését részletesen ismertessük, mivel ezek egyes államok jogi problémáit is felvetik. Itt utalás történik a két döntéssel kapcsolatban arra, hogy az oktatás problémája a szövetségi kormányra, ill. egyes államokra tartozik. A közoktatás anyagi eszközökkel történő központi támogatása Nixon és hívei szemében veszélyeztette volna a természetes kiválasztódás folyamatát, hiszen mindenki számára szabad az indulás, amely viszont nem tekinthető jognak, legfeljebb lehetőségnek. Azokkal szemben, akik az Alkotmány XIV. módosítására hivatkozva azt követelték, hogy a gyermekek oktatását is vonják a módosítás ún. egyenlő elbánás klauzulájának hatálya alá, a választ a Legfelső Bíróság adta meg 1973-ban a Rodriguez v. San Antonio Independent School District ügyében hozott ha-

³ Ld. részletesen E. Eidenberg és R. D. Morrey: An Act of Congress. The Legislative Process and the Making of Education Policy 73–174.

tározatával. A határozat szerint az oktatáshoz való jogot az alkotmány XIV. módosítása implicita sem védelmezi, így ez alkotmányos védelmet nem élvez. Röviden arról volt szó, hogy a Legfelső Bíróság értelmezése szerint a közoktatás az egyes államok hatáskörében kell hogy maradjon, így a Bíróság visszautasította annak az elvnek az elismerését, amely országos (szövetségi) politikának nyilvánítja az oktatás finanszírozását.

A Coleman-jelentésben megfogalmazott *lehetőségek egyenlősége* próbaköve az ún. buszhasználat (busing) lett. A buszrendszerrel már kezdettől fogva több probléma volt, mivel mechanikusan akarta biztosítani az egyes iskolák diákjai között a lakosság faji összetételének megfelelő arányait. A buszrendszer bevezetése ellenére az iskolák deszegregációja igen lassan haladt. A Nixon-kormányzat erőfeszítései a buszrendszer felszámolására nem jártak sikerrel. Az 1974-es véres bostoni események közvetlen indítéka az volt, hogy a buszrendszert az állami iskolák faji integrációjának eszközeként alkalmazták. 1970 és 1973 között Nixon számos, az oktatást is érintő költségvetési törvényjavaslatot megvétőzött. Ennek indokaként nemcsak a szövetségi költségvetés csökkentésének szükségességét hozta fel, hanem azt is, hogy nem látta bizonyítottnak azt, hogy a magasabb színvonalú oktatás bármilyen jelentős társadalmi változást eredményezett volna.

A hatvanas évek amerikai oktatáspolitikája tehát egyre inkább a szegénység problémájának felszámolására irányult. Ezt az eltolódást az egyre erősödő polgárjogi mozgalom társadalmi kihatásai tették szükségessé. A polgárjogi mozgalom jelentős mértékben osztályalapokon nyugvó mozgalom volt, így magában hordta az osztálykonfliktusok kiéleződésének veszélyét. Martin Luther King nem egyszerűen a polgárjogi mozgalom vezetője volt, hanem az amerikai kapitalizmus, az amerikai bel- és külpolitika

bírálója is. A hatvanas évek elején a polgárjogi mozgalom nagy részben a társadalom legszegényebb rétegeit tömörítette. A Johnson elnök által megindított küzdelem a szegénység ellen („war on poverty”) az osztály-összeütközések elodázását szolgálta és azt az illúziót kívánta kelteni, hogy oktatáspolitikája eredményeképpen az alsóbb rétegek felemelkedhetnek a középosztályba. A szegénység elleni program valójában a társadalmi rend fenntartását szolgálta, s azt az ígéretet keltette, hogy a szegénység az állam és a közösség által indított programok és az oktatás révén felszámolható.

Nixon elnök politikája az oktatás terén tagadását jelentette mindannak, ami a hatvanas években, különösen Johnson elnöksége idején kezdődött. A hatvanas évek végén történt városi zavargások és diákmegmozdulások – többek között – annak a felfogásnak is ellentmondtak, hogy az oktatás a társadalmi rend fenntartásának szolgálatába állítható. Ezt felismerve a Nixon-kormányzat oktatáspolitikájában inkább az oktatásnak a munkaerő felkészítésében és elosztásában játszott szerepére koncentrált, és lényegében elvetette az oktatásnak az egyenlősítés irányába ható funkcióit.

Milyen közös problémák merültek fel és maradtak napirenden az oktatás- és tudománypolitika korszerűsítésére irányuló törekvések folyamán? Megértésükhöz bizonyos történelmi visszatekintésre van szükség, mert csak így lehet érzékelteni az amerikai oktatásügy szerkezetének és szervezetének sajátosságos, vagy amerikai szóhasználattal „unique” jellegét.

Az „uniqueness” koncepció igen komoly módszertani problémát jelentett és jelent még a mai napig is az amerikai gondolkodás szempontjából. Ez a szemlélet az amerikai fejlődésről szóló koncepció, amely módszertani szempontból eleve kizárja az összehasonlítás lehetőségét más országokkal. Azt vallja, hogy

az Egyesült Államok fejlődése nem vehető össze más országokéval, s a maga nemében páratlan, kivételes, egyedülálló. Ez a koncepció az amerikai oktatáspolitikát is áthatja, és kitűnően illusztrálható. Ezt részben az is bizonyítja, hogy az amerikai alkotmány nem tartalmazza az oktatás, illetve az iskolák feladatait. Az alkotmány X. módosítása, amely 1971-ben született, az oktatást mint az egyes államok funkcióját határozza meg. Mivel az alkotmány oktatási feladatokkal nem ruházta fel a szövetségi kormányt, ezért az oktatás irányítása, szervezése az egyes államok, illetve városok, községek, végső soron a közösségek (community) feladata. Ezen túlmenően a X. módosítás megválaszolatlanul hagyta azt a kérdést, hogy a szövetségi szerveknek (kongresszus, kormány) egyáltalán van-e valamilyen szerepük az oktatás terén. Az államok és a szövetségi kormány kapcsolatát általában szabályozó módosítás 8. paragrafusa arról rendelkezik, hogy az Egyesült Államok kongresszusának feladata az általános jólét és az ország védelmének biztosítása, viszont nem tér ki arra, hogy az oktatás hozzátartozik-e a fenti funkciókhoz.

Ezzel magyarázható az az egyedülálló helyzet is, hogy az Egyesült Államoknak a mai napig sincs oktatásüggyel foglalkozó, országos szintű önálló minisztériuma.* Az ország története során sokan szorgalmazták az oktatás közüggé tételét, ezzel együtt az oktatás országos irányítását is, mint például a múlt században Horace Mann vagy Henry Barnard. Fáradozásuk végül is nem volt teljesen hiábavaló, de ehhez előbb az Észak győzelmével véget kellett érnie a polgárháborúnak. 1868-ban a belügyminisztérium keretei között működő oktatási hivatal (Office of Education) hoztak létre, ugyanis az államok nem járultak hozzá

* Az amerikai szenátus legutóbbi ülésének elvi állásfoglalása szerint létre kell hozni az egyseges szövetségi oktatási minisztériumot.

egy önálló szakminisztérium létrehozásához. 1939-ben, a szövetségi kormány átszervezésének során a hivatalt a Federal Security Agency-hez csatolták. Újabb másfél évtizednek kellett eltelnie ahhoz, hogy az oktatásügy irányítása helyet kapjon abban a minisztériumban, amely már nevében is tartalmazza ezt a hatáskört. (Az Egészségügyi, Oktatási és Jóléti Minisztériumot – Department of Health, Education and Welfare – 1953-ban állították fel.)

1868 óta, amikor is először dolgozták ki az önálló Oktatási Minisztérium terveit, több mint száz év telt el, és még mindig nem sikerült az akkori elképzelést realizálni.

Az alapvető probléma minden alkalommal a központi kormányzat és az államok közötti hatalom megosztása volt az oktatás és a tudomány irányítása terén. Az ötvenes-hatvanas években számos tényező hatott a központi kormány hatáskörének növelésére, ezek miatt lángolt fel ismét a vita a központosításról. Határozott és egyértelmű döntés azonban nem született, és az eddigi kutatások alapján és ahogy a dolgozat is jelzi, az amerikai alkotmány és szelleme, a történelmi hagyományok – mind arra mutatnak, hogy nem várható a jövőben a központosítás az oktatás terén. Különös szerepet játszik ebben a vitában az amerikai elnök egyébként is rendkívül széles hatásköre további bővítésétől való félelem.

A jelenlegi helyzetet éppen ezért felémás megoldások jellemzik. A központosítás továbbra is az ún. „emergency” jegyében megy végbe, és a távlatot csak is az ún. „normalcy” körülményei között létrehozott föderális jellegű oktatás- és tudománypolitika ígéri. Ez azt jelenti, hogy minden eltérést csak kényszeredett és átmeneti intézkedésnek tekintenek, amelyek a „normalcy”-hoz való visszatéréssel nemcsak feleslegessé, hanem az amerikai életformától idegenné is válnak.

Zsigmond Anna

Zsurzs Mária

1946-1978

A két évszám 32 évnyi időt jelez: ennyi jutott Zsurzs Máriának, intézetünk munkatársának a lehetséges emberi életkorból. Fiatalon távozott el közülünk, ígéretes pályája kibontakozásának szakaszában. Intézetünkben kezdte munkáját, s azóta egyfolytában velünk dolgozott: értékes tevékenységének elemei beleépültek az intézet tudományos munkájába. Tudományos dokumentátor-ként arra törekedett, hogy a kutatás számára feltárja és feldolgozza a szakirodalmat, állandóan az a kötelességérzet vezérelte, hogy minél jobban hasznára legyen annak az alkotó kollektívának, amelynek ő is tagja volt.

Sohasem állapotott meg a már elért eredménynél, mindig többet akart: statisztikussá képezte magát, hogy még szakszerűbben tudja végezni a szociológiai adatok elemzését, s grafikus képességeit is a tudományos munka szolgálatába állította. A ránk maradt munkái arról tanúskodnak, hogy önálló meglátásaival még jelentősen gazdagíthatta volna a szakmunkásképzésről folyó kutatást. Előkészületben levő írásaiból közölni kívánunk egyet a következő számunkban. Önzetlenül vállalta az ifjúságkutató csoport tudományos szervezési feladatait; az intézet szakszervezeti bizottságának tagjaként pedig szívén viselte a hozzá forduló kéréseit. Az általa színvonalasan előkészített intézeti ünnepek felejthetetlen élményünké váltak.

Egyszerű volt, kedves, mindenkihez figyelmes – példás életű egyéniség. Halálával nagy veszteség érte az intézet kollektíváját.

Emlékét kegyelettel megőrizzük.

Idegen nyelvű összefoglalók

ЙОЖЕФ САБО:

НЕКОТОРЫЕ ПРИНЦИПИАЛЬНЫЕ ВОПРОСЫ СТРОИТЕЛЬСТВА РАЗВИТОГО СОЦИАЛИСТИЧЕСКОГО ОБЩЕСТВА

В первой части статьи автор старается выяснить некоторые такие вопросы воззрения, которые возникают в широких кругах вокруг трактовки понятия развитого социализма. Прежде всего дискусирует с тем воззрением, что считает борьбу сегодняшнего дня всего лишь жертвоприношением на алтарь будущего. На основании достигнутых результатов в строительстве социализма до сих пор он анализирует политическую, экономическую стабильность общества, которая не противоречит изменениям и развитию, а является их коррелятивным понятием. Подчеркивает, что реальный учёт и сознательное отношение к противоречиям социализма уже сегодня является органической частью нашего взгляда на действительность; однако делает различие между антагонистическими противоречиями капитализма и неантагонистическими противоречиями социализма. Статья обращает внимание на то, что действительность социализма необходимо показать в его движении, в его историческом процессе. Говоря о понятии, сущности, критериях развитого социалистического общества подчеркивает, что хотя международный обмен мнениями во многом обогатил наши знания о природе социалистической системы, однако до сих пор более серьёзные, научные результаты достигнуты в основном в исследованиях частных вопросов развитого социализма.

Во второй части статьи автор пишет о периодизации развития социалистического общества, и характеризует настоящий этап строительства социализма в Венгрии. Он констатирует, что развитый социализм является стратегической категорией, и является закономерным этапом развития социализма. В связи с темой автор излагает диспуты вокруг понимания переходного периода и характеризует его особенности. Период создания развитого социализма будет относительно длительным периодом и в нём должны решать многочисленные, „унаследованные“ задачи от переходного периода (среди них говорит о мелко-товарном укладе, о нетрудовых доходах, о мелкобуржуазных взглядах ит. д.).

В третьей части статьи автор резюмирует характерные черты развитого социализма, указывая на то, что развитый социализм не является абстрактной категорией, его критерии носят исторический характер; охарактеризовать его можно только в случае комплексного подхода; отдельные страны можно исследовать только как части социалистической мировой системы, социалистического сообщества.

ЯНОШ ХООШ:

ТРЕБОВАНИЯ И УСЛОВИЯ ОСУЩЕСТВЛЕНИЯ ПРИНЦИПОВ ЭКОНОМИЧЕСКОЙ ПОЛИТИКИ В ПЕРИОД СТРОИТЕЛЬСТВА РАЗВИТОГО СОЦИАЛИСТИЧЕСКОГО ОБЩЕСТВА

Автор исследует одно из самых важных условий строительства развитого социализма, возможности осуществления и реализации целей экономической политики. Сначала даёт реальный обзор об изменениях внутренних условий экономического строительства. Подчёркивает, что в будущем не будет возможности для расширения источников рабочей силы и основы рабочего времени. Умеренно могут быть расширены источники накопления и капиталовложения; основой и источником роста в будущем может быть только улучшение эффективности общественного производства; задачей ключевой важности является дальнейшее изменение хозяйственной структуры.

Существенные изменения произошли и в международных условиях экономического роста. Автор среди них отмечает взрыв цен на мировом рынке, который привёл к тому, что экономический рост характеризовался внешнеэкономической несбалансированностью, которая как ожидается будет затяжной. Мы должны считаться и с тем, что наши сырьевые запасы не могут быть полностью удовлетворены странами СЭВ-а, поэтому мы должны ознакомиться и с возможностями несоциалистических стран. Принимая во внимание происшедшие изменения в экономическом развитии капиталистических и развивающихся стран, автор подчёркивает важность развёртывания социалистической экономической интеграции.

Среди факторов, способствующих экономическому развитию, автор на первом месте упоминает возможности СЭВ-а. Он считает обнадеживающим, что у нас имеется относительно широкий круг квалифицированной рабочей силы и благоприятно идёт ускорение технического развития. Дальнейшее развитие нашей системы управления успешно способствует интенсивному экономическому росту. Автор обращает внимание и на важность понимания новых взаимосвязей, при сохранении без изменений принципов нашей экономической политики.

ТИБОР ХАЛАИ:

О ВАЖНЫХ СОЦИАЛЬНЫХ ПРОЦЕССАХ РАЗВИТОГО СОЦИАЛИЗМА

Автор в первой части статьи, анализируя важные социальные процессы строительства развитого социализма пишет об определяющей роли развития экономики. При этом подчёркивает, что хотя факт количественного роста является важным показателем, всё же в первую очередь мы должны исходить не из этого показателя, а из качественных требований. Одной из важных предпосылок экономического развития является развёртывание научно-технической революции, которая, по мнению автора, у нас находится только в начальной стадии, хотя несомненно воспринимается уже как положительное, так и отрицательное

её влияние. В экономической обусловленности общественных отношений важную роль играют и международные факторы (социалистическая экономическая интеграция, экономические связи с капиталистической мировой системой и т. д.)

В общественном мышлении, сформированном о развитии отношений собственности местами наблюдается теоретическая неопределённость. Автор среди них отмечает механическое понимание определяющей роли государственной собственности, проблему сближения государственной и кооперативной собственности. Подчёркивает, что сближение государственной и кооперативной собственности происходит в их параллельном развитии на собственной основе, в направлении более высокого уровня обобществления. Мы ещё долгое время должны считаться с существованием мелкотоварной собственностью, т. к. удовлетворение известных потребностей — в первую очередь в сфере обслуживания — делают обоснованным это и в период развитого социализма.

В дальнейшем автор анализирует процесс ведущий к однородности общества, тенденцию сближения классов и слоёв, возможности создания равенства шансов, развития политической системы социализма и подчёркивает определяющую роль социалистической демократии.

ЛАСЛО НАДЬ:

ИДЕОЛОГИЧЕСКАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ И ФОРМИРОВАНИЕ СОЦИАЛИСТИЧЕСКОГО СОЗНАНИЯ В СОВРЕМЕННЫЙ ПЕРИОД СТРОИТЕЛЬСТВА РАЗВИТОГО СОЦИАЛИЗМА

В статье исходной точкой является то определение, что возрастание роли социалистической сознательности — объективная закономерность строительства развитого социалистического общества. Автор с этой позиции подчёркивает важность идеологической работы и формирования социалистического сознания. Социалистическое сознание развёртывается на почве совокупности данных общественных отношений, и в тоже время мы должны считаться и с кратко и с долгосрочными международными факторами.

Исследуя характер идеологической борьбы, автор констатирует, что повседневные темы часто становятся идеологической проблемой (например, товар какой общественной системы лучше); расширяющиеся личные связи делают необходимыми знание и защиту ценностей социалистической системы; мы должны различать борьбу идей от психологической диверсии. В международной идеологической борьбе повышается роль наук, поэтому мы должны более усиленно мобилизовать общественные науки. Это важно и потому, что буржуазный мир начал яростную атаку против теории и практики социализма.

Автор подробно разбирает существующие ещё и в условиях социализма различные немарксистские идейные течения, так среди прочего проблемы религиозности и национализма. Среди факторов формирования социалистического сознания он отмечает роль литературы и искусства; влияние на массы произведений культуры; реализацию в произведениях искусства культурных потребностей масс; важность партийности общественной деятельности; значимость содержательного использования свободного времени.

В ходе формирования сознания должны считаться и с тем, что мы должны строить развитое социалистическое общество, имея людей разных мировоззрений, поэтому мы должны подчёркивать первенство политического союза, без того, чтобы уменьшилось значение формирования сознания. Мы должны вести идейные диспуты так, чтобы они усиливали политический союз, и наши партнёры в дискуссиях приблизились к марксизму—ленинизму.

МИХАЙ КОРНИДЕС:

ПАРТИЯ И ИНТЕЛЛИГЕНЦИЯ

Автор во введении статьи констатирует, что в нашей эпохе — отчасти в связи с развёртыванием научно-технической революции, отчасти со становлением более организованных и более сложных социальных процессов и общественной жизни, распространением медицинской службы и просвещения на всё более-широкий круг — увеличивается количественное соотношение и роль интеллигенции.

Это значит и то, что в истекших десятилетиях общественная база рабочего движения и круг его союзников значительно расширились в направлении интеллигенции.

Интеллигенция за минувшие 30 лет была одним из наиболее динамично изменяющихся слоёв общества: численность её увеличилась в шесть раз, коренным образом перестроилась и её профессиональная структура, и значительно изменилось её политикомировоззренческое лицо. Партия при оценке каждого важного, влияющего на общественное развитие вопроса считается с содействием лучших представителей данной специальности. Для исследований, возникающих на партийных съездах самых важных, требующих углублённой научно-исследовательской работы и анализа теоретических и общественно-политических вопросов исследовательские коллективы научных институтов получают исследовательское поручение на 3—4 года.

Интеллигенция берёт на себя и увеличивающуюся часть задач развития культурных потребностей, а также распространение научно-популярных знаний. Партия обеспечивает свободу научного и культурного творчества, и подавляющее большинство интеллигенции ответственно воспользуется свободой творчества. Поощрение свободы творчества означает прежде всего поддержку социалистического искусства, приверженных реалистических стремлений, углубление связи искусства и действительности, искусства и народа.

Партия в своей политике по отношению к интеллигенции использует дифференцированные методы и особое внимание уделяет так называемой „гуманитарной” интеллигенции. Это выражается в решениях партии о политике в деле образования, науки, народного просвещения, а также в постановлениях, связанных с миром искусства. Партия большое внимание уделяет смене интеллигенции, вузовской молодёжи и идеологическому воспитанию всей интеллигенции. В заключительной части автор констатирует, что мы продвинулись на том пути, чтобы наша интеллигенция стала социалистической.

ФЕРЕНЦ ГАЖО:

ОБРАЗОВАНИЕ ДЛЯ ВЗРОСЛЫХ И МОБИЛЬНОСТЬ

В статье автор берёт на себя двойное задание: с одной стороны, на основе имеющихся исследований и статистических данных он рисует охватывающую картину о том, что какую роль играло школьное образование для взрослых во время больших общественно-экономических перемен после освобождения страны в ходе социальной переструктуризации; с другой стороны, он анализирует вопрос о том, как формируется функция обеспечения мобильности школьного образования для взрослых в последующие полтора—два десятилетия.

На первом этапе социалистического переустройства школьное образование для взрослых играло выдающуюся роль в демократизации культуры, в сокращении неоднородностей мобильности. Самым положительным последствием является значительное сокращение численности и пропорции зарабатывающих, имеющих низкое образование: за два десятилетия пропорция закончивших общеобразовательную школу увеличилась в 2,8 раза, получивших аттестат зрелости в 3,2 раза, а имеющих высшее образование в 2,8 раза. Всё это привело к качественным изменениям в культурных отношениях страны.

В настоящее время образование для взрослых уже не является средством ликвидации, имевшее место в прошлом, в первую очередь низкого уровня образованности, но замещает функцию уменьшения культурных неоднородностей, частично воспроизводящихся и поныне, с другой стороны способствует сближению различных классов и социальных слоев по просвещению. Роль школьного образования для взрослых в социальной мобильности не будет уменьшаться и в будущем.

ДЪЁРДЬ МАРОШАН
МЛАДШИЙ

ПЕРЕМЕНА ЭПОХ В БУРЖУАЗНОЙ ИДЕОЛОГИИ (В зеркале докладов Римского клуба)

Глобальные модели и прогнозы, а также, связанные с ними различные интерпретации („нулевой рост“, теория органического роста, глобальные идеологии) создают самое характерное идеологическое явление 70-х годов. Их возникновение является последствием политических, экономических „перемен эпох“, происшедших в мире и одновременно выражают ответ буржуазной идеологии на эти изменения. Если раньше в буржуазной идеологии (особенно в общественных науках и политической пропаганде) доминировал оптимизм, то в начале 70-х годов пессимизм вышел на передний план из-за обострения общего кризиса капиталистической системы.

Буржуазные идеологи не только признают существование кризиса, но и во многих случаях и то, что буржуазное общество в своей традиционной структуре существующими средствами не может справиться с возникшими проблемами.

Исходным пунктом всей разветвлённой деятельности и центральной проблемой каждого доклада Римского клуба является кризис капиталистической мировой системы, который одновременно считают „кризисом человечества”. Все высказывания клуба (книги, интервью, доклады, конференции, призывы и т. д.) связаны с разработкой различных вариантов понимания и предотвращения кризиса. В конечном счёте эти доклады стоят на почве буржуазной идеологии и независимо от критики некоторых проявлений буржуазной системы служат консервации капиталистических производственных отношений. В первых двух докладах бросается в глаза мальтузианский характер этих моделей и на этой основе можно легко выявить апологетическую функцию. А в третьем и четвёртом докладах скорее всего можно говорить как о каком-нибудь „постмальтузианстве”, в ходе которого исследуются, т. н. „внутренние границы” развития. Однако такой подход к проблемам во всех случаях ведёт к таким в своей основе неправильным выводам, что нынешние глобальные проблемы являются последствиями естественной необходимости независимой от общественных отношений и борьбы классов.

JÓZSEF SZABÓ

A FEW PRINCIPLED QUESTIONS
ABOUT THE BUILDING OF THE DEVELOPED SOCIALIST SOCIETY

In the first part of the article, the author makes an effort to clear up the rather wide-spread views concerning the interpretation of the developed socialism. First of all, he disputes against the opinion which considers the present struggles only a sacrifice on the altar of future. On the basis of the achievements attained up to the present in the building of socialism, he analyses the political and economic stability of the society which is not inconsistent with the changes and development but it is the correlative conception of them. He emphasizes that the realistic examination and conscious treatment of the contradictions of socialism are today an organic part of our contemplation of reality: but he makes a distinction between the antagonistic contradictions of capitalism and the nonantagonistic ones of socialism. He calls the attention to the fact that the reality of socialism must be presented in motion, in its historical process. Speaking of the concept, substance and the criteria of the developed socialist society, he emphasizes that although the international exchanges of views have in many respect improved our knowledge about the nature of our socialist system, the more significant scientific accomplishments came only from the examination of the partial questions of the developed socialism.

In the second part of the article, the author writes about the periodicity of the development of the socialist society and describes the present stage of the building of socialism in Hungary. He states that the developed socialism is a strategical category which is a regular stage of the development of socialism. In connection with this theme, he makes known the debates concerning the interpretation of the transitional stage and describes the characteristics of this stage. The period of the building of the developed socialism will be relative long and in this period one has to solve several tasks „inherited” from the past (among them he mentions the sector of small-scale producers, the income derived from nonwork, the petty bourgeois attitude etc.).

In the third part of the article the author sums up the characteristics of the developed socialism, showing that the developed socialism is not an abstract category: its criteria have historical character: it can be only characterized by a complex approach: every single country can be examined as a part of the socialist world system, the socialist commonwealth.

JANOS HOÓS

THE CONDITIONS AND REQUIREMENTS OF ENFORCEMENT
OF OUR PRINCIPLES CONCERNING THE ECONOMIC POLICY
IN THE PERIOD OF THE BUILDING OF THE DEVELOPED SOCIALISM

The author examines one of the most important conditions of the building of the developed socialism; the possibilities of enforcement and realization of the aims of the economic policy. At first he offers a real survey of how the inner conditions of the building of economy have changed. He emphasizes that in the future there will not be way to widen the resources of labour force and of the worktime basis: the resources of accumulation and of investment can be moderately increased: in the future only the improvement of the effectiveness of the national production can be the basis and resource of growth: the further alteration of economic structure is a task of vital importance.

There have been significant changes in the international conditions of the economic growth too. Among those, the author mentions the price explosion in the world market which led to a foreign trade inbalance in the economic growth and this will probably be permanent in the future too. We have to take into consideration also that our demand on raw materials can not be completely meet by the Comecon countries and for this reason we have to gauge the possibilities of non-socialist countries too. Regarding the changes took place in the economic development of the capitalist and developing countries, the author emphasizes the importance of the development of the socialist economic integration.

Among the factors helping the economic development, the possibilities of Comecon are in the first place mentioned. The author considers encouraging that we have a relatively widely qualified manpower and the hastening of technical development advances favourably. The improvement of our governing system can successfully promote the intensive economic growth. With the unchanged upholding of our basic principles concerning economic growth, the author calls the attention to the importance to understand the interrelations of new type.

TIBOR HALAY

ABOUT THE MAIN SOCIAL PROCESSES OF THE BUILDING
OF THE DEVELOPED SOCIALISM

Examining the main social processes of the building of the developed socialism, the author, in the first part of the article, writes about the determinant role of the economic development and emphasizes that – although it is an important indicator – one has to depart not from the fact of numerical growth but from the qualitative requirements. One of the important conditions of the economic development is the evolution of the scientific-technical revolution, of which – according to the author – we are still at the beginning, although its positive and negative effects can be undoubtedly felt. The international factors also play an important role in the eco-

conomic determination of the social relations (the socialist economic integration, economic relations with the capitalist world system etc.).

One can in some places perceive an ideological uncertainty in the public mentality about the development of proprietorships. Among these, the author mentions the mechanical interpretation of the determinant role of the state property, the problem of rapprochement of state and co-operative property to each other. He emphasizes that the rapprochement of state and co-operative property takes place side by side, in a development on its own basis – in the direction of a higher stage of socialization. We have to reckon, still for a long time, with the existence of the small-scale producer's property, because the filling of certain needs – above all in the services-makes it necessary even in the period of the developed socialism.

Further on, the author analyses the process of the uniting of society, the tendency of rapprochement of the classes-strata, the possibility of the creation of chance equality, the development of the political system of socialism and emphasizes the determinant role of the socialist democracy.

LÁSZLÓ NAGY

IDEOLOGICAL ACTIVITY AND THE SOCIALIST FORMATION OF CONSCIOUSNESS IN THE PRESENT STAGE OF THE BUILDING OF THE DEVELOPED SOCIALISM

The starting thesis of the article is that the increase of the role of socialist consciousness is the objective lawfulness of the building of the developed socialism. From this aspect, the author emphasizes the importance of the ideological work and of socialist formation of consciousness. The socialist consciousness develops on the basis of the totality of the given social relations, but at the same time one has to reckon also with the international factors having an effect of long and short run.

Examining the nature of the ideological struggle, the author states that topics occurring in everyday life can often turn into ideological problems (e. g. the product of which social system is the better): the increase of personal contacts makes it necessary to know and to defend the values of the socialist system: distinction must be made between the struggle of ideas and the psychological diversion. The role of sciences increases in the international ideological struggle and for this reason the socialist social sciences must be more vigorously mobilized. It is important because the bourgeois world has started a furious attack on the theory and praxis of socialism.

The author examines in detail the various non-socialist trends of ideas existing even in socialism, among other things, the problem of religiosity and nationalism. Among the factors of socialist formation of consciousness, he analyses the role of literature and arts: the mass effect of works of art: the satisfaction of the cultural needs of the masses with works of art: the importance of party-minded participation in public life: the significance of the useful utilization of leisure time.

In the formation of consciousness one has to reckon with the fact that the developed socialist society has to be built by people with various world views and

for this reason – without diminishing the importance of the formation of consciousness – the priority of political alliance is to be accentuated. The ideological debates must be held in that way that the political alliance should become more pronounced and our debating partners should get nearer to Marxism–Leninism.

MIHALY KORNIDESZ

PARTY AND THE INTELLIGENTSIA

In the introductory part of his article, the author states that in our time – partly in connection with the development of scientific-technical revolution, partly that the social life become more organized and complicated and with the continuous extension of health service and of education, the numerical proportion and the role of the intellectual workers increase. This also means that in the last decades the social base and the range of allies of the working-class movement have significantly widened in the direction of the intellectuals too.

In the last 30 years, the intellectuals have been one of the most dynamically changing strata of the society: their professional structure has radically altered: their political-ideological aspect has significantly changed too. In formation an opinion of every important question influencing the social development, the party builds on the participation of the best experts of the given professional field. To investigate the most important theoretical and political questions emerging at party congresses and requiring absorbed scientific research work and analysis, the research teams of the research institutes receive research contracts lasting for 3–4 years.

The intellectuals increasingly take part in the arousing of cultural needs and in the scientific propagation of general knowledge too. The party guarantees the scientific and artistic creative freedom and the overwhelming majority of the intellectuals responsibly make use of this freedom. The encouragement of creative freedom means first of all the committed, realistic endeavours, the strengthening of the relation between art and reality, between the art and people.

In its intellectual policy, the party applies differentiated methods paying marked attention to the so-called „humane” intellectuals. This is expressed by the resolutions concerning education, sciences and public education as well as in the position taken up regarding the artistic life. The party pays great attention to the replacement of the intelligentsia, the students of the universities and to the ideological education of the whole intelligentsia. As a concluding thought, the author states that we have made progress on the road to help our intelligentsia to become socialist intelligentsia.

ADULT EDUCATION AND SOCIAL MOBILITY

The essay has twofold task: on the one hand, on the basis of the available statistics and researches it gives an overall picture about the role which the adult school education played in the process of social regroupment during the great social-economic changes after the liberation: on the other hand, it analyses how the function of mobility of the adult school education developed in the succeeding one and a half – two decades.

In the first part of the socialist transformation the adult school education played a prominent role in the democratization of culture, in the reduction of chance inequality of mobility. The most positive consequence was the considerable decrease of the number and proportion of wage-earners with low educational level: during two decades, the number of those who finished the elementary school increased to 2,8 times, that of who have got the secondary certificate, to 3,2 times, and that of who have university qualifications, to 2,8 times. All this produced a qualitative change in the cultural relations in Hungary.

At the present time, the adult school education is no longer the device to eliminate the low educational level existing as the heritage of the past, but it performs the function of reducing the cultural inequalities which partly reproduce themselves in our days too. On the other hand, it promotes the cultural rapprochement of the various classes and strata. The role of adult school education in the social mobility will not decrease in the future either.

GYÖRGY MAROSAN JR.

BEGINNING A NEW ERA IN THE BOURGEOIS IDEOLOGY
(On the basis of the report of Rome Club)

The global modelling, prediction and the various interpretations connected with them („zero-growth” organic theories of development, global ideologies) form the most typical ideological phenomenon of the seventies. Their coming into existence is the result of political and economic „change of era” which took place in the world and the same time they express the response of the bourgeois ideology to these changes. While previously the optimism prevailed in the bourgeois ideology (above all in the social sciences and the political propaganda), at the beginning of the seventies, owing to the sharpening of the general crisis of the capitalist system, the pessimism came into prominence.

The bourgeois ideologists not only acknowledge the existence of the crisis, but in many cases they also admit that the capitalist society with the means of its traditional structure is not able to cope with the problems originated. The starting point of the far-reaching activity of Rome Club and the central problem of its every report is the crisis of the capitalist world system which is considered the „crisis of the mankind”. Every manifestation of the club (books, interviews, reports,

conferences, appeals etc.) is connected with the interpretation of the crisis and with the elaboration of various methods of its avoidance. All things considered, the reports rest on the bourgeois ideology and irrespective of the critique of certain manifestations of the capitalist system, they serve the preservation of the capitalist production relations. In the case of the first two reports, the Malthusian character of the models is well-marked and on the basis of this, one can easily recognize their apologetical function. On the other hand, in the case of the second and third report, we can rather speak of some sort of „post-Malthusianism”, when the „inner limits” of the development are examined. But such approach to the problems in every case leads to the fundamentally wrong conclusion that the present global problems are the consequences of a natural necessity which is independent of the social relations and the struggle of the classes.

Содержание

Статьи

<i>О вопросах теории и практики развитого социализма</i> — — — —	5
<i>Йозеф Сабо</i> : Некоторые принципиальные вопросы строительства развитого социалистического общества — — — — —	7
<i>Янош Хоош</i> : Требования и условия осуществления принципов экономической политики в период строительства развитого социалистического общества — — — — —	22
<i>Тибор Халаи</i> : О важных социальных процессах развитого социализма —	32
<i>Ласло Надь</i> : Идеологическая деятельность и формирование социалистического сознания в современный период строительства развитого социализма — — — — —	41
<i>Михай Корнидес</i> : Партия и интеллигенция — — — — —	49
<i>Ференц Гажо</i> : Образование для взрослых и мобильность — — — —	56
<i>Дьёрдь Марошан младший</i> : Перемена эпох в буржуазной идеологии (в зеркале докладов „Римского клуба“) — — — — —	65
<i>Иштван Хюлвей</i> : Об изменениях общественной роли науки — — — —	84
<i>Тамаш Микец</i> : Некоторые взаимоотношения идеологической борьбы и культурного обмена — — — — —	103

ДИСКУССИЯ

<i>Тамаш Колоши</i> : К дискуссии о развитии социальной структуры нашего общества (некоторые замечания автора) — — — — —	120
<i>Дискуссия о научно-технической революции</i> — — — — —	124
О НТР спустя десять лет (<i>Аттила Аг</i>) — — — — —	124
Некоторые принципы исследования НТР (<i>Янош Фаркаш</i>): — — —	136

ИНФОРМАЦИЯ

Вопросы управления в социологических исследованиях агломерации (<i>Тамаш Гергей</i>) — — — — —	140
О некоторых вопросах развития социалистического государства и демократии (Отрывки из советского журнала „Общественные Науки“) (<i>Йозеф Штрассенрейтер</i>) — — — — —	154
Из польских социологических исследований: Мировоззренческое отношение заводских работников и характеристика их сознания (На основе исследований А. Пиекарского и з. Кавецкого) (<i>Ева П. Талл</i>) — — —	161
О буржуазной концепции участия рабочих в управлении предприятиями (Обзор научных работ советских авторов) (<i>Дьюла Толнаи</i>) — — —	177

ИЗ ЖИЗНИ ИНСТИТУТА

Среднесрочный план (1976—1980) исследовательской группы по теме „Социалистическая Демократия” (Петер Шмидт) — — — — —	187
Общественно-политическая активность рабочих коллективов предприятий крупной промышленности (Дежё Қалочай) — — — — —	199
Некоторые вопросы американской политики в деле образования в 1950-ых и 1960-ых годах (Анна Жигмонд) — — — — —	206
РЕЗЮМЕ — — — — —	214

Contents

STUDIES

<i>About the Theoretical and Practical Questions of Developed Socialism</i> - -	5
<i>József Szabó: A Few Principled Questions about the Building of the Developed Socialist Society</i> - - - - -	7
<i>János Hoós: The Conditions and Requirements of Enforcement of our Principles Concerning the Economic Policy in the Period of the Building of Developed Socialism</i> - - - - -	22
<i>Tibor Halay: About the Main Social Processes of the Building of the Developed Socialism</i> - - - - -	32
<i>László Nagy: Ideological Activity and Socialist Formation of Consciousness in the Present Stage of Building of the Developed Socialism</i> - - -	41
<i>Mibály Kornidesz: Party and the Intelligentsia</i> - - - - -	49
<i>Ferenc Gázsó: Adult Education and Social Mobility</i> - - - - -	56
<i>György Marosán Jr.: Beginning a New Era in the Bourgeois Ideology (On the Basis of the Report of Rome Club)</i> - - - - -	65
<i>István Hülvely: On the Changes of the Social Role of Sciences</i> - - - -	84
<i>Tamás Mikecz: Certain Connections between the Ideological Struggle and the Cultural Exchange</i> - - - - -	103

DEBATE

About the Debate held on the Development of our Social Structure (Some reflections on behalf of the author of the study) (<i>Tamás Kolosi</i>) - -	120
<i>Discussion on the Scientific-Technical Revolution</i> - - - - -	124
About the STR after Ten Years (<i>Attila Ágh</i>) - - - - -	124
Some Basic Principles of Investigation of STR (<i>János Farkas</i>) - - - -	136

INFORMATION

The Questions of Administration in the Sociological Investigation of Agglomeration (<i>Tamás Gergely</i>) - - - - -	140
Some Questions of Development of Socialist State and Democracy (Selections from the Soviet Review „Social Sciences”) (<i>József Strassenreiter</i>) - -	154
From the Polish Sociological Investigations: The Ideological Attitude and Characteristics of Consciousness of Factory Workers (On the basis of the research of A. Piekarski and Z. Kawecki) (<i>Éva P. Táll</i>) - - - - -	161
On the bourgeois solutions to participation in factory management (A review of the soviet literature on the subject) (<i>Gyula Tolnai</i>) - - - - -	177

NEWS OF INSTITUTE

Middle-distance Place of „Socialist Democracy Research Team” (1976–1980) (<i>Péter Schmidt</i>) - - - - -	187
Social-political Activity of Workers’ Collectives in Largescale Industrial Works (<i>Dezső Kalocsai</i>) - - - - -	199
Some Questions of American Educational Policy in the Years of 1960s and 1970s (<i>Anna Zsigmond</i>) - - - - -	206
SUMMARY IN FOREIGN LANGUAGES - - - - -	214

Kiadja a Kossuth Könyvkiadó Vállalat (Budapest, V., Steindl Imre u. 6.)
Felelős kiadó a Kossuth Könyvkiadó Vállalat igazgatója
Szerkesztőség: Budapest, VI., Benczúr utca 33. Tel.: 429-372
Előfizethető minden pártszervezetben, valamint a Kossuth Könyvkiadó
megyei és kerületi kirendeltségeinél (pénzforgalmi jelzőszám: 215-11 529),
a Posta Központi Hírlapirodánál (Budapest, V., József nádor tér 1.)
és bármelyi postahivatalnál (pénzforgalmi jelzőszám: 215-96 162)
Előfizetési díj egy évre: 40,- Ft
Külföldön megrendelhető a Kultúra Könyv- és Hírlapkülkereskedelmi Vállalat
útján (Bp. 82. Pf. 149.)
Készült 3000 példányban, 20,3 (A/5) ív terjedelemben
Index: 25 828
78-1870 Pécsi Szikra Nyomda
Felelős vezető: Szendrői György igazgató

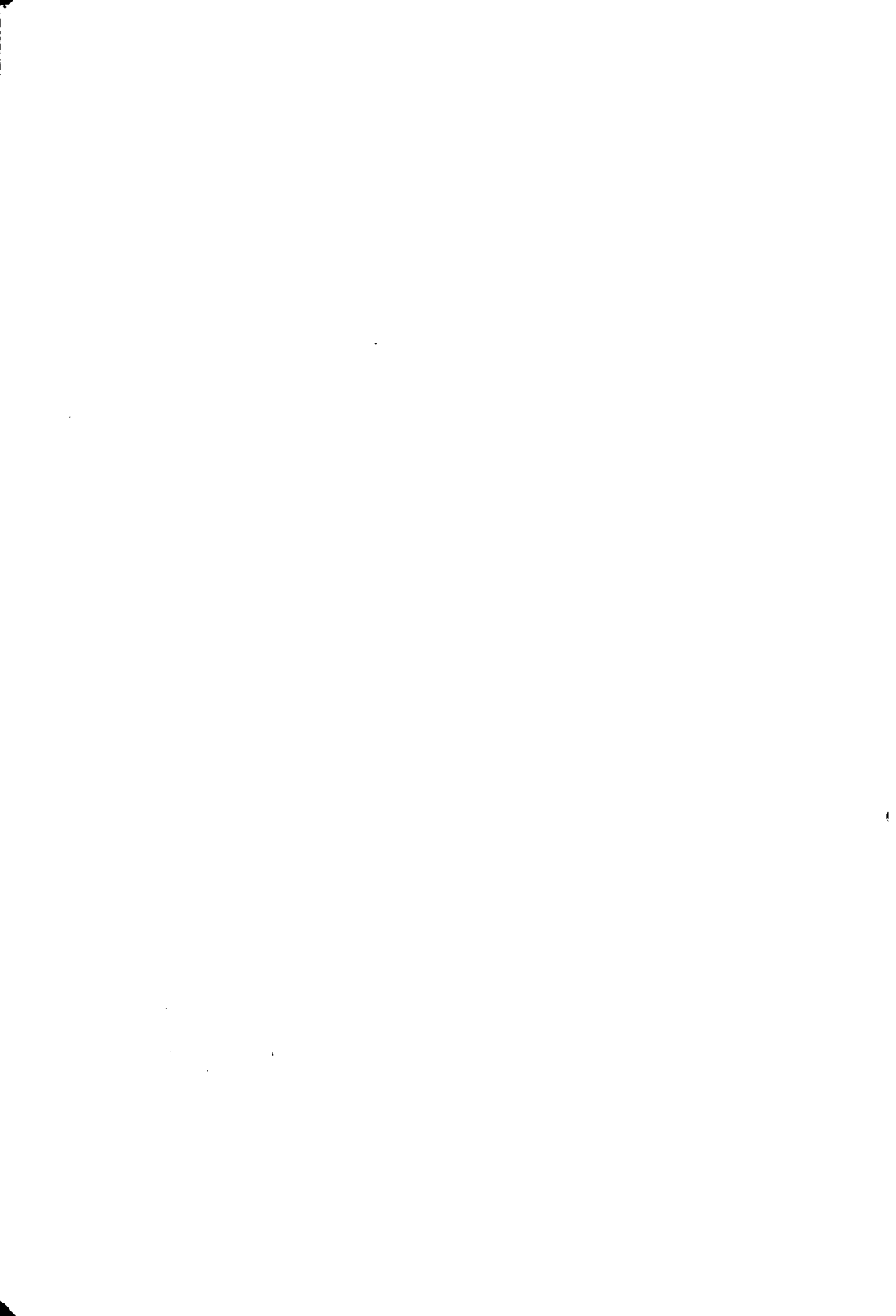
20,— Ft

HA 1117

TÁRSADALOM- TUDOMÁNYI KÖZLEMÉNYEK

1978/4

TÁRSADALOM- TUDOMÁNYI KÖZLEMÉNYEK

4

TÁRSADALOMTUDOMÁNYI KÖZLEMÉNYEK

Az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézetének folyóirata

VIII. évf. 1978/4.

Szerkeszti: a szerkesztő bizottság

Felclős szerkesztő: dr. Halay Tibor

Szerkesztő: Rathmanné Tury Mária

Tartalom

TANULMÁNYOK

<i>Orbán Sándor</i> : A munkásság és szövetkezeti parasztság közeledésének problémáihoz - - - - -	3
<i>Kovács Ferenc</i> : A munkásság és értelmiség közeledésének vizsgálata - -	16
<i>Szpirulisz Ildikó</i> : Az állami gazdaságok munkásai - - - - -	28
<i>Bóhm Antal-Pál László</i> : Bejáró munkások (A bejárás gazdasági-társadalmi háttere és jövőjének néhány kérdése) - - - - -	41
<i>Simó Tibor</i> : A parasztgazdaság struktúrájáról - - - - -	58
<i>Kolosi Tamás</i> : Egyenlőség - egyenlőtlenség - életkörülmények (Egy tudatkutatás vizsgálati terepciről) - - - - -	73

VITA

<i>ifj. Marosán György</i> : A tudományos-technikai forradalom elméletének néhány vitatott kérdése - - - - -	89
--	----

TÁJÉKOZÓDÁS

Az agrár-ipari integráció és a tulajdonviszonyok továbbfejlődése egyes európai szocialista országokban (<i>Halmai Péter</i>) - - - - -	97
A szocialista életmód egyes kérdései a hazai sajtóban (<i>Hegedüs Ferenc-Kalocsai Dezső</i>) - - - - -	116
Adalékok a magyar szakmunkásképzés történetéhez (<i>Zsurzs Mária</i>) - - -	123

INTÉZETI HÍREK

A fejlett szocialista társadalom jellemző vonásait kutató csoport középtávú kutatási terve (<i>Balogh István</i>) - - - - -	134
Megjegyzések a szociológiai világkongresszusról (<i>B. A.</i>) - - - - -	140
Híradás egy disszertáció vitájáról (Papp Zsolt: A válság filozófiájától a „konszenzus” szociológiáig című értekezésének véde) (<i>Gombár Csaba</i>)	142
IDEGEN NYELVŰ ÖSSZEFOGLALÓK - - - - -	147
IDEGEN NYELVŰ TARTALOM - - - - -	159

A munkásság és szövetkezeti parasztság közeledésének problémái*

A fejlett szocializmus társadalmának egyik jellegzetessége a munkásság és a szövetkezeti parasztság közti viszony új tartalmának és formájának kialakulása. E tény rögzítésében éppúgy egyetértenek a különböző társadalomtudományok művelői, miként abban is, hogy az új tartalom és forma már korántsem csak a két alapvető társadalmi csoport közti politikai szövetségi viszony, vagy akár a mennyiségi arány megváltoztatásával, hanem elsősorban a szövetkezeti parasztság társadalmi minőségének átalakulásával kapcsolatos. Lényegében ezt az álláspontot tükrözik azok a dokumentumok is, amelyek a társadalmi viszonyok „továbbfejlesztéséről”, az osztályok közti különbségek további „csökkentéséről” szólva megállapítják, hogy a szövetkezeti parasztság „munka- és életkörülményeiben, szemléletében közeledik a munkásokéhoz”.¹ Tanulságos az a felelős megnyilatkozás is, amely szerint „a munkás–paraszt szövetség erősítése érdekében kifejtett munka eredményessége csökkenti, majd történelmileg megszünteti a szövetségben részt vevő osztályok gazdasági, politikai különbségeit, vagyis felszámolja saját létrejöttének alapjait”.²

Felmerül a kérdés, hogy az egyetértő megállapításokhoz képest mennyiben megalapozottak azok az állásfoglalások, amelyek akár az egységes szocialista szövetkezeti paraszti osztály kialakulását, akár azt jelzik, hogy ma már a múlt kategóriájának tekinthető a parasztság. Természetesen nem vitatható, hogy az egység hirdetésének és gyakorlati elősegítésének felettébb pozitív funkciója volt az átszervezés idején és annak másnapján. Tulajdonképpen kérdésünk lényegét pozitív problémaállításként úgy is fogalmazhatnánk, hogy beigazolódott-e az a két szélső ítélettől különböző, látszólag közbülső álláspont, amely egyfelől a termelőszövetkezeti mozgalom egészének konkrét vizsgálatát, másfelől a parasztság nagyobb történeti pályáivének áttekintése alapján e társadalmi csoport megkésett (és a demokratikus agrárforradalom által késleltetett) „felbomlásának”, felemás, be nem fejezett „polgárosodásnak” bepótlásaként, úgymond a parasztság teljes felszabadításaként és a „nagy társadalomba” való „beemelésként” fogja fel a parasztságnak a termelőszövetkezeti keretekben zajló átalakulását.

Míndcz persze egyáltalán nem jelenti azt, hogy e folyamatoknak ne lettek volna olyan formái, amelyek – akár a felszabadulás után, vagy éppen később is – e kereteken kívül bontakoztak ki. Ezekre példaként elég csak utalnunk az ötvenes

* Részlet a szerző nagyobb tanulmányából. A témában vita folyik, további kutatások szükségesek, s a szerző kifejti álláspontját e kérdésekben, amelyet már korábbi munkáiban is képviselt.

évek elején a paraszti magatartás mélyebb vonulataiban bekövetkező törésekre (a gazdálkodás tárgyához: földhöz, állatokhoz való hagyományos, sokszor irracionális viszonyban és a hierarchikus értékrendben), vagy még inkább évi 70–100 ezres tömegű mezőgazdasági munkaerő kiválására. Tényként kell azonban elfogadnunk, hogy a parasztságot mind a tőkés, mind az azt követő fejlődés – lévén mindkettő korlátozott – csak bizonyos határok között tudta átalakítani, és mint külön társadalmi alakulatot nem bomlasztotta fel és nem integrálta azt maradéktalanul – a folyamat lenini értelmében – a maga kategóriarendszerébe. Hogyan pótolta ezt a szocialista termelősövetkezeti fejlődés?

*

Vannak, akik úgy tartják, hogy a mezőgazdaság szocialista átalakítása sem más, mint – egyebek mellett – a földtulajdon ismeretes koncentrációja, amely annak a munkától, azaz a parasztságtól való elválasztása során és árán jön létre.³ A földkoncentrációt és egyáltalán a mezőgazdasági termelőeszközök összpontosításának tényét illctőcn, amely a termelőerők állandó fejlődése folytán egyaránt jelensége a kapitalista és a szocialista fejlődésnek, aligha van vitakozni való. Utalhatnánk arra, hogy maga Lenin is többször figyelmeztette azokat, akik a földkoncentrációt úgy kérik számon a tőkés fejlődéstől, mintha annak teljessége nélkül nem lehetne napirendre tűzni a szocialista átalakulást.⁴ Éppen az e régióban lezajlott szocialista átalakulások szolgáltattak példátárat arra, hogy mennyire nem szabad abszolutizálni a termelőerők, köztük a mezőgazdaság termelőerőinek fejlettségi, koncentrátsági fokát, illetve annak elsődlegességét, mint a régi termelési viszonyok szétfejtésének, valamint az új termelési viszonyok forradalmi úton való megteremtésének feltételét.⁵

Ám a két formáció hasonlóan látszó jelenségei alapján nem lehet összemosni azok lényegét. Ismeretes, hogy a parasztek földtől való elválasztásának félreérthetetlenül tőkés természetű folyamatát Marx után miként interpretálta Lenin a föld elvételében, a földbérletben és a jelzáloghitelben, és ugyanő miért nevezte a szocialista szövetkezést a föld társas megművelésének, a parasztek társulásának, szövetkezeti tömörítésének, szemben azokkal az esetekkel, amikor a földet csakugyan el kell venni a tulajdonostól vagy használójától.⁶ Az is ismert, hogy nálunk a föld nacionalizálásának elmaradása folytán mennyire valóságos – és nem deklaratív vagy eszmei – jelentősége volt a földtulajdonnak a szövetkezetbe való társulás után is, nemcsak a telekkönyvben, hanem a földtulajdonnal való kilépés reális (és valóban gyakorolt) jogában, a saját háztáji terület elidegeníthetőségében. Avagy ki tartaná „eszmei” természetűnek a tagság nincstelen és tulajdonosi rétege között a földjáradék – a Forint – megítélése és mennyisége körüli nehezen halkuló vitákat? És csak amolyan levegőbe-beszéd lett volna a termelősövetkezeti parasztek tulajdonosi tudatára történt apellálás? Aligha csak a földtulajdonnal újra egyesülő (?) hajdani nincstelenekekre vonatkozott ez?

Ezek után aligha kell bizonyítani, hogy a parasztek és a föld, illetve a munka és a tulajdon elválasztásának vizsgálata amennyire segíti megérteni a parasztság tőkés korszakban zajló felbomlását és proletarizálódását, annyira vakvágányra vinne bennünket a felbomlás és a munkássá válás szocializmuson belüli tanulmányozásában. Mindez nem a tulajdonviszonyok figyelmen kívül hagyását jelenti, hanem csupán helytelen interpretálásuk és egyáltalán bármiféle egyoldalú kezelésük elkerülését oly értelemben is, hogy nem lehet ezeket abszolutizálni a termelősövetke-

zeti tagságnak a munkássághoz való közelítése szempontjából. Az imént bírált nézet ugyanis míg egyik oldalon – nem látva a közös gazdaság termelőerőinek fejlettségi szintje és a munkaszervezet, az elosztás közötti adekvát viszonyt – a részesművelést a parasztságnak tett amolyan kompromisszumnak tartja, másik oldalon pedig a szövetkezeti tulajdon átalakításától, azaz az ösztönei tulajdon megteremtésétől a paraszt munkássá válását várja.

Azokból a túlzásokból aligha származnak kedvező eredmények, amelyek a parasztság és a munkásság közötti szociális különbségek csökkentése, illetve a kettő közötti közeledés és hasonlóság szempontjából a kelleténél – például a termelőerők fejlődéséhez, a munka jellegének átalakulásához, vagy a jövedelmi színvonalhoz, a kommunális feltételekhez képest – nagyobb jelentőséget tulajdonítanak a két tulajdonforma egységesítésének. Nem véletlen, hogy azoknak az elképzeléseknek a csillapítására, amelyek a tulajdonviszonyokban kialakult hierarchizáló megkülönböztetés gyors gyakorlati felszámolására irányultak, a párt X. és XI. kongresszusa újólag hangsúlyozta, hogy a szövetkezeti és az állami tulajdon „azonos jellegű”, „egy típusú szocialista tulajdon”.⁷ Ez még akkor is igaz, ha a termelőszövetkezeti tulajdon az államihoz képest bizonyos áru jelleggel rendelkezik, s mint ilyen, elvben árukapcsolataiban eltérő, vagy éppen ellentétes érdekek hordozóivá is válhat a termelőszövetkezeti parasztság és a munkásosztály, illetve az előbbi és a város között. Csakhogy a gyakorlatban a termelőszövetkezeti tulajdon, illetve annak áru jellege nem kizárólagos és korlátlan a szocialista állam gazdasági rendszerével és irányításával szemben és nem élhet vissza tagjainak részérdekében a népgazdaság egészének terhére. Az állam ugyanis, saját tulajdonú vállalataihoz hasonlóan, a termelőszövetkezetek esetében is rendelkezik jövedelemelvonási, átcsoportosítási, visszajuttatási joggal és gyakorlati lehetőséggel.⁸ Példaként elég utalni egyfelől a végzett munkától függetlenül képződő különbözeti járadék földadóként (legjobb földek esetében 1 ha/1684 Ft), vagy jövedelemadóként (legjobbknál 1 fő/15 860 Ft) való állami igénybevételére (1968-tól), másfelől a gyengébb szövetkezeteknél a teljes adómentesség mellett a támogatások különböző formáira (árkiegészítés, fejlesztési hozzájárulás, jövedelemkiegészítés, melioráció stb.).⁹

E jogok és eszközök – éppen a tőkés szisztéma közzgazdasági szabályozóihoz képest – jóval többet jelentenek annál, mint amennyi egyszerűen abból következik, hogy a termelőszövetkezeti földterület egy része (igaz, manapság már csak kb. 4 százaléka) az állam tulajdona, s hogy az állam részt vesz a termelőszövetkezetek bővített újratemelésének finanszírozásában. És ha e regulációk nem is vezethetnek el a termelőszövetkezeti viszonyok egységesítéséhez, de mivel nem feltétlen ökonomiai, hanem szociális szempontokat tartanak szem előtt, ezért jelentőséggel bírnak nemcsak a különböző adottságú termelőszövetkezetek tagsága, de az ezek gyengébbje és az ipari munkásság közti feszültségek felszámolásában vagy legalábbis csökkentésében.

A jövedelem szabályozásának ezt a jogát és eszközt a szocialista állam közvetve – az átmeneti típusú társulási formáknál az árakon és az adókon keresztül – érvényesíti még azon kisárutermelő egyéni parasztok irányában is, akik mind tulajdonjogilag, mind a termelés finanszírozása dolgában teljesen önállóak.

Az előbbieket természetesen nem mondanak ellent ama törekvés helyességének, amely már magán a szövetkezetben belül a földhasználat és tulajdon egységének kialakítására irányul. Azáltal, hogy 1967-től lehetővé vált és azóta is jelentősen előrehaladt a szövetkezeti földtulajdon megteremtése – mintegy 50 százalék körülire – nemcsak az egy típusú szocialista tulajdonformán belüli összehasonlítás-

ban, de a saját korábbi tulajdoni tagoltságához mérten is kedvezőbb lett a termelőszövetkezetek helyzete.¹⁰ A cél az – mondta ki az MSZMP XI. kongresszusa –, „hogy a mezőgazdasági termelőszövetkezetek használatában levő minden föld fokozatosan osztatlan szövetkezeti tulajdonná alakuljon, s ne lehessen adásvétel tárgya”.¹¹ Természetesen a „hármasszattatú” tulajdonjogi állapot addig sem jelenti azt, hogy a közel felényi tagsági föld területéhez még ma is tulajdonosaik régi jogai kapcsolódnának. E jogok jelentősége rendkívül megcsappant (pl. a földjáradék alig néhány százaléka már a személyi jövedelemnek), annál is inkább, mert a ma aktív tagoknak csak mintegy harmada vitt be földet, és ezek esetében sem jelent e jogi viszony valamiféle, a korábbi tulajdonát képező konkrét földterülethez való viszonyt. A közgazdasági értelemben felfogott valóságos jogalany pedig mind a három tulajdonforma esetében a termelőszövetkezet, amely az egyes tagoktól viszonylag elkülönülten gazdálkodik, s amely hatalmas – még felosztás esetén is csupán osztársadalmi célra használható – osztatlan vagyonnal rendelkezik (1975 végén 130 milliárd Ft volt ennek értéke).¹²

A tulajdon szocialista típusa formáitól, illetve a tulajdon és a földhasználat egységén munkáló törekvésektől idegennek látszik a kisegítő gazdaságok rendszere és azon belül is a háztáji gazdaságok fenntartása. Nem véletlen, hogy időnként – és nemcsak Magyarországon – érvényre jutnak olyan nézettek, sőt egyes olyan intézkedések is, amelyek valamiféle „elvszerűségből” ezek hamari korlátozását, illetve felszámolását célozzák. Ezek rendszerint negatív hatást gyakorolnak mind a mezőgazdasági termelésre és a közellátásra, mind a legkülönbözőbb társadalmi csoportok szociális helyzetére és magatartására.

A termelés és az ellátás területén mindez könnyen belátható, ha tudjuk, hogy a kisegítő gazdaságok jelentősége sokkal nagyobb annál, mint amennyit 14 százalékos területi részesedésük kifejez.¹³ Ha figyelembe vesszük, hogy a nagyüzemekéhez képest lényegesen kedvezőbb bennük az intenzív művelési ágak aránya, szántóegységre redukált területi részesedésük máris 25 százalékra módosul. S ha ehhez hozzáadjuk azt a területet is, amit a kistermelőknek azon növények előállítására kellene fordítani, amelyeket a nagyüzemekről vásároltak, akkor ez a terület, ugyancsak szántóban számítva már mintegy harmadrésze az országosnak. Ez pedig valamivel több is, mint az 1975. évi 32 százalékos részesedésük a mezőgazdasági termelésből. s ha, mint a statisztikákból kitűnik, ez a mennyiség fele-fele arányban került önellátásra és piacra, e termelési és ellátási faktor ilyen vagy olyan érintése egyáltalán nem maradhat hatás nélkül.

A különböző társadalmi csoportok sem egyszerűen a piaci ellátás oldaláról érzékelik e faktor korlátozását vagy biztonságát, hanem úgy is, mint a kisegítő gazdaságok fenntartói. A háztartások összes aktív kreszőinek ugyanis több mint fele (53^{0/0}) érdekelt a kisegítő gazdaságok fenntartásában, és e gazdaságok csak mintegy 28 százalékban tartoznak a parasztsághoz. Pontosabban: minthogy az állami gazdaságok fizikai dolgozóit munkásoknak tekintjük, a kisegítő gazdaságok fenntartóiból csak 24 százalék jut a parasztságra, 41 százalék pedig a munkásságra, a többin a kettős jövedelműek, nyugdíjasok, szellemi dolgozók és nem mezőgazdasághoz tartozó önállók osztozkodnak.¹⁴

Az elmondottakon kívül is megannyi érv szól még a kisegítő gazdaságok rendszere – és azon belül a területben és a termelésben legjelentősebb háztáji gazdaságok – mellett. Hadd hivatkozzunk ezek közül arra, hogy kevés (cca 20^{0/0}) kivétellel olyan területeket foglalnak le, amelyeknek nagyüzemi hasznosítása, különösen a manapság terjedő korszerű termelési rendszerek mellett, szinte teljesen lehetet-

len, vagy legalábbis ráfizetéses lenne. S mindezt kevés holt munka és nagy élő munka befektetéssel művelik meg, amit részint azok produkálnak teljesítmény-többletként, akik másutt is dolgoznak, részint pedig azok, akik nagyüzemben nem alkalmazhatók (nyugdíjasok, gyerekek, gyés-en levők stb.). Egyes számítások szerint nagyüzemekben mintegy 100 milliárdos központi beruházást igényelt volna mindaz a befektetés, ami így a kistermelő gazdaságokban csupán a személyi jövedelmet terhelte. De hivatkozhatunk a kisegítő gazdaságoknak a különböző társadalmi csoportoknál megfigyelt közvetlenebb jövedelemkiegészítő funkciójára is, amit jól mutat az a 10-10 milliárd Ft-nyi összeg, amely egyfelől mint a ráfordítási költség és az árbevétel különbözete: effektív jövedelemként, másfelől az önellátásnál, mint az önköltség és a fogyasztói ár különbözete: megtakarításként számolható el. Órabérre kivetítve mindez mintegy 10 Ft-ot jelent.¹⁵

Bár a felsorolt érvek sem tekinthetők csupán a gyakorlati szükséglet folyamánynak, mégis vizsgálódásunk szempontjából a kérdés érdemi része az, hogy vajon a kisegítő, a háztáji gazdaság útjában áll-e, lassítja-e a parasztság, a termelőszövetkezeti tagság közeledését, hasonulását a munkássághoz? Abból kiindulva, hogy a kisegítő gazdaságok ilyen széles rendszere alapvetően a parasztság hajdani kereteinek befejeződő felbomlásához, új típusainak kialakításához, társadalmi mobilitásának felgyorsulásához kapcsolódik, legfőlegbb következménye, de nem hátráltatója, akadályozója e folyamatnak. Még ha e gazdaságtípusok alakulásának lehetnek és vannak is ellentmondásos, retrográd mozzanatai, azok nem meghatározóak és nem változtatnak annak a folyamatnak a pozitív lényegén, amelyet a nagyüzemi gazdálkodás a hajdani parasztságban kibontakoztatott. Ezt nemcsak az a tény bizonyítja, hogy e kisegítő gazdaságoknak mindössze 24 százaléka tartozik a parasztsághoz, hanem inkább az, hogy e kisegítő gazdaságok megdolgozását csak egytől részben végzik mezőgazdasági aktív keresők, mert a többi nem mezőgazdasági dolgozók (19⁰/₀) és nyugdíjasok (61⁰/₀), valamint az eltartottak dolga.¹⁶ Ilyenképpen ma már arról sem lehet beszélni, hogy a közös gazdaság munkaerejének javát vonja el a kisgazdaság, hanem éppen fordítva: a technizáltság következtében a munkaerő gyengébbje válik szükségtelemmé, illetve szabaddá ahhoz, hogy a háztáji foglalatosságok jék. Ugyanakkor mind technikai eszközök, mind tagjainak termelési tapasztalatainak keresztül alapvetően a nagyüzem hat ki a kisüzemre és nem fordítva. Az utóbbiak ma már nem amolyan kontinuin és kicsinyített utódjai az egykori parasztgazdaságoknak, hanem jórészt specializált árutermelői vállalkozások, amelyek mind a termelés, mind az áruértékesítés területén kapcsolódnak és integrálódnak a szocialista nagyüzemekbe.

A kisegítő, a háztáji gazdaságok rendszerének a parasztság felbomlásával, felgyorsult társadalmi mobilitásával való kapcsolata azonban a mezőgazdasági nagyüzem pozitív hatásán túl tartalmaz egy olyan további lényeges szempontot is, amit semmiképpen sem lehet figyelmen kívül hagyni e társadalmi csoport új arculatának kialakulásánál. Nevezetesen azt, hogy ugyanez a folyamat a munkásságban sem elsősorban azok körében bontakoztatta ki a kisegítő gazdaságok rendszerét, akik már régtől az iparban, vagy más népgazdasági ágban dolgoztak, hanem azoknál, akik újonnan kerültek a parasztságból a munkásság soraiba. (Mindez persze nem zárja ki azt, hogy a régi munkások és alkalmazottak is viszonylag kedvező feltételek mellett juthattak olyan telekhez, amelyen építkeztek és kedvtelésből – inkább háztartási, mint piaci célra – gazdálkodást folytattak.) Minthogy az újabban munkássá válók foglalkozásváltoztatását többnyire nem követhette a régi lakhely, a falu elhagyása, lakásukkal együtt megtartották az ahhoz tartozó belsőséget,

vagy esetleg korábbi gazdaságuk egy részét is. Így nem véletlen, hogy a hetvenes évekre a falvak lakosságának majdnem fele a munkássághoz tartozott, és közülük több kiegészítő gazdasággal rendelkező került ki,¹⁷ mint a parasztsághoz számított termelőségvetkezeti tagságból.

Ugyanakkor a falusi munkások iskolázottsága, képzettsége alig különbözött az utóbbiakétól: többségükben segédmunkások, jobb esetben betanított munkások voltak, s így értékrendjüket, életvitelüket is legalább annyira befolyásolták a hagyományos falusi normák, mint amennyire a háztáji gazdasággal rendelkező termelőségvetkezeti tagságét más irányban befolyásolta a mezőgazdasági nagyüzemek iparszerű technizáltsága, munkaszervezete. Ilyképpen a két társadalmi csoport között a kiegészítő gazdaságok fenntartása alapján nemcsak érdekellentétekről nem beszélhetünk, hanem éppen egy olyan közelségről és közeledésről, amely kölcsönösen hatással van mindkét oldalra, sőt hosszú időre itt is, ott is egyaránt fontos szerepet játszik a munkássá válás útjának és fokának meghatározásában.

Mindazonáltal e folyamatban jelentősebb része van annak a fejlődésnek, amelyet a mezőgazdasági termelőerők mutatnak fel a koncentráció különböző formáihoz kapcsolódva. Az utóbbi formák, amelyek a tulajdonviszonyokat hol közvetlenül, hol perspektivikusan érintik, mintegy keretet biztosítanak a termelőeszközök optimális felhasználására, a korszerű technikának, az iparszerű termelésnek a mezőgazdaságban való alkalmazására. E fejlődés korántsem csupán spontánul hat, az anyagi alapozottság mellett nagy része van abban a „befogadás” szakmai és pszichikai feltételeinek. Tárgyunknál fogva éppen ezekre figyelünk, illetve a kölcsönösség alapján arra a hatásra, amelyet e fejlődés gyakorol az e feltételeket hordozó élő munkaerőre, az alapvetően paraszti eredetű termelőségvetkezeti dolgozó tömegre.

A koncentráció legelemibb formája az üzemi méretek megnövelése a különböző termelőségvetkezetek és földterületük összevonása útján. Így sikerült elérni, hogy az átszervezéssel létrehozott 4000 termelőségvetkezetből 1976-ra mindössze 1600 lett, egyenként átlag (900 ha helyett) 3000 ha területtel.¹⁸ Aligha kell jelezni, hogy ezt az összevonást azonos fokon követte az élő és holt inventár koncentrációja is. Mégis az igazi nagyüzemi termelés alapjait nem egyszerűen a részek mechanikus egyesítése, hanem a szélesebb keretekben kibontakozó új lehetőségek, a korábbi méreteket meghaladó korszerűbb beruházások alkották. Az 1968-at követő esztendőekben átlagosan kétszer annyit fordítottak fejlesztésre – saját erőből és állami támogatásból –, mint a megelőző évek átlagában. A termelőségvetkezetek állóeszközeinek értéke két és félszeresére, forgóvagyonáé pedig négyszeresére nőtt az 1968-at követő hét esztendőben.¹⁹ E beruházások korszerű szerkezetét jellemzi, hogy az állattartás fejlesztését szolgáló szakosított telepek építése és gépesítése mellett elterjedtek a nagyteljesítményű vonó-, szállító- és munkagépek, a hagyományos tevékenységi kör kiterjesztésével a tartósító és feldolgozó gépi berendezések, valamint a termelés és betakarítás technológiájában szinte forradalmi változást hozó géprendszerek.

Mindezen változások tovább feszítették a termelőségvetkezeteknek az egyesülésekkel immár megnagyobbodott kereteit és újabb ösztönzést adtak a koncentráció magasabb fokához: a társulások, kooperációk létrehozásához. E társulások nemcsak a kooperálás fokában (termelési rendszerben való egyszerű társulástól az önálló jogi személyként működő közös vállalatig), hanem összetételükben (tisztán termelőségvetkezetek, vagy termelőségvetkezetek és állami vállalatok közötti), továbbá tevékenységi köreik jellegében (horizontális vagy vertikális) is különböz-

nek egymástól.²⁰ Számuk mintegy félezer volt 1976-ban, 100 ezer körüli foglalkoztatottal. Természetesen, a részt vevő termelőszövetkezetek száma ennél jóval több, nem is szólva arról, hogy egy-egy termelőszövetkezet több kooperációnak is részese volt. Többségük tevékenységét a horizontális integráció és a szakosodás jellemzi.

A mezőgazdaság termelőeszközeinek koncentrációja és fejlődése egyfelől feltételezi a befogadó faktor: a dolgozó ember szellemi, szakmai és pszichikai alkalmasságát, ugyanakkor szüntelen hatást is gyakorol arra. A tömeges átszervezést követő időszakhoz képest óriási változás történt a termelőszövetkezeti munkaerő (vezetők és beosztottak) összetételében, valamint szellemi, szakmai kapacitásában és felkészültségében. Ha akkor átlagosan csupán egyetlen felső- vagy középfokú végzettségű szakember jutott egy-egy szövetkezetre, rá 10 esztendőre (igaz, a szövetkezetek területi átlaga is megnőtt) ez a szám megötszöröződött.²¹ Ha a hajdani képen javított is valamit a hatalmas tapasztalatokkal rendelkező választott paraszti vezetők aránya, továbbképzésük és a korszerű nagyüzemi gazdálkodáshoz szükséges tudományos ismeretekkel való ellátásuk éppen úgy megoldatlan volt, mint ahogy késett a mezőgazdasági szakmunkásképzés beindítása is. Mindez, és különösen az ipari szakmunkások alacsony aránya (1963-ban csupán 6,5⁰%) összefüggött azzal, hogy a parasztság akkor még csak munkaerőt kibocsátó társadalmi csoportnak számított és teljesen elenyésző volt azok száma, akik más – ipari vagy alkalmazotti – munkakörökből kerültek a termelőszövetkezetekbe.²² Nos 1974 végén több mint 120 ezer szakmunkás – közülük 73 ezer ipari szakmunkás – dolgozott a termelőszövetkezetekben, és a gépjárművezetőkkel együtt a közös gazdaságokban foglalkoztatott fizikai dolgozóknak mintegy 30 százalékát tették ki.²³ Mindez nemcsak a termelőszövetkezeti keretek bővülésével, technikai bázisuk növekedésével, de azzal is összefügg, hogy a termelés és a jövedelmezőség (mezőgazdasági árszínvonal) emelkedése főleg a hatvanas évek második felétől egyre jobban segítette annak az ellentmondásnak a feloldását, amely az új követelmények és a kereseti lehetőségek között addig fennállott.

A munkaerő minőségi javulása, nem utolsósorban az előbbiekkal összefüggésben, nyomon követhető az aktív szövetkezeti tagság átlagos életkorának csökkenésében, amely 1967 és 1974 között mintegy 5 évnyi „fiatalodást” jelentett.²⁴ Hasonlóan a javulás irányába hatott a termelőszövetkezeti alkalmazotti létszám állandó emelése. Az 1975. év végi több mint 120 ezres számuk (az aktív munkaerő 20 százaléka) visszavonhatatlanul jelezte, hogy az ifjúság mellett most már egyre többen vannak olyanok is, akik más népgazdasági ágból átlépve pótolják a termelőszövetkezetből kiöregedett vagy eltávozott tagok hiányzó munkáját. Így bár a hatvanas évek végétől tovább csökkent a termelőszövetkezetek aktív tagjainak száma (1967 és 1974 között 22 százalékkal), mégis a számban kisebb, de minőségileg jobb munkaerő lényegében ugyanannyi tízórás munkanapot teljesített, mint 1967-ben.²⁵

A mezőgazdaság termelőeszközeinek fejlődése, koncentrációja egyfelől változatlanul lehetőséget nyújt arra – ha csökkenő mértékben is –, hogy a tegnapi parasztok a mezőgazdaságból a munkássá válás direkt útjára lépjenek, másfelől a koncentráció, kiterjedve a korábbi keretekben a termelőszövetkezetekben maradt munkaerőre, szükségessé teszi annak minőségbeli megváltozását is. Nemcsak abban az értelemben, hogy a termelőszövetkezeti egyesítések és kooperációk kiszélesítésével, miközben csökken a tagság tulajdonosi kötődése, növekszik munkájuk társadalmisítása, hanem úgy is, hogy egyre szélesednek az olyan tevékenységi körök, amelyekben az ipari eredetű gépek, eszközök, anyagok mellett megnövekszik az ipari jel-

legű élő munka részaránya is. Nos, az ilyen munkát végzők már akkor sem tekinthetők parasztnak, ha tegnap még azok is voltak. S különösen nem abban az esetben, ha alkalmazottként vállaltak ilyen munkát a termelőszövetkezetben. Az előbbieknél munkájuk jellege mellett a tagsági jog gyakorlásának bonyolult áttételezettsége, az utóbbinál az eredendő jogállás is ellene szól a paraszti minőségnek. Sőt a vállalati gazdálkodás, az iparszerű üzemi technika és szervezettség, valamint technológiai fegyelem valójában sokkal több termelőszövetkezeti dolgozót tesz azonosává vagy hasonlóvá az ipari munkással, mint amennyien a mezőgazdasági szektoron belüli ipari ágazatokban dolgoznak. Nem véletlen, hogy az állattenyésztési, a növénytermesztési, valamint a kert-szőlő-gyümölcsstermelő ágazatokban már a hetvenes évek elején is közel 25 ezer szakmunkást tartottak számon, e szám azóta is nyilvánvalóan csak szaporodott.²⁶

Sajnos nincs mód arra, hogy az ágazatok szerinti munkamegosztásban – vagy ahogy korábban írtuk: a munkajelleg, munkakörök szerinti csoportjaiban – az átszervezés időszakában már mutatkozó és távolabbi következtetésre bátorítást adó fejlődési tendenciákat pontosan szembesítsük a jelennel. Egy – az átszervezést követően 1963-ban hasonló kategóriákkal operáló – kimutatás összevetése egy évtizeddel későbbivel (1972) azonban általában is bizonyítja, hogy míg a paraszti típusú, vagy az ahhoz hasonló munkát igénylő ágazatok élő munka felhasználása visszaszorult (pl. a növénytermesztés és erdőgazdálkodás 46,8 százalékról 30,0 százalékra), addig az iparszerű és többnyire külön szakképzettséget igénylő ágazatoké nagyobb lett (pl. az alaptevékenységen kívüli ipari, továbbá fenntartó és energiaszolgáltató munkáké 18,1 százalék helyett 31,3 százalék). Jelentős csökkenés mutatkozik az állattenyésztés élő munka felhasználásában (19,8 százalék helyett 16,2 százalék). Nőtt viszont a vezetésben és az adminisztrációban felhasznált munkaidő aránya (8,8 százalékról 10,6 százalékra).²⁷ Sőt, ha ennek a munkakörnek az időigényét az 1972. évi mezőgazdasági összeírás fogalmazása szerint „főágazati és gazdasági általános tevékenység” címszó szerint fogjuk fel, 17,7 százalékos arányt kapunk. Eme ágazati csoportosításon belül ugyanakkor a munka jellegét illetően bizonyos további szakosodás is megfigyelhető, s ez is, az is – együtt a szakképzés lehetőségével – a hagyományos paraszti gazdaság megkötő zártságától eltérően már a termelőszövetkezeti üzemben belül is mobilitási alkalmat kínál a szövetkezet dolgozóinak.²⁸

Természetesen mind a szakképzettségi, mind az egyes ágazatokban folyó munkák jelleg szerinti csoportosítási arányát kedvezőtlenül befolyásolná, ha a termelőszövetkezetek (1974-ben nyilvántartott) mintegy 650 ezernyi aktív tagjához és alkalmazottjához odasorolnánk a több mint 400 ezer nyugdíjast és járadékost (a nyugdíj-korhatár fokozatos leszállításával számuk növekszik az aktív tagok létszámának csökkenésével szemben), vagy legalábbis közülük azt a több mint 100 ezret, aki részt vesz még a közös munkában.²⁹ Csakhogy nem soroljuk oda őket, mivel a számszerű arányoknál is jelentősebbek azok a minőségi tényezők, amelyek nem e csoport képvisel, hanem a birtokos paraszti normákat már nem ismerő, vagy azokkal könnyebben szakító és a kisegítő háztáji gazdaság helyett a közösben jobb keresetet biztosító szakmák felé orientálódó, a szabad időre igényt tartó fiatalok jelentenek, akik a manapság kibontakozó generációváltással csakhamar túlsúlyba kerülnek a termelőszövetkezetekben. Legalább olyan hiba, ha nem vesszük észre e tendencia erősödését, mintha csupán az üzemi rentabilitás elősegítése vagy fekézése szempontjából tekintjük az idősebb generáció közösben végzett munkáját.³⁰

Az iménti számok alapján persze nem lenne könnyű valamiféle összesítést végezni arról, hogy a termelőszközök rohamos fejlődésével és koncentrációjával összefüggésben emelkedő szakmai igények és színvonal, valamint az ipari jellegű munka kiterjedése milyen arányban segíti közelíteni, vagy teszi a munkássághoz hasonlóvá a termelőszövetkezetek dolgozóit. Az a tény azonban, hogy (tegnap kevesebb, ma már több mint) felerészük olyan tevékenységet végez, amely semmiképpen sem rokonítható a hagyományos paraszti munkával, ha csupán tendenciájában is, a legfőbb területen jelzi munkássá válás folyamatát. E folyamat azonban csak azokkal a részben egymást átfedő tényezőkkel kölcsönhatásban teljesedik ki, amelyekre már a vegyes foglalkozású (és keresetű) családok életvitelétől kezdve a tulajdonviszonyok változásán át egészen a paraszti pszichikai tartást pozitívan befolyásoló megannyi feltételig utaltunk.

E pozitív tényezők teljes körét korántsem kimerítő felsorolás azonban még kiegészítésre vár a jövedelmi viszonyok alakulásának vázlatos bemutatásával. Minderről azért is szólni kell, mert míg ezek korábban őrizték az egykori paraszti tagozódás egyes elemeit, az utolsó évtizedben egyre jobban igazodnak a szakképzettséghez, a szövetkezeti nagyüzemnek a munka jellegét meghatározó tagozódásához és a közösen végzett munka mennyiségéhez. Nem rontja le, de inkább javítja ennek kedvező – parasztiatlanító – hatását a termelőszövetkezeti családok foglalkozási és jövedelmi heterogenitása. Ugyanilyen irányban hat a természetbeni részesedés, valamint a „maradékely” helyébe bevezetett készpénzfizetés és a garantált bérezés (80⁰/₀-ban) rendszere is. Mindezek együtt nagymértékben közrejátszanak az önellátó paraszti háztartások szerepének gyors visszaszorulásában (kemenccék lebontása!) és a központi ellátás előtérbe kerülésében. Ez is, és az anyagi biztonságért hagyományos feltételeinek (földbirtok- és részben időjárástól függő terméshozam-nagyság) szerepvesztése is a munkásvonások kialakulásának eszköze.

Ami pedig a termelőszövetkezeti tagság és alkalmazottak jövedelmének nagyságát illeti, bár 1957-et követően jelentősen csökkent az a nagy különbség, amely a parasztság és a bérből élők jövedelmében fennállott, mégis 1949-et véve alapul (100), az átszervezés befejezte után még mindig jelentős lemaradás volt a parasztság reáljövedelmében (147) és fogyasztásában (164), a munkások és alkalmazottak reáljövedelméhez (178) képest.³¹ Ismeretes, hogy a környezet eltérő feltételei még inkább növelték e mutatók közötti távolságot. Bár ugyanakkor számításba jöhetnek olyan nehezen nyomon követhető jövedelmi tényezők is, amelyek a termelőszövetkezeti tagság számára az átszervezéssel kapcsolatos bevételi és fogyasztási többletekből, továbbá a terhek mérséklődéséből és nem utolsósorban az állami támogatásból adódtak. Az azonban bizonyos, hogy az egységnyi területre jutó közös tisztavagyon-gyarapodás folytonosságát a hatvanas évek elején csak azáltal sikerült biztosítani, hogy a tagság jövedelme éveken át stagnált. Relatív növekedésének alapja a tagság számának és arányának csökkenése volt.

Természetesen, az egyidejű ár- és nemzeti jövedelem-számítások mellett látszólag tisztázatlannak tűnt, hogy az állami támogatások és kedvezmények mennyiben tekinthetők a szocialista nagyüzemi rendszer megteremtésére irányuló és a parasztság érdekében hozott áldozatnak, és milyen mértékben képezték az alacsony mezőgazdasági termelői árak és végső soron a paraszti életszínvonal kiegyenlítését. A látszator lehántva kiderül, hogy a termelés bővítését és a tagság jövedelmét segítő állami támogatás jelentős része valójában arra szolgált, hogy a mezőgazdaság és a parasztság általa visszakapja azt, amit tulajdonképpen az alacsony mezőgazdasági és a magas ipari árakon keresztül jövedelméből elvontak.³²

Ennek az egyenlőtlen helyzetnek a megváltoztatását, legalábbis a személyes jövedelmeket illetően, a hatvanas évek végére sikerült elérni. „Arra törekszünk, hogy végső fokon megszűnjön a különbség a munkásosztály és a szövetkezeti parasztság életszínvonala, a szociális, kulturális ellátottsága között – fogalmazta meg e célt a párt IX. kongresszusának határozata. – A következő években jelentékeny lépéseket teszünk azért, hogy a parasztság életszínvonalát és ellátását tovább közelítsük a munkásosztályéhoz.”³³ Ahhoz, hogy 1968 után paritásba került a termelőszövetkezeti tagság jövedelme a munkásságéval, természetesen arra volt szükség, hogy az előbbiek jövedelme átmenetileg gyorsabban növekedjék, mint az utóbbiaké. Mindazonáltal ennek alapját nem pusztán a mezőgazdasági árak és a termelőszövetkezeti munkadíjak és bérek felemelésére vonatkozó elhatározások képezték, hanem a termelés fokozása és a csökkenő élő munka helyébe tömegesen belépő holt munka, azaz a termelékenység növekedése. A jövedelmi paritás elérésének jelentőségét alig lehet túlbecsülni az immár termelőszövetkezeti tagsággá lett parasztság szociális fejlődésében, hiszen az évtizedek – ha ugyan nem évszázad – adósságát törlesztette és várakozását váltotta be.

Amint azt a mindennapi élet és nyomában a statisztikusok és a közgazdászok jelezték, a jövedelmi paritás már maga is, de még inkább a termelőszövetkezeti és kettős keresetű családoknak a munkásságét felülmúló jövedelme több problémát is felvet. Bár e problémák főként a jövedelmek mechanikus összevetéséből származnak, hatásuk azonban súlyosabb annál, hogysem egyszerű számításokkal korrigálni lehessen azokat. Elég egyfelől arra utalni, hogy nehéz felbecsülni a munkásság munkabéren kívüli jövedelmét. Másfelől viszont arra emlékeztetni, hogy a termelőszövetkezeti fizikai dolgozók több (2300-zal szemben 2400 munkaóra) és nehezebb (50⁰/o alattival szemben 50⁰/o fölötti), valamint összetettebb (technikai és biotechnikai) közös munkával a hetvenes években is 10–20 százalékkal alacsonyabb jövedelemben részesültek a közös gazdaságból, mint az állami gazdaságok vagy az állami ipar munkásai.³⁴

Nem kétséges, a termelőszövetkezeti tagság háztáji jövedelemmel együtt számított egy főre jutó havi nominális jövedelme meghaladta (1975-ben 200 Ft-tal) a munkásság kisegítő gazdasággal együtt számított jövedelmét. Csakhogy e mögött ismét több pluszmunka állott.³⁵ Ugyanakkor érdekes, hogy e jövedelmi különbség főként a – kisegítő gazdasággal ugyancsak többnyire rendelkező – községekben lakó munkáscsaládokéval szemben mutatkozott meg, lévén, hogy ezeknek jövedelme – a családok nagyobb létszáma miatt – 20 százalékkal alacsonyabb volt, mint a fővárosban dolgozóké. Ha azonban a termelőszövetkezeti tagoknak és alkalmazottaknak a községben lakó munkásokéhoz viszonyított pluszjövedelménél nem szabad azt szem előtt téveszteni, hogy az előbbiek a hetvenes évek jelentős szociális intézkedései (nyugdíj, családi pótlék emelés, gyes, fizetett szabadság biztosítása) ellenére is még mindig kevesebb társadalmi juttatásban részesülnek, mint a munkások, akkor viszont a községek valamennyi lakosa esetében figyelembe kell venni a városéhoz képest elmaradott fogyasztói infrastruktúrát, kommunális ellátottságot és a hiányos szolgáltatásokat.³⁶

Ez utóbbiak elmaradottsága közismert Európa közép-keleti régiójában. Sőt miután a szocialista ipar kifejlesztésével először ebben, majd a mezőgazdaságban is egyoldalúan a termelői beruházások domináltak, bizonyos viszonylagos visszaesés is tapasztalható volt ezekben a feltételekben.³⁷ Ilyképpen ma már aligha a jövedelem – és a társadalmi juttatások is kevésbé –, hanem inkább a jövedelem felhasználásának a korlátozott lehetőségek által körülhatárolt, nemegyszer hagyományos presz-

tízsformái (földvásárlás helyett: „ötödik lépcső”, kerítés, sírkő) hathatnak az ellen, hogy a termelészövetkezeti tagság szociális és kulturális életszintje valóban egy magasságba kerüljön a munkásságával, s hogy ilyképpen is közelítsen vagy éppen sajátjává tegye a munkásság életvitelét. E problémára, illetve követelményre a termelészövetkezetekben manapság lezajló nemzedékváltás miatt is érdemes felfigyelni, mivel az újonnan belépő – paraszti vagy paraszti származású – munkacserét csak e látszólagos pluszok (valójában hiánypótlások) biztosításával lehet megkötni. Nem is szólva arról, hogy mivel a falvakban a termelészövetkezeti tagság a lakosságon belül kisebbségbe került, a vidék, a fejlődésre alkalmas falvak kellő fejlesztése ma már korántsem fogható fel úgy, mint valamiféle „parasztpolitikai” kedvezés.

*

Bármely jelentősebb faktorát vizsgáltuk is a termelészövetkezeti viszonyok fejlődésének, kitűnt, hogy – ha különböző mértékben is – uralkodó tendenciájuk a hagyományos értelemben vett parasztságot jellemző jegyek kikezdése, szűkítése és felszámolása. E tényezők közül is – eltérően a termelési, tulajdoni viszonyok változását abszolútizáló 20 vagy 30 évvel korábbi kezdetektől – a legjelentősebb a mezőgazdaság termelőerőinek gyors fejlődése, amelyet ezúttal inkább már csak követ a tulajdoni és üzemi koncentráció magasabb formája. Ugyanakkor a termelőerők fejlődése vonja maga után és indukálja mind a termelészövetkezeti munka jellegének (minőségének, mennyiségének és ritmusának)³⁸ megváltozását, szakmai szintjének emelkedését, mind a jövedelem, és egyáltalán az életszínvonal, az életvitel megannyi közvetlen és környezeti tényezőjének fejlődését.

E felsorolás már magában is utal arra, hogy melyek azok a továbbfejlesztendő tényezők, amelyek a paraszti jegyeiktől szabaduló termelészövetkezeti tagság munkásságához való közeledését, vagy azzal hasonlóvá, azonossá válását meghatározzák és meggyorsíthatják. Anélkül, hogy e felsorolás okozati sorrendjén változtatni kívánnánk, külön is kiemelendők azok a láncszemek, amelyeket fentebb a környezeti tényezőkben, korábban pedig a fogyasztói infrastruktúrában, a kommunális ellátottságban jelöltünk meg. Természetesen, e kiemelések gyakorlati követése nem egyszerűen akaratlagosság dolga. Ugyanis e tényezők pótlása jórészt anyagi lehetőségektől determinált, mint ahogy – bár fölöttébb fontosak – ugyancsak erősen korlátozottak a természeti és települési feltételektől függő és ugyanakkor a tagság átalakulását nagyban befolyásoló regionális különbségek megközelítő kiegyenlítésének lehetőségei is.

A felsorolt és fejlesztendő faktorokkal kapcsolatban foglalkozó paraszti jegyek és gyarapodó munkásvonások megvizsgálása után vajon lehet-e állítani, hogy termelészövetkezetünk fejlődésével manapság egy olyan társadalmi folyamat zajlik, amely a hajdan osztályokra vagy rétegekre tagolt parasztság egységes szocialista termelészövetkezeti paraszti osztállyá átfejlődéséhez, szerveződéséhez vezet? Avagy másfelől – különösen a történeti előzményekre is tekintve – megalapozott-e arról beszélni, hogy a paraszt elnevezés és életvitel ma már a múlté? És itt adódik a bevezetőre utaló harmadik kérdés, amely egyszerűsített feleletnek is felfogható: vajon nem azoknak van-e igazuk, akik azt tartják, hogy a hajdani parasztság részbeni osztályokra bomlására, tagozódására úgy tesz pontot a jelenben zajló fejlődés, hogy annak mind az egykor ellentétes pólusokon álló csoportjait, mind a viszonylag homogén kis- és középparaszti tömegeit egységesen és fokozatosan megfosztja a történeti értelemben vett paraszti jegyeiktől.³⁹

Másképpen szólva: a történeti fejlődésben fáziskésést szenvedett parasztságot a termelőszövetkezeti formáció sem azzal kárpótolja, hogy szocialista keretekben kiteljesedni engedi és segíti annak a tőkés termelési viszonyoktól részben megbomlasztott egységét. A történelem aligha ismer ilyen kárpótlást. Azt viszont igen, hogy éppen – mert most már a dolog természeténél fogva nem polgári módon, nem egymással ellentétes osztályokba, hanem szocialista módon – egy az osztályok „közöti különbséget” megszüntető állapot felé menetelő társadalomba integrálja a hajdani parasztságot, immár új minőségben egyenlőnek teszi meg annak a társadalmi munkamegosztásban különböző helyeken álló csoportjaival.⁴⁰

Mindez nem szükségképpen az agrártermelés iparrá válását, hanem annak magas fokú iparosítását jelenti, mellyel egyszersmind beköszönt a parasztság nélküli mezőgazdaság. Csak látszólag érzelmi töltésű és irodalmi kifejezésű, de valójában a történelem objektív törvényét beteljesülni látó a fiatal Erdei Ferenc *Parasztok*-ban írt epilógusának egyik mondata: „Az építés és a szabadság ott kezdődik, ahol a világ nem paraszt.”⁴¹

JEGYZETEK

¹ A Magyar Szocialista Munkáspárt XI. kongresszusa. Kossuth Könyvkiadó 1975. 84. old.

² A munkás-paraszt szövetségről. Interjú Huszár István elvtársal. Társadalmi Szemle, 1974 június. 3. old.

³ Vö. *Donáth Ferenc*: Reform és forradalom. Akadémiai Kiadó 1977. 104–105., 115. és 181. old.

⁴ A tőkés agrárfejlődés földtulajdon-koncentrációjával való egyoldalú méréséből és jellemzéséből következő hibákra Lenin többször is külön felhívta a figyelmet. Pl. A szocializmus és a parasztság (1905 október), továbbá: A Francia Kommunista Párt agrártéziseiről (1921 december). Ld. *Lenin*: Az agrárkérdésről I. Szikra 1950. 397–398. old., II. 764. old.

⁵ Az ezzel kapcsolatos elméleti torzulások bírálásához ld. *Tőkei Ferenc*: A társadalmi formák marxista elméletének néhány kérdése. Kossuth Könyvkiadó 1977. 9–58. old.

⁶ Vö. *Lenin*: A kapitalizmus a mezőgazdaságban 1899. április–május. Az agrárkérdésről. I. 14–16. old. Továbbá: A szövetkezetekről. I–II. (1923 január), Az agrárkérdésről. II. 764–772. old.

⁷ A Magyar Szocialista Munkáspárt XI. kongresszusának jegyzőkönyve. Kossuth Könyvkiadó 1975. 84. old.

⁸ Vö. *Sárközy Tamás*: A szocialista tulajdonelmélet egyes kérdéseiről. Társadalmi Szemle, 1975 január. 41–52. old.

⁹ *Zsuffa Ervin*: Eltérések a mezőgazdasági nagyüzemek helyzetében. Társadalmi Szemle, 1977 december. 42–44. old.

¹⁰ *Molnár István–Szabóné Medgyesi Éva*: A termelőerők és a vállalati koncentráció a termelőszövetkezetekben. Statisztikai Szemle, 1977 február. 136. old.

¹¹ A Magyar Szocialista Munkáspárt XI. kongresszusának jegyzőkönyve, 503. old.

¹² *Szabó István*: Mezőgazdasági szövetkezetek az V. ötéves terv kezdetén. Közgazdasági Szemle, 1976 április. 383. old.

¹³ A mezőgazdasági kistermelésről. KSH Mezőgazdasági Főosztályának összeállítása. É. n.

¹⁴ *Oros Iván–Schindele Miklós*: Időmérleg a háztáji és kiegészítő gazdaságokban. Statisztikai Szemle, 1977 augusztus–szeptember. 846–847. old.

¹⁵ *Kovács Imre*: A háztáji és a kiegészítő gazdaságok szerepe a szocialista mezőgazdaságban. Társadalmi Szemle, 1976 március. 39–43. old.

- ¹⁶ A mezőgazdasági kistermelésről. KSH Mezőgazdasági Főosztályának összeállítása. É. n.
- ¹⁷ A társadalom osztályszerkezete és rétegződése. Személyi és háztartási adatok az 1973. évi mikrocenzus alapján 1975. 23. old.
- ¹⁸ *Molnár István-Szabóné Medgyesi Éva*: Id. mű, 140–141. old.
- ¹⁹ *Fazekas Béla*: A mezőgazdasági termelőségvetkezeti mozgalom Magyarországon. Kossuth Könyvkiadó 1976. 244–249. old.
- ²⁰ *Sipos Aladár*: Az agrár–ipari integráció. Közgazdasági Szemle, 1977 június. 620–621. old.
- ²¹ *Fazekas Béla*: Id. mű, 239. old.
- ²² *Lengyel László*: A társadalmi-foglalkozási átrétegződés jellege és néhány közgazdasági problémája a mezőgazdaságban. Statisztikai Szemle, 1963 augusztus–szeptember. 814. old.
- ²³ *Fazekas Béla*: Id. mű, 239. old.
- ²⁴ *Molnár István-Szabóné Medgyesi Éva*: Id. mű, 138. old.
- ²⁵ *Fazekas Béla*: Id. mű, 236–237. old.
- ²⁶ Általános Mezőgazdasági Összeírás. A mezőgazdasági termelőségvetkezetek üzemi adatai. 1972/12. 31. old.
- ²⁷ Uo. 32. old., 1963-ra Id. Mezőgazdasági Adattár II. 15. old.
- ²⁸ *Vö. Csákö Mibály-Gazsó Ferenc-Havas Gáborné*: A szakmunkásképzés néhány összefüggése. Társadalomtudományi Közlemények, 1974/2. 57. old.
- ²⁹ Termelőségvetkezetek Országos Tanácsa: 573/1976. sz. jelentés a termelőségvetkezeti tagság helyzetéről, élet- és munkakörülményeinek fejlődéséről. 5., 10–11. old.
- ³⁰ *Donáth Ferenc*: Forradalom és reform. 256–258. old.
- ³¹ A mezőgazdasági termelés és a parasztság életkörülményei 1962-ben. KSH. 1963. 43. old.
- ³² *Vö. Ganzer Sándor*: Árszámítások, népgazdasági arányok. Közgazdasági Szemle, 1965 november.
- ³³ Az MSZMP IX. kongresszusának határozata (1966. november 28–december 3.). Az MSZMP határozatai és dokumentumai 1963–1966. Kossuth Könyvkiadó 1968. 545. old.
- ³⁴ *Vö. Nagy Lajos*: Az ipari és mezőgazdasági személyi jövedelmek aránya és arányos fejlődése. Közgazdasági Szemle, 1976 március. Különösen 279–285. old. Továbbá: Termelőségvetkezetek Országos Tanácsa 573/1976. sz. jelentés. 13–17. old.
- ³⁵ *Oros Iván-Szbindete Miklós*: Id. mű, 854. old.
- ³⁶ *Zafir Mibály*: A lakosság jövedelme és fogyasztása az 1947–76. években. Statisztikai Szemle, 1977 október. 957, 965–966. old.
- ³⁷ Erről ld. *Csernok Attila-Ehrlich Éva-Szilágyi György*: Infrastruktúra. Korok és országok. Kossuth Könyvkiadó 1975. Továbbá: *Enyedi György*: A falusi életkörülmények területi típusai Magyarországon. Területi Statisztika, 1976. 3. sz.
- ³⁸ E találó hármas jelzőt ld. *Csákö Mibály-Gazsó Ferenc-Havas Gáborné*: A szakmunkásképzés néhány összefüggése. Társadalomtudományi Közlemények, 1974/2. sz.
- ³⁹ A szerző meghaladottnak tekinti az ezzel kapcsolatos korábbi (1971) álláspontját, mely a kompromisszum látszatát kelti azzal, hogy – mintegy aforisztikus megfogalmazásban – elfogadja a parasztság „óhajtott egységét”... amikor mint paraszt, többé már nem vagy csak elenyésző arányban létezik”. Ld. *Orbán Sándor*: Két agrárforradalom Magyarországon. Demokratikus és szocialista agrárátalakulás 1945–1965. 258. old.
- ⁴⁰ *Vö. Lenin*: Gazdaság és politika a proletárdiktatúra korszakában (1919. október 30.) Válogatott Művek. Szikra 1949. 627. old.
- ⁴¹ *Erdei Ferenc*: Parasztok. Athenaeum, Budapest. É. n. 212. old.

A munkásság és az értelmiség közeledésének vizsgálata

Társadalmunk osztály- és rétegszerkezete vizsgálatának keretében Intézetünk egyik kutatócsoportja kérdőíves felvételt készített Miskolc két ipari nagyüzemében, a címben jelzett probléma 1977-es helyzeténcik regisztrálására. Ugyanez a kutatócsoport párhuzamosan részt vesz a szocialista országok tudományos akadémiáinak együttműködése keretében működő *Társadalmi struktúra fejlődése a szocialista társadalomban; társadalmi tervezés és előrejelzés* című Problémabizottság által szervezett, 6 szocialista országban folyó közös kutatásban, amelynek témája: *A munkásosztály és az értelmiség közeledése*¹. Miskolci kutatásunk ennek a közös kutatásnak az előkészítése során kialakított elgondolások és próbakérdőív felhasználásával indult.

*

A feladat sürgőssége miatt² országosan reprezentatív, megfelelően rétegzett mintán végzett vizsgálatra nem gondolhattunk, bár feltételezhető, hogy a munkásság és az üzemi értelmiség távolsága nem egyformán alakul a különböző méretű, jellegű és gazdasági helyzetű vállalatoknál. (Ezeket a különbségeket majd a nemzetközi kutatás magyar mintája veszi figyelembe.) Ezért úgy döntöttünk, hogy a kutatási feladatot esettanulmány jelleggel végezzük el, első lépésként egy ipari nagyváros (de nem Budapest) két ipari nagyüzemében választunk ki egy ezerfős, 200–200 segédmunkást, szakmunkást, közvetlen termelésirányítót, műszaki értelmiségit és egyéb vállalati értelmiségit felölölő mintát. Választásunk Miskolcra, illetve a Lenin Kohászati Művekre és a Diósgyőri Gépgyárra esett, ahol is a vállalati névsorokból szisztematikus véletlen kiválasztással emeltük ki a 200 fős almintákat, azzal a két megszorítással, hogy a dolgozó Miskolcon lakjon (lakáson kérdeztünk) és ne melegüzem legyen a munkahelye.

Így a minta nem reprezentatív, sem a miskolci ipari dolgozókra, sem a két vállalatra. Magának a problémának – a munkásság és az üzemi értelmiség távolságának – konkrét becslésére azonban alkalmasak az ilyen egyforma méretű alminták, hiszen az értékelés során általában nem átlagokat hasonlítunk átlagokhoz, hanem a 200-as alminták *belső megoszlását* kísérjük figyelemmel az adott dimenzió mentén, s ebből vonhatunk le következtetéseket a vizsgált rétegek közelségére, illetve távolságára.³ A kérdőív 123 kérdést tartalmazott, a következő blokkokban: a munkával és a munkakörülményekkel kapcsolatban 22, a társadalmi-politikai szervezethez és aktivitással kapcsolatban 23, a mobilitás kérdéskörében 12, a szakmával és szakképzettséggel kapcsolatban 10, a társas kapcsolatokról 22 kérdés, az anya-

gi létfeltételekkel, jövedelemmel, fogyasztással kapcsolatban 13, a szabad idővel és kulturális szokásokkal kapcsolatban 21 kérdés. Ennyiből is kiderül, hogy kiválasztott rétegeink társadalmi távolságát nem az *E. S. Bogardus*⁴ által bevezetett értelemben fogtuk fel és vizsgáltuk, bár tettünk fel kérdéseket véleményekre és attitűdökre vonatkozólag is, hanem sokkal szélesebben: az élet- és munkakörülményektől, az általános és szakképzettségen és a kulturáltság színvonalán át, a társadalmi aktivitásig és mobilitásig nagy tömegű objektív és szubjektív adatot gyűjtöttünk össze és vetettünk egybe. Mindemellett több fontos kérdés vizsgálatáról, például az üzemen belüli munkamegosztási és hatalmi viszonyok tanulmányozásáról⁵ le kellett mondanunk, hiszen kérdőívünk így is meghaladta az optimális méretet.

VIZSGÁLATUNK NÉHÁNY FŐ EREDMÉNYE

1. Az adatok tanúsága szerint az ipari munkásság és az üzemi értelmiség távolsága eléggé jellegzetes és *osztály jellegű* abban az értelemben, hogy osztály-eredetű. Jelenleg is rendre elkülöníti egymástól a vizsgált dimenziók mindegyikében a munkásokat és értelmiségieket az azonos – állami – tulajdonformán belül is. Ez elsősorban a munka jellegével, a munkához szükséges képzettséggel, ennek fajtájával és szintjével, vagy hiányával függ össze. A munkások és a műszaki értelmiségiek – mint köztudott – más-más funkciót teljesítenek a munkamegosztásban, ennek megfelelően más-más szakképzettséggel és jövedelmi szinttel rendelkeznek, más-más életlehetőségeik vannak, kulturális érdeklődésük és aktivitásuk eltérő. Ezzel szemben azonos tulajdonformában dolgoznak, elvben azonos politikai szervezettségben különböző mértékű aktivitást fejtenek ki. A vállalati döntésekben való részvételük azonban már elvileg sem azonos, hiszen a műszaki értelmiség egésze szakmai képzése folytán, egy része pedig a munkamegosztásbeli funkciói folytán a munkásoknál aránytalanul nagyobb személyes befolyással lehet a vállalati ügyekre. Az üzemi demokrácia gyakorlata ezt a különbséget valamelyest mérsékelheti, illetve kölcsönösen elviselhető formába hozhatja, de nem szüntetheti meg a munkamegosztásból adódó – olykor ellentétes – szerepeket és érdekeltségeket.

Mindezek miatt nem meglepő a munkásság és üzemi értelmiség minden dimenzió mentén tapasztalt elég nagy távolsága.

a) *Az elsődleges jövedelemelosztás és a lakásbepolyozás területén*, amelyre a központi intézkedések közvetlen hatással vannak, a távolságok például nem túl nagyok. A szakmunkások alapfizetését 100-nak véve a segédmunkások 64, a műszaki értelmiségiek 131, a nem műszaki értelmiségiek 126 ponttal jellemezhetők. Az egy fogyasztási egységre⁶ jutó jövedelem szempontjából (szakmunkás = 100) a segédmunkások 78, a két értelmiségi réteg 134 illetve 137 pontot ér el. Még kisebbek a távolságok a családi jövedelmek szerint: 94, 126, 129 (az előbbi sorrendben). A lakások szobaszáma a segédmunkásoknál 1,76, a szakmunkásoknál 2,0; a műszaki értelmiségiéknél 2,4, a nem műszaki értelmiségiéknél 2,53. A háztartások átlagos létszáma azonban eltérő, ezért a laksűrűségi adat (egy szobára jutó lakók száma) is fontos: segédmunkásoknál 2,72, szakmunkásoknál 2,15, műszaki értelmiségeknél 1,86, nem műszaki értelmiségeknél 1,07. Megkíséreltük rétegeink távolságát az anyagi életviszonyok tekintetében egy általunk kidolgozott szintetikus mutató segítségével jellemezni.⁷

	szegényes	szerény	közepes	szerény jómód	jómódú	együtt
segéd munkások	36	28	29	4	3	100
szakmunkások	9	12	54	16	9	100
műszaki értelmiség	1	1	27	30	41	100
egyéb értelmiségiek	1	2	21	30	46	100

Ez a megoszlás már világosabban mutatja a távolságokat: a segéd munkásoknak csaknem akkora része él közepesnél rosszabbul, mint amekkora része a két értelmiségi rétegnek közepesnél jobban. A szakmunkások zöme ugyanakkor közepes nívón él (mindössze 9⁰/₁₀ szegényesen és 9⁰/₁₀ jómódban).

b) Az intergenerációs *mobilitás* szempontjából is elkülönülnek egymástól a vizsgált munkás- és értelmiségi rétegek: a segéd munkások 96, a szakmunkások 89 százaléka fizikai dolgozó apától származik, míg a nem műszaki értelmiségnek 56 és a műszaki értelmiségnek 60 százaléka. Az intragenerációs mobilitás adatai is jól mutatják egyrészt a munkások, másrészt az értelmiségiek távolságát, valamint azt is, hogy ez az értelmiség új. A segéd munkások 80 százaléka segéd munkásként, a szakmunkások 75 százaléka szakmunkásként kezdte pályáját, míg az értelmiségiek 60–66 százalékanak első foglalkozása nem értelmiségi foglalkozás volt.

A megkérdezettek már dolgozó gyerekei jórészt „továbbviszik” szüleik különbségeit: a munkások gyerekeinek többsége fizikai foglalkozású, az értelmiségiek gyerekeinek többsége nem fizikai foglalkozású. A segéd munkások dolgozó gyerekei közül 43 százalék szakképzetlen, 39 százalék szakképzett fizikai foglalkozású; a szakmunkások már dolgozó gyerekeinél ez az arány 3 és 56 százalék; a két értelmiségi réteg dolgozó gyerekeinek 71 ill. 75 százaléka szellemi dolgozó (ezen belül értelmiségi 35–35⁰/₁₀). A még nem dolgozó gyerekekkel kapcsolatos pályaelképzelések a „felfelé törekvést”, s ennek lépcsőzetes jellegét tükrözik. A segéd munkások elsősorban szakmunkásnak szánják gyerekeiket (61⁰/₁₀), a szakmunkások részben értelmiségi (34⁰/₁₀), részben szakmunkás (39⁰/₁₀) pályára. Az értelmiségiek zöme (65⁰/₁₀) csak értelmiségi pályán tudja gyermekeit elképzelni. Mint látjuk – és ahogy ez lenni szokott – az aspirációk kivétel nélkül magasabbak az eddigi gyakorlatnál és a közeljövő lehetőségénél.

A gyerekek pályájánál is jobban elválasztják a munkásságot és az értelmiséget a házastársak. A segéd munkások házastársainak 92, a szakmunkások házastársainak 65 százaléka fizikai dolgozó; a műszaki értelmiségiek házastársainak 33, a nem műszaki értelmiségiek házastársainak 41 százaléka értelmiségi, s ezt az egyéb szellemi kategória 94, illetve 92 százaléka egészíti ki. A két értelmiségi rétegnek tehát csak 6 százaléka illetve 8 százaléka él együtt fizikai dolgozó házastárssal, míg a szakmunkásoknál 4 százalék az értelmiségi és 31 százalék az egyéb szellemi dolgozó házastárs aránya. A szociális összetételüket tekintve vegyes családok tehát döntően a „szakmunkás – egyéb szellemi” családtípusban fordulnak elő tömegesen (az itt nem vizsgált „munkás – tsz-paraszt” típus mellett).

A barátok foglalkozásáról gyűjtött adatok is arról tanúskodnak, hogy a távolságok nagyok: a segéd munkásoknak csak 2 százaléka számolt be értelmiségi és 4 százaléka egyéb szellemi foglalkozású barátról. (Az értelmiségiek közül senki sem említett segéd munkás barátot.) A szakmunkások 75 százaléka szakmunkás barátokat, 13 százaléka értelmiségi barátokat említ. (Feltűnő, hogy egyéb szellemi fog-

lalkozásút is csak 6 százalék, holott a házastársak között ez a kategória 31 százaléknak.) A két értelmiségi réteg „nem adja szakmunkásnál alább”; mindössze 2 százalék említ parasztot és betanított munkást, 62–64 százalékban értelmiségi, 16–17 százalék egyéb szellemi foglalkozású barátot neveznek meg. Szakmunkás 15, illetve 17 százalékuk barátai közt szerepel.

c) A *közéleti-politikai aktivitás* tekintetében is jellegzetes, noha nem mindig az eddig említett különbségeket követő megoszlásokat találtunk. A megkérdezett rétegek 9, 28, 67 és 53⁰/₀-a tagja a pártnak. A párttiszségekben viszont a szakmunkás-párttagok vezetnek, 68 százalékban vállalnak párttiszséget, a műszaki értelmiségiek 63, az egyéb értelmiségiek 58 százalékban, a segéd munkások 20 százalékban vállalnak párttiszséget. A szakszervezeti szervezethez magas, ám nem egyenletesen magas arányú: a segéd munkások 74, a szakmunkások 89 százaléka, a két értelmiségi rétegnek 95 és 98 százaléka szakszervezeti tag. A tisztviselők arányait tekintve a rétegek sorrendje ugyanúgy alakul, csak jóval alacsonyabb a tisztviselők száma, mint a pártnak. Taggyűléseken való felszólalás tekintetében a párttagok között nincs észrevehető rétegekülönbség, hacsak az nem, hogy rendszeres felszólalásról nyilatkozott a segéd munkások 30 százaléka, ami a két értelmiségi rétegben is hasonló, viszont a szakmunkás párttagoknak csak 22 százaléka nyilatkozott így. *Számarányukat* tekintve ez azt jelenti, hogy kb. egyenletesen szólnak meg a taggyűléseken a különböző munkás- és értelmiségi párttagok. A szakszervezeti gyűléseken már más a helyzet: itt a segéd munkások alig 1 százaléka szól, míg a többieknek 38–40 százaléka.

Egyéb közéleti-politikai aktivitásokra külön kérdést tettünk fel,⁸ nyolc lehetséges aktivitást neveztünk meg, s azt kérdeztük, az utóbbi 2 év során részt vett-e valamelyikben. Az igen válaszok aránya rétegenként és soronként erősen eltérő, abban összegezhethetjük, hogy 1. a segéd munkások aktivitása átlagosan egyharmada a többiekének; 2. legaktívabbak a nem műszaki értelmiségiek; 3. a szakmunkások aktivitása jól megközelíti az értelmiségét; 4. elenyésző arányú a munkahelyen kívülre irányuló közérdekű bejelentés minden rétegben.

A társadalmi munkában tanúsított aktivitás tömeges, a segéd munkások kivételével. Közülük 38 százalék nyilatkozott úgy, hogy semmilyen társadalmi munkát nem végez, a többiek között ez az arány a 10 százalékot sem éri el.

d) A *szabad idő eltöltésének módja* és a velük szorosan kapcsolatos *kulturális aktivitások* gyakorisága vagy hiánya fontos jellemzője a munkásság és az értelmiség eltérő életmódjának. Vizsgálatunkban is beigazolódott ez, noha mi nem építhettünk be kutatásunkba precíz időmérleg-felvételt vagy szakszerű művelődés-szociológiai felvételt. Ebben a blokkban a következő fontosabb kérdéseket tettük fel: az évi szabadság eltöltésének módja; heti átlagban mennyi időt fordít mellékretesre, házi munkára, hobbira, barátokkal, rokonokkal való találkozásokra; milyen gyakran keresi fel a különböző kulturális intézményeket; könyvekről és olvasásról; a kedvenc tv-műsorokról; újságokról és folyóiratokról; hogyan (milyen tevékenységgel) tölti ki leggyakrabban szabad idejét. Kérdéseink különböző értékű információkat gyűjtöttek be, az összkép azonban megbízhatóan kirajzolódik: *a fő különbség, a nagyobb távolság a segéd munkások és az összes többiek között van, míg a szakmunkások gyakran az értelmiségiekhez hasonló módon és mértékben osztalnak meg e dimenzió mentén.* Például az évi szabadság eltöltésében: a segéd munkások 70 százaléka nem üdül, nem veszi ki egyben, hanem elaprózza évi szabadságát; a szakmunkásoknál ez az arány 40, az értelmiségieknél 22 százalék. A betutalóval történő üdülés – a dolog másik oldala – fordított sorrendet ad: az értelm-

miségiek 25 százaléka, a szakmunkások 20 százaléka rendszeresen kap beutalót, míg a segédmunkásoknak csak 5 százaléka. A „kivánságok” minden rétegben a kényelmesebb beutalós ütdülés iránti igényt fogalmazzák meg: a segédmunkások 35, a szakmunkások 54, az értelmiségiek 36 százaléka szeretne beutalót kapni. Az év legnagyobb összefüggő szabadidő-tömbjének felhasználása szempontjából tehát jellegzetes különbség van a két munkásréteg és a két értelmiségi réteg között, miközben a szakmunkások közelebb vannak az értelmiségiekhez, mint a segédmunkások.

A *kulturális intézmények* látogatásának gyakorisága a különböző rétegekben nagyon heterogén képet mutat. Ami egyértelmű: a segédmunkásoknak mintegy 80 százaléka *nem jár* színházba, komolyzenei hangversenyre, múzeumba és könyvtárba; a szakmunkások között a nem járók aránya 30–50 százalék, az értelmiségiek között 15–25 százalék. A mozinak különleges helyzete van: minden rétegnek van 11–30 százaléknyi olyan része, amely soha nem megy moziba, s emellett majdnem ugyanekkora része, amely heti egy alkalommal moziba megy. Csak a segédmunkások között van 16 százaléknyi, aki heti több alkalommal üldögel a moziban.

A *könyvekhez* való viszony is jellegzetes eloszlást mutat: a segédmunkások 35 százaléknak nincs otthon szépirodalmi könyve, 61 százaléknak nincs ismeretterjesztő könyve, 75 százaléknak nincs politikai könyve. A szakmunkásoknál ezek az arányok: 4, 23, 32 százalék; a műszaki értelmiségnél 0, 5, 8 százalék; a nem műszaki értelmiségnél: 1, 11, 6 százalék. Ugyanilyen jellegzetes a skála másik vége: 300 kötetnél több könyve van otthon (szépirodalom): a segédmunkások 1, a szakmunkások 4, a műszaki értelmiségiek 30, a nem műszaki értelmiségiek 40 százaléknak. A „mit olvasott az elmúlt három hónapban” kérdésre feltehetően „szépítő” válaszokat kaptunk. A rétegek fejenként – átlagosan – a három nyári hónapban a következő mennyiségű könyvet olvasták: a segédmunkások 7 kötetet, a nem műszaki értelmiségiek 13,4 kötetet; a szakmunkások 8,3 kötetet; a műszaki értelmiségiek 13,7 kötetet. (Kérdezőink csak azonosítható könyvekről tett vallomásokot fogadhattak el, így ez a kérdés az emlékezőtehetség próbájának bizonyult.) A könyvtári tagság tekintetében is a segédmunkások különböznek leginkább a többiektől: a segédmunkás-családoknak csak 39 százaléknak tagja valaki a kölcsönkönyvtárnak, a szakmunkásoknál ez az arány 65 százalék, a műszakiaknál 79 százalék, a nem műszaki értelmiségieknek 60 százalék. Emellett a „soha nem jár könyvtárba” válaszok aránya: segédmunkás 80 százalék, szakmunkás 43 százalék, műszaki értelmiségi 20, nem műszaki értelmiségi 38 százalék. *Akinek tehát a legkevesebb könyve van otthon, éppen az jár legkevésbé könyvtárba, illetve köztük van a legtöbb olyan család, ahonnan senki sem iratkozott be kölcsönkönyvtárba.*

Az *újság- és folyóirat* vásárlás és előfizetés is jól kirajzolja a munkások és az értelmiségiek, valamint a segédmunkások és az összes többiek különbségét, távoltságát. Először is, a helyi és országos *napilapok* előfizetési illetve vásárlási arányaiiban megegyeznek a szakmunkások az értelmiségiekkel, s tőlük messze elmaradnak a segédmunkások; másodsor: az *irodalmi lapokat* a szakmunkásoknak és a két értelmiségi rétegnek egyaránt kb. egyharmad része fizeti elő illetve vásárolja. A segédmunkásoknál ez az arány 20 százalék. (Megjegyezzük, hogy ebben a kategóriában benne vannak a népszerű képes hetilapok is.) Harmadszor, a politikai hetilapok és folyóiratok előfizetése és vásárlása szcrint ugyanilyen különbség van a segédmunkások és az összes többiek, valamint mérsékeltbb különbség van a szakmunkások és a műszaki értelmiségiek között. A nem műszaki értelmiségiek kétharmada olvas politikai hetilapot és mintegy fele havi folyóiratot. (Ez csak valamivel magasabb arány, mint a műszaki értelmiségnél.) A *szakmai* folyóiratok „műfa-

jában” természetesen a két értelmiségi réteg messze megelőzi a munkásokat (ez utóbbiak számára ugyanis alig van szakmai folyóirat).

A *leggyakoribb szabadidő-tevékenységek*⁹ szerkezete rétegenként jelentősen eltér. A *segédmunkásoknál* például kiemelkedik a tv-nézés, bár mindössze 40 százalék említette. (A tv-programok között is a kalandfilmek a legkedveltebbek.) A következő gyakori elfoglaltságuk a sport (beleértve a sétát, kirándulást, horgászást stb.), ezt azonban összesen 20 százalék jelölte meg. Alig marad el a sporttól a háztartási munka, a rádióhallgatás és a mozi (15–17^{0/0}). Többen említik a barkácsolást, kertészkedést, szórakozást, olvasást, passzív pihenést, gyerekkel, unokával való foglalkozást, de ezek alig érik el a 8–14 százalékos arányt.

A *szakmunkásoknál* is a leggyakrabban megnevezett szabadidő-tevékenység a tv-nézés, de közülük csak 35 százalék említi (a programok közül első helyen az aktuális politikai adásokat, második helyen az ismeretterjesztő műsorokat kedvelik). Második helyre az olvasást sorolják (33 százalék említette), ezt a sport, a kertészkedés és a háztartási munka követi (25–30^{0/0}); a barkácsolás, passzív pihenés, sportmérkőzések látogatása, gyerekkel való foglalkozás 6–14 százalékban szerepel.

A *műszaki értelmiségiek* szabadidő-gazdálkodásában az olvasás szerepel első helyen (56^{0/0}), második helyre szorul a tv-nézés (33^{0/0}), a tv-programok közül első és második helyen – a szakmunkásokkal megegyezően – az aktuális politikai adások és az ismeretterjesztő műsorok kedveltek. A kertészkedés és a sport közel azonos arányú elfoglaltságok (29–30^{0/0}), a további sorrend: valamilyen alkotó munka (irodalmi, képzőművészeti, zenei, közéleti), majd barkácsolás, technikai alkotó tevékenység, háztartási munka, fotózás, gyerekkel való foglalkozás (rohamosan csökkenő arányú említések).

A *nem műszaki értelmiségiek*nél is első helyen áll az olvasás (55^{0/0}), de ezt a sport követi (38^{0/0}), s csak azután a tv-nézés (32^{0/0}). A kedvelt műsортípusok megegyeznek a szakmunkások és a műszaki értelmiségiek által említettekkel. A további sorrend: kertészkedés, háztartási munka, valamilyen alkotó munka, barkácsolás, tanulás, gyerek illetve a színház (5^{0/0}!).

Amint az adatokból látható, a szabad idővel való gazdálkodás módja jelentős mértékben elkülöníti egymástól a vizsgált rétegeket. A legnagyobb különbség itt is a segédmunkások és az összes többiek között tapasztalható. A segédmunkásoknál a legalacsonyabb az értékesebb, alkotó és személyiségfejlesztő tevékenységek aránya, és legmagasabb a pusztán szórakozás jellegű időtöltés aránya.

A szabad idő eltöltésének rétegenkénti különbségeit jól szemlélteti a következő tábla.

*A különböző rétegek leggyakoribb szabadidő-tevékenységei¹⁰
(Az egyes tevékenységeket megnevezők százalékos aránya)*

	segéd- munkás	szak- munkás	műszaki értelmiségi	nem műszaki értelmiségi
Irodalmi, képzőművészeti, zenei, technikai és közéleti alkotó tevékenység	7	10	35	18
Tanulás	3	2	15	11
Olvasás	11	33	56	55

	segéd- munkás	szak- munkás	műszaki értelmiségi	nem műszaki értelmiségi
Színház, opera, hangverseny				
kiállítás, ill. múzeum látogatás	0,5	1	6	5
Barkácsolás, kézimunkázás	13	14	18	10
Kertészkedés, méhészkedés, akvarisztika és hasonló	13	27	30	24
Sport, kirándulás,				
horgászat, vadászat	20	30	29	38
Tv-nézés	40	35	33	32
Rádiózás	17	5	4	2
Szórakozóhelyen	12	3	1	3
Sportmérkőzésen	8	7	4	0,5
Társasjátékok	5	1,5	1,5	3
Gyerekekkel, unokával				
való foglalkozás	9	6	7	6
Passzív pihenés	8	7	1,5	4

c) A munkával és munkahellyel kapcsolatos vélemények¹¹, némi meglepetésre, nem mutatnak túl nagy szóródást, pedig azért alkalmaztunk 9 fokú skálát, hogy a vélemények mezejét „széthúzhassák” válaszadóink.

A munkabér növelésének lehetősége volt az egyik fontos tényező. Erről minden réteg eléggé szkeptikusan vélekedett. A szakmunkások átlagos „osztályzata” 3,6, a segédmunkásoké 3,5. A két értelmiségi réteg véleménye erősen megoszlott, a műszakiak 3,4, a nem műszakiak 4,5 osztályzatot adtak erre a tényezőre, vagyis egyik sem érte el a skála közepét (5). A munkában való előmenetel lehetősége hasonlóan alacsony osztályzatokat kapott: a segédmunkások taksálják a legkevessebbre (2,9), alig valamivel jobb a műszaki értelmiségiék véleménye (3,4). A szakmunkások 4,4 és a nem műszaki értelmiségiék 4,3 osztályzata valamivel több, de korántsem nagy lehetőséget lát a munkában való előmenetelre.

A munkával kapcsolatos idegi megterhelést és szellemi fáradtságot – érthetően – az értelmiségiék érzik nagyobb mértékűnek (6,4 és 7,1), míg a szakmunkásoknál az idegi megterhelés (5,8) és a szellemi fáradtság (5,1) kisebb mértékű. A segédmunkások e tényezőkre kevésbé panaszkodnak (3,5 és 3,6 osztályzat).

Az önállóságot a munkában leginkább a szakmunkások (8,0) értékelik, s elgondolkodtató, hogy erről a műszaki értelmiségiék átlagos véleménye 7,1.

Ha a vizsgált 23 tényezőre adott átlagosztályzatokat pontszámként értelmezzük és összegezzük (a negatív tényezőket mínusz előjellel), a következő érdekes eredményt kapjuk:

segédmunkások	90,3 pont
szakmunkások	114,0 pont
műszakiak	114,6 pont
nem műszakiak	125,5 pont,

vagyis a szakmunkások és a műszaki értelmiségiék átlagos szubjektív megítélése szerint a munka világában azonosan elviselhető helyet foglalnak el, ennél valamivel rosszabb a segédmunkások, és valamivel jobb a nem műszaki értelmiségiék helyzete (saját átlagolt megítélésünk alapján).

Külön megkérdeztük, hogy mindent összevetve, mennyire elégedettek munkájukkal. A szakmunkások között voltak legtöbben (82⁰/₀), akik teljesen vagy részben elégedettek munkájukkal. Őket a nem műszaki értelmiség követi (75⁰/₀), majd a műszaki értelmiség (63⁰/₀) és végül a segédmunkásoknak csak 58 százaléka elégedett. A dolog másik oldala az, hogy *minden rétegben igen alacsony azok aránya, akik munkájukkal és munkakörülményeikkel teljesen elégedettek*: a segédmunkások 14, a szakmunkások 27, a műszaki értelmiségiek 15, a nem műszaki értelmiségiek 22 százaléka válaszolt így. Az „elégedettség” igen bonyolult társadalmi és lélektani állapot, sokféleképpen értelmezhetők válaszadóink is a megadott fokozatokat, ezért a mechanikus összegzés alapján csak óvatos következtetésre juthatunk. Úgy gondoljuk, hogy az „adjátok meg a munka örömét” költői követelés még mindig aktuális ezen adatok tükrében is.

Mivel a segédmunkások között vannak a legtöbben, akik elégedetlenek munkájukkal, érthető, hogy közülük szeretnének a legtöbben (46⁰/₀) olyan új munkát, amely különbözik a jelenlegitől. Érdekes, hogy utánuk a szakmunkások következnek (37⁰/₀), pedig köztük a legnagyobb arányú a deklarált elégedettség. Közel vannak ehhez az arányhoz a műszaki (35⁰/₀) és a nem műszaki értelmiségiek is (33).

f) *A rétegek egymás közti távolságáról alkotott véleményeket* egyrészt a segédmunkás – szakmunkás – mérnök – egyéb üzemi értelmiségi – orvos hierarchikus sorban, másrészt szellemi–fizikai dolgozó relációban kutattuk, ezen belül a mérnök–munkás viszonyt külön is vizsgáltuk.

Arra a kérdésünkre, hogy egy jól képzett szakmunkáshoz vagy egy orvoshoz *érzi-e közelebb magát*, az egyéb üzemi értelmiség 60, a műszaki értelmiség 77 százaléka az előbbi alternatívát, tehát a *szakmunkáshoz való közelséget választotta*. A „nem tudom” válaszok aránya az egyéb értelmiségnél 21, a műszaki értelmiségnél 12 százalék volt.

A szakmunkásoknak feltett alternatív kérdésekre a *szakmunkások 39 százaléka a segédmunkásokhoz, 23 százaléka az üzemmérnökhöz közelebb levőnek vallotta magát*, kb. egyharmaduk pedig nem tudta ezt eldönteni. A szakmunkások helyzetéről még a segédmunkásokat is megkérdeztük. A segédmunkások körében is a legnagyobb csoportot azok képviselték (45⁰/₀), akik szerint a szakmunkás a segédmunkáshoz közelebb áll, mint az üzemmérnökhöz. A segédmunkások 27 százaléka szerint a szakmunkás inkább az üzemmérnökhöz áll közelebb, kb. egynegyedük pedig nem adott határozott választ. Ezt a kérdést tehát a szakmunkások és a segédmunkások hasonló módon ítélik meg.

A fenti válaszokból szembeötlő, hogy mindkét megkérdezett réteg (s ezt egy harmadik réteg megerősítette) ebben az esetben *lefelé orientálódott a réteghierarchián*, „degradálta” saját magát. Véleményünk szerint azonban az értelmiségi rétegnél ez egészen másra vezethető vissza, mint a szakmunkásoknál. Jövedelmi és bérpolitikánk jelentős részben *lefelé egyenlősítő* hatásokat mutat. Az értelmiségiek a hivatalos „vonalnak” megfelelő válaszokat adnak. De ugyanebbe az irányba hat a „lefelé egyenlősítés” elleni csendes tiltakozás, amely ironikusan eltúlozza a hivatalos közelítési törekvések sikerét. Végül – elsősorban a műszaki értelmiség egy részére – igaz is lehet, hogy közelebb állnak a szakmunkásokhoz, mint az értelmiségi foglalkozások elitjének számító orvosréteghez. (Gondoljunk például a lakáshelyzetükre vagy a munkával és a munkahellyel kapcsolatos véleményükre!)

A szakmunkásoknál egészen más a helyzet. Semmiféle olyan hivatalos vagy nem hivatalos törekvés nem ismeretes, amely szerint a szakmunkásokat segédmunkások-

hoz kellene közelíteni, és ezt semmiféle ismert értékrend sem preferálja. Ha a munkások nagy része azt állítja, hogy a szakmunkás közelebb áll a segédmunkáshoz, mint az üzemmérnökhöz, akkor ezt az így válaszolók bizonyára így érzik igaznak. Ez azt mutatja, hogy a munkások jelentős távolságot éreznek saját maguk és az értelmiség között.

A szellemi és fizikai dolgozók közötti viszonyra csak egy kérdést tettünk fel, amely azt tudakolta, hogy a vállalat különböző beosztású szellemi dolgozóinál előfordul-e, hogy lenézik a munkásokat. *A különböző rétegek egynegyedének-egyharmadának véleménye szerint előfordul, hogy a szellemi dolgozók lenézik a munkásokat.* (Egyöntetű vélemény, hogy ez elsősorban az adminisztrátoroknál és közel hasonló mértékben a beosztott diplomásoknál fordul elő. Egyedül a szakmunkások azok, akik ezért leginkább a felső- és középszintű vezetőket marasztalják el.)

Az, hogy a minden megkérdezett réteg véleménye szerint a beosztott értelmiségi és egyéb szellemi dolgozók között viszonylag széles körben előfordul, hogy lenézik a munkásokat, a fizikai és szellemi dolgozók közti távolságot mutatja, ami megerősíti a szakmunkások és segédmunkások közelségéről korábban mondottakat.

A mérnökök és munkások közti társadalmi különbség elmúlt 10 évbeni alakulásáról alkotott vélemények igen plasztikusan mutatják az értelmiségi és a munkásrétegek eltérő érdekeinek és a közlekedés folyamatában elfoglalt különböző helyzetének a válaszokra gyakorolt hatását. A segédmunkások véleménye viszonylag bizonytalanabbnak tűnik, egyharmaduk nem tudta megítélni a különbség alakulását (míg a többieknél kb. egytized ez az arány). Jóval határozottabb azonban a *szakmunkások véleménye, amely egyértelműen szemben áll az értelmiségiek véleményével.* A szakmunkások egyharmada, az értelmiségieknek ugyanakkor csak egytizede állítja, hogy a felmérést megelőző 10 évben nőtt a mérnökök és munkások közti társadalmi különbség. A szakmunkások szintén egyharmadával szemben *az értelmiségiek kb. kétharmada szerint viszont csökkent ez a különbség.* Az értelmiségiek tehát ismét a hivatalos törekvéseknek megfelelő választ adtak, *amelyet viszont a munkások nem „bitelesítettek.”*

A fenti tendencia a legélesebben akkor nyilvánul meg, amikor a válaszadók a *mérnök és a szakmunkás jelenlegi társadalmi helyzetét hasonlítják össze.* A közismert és objektív adataink által is igazolt tényekkel ellentétben az *értelmiségi válaszadók több mint 80 százaléka azt állította, hogy a mérnök társadalmi helyzete jelenleg azonos, vagy rosszabb a munkásénál!* (Mondanunk sem kell, hogy a munkásoknak más a véleménye.)

Az értelmiségnek az ismert tényektől teljesen elszakadó véleménye magyarázatot kíván. „Konformizmussal” ezt a magatartást csak részben magyarázhatjuk, hiszen a feltett kérdések nem voltak annyira „kényesek”, hogy az értelmiségi válaszadók (és csakis ők!) a valósággal szemben egy hivatalos törekvés jövőben elérendő célját *már túlzottan is megvalósulnak* állítsák be. Sokkal inkább az elégedetlenség megnyilvánulásának egy sajátos formájáról lehet itt szó, amely azt fejezi ki, hogy az értelmiség túlzottan tartja az osztályok és rétegek közelítésére irányuló hivatalos törekvéseket és különösen a relatív lefelé egyenlősítéssel nem ért egyet. Bárhogyan is legyen, a probléma maga további kutatást érdemel.

2. Megfigyelhette az olvasó, hogy adataink rendre azt mutatják, *a vizsgált dimenziók mindegyike szerint*, a részletek többsége alapján megállapítható a munkásság és az üzemi értelmiség különbsége, távolsága. Ugyanilyen mértékben bebizonyosodott azonban az is, hogy a vizsgálatba bevont rétegek között a *legnagyobb mértékű a különbség – a vizsgált dimenziók mindegyikében – a segédmunkások és*

a szakmunkások között, míg a szakmunkások és a műszaki értelmiségiek között gyakran meglepően kicsiny ez a különbség.

A szakmunkások és a segédmunkások távolságát ugyan – minden bizonnyal – „áthidalják” a betanított munkások, akiket ebbe a vizsgálatba nem vontunk be. Továbbá a mintavétel sajátosságaiból és a két vállalat jellegéből adódott, hogy a helyben lakó segédmunkások közé sok idősebb, kevésbé iskolázott, gyakran egyedül élő takarítónő is került (a segédmunkások többsége a két vállalatnál is bejáró), így ez az összetétel eleve torzítja az eredményt. Az azonban bizonyos, hogy a nagy ipari városokban élő segédmunkásoknak *van ilyen* rétege. Ez a réteg – már csak a mi vizsgálatunkból kirajzolódó portré miatt is – több figyelmet érdemel. Továbbá, fontos leszögezni, hogy a szocialista korszak munkásosztályának bonyolult, kontrasztos, heterogén jellegű szerkezete ellentmond minden idealizálási törekvésnek.

3. Ugyancsak feltűnhetett az olvasónak, hogy öt réteg távolságait kutató vizsgálatunkról beszámolva mind ez ideig négy réteg adatait hasonlítottuk össze. *A közvetlen termelésirányítók* adatait nem használtuk. Ennek az az oka, hogy várakozásunk nem igazolódott. Azt vártuk ugyanis, hogy a közvetlen termelésirányítók a munkásság és az üzemi értelmiség közötti valamiféle átmeneti, vagy köztes réteg. Nos, ebben a vizsgálatban ez a várakozás nem igazolódott. Ebbe az almintába ugyanis a *közvetlen termelésirányítás funkciója* alapján válogattuk össze a megkérdezendőket, tehát nem a statisztikai előírások szerint,¹² amelyek csak az erre függetlenített termelésirányítókat sorolják ide. Mi – értelemszerűen – ide soroltunk fizikai állományú csoportvezetőket és brigádvezetőket is, a művezetők és főművezetők, műhelyfőnökök stb. mellett. Így az almintá nagyon heterogén lett: 37 magasabb (ti. művezetőnél magasabb) termelésirányító, 58 brigádvezető és fizikai állományú csoportvezető került a mintába a 102 művezető mellé. Így ezek adatainak együttes átlagolása meghamisítaná a valóságos helyzet képét, azt a benyomást keltené, mintha a közvetlen termelésirányítás funkciója külön réteget hozna létre. Hogy ez mennyire nincs így, arra elég néhány példa: *A béremelés lehetőségét*, mint fentebb kifejtettük, mindkét munkásréteg és mindkét értelmiségi réteg szkeptikusan ítélte meg. Nos, a közvetlen termelésirányítók három rétegekről így nyilatkozott:

A 9 fokú skála legalsó két értékét jelölte meg:

a brigádvezetők	10 százaléká,
a művezetők	20 százaléká,
a magasabb beosztásúak	30 százaléká.

A skála legmagasabb két értékét jelölte meg:

a brigádvezetők	26 százaléká,
a művezetők	10 százaléká,
a magasabb beosztásúak	13 százaléká.

Amint látható, elég lényeges az eltérés.

Egy másik példa, ugyancsak a munkával, munkakörülményekkel kapcsolatban. *Az idegi megterhelés mértékét* a 9 fokú skálán az alsó két értékben jelölte meg:

a brigádvezetők	7 százaléká,
a művezetők	21 százaléká,
a magasabb beosztásúak	27 százaléká,

míg a felső két értéket jelölte meg:

a brigádvezetők	20 százaléká,
a művezetők	13 százaléká,
a magasabb beosztásúak	16 százaléká.

Ezek is fontos eltérések. Az adatokat ugyan lehet összegezni, de szemmel látható, hogy az így kapott *menyiségek* már nem tükröznék, hanem eltorzítanak a *minőséget*. A fentebb használt „átlagosztályzatok” formájában ezek a különbségek így tükröződnek: az előmeneteli lehetőségeket a brigádvezetők 6,0-ra, a művezetők 5,4-re, a magasabb beosztásúak 4,8-re értékelték. Az idegi terhelést: a brigádvezetők 5,5-re, a művezetők 4,6-re, a magasabb beosztásúak 4,8-re. A munkával, munkakörülményekkel *teljesen elégedett* a közvetlen termelésirányítók 26 százaléka, ezen belül: a brigádvezetők 38, a művezetők 22, a magasabb beosztásúak 21 százaléka. Mindezekből az adatokból – és még nem is idéztük az életkörülményeket és a kulturális szokásokat jelző adatokat – világosan kiderül, hogy itt legalább három rétegről van szó: az egyik a fizikai állományú csoportvezetők és brigádvezetők rétege, amely többnyire a szakmunkásokhoz hasonlít; a másik a többnyire főiskolát végzett főművezetők és műhelyfőnökök rétege, amely a műszaki értelmiségekkel „szavaz” együtt, ez valójában műszaki értelmiségi réteg; és a művezetők, amelynek a „köztes” helyzete a leginkább nyilvánvaló.

Más szavakkal: a közvetlen termelésirányítók funkcionális értelemben ugyan a végrehajtó jellegű fizikai munka és a tervező-irányító jellegű szellemi munka közötti eleven összeköttetést biztosítják, de – vizsgálatunk adatai szerint – nem viselkednek úgy, mint „köztes” réteg a munkásság és az értelmiség között, vagyis nem mondhatjuk, hogy ez a réteg kitüntetett szerepet játszik a munkásság és az értelmiség közeledésében.

JEGYZETEK

¹ L. erről (K. F.): Nemzetközi együttműködés a munkásosztály és az értelmiség közeledése témájának kutatásában. Társadalomtudományi Közlemények, 1976. 4. sz., 109–110. old.

² Gyakorlatilag összesen egy év állt rendelkezésünkre az előkészítésre.

³ A vizsgálat helyszíni munkáit a Miskolci Nehézipari Műszaki Egyetem Marxizmus–Leninizmus Tanszékének Szociológiai Csoportja végezte, dr. *Leboczky* Alfréd irányításával. A kérdézet az egyetem felső évfolyamos hallgatói végezték el 1977 szeptember–október hónap folyamán. Egy-egy interjú másfél-két órát vett igénybe. A gépi adatfeldolgozás programját *Király* László készítette. A vizsgálatot irányította: *Kovács* Ferenc, *Akszentievs* György és *Kolosi* Tamás. A felvétel anyagát az egyes dimenziók szerint *Akszentievs* György, *Böhm* Antal, *Kolosi* Tamás, *Kovács* Ferenc, és dr. *Leboczky* Alfréd dolgozták fel, 1978 tavaszán. Jelen cikk e feldolgozásokra támaszkodik. A teljes anyag publikálását tervezzük. A kis elemszám miatt véletlenszerűen alakult az alminták *nemek szerinti összetétele* (a segéd munkások között 40% volt nő, a nem műszaki értelmiségiek között 30%, a többiek között 10% alatt), *életkori megoszlása* (a segéd munkások között 40% a 30 éven aluliak aránya, a szakmunkások között csak 14%), *iskolai végzettsége* stb. Mindezeket a korlátozásokat szem előtt kell tartani eredményeink értékelésében. Végeredményben 968 használható kérdőívünk volt, ebből 184 nem műszaki értelmiségi, a többi rétegből átlagosan 196.

⁴ Lásd pl. A Dictionary of Sociology, ed. by G. Duncan Mitchell, London. Routledge and Kegan Paul, 1968. „social distance” címszó.

⁵ E tekintetben az üzemszociológiai vizsgálatokra, elsősorban Héthy Lajos és Makó Csaba kutatásaira utalunk.

⁶ Számítása KSH módszer szerint.

⁷ Ez egy pontszámrendszer eredménye, amely a következő elemekből áll elő:

1. az egy fogyasztási egységre jutó jövedelem (2–18 pont),
2. a lakás komfortfokozata és laksűrűsége (0–16 pont),
3. telek, nyaraló, vikendház (0–15 pont),
4. üdülés az utóbbi 3 évben (0–12 pont),
5. tartós fogyasztási cikkek állománya (0–17 pont),
6. személygépkocsi (8 pont). Mint minden pontszám-rendszer, ez is tartalmazza a kutatók szubjektívitásának sok elemét. Összegezésük *Kozma* Ferenc: Jólét szocialista módon (A szocialista életmód kérdéséhez) (Kossuth Könyvkiadó 1976.) című könyvében használt „életszinvonalkategóriák” alapulvételeivel, a „közeggel” bővítve:

szegény: 18 pont alatt,

szerény 19–25 pont,

közepes: 26–40 pont,

szerény jómód: 41–50 pont,

jómód: 51 pont felett.

⁸ Ebben a következők szerepeltek: felszólalás gyűlésen, értekezleten; részvétel valamilyen bizottság munkájában; feletteseknek való véleménynyilvánítás; mozgalmi vezetőknek való véleménynyilvánítás; munkahelyen kívüli politikai szervekhez bejelentés; állami hivatalokhoz bejelentés; sajtóhoz, rádióhoz, tv-hez tett bejelentés; egyéb.

⁹ 29 tevékenységet felsoroló lista segítségével kérdeztünk, s kértük, hogy a válaszadó sorrendben jelölje meg a leggyakoribb ilyen tevékenységeit. Itt csak az összes említések aránya alapján elemezzük az egyes rétegek szabadidő-tevékenységeit.

¹⁰ A megkérdezettek 3 tevékenységet sorolhattak fel; egyet sem említett 7 segédmunkás, 2 szakmunkás, 1 műszaki és 2 nem műszaki értelmiségi. A második helyet üresen hagyta (az előbbi sorrendben) 31, 31, 10 és 8 megkérdezett. A harmadik helyet üresen hagyta 82, 73, 34 és 28 válaszadó. Ez arra utal, hogy a leggyakoribb szabadidő-tevékenység valójában sokak számára szinte kizárólagos.

¹¹ A munkával és munkahellyel kapcsolatos vélemények összegyűjtésére összesen 23 tényezőnek a minőségét kértük válaszadóinktól, aszerint, hogy egy-egy tényező milyen mértékben jellemzi munkájukat, munkahelyüket, munkakörülményeiket. 9 fokozatú skálákkal dolgoztunk, ahol az 1=„kismértékben”, 9=„nagymértékben” értékű. Egy-egy tényező elhelyezéséből a skálán „osztályzatok” adódnak, ezek összegzése rétegenként és tényezőként történt, itt az „átlagosztályzatok” alapján ábrázoljuk a véleményeket. Megjegyezzük, hogy a skála közepe az 5-ös „osztályzat”. A 23 tényező a következő volt: 1. változatosság, 2. önállóság, 3. felelősség, 4. szakismeretek felhasználásának lehetősége, 5. új munkamódszerek kialakításának lehetősége, 6. új szakismeretek elsajátításának lehetősége, 7. érdekesség, 8. a képességek fejlesztésének lehetősége, 9. előmeneteli lehetőség a munkában, 10. lehetőség a szakképzettség emelésére, 11. lehetőség az iskolai végzettség emelésére, 12. lehetőség magasabb munkabér elérésére, 13. munkaidő alatt beszélgetés lehetősége, 14. egymás munkájának segítése, 15. érdeklődés a munkatársak személyes dolgai iránt, 16. a közvetlen főnök figyelmeztetése a dolgozó észrevételei, javaslatok iránt, 17. idegi megterhelés, 18. a munka fizikai nehézsége, 19. szellemi fáradtság, 20. balesetveszély, 21. jó munkaidő-beosztás, 22. jó munkakörülmények, 23. jó munkaszervezés.

¹² Lásd: A KSH elnökének 2/1975. (V. 3.) KSH számú rendelkezése: A munkásosztály rétegződésének vizsgálatát segítő statisztikai rendszerről, 1. sz. melléklet: A közvetlen termelésirányító jegyzéke. Statisztikai Közöny, 1975. június 16. 9. old.

Az állami gazdaságok munkásai

Az állami gazdaságok munkásait tulajdonviszonyaik, munkajellegük, vállalati árutertermelő tevékenységük és részescsedésük alapján elméletileg a munkásosztály részeként tartottuk számon. A termelési viszonyok új típusának kialakulása, a rétegspecifikus vonások kibontakozása azonban hosszú fejlődés eredménye volt, s az utóbbi évtizedben gyökeresen átalakult e társadalmi réteg arculata, valóban a munkásosztály integráns részévé vált. Ennek döntő tényezője, hogy az állami gazdaságok valóban állami vállalattá, árutertermelő tevékenységet folytató társadalmi munkamegosztási egységgé váltak.

Hazánkban a nagyüzemi, vállalati jellegű mezőgazdaság csekély történeti hagyományokkal rendelkezett, tehát az 1949-ig létrehozott állami gazdaságok valóban vállalatyszerű gazdálkodásának kialakítása hosszabb időszakot vett igénybe. E kibontakozást hátráltatta az 1950-es évek gazdaságpolitikája is. A korábban nincstelen parasztok, mezőgazdasági bérmunkások, gazdasági cselédek, gazdaságukat felszámoló parasztok alkották az állami gazdaságok munkásainak első generációját. Gazdasági tapasztalataik, kultúrájuk, társadalmi tudatosságuk rendkívül heterogén volt, lépcsőzetesen, fokozatosan illeszkedtek be a nagyüzemi termelés ritmusába, fegyelmebe, tehát munkás vonásaik lassan fejlődtek ki. Családjaikban az 1950-es évtizedben még az agrártevékenység volt a tipikus, s a családok továbbra is falvak közösségében éltek. Az 1960-as évtized közepétől az állami gazdaságok vállalati jellege egyre kifejezettebbé vált: a munkatárgy- és eszközök koncentrációja és centralizációja fokozódott, a munkafolyamatok gépesített technológiai rendszerei alakultak ki. A termelékenység növekedése jelentősen előrehaladt. Az árutertermelő tevékenységben tért hódított az ipari tevékenység, kooperációs kapcsolatok alakultak ki és erősödtek. Mindez azt eredményezte, hogy a munka jellege megváltozott, nagyüzemi termelési rendszer jött létre, újfajta szakképzettség vált általánossá, kialakultak a belső felfelé történő mobilitás csatornái. A falu társadalmi községe átalakult, az 1970-es évekre a munkásság már a parasztsággal azonos arányban lakja a falvakat, a vegyes családok egyre nagyobb mértékben terjednek. Az életmódnak a munkán túlnyúló szféráiban (szabad idő eltöltése, kulturális tevékenység, politikai aktivitás) is új jelenségek tanúi vagyunk.

Állításaink bizonyításául tekintsük át az állami gazdaságok munkásainak termelési viszonyait.

A TERMELÉSI ESZKÖZÖK FEJLŐDÉSE

A gazdaságok alapvető termelési eszköze: a föld. A fejlődés tehát a föld koncentrációjának és centralizációjának alakulásával is bizonyítható. 1949-ben földterületük 100 ezer ha; 1954-ben 886 ezer ha-val rendelkeznek (állami tartalék földek művelésbe vétele); jelenleg 915 ezer ha-n gazdálkodnak. Ez az ország mezőgazdasági területének 12,5 százaléka. Az állami gazdaságok kezdettől fogva árutermelést folytattak, s vállalati jellegük egyre erőteljesebben mutatkozik meg abban, hogy termékeik többsége áruvá válik. Jelenleg a mezőgazdasági árutermelés 18 százalékát adják az állami gazdaságok, s ez meghaladja a földterületben és a mezőgazdasági termelésben (15,8%) elért részarányukat. Ma még nem mutatják ki részesedésüket statisztikai adatokkal a nem mezőgazdasági árutermelésből, pedig a profilváltozások elemzése arra utal, hogy tevékenységükben ez is egyre jelentősebb szerephez jut.

A gazdaságok száma és a földterületek alakulása szerint jelentősen növekszik a koncentráció és centralizáció – mint alábbi táblázatunk mutatja.

Gazdaság- és területkoncentráció

Év	Gazdaságok száma	Egy gazdaság átlagos összterülete (ha)
1950	299	1260
1960	251	3541
1970	173	5855
1975	143	6813
1977	133	7496

Forrás: „Az állami gazdaságok 25 esztendeje számokban” című ÁGK 1978.6. adatgyűjteménye.

A táblázat nem tükrözi azt a problémát, ami hátráltatja a hatékonyabb termelő-folyamat kialakítását a gazdaságokban: földjeik 20–30 község határában fekszenek s ez nagy telepi szórtságot eredményez. Ezt a történeti örökséget csak lassan számolhatják fel a gazdaságok. A koncentráció és centralizáció előrehaladását jelzi az is, hogy 10 állami gazdaság termelési értéke meghaladja a 600 millió Ft-ot, 24 gazdaság 350 millió Ft feletti termelési értéket ér el, 85 gazdaság 150 millió Ft termelési értéket állít elő. Ezek az értékek vállalati nagyságrendet jelentenek és több olyan gazdaság van, amelynek egységei is önálló vállalati nagyságrendű termelési értéket érnek el. Hét gazdaság nevében ezért már mezőgazdasági kombinát elnevezés szerepel.

A termelési eszközök további jelentős részét képezik: a gépek, berendezések, járművek. A hatvanas évek közepén felgyorsult a beruházások áramlása a mezőgazdaságba, s az állami gazdaságokba. Az állami gazdaságokat is jellemzi az 1950-es évek elejétől az állandó létszámcsökkenés, bár ez egyenletesebben történt, mint a termelősövetkezetek esetében. Feltételezhetjük, hogy az állami gazdaságok „átmeneti”, az ipari és mezőgazdasági munkát egyesítő jellege a paraszti foglalkozásuk számára könnyebbé tette a beilleszkedést. Az 1970-es évek jelensége a kismértékű foglalkoztatás-növekedés a gazdaságokban; ennek egyik oka, hogy ekkor felgyorsul a szolgáltató-, háttérpar kiépítése, s ez vonzerőt képvisel a falusi fiatalság számára. A gazdaságok fejlődésének nagyon lényeges eredménye, hogy a

termelés bővítését döntően mindvégig a munkatermelékenység növelésével érték el.

Mezőgazdaságunk általában – de az állami gazdaságok különösen – az álló-cszköz lekötésében, a technikai felszereltségben számottevően közeledett az iparhoz. Egyre inkább felszámolódik az a mezőgazdasági fejlődést jellemző közép-kelet-európai sajátosság, hogy a mezőgazdaságban a szerves összetétel (technikai felszereltség) az iparinál jóval alacsonyabb. E folyamatban az állami gazdaságoknak indukáló szerepe van.

Állóeszköz érték, 1000 Ft

	1960	1970	1975	1976
<i>Egy ha mezőgazdasági területre</i>				
Mezőgazdaság összesen	8	16	28	30
Ebből:				
állami gazdaságok	19	32	47	49
mg. tsz-ek	2	13	22	24
<i>Egy aktív keresőre</i>				
Mezőgazdaság összesen	34	94	181	197
Ebből:				
állami gazdaságok	90	195	270	283
mg. tsz-ek	16	72	156	175

Forrás: „Mezőgazdasági Statisztikai Zsebkönyv. 1977. KSH 35. old.

Az állami gazdaságok tevékenysége több *alágazatra* oszlik, ezek: a növénytermesztés, az állattenyésztés és az ipari szolgáltatói tevékenység. (A növénytermesztés további két alágazata: a szántóföldi és kerti növénytermesztés.) A három nagy alágazat a gazdaságok össztevékenységében, a termelési értékben átlagosan egyenlő súlyt képvisel, a gazdasági alaprofil, a vezető ágazat mezőgazdasági jellegű az egyes gazdaságokban.

A vállalati jelleg erősödése profiltisztítást, a termékek számának, típusainak csökkentését is jelentette. A mezőgazdasági termelés iparszerűvé válása olyan irányba hat, hogy a vállalkozás kapcsolatai erősödjenek az iparral, a szolgáltatási szférával. A fejlett tőkésországok gazdaságában erőteljes folyamat a mezőgazdaság oldaláról kiinduló vertikális integráció. A mezőgazdasági tőke behatol az ipari, kereskedelmi, szolgáltatói szférába és vertikális egyesüléseket hoz létre. Hazánkban a szolgáltatási, kereskedelmi, építőipari szférában szűk keresztmetszetek vannak, fejlettségük nincs szinkronban az iparéval. Ezért maguk az ipari vállalatok építenek ki házilagos, belső vertikumokat. Ez jellemző az állami gazdaságok esetében is, tehát általában nem vertikális egyesülés jön létre különböző vállalkozási formák között, hanem az állami gazdaság építi ki saját vertikumát.

Az állami gazdaságok termelésének vállalati jellege következtében elkülönült a termelés előkészítése, végrehajtása és ellenőrzése. Az állami gazdaságok szervezeteiben már működnek termelés-előkészítő, technológiai, műszaki-technikai feltételeket biztosító, ellenőrző részlegek. Az alkalmazotti létszám növekedése ezt a folyamatot jelzi.

Az utóbbi években elterjedtek az iparszerű termelési rendszerek. Ez azt jelenti, hogy a rendszergazda, a bázisgazdaság vállalkozik a termelési tényezők legkedvezőbb összhangjának kialakítására és fejlesztésére. 1977-ben 68 termelési rendszer működött s 36-nál állami gazdaság a rendszer szervezője. Ez saját üzemi oktatás létrehozását is szükségessé tette. A termelési rendszer üzemelése számos helyen már folyamatos, több műszakos. 1976-ban a nagyüzemileg művelt szántóterület 30 százalékán folyt a növénytermesztés termelési rendszer keretében, az állattenyésztésben 13, a kertészeti ágazatokban 19 termelési rendszer működött. Ezek hatására az állami gazdaságok 60 százalékában ipari munkaidővel, több műszakos munkarenddel szervezett munkavégzés, állandó termelési tevékenység bontakozott ki.

Az állami gazdaságokban a műszaki-gazdasági fejlődés eltérő szinten valósult meg a különböző alágazatokban, s időben sem esett egybe.

Először a növénytermesztésben, a szántóföldi alágazatban indult meg a technikai fejlődés, a gépesítés. Legszembetűnőbben mutatja ezt a folyamatot a gazdaságok traktor-vonóerejének növekedése, a traktorpark összetétele.

A mezőgazdasági munkák gépesítése a nem nagy teljesítményű (vonóhorgon teljesített 15 lóerő) „G-35-ös” traktorokkal kezdődött. Ezek az első gépek – az ún. „körmös traktorok” váltották át a fogaterőt gépi erőre. Legfőbb tulajdonságaik közé tartozott egyszerű szerkezetük, könnyen elsajátítható kezelésük, amire az akkor még alacsony szintű műszaki kultúrával rendelkező traktorosaink elég rövid idő alatt képessé váltak.

Ezután megjelentek a nagyobb teljesítményű, több célra is alkalmas és egyre bonyolultabb gépek, amelyeknek kezeléséhez már magasabb felkészültséggel rendelkező dolgozókra volt szükség. A fokozatos fejlődés vegyes összetételű traktorállományt hozott létre, ami az alkatrész-ellátásban, a szervizmunkánál gondot jelent. A növénytermesztés területén a tehergépkocsi, pótkocsi, munkagépállomány növekedése is hasonló ütemű volt. A növénytermesztésen belül a legkevésbé gépesített a kertészeti termelés. Ez világviszonylatban is általános jelenség, de a magyar mezőgazdaságban nagyobb az elmaradás a kertészeti munkák gépesítésében, mint amit az alágazat jellege indokol.

A termelési eszközök részét képezik a termelés, a megmunkálás kémiai, biológiai alapanyagai. A növénytermesztés iparosodására jellemző, hogy míg az összes anyagköltségből a *nem* mezőgazdasági részrány 1960-ban 18 százalék volt, 1975-ben már 57 százalék. A mezőgazdasági termelésben az anyagok forradalmát jelzi a kémiai anyagok belépése, a szelektív, szuperszelektív gyomirtó vegyszerek, hatékony tápanyagok használata. A biológiai forradalom a hibridek megjelenésével fémjelezhető, ezek a hozamok ugrásszerű növekedését eredményezték. Mindezek a folyamatok a termelési profilok tisztítását, a hatékonyabb, folyamatszerű termelést hozták magukkal.

Az állattenyésztési alágazatban a technikai-gazdasági fejlődés késlekedett és csak az 1960-as évek közepétől gyorsult fel. Először a baromfi-, majd a sertés- és végül az 1970-es években a szarvasmarha-tenyésztés nagyüzemi jellege bontakozott ki. Ezt jelzi az állattartó telepek fejlődése is. Kezdetben a tehénállományt a 60-100 tehén befogadására alkalmas – és teljesen kézi munkára alapozott technológiával rendelkező –, egymástól nagy távolságra épített istállókban helyezték el. Az istállókat később telepekké fejlesztették. Az állatállományt összevonták, kialakultak először az 500-as, majd fokozatosan a 600-as és 1000-es tehenészetek, korszerű technológiával, a fejés, az etetés-itatás, a trágya-eltávolítás gépesítésével.

Jellemző a technikai kapacitások növekedésére a sertéshizlaldák fejlesztése: egy munkás kezdetben – hagyományos kézi munkára alapozott technológiával – 150–160 hízót volt képes ellátni. A technikai fejlesztés során alakult ki a 260–280-as, majd a 400-as, azután a 600-as és 1000-es gondozási norma.

A gépesített technológia a baromfitenyésztésben a tyúkgondozási normát 500 db-ról 4500–7000 db-ra növelte. A takarmányozás gondos, tudományos munkával kialakított tevékenységgé változott.

A technikai kapacitásnövekedések változásokat követeltek meg a technikával dolgozó, azt irányító, mozgató embertől: csökkentették a fizikai erő igénybevételét és jelentősen növelték a munkavégzéshez szükséges szakértelem, kulturáltság, figyelem, pontosság igényét.

A termelési eszközök, az ezt átfogó vállalati keretek vizsgálatánál bebizonyítottuk, hogy ezek fejlődése az ipari színvonal, a nagyüzemi termelési rendszer irányába haladt, ezt a fejlettséget általában el is írta. Meg kell vizsgálnunk az itt foglalkoztatottak munkájának jellegét, a munkások tevékenységének, lét- és munkakörülményeinek alakulását.

A MUNKÁSRETEG NÉHÁNY JELLEMZŐ VONÁSA

Foglalkoztatottsági szerkezet

Az állami gazdaságok stabilizálódása, a vállalati gazdálkodás kialakulása, a mezőgazdasági termelés gyökeres átalakulása csökkentette a csúcsmunkákat, s részben az idényjellegűt. A munkásréteg tevékenységében döntő fordulat, hogy a foglalkoztatás állandósult. A gazdaságok megalakulásakor a munkások fele volt állandó foglalkoztatott, jelenleg már 86 százalék. E munkacsoportok többsége betanított, illetve szakmunkát végez. A szerződéses munkavállalók még főként a növénytermesztés kertészeti ágazatában és a szállítás, rakodás területén találhatók. Közülük sokat távolról toboroznak, akik a munka idején a gazdaságok munkásszállásain laknak. Az alkalmi munkásokat a növénytermesztésben foglalkoztatják, s főként a gazdaságban dolgozók családtagjaiból kerülnek ki (gyakran ipari dolgozók, akik erre az időre szabadságot vesznek ki munkahelyükön). Az utóbbi években a kertészeti munkák csúcsidején a diákok munkája is fontos tényezővé vált.

A három alapvető ágazat munkásarányai a következők: növénytermesztés 30 százalék; állattenyésztés 30 százalék; ipari, szolgáltatási tevékenység 37 százalék. Ez azt jelenti, hogy az állami gazdaságokban foglalkoztatott munkások közel 40 százalékát nem mezőgazdasági profilú tevékenységgel foglalkoztatják, a mezőgazdasági termelészövetkezetekben ez az arány 33 százalék. Az iparban a profil-foglalkozású munkások aránya 1973-ban 69 százalék; az építőiparban 55 százalék volt. Az állami gazdaságok 60 százalékos aránya az építőipart meghaladja, az iparhoz közel esik. Az állami gazdaságokban a fenti arány kialakulása részben a tagoltabb társadalmi munkamegosztás, a nagyüzemi eszközök és technológiai rendszerek alkalmazásának eredménye, részben a saját javítási, karbantartási, építőipari, raktározási, kereskedelmi tevékenység jelentős arányának következménye. Az utóbbi pedig gazdasági szerkezetünk fejlettségének egyenlőtlenségből, hízagából is fakad.

Az állami gazdaságok munkásainak foglalkozási minősége szerinti struktúrája közel esik az ipari munkásokéhoz. A foglalkozási minőség arányaiból az is nyilvánvaló, hogy az egyes tevékenység típusokban is nőtt a munkamegosztás, a munkavégzés tagoltabbá vált. Ez azt eredményezte, hogy a legnagyobb mértékben a betanított munka iránti igény nőtt meg.

Az állandó munkások létszámaránya foglalkozási minőség szerint
(%, 0)

	1976	1977
Szakmunkás	36,5	40,1
Betanított munkás	37,1	40,6
Segédmunkás	26,4	19,3
	100,0	100,0

Forrás: ÁGK adat.zolgáltatás, 1978.

Vizsgáljuk meg az egyes gazdasági ágazatok alapvető szakma-, illetve munkatípusait.

A növénytermesztés területén a gépesítéssel új munkacsoport alakult ki, a mezőgazdasági erőgépek kezelői, vezetői. Ezeknek a foglalkozásoknak a társadalmi presztízse magas, bár szakmailag inkább a betanított munka típusát képviseli. A gyors szakmásodás abból is adódik, hogy az erőgépek központosított javítása, karbantartása megoldatlan, s ezért a gépek vezetőit arra ösztönzik, hogy ezt a munkát is elvégezzék, a szerelést is megtanulják. A téli időszakban pedig így állandó munka biztosítható számukra. Az új, nagy teljesítményű traktorok munkába állítása, amelyeknek javítása és karbantartása bonyolult feladat, megköveteli a gépjárművezetési és javítási tevékenység kettéválását.

A növénytermesztés hagyományosan kialakult szakmája a kertészszakma. Az állami gazdaságokban a kertészeti termelés, különösen a szőlő- és gyümölcsstermesztés az a munkatevékenység, amely leginkább univerzális jellegű szakképzettséget kíván. A kertész szakmunkások a kialakuló munkacsúcsok idején a munkavégzés felügyelői, a munka betanítói, ellenőrei, azaz művezetői feladatokat látnak el, akik mellett segédmunkások, gyalogmunkások dolgoznak. Példáink jelzik, hogy a növénytermesztés ágában a technikai fejlődés eltérő szintjén kialakult, de a szakmunka általános jelzőjével egybefogott szakmák vannak.

Az állattenyésztésben, amely legkésőbb indult el a nagyüzemivé válás útján, a fejlődés ipari rendszereket alakított ki. Itt a munka erőteljesen szakosodott; például jól érzékelhető ez a hagyományos fejtőgulyás munkakör területén. Elkülönült egyrészt a fejtőgépeket kezelő fejtőmester, másrészt a különböző telepi belső berendezéseket (önitatót, világítást, szellőztetést) üzemeltető, karbantartó munkások tevékenysége. Takarmányos fogatosok, gyalogtakarmányosok helyett gépjárművezetők és rakodó gépkezelők működnek. A közvetlen állattartó munkában a nevelést, hizlalást betanított munkások, a tenyésztői munkát (elletést, fiasztatást) szakmunkások végzik. Mindebből kirajzolódik a munkamegosztás előrehaladó tagolódása. Ezeknek a munkáknak azonban kicsi a vonzása a munkakörülmények, a folyamatos lekötöttség, a munka monotonossága miatt. Az utánpótlás negatív szelekciójú: az ipari munka (szerelő, traktoros) végzéséből kiszoruló fiatalok képezik az utánpótlást.

Kedvező jelenség, hogy az állami gazdaságokban ma az átlagéletkor 37 év. A munkások egyharmada fiatal, 50 százaléka középkorú és csak 15 százaléka idős korú. Ezek az arányok az ipari üzemek munkásainak kormegoszlásához közel esnek és a mezőgazdasági szövetkezeteknél jóval kedvezőbbek. Ez azt is jelenti, hogy az állami gazdaságokban jelen van az új technikához, termelési szerkezetéhez könnyebben alkalmazkodni tudó, oktatási rendszerünk intézményein többségében áthaladt és a szocializmus viszonyai között felnövekedett nemzedék.

Az állami gazdaságok munkásai között a női munkások aránya 1976-ban 25 százalék, 1977-ben 20 százalék. Az az iparban tapasztalt tény, hogy a nők döntő többsége betanított és segédmunkát végez, az állami gazdaságokban is fennáll. A szakmunkások között részesedésük mindössze 6 százalék. A betanított munkakörök természetesen a modernizálással jöttek létre. Az állami gazdaságok egyre jelentősebb arányú ipari, szolgáltatási munkakörei lehetőségeket kínálnak jelentős arányú női foglalkoztatásra.

Munkaerőmozgás, utánpótlási források

Az állami gazdaságok kialakulásakor a társadalmi mobilitás sajátos útjait tapasztaljuk. Az itt dolgozó munkások első generációját nincstelen parasztok, volt uradalmi cselédek, föld nélküli mezőgazdasági bérmunkások képezték. Az első generációs munkások többsége nem a gazdálkodó parasztokból került ki. A közülük még dolgozók képviselik az állami gazdaságok dolgozóinak 15 százalékos idős korú csoportját. Beilleszkedésük a nagyüzemi tevékenységbe bonyolult folyamat volt, könnyebben történt ez azoknál, akik korábban az árutermelő nagybirtokon, uradalmakban dolgoztak.

A gazdaságok középkorú munkásainak társadalmi származása már nagyobb-részt a felszabadulás utáni társadalmi-gazdasági változások hatását tükrözi. Soraikban található olyan korábban gazdálkodó parasztok, akik a mezőgazdaságot elhagyva először az iparban kerestek munkát, de ez túl idegen volt számukra és az állami gazdaságokon keresztül tértek vissza a mezőgazdaságba. Újabb csoport az iparból jött ipari szakmájú dolgozóké, akik falvakban éltek, s itt munkát vállalva egyesítették a munkahelyet és a lakóhelyet. Az állami gazdasági munkások 16–30 év közötti (32 százalékos) csoportja már a gazdaságok munkásainak, szövetkezeti parasztnak a gyerekeiből került ki és új képzési formákon haladt keresztül. A 30 év alattiak közül már 32 százalék szerzett szakmunkásképesítést, 40 százalék középfokú szakképzettséggel rendelkezik és 7 százalék egyetemi, főiskolai oklevéllel. Jellegzetessé vált az intragenerációs mobilitás, a fiatalok a képzés segítségével feljebb lépnek, szakképzettebb tevékenységet végeznek.

A korösszetétel alakulása kedvező ifjúsági utánpótlási forrásokra utal (bár egyes ágazatokban vannak utánpótlási problémák, pl. állattenyésztés, kertészeti termelés). Megállapítható, hogy ma már az állandó munkaerő reprodukciójának társadalmi csatornáit egységesebbek s a fő forrás a saját munkásság új generációja.

A gyorsuló technikai fejlődésnek az állami gazdaságokban is munkaerő-felszabadító hatása volt; például a nagy teljesítményű traktorok megjelenése az 1970-es években a traktorvezetők létszámának csökkenését eredményezte. Ezek az új gépek már megkövetelték a kétműszakos üzemeltetést, az ipari jellegű munkaidőt s természetesen a szakképzettség növelését. Az új technika vonzza a fiatal munkaerőt, s ez megmutatkozik az állami gazdaságok korstruktúrájában. A munkaerő-

mozgások további tapasztalata, hogy a más munkahelyre távozó fiatalok ipari jellegű munkahelyekre mennek, szakképzettségük konvertálható. A fluktuáló középkorúak más mezőgazdasági jellegű munkahelyre távoznak, szaktudásuk hagyományosabb, kevésbé konvertálható.

Az állami gazdaságok ideiglenes munkavállalói között jelentős csoportot képeznek a dolgozók családtagjai, s újabban a nyári és őszi munkacsúcsok idején dolgozó diákok. Az alkalmi munkavállalók sajátos csoportját képezik a bányászok, de a bányászatban dolgozók létszámcsökkenése miatt arányuk az állami gazdaságokban is visszaszorult. A cigánylakosság az időszakos munkások között ma már nem játszik jelentős szerepet.

Elosztási viszonyok

A termelési viszonyok részét képezik s alakulásában is fontos szerepet játszanak az elosztási viszonyok. Az állami gazdaságokban az állami vállalatoknál szokásos bérezési, elosztási formákat alakítottak ki. (Természetesen a kezdeti években a nagyszámú alkalmi, szerződéses munkás bérezése nem ebben a formában történt.) Döntő változás volt, hogy az állami gazdaságokban is a *teljesítmény* vált a bérezés meghatározó tényezőjévé.

Az állami gazdaságok a mezőgazdaság szférájában működnek s az itt kialakult bértételek az 1950-es években 10–15 százalékkal alacsonyabbak voltak az ipari bértételeknél. Ugyanakkor a munkaidő napi 2–4 órával hosszabb volt, mint az iparban. Ez visszahúzó erőt jelentett az utánpótlásban. A bértömegcsökkenés az állami mezőgazdaság és az ipar között a hatvanas évek végén következett be. Ebben feltétlenül segített, hogy az állami gazdaságok már 1968-ban átlagbérkorlátozás nélküli bértömeggazdálkodást vezettek be. (Ez azóta már relatív bértömegszabályozássá változott át.) A gazdaságokban a kereseti arányok átalakulását a munkanyüzemi jellegének kibontakoztatása is elősegítette.

Az állami gazdaságok munkásainak évi átlagbérei és arányuk a népgazdaságban

Népgazdasági ágazat	1970		1976	
	Ft	ÁG %/ó-ában	Ft	ÁG %/ó-ában
Állami ipar	24 264	99	35 508	106
Építőipar	27 324	111	37 848	113
Mezőgazdaság	—	—	33 120	99
Állami gazdaságok	24 600	100	33 528	100
Szállítás, hírközlés	—	—	37 548	112
Kereskedelem	—	—	28 548	85

Forrás: Statisztikai évkönyv. KSH 1975., 1976. alapján.

Az állami gazdaságok munkásai közül keresetekben kiemelkednek a kombájnosok (évente e szakmában kb. 12 hetet dolgozhatnak csak). A következő kereseti csoport a traktor- és gépkocsivezetők, majd a tehenészek, sertéshizlálók és sertés-tenyésztők következnek. Mögöttük haladnak a keresetben a műhelyi dolgozók, építőmunkások s a sort a növénytermesztési gyalogmunkások és fogatosok zárják.

A munkák presztízse részben egybeesik a keresetek sorrendjével: elől állnak a műhelymunkák, az állattenyésztésben a sertés- és juhtenyésztés presztízse a korszerű tartás mellett sem magas, mert itt a munkahely szennyezettsége jelenleg is jellemző. A kertészeti munka kereseti arányai alacsonyak, s presztízsiük sem magas, itt a gépesítés távoli jövőben valósul meg, s tovább fennmarad a hagyományos mezőgazdasági munka. Az állami gazdaságok között, akár csak más szférákban működő vállalatok között, léteznek átlagkereseti különbségek. A legnagyobb különbséget a jól funkcionáló nagyüzemiség credményezi, a legmagasabb átlagkeresetet a Bábolnai M. K., a Környei M. K., a Komáromi ÁG biztosítják. Hasonlóan magasabb átlagkeresetek alakulnak ki a jó mezőgazdasági termelési feltételekkel és emellett korszerű termelési rendszerekkel rendelkező gazdaságokban (pl. Csongrád, Baranya, Pest, Fejér megyében). Hátrább kerülnek a gyengébb mezőgazdasági termelési feltételek között működő gazdaságok (Somogy, Bács-Kiskun, Heves megye). A legalacsonyabbak a keresetek a munkaerő-kibocsátó megyékben működő állami gazdaságokban – például Zala, Szabolcs, Hajdú-Bihar megye. Az állami gazdaságokban a jövedelemkiegészítés sajátos formája, hogy a dolgozók (eltartott családtagok száma szerint) negyed, fél hektárnyi földhasználatot, ún. illetményföldet kapnak. Ezt úgy minősíthetjük, mint a vállalatok természetbeni juttatását, tehát ez nem a háztáji gazdaság funkcióját tölti be. A gazdaság vállalati jellegének megnyilvánulása az is, hogy ezt a földet vetésre előkészítve adja át, a termést térítésmentesen hazaszállítja. Újabbán már a gazdaság térítés ellenében a termést is betakarítja, azaz a juttatás pénzbeli formát ölt. A gazdaságok munkásai ugyanúgy részesülnek a társadalmi juttatásokból (családi pótlék, táppénz, gyés stb.), mint más munkás- és egyéb rétegek.

Munka- és életkörülmények

A munkaidő alakulásában, rendjében kezdetben az állami gazdaságok a többi mezőgazdasági jellegű üzemekhez álltak közelebb, napi 10–12 óra munkavégzéssel, sajátosan tömörülő munkacsúcsokkal. A nyolcórás munkaidőt a IV. ötéves tervben érték el a gazdaságok, a heti 44 órás munkaidő kialakítása 1978 végéig valósul meg. Kialakult a szabad szombatok rendszere is.

Az állami gazdaságok munkásainak munkaidő alakulása

Év	Törvényes munkaidő	
	óra/év	1967=100
1967	2918	100,0
1972	2493	85,4
1977	2355	80,6

Forrás: ÁGK 1978/7. adatgyűjteménye.

Az új iparszerű termelőfolyamat több műszakos munkarendet igényelt. A munkaidő hossza eltérő a növénytermesztés, az állattenyésztés, az ipari ágazatok területén. A növénytermesztők közül a zöldség- és gyümölcsstermesztésben dolgozók munkaideje 8 órás és a munkacsúcsok nehezen leküzdhetők. A korszerű állattartó tele-

peken az ipari jellegű munkafolyamat lehetővé tette az ipari típusú munkarend bevezetését, s ugyanez mondható el az ipari munkát végzőknél is.

A vállalatoknak – minthogy gazdasági-szociális egységek is – gondoskodniuk kell munkásaik megfelelő munkakörülményeiről, szociális ellátásuk biztosításáról, fejlesztéséről. Az állami gazdaságokban ennek sokkal kevésbé voltak hagyományai, mint az ipari vállalatoknál. Megállapítható, hogy az állami gazdaságokban ma is jóval nagyobb az inkongruencia a munkavégzés technikai színvonala és a munkahelyi szociális létesítmények szintje között, mint az ipari vállalatoknál. A mezőgazdaságban a munkatevékenység valóban gyökeres átalakulása nem járt együtt a korszerű szociális létesítmények kialakításával, fejlődésével. A IV., V. ötéves tervben a gazdaságok nagy erőfeszítéseket tettek a hiány pótlására, ezt állami támogatás is segítette.

A munkahelyek szétszórtsága, a munkacsúcsok, a szerződéses és alkalmi foglalkoztatás *munkásszállások* fenntartását teszi szükségessé. A tőkés mezőgazdaság időszakában ezek tömegszállások voltak. A létrejövő állami gazdaságokban csak lassan változott meg a jellegük. 1976-ban 1409 munkásszállás működött 17 518 férőhellyel.

Munkásszállások színvonala 1976

I. kategóriában volt	30 db	685 férőhellyel
II. kategóriában volt	135 db	679 férőhellyel
III. kategóriában volt	130 db	1949 férőhellyel
IV. kategóriában volt	301 db	4147 férőhellyel
V. kategóriában volt	353 db	4243 férőhellyel
VI. kategóriában volt	460 db	5815 férőhellyel

Forrás: ÁGK adatszolgáltatása, 1978.

A munkásszállások felszereltsége, komfortja országosan is sok kívánnivalót hagy maga után. Az állami gazdaságok munkásszállásai ezen kedvezőtlen általános szint alatt vannak, mivel a szállások 58 százaléka tömegszállás, s az V., VI. kategóriába tartozik. A jelenlegi tervidőszakban ezért felszámolják az V., és VI. kategóriájú szállásokat.

Az állami gazdaságokban a *munkásszállítás* szükségyszerű, mivel a munkahelyek a tömegközlekedési útvonalaktól távol esnek, szétszórtnan helyezkednek el. Kezdetben a terményt, élő állatot, trágyát is szállító vontatókkal szállították a dolgozókat. Az 1960-as években megjelentek a ponyvás, utazófülkés tehergépkocsik, ezek voltak a munkásszállítás fő eszközei. A szállítás iránti mennyiségi és minőségi igények nőttek. Megkezdődött a gazdaságokban a bérelt és saját autóbuszpark kialakítása. Az állami gazdaságok, adottságaikból következően, hamarabb felismerték a saját munkásszállítás szükségességét, iparvállalatoknál ez a folyamat később indult meg.

A lakott helyek és a munkahelyek távolsága, a bejárás és munkásszállások szükségessé tették az *üzemi étkeztetést*. Ez kezdetben primitív körülmények között történt. Az 1960-as évtized közepétől kezdődött a korszerű üzemi étkeztetés kialakítása és jelenleg már 60–70 ezer fő étkeztetését biztosítják. A mai étkezőhelyiségek többsége étterem jellegű, a termék kulturális célokra is felhasználhatók. A távoli

munkahelyeken dolgozók számára az ételt kiszállítják és újabban már egyes központokban melegítő konyhát és étkező helyiségeket is biztosítanak.

A munkások létkörülményeinek alakulásában kiemelkedő szerepet játszik lakásellátottságuk. A foglalkoztatás állandósításában fontos szerepet játszik a környéken történő letelepedés. A felszabadulás előtti nagy gazdaságok, uradalmak cselédlakás telepet tartottak fenn, ezek komfort, közmű nélküli lakások voltak. Ezek felszámolására jelenlegi ötéves tervünkben történtek intézkedések. A lakások állapota nyomasztó örökség volt e munkásréteg egy részének életében s teljes inkonzisztenciában volt a korszerű munkavégzéssel.

1976-ban az állami gazdaságok tulajdonában 27 ezer lakás volt; ebből 11 600 1945 előtt épült és uradalmi cselédházban volt; 3150 lakás tanyásterületen, 800 lakás 1945 után épült majorokban, 1900 lakás volt községekben és 2200 volt a vállalati bérlakások száma. Ezen lakások 50 százaléka egyszoba-konyhás, egyharmada komfortos vagy félkomfortos volt. A legsúlyosabb gondot a 6000 föld- és hidegpadlós, villany nélküli szükséglakás okozta. Ezeket az ötéves terv végéig lebontják és helyettük újakat építenek. Vállalati lakásokban lakik a gazdaságok dolgozóinak 25 százaléka, a dolgozók többsége tanyai, s részben kisvárosi településen lakik saját, vagy bérelt lakásban. A gazdaságok felmérése szerint ezek állapota nem tér el jelentősen a gazdaságok bérlakásaitól.

A munkahelyek szétszórtsága és az életmód hagyományai miatt a lakótelepi rendszer kialakítása általában nem a legkedvezőbb megoldás. Tehát nem a vállalati tulajdonú lakások számának növelésére kell törekedni, hanem a saját tulajdonú lakásépítést kell támogatni hitellel, parcellázással, tervekkel, kivitelező kapacitások rendelkezésre bocsátásával stb.

A jelzett folyamat következtében a vállalati lakások száma jelentősen csökkent. Az 1950-es évek közepén az ilyen tulajdonú lakások száma 40 000 volt, 1975-ben 27 000 és 1977-re 24 700.

A harmadik és negyedik ötéves tervben megemelkedett a lakásépítési támogatás (vissza nem térítendő), a vállalati kölcsön és a természetbeni támogatás (terv, gép, fuvar). A következő időszakban a gazdaságok fejlesztési alapjainak jelentősebb részét fordítják lakásépítésre, felgyorsul a településre alkalmas helyek kijelölése és előkészítése.

ÖSSZEFOGLALÁS

Kutatásaink azt jelzik, hogy az állami gazdaságokban a munkásság saját arculatú rétege tevékenykedik. Ezt jelenleg objektív mutatók segítségével tudjuk bizonyítani, a szubjektum vizsgálatával, a tudatállapot feltérképezésével még adós szociológiai irodalmunk.

Az állami gazdaságok vállalati gazdálkodást folytatnak, árutermelési alapegységként tevékenykednek. Állóeszköz-lekötésben az ipari színvonalhoz közel állnak és fejlődésük pozitív sajátossága, hogy a technikai fejlődés pótolta a fogyó munkacélt, és ez a termelékenység emelkedését állandó tendenciává tette. A centralizáció és koncentráció az állami gazdaságokban előrehaladott. Az ipari vállalatokéhoz hasonló gond, hogy a koncentráció szintje nem megfelelő, nagy a telepí szórtság. A vállalati jelleg kibontakozását jelzi, hogy a gazdaságokban a termelés előkészítése, végrehajtása és ellenőrzése elvált, a munkamegosztás tagoltabbá vált, a funkciók elkülönültek, nagyüzemi termelési szisztéma jelent meg.

Az állami gazdaságok tevékenységében a növénytermesztés és az állattenyésztés mellett az ipari, szolgáltatási tevékenység térnyerése a társadalmi-gazdasági fejlődés előrehaladásának eredménye, de motiválta a folyamatot a gazdasági vertikum kiépítésének azon szükségessége is, ami a munkamegosztás hiányából fakad. Kétségtelen az is, hogy az állandó foglalkoztatás vegyes profillal oldható meg.

A növénytermesztésben a fejlődés elsősorban a szántóföldi termelést érintette, ahol a gépesítés előrehaladt, a munkamegosztás erősen tagolódott. A kertészeti termelésben, a munkamegosztásban még az univerzálisabb tevékenységtípusok dominálnak, a végzett munka hagyományosabb. A növénytermesztési munkában a mezőgazdasági specifikumot jelző tényező: a tevékenységcsúcsok kialakulása, a munkaidő még leküzdhetetlen egyenletlenségei. Az állattenyésztés fejlődése később indul meg, de annál forradalmibban halad előre, és egyes területei (pl. baromfi-tenyésztés) az évszakoktól, időjárástól függetlennedtek. E tevékenység közül presztízsből egyesek (pl. sertés-tenyésztők) hátul állnak, mert a munkakörülmények ipari jellegét még nem sikerült biztosítani. Az állami gazdaságok ipari tevékenysége főként az előbbi profilok kiegészítő, háttértevékenységét biztosítja. A gazdaságokban folyó munka műszaki-technikai fejlettségét mutatja a gépesítettség mellett az ipari anyagok térnyerése a termelési anyagköltségben, valamint a hibridek alkalmazása, a biológiai forradalom. Az állami gazdaságok tevékenységében a fejlődés fontos mutatója a termelési rendszerek megjelenése és elterjedése, amely az állandó, minőségileg standard tömegtermelés alapfeltétele.

Az állami gazdaságok fejlődésével jellemzővé vált, hogy a munkásaiknak döntő többsége állandó foglalkoztatott. Az időszaki foglalkoztatás néhány mezőgazdasági munkánál maradt fenn, különösen ott, ahol a technikai fejlődés kevésbé haladt előre (pl. kertészet). Az állami gazdaságokban a munkamegosztás előrehaladása a végrehajtás-előkészítés elkülönülésén túl a foglalkozási minőség magasabb szintre emelkedését hozta magával. A szak- és betanított munkatípusok előretörték, s a tömegtermelés kialakulásával különösen a betanított tevékenység vált jellegzetessé. Az átalakuló munka vonzást gyakorol a falusi fiatalságra, a gazdaságok utánpótlása különösen a korszerű ágazatokban jól alakul, részben saját ifjú nemzedékből, részben más származású falusi fiatalokból.

A gazdaságok munkásai átlagbércikben közel állnak az ipari munkásokhoz, azok néhány rétegét meg is haladják bérszintjükkel. A munkaidő, különösen a munkaidő alágazatban még nem érte el az ipari munkaidő szintjét. Az állami gazdaságokban a munkavégzés műszaki-technikai színvonalának korszerűsödését nem kísérte a munkakörülmények, a munkahelyi szociális létesítmények megfelelő korszerűsödése. Ez gazdaságunkban általában problémát jelent, de e területen az ellentmondás élesebb, az elmaradás oka, hogy ilyen létesítmények korábban a falun nem léteztek. E munkásréteg életében súlyos történelmi örökségként fennmaradt probléma a lakáshelyzet. E felsorolt tényezők még visszahúzó erőt képviselnek az életmódban, életvitelben, a korszerű szintre hozásuk a munkavégzés és életvitel közti színvonal különbségének csökkenését eredményezheti. E réteg helyzetének javításában, osztályintegrációjának formálásában az előbbi problémák megoldása képezi egyik leglényegesebb feladatunkat. Természetesen ma már például a lakáshelyzet javítása nem csupán az állami gazdaságban dolgozók helyzetét javítja, hanem családjukét is. Ezek a családok ma már jelentős részben különböző társadalmi osztályhoz, réteghez tartozók együttélését jelentik, tehát a társadalmi hatások még szélesebben tovább gúrnak.

Az állami gazdaságok munkássága munkásságunk falun élő osztagát képezi, de ma már felzárkóztak melljük a munkások más falun élő csoportjai is. Munkásságunk fele falun lakik, tehát a falvak fejlesztése munkásosztályunk jelentős részének életét formálja, alakítja.

*

Cikkünkben felhasználtuk *Csizmadia József–Tószegi Zoltán: Az állami gazdaságok munkásai. 1978. TTI (Kézirat)* című tanulmányának adatait.

Bejáró munkások

(A bejárás gazdasági-társadalmi háttere
és jövőjének néhány kérdése)*

I

Megítélésünk szerint a bejárás méltánytalanul elhanyagolt területe, mondhatni „fehér foltja” a hazai szociológiai irodalomnak és természetesen a kutatásoknak. Már a témával foglalkozó irodalom bibliográfiájának összegyűjtése közben kiderült, hogy *komolyabb igényű, kimondottan a bejárás jelenségére irányuló szociológiai kutatást* eddig sem a fővárosi, sem a vidéki agglomerációkban nem végeztek.¹ Az utóbbi fél évtizedben eddig még a legtöbbit a szociográfusok – a szociológia „szabadcsapata”, mondhatni előőrsei és felderítői – nyújtottak.² Pedig ez az ügy jelentőségénél fogva nagyobb figyelmet érdemelne. Ezt jelzik azok a tények és adatok, amelyek szerint az országban már nemcsak a nagyobb, de a kisebb városok, sőt egyes iparral rendelkező falvak körül is észlelhető bizonyos fokú agglomerálódás. Következésképpen a lakóhelyükkel nem azonos közigazgatási egységben dolgozók száma már meghaladja az egymilliót, az előrejelzések szerint pedig csak a fővárosi agglomeráció – az évszázad végére megduplázódva – eléri a félmilliót. Egyébként is: az a megállapítás, hogy az agglomerálódás, az ingázás, a bejárás *világjelenség* – ma már közhely, közismerten a településszerkezet egyik fő fejlődési iránya.

Mindenesetre a jelenség komplex természetéből következik, hogy a különböző társadalomtudományoknak, illetve az empirikus társadalomkutatóknak, a szociológiának a bejárást állandóan napirenden kell, illetve kellene tartaniuk. De már e ponton feltétlenül indokolással tartozunk. Miért kerülnek már a kiindulásnál szorosán egymás mellé az agglomerációs jelenségek és a bejárás (ingázás) kérdései. Véleményünk szerint az ok az a feltételezés és egyben felismerés, hogy a két jelenség egymással *szervesen összefonódva létezik és hogy a bejárás termékeny módon csak az agglomerációs folyamatokba ágyazottan vizsgálható és vizsgálandó*. Mint majd látni fogjuk, a témával csupán közvetetten foglalkozók többsége is – bár gyakran csak a következtetéseiben – eljut annak felismeréséig, hogy a bejárók életkörülményeit alkotó és determináló „létmeghatározottságok”, elemi életfeltételek, életkeretek elsősorban az agglomerációs viszonyokból, mint sajátos egységből, „relatív totalitást” képező speciális létfeltételrendszerből vezethetők le, magyarázhatók és érthetők meg. Ha lehet, ez még inkább érvényes a bejáró dolgozók legkevesebb 80 százalékát kitevő bejáró munkásságra. Más kérdés azután az, hogy az agglo-

* E dolgozat szerzői évek óta foglalkoznak a bejárás jelenségével. Kutatómunkájuk eredményét *Bejáró munkások* címmel a közeljövőben fogják műhelytanulmány formájában publikálni. Jelen tanulmányuk e bonyolult jelenség két fontosabb területét emeli ki.

merációs viszonyok sem képeznek homogén feltételrendszert, mert például a fővárostól távolodva változik az agglomerációs viszonyok összetevőinek jellege.

Nem volt szerencsés dolog, hogy a hatvanas évek második felében a módszeres és rendszeres empirikus társadalomkutatás még nem „fedezte fel” az agglomeráció világát. Így nem maradt más, mint a legtöbb esetben a nép- illetve közművelődési célok által vezérelt és jobb esetben szociográfus ihletésű riportok, cikkek elkerülhetetlenül önisméltó s egyben szüntelenül a társadalom lelkiismeretére hatni törekvő, de a mélyebb összefüggéseket csak csetenként felvillantó sora. Ugyanis ezeknek az írásoknak a többsége az agglomerálódást s még inkább az ingázást a legkevésbé fogta fel szükségszerűen kibontakozó – Marx szavával „természettörténeti”, „természetadta” (naturwüchsig) – folyamatként illetve jelenségként, hanem inkább – kimondva-kimondatlan – a modern idők sorscsapásaként, a mezőgazdaság átszervezése miatt tömegesen menekülő parasztok inváziójaként, s így a szocializmus átmeneti anomáliájaként. Társadalomtörténeti távlat híján *kevesen ismerték fel, hogy a vidék, a falvak lakóinak ez a mind nagyobb méretű migrációja már sokadik hulláma az emberiség városokba történő vándorlásának,*³ ami a különböző történelmi korokban *mindig szoros összefüggésben volt a mezőgazdaság termelőerőinek forradalmasodásával s így a termelékenység ugrásszerű növekedésével, azaz a mezőgazdasági munkaerő, illetve népesség feleslegessé válásával és elvándorlásával.* A mezőgazdaság kollektivizálása s az azt követő gépesítés következtében szükségszerűen – bár nem egy csapásra – bekövetkező termelékenység-növekedés ha nem is kizárólag, de egyik oka volt nálunk is a hatvanas évek elején a mezőgazdasági népesség tömeges elvándorlásának.

Elsők közt a *településtudomány* figyelt fel az utóbbi jelenségre, illetve okaira és következményeire. Úgy is mondhatnánk, hogy a „külső körön”, mintegy a településszociológia aktuális kérdésfeltevéseinek melléktermékeként bukkant fel a bejáró népesség problémája.

1971–72-ben több folyóiratcikk, tanulmány foglalkozott a hazai urbanizáció aktuális kérdéseivel,⁴ ezek egyik melléktémájaként vetődött fel a bejáró munkásoknak s ezen belül is a fővárosi agglomerációban élő lakosságnak mint sajátos helyzetű populációnak szociológiailag is releváns problematikája.

A vitában felvetődött szempontok véleményünk szerint megfelelő alapot nyújtottak az ingázásnak az addig jobbára demográfiai illetve pusztán urbanizációs kérdésfelvetésén túllépő, most már komplexebb, azaz szociológiai kezeléséhez.

Érdemes összefoglalni a tanulmányoknak az ingázó populációra vonatkozó, lényeges megállapításait:

a) Az ingázók a mezőgazdaságból az iparba kerülőknek azon nagyobb hányadából rekrutálódtak, akik adminisztratív vagy egyéb okokból nem tudtak letelepedni a városban (természetesen itt elsősorban a fővárosról van szó).

b) Ez az új munkásréteg – bár munkáját, munkahelyét tekintve urbanizálódott, lakóhelyét tekintve „alulurbanizált” körülmények között kénytelen élni, és csak sokévi jelentős többletmunkával képes ezt a hátrányt behozni, ha egyáltalán behozható az ilyen hátrány.

c) Így a bejáró munkás hátrányosabb helyzetbe kerül a lakóhely alacsonyabb infrastrukturális ellátottsága miatt, amit még fokoz az átlagosnál alacsonyabb kvalifikáció (nagy többségük első generációs, szakképzetlen betanított vagy segédmunkás), sok esetben az átlagos munkásjövedelem alatti kereset, továbbá a

munka járulékos tevékenységének (az utazásnak) a kényszerű többlet és az ebből következő kevesebb szabad idő.

d) Mindezeken miatt a kulturális, életszínvonalbeli, sőt életmódbeli hátrányok akkumulálódnak, mi több: gyakran újratermelődnék, mivel a bejáró dolgozó elsődleges célja munkaerejének megőrzése, így a rekreációs tevékenységekre korlátozódik.

e) A fenti okok miatt ez a munkásréteg (mert a bejárók túlnyomóan nagy hányada iparban dolgozó fizikai munkás) kénytelen életét megosztani a munka- és a lakóhely között, kevésbé kötődik az üzemhez, s így a társadalmi juttatásokért való *versengésben rosszabbak az esélyei mind a lakóhelyi, mind az üzemi társadalomban.*

f) Ezt ellensúlyozandó gyakran kényszerül kevésbé tolerált (pl. gyakori munkahelyváltogatás), vagy közismerten „gyanús” (pl. a néhány napos orvosilag legalizált hiányzások) eszközökhöz nyúlni. Véleményük szerint a bejáró munkásságra túlnyomóan a „bérmunkás magatartás” a jellemző.

A vita résztvevői kísérletet tettek az ingázó réteg főbb szociológiai sajátosságainak kiemelésére, oly módon, hogy elsősorban a nem bejáró munkásokhoz való hasonlítás eszközével éltek.

Mindamellett a vitának egyik fontos credménye, hogy felvetette a bejáró munkáság szociológiai jellemzőkkel való leírásának lehetőségét. Ugyanakkor le kell szögeznünk, hogy hazai viszonylatban nem látjuk indokoltnak az „új” munkásosztály – egyébként is tisztázatlan tartalmú – fogalmának használatát. De a bejárók belső rétegződési kritériumának (a bejárás önkéntes, illetve kényszerű választása) téves megjelölése, valamint az életmód jelentőségének a lebecsülése is dezorientáló módon befolyásolta, illetve befolyásolhatta volna a meginduló kutatásokat.

A polémia rámutatott arra is, hogy nálunk – más országokhoz viszonyítva – kisebbek az ingázási távolságok, ami egyébként is „kezd megoszlani Budapest és a vidéki vonzásközpontok között”. Ez azt is jelenti, hogy „magát az ingázást nem helyes általában, elvontan szemlélni, hanem csak konkrét földrajzi-gazdasági adottságainak függvényében. És ilyen összefüggésben esetleg az is kiderülhet, hogy az ingázásnak nálunk a jövőben is nagyobb szerepe lehet, mint sok más országban”.⁵ Megfogalmazódott az a vélemény, hogy a városokban létesített új munkahelyek arányának megfelelő lakásépítés lehetetlen lett volna, illetve ezt legfeljebb tömegmértékű nyomorlakásokkal lehetett volna megoldani. Tehát „ha választani kell, akkor bizonyára célszerűbb és emberségesebb, hogy a munkás *utazzon* és a családja rendes körülmények között lakjon, mint hogy családjával együtt városi nyomorlakásokba kényszerüljön, illetve hogy munkaalkalom híján ne jusson jövedelemhez”.⁶

Mint korábban említettük, az agglomerációs folyamatokra – és közvetve a bejárásra – először az urbanisztika szakemberei figyeltek fel, elsősorban a budapesti agglomerációval kapcsolatban. A következőkben áttekintjük a településszociológusok, urbanisztikai szakemberek azon felismeréseinek a fejlődését az utóbbi másfél évtized során, amelyekben a *budapesti agglomeráció kérdéseit az ingázás problémáival összefüggésben fogalmazták meg.* (Természetesen csak azokat a fontosabb publikációkat vettük figyelembe, amelyek a bejárás perspektíváját és az agglomerációs életkörülményeket összekapcsoltan, mintegy a bejáró lakosság *életkereteit* tárgyalták, illetve a két jelenséggel kapcsolatos folyamatok egységére vonatkozó bizonyító erejű érveket tartalmazták.)

A *Településtudományi Közlemények* lapjain már 1960-ban figyelmeztetett *Prei-*

sich Gábor a főváros túlzott mértékű növekedésének veszélyeire. Arra, hogy ez túlságosan elvonja a nemzetgazdaság erőit az ország más területeitől, ezáltal károsan befolyásolja a gazdasági és kulturális fejlődés arányait. Ezért azt javasolja, hogy Budapesten a továbbiakban ne létesítsenek ipari üzemet, de a fővárostól túlságosan távol sem, mert az nem fogja megoldani a Budapestre ingázók problémáit. Véleménye szerint a főváros köré kb. 30–40 km-es gyűrűbe kellene telepíteni az új ipari létesítményeket, „melyek egyrészt alkalmasak arra, hogy az ott létesülő, Budapestről áttelepülő ipari részlegek teljes fejlődésükig a budapesti anyauzem leányvállalataiként működjenek, másrészt arra is alkalmasak, hogy a Budapestre irányuló ingavándorforgalmat felfogják, illetve irányát megfordítsák”.⁷

Deák Sándor a város és városkörnyék kapcsolatának általános problémáit feszegetve a rohamosan fokozódó fővárosi agglomerálódási folyamatok alapvető jellemzőinek megragadására törekedett. „A nagyváros részben felemeli, részben szolgástorba taszítja a környező településeket: szívó hatása akadályozza azok jelentősebb növekedését, ugyanakkor e településekkel szemben fellépő igényeivel meghatározza fejlődésük kereteit, ütemét és jellegét... A városkörnyék területileg... állandó átalakulásban van. A város és vidék fokozódó ellentéte fennáll a város és városkörnyék vonatkozásában is, mivel e kapcsolatok jellegét kizárólag a város érdekei szabják meg és ennek nyomán a városkörnyéken gyorsuló szociális átrétegződés indul meg.”⁸ (Kiemelés tőlünk – B. A.–P. L.)

A többé-kevésbé tervszerű nagyvárosfejlesztés mellett „a városkörnyék közigazgatása számos település között oszlott meg, az egyetlen koordináló erő itt a nagyváros érdeke, befolyása volt, amely természetszerűleg a legkevesébe sem lehetett tekintettel a városkörnyék sajátos érdekeire, de nem volt tekintettel a saját távlati érdekeire sem”.⁹ E jellemző, ami a hatásokat és következményeket illetően elsősorban a kapitalista országokra érvényes – mutatis mutandis – a korábbi évtizedek hazai viszonyait is tükrözte. A szerző egy másik munkájában úgy vélekedett, hogy a fellendülő elméleti és tudományos elemző munka eredményeképpen a magyar városfejlesztés perspektívái is kibontakoznak és oly módon oldódik fel a város és városkörnyék ellentéte, hogy „a város környéki települések nemcsak ellátják és kiszolgálják a nagyvárost, hanem egy bizonyos városnagyság elérése után... annak további fejlődését, növekedését is lehetővé teszik, miközben kapcsolataik az anyavárossal mind szorosabbá válnak, azaz mindinkább együtt funkcionáló egységbe fonódnak”.¹⁰ (Kiemelés tőlünk – B. A.–P. L.)

Kemény Bertalan az ingázás előtörténetét, korábbi formáit kutatva mintegy összegezőként állapítja meg: „A napi ingázás jelenlegi területe nagyjából egybeesik azzal a környékkel, ahonnan már az 1730-as években is rendszeresen jártak piacolni Pestre. Változnak az idők, változnak az emberek? Kik piacoltak rendszeresen, vagyis hetenként – azok, akiknek megélhetése helyben nem, vagy csak részben volt biztosított. Pest gyors növekedésének idejében a piac egyre jelentősebb lett a falvak szegényebb rétegei számára. Relatív túlnépesedés, a rosszabb talajokat is igénybe vevő földhasználat ennek következménye még a városba özönlés korszaka előtt, illetve után, azzal párhuzamosan is”... S a jó kétszáz évvel későbbi helyzet: „A községekből elingázó, első generációs ipari dolgozó a mezőgazdaság munkaerő-tartaléka. Megfelelő lakó- és munkahelyi körülmények esetén ezeknek bizonyos bányada visszatérhet s vissza is tér a mezőgazdasági munkához. Budapest vonzása túlterjed a budapesti agglomeráció területén, ezért a tsz-ek érdekelték abban, hogy a mezőgazdasági munkaerő-felhasználás a lakóterület közelében koncentrálódjon.”¹¹ (Kiemelés tőlünk – B. A.–P. L.)

Berczik András a Budapest-környék közlekedési gondjaival foglalkozva az elsők között említi az ingázókat. Abból kiindulva, hogy az ingázók tömegei letelepíthetetlenek a fővárosi ipar közelében, rámutat, hogy az ebből következő közlekedési problémák túlmutatnak a közlekedési tárca hatókörén. „*A környéki közlekedésfejlesztés elsősorban az ingavándorforgalommal kapcsolatos szemlélet fejlődését igényli, ezenfelül műszaki, illetve forgalomfejlesztési teendők sorozatát és hosszú időre szóló, következetes és céltudatos településpolitikát tesz szükségessé.*”¹² (Kiemelés tőlünk – B. A.–P. L.)

Az idézetekhez hasonlóan *dr. Ruzsikai Miklós* is a sokoldalúbb megközelítést, a budapesti agglomeráció problémáinak komplexebb kezelését sürgeti.¹³ A szerző elemzése szélesíti az agglomeráció demográfiai adatbázisát, kiterjeszti az infrastrukturális ellátottság mutatóira is. Erre egyébként nagy szüksége is volt, hiszen az ő vizsgálódása is azon előstúdiumok közé tartozott, amelyek az átfogó, most már minden lényeges momentumot számba vevő általános városrendezési terv előkészítését szolgálták.

A településtudomány a várható népességmozgásokat, a gazdaságfejlesztési, a környezetvédelmi és egyéb szempontokat együttesen figyelembe véve, a korábbi két évtizedes folyamatok kutatómunka tapasztalataira támaszkodva távlati fejlesztési terv kialakításával időbeli és térbeli stratégiai kereteket kíván adni az országnak – egyelőre összehasonlíthatatlanul legmagasabb szintű – agglomerációjának, a budapesti agglomerációnak a fejlődéséhez, illetve fejlesztéséhez. E munka eredményei nemcsak gyakorlati síkon jelentkeztek, hanem a feltárt tendenciák, folyamatok és összefüggések nem kevés tapasztalati, sőt elméleti általánosításhoz is bőséges anyagot szolgáltattak.

Végül egy olyan munkát emelünk ki az eredményeket általánosító művek közül, amelyik *a bejárás és az agglomerációs folyamatok összefüggésének* is teret szentel. *Gerle György* könyve¹⁴ azért is érdekes számunkra, mert ő az emberi környezet és a települési rendszer kapcsolatára irányuló hazai – és ahol szükségesnek tartja nemzetközi – kutatási tapasztalatainak szintetizálásánál már felhasználja, figyelembe veszi a kibontakozó *ökológia* legújabb eredményeit is. Több olyan tendenciát, törvényszerűséget megfogalmaz, amelyek jó alapot nyújtanak a bejárás értelmezéséhez.

A szerző kiindulópontja a településhálózatban kialakuló mozgóerők meghatározása, azok működésének és fajtáinak megkülönböztetése. E mozgóerők *a gravitáció, a pulzió és az inercia*. Ezek a fizikából kölcsönzött terminusok – mint látni fogjuk – valóban segítenek az adott település népessége viselkedésének jobb megértésében.

A gravitáció ebben az átvitt értelemben annyit jelent, hogy a szabad munkaerőbázis és a munkahely – különösen, ha a mezőgazdasági jellegű településre telepített új, ipari létesítmény – között erős kölcsönös vonzás lép fel. Továbbá, minél kevésbé iparosított, azaz fejlett településkörnyezetben kerül sor a telepítésre, az új ipari munkahely annál nagyobb „térerősséget” tud kifejteni szociális, kulturális stb. – s tegyük hozzá konkurráló – lehetőségeivel. Másképpen fogalmazva: vonzáskörzetének határai, az új létesítmény „akciórádiusza” annál inkább növekszik, minél fejletlenebb régióba telepítik. Az új létesítmény által nyújtott lehetőségek igen erős késztetéseket indukálnak a környező lakosságban a bejárás vállalására, akár némi aldozatvállalás árán is (utazási többletidő, rossz utazási feltételek stb.).

A pulzió rendszerint a gravitációval együtt lép fel, és azt jelenti, hogy a lakóhely elhagyására igen erős késztetést éreznek az ott élő emberek, pontosabban:

„az elvándorló tudatában az egész világ bármely pontja kedvezőbbnek látszik, mint az eredeti település helye”.¹⁵ Az elvándorlásra késztetés okai között etnikai és helyi politikai okok is szerepet játszhatnak.

A szerző fejtegetései olyan gondolatot ébresztenek a hazai ingázással foglalkozóban: érdemes elemezni, hogy a jelentősebb cigánylakossággal bíró településeinkről „eljárók” között milyen a cigányok aránya. Nem érdektelen szempont továbbá az sem, hogy az ötvenes években a főváros külső agglomerációjának paraszti lakosságú, új településein a helyi politika intoleranciája milyen mértékben jelentett pulziós effektust, vagyis késztetést az elvándorlásra. Feltételezhető, hogy az e településekről bejárók utóbbi fél évtized során bekövetkezett mérséklődésének aránya ugyancsak összefüggésben lehet – a termelőszövetkezetek megerősödése, a termelési biztonság növekedése, a melléküzemágak létesítése mellett – a helyi politikai viszonyok javulásával, konszolidálódásával is.

Gerle a mozgatóerők harmadik fajtájaként az *inerciát* említi, mint „valamiféle tchetetlenségi erőt”, amely az előző kettőnek a mozgás alanyaira kifejtett hatását fékező közeg, amiben olyan tényezők is szerepelnek már, mint „a családi, baráti kapcsolatok, a megszokott táj, a megszokott használati tárgyak... az új helyzettől való félelem stb.”¹⁶

Ide kívánczik egy megjegyzésünk: érdemes lenne tüzetesebben megvizsgálni, hogy egyes, a főváros közvetlen szomszédságában fekvő településeken – elsősorban a pesti oldalon – mennyiben fékezik az ingázást az ilyen inerciális tényezők.

A településekben fellépő erők azonban nem egyformán hatnak az ott élőkre – figyelmeztet a szerző. Ti. „mind a gravitáció és a pulzió, mind pedig az inercia hatásának érvényesülése szempontjából fontos szerepe van a vonzott személy egyéni helyzetének és sajátosságainak. Az illető neme, kora, képzettsége, jelleme, családi és gazdasági helyzete stb., általában egyedileg eltérő reagálásokra vezet, amelyeket azonban a helyi és egyéb kapcsolatok folytán kialakuló közösségi attitűd (követési készség, utánzási vágy, alkalmazkodási képesség) nagymértékben befolyásol, egyenirányít.”¹⁷ Tehát a szubjektív tényezők sem hanyagolhatók el a bejárás kialakulásánál.

A magunk tapasztalatai is alátámasztják e megállapítást. Olyan kérdésekre, hogy miért vállalja valaki a bejárásnak a kívülálló számára gyakran irracionálisnak tűnő körülményeit, sokszor bonyolult, több tényezőtől összetevődő motivációt találtunk. Ez egyébként nyilvánvalónak látszik, hiszen az egy településen élőkre ható gravitációs, pulziós erők a különböző demográfiai, foglalkozási stb. rétegekre – sőt e rétegek különböző alcsoportjaira is – különbözőképpen hatnak. Véleményünk szerint éppen e gyakran szövevényes késztetési összetevők kibogozásával lehet meghaladni a kutatásokban jelenleg is gyakran előforduló szimpla kérdésfeltevést, például a bejárás okairól. (Amire ugyancsak sztereotip válaszokat adnak, például nincs helyi munkalehetőség, jobb kereset stb. Ez ugyan tartalmaz igazságot, de ezek alapján nemigen lehet megmagyarázni olyan jelenségeket, hogy például egy jó kereseti lehetőségekkel és tűrhető munkalehetőségekkel is bíró településről 10–20 százalék, esetleg 30 százalékos is lehet az „eljárók” aránya.)

Másrészt e tényezők tisztázása – éppen a fenti, zárójelben felvetett problémával kapcsolatosan – rávilágíthatna a helyi társadalom közösségi, közéleti, gazdaságpolitikai, mi több, „helyi hatalmi” viszonyaiban rejlő diszharmoniókra is. Feltételezhető, hogy egy-egy településről eljáróknak indokolatlannak tűnő magas aránya a lakosság valamilyen helyi sajátosságtól függő szegregációját jelenti. Pontosabban: a helyi társadalom rétegződésében a hierarchikus elrendeződés torzulásai a tele-

pülés egész életének alapminőségeivel hozhatók összefüggésbe. Igaz, egy ilyen irányú vizsgálat számos nehézségbe ütközne, hiszen ez helyi közreműködés nélkül valószínűleg meg sem oldható, valamint problémák, rejtett konfliktusok tartományát is érintené. Elvileg mégsem vonható kétségbe a hasznossága, éppen a „helyi társadalmi önismeret” bővítése, a helyi viszonyok áttekinthetőbbé tétele érdekében, ami mind az ott élő lakosok, mind a helyi irányítás számára hasznos lehetne. Ilyesmivel eddig jobbára a szociográfiák foglalkoztak több-kevesebb sikerrel,¹⁸ de feltételezhető egy olyan igény jelentkezése, ami célul tűzi ki a társadalom finanszírozásának – a fenti, vagy ahhoz hasonló kérdésköröknek – a vizsgálatát standardizált szociológiai módszerekkel.

Gerle, a tendenciákat finomítandó, a kényszerítő erejű – kogens – gravitáció és pulzió terminusát is felveszi. Ezen a „máshol célszerűen el nem helyezhető létesítmények” miatti kényszerű odajárást érti, amikor is „a létesítmény, vagy annak üzemeltetése nem teszi lehetővé az eredetileg ott lakók életfeltételeinek fenntartását”. Ilyenkor érdektelenné válnak az el-, illetve odajárók mellékmotívumai, hiszen a „kényszerakció” elkerülhetetlen és „hatása a legerősebb inerciát is legyűri”.¹⁹ Ilyen például az, amikor egy üzem telephelyet létesít egy másik – többnyire távoli – településen, vagy amikor a tanulók érdeklődésüknek megfelelő iskolába akarnak járni stb.

A kogens mozgatóerők fellépése esetén most már egyértelműen kialakul a „periodikus mozgás”, az ingázás, ahol az alanyak már csak a közlekedés módjának megválasztására van módja – ha van egyáltalán. Ez a periodikus mozgás, ha túl nagy távolságok között megy végbe – hétvégi, kétheti, havonta hazautazók – gyakran átcsap tartós helyváltoztatásba (pl. a főváros környéki belső agglomerációban letelepülő szabolcsi, békési tízezrek). Ez ugyan nem szünteti meg az ingázást, de a távolsági ingázás mindennapos bejárássá alakul át. A települések munka- és életfeltételeinek ilyen feltérképezése azután megadja a bejárást, az ingázás területi elrendeződésének koordinátáit. E térkép természetesen azonnal változik, ha bármilyen vonzást kifejtő létesítményei (üzem, bánya, iskola stb.) gazdagodik az adott régió. Ebben az összefüggésben értelmezhető a bejárást „hazai” kritériumainak egyike, nevezetesen „az államigazgatási község-, illetve városhatár átlépése”, azaz a bejárást fogalmának egyik konstitutív jege az, hogy akinek a lakó-, illetve munkahelye különböző közigazgatási egységben van, az minősül bejáró dolgozóknak.

Gerle könyvében a fentiekén túl még több utalást találunk a bejárással kapcsolatosan: például a település fejlettségének elemzésekor a szerző rámutat az egymáshoz viszonylag közel fekvő települések jövedelmi, szociális, egészségügyi, kulturális feltételeinek, illetve ezek által biztosított életformáknak a különbségeire, továbbá arra, hogy ezek a különbségek milyen arányú „ingázást” involválnak.

Miután hazánkban *a munkaerő területi elhelyezkedése és a munkaeszközök közötti távolság viszonylag tartós állapotot jelent, e távolság leküzdése még tetemes társadalmi ráfordítást igényel. A szerző szerint egyelőre be kell látni, hogy e távolság „befolyásolja, sőt bizonyos kritikus mértéken túl megakadályozza a lényegében rendelkezésre álló munkaerő-tartaléknak termelésre – vagyis a gazdasági növekedés szolgálatában – való felhasználását”.²⁰*

S ezzel elérkeztünk a bejárást egyik legkritikusabb vonatkozásához: a nagyobb távolságról *napi bejárók* problémájához. Köztudott, hogy vannak olyan üzemek, amelyek sajátosságaiknál fogva növekedésük esetén már nem számíthatnak helyi munkaerőre (pl. öntödék, egészségre ártalmas munkafolyamatokkal dolgozó gyárak). Ezért „erősen növekszik az egyre nagyobb távolságról ingázók száma”, ami-

kor is a bejárók aránya az „adott közlekedési feltételek mellett olyan határértéket érhet el, amelyen túl egyrészt már a dolgozók életkörülményeinek szociális színvonalá, másrészt a be- és hazaszállításukkal kapcsolatos költségek túllépik a kritikus értékeket”.²¹ Amit úgy is mondhatnánk, hogy a túlságosan messziről való bejárás már nem éri meg sem az üzemek, sem a munkavállalónak.

Fontos tényezővé válik itt ebben a kritikus szférában a bejárás időtartama. (Hozzávetőlegesen a két és fél órán felüli napi utazási időmennyiséget vehetjük a tolerancia felső határának.) Itt felvetődik a közületi és magán ráfordítás technikai és időbeli megoszlásának kérdése is, mint amire még kevés figyelmet fordítottak, s ami – tegyük hozzá – egyáltalán nem közömbös a bejárás távlati helyzetének és társadalmi „tervezésének” kalkulációjánál.

Az eddigiekben arra törekedtünk, hogy felhasználva néhány más társadalomtudományi ág gyakorlatában fellelhető megközelítést, a bejárást mint társadalmi jelenséget exponáljuk és egyben jelentőségét bizonyítsuk. Úgy véljük, hogy ez – ha nem is közvetlenül, de indirekt módon – elsősorban a településtudomány segítségével sikerült. Ezek után talán nem tűnik túlzottnak az állítás, hogy a bejárás, s ezen belül a bejáró munkások életének szociológiai megismerése a társadalmi önismeretnek integráns része.

Úgy gondoljuk, hogy a bemutatott és elemzett megközelítések igazolják azon feltételezésünket, hogy – nem csupán a főváros környéki agglomerációban – általában az agglomerációs folyamatok, valamint a bejárás jelensége egymással szerves összefüggésben vannak, s hogy a bejárást, a bejáró munkások életfeltételeit az agglomerációs viszonyokba, folyamatokba ágyazottan vizsgálva tárhatjuk fel a bejáró munkásélet sajátosságait. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy más összefüggéseket nem kell figyelembe venni.

E ponton bizonyos módszertani megfontolások is megfogalmazhatók: például nem szabad megfeledkeznünk arról, hogy a már sok vonatkozásban ismert fővárosi agglomerációbeli bejáró élet feltételrendszerének általános vonásai mellett speciális vonásai is vannak (mint a társadalmi és gazdaságtörténeti fordulópontok által meghatározott életfeltételek változásai, valamint a gazdaságpolitika döntései által befolyásolt konjunktúra, a nagymértékű területi mobilitással való összefüggés, a fővárosi munkalehetőségeknek más városokéval való összehasonlíthatatlan gazdagsága stb.).

Egy másik módszertanilag fontos körülmény, hogy a főváros környéki agglomerációs folyamatok s ezen belül is a bejárás kialakulása mintegy a bejárás jelenségének ideáltípusos, kifejlett, tiszta formáját produkálta, amely mintát vagy modellt jelent, vagy jelenthet most már a főváros után sorrendben következő nagyvárosaink számára is. Ideáltípuson itt nem az agglomerálódás ideális folyamatát értjük, hanem azt a természetes tény, hogy hazánkban a fővárosi agglomeráció, mint egyetlen kifejlett agglomerációnk mindenképpen – pozitív és negatív értelemben egyaránt – mintát jelent, illetve jelenthet a későbbi agglomerálódás számára. Hozzá kell tennünk, hogy a bejárás feltételei és kibontakozásának motivációi ugyan valószínűleg minden városban eltérő súllyal merülnek fel, de a bejáró élet alapvető minőségei, jellemzői feltehetően sokban lehetnek hasonlóak, vagy azonosak is. S ha arra gondolunk, hogy a bejárás az országban egyre inkább terebélyesedik, akkor megfogalmazható a feladat: a több száz, különböző térerősségű vonzáskörzettel rendelkező település körül kialakuló bejáró-létfeltételekben az általános és speciális komponensek megismerése és konkrét feltárása. Ez nem csekély feladat.

E munkához – a jelen keretek között – a magunk tennivalóját a következőkben jelöljük meg:

a) A bejárás jelenségének vizsgálata társadalmunkban való kiterjedtsége miatt az eddigieknél kidolgozottabb társadalomtudományi megalapozottságot igényel, amelynek meg kell haladnia a felszíni jelenségekre szorító, publicisztika által orientált és a napi aktualitásokban mozgó „felméréseket”.

b) Az agglomerációs folyamatok, valamint a bejárás jelensége a társadalmi folyamatok rendszerében egymástól elválaszthatatlan, szorosan összefüggő jelenség-komplexumot alkotnak, s ebből kiindulva a vizsgálatok az eddigieknél sokoldalúbb megközelítéssel lehetnek eredményesebbek és termékenyebbek.

c) Hazánkban a bejárás növekvő arányai miatt a helyi társadalomirányítás számára prognózis értékű tendenciák jelzésére van szükség, amelyek a területfejlesztési tervek emberi következményeire koncentrálnak.

d) A korábbi – főképpen a fővárosi régióra korlátozott – kutatási tapasztalatok összegzése alapján ki kell dolgozni a bejárás jelenségének általánosabb – az ország más régióiban is alkalmazható – vizsgálati módszereit.

A fentiekben bemutatott számos megállapítás és elemzés alapján nyilvánvaló, hogy mind ez ideig *a bejáró populáció életkereteivel, életfeltételével és jövőjével megalapozottan és megbízható adatbázisra támaszkodva a településtudomány szakemberei foglalkoztak a legbátóbban*, mivel nekik kellett jövőbe mutató érvénnyel, sokoldalú prognózist kidolgozniuk.

De például már nem ők tehetnek arról, hogy a – s itt most visszatérünk a fővárosi agglomerációhoz – a budapesti agglomerációs tervben az *agglomeráción kívüli* települések bejáróiról a terv térbeli „határainak” kényszerű és ésszerű megvonása miatt kevesebb szó esik, illetve eshet. Azokról, akik – bár ezt a terminust újabban nem használják – a „külső agglomeráció” településeiről járnak be. Arról a 100 ezer emberről, akikről, mint láttuk, csupán az utazás korszerűsítésével foglalkozó programnál történik említés. Ha viszont a „belső” és „külső” agglomerációs feltételek között számottevő különbség van, akkor feltehetően az életvitelben, az életmódban is különböző minőségek találhatók, amikről szintén nem szabad megfeledkezni.

II

Tanulmányunkból már eddig is kitűnhetett, hogy a bejárás hosszabb távon is releváns társadalmi kérdés marad. Megoldása nem képzelhető el rövid távon; korlátozása, visszaszorítása, megszüntetése pedig egyértelműen illúziórikus. A bejárás kérdésköre nem vonatkoztatható el társadalmi – és gazdasági – fejlődésünk egészétől, szerves része annak, s ezért a bejárás megoldásában, vagy problémáinak társadalompolitikai kezelésében egyáltalán nem hagyhatjuk figyelmen kívül gazdasági-társadalmi fejlődésünk tendenciáit. Azaz *a bejárás jövőjét gazdasági és társadalmi fejlődésünk jelene és jövője határozza meg*.

Tanulmányunknak ebben a részében a rendelkezésünkre álló források, társadalmi struktúránk várható változásai, valamint a bejárókérdés belső logikájának elemzése alapján formálunk hipotetikus véleményt a bejárás jövőjéről, várható tendenciáiról.

Véleményünk szerint a bejárás várható tendenciáit az alábbi motívumok fogják meghatározni, ill. befolyásolni:

a) Társadalmi struktúránk várható változása minden bizonnyal további jelentős módosulásokat eredményez alapvető osztályaink és társadalmi rétegeink jelenlegi arányaiban. A legfontosabb változás – a jelenlegi tendenciákból következően – valószínűleg a *mezőgazdaságban foglalkoztatott népesség* további csökkenése lesz. Az Országos Tervhivatal Munkaerő- és Életszínvonal Bizottságának távlati tervei alapján 1985-re 15 százalékra becsülik a mezőgazdaság aktív keresőinek várható arányát.²² Amennyiben a mezőgazdaságban foglalkoztatottak arányának trendje a kilencvenes években is hasonló ütemben folytatódik, 10 százalék körüli lesz. Ez utóbbi becslést sokan túlságosan optimistának ítélik meg. Véleményünk szerint a várható arányokon lehet vitatkozni, azonban a mezőgazdaságban foglalkoztatottak arányának további csökkenésén aligha. Márpedig a bejárókérdés napirenden maradásában az utóbbi a döntő, hiszen egyértelműen arra utal, hogy a mezőgazdaság a továbbiakban is képes lesz – ha az eddiginél lassúbb ütemben és területileg különböző arányokban is – munkaerőt kibocsátani. Másfelől pedig – és ez a bejárók, ill. az eljárók szempontjából ismét döntő tényező – a mezőgazdaság egyre kevésbé szorul rá az eljáró munkaerő visszafogadására és lekötésére. *A bejárók tehát valószínűleg ha akarnának sem igen tudnának a mezőgazdaságba tömegesen visszatérni.* A mezőgazdaság mint alternatíva már napjainkra is többnyire lezárult a bejáró munkásság előtt.

b) Struktúra-változásaink második fontos következménye a *tercier ágazatok várhatóan felgyorsuló növekedése*. Becslések szerint az ezredfordulóra a foglalkoztatottak fele fog a harmadik szektorban dolgozni, az Országos Tervhivatal távlati terve szerint pedig 1985-ben a foglalkoztatottak 38 százalékát fogja a harmadik szektor lekötöni.²³ A korábbi változás ütemét figyelembe véve ez a becslés reálisnak ígérkezik. E folyamattal párhuzamosan az ipari foglalkoztatottak arányának növekedése lelassul, stagnál, sőt a későbbiekben már kisebb mérvű csökkenés is bekövetkezhet. A távlati tervek 1985-ig az iparban és az építőiparban foglalkoztatottak arányát 47 százalékra teszik.

E változásnak a bejárókra gyakorolt hatása feltehetően abban keresendő, hogy az ipar csökkenő, vagy stagnáló munkaerő (és bejáró) szükséglete mellett a terciér ágazatok *minden valószínűség szerint a belyben lakó szabad munkaerőn kívül egyre nagyobb számban fognak bejárókat is foglalkoztatni.* Sőt a helyi munkaerőforrások kiapadása miatt minden bizonnyal növekvő mértékben a bejárók fogják a terciér szektor munkahelyeit is feltölteni. Ez azt jelenti, hogy *a bejárók belső struktúrájában jelentős arányteltődés következhet be a szolgáltatásban foglalkoztatottak javára.* Ez a folyamat azonban nem módosítja lényegesen a bejárók összdolgozókhoz viszonyított számát és arányát.

c) A struktúra átalakulásához hasonló változások várhatóak hazánk lakosságának területi megosztásában. *Az urbanizáció,* amely az utóbbi évtizedekben felgyorsult, várhatóan tovább folytatódik a későbbiekben is. Mint ismeretes, jelenleg hazánk népességének 51,1 százaléka (az 1973-as mikrocenzus adata) él városokban, s a városlakók száma tovább növekszik. A városok növekedésének két közismert módja a betelepülés, ill. bizonyos városiasodó települések városi rangra emelése. Az urbanizáció a bejárók szempontjából jelentős változásokat eredményezhet, hiszen a bejáró vagy úgy válik városlakóvá, hogy városba költözik, vagy pedig lakóhelyi települése emelkedik városi rangra, esetleg a város közigazgatási határai kiterjednek a városközeli falvakra. A bejárók létszámát ezek az urbanizációs változások már eddig is jelentős mértékben csökkentették, s várhatóan a jövőben is csökkenteni fogják. Kérdés, hogy a fenti két tendencia mennyiben mérsékli a be-

járók számát. A bejárás meghatározásánál a legfőbb kritériumok egyike az alacsonyabb fejlettségű településekről a magasabb fejlettségű településekre történő eljárás. Éppen ezért feltételezhető, hogy az ipartelepítés egyenlőbb megoszlásának fokozódása következtében újabb, eddig a be- illetve eljárás szempontjából inaktív települések is aktivakká, vagy legalábbis aktivabbakká válnak. E várható „bejáró források” még jó ideig *kiegyenlítik az urbanizálódás következtében mérséklődő, vagy csökkenő el- ill. bejárás mértékét.* (Meg kell jegyeznünk, hogy a bejárók létszáma az elmúlt évtizedekben az említett folyamatok miatt nem csökkent, hiszen az iparosodás mértéke messze felülmúlta az urbanizálódás ütemét.)

Az urbanizációs tendenciát figyelembe véve becslésünk szerint a bejáróknak az aktív keresőkhöz viszonyított jelenlegi aránya ($20\%_0$) a közeljövőben nem változik számottevően, sőt 15–20 éves távlatban sem látunk jelentős változásra mutató tendenciákat. E becslésnél figyelembe vesszük az urbanizálódás eddigi tapasztalatait, a városodás és a városiasodás inkongruenciáját, vagy az elsietett, kellően elő nem készített várossá nyilvánításokat, vagy egy-egy város határának indokolatlan kiterjesztését. Ne gondoljuk, hogy Nagy-Budapest kialakítása az egyetlen vitatható eset. Ma is előfordul, hogy egy-egy város határait kiterjesztjük a környező településekre és a közigazgatási döntés után évekig (évtizedekig) alig történik számottevő változás. A városokhoz csatolt település bejárója a döntés által ugyan városlakó lett, de körülményei mit sem változtak.

d) Az említett motívumok mellett egyéb tényezők is módosítják a bejárás várható alakulását. Így például a *termelési szerkezet átalakítása* – amely évek óta gazdaságpolitikánk kulcskérdése – jelentős munkaerő-átcsoportosításokkal járhat együtt. A tervezett módosítások minden bizonnyal a bejáró munkások körét – a kvalifikálatlan fizikai munkásokat – érintik leginkább. Itt csupán a szénbányászattal kapcsolatos átcsoportosításokra szeretnénk utalni.

Az egyéb tényezők között kell megemlítenünk a *munkásszállások* kérdését is. Napjainkban úgy látszik, csökkenőben van azoknak a száma, akik vállalni tudják a tényleges lakóhelytől és a családtól való elszakítottságot. A munkásszállások a fiatalok számára is egyre kevesebb vonzerőt gyakorolnak és feltételezhető, hogy a munkásszállás átmeneti állapota után a dolgozók egy része – a kisebb része – a városban, nagyobb része pedig a város környéki falvakban talál állandó lakóhelyet. Tehát a munkásszállások – minden színvonalbeli fejlődésük mellett is – lényegében csak átmeneti állapotot, s nem életre szóló megoldást jelentenek. A munkásszállás lakóinak nagy többsége ezért inkább vállalja a bejárást – különösen a közeli településekről –, mint a bizonytalan, talajtalan munkásszállói életet. Azonban ehhez azt is hozzá kell fűznünk, hogy a jelenleg munkásszállásokon lakóknak mintegy 250 ezer főre becsülhető létszámában radikális csökkenésre aligha számíthatunk.

A bejárás várható tendenciáit a fentiek alapján a következőképpen foglalhatjuk össze:

A bejárás társadalmi ténye *hosszabb időszakon keresztül számottevő jelensége marad gazdasági és társadalmi életünknek*, munkaerő-gazdálkodásunknak, társadalmi szerkezetünk változásának, a város és a falu különbsége problémájának. *A bejárás körülményei, arányai napjainkig stabilizálódtak*, az ötvenes és hatvanas évekhez hasonló nagy hullámok a bejárók létszámának alakulásában nem várhatóak. Ennek megfelelően a bejárás növekedésének dinamizmusa csökken és egy tartós szintre áll be. A keresők 20 százalékát – tehát a mintegy 1 milliónyi dolgozót – tekinthetjük ennek a standard létszámnak.

Mindez egyáltalán nem jelenti azt, hogy a bejárás egésze körülményeivel együtt változatlan marad. Megítélésünk szerint a változás a *bejárás szerkezetében, azaz a bejárók társadalmi, területi, ágazati és munkamegosztásbeli megoszlásában, összetételében várható*. Különösen jelentős változások lehetnek a bejárás területi megoszlásában, egyfelől a főváros és a vidék, másfelől pedig az iparosodott és kevésbé iparosodott, valamint a rövidebb vagy hosszabb távon iparosítandó területek bejáróinak megoszlásában.

Budapest esetében jelenleg 60 ezer fős kielégítetlen munkaerőigénnyel számolunk. Ez az állományi létszám 5–6 százaléka. Annak ellenére, hogy az iparban foglalkoztatottak létszáma az elmúlt 5 évben 90 ezer fővel csökkent, a munkaerő-gondok a fővárosban nem oldódtak meg, ráadásul a munkaügyi szakirodalom egyértelműen vallja; „a fővárosban a foglalkoztatottság gyakorlatilag teljes, munkába vonható tartalék nincs”.²⁴ 1980-ig Budapest lakossága 40 ezer fővel növekszik, eléri a 2 110 000 főt, de ennek ellenére nem javul a munkaerőhelyzet, mivel a munkába vonható népesség a tervidőszakban csökkenni fog.

Ágazati bontásban 1980-ig a következő változásokkal számolhatunk a fővárosban: az ipari foglalkoztatottak létszáma tovább csökken, 7,5 százalékos csökkenéssel számolnak a szakemberek – természetesen a csökkenés alágazatonként eltérő mértékű lesz, a szelektív fejlesztési koncepcióktól függően. Az építőiparban 6,5 ezer főre volna szükség a tervidőszakban, és ehhez hozzászámíthatjuk még a jelenleg is hiányzó 8,5 ezer főt. A szállítás, hírközlés területén 8 ezer fős létszámemelkedéssel számolnak a távlati tervek, a kereskedelemben 3,5 ezer fővel, bár a kereskedelmi vállalatoknál jelenleg 9 ezer dolgozó hiányzik. Az egészségügy, a szociális és a kulturális szolgáltatások területén 5,3 ezer fős növekedésre lenne szükség, bár jelenleg még 4100 állás betöltetlen. Egyedül az óvodás és az általános iskolás korúak létszám-növekedése 3 ezer fős többletmunkaerő-igényt jelent a tervidőszak hátralevő részében.²⁵ Könnyen belátható, hogy ezt a hatalmas munkaerőigényt a fővárosnak valahogyan ki kell elégítenie, s ennek megoldásában a bejárók továbbra is tartósan megkülönböztetett szerepet fognak játszani. A bejárók iránti igény csökkenése tehát nem várható. Sőt a főváros esetében ma már ott tartunk, hogy az agglomeráció munkaerő-tartalékai is kimerültek. Ez az oka annak, hogy az agglomerációval kapcsolatos távlati tervek egyik legfontosabb feladata Budapest munkaerő-szükségletének a biztosítása.

A budapesti munkaerőhelyzethez mindinkább hasonlítani kezd nagyvárosaink helyzete. A borsodi nehéziparban például a legnehezebben nélkülözhető fizikai munkaköröket ma jórészt a 40–59 éves bejáró réteg tölti be, s a „fokozódó kiöregedésük az utánpótlás elmaradása miatt Borsod megye munkaerőhelyzetének egyik legnagyobb problémáját jelenti”.²⁶ A szakmunkások pótlásában, különösen a hiányszakmákban a munkaerőt kibocsátó területeknek ezért fokozódó jelentőségük van. Közismert országos jelenség az, hogy a városi fiatalok zöme gimnáziumokban és szakközépiskolákban tanul tovább. A városokban a szakmunkásképző intézeteket, különösen az alacsonyabb presztízsű szakmákra képző tanintézeteket, egyes kereskedelmi tanulóiskolákat csak vidéki, bejáró fiatalokkal lehet feltölteni. Egy miskolci adat szerint a vidéki (bejáró) fiatalok részaránya 1960-tól 1975-ig 45 százalékról 70 százalékra emelkedett, néhány hiányszakmában pedig eléri a 100 százalékot.²⁷

A jelenlegi helyzetben nagyvárosaink, agglomerációs központjaink munkaerő-tervezésével kapcsolatban egyaránt szükséges a munkaerő-tartalékok felszabadítása, a még szabad női munkaerő lekötése, a megye (vagy a vonzáskörzet) elzárt terü-

leteinek mielőbbi bekapcsolása. Mindez igen hosszú időre meghatározza az ingázás, bejárás volumenét és társadalmi súlyát.

Eddig a gazdaságilag fejlett területekről beszéltünk. Lássuk, mi a helyzet az iparilag szegényebb országrészekben. Szabolcs-Szatmár megye például közismert munkaerő kibocsátó terület, bár munkaerő kibocsátása csökkenő tendenciát tükröz. Újabbban a megyei foglalkozáspolitikai 20 vonzáskörzeti központot alakított ki, s figyelembe vették az optimális ingázási időket.²⁸ Azaz a szabolcsiak a munkaerő-kibocsátás helyett *megyén belül* kívánják a felesleges munkacrót lekötöni. Ez minden bizonnyal nagymértékben csökkenti a megyéből eljáró és hetenként ingázó dolgozók számát – ami mindenképpen kívánatos –, viszont a megyén belül alaposan megnöveli a bejárók részarányát.

Mindezek a tények arra utalnak, hogy *a munkaerőgondok a bejárást és a bejárókat országos problémává emelték*, a megoldást pedig a spontán folyamatok pusztai felismerése helyett tudományos elemzésekre alapozott prognosztikus értékű és érvényű településfejlesztési és munkaerő-gazdálkodás biztosítja. Korábban a tervek inkább csak a főváros agglomerációs övezetére vonatkoztak, ma viszont már kihatnak az ország minden fontosabb vonzáskörzetére. Sőt, a tervekben mindinkább felbukkannak a minőségi kívánalmak is, nemcsak azt jelölik meg, hogy milyen arányú foglalkoztatottság várható, hanem azt is, hogy a tertiér szektor például más minőségű munkaerőt fog igényelni, azaz a bejárók hagyományos típusa – az alacsonyabb iskolázottságú, műveltségű és kvalifikációjú dolgozó – helyett mindinkább a szakképzett, felkészült dolgozókat.

A tervezés önmagában is jelentős előrelépést jelent a korábbi spontán folyamatokhoz képest. Tekintettel arra, hogy távlati terveink meghatározhatják a bejárók jövőjét, befejezésül nézzük meg kicsit részletesebben *a legfejlettebb és a legtervezettebb agglomerációk tervezési eredményeit, gondjait, tapasztalatait*. Elsőként a budapesti agglomerációt, annál is inkább, mivel a fővárosi vonzáskörzet mindenképpen alaptípusa, „mintája” az agglomerációs fejlődésnek. Az agglomerációs tervezés problémáiról a *Városépítés* című folyóiratban széles körű viták folytak. Az alábbiakban megkíséreljük e viták néhány fontosabb tapasztalatát bemutatni, elsősorban a matematikus mozzanatokra koncentrálván.

Az 1005/1971/II. 16/Korm. sz. határozatban a kormány jóváhagyta a „Budapest és környéke területfelhasználásának tervét”. „Ez annak ellenére történt, hogy a tárcaegyeztetések az Építésügyi és a Városfejlesztési Minisztérium által történő elvégzése után a kormány elé terjesztett anyag az agglomerációs övezet területfelhasználási tervét tulajdonképpen nem tartalmazza. Valószínű, hogy azt akkor senki, vagy csak igen kevés szakember hiányolhatta” – írja Ottlik Gábor.²⁹ A hiányzó tervet a Pest megyei Tanácsnak kellett volna elkészíttetni három éven belül; a Tanács a VÁTI, BVTI és PTTV bevonásával látott hozzá a budapesti agglomeráció 45 települése fejlesztési terveinek kidolgozásához. A 45 települést kilenc településcsoportba sorolták, de néhány váratlan mozzanat megzavarta a tervezést. Például rossz volt a térképek méretaránya, az alaptérképek pedig tervezési célokra alkalmatlanok voltak.

A terv készítése megkezdődött, de a népszámlálási adatokat például még nem használhatták a terv készítői. Ennek ellenére 1973 őszére elkészült a Budapesti Agglomerációs Területrendezési Terv tervezési programja. „A Pest megyei Tanács VB által szervezett programjövahagyó tárgyalásokat 1974 tavaszán tartották meg, az egyeztetésbe bevont minisztériumok és egyéb főhatóságok érdektelensége mellett; a tárgyalások szinte üres teremben folytak le. Eközben már lejárt a kormány

által megszabott hároméves határidő és az általános rendezési tervek még nem lettek készen. A megye félévcs hosszabbítást kapott . . . Az 1974 végére elkészült tervek az alaptérképek hiányos tartalma, a tervek kicsiny léptéke, silány technikai kivitele, de főként a nagyobb léptékű szabályozási tervek hiányában a helyi tanácsoknál nagy csalódást és zavart keltek. Különösen ott (pl. Szentendrén), ahol korábban rendelkeztek nagyobb léptékű rendezési tervekkel. Nehéz volt – és ma is nehéz – megérteni, hogy az agglomerációs tervezés eredményeként kapott, cnyhén szólva vázlatos tartalmú területfelhasználási lapok alapján kell az építésügyi hatósági munkát végezni, annál is inkább, mivel a tervek jóváhagyásuk után a korábbi tervet egyben hatályon kívül is helyezik.”³⁰ (Kiemelés tőlünk – B. A.–P. L.)

Ottlik további problémákra is rámutat s bőséges információt nyújt az agglomerációs tervezés körülményeiről. S ne higyük, hogy véleménye egyedülálló. Dr. Balogh Béla a területrendezési terv koncepcionális kérdéseit feszegetve a következőket írja: „*A Budapesti Agglomeráció Területrendezési Terve ugyan mérlegelte és figyelembe vette a hosszú távú fejlesztési koncepciókat, azonban lényegében nem készült hozzá gazdasági fejlesztési program, s így hosszú távú megvalósítása kétséges . . . Az agglomeráció területén a településhálózat-fejlesztési hierarchia kialakítása abból a célból történt, hogy a lakosság különböző intenzitású igényeinek kielégítése racionálisan, területileg szervezeten történjen a településekben. Ennek érdekében a terv több lépcsős központi rendszert hozott létre . . . azonban az így felállított rendszert nem viszi következetesen végig, mert a városra fejlesztendő településcsoport-központok rendszere hol a területi központokhoz, hol pedig közvetlenül a városrész-központokhoz kapcsolódik. Nem tisztázza a terv a különböző központrendszerek közötti kapcsolatokat, és azok tartalmi kérdéseit. Így például nem derül ki, hogy van-e és mi az ellátási színvonalkülönbség a kerületi központ és a városrész-központ között, vagy milyen munkamegosztás kell kialakuljon a város és a városrész-központok között . . . Köztudott . . . , hogy az agglomeráció ellátási szintje elmarad a térség gazdasági fejlettsége és a lakosság igénye mögött. Ez a tendencia várhatóan a jövőben sem változik meg alapvetően, sőt tovább erősödik az agglomeráció gazdasági-társadalmi szerkezetének továbbfejlődése miatt. A területrendezési terv nem ad egyértelmű képet a fenti feszültségek megoldására vagy csökkentésére, és hogy a szolgáltatások színvonala összbangban lesz-e a lakossági igényekkel . . . A terv nem ad választ arra, hogy az azonos szerepkörű központok milyen tekintetben közelítenek egymáshoz, egy szinten lesznek-e a terv időtávtárára és az agglomeráció infrastrukturális ellátottsága szintjének az országos szinthez való közelítése milyen mértékű lesz. A terv nem ad választ arra, hogy a főváros és agglomerációja között mi a helyes arány a területi munkamegosztásban, amelyet majd az egyes telepítések esetében a terv időszakán el kell érünk. Sőt a terv-koncepcióból inkább érződik, hogy megtartja a főváros és agglomerációja, valamint az egyes településcsoportok különállását.”³¹ (Kiemelés tőlünk – B. A.–P. L.)*

„A tervek jóváhagyása a községi tanácsok hatáskörébe tartozik. Sajnos a községek a jóváhagyás előkészítése során nem tartottak igényt tervező konzultálásra, különböző szintű hivatalok és községi egyeztetések után elfogadták a tervet, melynek megrendelője a Pest megyei Tanács volt, tehát a községek nem hoztak anyagi áldozatot, nem érezték égető szükségét az általános rendezési tervnek, részben rájuk kényszerített feladatnak tekintették” – írja Faludi Erika, s megemlíti néhány konkrét példát a tanácsok „hozzzáállásáról”.³² A példák a budapesti agglomeráció V. településcsoportjából valók.

Úgy véljük, a budapesti agglomeráció tervezési problémáiról illusztrációnak ennyi is elég. Nem véletlen, hogy a 2034/1974. (IX. 18.) MT. számú határozat a budapesti agglomeráció tapasztalatain okulva „*a hazai urbanizációs folyamat tapasztalatait felhasználva kívánja megelőzni gyors fejlődésnek indult vidéki városaink – elsősorban az öt megyei város – és a közvetlen környékükhöz tartozó települések között kialakuló népesség- és területkoncentráció következtében esetleg érvényesülő agglomerációs folyamatokat, amelyek tudatos, terszerű irányítás hiányában hasonló ellentmondások és feszültségek kialakulásához vezethetnek, mint a budapesti agglomeráció esetében*”.³³ (Kicmelés tőlünk – B. A.–P. L.)

És hol tart a vidéki agglomerációk tervezése? Nos, többnyire ott tart, hogy már felvetődik, esetenként megfogalmazódik a tervezés igénye. Például: „el kellene érni – megyei és országos szinten is –, hogy a városok és vonzaskörzetük arányos fejlesztése rendszeresen összehangolt tervezési és végrehajtási tevékenységgel valósuljon meg. E tevékenység során ki kell választani azokat a fejlesztési célokat, amelyekben érdekazonosság nyilvánul meg, és törekedni kell közös megvalósításukra.”³⁴ Azaz – kissé leegyszerűsítve a szakemberek álláspontját – jelenleg ott tartunk, hogy határozottan hozzá kell fogni az agglomerációs tervezéshez országos, megyei és budapesti szinten egyaránt. Igaz ugyan, hogy már Szabolcsban is folyik az agglomerációs tervezés, másfelől viszont kétségeket ébreszt bennünk az agglomerációs tervezés jelenlegi állapota – szakszerűsége, komolysága, fogadtatása, – sokszor éppen azok részéről, akiknek – ha nem is pillanatnyi, de feltétlenül távlati – érdeke volna mindez.

Mert mi az értelme a körültekintő, komplex, nagy apparátust mozgósító, különböző intézmények energiáját lekötő tervelőkészítő munkának, ha azok csak részben értékesülnek a kivitelezésben? És akkor hogyan lehet biztos számítani arra, hogy a fővárosi agglomeráció kibontakozásánál feltárt konfliktus- és feszültségforrások analóg helyzetekben, más városainknál nem ugyanúgy fognak-e működni, hatni? Pedig a tervezés tapasztalatainak felhasználása nem csekély megelőző hatással javíthatja, optimalizálhatja nagy- és középvárosaink harmonikusabb fejlődési esélyeit. Gazdaságtalan volna, ha ezeket a tapasztalatokat nem használnánk fel az „agglomerálódásra ítélt”, tehát iparosodó, gyorsan fejlődő nagy- és kisvárosaink, sőt a még nagyközségi státusban lévő településeink esetében.

Persze igazságtalanok lennének, ha nem ismernénk el annak eredményét, hogy a gyakorlatban már létezik eltökéltség a tervezésre. Államigazgatási szerveink – a kormány, a minisztériumok – rendeletekben rögzítik az agglomerációs tervezés céljait, kereteit, esetenként koncepcióját. Am mindaddig nagyon kevés valósult meg e szándékokból. És tény, hogy a tervezés hiányosságai, kudarcra a bejáró dolgozókat érinti a legközvetlenebbül, akik a tervektől (a tervek létezésétől és megvalósításától) függetlenül is élnek a maguk társadalomra kevésbé orientált, privát életét. Azaz: ezután is önerőből építkeznek, vagy önerőből urbanizálják környezetüket, ha a szükség úgy kívánja, járdát építenek társadalmi munkában a házuk elé, vagy befizetik a vízmű-társulás rájuk eső összegét stb. Azaz: megpróbálják „ledolgozni” a regionális, illetve települések közötti különbségekből fakadó hátrányokat.

Az agglomerációs tervek jelenlegi állapotából nem nehéz arra következtetni, hogy a bejárók mai helyzetének társadalmi kezelésében gyors változással a közeljövőben aligha számolhatunk. Ha mindchhez hozzávesszük a bejárók életkörülményeiben, igényeiben, elvárásaiban és területi megoszlásában várható változásokat, nem nehéz azt sem belátnunk, hogy a bejáró kérdés feszültségei egyre rele-

vánsabbak lesznek. Várható tehát, hogy a ma még zömmel maguknak élő, elvonult és passzívnak ítélt bejárók *egyre nyilvánvalóbban fogják érdekeiket és igényeiket megfogalmazni és helyzetük társadalmi megoldását bathatósabbban szorgalmazni minden arra alkalmas fórumon.*

JEGYZETEK

¹ Bár a bejáró munkások problémáit néhány vizsgálat – köztük a Társadalomtudományi Intézet irányításával a Csepel Vas- és Féműveknél s a Borsod megyei dolgozók körében végzett kutatás is – több vonatkozásban érintette.

² Vö.: *Mesterházi Lajos*: Vizsontlátás (Szociográfiai riport). Magvető könyvkiadó 1974.; *Békés István*: Pest megyei barangolások. Kossuth Könyvkiadó 1975.; *Berkovits György*: Világváros határában. Szépirodalmi Könyvkiadó 1976. S természetesen ide sorolhatók Veres Péter, Erdi Ferenc e témában ma már klasszikusnak tekinthető tanulmányai, írásai is.

³ Vö.: *Gyimesi Sándor*: A városok a feudalizmusba való átmenet időszakában. (Funkcionális és strukturális változások Nyugat- és Közép-Kelet-Európa városhálózatában, különös tekintettel Magyarországra.) Akadémiai Kiadó 1975. (Gazdaságtörténeti értekezések 7.)

⁴ *Konrád György-Szelényi Iván*: A késleltetett városfejlődés társadalmi konfliktusai. Valóság 1971. 12. sz.; *Lázár István*: Kisvárosok sorsa. Valóság, 1971. 12. sz.; *Apró Éva*: Mi késleltette a magyar városfejlődést? Társadalmi Szemle, 1972. 6. sz.; *Enyedi György*: A magyar urbanizáció kérdőjelei. Valóság, 1972. 3. sz.; *Zoltán Károly*: Késleltetett-e a magyar városfejlődés? Valóság, 1972. 7. sz.

⁵ *Apró Éva*: Id. mű, 35. old.

⁶ Id. mű, 35–36. old.

⁷ *Preisich Gábor*: A budapesti régió tervezésének néhány problémája. Településtudományi Közlemények, 1960. 12. sz.

⁸ *Deák Sándor*: Nagyváros – bolygóváros. Településtudományi Közlemények, 1963. 15. sz.

⁹ Id. mű.

¹⁰ *Deák Sándor*: A városkörnyék településeinek helye a nagyváros fejlesztésében. Településtudományi Közlemények, 1965. 17. sz.

¹¹ *Kemény Bertalan*: Település és mezőgazdaság Pest megyei példák tükrében. Városépítés, 1972. 4. sz.

¹² *Berczik András*: Budapest környéke közlekedésének fejlődéséről. Városépítés, 1972. 4. sz.

¹³ *Ruszkai Miklós*: Budapest környéke demográfiai és szociológiai problémái. Városépítés, 1972. 4. sz.

¹⁴ *Gerle György*: Környezet és településhálózat, Akadémiai Kiadó 1974.

¹⁵ Id. mű, 128. old.

¹⁶ Id. mű, 129. old.

¹⁷ Ugyanott.

¹⁸ A már említett szerzők – Mesterházi, Békési, de e vonatkozásban különösképpen Berkovits – a főváros környéki agglomerációval foglalkozó szociográfiai munkáiban többnyire sikeresen érzékeltetik e „helyi minőségeket”.

¹⁹ *Gerle György*: Id. mű, 130. old.

²⁰ Id. mű, 234. old.

²¹ Id. mű, 248. old.

²² Vö.: Kolosi Tamás: Társadalmi szerkezetünk fejlődésének várható tendenciái. Társadalomtudományi Közlemények, 1977. 1. sz. 96–98. old.

²³ Ugyanott.

²⁴ Vö.: *Dr. Bietek József*: A főváros munkacsohelyzete az V. ötéves tervidőszakban. Munkaügyi Szemle, 1977. 1. sz. Melléklet I.

²⁵ Az adat forrása: Id. mű, 1–2. old.

²⁶ *Magyar Sándor*: A bejárás főbb jellemzői, társadalmi-gazdasági problémái és befolyásolásának lehetőségei Borsod megyében. Munkaügyi Szemle, 1977. 1. sz. 5. old.

²⁷ Ugyanott, 6. old.

²⁸ *Jubász Gábor-Kakukk László-Mészáros László*: Szabolcs-Szatmár megye lakosságának foglalkoztatottsági helyzete a társadalmi-gazdasági fejlődés tükrében. Ugyanott, 10. old.

²⁹ *Otlik Gábor*: Az agglomerációs településcsoportok általános rendelkezési tervei a gyakorlatban. Városépítés, 1976. 5. sz. 33. old.

³⁰ Ugyanott.

³¹ *Balogh Béla*: A budapesti agglomeráció területrendezési tervének egyes koncepcionális kérdései. Városépítés, 1976. 4. sz. 14. old.

³² *Faludi Erika*: A budapesti agglomeráció V. településcsoportjának tervezési kérdései. Városépítés, 1976. 4. sz. 16. old. „A helyi tanácsoknak a tervhez való hozzáállását tükrözi, hogy a tervezett II. építési övezetű lakóterületen az általános rendezési terv jóváhagyásával szinte egyidőben kavicsbánya nyitáshoz járultak hozzá. A Kistarcsa és Kerepes között húzódó jelenleg zártkert, de tervezett belterületen (településcsoport-központ területe) több mint kétszáz hétvégi ház létesült engedély nélkül az agglomeráció tervezésének három éve alatt, vagyis a területfelhasználási koncepció községi ismeretében. Lehet, hogy oktalan optimizmus ezek után abban reménykedni, hogy a jóváhagyott általános rendezési tervek szerint ideális területi adottság és reálisan megvalósítható közmű- és közlekedéshálózat kiépítésével időn belül, a terv távlatában megvalósuljon a településcsoportot ténylegesen csoporttá tevő, szervező szerepet betöltő központ.”

³³ *Jászonyi Ferenc*: Megyei városaink és a közvetlen vonzáskörzetükbe tartozó települések agglomerációs vonásai. Városépítés, 1976. 4. sz., 19. old.

³⁴ Ugyanott.

A parasztgazdaság struktúrájáról*

A magyar társadalom struktúrája című kutatás keretében vizsgálatokat folytattunk a termelészövetkezeti tagok és alkalmazottak, valamint a falusi társadalom tagozódásának megismerése céljából. Egyrészt azért, mert alig egy emberöltő alatt a félcudális, félnaturális mezőgazdaság, a falu többszöri alapvető változást ért meg: a földreformot, a szocialista iparosítást, a mezőgazdaság szövetkezetesítését. Nemcsak hazánkban, hanem egész Európában olyan változások mentek végbe, amelyek újabb tudományos információt igényelnek. Másrészt azért is szükséges, mert bár az említett gazdasági-társadalmi változások megtörténtek, jelenleg számos korábbi korszakra érvényes tudományos megállapítás úgy funkcionál, mintha a világban semmi változás nem történt volna. Ezek nagy része használhatatlan szercotípiaként „működik”, s részben ezek, részben a változások hatására új társadalmi „hiedelmek” keletkeztek.

Ugyanakkor, amikor a harmincas évek nagy szociográfiai hulláma óta a „falukutatásban” kevés a nyilvánosan megjelent mű, s nagy az elmaradás – mégis a szociológia ma már képes a legfontosabb kérdések megválaszolására. Egyrészt más társadalomtudományi ágazatok is ösztönzik a szociológiát színvonalas alkotásaikkal (kiemelkedően magas színvonalat értek el pl. az agrártörténészek); de maga a szociológia felkészültsége is olyan, hogy potenciálisan képes a változásokból adódó kérdések tudományos vizsgálatára, újrafogalmazására és megválaszolására.

A termelészövetkezeti tagok és alkalmazottak tagozódásának vizsgálata előtt mindenekelőtt válaszolnunk kell a parasztság tagozódására, ahhoz pedig meg kell válaszolnunk: mi a paraszti élet alapja, *milyen gazdasági bázison alakul ki a parasztsalád*. Így jutottunk el a parasztgazdaság szerkezetének vizsgálatához. Megkíséreltük megkonstruálni a parasztgazdaság modelljét, hogy ne csak statikusan, hanem dinamikájában, változásaiban is érthető legyen számunkra. Ebből a modellből mind a tőkés-, mind a parasztgazdaság, mind a termelészövetkezeti gazdaság struktúrája értelmezhető.

A modellt a modern társadalmak gazdasága legáltalánosabb kategóriájának, az ártermelés és felhalmozás vizsgálatának alapján hoztuk létre. A modell megalkotásához figyelembe vettük a valóságban előforduló átmenetek sokaságát. Így a

* A tanulmány része a szerző egy nagyobb munkájának, amelyet a társadalmi struktúra vizsgálatának keretében végzett. A műhelytanulmány közlésével is elő kívánjuk segíteni a parasztságnak a társadalmunk szerkezetében elfoglalt helyével kapcsolatos kérdések tisztázását.

modell megbízhatóságát nemcsak az garantálja, hogy a valóság vizsgálata alapján jött létre, hanem újabb vizsgálatokba is behelyettesíthetők, s kategóriái, képletei segítségével a gazdaság struktúrája, a változások iránya, mértéke megismerhető.

A PARASZTGAZDASÁG JELLEMZŐI

A paraszti gazdaság s a hagyományos mezőgazdálkodás, „östermelés” – Észak-Amerika után – Európában is a végét járja. A polgári fejlődés, az első ipari forradalom, az árutermelés és a vele járó differenciált munkamegosztás olyan rést ütött a hagyományos paraszti léten, a parasztgazdaságon, az úr-paraszti viszonyon, a faluközösségen (lokális társadalmon), amely elkerülhetetlenül annak meghaladásához vezetett. Világrendencia, hogy miközben egyre növekszik a mezőgazdasági termelés iránti kereslet – különösen megnövekszik a következő évtizedekben –, a mezőgazdaságban foglalkoztatottak száma és aránya csökken, s a korábban östermelői mezőgazdasági feladatokat átveszi az ipar, illetve ilyen feladatokat ipari, mezőgazdasági, biológiai, kémiai és egyéb tudományos, technikai, kereskedelmi stb. szolgáltatások látnak el. Kérdés, hogy az árutermelésre specializálódott, gépekkel, fejlett technológiával, tudományosan előállított, biológiailag magas értékű hibridekkel, nemegyszer termelési rendszerekkel dolgozó, tudományosan kiképzett, összkomfortos lakásban élő, gépkocsival közlekedő árutermelők parasztok-e még. A parasztság, a parasztcsalád változásait leginkább a parasztgazdaság szerkezetéből, és annak változásából érthetjük meg.

Vázlatosan tekintsük át, hogy mit is érthetünk a parasztság fogalmán, kiket tekintünk parasztnak.

A „jobbágy” és „paraszt” fogalmakat már a lübbéri társadalomban használták, rendszerint szinonim fogalmakként. Akkor azonban a fogalmak „rokonsága” abban állt, hogy mindkét fogalmat a „nemesi renddel” szemben – a nem nemes köznevekként – használták. „Aki” nem volt „nemes”, az „jobbágy”, vagy „paraszt” volt, majd az is „paraszt” lett, „aki” nem volt eléggé nemes.

A jobbágy kategóriája azonban nem felel meg teljesen a paraszt kategóriájának. Először is a jobbágyok között nemcsak parasztok (földművesek), hanem iparűzők, kereskedők (mészárosok, kocsmárosok, halászok, szolgák, cselédség), bányaművelők stb. voltak, akik a földesúri hatalom alatt éltek.

Másrészt a *földművelő jobbágyság is differenciált*. Már a XIII. században vannak úrbéres és majorsági jobbágyok. Az úrbéresek között: a) telkes jobbágyok (16–40 hold földdel) (iobagio sessionatus, colonus); b) házas zselléreket (kevesebb mint 1/8 telekkel) (inquilinus); c) házatlan zselléreket (ház nélkül, igen kevés földdel, vagy anélkül) (subinquilinus) különböztettek meg, a majorságiak között pedig: a) majorsági zselléreket és b) mezőgazdasági cselédeket.¹

A 19. század elején a paraszton elsősorban *földművest* értettek. Ugyanakkor a földműveléssel nemcsak jobbágyparasztok foglalkoztak, hanem helyi értékű rendi kiváltsággal rendelkező szabad parasztok, nemesi kiváltságot nyert népcsoportok, falvak stb. (pl. a székelyek, a jászok, a hajduk, illetve a „telepített” parasztok, a „megváltkozottak” stb.) is.²

¹ A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában. 1848–1914. I. Szerk. Szabó István. Akadémiai Kiadó 1972. 10. old.

² Uo. 11. old.

A tőkés társadalomban sem mondhatjuk, hogy a mezőgazdasággal foglalkozó emberek parasztok. A falusi társadalmat vizsgáló kutatók két csoportját különböztethetjük meg. Vannak, akik kiterjesztik a parasztság fogalmát mindazokra, akik a mezőgazdaságban dolgoznak, mások csak azokat értik a parasztokon, akik saját földjükön, saját eszközeikkel, a maguk és családjuk munkaerejével gazdálkodnak. Ismét mások a két szélső pólust: az „agrár”-proletariátust és a tőkéssé vált parasztot – valamint mindazokat, akik a két csoport között voltak – egyaránt a parasztsághoz sorolták.

A parasztság nemcsak a hűbéri, hanem a polgári társadalomban sem volt monolit társadalmi csoport. Erdei Ferenc szavaival: csak a kirekesztettségben volt egységes („társadalomalatti”). A jobbgátságból már úgy szabadultak, hogy nemcsak a telkek nagyságában különböztek, hanem a „jobbágyok több mint 60 százaléka lényegében föld nélkül szabadult fel . . . A századforduló utáni években – a nagyarányú kivándorlás ellenére – majdnem 2 millió mezőgazdasági bérmunkás volt Magyarországon, vagyis az össznépeségnek több mint 40 százaléka tartozott az agrárproletariátushoz . . . Ez az arány egyedülálló volt Európában.”³

Az a körülmény, hogy a „földtől való szabadításuk”, valamint a földesurak évekig tartó „földrablása” nem azért történt, hogy elsősorban az ipar, általában a tőkés vállalkozás nagy tömegű szabad bérmunkához jusson, hanem a nagybirtok munkaerőpiacát szélesítették, s a falusi pauperek számát duzzasztották olyan arányúvá, amely Európában szokatlan jelenség volt.

Úgy gondoljuk, hogy a parasztgazdaság, a parasztcsalád változásait leginkább *a parasztgazdaság szerkezetéből és változásaiból* érthetjük meg. Miért? A mezőgazdaságban dolgozhatnak és dolgoznak is olyan emberek, akiknek nincs gazdasága, nem gazdálkodnak. Ezek az egyének lehetnek „szellérek” (aratók, idénymunkások), kubikosok (pl. csatornázás, halgazdaság, öntözés kialakításán dolgozók), lehetnek nagybirtokon vagy tőkés birtokon gazdasági cselédek, vagy bérmunkások, lehetnek intézők, vagy mezőgazdasági mérnökök, de parasztok nem. A paraszthoz hozzátartozik a *gazdálkodás*, többnyire a *saját földjén*. A bérlő már lényegében nem paraszt, hanem polgár, vállalkozó. Előfordulnak „paraszt-bérlők” is, akik inkább parasztok, mint vállalkozók, azonban ez inkább a „kisbérletekre”, s főként Kelet-Európára jellemző. A bérlőnek álló- és forgatókével kell rendelkeznie a gazdálkodáshoz, árut kell termelnie, hogy kifizesse a föld bérleti díját, sőt a munkásokat is. Magyarországon ugyan előfordult a „parasztbérlő” is, aki nem pénzben, hanem mezőgazdasági termékkel („természetben”) fizeti a földbérleti díjat (pl. „felesbérlet”, vagy búzában meghatározott bérleti díj; a föld kh-ért). Ez azonban inkább prekapitalista jelenség a polgárosodás korában; kelet-európai felemásság, a fejletlen áruterelés jelensége. Ugyanakkor előfordult hazánkban, hogy kereskedő, iparos, munkás, bányász stb. – tehát nem a mezőgazdaságból élő – is vett (örökölt stb.) földet és gazdálkodott is. Sőt papnak, főjegyzőnek, egyházi iskola igazgatójának földjárandósága is volt, amelyen gazdálkodott.

Az 1949-es népszámlálás adatai szerint például országosan a földtulajdonosok 22,3 százaléka nem volt „östermelő”, vagyis volt földje, de más kereső foglalkozása is (munkás, traktorkezelő, iparos, kereskedő, értelmiségi stb.). A nem „főhivatású” gazdálkodók aránya különösen magas volt a 0–1 kh (64,1⁰/o), az 1–3 kh (34,5⁰/o)

³ *Lackó Miklós*: A munkásosztály fejlődésének fő vonásai a tőkés korszakban. (1867–1944). Tanulmányok a munkásosztályról. Budapest 1973. 15–16. old.

gazdasággal rendelkezők között, valamint az iparosodott megyékben, Borsod (26,2⁰/₀), Nógrád (34,1⁰/₀), Pest (34,7⁰/₀) és Komárom (39,5⁰/₀) megyékben. De jelen voltak minden birtokkategóriában és minden megyében. A gazdálkodás azonban akármekkora arányt jelentett is a megélhetésükben, nem paraszti módon gazdálkodtak, mindenekeelőtt kereskedők, iparosok, munkások stb. voltak. Voltak olyan kereskedők, sőt iparosok is (pl. hentes), akik parasztok voltak, csak mellékesen voltak kereskedők vagy iparosok – nem a tőkésüket, hanem a földjüket növelték.

Abban azonban mindenki egyetért, hogy a paraszt saját maga gazdálkodik a családtagjaival, tehát nem munkavállaló, hanem önálló gazda, akinek ez az egzisztenciája. Azonban ez a definíció még nem különbözteti meg a vállalkozót a paraszttól.

A kisiparos és családja is saját maga dolgozik. A kisiparos azonban nem önálló, hanem árutertermelő. Készíthet ugyan saját magának és családjának is cipőt, csizmát. Amennyiben élni akar, úgy mások cipőjét, csizmáját is – és elsősorban azt(!) – meg kell termelnie. *Arut*, csereértéket kell termelnie, amiért beszerezheti azokat az *árúkat*, amelyeket mások termelnek, s amelyekre magának és családjának szüksége van. A paraszt azonban az élet fenntartásához nélkülözhetetlen, primér szükségleteket kielégítő cikkeket termel. Ennek következtében kevésbé van rászorulva a társadalomra, *kevésbé kapcsolódik be a társadalmi munkamegosztásba*. Ez az oka többek között, hogy a technikai stb. fejlődésben egy etappal elmarad, *zártabb* világ ez, nehezebben fogadja be az újat. A parasztgazdaság tehát különbözik más kisárutertermelő gazdaságtól. A *parasztgazdaság* ugyanis nem gazdasági, nem üzleti vállalkozás, hanem *báztartásgazdálkodás*. A parasztgazdaság ugyanis természetes, *önálló* gazdaság, amelynek alapvető célja a parasztcsalád évi fogyasztásának a kielégítése.

Mi az oka, hogy a kutatók egy része mind az agrárproletárt (bérmunkást), mind a paraszttól lett tőkés vállalkozót a parasztsághoz sorolja? Ennek nyilván több oka is lehetséges. Ilyen ok például, hogy mind a jobbágy, mind a paraszt fogalmát korábban *gyűjtőfogalomként* használták olyan személyekre, akik egyrészt nem nemesek, másrészt akik a földesúri joghatóságnak alá voltak rendelve.

A jobbágyfelszabadítás során óriási falusi tömegek „szabadultak” fel föld nélkül, akik azonban Közép-Kelet-Európában az ipar fejletlensége miatt nem tudtak az iparban munkát találni. A nagybirtok maradt, a gyenge ipar nem talált a falun fizetőképes piacra, hiányzott a tőke, így a földnélküliek „falusi pauperek” maradtak. Az infrastruktúra különösen nagyarányú fejlesztése a 19. század végén a századfordulón érdeke volt mind a földesuraknak, mind a polgárságnak. Ebben az időben alakultak ki az építkezésekhez, a csatornázásokhoz szükséges „munkás-típusok”, a kubikosok, a téglagyári, az erdő-, építő-, vasúti, cukorgyári és más idénymunkások, akik a legmozgékonyabb falusi földnélküliek, kisföldűek közül kerültek ki, s akik az őszi, téli, tavaszi hónapokban az ország különböző vidékein dolgoztak, a nagy mezőgazdasági munkák idején pedig mezőgazdasági munkát végeztek, arattak stb. Álmaikban, vágyaikban parasztok maradtak, bár földet venni csak kevesüknek sikerült.

A falusi proletárok másik csoportja is „vándormunkás” volt, de tavasztól őszig mezőgazdasági munkát végeztek (a „summások”). Bérmunkásként dolgoztak a nagybirtokokon, ahol idénymunkásként alkalmazták őket. Mentek a városokba (amelyek a kiegyezés után gyors növekedésnek indultak), s „kitáborogtak” Amerikába, de a feudális terheknek béklyózott, lassan fejlődő polgári világ elmaradott szakaszának megfelelően igen lassan, felemásan „adaptálta” őket félig közmunka, félig bérmunka jellegűen (vasút, erdő, folyamszabályozó, csatornázó) vagy a természetes termelésre

(summások) jellemző bérezéssel, részben a falusi, rokoni függésben, félig a modern munkaszervezetben.

A bért munkának ezekről az ellentmondásairól írja Lenin: „Az élet olyan formákat hoz létre, amelyek csodálatos következetességgel egyesítenek alapjukban véve ellentétes gazdasági rendszereket.”⁴

A polgárosodás sajátos magyarországi körülményei, a félf feudális viszonyok abban is kifejezésre jutottak, hogy az út, vasút, csatornázási, építő, erdő, bányamunkák, valamint a mezőgazdasági munkák nem voltak gépesítve, nem váltak „iparivá”, gyakran idénymunka maradt, nem volt olyan ipari fejlődés, amelyik ezeket a munkahelyeket a mobilitás első lépcsőjévé tette volna, így számtalan „átmeneti” réteg rekedt meg nemcsak a „közvetítő” iparágakban, hanem azok és a mezőgazdaság között is. Így a mezőgazdaság és ipar, a falusi (családi, rokoni, szomszédi) munkaszervezet és a modern munkaszervezet, a falu és a város között különböző színvonalon megrekedt csoportokról van szó. Ezért érthetően fordul elő, hogy a falusi proletárokat és félproletárokat a parasztsághoz sorolják, mint „agrárproletárokat”. Lenin a vándormunkáról – különösen a nem mezőgazdasági vándormunkáról – azt tartotta, hogy haladó jelenség. „Kirágadj a népeiséget az elhanyagolt és elmaradott isten háta mögötti, a történelem országútjától félreeső falvakból és besodorja a modern társadalmi élet forratagába.”⁵

A parasztság másik pólusán *tőkésé váló nagygazda* éppen úgy egy elmaradott világ terméke, mint a fentebb jelzett agrárproletár rétegek. Itt sem egyenes az út a polgárrá váláshoz. A piac hiánya (Egyesült Államok, orosz búzadömping), a technika hiánya, a felhalmozás lassú, kínos útjai (tőkehiány), a társadalmi, a falusi kötöttségek a bért munkással dolgoztató nagygazdát is hasonlatossá teszi a parasztokhoz. Csak kevesen polgárisodtak, nagyobb részük megrekedt útban valahol a paraszti és a polgári életmód között. Kötötték a falusi, családi, szomszédi kötelékek, s nem, vagy nehezen fogadták be a polgárok, s többnyire nem fogadták be az urak. Általában az urakkal, a polgárokkal tartott, ha az osztályrédek megvédéséről volt szó, de csatlakozott a radikális mozgalmakhoz is, amennyiben az a feudalizmus maradványa ellen (nagybirtok) irányult. Gyorsabb az átalakulás ott, ahol a földhöz malomrész, sertés-, termény- vagy más kereskedés is társul.

A „kettősség” „fent” csak úgy mint „lent” megkönnyítette az új kapcsolatok, értékek, életmód elsajátítását, a tradicionális paraszti kötelékek elszakítását, s a modern társadalmi kapcsolatokba való betagozódásukat. Többségük ennek híján „útban volt”, vagy „megrekedt” s a nagygazdák csoportját ezért sorolhatták a parasztkok felső rétegébe csakúgy, mint polgárnak. A két szélső pólus között politikai kompromisszum is létrejöhetett a nagybirtok ellen, ezért érthető, ha a politikusok osztályként – mint parasztkokra – hivatkoztak rájuk.

Más társadalmi okok, „koreszmék” is hozzájárulhatnak az eltérő osztályozáshoz, de nem kevésbé a kutató egyénisége, ismeretei és felfogása stb. is. A fenti „két pólus” példájával csak érzékeltetni akartuk, hogy nálunk az „átmenetek”, ellentmondások sokkal nagyobb tarkaságával van dolgunk, mint azokban az országokban, ahol a polgári fejlődés erőteljesebben és „klasszikusan” zajlott le.

⁴ Lenin: A kapitalizmus fejlődése Oroszországban. Szikra 1949. 187. old.

⁵ Lenin: Id. mű, 571. old.

A parasztgazdaság szerkezetét és a változásokat leginkább akkor érthetjük meg, ha egy képlet segítségével megvizsgáljuk a parasztgazdaság modelljét. A természetes paraszti gazdaság modelljét így írhatjuk le:⁶

$$F + C_{Mgc} + V_{cs} + N_t = N - J - A = R$$

A paraszti gazdálkodás tényezői közül kiemelkedik a föld és az élőlomunka jelentősége. A parasztgazdaságban mind a föld nagyságára, mind a munkaerőre legnagyobb hatással a család biológiai változásai – házasság, születés, halálozás – vannak. A biológiai ciklustól függő családi munkaerő erősen befolyásolja a gazdaság színvonalát, a gazdálkodás intenzitását. Ezen belül nagy szerepet játszik a nemek és a korosztályok aránya.

A természetes gazdaság termelőeszköze (C) csaknem teljes egészében paraszti, mezőgazdasági eredetű (Mgc). Energiája az ember és az igásállat. Mivel termelőeszközei mezőgazdasági eredetűek, ipari szolgáltatást sem vett igénybe. Az ipar technikai újdonságai azonban valósággal „tolják” a parasztgazdaságot a gépek, az éghető energiaforrások és a kemizálás igénybevételére. Ugyanakkor az ipar, és a nem mezőgazdasági népesség kereslete „szívóhatást” gyakorol a mezőgazdaság árutermelésére. A környezet megváltoztatja a parasztgazdaság struktúráját, funkcióját, ami változásokat eredményez a parasztszaládban és a falvak társadalmában, a munkamegosztás és integráció bonyolult folyamatában. Ugyanakkor a harmincas években is gyakori volt hazánkban, hogy a középkori, közép-európai faluközösségekben szokásos munkamegosztás szerint nem pénz-, hanem cserekapcsolatban álltak a falusi mesteremberekkel, például a kováccsal, bognárral, borbélyal stb. és az éves szolgáltatásért szokásalapon⁷ természetben fizettek. Ez a kapcsolat például ma is megtalálható az indiai falvakban, a patrónus-kliens viszonyában.⁸

A piac, ahová felesleges terményeiket vitték, számukra idegen és ismeretlen módon, újabb és újabb társadalmi kapcsolatokat teremtett, hatott is a helyi cserekapcsolatokra, de felbontani nem tudta, ez is, az is létezett.

A tradicionális paraszti gazdálkodást a család ellátásának szükségletei szabják meg alapvetően. Ez utóbbit azért is alá kell húznunk, mert az ellátás nemcsak a család élelmiszerkészletét jelentette. Most nem a „paraszti vertikumokra”, a maga termelte termékek feldolgozására (hústartósítás, szövés, fonás, fafaragás stb.) gondolunk, hanem arra a termékmennyiségre, amit a különböző „alapokra” kellett fordítaniuk.

W. Abel leírja, hogy a 15. században egy mecklenburgi (Németország) 40 acre-s (1 acre = 0,4 hektár = 0,7 kh) gazdaságban 10 200 font (1 font = 0,45 kg) nemestermény termelt, amelyből 3400 fontot kellett félretenni vetőmagnak és 2800 fontot lótakarmánynak. Ez volt tehát a termelői fogyasztás, a háztartásgazdaság termelői „pótlási alapja”. Ezenkívül 2700 font termény járadékként a földesúré

⁶ Abol: F = föld; C = eszközök; Mgc = mezőgazdasági eredetű eszközök; V = élőlomunka; Vcs = családi élőlomunka; N = termék (naturalista); N_t = terméktöbblet; J = járadék (földesúrnak, egyháznak, illetve adó); A = alapok (pl. termelői); R = maradék (rezidium) a család ellátására.

⁷ Ma talán azt mondhatnánk, „általányt”, „évi átlagos díjat” stb.

⁸ Lásd: O. Lewis-V. Bournov: Caste and the Jajmani System in a North Indian Village. The Scientific Monthly, 1956. 83. évf. 2. sz. 66–81. old.

lett, aki a föld felett a birtokjogot, s ennek alapján az igazságszolgáltatást gyakorolta.⁹

A család táplálkozására 1300 font maradt, egy főre napi 1600 kiló-kalória alap jutott, s emiatt kertjéből és háziállataiból *pótlólagos kalóriaforrásokhoz* kellett jutnia.¹⁰ Ezenkívül a parasztoknak társadalmi kapcsolatokat kellett fenntartaniok a rokonokkal vagy leendő rokonokkal, a szomszédokkal, akik a termelés és munka (pl. aratás, szövécs, házépítés) egy-egy szakaszában segítséget nyújthattak, házasság szempontjából számításba jöhettek stb. Minden társadalmi kapcsolatot körülvesz valamilyen szertartás, s a szertartásért munkával, javakkal vagy pénzzel kellett fizetni. A társadalmi viszonyokban csak úgy vehettek részt, ha létrehozta egy olyan állapot, amelyből ezeket a kiadásokat fedették. Ezek nagysága a kulturális hagyományoktól függ és kultúránként különbözik (feleségül vettől a temetésig, a „stafirungtól” a lakodalmi, keresztelői, egyházi stb. költségekig). Ezt számos kutató „*ceremoniális alapnak*” nevezi.¹¹

A parasztság nagy problémája, hogy miként tartsa egyensúlyban a külső világ követeléseit a háztartás igényével. Miután a paraszti gazdálkodás célját a család szükségletei szabják meg, azt a terméket termelik, amire a háztartásuknak szükség van. A piacra a család ellátásából megmaradó felesleget viszik. Ez már „átmeneti” gazdaság, a félnaturális paraszti gazdaság. Mindenből igyekeznek többet termelni, de előre nem tudják, hogy a feleslegből melyik termék lesz eladhatatlan, és melyiket keresi a piac. Az önellátó paraszti gazdaság *rugalmatlan az árra*, a piaci ösztönzőkre, mert a gazdálkodást nem az árutermelés törvényei, *hanem a család fogyasztási struktúrája és színvonala szabja meg*.

A *félnaturális paraszti gazdaság* modelljét a következő képlettel ábrázolhatjuk:

$$F + C_{Mgc} + I_{pc} + V_{cs} = (N + \dot{A}) - J = R$$

A naturális, félnaturális gazdaság a piac, és az ár iránti érzéketlensége következtében jól tűri az alacsony, „nyomott” mezőgazdasági árakat. Az önellátás érdekében meg kell termelniök a sokféle terméket, akár van kereslet, akár nincs, akár alacsony az ár, akár magas.

A *család jövedelme* az önfogyasztásra termelt termékekből (naturális termék) és a piacon értékesített feleslegből (áruból) tevődik össze. Mint azonban korábban már rámutattunk, járadékot (különbféle adókat) kell fizetni, és biztosítania kell a termelői alapot, vagyis pótolnia kell a termelésben felhasznált eszközöket. Ami ezek után marad, a „maradék” – *residuum* – a család jövedelme. A parasztgazdaság nem a befektetés utáni arányos nyereséget tekinti célnak, hanem a család megélhetését és foglalkoztatottságát, az élömunka valóságos pazarlása árán is.

⁹ A paraszt nem egyszerűen csak mezőgazdasági termelő, falusi lakos, meghatározott életformával. Parasztnak lenni mindenekelőtt helyzetet, uralmi viszonyt, alárendeltséget jelentett – vallja Erdei Ferenc. A paraszt olyan aszimmetrikus hatalmi viszonyoknak volt alávetve, amelyek termelése számára terhet jelentettek – írja E. R. Wolf. Vannak olyan társadalmak, amelyekben a paraszt a társadalmi gazdaság legfőbb termelője, s olyan is, ahol másodlagos helyzetbe süllyedtek. Az egyik a többletek iránti követelésekkel fenyegeti a parasztot, a másik gazdaságilag feleslegessé teszi.

¹⁰ W. Abel: Geschichte der deutschen Landwirtschaft von frühen Mittelalter bis zum 19. Jahrhundert. Deutsche Agrargeschichte II. Cugen Ulmar, Stuttgart 1962.

¹¹ Lásd pl. E. R. Wolf: Parasztok: (E. R. Lewice, M. D. Lahlin, E. R. Wolf: Vadászok, törzsek, parasztok.) Kossuth Könyvkiadó 1973. 328–329. old.

A paraszti gazdaságban a személyi és a termelői fogyasztás nem különül el élesen. A termelőeszközök pótlását, esetleg bővítését a jobb termésű éveken végzik, de előfordulhat az is, hogy a gyengébb termésű éveken a termelőeszközök szinten tartását sem tudják biztosítani. Természetesen a család nem tudja előre, hogy milyen lesz a jövedelme, csak az év végén, *utólag* derül ki, hogy milyen színvonalon biztosítja a család, illetve a gazdaság fenntartását. A félnaturális gazdaság az ipar, a kereslet hatására az egyes termékeket már *eleve áruként* is termeli (pl. a cukorrépat, a dohányt, hizott marhát stb.). Ezeket a termékeket tehát már a természeti és a közgazdasági viszonyok együttes mérlegelése dönti el. S bár az önfogyasztás céljára termelt termékek piacon értékesített része és az eleve árunak szánt termékek termelését eldöntő okok különböznek, a félnaturális parasztgazdaság *jövedelem-érdekeltségét* az dönti el, hogy a termelt termékek *összessége* – a család fogyasztására és az eladásra szántak együttesen a járadékok kifizetése után elegendő évi jövedelmet biztosítanak-e a személyes és termelői fogyasztás fenntartására, esetleg bővítésére.

Az egyensúly fenntartásában a lehetséges két ellentétes alternatíva: növelni a termelést, vagy csökkenteni a fogyasztást.¹²

Az *árutermelő családi gazdaságok* (farmok) már *családi vállalkozások*, s ráfordítással arányos jövedelmet kívánnak elérni. Miután teljesen mindegy, hogy mit termelnek, nem kötik a hagyományok. A termelési tényezőknek, vagyontárgyaiknak nincs szimbolikus jelentősége, kombinálásukat, felhasználásukat a közgazdasági viszonyok, az ár, a kereslet, a közlekedés, a ráfordítás stb. és a jövedelem aránya orientálja.

Az árutermelő családi vállalkozás modelltje a következőképpen írható le:¹³

$$F + C_{ipc + Mgc} + V_{cs} = \dot{A} - J = NJ\dot{o}$$

(Ipc > Mgc)

A család ellátása a gazdálkodásban nem játszik szerepet, a termékeket *eleve* piacra termelik, ezért azok nem viselik el a nyomott árakat. Fejlett árutermelő viszonyok között, a fejlett országokban magasak az élelmiszerárak. A családi vállalkozásokban már nincs totális foglalkoztatási kényszer sem, mert az iparosodás, s a szolgáltatási szektor fejlődése számos alternatív lehetőséget kínál. A családi farm vezetője a család feje, de már nem az ő feladata, hanem a tudományos képzési rendszereké, az iskolaké, hogy a gyermekei elsajátítsák a földművelési, gazdálkodási, piaci ismereteket. A család foglalkozási struktúrája (egy része külső munkavállalóvá válik) megváltozik, a családtagok függetlensége megnövekedik stb. Kialakul a „vegyes család”, amely többek között megoldja, hogy a csúcsmunkában olyan családtagok is részt vegyenek, akik egész évben nem a gazdaságban foglalkoztatottak. A családi gazdaság munkaerőben korlátozott, a technika és tudomány alkalmazásának üzemi korlátai vannak, a tudomány, a technika, a biológia, a kémizálás stb. azonban ma már újabb és újabb lehetőséget is teremt a fejlesztéséhez.

Az *árutermelő tőkés gazdaságok* már nincsenek kiszolgáltatva a családi munkaerő korlátainak. A tulajdon, a hatalom már gyakran nem elegendő a vezetéshez,

¹² A. V. Chaianov: The Socio-economic Nature of Peasant Farm Economy. A Systematic Source Book in Rural Sociology. The University of Minnesota Press. Minneapolis. 1931. II. 144–145. old.

¹³ Ahol a J = adók; NJö = nettó jövedelem; Ipc = ipari eredetű eszközök.

megjelennek a szakképzett vállalati vezetők, a menedzserek. A tulajdon és a gazdaság vezetése ilyen esetekben elkülönül. Az árutermelés szabályozóira, a piac keresletére rugalmas. Amennyiben bérmunkások foglalkoztatásával nem realizálhat megfelelő profitot, a tőkét más ágazatokban értékesíti, nyereségérdekeltségű.

A *tőkés gazdaság* modelljét képlet segítségével így írhatjuk fel:¹⁴

$$F + C_{Ipc + Mgc} + V_b + m = \dot{A} = Pr$$

(Ipc > Mgc)

A gazdálkodás struktúrájában a fő változást a termelőeszközökben, az anyagokban, az energiában végbemenő változások, valamint a gazdálkodás céljának, a termékek felhasználásának változásai okozzák. Az ipar és az árutermelés hatására elsősorban a mezőgazdasági termelésben felhasznált anyagok (C) összetétele változik meg, a valamikor mezőgazdasági eredetű, a parasztgazdaságban előállított eszközök (Mgc) egyre nagyobb hányadát felváltják az ipari eredetű eszközök (Ipc), vagyis a tendencia = $C_{Mgc} < Ipc$. Az állati vonóerőt, energiaforrást felváltja a gép, a szén, a szénhidrogének, az áram; az állati eredetű szervestrágyát a műtrágya, a kártevők ellen a kémiai termékek stb., a kézi feldolgozást felváltja a gépi feldolgozás stb.

Sőt egy időben a mezőgazdasági eredetű eszközök, anyagok között is megjelennek az *árúként, iparszerű technológiával előállított mezőgazdasági jellegű anyagok, például a biológiai tudományok segítségével előállított intenzív hibridek, nagyhozamú búzák, kukoricák stb. vetőmagvai*, nagyhozamú állatok, intenzív takarmánykeverékek stb. Vagyis a C_{Mg} megoszlási tendenciája: $C_{Mg} = MgN < Mg\dot{A}$ ¹⁵.

Az árutermelő gazdaságból a tőkés gazdaságba való átmenet az élőmunka megváltozásával történik. A családi munkaerőt (Vcs) felváltja a bérmunkás (Vb), a vérségi családi köteleket a tőkés vállalkozás alá-fölé rendeltsége, a gazdasági kényszeren alapuló jogi egyenlőség.

Láthatjuk azt is, hogy a reziduális jövedelem a természetes, féltermészetes gazdasághoz kötődik. Ezek a típusok lényegüket tekintve prekapitalista jelenségek. Az árutermelés fejlődésével, a természetes gazdálkodás felbomlásával az önálló gazdaság két részre válik: háztartásra és kereseti gazdaságra, vagyis *árutermelő vállalkozásra*, illetve vállalatra, melyek az árutermelés törvényei szerint működnek.

* * *

A *termelőszövetkezet* modelljét a következő képlet segítségével jellemezhetjük:

$$F + C_{Mgc + Ipc} + V_{t+a} = \dot{A} - J = NNY^{16}$$

¹⁴ V_b = bérmunka; m = értéktöbblet; Pr = profit.

¹⁵ Ahol C_{Mg} = eszközökből a mezőgazdasági eredetű; MgN = mezőgazdasági eszközök saját, $Mg\dot{A}$ = mezőgazdasági eszközök árúként beszerezve. » = itt tendenciát jelent.

¹⁶ Ahol a V_{t+a} = Élőmunka: tagok és alkalmazottak. Az F tulajdonképpen az összevont paraszti földek ($F_1 + F_2 + F_3 \dots F_n$), valamint tulajdon, amelyet a szövetkezet használ, továbbá a tagoktól felvásárolt szövetkezeti tulajdon. A szövetkezet gazdálkodásába vont föld tehát áll a tagok (F_t), a szövetkezet ($F_{szöv}$) és az állam ($F_{áll}$) tulajdonában levő földekből; NNY = nettó nyereség.

A mezőgazdasági szövetkezet – amely a szocialista átszervezés korában „mozgalomként” funkcionált – gazdasági szervezet, vállalat, a gazdasági vállalatok struktúrájának és működésének megfelelően. A munkamegosztás is ennek megfelelően alakul; szétválik a szellemi és a fizikai munka, kialakul a vezetői hierarchia (aláfőle rendeltség), a munkák részekre bontása. Ugyanakkor a szövetkezet különbözik mind az állami, mind a tőkés vállalattól. Az előbbitől a tulajdon *formájában* és önkormányzatában, vezetésében, az utóbbitól a tulajdon *jellegében* is.

Az a körülmény, hogy a szövetkezet számvitele bruttó jövedelemszámítás központú, az nem a szövetkezet, nem a mezőgazdaság, nem a tulajdonviszonyok sajátosságaiból fakad, hanem a mezőgazdaságból történő elvonással koincidál.

A szövetkezeti vezetők ezt oly módon hidalják át, hogy nettó nyereséget számolnak, például a saját termelésű anyagfelhasználást (takarmányt) nem „elszámoló”, hanem felvásárlási áron, a munkabért nem jövedelemként, hanem ráfordításként számolják el. Ez azonban nem a szövetkezet vállalati jellegét, hanem csak a gazdálkodás racionális áttekintését zavarja. E kérdés kifejtése azonban már meghaladja e tanulmány kereteit.

Ezek után vizsgáljuk meg, hogy a termelőszövetkezetekben, változatlan árak alapján hogyan alakul az eszközök (C) összetétele, a bruttó termelés és az áruforgalom.

1. sz. tábla

Az anyagfelhasználás összetétele és az áruforgalom¹⁷

	Anyagfelhasználás megoszlása (%)				Anyagfelhaszn. 1 ha-ra 1950 = 100	
	Mezőgazdasági eredetű anyagfelhasználás Mgc	Ipari eredetű anyagfelhasználás Ipc	Áruforgalom a bruttó termelés százalékában	Bruttó termelés 1950 = 100	Ipc	Mgc
1950	75	25	35,1	100	100	100
1956	68	32	54,1	93	78	109
1960	66	34	52,9	98	93	142
1965	53	47	66,9	104	96	256
1967	50	50	68,9	121	111	326
1968	46	54	74,1	125	104	366
1970	46	54	82,1	121	115	405
1971	42	58	87,8	137	112	458
1972	42	58	88,1	144	115	476
1973	40	60	88,6	155	119	530
1974	41	59	89,0	163	128	560
1975	41	59	90,0	169	130	590

¹⁷ Fazekas Béla: A mezőgazdasági termelőszövetkezeti mozgalom Magyarországon. Kossuth Könyvkiadó 1976. 308, 309–311. old.

Az ipari eredetű anyagfelhasználás aránya a teljes anyagfelhasználásból és az áruforgalom arányának növekedése a bruttó termelésből igen szoros pozitív korrelációt mutat ($r = 0,951$). Az ipari eredetű anyagfelhasználás arányának 1 százalékos növekedésére az árutermelés aránya a bruttó termelésből 1,26 százalékkal növekedett. Az áruforgalom 90 százalékos aránya megfelel a közép-európai országok mezőgazdasági áruforgalmának.

Az áruforgalom arányának növekedése a modern társadalmakban természetes velejárója a munkamegosztás differenciálódásának. A technika, a munkamegosztás, a műveltség – beleértve a szakértelmet és a tudományt is – egy adott színvonal mellett olyan társadalmi viszonyokra van szükség, amelyben a „termelők”¹⁸ és a fogyasztók az árutermelésnek megfelelően funkcionálhatnak.

Az árutermelés ma minden modern társadalom szükséges velejárója. Amennyiben például a társadalomban zavar keletkezik az árutermelésben, az a társadalom működésében diszfunkcionális zavarokhoz vezet. A társadalom minél inkább eleget tesz az árutermelés követelményeinek, törvényeinek – az értéktörvénytől az emberek közötti viszonyokig –, annál inkább cselekedhet az árutermeléstől függetlenül is. Vagyis minél inkább eleget tesz a társadalom az *árutermelés követelményeinek*, annál inkább lehetővé teszi, hogy szélesítse a társadalom nem árutermelő funkcióit, s fejlessze az infrastruktúra számos elemét.

A MAGYAR PARASZTGAZDASÁG FEJLŐDÉSE AZ ÖTVENES ÉVEK KÖZEPÉIG

A magyar mezőgazdaságban a két világháború között a gazdaság minden típusa megtalálható volt (a fejlett tőkés gazdaság, a félf feudális nagybirtok, a családi vállalkozás, a „kettős” foglalkozásúak gazdaságai, a parasztgazdaságok nagyobb részét kitevő félnaturális, s az elmaradottabb helyeken levő naturális gazdaság). Az alacsony munkabérek, keresetek, a szokatlanul magas pauper rétegek korlátozták a belső piacot, a parasztgazdaság árutermelését és felhalmozását, ezáltal igen szűk volt az ipar legfőbb piaca, a mezőgazdaság is. A külső piacok lehetőségei is korlátozottak voltak. A polgárosodás lassú és kínos volt. A feudális maradványok, a félf feudális nagybirtokok, a megmaradt prekapitalista viszonyok egyrészt gátolták, szűkítették az áru- és pénzkapcsolatokat, másrészt a paraszti birtokok elaprózottsága késleltette, fenntartotta az úr–paraszt viszonyt, a parasztok kiszolgáltatottságát.

A gazdaságok a fejlettség tekintetében rendkívül tarka képet mutattak. A városi piactól, a kereskedelmi centrumoktól, a közlekedési lehetőségektől (vasút, út) való távolság, a technikai fejlettségben tapasztalt szintbeli eltérések, a szakosodás mértékének egyenetlenségei, a különböző természeti és közgazdasági feltételek között működő gazdaságok jellemezték a magyar gazdaság helyzetét. A harmincas években tehát a következő gazdaságtípusokat különböztethetjük meg:

- tőkés árutermelő gazdaságok;
- félf feudális nagybirtokok;
- családi vállalkozások (árutermelő gazdaságok, kertészek, állattenyésztők stb.);
- félnaturális parasztgazdaságok;
- naturális parasztgazdaságok;
- kettős foglalkozásúak gazdaságai;
- falusi mezőgazdasági munkások, alkalmi munkavállalók kiegészítő gazdaságai.

¹⁸ A „termelők”-et itt a lehető legszélesebb értelemben értelmezem.

A gazdaságok terület szerinti megoszlását a következő táblázat mutatja:

2. sz. táblázat

A gazdaságok száma és területi megoszlása 1935-ben (KSH)

A gazdaság nagysága (kh)	A gazdaságok		Az összes gazdaság területének %-ában	
	száma	megoszlása (%)	szántó (%)	Összes terület (%)
0-1	214 288	17,6	1,2	1,4
1-5	556 082	45,6	11,1	8,7
5-10	204 385	16,8	12,0	9,2
10-20	144 122	11,8	16,6	12,6
20-50	73 553	6,0	17,2	13,5
50-100	15 231	1,2	7,2	6,5
100-200	5 789	0,5	4,4	5,0
200-500	3 839	0,3	5,6	7,3
500-1000	1 357	0,1	4,5	5,9
1000-5000	884	0,1	8,4	10,6
5000 felett	185	0,0	11,8	19,3
Összes gazdaság	1 219 715	100,0	100,0	100,0

Ezek között a típusok között még számos átmenet volt, ezek felsorolásától e helyen azonban eltekinthetünk. Szükséges azonban utalni az árutermelés színvonalára. Jóllehet a harmincas években voltak rendkívül fejlett, vertikálisan szervezett és melléküzemágot is működtető árutermelő nagyüzemek (malom, szesz-cukorgyár, kendergyár és egyéb feldolgozó üzemek, kovács-, bognár-, építő-, gépjavító műhelyek stb.), valamint erősen specializált árutermelő kisüzemek (állattenyésztő gazdaságok, város környéki tchenészetek, kertészetek, a történelmi borvidékek szőlősgazdaságai, a makói hagyma, a Kalocsa és Szeged környéki paprikatermelő gazdaságok stb.), a magyar mezőgazdaság árutermelése alig érte el a bruttó termelés 40 százalékát.

Nemcsak a parasztgazdaságok – különösen a várostól távol eső elmaradt körzetekben levő parasztgazdaságok –, hanem az ilyen körzetekben levő nagybirtokok is őriztek prekapitalista, naturális vonásokat. Ez természetesen nem a földbirtokos háztartásának ellátásában, hanem elsősorban abban fejeződött ki, hogy forgótőke hiányában a cselédség, az időszakos és alkalmi munkások, alkalmazottak bérének egy részét – sőt, volt ahol a nagy részét – természetben, különböző termékekben adták ki („kommenció”) készpénzfizetés helyett. A készpénzfizetés aránya általában a városok felé közeledve növekedett, illetve itt már előfordult, hogy a bérfizetés pénzbenn történt.

A prekapitalista nagybirtokrendszer, a szétaprózott naturális, félnaturális parasztgazdaságok tömege, az ipari és a mezőgazdasági árak közötti árdiszparitás (agráröllő), az Európában szokatlanul nagyarányú falusi pauperizmus nem biztosí-

tott elegendő belső piacot az ipar számára, míg az iparosodás elmaradottsága a mezőgazdasági árutermelés fékjének bizonyult.

A földreform a következőképpen változtatta meg a mezőgazdasági földbirtokok megoszlását.

3. sz. táblázat

Birtok megoszlás a földreform után¹⁹

Birtoknagyság (kh)	A birtokok			
	száma (ezer db)	%	területe (ezer kh)	%
0- 5	1 406,3	68,1	2 871,9	17,9
5- 10	388,1	18,8	3 388,9	21,1
10- 20	175,4	8,5	2 789,4	17,3
20- 50	71,2	3,4	2 359,0	14,7
50- 100	14,9	0,7	1 295,5	8,1
100- 200	5,5	0,3	714,5	4,4
200-1000	4,0	0,2	1 352,7	8,4
1000-3000	0,5	0,0	796,0	4,9
3000 felett				
Összesen:	2 066,0	100,0	16 081,8	100,0

A birtokstruktúra változása azzal járt, hogy a feudális nagybirtok megszűnt, az 1941-ben 45,8 százalékot kitevő agrárproletárok (földnélküliek, illetve 0-1 kh-ig) aránya 17 százalékra csökkent. A földterület több mint fele (56,3 százaléka) a 0-20 kh birtokosok kezébe került. A mezőgazdasági termelés 1951-ben túlhaladta (106%) az 1934-1938-as évek közötti átlagtermést, ugyanakkor az árutermelésben alatta maradt (annak mindössze 93 százaléka volt).

A mezőgazdaság még alig tért magához, ugyanakkor a mezőgazdasági jövedelmeket elvonták a gyors ütemű iparosítás céljára, mindenekelőtt a nehézipar javára. A mezőgazdasági jövedelmek elvonásának az eszköze az ár-, az adópolitika és a beszolgáltatási rendszer volt. Ez a jövedelemelvonás súlyos terheket jelentett a parasztságnak; olyan terheket, amelyek meghaladták a parasztgazdaságok teherviselésének határait. Így például a mezőgazdasági termékek árszínvona 1952-ben 10 százalékkal csökkent, ugyanakkor a parasztság által vásárolt iparcikkek ára 37 százalékkal emelkedett. A legsúlyosabb károkat a beszolgáltatási rendszer okozta.

Míg 1947-ben a pénz nélküli áruforgalom a földadóra és a malom (örlési) vámról korlátozódott, addig a begyűjtési rendszer keretében a termékek nagy hányada pénz nélkül, vagy fiktív, névleges, úgynevezett „begyűjtési áron” került beszolgáltatásra.

Az állami kenyérgabona készletek beszerzésének módját a következő táblázat mutatja:

¹⁹ Szakács Sándor: A népi demokratikus agrárfejlődés kezdetei Magyarországon 1945-1948. Akadémiai Kiadó 1971.

4. sz. táblázat

A kenyérgabona beszerzési módja a tanácsi szektorból²⁰

Milyen címen	1950	1951	1952	1953	1954	1955	1956
Pénz nélkül	60,9	56,5	57,2	61,5	68,4	49,3	59,3
Begyűjtési áron	13,0	19,9	41,5	37,6	28,1	26,2	24,7
Szabad és szerződéses módon	26,1	23,6	1,3	0,9	3,5	24,5	16,0
Összesen:	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Az állam 1950 és 1956 között a beszolgáltatásból, illetve a begyűjtési és a szabadpiaci ár közötti különbségekből 79,3 milliárd Ft-ot vont el a mezőgazdaságtól. Ez évente átlagosan 11,3 milliárd Ft-ot jelentett, aminek nagyságát az mutatja, hogy a szocialista szektorba történő beruházások évi összege éves átlagban nem érte el a 13 milliárd Ft-ot.

A begyűjtési és a szabadpiaci ár közötti különbözet évente a következőképpen alakult:²¹

5. sz. táblázat

Év	1950	1951	1952	1953	1954	1955	1956	1950/56
Milliárd Ft	4,19	11,35	12,24	16,15	11,41	12,72	11,29	79,34

A túlzott természetes terhek a mezőgazdaságra – sőt egész gazdaságunkra – súlyos következményekkel jártak.

A KSH 1953. évi jelentése szerint 1949 óta több mint másfél millió hold szántóföldet ajánlottak fel az államnak, s 1952-ben 400 ezer kh gazdátlan (elhagyott) föld volt Magyarországon.²²

Ily módon érthető, hogy az árutermelés mértéke az 1934–1938. évek átlagát csak 1962-től múlta felül tartósan, s fokozatosan emelkedve 1966-ban mintegy 38 százalékkal haladta meg. Ehhez azonban a korábbi viszonyok megváltoztatására, természetes viszonyokat erősítő beszolgáltatás megszüntetésére, a gazdaságok érdekeltségének elismerésére volt szükség.

A gazdaságok adatai azt mutatják, hogy minél jobban eltérnek a kisparaszti, természetes (önellátó) gazdaság funkciójától és termékstruktúrájától, a természeti, közgazdasági viszonyaiknak megfelelően specializálódnak, csökken, illetve jelentéktelenné válik az önfogyasztás. Az árutermelés fejlődésével nemcsak a személyi, de még a termelői fogyasztás is csökken. Nem véletlen, hogy a leginkább szakosodott szőlő-gyümölcs-termelő szakszövetkezetekben az árutermelés elérte az összes

²⁰ Fazekas Béla: Mezőgazdaságunk a felszabadulás után. Mezőgazdasági Könyvkiadó 1967. 21. old.

²¹ Mg. Adattár II. köt. Bp. 1965. 266–345. old.

²² Adatok és adalékok a népgazdaság fejlődésének tanulmányozásához 1949–1955. KSH 1957. 171. old.

bortermelés 86–91 százalékát, ami megfelel a nyugatnémet és a francia mezőgazdaság fejlett árutertermelési arányainak.

Még inkább áll ez a vertikális szerkezetű szövetkezetekre. Ahogy csökken az önfogyasztásra történő termelés, s nő a specializáció, úgy növekszik az árutertermelés, amelyet a vertikális fejlődés (árufeldolgozás) tovább növel. Amikor azonban valamely mezőgazdasági üzem az árutertermelésnek megfelelő munkamegosztásban vesz részt, akkor már nem a család vagy a mezőgazdaságban résztvevők háztartási szükségletei döntenek el a termékszerkezetet, hanem a racionalitás: a természeti adottságok azt, hogy *mit lehet*, a közgazdasági adottságok pedig, hogy *mit érdemes* termelni. Ez – a tapasztalatok szerint – az árutertermelés kikerülhetetlen velejárója, ha nem érvényesül, tartós eredmény a mezőgazdaság fejlődésében nem, vagy csak nagy áldozatokkal érhető el.

A mezőgazdaságunk viszonyaiban bekövetkezett alapvető változás a begyűjtés eltörlésének, a mezőgazdaság szocialista alapokon történő szövetkezetesítésének, valamint a természetes tervfelbontás megszüntetésének az eredménye. A parasztgazdaságok struktúrája nélkül nem tudnánk arra a kérdésre válaszolni, hogy milyen társadalmi-gazdasági viszonyok alakítják ki a parasztságot, s meghatározni, hogy kit tekinthetünk parasztnak. A történelmi előzmények nélkül nehéz lenne megértenünk, hogy milyen körülmények késleltették az árutertermelés tökéletes és szocialista korszakában a parasztság átalakulását.

Természetesen fontos a termelőszövetkezeti érdekviszonyok vizsgálata is, amely lehetővé teszi az örökölt viszonyok változása, illetve konzerválódása mögé történő bepillantást azután, hogy a parasztság létalapja, a parasztgazdaság megszűnt. Ez azonban már más tanulmány feladata.

Egyenlőség – egyenlőtlenség – életkörülmények

(Egy tudat-kutatás vizsgálati terepeiről)

Társadalmi szerkezetünk vizsgálata során az utóbbi évtizedben fogalmazódott meg az az igény, hogy összekapcsoljuk a társadalmi struktúra és a társadalmi tudat kutatását. E kapcsolat feltárására a társadalmi egyenlőtlenségek tudati tükröződésének vizsgálatába kezdtünk.¹ Kiinduló hipotézisünk az volt, hogy a különböző rétegeknek a társadalmi egyenlőséggel és egyenlőtlenségekkel kapcsolatos tudatállapotát egyaránt meghatározzák az ideológiai szféra által a társadalmi szerkezetről közvetített információk, eszmék, gondolatok, és az adott réteg konkrét létfeltételei, a társadalom szerkezetében elfoglalt helye.

Ezért az egyenlőség-fogalom eszmetörténeti analízise és az elmúlt három évtized egyenlőségfelfogásának és egyenlőtlenség tételezéseinek elemzése mellett arra tettünk kísérletet, hogy olyan rétegeket vonjunk a vizsgálatba, amelyeknek konkrét életkörülményei, a társadalom szerkezetében elfoglalt helye viszonylag pontosan kijelölhető. A tényleges társadalmi helyzet vizsgálatával az volt az elsődleges célunk, hogy körülhatároljuk a tudatkutatás „terepét”. Úgy gondoljuk azonban, hogy a kapott információk néhány pontban gazdagítják a társadalmi struktúráról meglevő ismereteinket is.

A kutatás során másodlagos feldolgozások segítségével nyomon követtük az egyenlőtlenségek objektív alakulását, a társadalmunkban lezajlott kiegyenlítődési és differenciálódási folyamatokat. A statisztikailag mérhető és mért egyenlőtlenségek vonatkozásában – anélkül, hogy itt azt részleteznénk – azt tapasztaltuk, hogy a tőkés társadalomtól örökölt kirívó egyenlőtlenségek megszüntetése után az utóbbi másfél-két évtizedben az egyenlőtlenségek relatív nagysága – némi ingadozásoktól eltekintve – többé-kevésbé állandósult.

Másrészt viszont az egyes rétegek helye megváltozott az egyenlőtlenségi rendszerben. Ez különösen két ponton szembetűnő. Egyfelől a parasztság – a mezőgazdasági fizikai dolgozók – ebben az időszakban igen gyorsan emelkedtek, s ma már megközelítik a nem mezőgazdasági szakmunkásokat. Ennek következtében egyértelműen a segédmunkások kerültek a legkedvezőtlenebb helyzetbe. Másfelől jelentős mérvű közeledés történt a szakmunkások és a nem értelmiségi és nem vezető állású szellemi dolgozók között.

Ugyanakkor azonban azt is tudjuk, hogy – jóllehet a statisztikailag mérhető egyenlőtlenségek szóródását minden eddig vizsgált tényező közül a munkamegosztási rendszerben elfoglalt hely határozza meg legerősebben – a rétegek közötti különbségek sokszor kisebbek, mint a rétegen belüli szórások. Számunkra viszont

az volt a fontos, hogy a vizsgálatba bevont rétegek helyét viszonylag pontosan tudjuk meghatározni a társadalmi egyenlőtlenségek rendszerében, mert csak így követhető majd, hogy milyen a kapcsolat az objektív létviszonyok s a tudati jelenségek között.

Mindebből pedig az következett vizsgálatunkra nézve, hogy inkább mondjunk le az országos reprezentativitás igényéről, és elsősorban arra törekedjünk, hogy viszonylag nagy pontossággal határoljuk körül a kutatásba bevonandó rétegek helyét a társadalom szerkezetében.

Mivel kutatásunk elsődlegesen arra irányult, hogy miként jelennek meg a társadalom strukturális viszonyai, valamint az azon szerveződő, a társadalmunkban meglévő egyenlőtlenségek a különböző rétegek tudatában, milyen ezzel kapcsolatos vélemények, beállítódások, orientációk figyelhetők meg, ezért elsőként azt kellett meghatározni, hogy melyek azok az egyenlőségi-egyenlőtlenségi problémák, amelyek a mintavételt is meghatározzák. Négy ilyen problémát emeltünk ki:

a) Milyen a viszony a konkrét életkörülmények és a munkamegosztásban elfoglalt hely között, s ezek miként hatnak a társadalmi rétegződésre?

b) Hogyan határozza meg az egyéneknek a társadalmi egyenlőtlenségek rendszerében elfoglalt helyét – s ezeken keresztül az arról való tudatát – az üzemi hierarchiában elfoglalt pozíciója?

c) Hogyan hatott a mezőgazdaság és a falu társadalmi átalakulása a falusi társadalom egyenlőtlenségi rendszerére, illetve egyenlőtlenségi tudatára, milyen a viszony a mezőgazdasági, ipari és tercier ágazat, illetve a munka jellege által meghatározott egyenlőtlenségek között?

d) Milyen és mekkora a közvéleményt különböző intézményrendszerek – tömegkommunikáció, oktatási rendszer, agitációs és propaganda apparátus – közvetítésével formáló csoportok objektív helyzete és tudati orientációja között?

Ezekre a kérdésekre viszonylag homogén közegekben igyekeztünk a választ keresni, s ebből adódott, hogy lényegében négy vizsgálatot folytattunk le. Nem egy egységes mintával dolgoztunk tehát, hanem a fenti kérdések megválaszolása céljából négy különböző mintán folytattuk le ugyanazt a kikérdezést.

ÉLETHELYZET-VIZSGÁLAT

A kutatás első szakaszában arra a kérdésre kerestük a választ, hogy miként hatnak a konkrét életkörülmények az egyenlőtlenségek rendszerében elfoglalt helyre, illetve ezen rétegek „egyenlőtlenségi tudatára”. Ennek megfelelő volt a mintaválasztásunk is. Az életkörülmények két konkrét összetevőjét emeltük ki: a család helyét a társadalmi rétegződésben és a lakóhelyet.

Az első esetben munkás- és értelmiségi családokat különböztettünk meg. Meggyőződésünk ugyanis, hogy az életkörülményeket nem egyszerűen az egyének foglalkozási státusa, hanem a család foglalkozási szerkezete határozza meg. Magyarországon viszonylag sok az úgynevezett vegyes összetételű család, és ennek következtében azonos foglalkozási csoportok különböző szerkezetű családokban is megtalálhatók. Különösen így van ez az egyes elnőiesedett foglalkozások esetében. Például egy irodai dolgozó vagy egy kereskedelmi eladó konkrét életkörülményeit saját foglalkozási státusánál lényegesen erőteljesebben befolyásolja, hogy férje, illetve a vele együtt élő családtagok milyen társadalmi-foglalkozási csoportba tartoznak.

Ebből következően a kiválasztás alapegysége a család volt és a családokat különítettük el annak alapján, hogy a keresők többsége – illetve azonos számú különböző foglalkozású családtag esetén a családfő – munkás vagy pedig értelmiségi. Ezen túl a családokból véletlenszerűen választottunk ki egy-egy főt, tekintet nélkül az így kiválasztott egyén foglalkozási, illetve családon belüli státusára.

A kiválasztás másik szempontja a lakóhely volt. Jóllehet tudjuk, hogy nálunk a lakóhelyi szegregációt erőteljesen korlátozza a lakások szűkös száma és bizonyos szempontból az elmúlt 30 év lakáspolitikája is, mégis úgy gondoltuk, hogy a fővároson belül is kiválasztható a lakókörzetek négy jellegzetes típusa, amely erős korrelációban áll az adott terület lakosságának konkrét életkörülményeivel és életszínvonalával.

Az első típus Budapest egyik sajátos munkáskolóniája, az angyalföldi úgynevezett tizenhárom ház, amely lényegében egyetlen háztömb, nagy belső udvaros bérkaszárnnyákra szabdalva és döntő többségében szoba-konyhás lakások láncolatát fűzve fel a három szinten egymás felett elhelyezkedő körfolyosókra. Lakói részben évtizedek óta itt élő munkásfamiáliák – akik sohasem kerültek olyan helyzetbe, hogy jobb lakást szerezzenek –, részben évek óta, vagy esetleg már közel egy évtizede „ideiglenesen” idetelepített munkáscsaládok, akiknek többsége faluról került fel, már az agglomerációt is megjárta és itt jutott maga s többnyire népes családja számára fedélhez. Hipotézisünk szerint az itt lakók a rossz körülmények között élő munkáscsaládok tipikus képviselői.

A második típus a Pacsirta-telep. Pesterzsébet hosszan elnyúló, jórészt munkások lakta családi házias beépítésű lakóterülete. Az itt élők fele-fele arányban első és második generációs budapestiek, életkörülményeikben magukkal hozták a falusi életmód jó néhány elemét, de már erős szálakkal kapcsolódnak a több generáció óta Pesten élő tradicionális munkáscsaládokhoz. Többségük a közeli üzemekben dolgozik. Lakáshelyzetük az előző réteggel szemben többnyire megoldottnak tekinthető, még akkor is, ha a lakóépületek ma már nem nevezhetők egyértelműen korszerűnek. Hipotézisünk szerint az itt lakók a jobb körülmények között élő tradicionális munkáscsaládok tipikus képviselői.

A harmadik lakókörzeti típusként az óbudai lakótelepet választottuk, amely tanácsi szervezésű modern lakótelep, tehát az itt élők a város legkülönbözőbb pontjain dolgoznak, óbudaivá a többnyire már hosszabb ideje várt új, komfortos lakás tette őket. Ugyanakkor Óbudán viszonylag kis számban vannak kizárólag szociális szempont alapján kiutalt lakások és a lakótelepen élők között egyaránt van bér-, és szövetkezeti lakásban lakó. Mintánkban a lakótelep az egyetlen olyan lakókörnyezet, ahol tömegesen élnek együtt munkás- és értelmiségi családok és így a lakóhelyi típusnak a mintába való felvételével azt kívántuk vizsgálni, hogy vajon az azonos lakáskörülmények között élő munkás- és értelmiségi családok vagy pedig a különböző körülmények között élő munkáscsaládok közötti objektív és szubjektív különbségek-e a nagyobbak. Hipotézisünk szerint ugyanis az itt élő munkáscsaládok tipikusan reprezentálják a jó, korszerű körülmények között élő munkáscsaládokat, míg az értelmiségi családok az életkörülményeik szempontjából átlagos értelmiségi családnak felelnek meg.

Végül a mintába bevont negyedik lakóhelyi típus a Rózsadombon az elmúlt tíz évben épült maximum 6 lakásos társasházak vagy öröklakású házak. Hipotézisünk szerint az itt lakók az igen jó körülmények között élő értelmiségi családok típusai. Ugyanakkor már a mintavétel során kiderült, hogy az ezekben a lakásokban élőknek csak mintegy kétharmada értelmiségi család és a további közel negyven szá-

zalék a legkülönbözőbb rétegek között oszlik meg. (Közel húsz százalék volt a tisztán munkáscsaládok aránya.) A vizsgálat során a továbbiakban ezeket a nem értelmiségi családokat nem vettük be a mintába.

Így a két szempont alapján elméletileg képezhető (4x2) nyolc variáns közül öt konkrét csoporthoz jutottunk:

a) rossz körülmények között élő munkáscsaládok: tizenhárom ház (jelölése a továbbiakban: Th);

b) tradicionális körülmények között élő munkáscsaládok: Pacsirta-telep (jelölése a továbbiakban: Pt);

c) modern körülmények között élő munkáscsaládok: óbudai munkáscsaládok (jelölése a továbbiakban: Óm);

d) átlagos körülmények között élő értelmiségi családok: óbudai értelmiségi családok (jelölése a továbbiakban: Óért);

e) jó körülmények között élő értelmiségi családok: rózsadombi öröklakások és társasházak (jelölése a továbbiakban: Rd).

Ezen öt típuson belül a mintavétel alapegységei a (lakónyilvántartási könyvből teljeskörűen kiírt) egy háztartásban élő családok voltak, és az így választott munkás- és értelmiségi családokból – mint erre már utaltunk – véletlenszerűen választottunk ki családonként egy-egy aktív kereső tagot úgy, hogy mind az öt típusban 150–150 főt kérdeztünk meg.²

Ennek a mintavételi eljárásnak a következménye, hogy a munkáscsaládokban nemcsak munkások, az értelmiségi családokban pedig nemcsak értelmiségiek kerültek megkérdezésre. Így az öt csoport tényleges foglalkozási megoszlása a következő képet mutatja:

1. sz. tábla

*A csoportok foglalkozási szerkezete az első vizsgálatban
(⁰/₁₀-ban)*

	Vezető állású	Értelmiségi	Egyéb szellemi	Szakmunkás	Betanított munkás	Segédmunkás	Összesen
Th	—	—	12	43	25	20	100
Pt	4	—	24	39	24	9	100
Óm	—	—	27	48	20	4	100
Óért	24	47	26	3	—	—	100
Rd	15	52	26	6	1	—	100
Munkáscsaládok	1	—	21	44	23	11	100
Értelmiségi családok	20	49	26	4	1	—	100

Míg munkás az értelmiségi családokban és értelmiségi a munkáscsaládokban csak cívétve fordul elő, addig az egyéb szellemiek mind a munkás-, mind az értelmiségi családok aktív keresőinek mintegy egynegyedét alkotják. Ez a vizsgálat

során lehetővé tette egy újabb szempont érvényesítését, nevezetesen az egyéb szellemi rétegen belül a család egésze szerinti differenciáltság vizsgálatát.

Látjuk továbbá azt is, hogy jelentős a foglalkozási szerkezet eltérése a munkáscsaládok három lakóhelyi típusa között is. Óbudán a legkvalifikáltabb, a tizenhárom házban a legkevésbé képzett rétegek élnek. A munkáscsaládok három lakóhelyi típusa közötti képzettségi különbségek nemcsak az egyéni foglalkozásban, hanem az iskolai végzettségben is kifejeződnek, a két értelmiségi típus iskolai végzettsége azonban csak minimális előnyt mutat a Rózsadomb javára, és az abból adódik, hogy a lakótelepen nagyobb arányban élnek olyan vezető rétegek, akik a beosztás és nem a képzettség alapján minősülnek értelmiséginek.

2. sz. tábla

*Az egyes típusok legmagasabb iskolai végzettsége
(⁰/₀-ban)*

	8 általános alatt	8 általános	8 általános és szakmunká- képesítés	Közép- iskola	Főiskola, egyetem	Összesen
Th	28	20	42	9	—	100
Pt	12	19	47	22	—	100
Óm	9	14	58	18	—	100
Óért	—	—	10	26	64	100
Rd	2	—	4	23	71	100

A középiskolát végzettek magasabb aránya a Pacsirta-telepen és Óbudán az egyéb szellemiek magasabb arányából adódik, az alacsonyabb képzettségűek nagyobb aránya a tizenhárom házban pedig a segédmunkások arányával van összefüggésben.³

Származás tekintetében a munkás- és az értelmiségi családok tagjai között nagy a különbség. Míg az értelmiségi családok tagjai felének, addig a munkáscsaládok tagjai 12 százalékának apja jelenleg (illetve halála előtt) szellemi foglalkozású. A munkáscsaládokon belül az Óbudán lakók különülnek el valamelyest a másik két lakóhelyi típustól, mivel itt az apa jelenlegi, illetve utolsó foglalkozása csak 32 százalékban valamilyen szakképzetlen foglalkozás, szemben a másik két munkástípus 40 százalékos arányával. A két értelmiségi típus között pedig elsősorban az értelmiségi szülők arányában van eltérés, mivel az óbudaiak 22, a rózsadombiak pedig 34 százalékban értelmiségiek gyermekei.

Úgy gondoljuk, már az eddigiek is jelzik, hogy a kiválasztott öt csoport társadalmi összetételében is elkülönül egymástól. Azt is láttuk azonban, hogy nagyobbak a munkás- és az értelmiségi családok közti különbségek, mint az azonos réteghez tartozó családok lakóhelyi típusai közöttiek. Ez még élesebben rajzolódik ki az anyagi életkörülmények vizsgálata során.

A kutatás során nagy figyelmet fordítottunk arra, hogy sokoldalú képet kapjunk a megkérdezettek objektív anyagi létviszonyairól.⁴ A jövedelemstatistikai vizsgálatban szokásos módon viszonylag részletesen kérdeztük a családtagok és a család jövedelmeit, több kérdésben érdeklődtünk a család lakáshelyzete, tartós fogyasztási cikkeivel, gépkocsival, üdülővel való ellátottsága és a megkérdezettek üdülési szo-

kásai iránt. Végül ezeket az adatokat kombinálva egyetlen mutatóban foglaltuk össze, és így különítettük el a „szegényes”, „szűkös”, „szerény”, „szerény jómódban” és „jómódban élők” öt nagy kategóriáját.⁵

A munkáscsaládok felső 20 százaléka jobban él, mint az értelmiségi családok alsó 20 százaléka, csak hogy a munkáscsaládok 80 százaléka a bárom alsó, az értelmiségi családok 80 százaléka pedig a két felső kategóriában helyezkedik el. Itt is jelentkezett a tizenhárom ház lakóinak lemaradása a másik két munkáscsaládtípussal szemben, ahol a Pacsirta-telepen élőknek már egynegyede, a lakótelepiek egyharmada a szerény jómód és a jómód kategóriájában található. Ugyanakkor a Pacsirta-telep életszínvonalbeli képe a legheterogénebb, viszont a legegységesebb képet a lakótelepi munkások mutatják minden vizsgált réteg közül. A két értelmiségi típus közül pedig – ha minimális különbséggel is – a rózsadombiak élnek magasabb életszínvonalon.

3. sz. tábla

Az összevont életszínvonal-mutató megoszlása az első vizsgálatban
(⁰/₀)

	szegényes	szűkös	szerény	szerény jómódú	jómódú	Összesen
Th	14	38	44	4	—	100
Pt	13	23	39	19	6	100
Öm	3	12	52	26	7	100
Óért	—	13	23	33	41	100
Rd	—	4	10	36	50	100

IKARUSZ VIZSGÁLAT

A kutatás második szakaszában az üzemi munkamegosztási hierarchiában elfoglalt hely hatásával foglalkoztunk, és itt már nem a család, hanem az egyén volt a kiválasztás alapja. Abból indultunk ki, hogy az egyenlőtlenségek rendszerében viszonylag nagyok a különbségek az egyes ágazatok s ezen belül az egyes vállalatok között, így a minta homogenitását illetve az egyéb hatások kiszűrését azzal kívántuk biztosítani, hogy egyetlen nagyvállalat – az Ikarusz – budapesti telephelyein dolgozókra szűkítettük le a kiválasztást.

A mintavételt a vállalat munkaügyi osztályától kapott névsorok alapján végeztük el. Az egyes listák a munkaügyi nyilvántartás alapján készültek a következő öt kategóriában: felsőfokú végzettségűek; középfokú végzettségűek; szakmunkások; betanított munkások és segédmunkások. Az első listán 220, a többin pedig 300–300 nevet kaptunk. Ezek közül véletlenszerűen választottuk ki mintánkat. Vizsgálatunk az Ikarusz felsőfokú végzettségű dolgozóira nézve teljes körű (az összes idesorolható dolgozó nevét megkaptuk), a többiekre nézve azonban nem.

Az adatfelvétel után derült ki, hogy a kapott listák sem a foglalkozás, sem az iskolázottság szerinti bontásnak nem felelnek meg teljes mértékben. A szakmunkások 31 százaléka a betanított munkások listájára került – a betanított munkások egynegyede pedig a segédmunkások közé. Ennek elsősorban az időközben végre-

hajtott – és a központi munkaügyi nyilvántartásban még át nem vezetett – átsorolások az okai.⁶

Tapasztalataink szerint nemcsak a szakképzettség, hanem az általános képzettség is szorosan összefügg a foglalkozási hierarchiában elfoglalt pozícióval. Nyilvánvalóvá vált, hogy az *iskolai végzettség* szinte teljesen meghatározza a munkamegosztás rendszerében elfoglalt helyet. Emellett jól érzékeltette a vizsgálat azt is, hogy minden réteg iskolázottsága szignifikánsan különbözik egymástól. A vezetők és az értelmiségiek csoportjában abszolút többségben vannak a felsőfokú végzettségűek, az egyéb szellemieknél és az alsó vezetők között a középfokon végzettek (az utóbbiaknál is szignifikánsan nagy ez a csoport), a szakmunkásoknál a 8 osztály + szakma, a betanított és segédmunkásoknál pedig a 8 osztály, illetve annál alacsonyabb végzettség. A segédmunkásoknál ezt részben az idősebbek nagy aránya magyarázza. A foglalkozás és az iskolázottság közötti kapcsolat olyan erős ($c = 0,91$), hogy elosztásokat lényegében azonosnak tekinthetjük.

Az iskolai végzettség mélyebb társadalmi hatások közvetítője. Erre utal, hogy a megkérdezettek foglalkozási csoportokba sorolódása igen erősen összefügg társadalmi származásukkal. Így a vezető-értelmiségi rétegben szignifikánsan többen származnak vezető-értelmiségi és egyéb szellemi foglalkozású apától (összesen 50^{0/0}), mint bármely más rétegben. Ugyanakkor nagyon kevesen vannak köztük olyanok, akiknek apja betanított vagy segédmunkás, vagy mezőgazdasági fizikai dolgozó. Ez a többi nem fizikai alkalmazottra is igaz, akik abban különböznek a többi rétegtől, hogy gyakrabban származnak ugyanebbe a rétegbe tartozó apától.

A szakmunkások legnagyobb része maga is szakmunkás apától származik. A betanított és segédmunkások között azonban már kevesebben vannak azok, akiknek apja szakmunkás volt, és többen származnak betanított, segédmunkás, vagy mezőgazdasági fizikai dolgozó apától. (De míg a betanított munkásoknak csak 30 százaléká, addig a segédmunkásoknak 50 százaléká mezőgazdasági származású.)

A vizsgált népcégeknek elég jelentős része tehát fölfelé irányuló mobilitás eredményeként került jelenlegi foglalkozási rétegébe. A vezetők és értelmiségiek fele fizikai származású, az egyéb szellemieknél ez az arány még nagyobb, a szakmunkások fele szakképzetlen apától származik. A lefelé irányuló mobilitás csekély, az azonban figyelemreméltó, hogy leginkább a betanított és segédmunkás rétegben tapasztalható.

Az intragenerációs mobilitás már jóval kisebb, de még mindig jelentős. Valamennyi foglalkozási csoportban az immobilok aránya a legmagasabb. Gyakori azonban, hogy a segédmunkások eredetileg mezőgazdasági fizikai munkásként kezdtek dolgozni, az egyéb szellemi foglalkozásúaknak pedig több mint a fele fizikai munkásként kezdte pályáját.

Az intragenerációs mobilitás lehetősége két rétegben volt jelentős: a mezőgazdasági fizikai dolgozók előtt nyílt meg a segéd-, esetleg betanított munkássá válás útja, a szakmunkásként indulóknak pedig több mint kétötöde lépett át a fizikai munka világából a szellemi munkáéba. Mindamellet a fizikai dolgozók mozgása kisebb volt a nem fizikaiakénál: több mint 70 százalékuk ugyanabban a foglalkozási rétegben kezdte a munkáséletet, ahol a kérdésés során találtuk.

Ezek a rétegenként különböző életpályák fejeződnek ki a születési helyek különbségeiben is. A foglalkozási rétegződés és a születési hely települési típusai között viszonylag erős összefüggés van ($c = 0,44$). A falun születettek aránya az egyes foglalkozási csoportokban a következő: vezetők 29 százalék; értelmiségiek és egyéb szellemi dolgozók 28–28 százalék; alsó vezetők 34 százalék; szakmunká-

sok 45 százalék; betanított munkások 61 százalék; segéd munkások 73 százalék. Míg az értelmiségiek és egyéb szellemiek leginkább abban térnek el a többiekétől, hogy nagy a Budapesten születettek aránya, addig a betanított és segéd munkások közül sokkal nagyobb arányban születtek falun, mint a többiek. Tudjuk azonban azt is, hogy a nálunk lezajlott mobilitás közel sem hasonló arányban járt együtt lakóhelyi migrációval, s így a betanított és különösen a segéd munkás rétegben nagy a nem Budapesten lakók, tehát a bejárók aránya.

Mivel az előző vizsgálattal szemben itt már nem a családból, hanem az egyének foglalkozási rétegződéséből indultunk ki, a kérdezettek demográfiai jellemzői is rétegsajátosságokat mutatnak. A nemek arányát egy ipari üzemből egyrészt az üzem profilja, ágazati hovatartozása határozza meg, másrészt pedig az, hogy a nők alacsonyabb iskolai végzettséggel rendelkeznek és kevesebb közöttük a szakképzett. Esetünkben is ez magyarázza, hogy miért nagyobb a férfiak aránya a vezető-értelmiségi és a szakmunkásrétegben. Az egyéb szellemi dolgozók között azért lehet kiegyenlítettebb a nemek aránya, mert nemcsak adminisztratív foglalkozásuk tartoznak ide (ebben az esetben a nők sokkal többen lennének), hanem alsó vezetők és nem vezető beosztású technikusok stb. Így a vezetők és értelmiségiek, illetve a szakmunkások rétege négyötöd részben férfiakat jelent, az egyéb szellemiek és a betanított munkások között a nemek nagyjából fele-fele arányban oszlanak meg, azonban a segéd munkások kétharmada nő.

Az életkor szerinti megoszlás két ponton tér el a normális eloszlástól. Mivel az Ikaruszban „kedvezmény rendszert” alakítottak ki a fiatal értelmiségiek odavonzására, a beosztott értelmiségiek fele 30 év alatti. Ugyanakkor a segéd munkások között az egyharmadot is meghaladja az 50 év felettek aránya és ebben a kategóriában található a legkevesebb (19^{0/0}) 30 év alatti.

Mindebből pedig az következik, hogy a vizsgált vállalatnál lényegében ugyanazok a társadalmi tendenciák érvényesülnek a rétegek differenciáltságában, amit más kutatások más üzemekkel és nagyobb mintában is kimutattak. A vállalati sajátosságok minimális figyelembevételével tehát az Ikaruszon túlmutató következtetéseket is levonhatunk a foglalkozási rétegződéssel kapcsolatban.

A nem fizikai foglalkozású csoportokban a szegényes és szűkös életszínvonalúak szignifikánsan kevesebben vannak az Ikaruszban is, mint a fizikaiak között. A

4. sz. tábla

*Az összevont életszínvonal-mutató megoszlása a második vizsgálatban
(^{0/0}-ban)*

	szegényes	szűkös	szerény	szerény jómódú	jómódú	Összesen
Vezetők	—	6	17	35	42	100
Értelmiségi	1	6	29	38	26	100
Szellemi	1	7	59	25	8	100
Alsó vezetők	—	5	51	28	16	100
Szakmunkás	6	18	54	16	6	100
Betanított						
munkás	21	27	42	9	1	100
Segéd munkás	23	43	30	4	—	100

vezető és értelmiségi rétegben a többiekhez képest sok a szerény jómódúak és a jómódúak száma. Az egyéb szellemiek, az alsó vezetők és szakmunkások több mint fele részben szerény életszínvonalúak, a betanított és segéd munkások között ezzel szemben a szegényesen és szűkösen élők vannak szignifikánsan sokan, az ennél jobb helyzetben levők pedig kevesen. A legélesebb különbség természetesen a két szélső csoport, a vezetők és a segéd munkások életszínvonala között van. A foglalkozási réteghelyzet tehát elég erősen meghatározza az életszínvonalat. ($c = 0,62$)

Bár az alapvető különbség a fizikai és a nem fizikai rétegek életszínvonala között húzódik, feltűnő, hogy a szakmunkásság mintegy átmenetet képez a kettő között. A nem fizikai foglalkozásúak között az alsó vezetők valamivel jobban élnek az egyéb szellemi dolgozóknál, amit mindenekelőtt a jómódúak nagyobb aránya okoz.

DABASI VIZSGÁLAT

Kutatásunk harmadik fázisában a mezőgazdaság és a falu átalakulásának hatását ismét egy viszonylag egységes közegben, egyetlen község vonatkozásában vizsgáltuk. Választásunk Dabas (Pest megye) nagyközségre esett, mivel az alapkérdésünkben megfogalmazott szempontoknak tökéletesen megfelelt. Várostól – jelesül éppen a fővárostól – elég távol (45 km) van ahhoz, hogy a magyar települési viszonyok között még határozottan jellemzi az általános falusi karakter, ugyanakkor azonban nincsen elszigetelt helyzetben. A lakosság foglalkozási szerkezete eléggé heterogén és így az alapkérdésben megfogalmazott minden réteg viszonylag nagy számban fellelhető. A község életének egészére a mezőgazdasági jelleg jellemző, és a termelészövetkezet termelési szerkezetében a hagyományos és korszerű mezőgazdasági, valamint az ipari tevékenység egyaránt megtalálható. Járási székhely lévén – igazgatási, egészségügyi, kiskereskedelmi stb. centrum, így jelentős alkalmazotti réteg található. A fővárost övező agglomerációs gyűrű külső peremén helyezkedik el, a fővárosi munkalehetőségek még erőteljes vonzást gyakorolnak a helység munkavállalóira, így számottevő a be-, illetve eljáró réteg. Mindezek eredményeképpen a helység nem stagnáló, hanem fejlődő település, amit olyan jelentős új ipari létesítmények is gyorsítanak, mint a Nyomda és a Szentendrei Kéziszerszámgár részlege.

Ezen részvizsgálat alapproblémáját abban a kérdésben koncentráltuk, hogy a mezőgazdasági termelészövetkezetre mindinkább jellemző szakképzett munkásréteg mennyiben kötődik a hagyományos paraszti rétegekhez, illetve mennyiben kapcsolódik a faluból eljáró ipari munkásokhoz vagy pedig a falusi társadalom nem értelmiségi egyéb rétegeihez. Ennek megfelelően a vizsgálatba a falusi társadalom négy markáns csoportját vontuk be.

Az első két csoport a mezőgazdasági termelészövetkezet két jellegzetes fizikai dolgozó típusa volt. A Dabasi Fehér Akác mezőgazdasági termelészövetkezetben a mezőgazdasági alaptevékenységen belül az állattenyésztés dominál. Kiemelkedő jelentőségű a korszerű sertéstelep, ahol elsősorban szakmunkásokat foglalkoztatnak. A szarvasmarha-telep rekonstrukciója folyamatban van, míg a juhászat hagyományos keretek között folyik. A növénytermesztés (gabona, kukorica, cirok) gépesített, míg a gyümölcs- és szőlőtermesztést jobbra kézi munkások végzik. A mezőgazdasági termékfeldolgozás keretében konyhakész élelmiszert állítanak elő, húsfélék tartósítását végzik bérben, tejüzemet működtetnek, csemetekertet létesítettek (erdőtelepítéshez), s mindezt túlnyomórészt betanított és segéd munkások foglal-

koztatásával. Az ipari jellegű melléküzemágak (tekericselő, lakatos-, gépjavitó üzem, kávécsomagoló részlegek) stb. fele-fele arányban foglalkoztatnak szak-, illetve betanított munkásokat. Mindebből az összegezhető, hogy a termelőszövetkezet fizikai dolgozóinak legalább egyharmada hagyományos, kétkezi szakképzetlen fizikai munkás. Ilyen értelemben a vizsgálat számára szükséges, relatíve jól elhatárolható csoportok kiválasztására a termelőszövetkezet megközelítőleg alkalmasnak bizonyult.

A hagyományos paraszti és általában a szakképzetlen munkát végzők a fizikai dolgozóknak kb. az egyharmadát teszik ki a termelőszövetkezetben. A felvétel során kiderült, hogy a hagyományos mezőgazdasági munkát végző kb. 150 főnek nagy része a község külterületein – pl. Dabas-Szőlőben – lakik. (Ez egy 400 lakású utcás település, 3 km-re a község lakott területétől.)

A szakképzett fizikai dolgozók zöme a melléküzemágakban tevékenykedik, akik javarészt a korábbi bejárókból rekrutálódtak. Kisebb hányaduk brigádvezető, vagy ehhez hasonló beosztású, alacsony kvalifikációt igénylő szellemi dolgozó. A csoport jellegét azonban ez a belső megoszlás lényegesen nem befolyásolja.

A harmadik vizsgálati csoportot a be-, illetve eljáró munkások alkották. (A továbbiakban a Dabason lakó és más településen dolgozó munkásokat bejáróknak nevezzük, jóllehet ők a község szempontjából tulajdonképpen „eljárók”.) 10–15 évvel korábban a keresőknek mintegy fele járt be dolgozni a fővárosi üzemekbe. A hatvanas évek folyamán konszolidálódó falusi élet- és munkakörülmények következtében a bejárók száma erősen csökkent, de még így is számottevő, hiszen a 6–8 vonatpár mellett naponta 10–12 üzemi autóbusz szállítja oda-vissza a fővárosban dolgozókat.

A bejáró dolgozók nagy része fővárosi üzemekben dolgozik, kis hányaduk – főképpen a nők – a bugyi telefongyárba jár. A mintába kb. egyötödnyi arányban bekerült nem fizikai réteg jól prezentálja azt az általános tendenciát, amely egyéb vizsgálati eredmények alapján úgy fogalmazható meg, hogy a be-, illetve eljáró dolgozók között növekszik a terciér szektorban tevékenykedők aránya. Megjegyzendő még, hogy a mintában a kvalifikáció szerinti rétegek (szak-, betanított, illetve segédmunkások) arányosan szerepelnek.

A negyedik csoport, amelyikre a vizsgálatot kiterjesztettük, a falvak fejlődésének egy markáns rétegét jelenti. Ez pedig az infrastrukturális fejlődés folytán a kereskedelem, a szolgáltatásban, a különböző intézményekben, az igazgatásban – azaz: a részleges középfokú központ jellegéhez tartozó szektorban – foglalkoztattak, a jórészt középfokú képzettséggel rendelkező, többnyire szellemi dolgozók csoportja. Az egyszerűség kedvéért ezt az almintát neveztük el a falusi „középréteg”-nek.

A „középréteg”-be tehát azok a dolgozók kerültek, akik zömmel középfokú végzettségű irodai dolgozók, alsófokú vezetők, szolgáltatásban, egészségügyi vonalon tevékenykednek. A felsőfokú képzettséget igénylő vezetői, értelmiségi munkakörben dolgozók 6 százaléknál aránya lényegesen nem torzítja a csoport jellegét.⁷

A szakképzetlen tsz-dolgozók mintája a melléküzemágak betanított és segédmunkásaiból, valamint a kétkezi mezőgazdasági dolgozókból áll. Arányuk a 90 százalékot meghaladja, így a csoportminőséget döntően meghatározzák. Ugyanakkor a melléküzemágak betanított és segédmunkásai időszakonként részt vesznek a mezőgazdasági munkában is és ezért a csoport teljes egészében – a tsz-vezetés minősítése szerint – mint tradicionális paraszti munkaerő vehető figyelembe.

A tsz szakképzett dolgozóinak „magját” az ipari és a mezőgazdasági szakmunkások képezik. (Ez utóbbiak alacsony arányának okára már utaltunk.) A szolgál-

tatásban dolgozók, az alsófokú vezetők és a betanított munkások el nem hanyagolható hányada (24,1%) információink szerint minden lényeges tekintetben közel áll a csoport magját képező szakmunkásokhoz, így a csoportminőséget feltehetően nem torzíja.

A bejáró szak-, betanított és segédmunkás maghoz a szolgáltatásban dolgozók szervezen illeszthetők. Annál problematikusabbnak látszik a magasabb kvalifikációt igénylő foglalkozásokból idekerültek 20 százaléknyi aránya. Ez az aggályunk azonban eloszlik, ha látjuk, hogy ez a bejáró alréteg iskolai és szakképzettségét tekintve szinte teljesen homogén a bejáró réteg egészével. (Itt arról van szó, hogy ezek jórészt a szomszédos falvakban töltenek be alsófokú, s egyéb szellemi foglalkozásnak megfelelő – bizonyos leszállított igényű – státusokat.)

A negyedik csoport homogén jellegű, amit lényegesen nem befolyásol a szakképzetlen kereskedelmi s egyéb dolgozók 6–8 százalékos aránya. Ugyanakkor ennél a rétegnél kell elsősorban figyelembe vennünk a vegyes összetételű családok problémáját. Ez a csoport több mint kétharmad részben nőkből áll. A mindenkori falusi – vagy nemcsak falusi? – házassági szokások mellett ez azt jelenti, hogy általában a házastárs (férj) a magasabb jövedelmű, képzettségű, presztízszű fél. Ez – mint majd az életkörülmények részletes vizsgálatánál bebizonyosodik – itt is így van, s ezt a tendenciát esetünkben nem „rontja le” a fiatal, hajadon nők aránya (ahol nyilvánvalóan nem érvényesülnek a férj magasabb „kvalitásai”), mert a mintán belüli arányuk alacsony. Így a falusi „középréteg” nagyobb rész – a férjek és így a család státusán keresztül – az értelmiséghez kötődik.

A nemek megoszlása azonban nemcsak ennél a rétegnél karakterisztikus. Míg az ipari jellegű munkát végző tsz-dolgozók 94, és a bejárók 91 százaléka férfi, addig a tradicionális, szakképzetlen termelőszövetkezeti csoportban a nők vannak többségben (61%). Feltehetően a gyermekeiket már jobbára felnevelő, a háztartásbeli „státusát” szakképzetlen munkára – rendszeres havi fizetésre! – felváltó falusi parasztszonyokról és kisebb hányadban a bejáró férfi segédmunkások – korosodván és a „vonatozást” is megunva – tsz-be „visszaáramló” rétegeről van itt szó. Erre utal a csoport kormegoszlása is, közel kétharmada elmúlt 40 éves.

A tsz szakképzett dolgozói között kimagaslóan magas a fiatalok aránya (55% 30 év alatti) és a legalacsonyabb (8%) az ötvenen felülieké. Ez egyértelmű szimptomája több jelenségnek is: a huszonéves korukig (a katonai szolgálatig) valamelyik fővárosi üzemben szakmát szerző fiatalok jól el tudnak helyezkedni a tsz valamelyik melléküzemében, ahol az idősebbek szakképzettség hiányában már „nem élnek meg”. Valamint a falusi fiatalemberek keresetigénye és általában gyors gazdasági előrelépési ambíciói találkoznak a tsz által nyújtott lehetőségekkel. Ezek azonban túlnyomórészt „férfi munkát”, intenzív munkát, fizikai állóképességet igénybe vevő készségeket és jártasságot kívánnak.

A bejárók egy része – ahogyan a faluban járja: „ott öregszik meg a gyárban” – kitart a fővárosi üzemnél, főleg azok, akik ott presztízst, esetleg jó beosztást és egyéb előnyöket is megszereztek 1–2 évtizedes hűségükkel. Kerestük is magasabb annál, hogy kockáztatnának bármilyen változtatással, és szakképzettségük, jártasságaik sem igen konvertálhatók a tsz melléküzemeiben. A fiatalok viszont egyre kevésbé vállalják a gazdaságosság határán mozgó bejárást – főleg mert a számukra már értékesebb az idő, amit az utazással töltenek el. A községben létesített konfekció üzem, s egyéb, a női munkaerőre kalkulált üzemek már a korábbi években megszabadították a nőket a bejárástól. (Ezért ez a legidősebb csoport, mindössze 13 százalék 30 év alatti.)

A legarányosabb kormegoszlású a középréteg, amely – mint erre már utaltunk – jórészt nőkből verbuválódik. A kereskedelmi, az egészségügyi, az irodai és egyéb szellemi dolgozók, s egyben „jobb” státusú férjek feleségeinek csoportja ez.

A foglalkozási szerkezet ezúttal is szoros összefüggést mutat a képzettséggel. A tsz kétkezik mindenképpen a legiskolázatlanabbak, a képzettség a 8 általános iskolai végzettségre épül lényegében, bár a „technikusi” szint képviselői is előfordultak. A bejárók iskolázottsága nagyjából „fedi” a szak-, betanított és segédmunkás szerkezetet, de a magasabb kvalifikációt igénylő 20 százaléknyi hányaduk nem rendelkezik a szükséges iskolai vagy szakképzettséggel. A „középréteg” stabil csoportját a középiskolával megtoldott szakképzettséggel rendelkezők alkotják (38,9%), amihez kapcsolódnak a közép- vagy felsőfokú végzettségűek, a szakképzettség nélküliek, de ide sorolhatók a 8 általános és valamilyen szakképesítést (pl. kereskedelmi dolgozó) szerzők is. Így természetes, hogy a képzettségi és foglalkozási struktúra ennél a csoportnál alkot leginkább konzisztens viszonyt.⁸

A négy csoport ugyanakkor származását tekintve is jól elkülönül egymástól. Az első csoportban kiemelkedő (61%) a mezőgazdasági foglalkozású apák aránya, de hasonló származású a bejárók közel fele is. Az elmúlt 30 év nagyfokú mobilitása azonban megtette a hatását és így ezekben a rétegekben is magas – mintegy 30 százalék – az apák aránya, akiknek apja bejáró ipari munkás. Az iparosított szaktevékenységet végző rétegeknél azonban már ez a tipikus származás (55%) és ez igazolja az e réteg életútjáról korábban elmondottakat.

Származás szerint a legheterogénebb a középréteg, azonban ez a heterogenitás erősen „felfelé” különíti el őket a másik három csoporttól. Itt ugyanis a másik három réteghez képest kétszeres (21%) a szakmunkás, és közel négyszeres (24%) a szellemi dolgozó apák aránya.

A dabasi vizsgálatból is az tűnik ki, hogy a társadalmi munkamegosztásban elfoglalt hely – a maga általános determinánsaival (szakképzettség hiánya, mezőgazdasági kétkezi munka, hagyományos paraszti élet-, munka- és családi körülmények) szigorúan meghatározza például a tsz kétkezi réteg életszínvonalát. Mondhatnánk, hogy ez azért is így van, mert az e rétegbe tartozók többsége nő, akik nem is fiatalok, s így még esélyük sem igen van arra, hogy „váltsanak”, azaz esetleg szakmát tanulva a munkafajták hierarchiájában feljebb lépjenek. Valójában ezek a nők – ellentétben a középrétegekhez tartozókkal – falusi, mezőgazdasági és ugyancsak többségükben szakképzetlen munkát végző férjek feleségei. S mint ilyenek – előzetes elképzeléseinkkel ellentétben – mégis ők alkotják (ha kis különbséggel is) a szegényes körülmények között élő réteget. „Nyomukban” azonban ott vannak a bejárók – akiknek feleségük esetleg éppen az előző réteghez tartozik –, akik alig valamivel jobb körülmények között élnek. (Ezt a kis különbséget azonban részben magyarázhatja az előző csoportnál valamelyest magasabb átlagéletkoruk.)

Minden indikátor és mutató szerint az előző kettőnél sokkal jobb körülmények között él a tsz-dolgozók szakképzett rétege. Ez a csoport ugyan jövedelmi tekintetben kiugróan magas mutatókkal rendelkezik, de mint a legfiatalabb réteg, természetesen a legintenzívebb akkumulációs fázisú életszakaszban van, éppen most szerzi meg az elemi, s egyben korszerű civilizációs eszközöket. Emiatt például kiadásainak szerkezete is sokban elüt az előző két csoportétól. Jellemző azonban az, hogy a fiatal generációhoz tartozó munkások mintegy felúton vannak a legjobban szituált középréteghez. Nem túlzás azt állítani, hogy amennyiben a kereseti, jövedelmi viszonyaik nem romlanak – s ez legfeljebb átmeneti, a tsz-ben folyó

gazdálkodástól, a termelés és az irányítás szakszerűségétől és korszerűségétől függő zavaroknak van csupán kitéve –, úgy belátható időn belül elérik, vagy legalábbis erősen megközelítik a náluknál jelesen jóval jobb körülmények között élő középrétegeket. Kérdés persze az, hogy a heterogén középrétegek egyes foglalkozási csoportjai milyen perspektívával rendelkeznek a további javak megszerzése tekintetében.

5. sz. tábla

*Az összevont életszínvonal-mutató megoszlása a harmadik vizsgálatban
(⁰/₁₀-ban)*

	szegényes	szűkös	szerény	szerény jómódú	jómódú	Összes
Tradicionalis tsz dolgozók	11	40	39	7	3	100
Szakképzett tsz dolgozók	4	28	56	7	5	100
Bejárók	14	37	34	11	4	100
Középréteg	3	10	40	27	20	100

Mindezek alapján megalapozottan állíthatjuk, hogy a változó falusi társadalom négy jellegzetes csoportját sikerült megragadnunk. Már most látható azonban az is, hogy az általunk feltételezett falusi középréteg sokkal erősebben különül el a második három csoporttól, mint azok egymástól, amiben elsősorban az játszik nagy szerepet, hogy a saját státusán középrétegbe tartozók jelentős része a férjek révén vezető állású és értelmiségi családban él.

A VÉLEMÉNYFORMÁLÓK VIZSGÁLATA

Végül a kutatás negyedik szakaszában három sajátos értelemiségi réteget kérdeztünk meg, annak feltárására, hogy milyen véleménybeli, orientációs különbség van a közvéleményre három különböző csatornán – az agitációs-propaganda apparátuson, a tömegkommunikáción és az iskolarendszereken – keresztül hatást gyakorló foglalkozási csoportok között.

Az első véleményformáló csoportot a Budapesten lakó és jelenleg agitációs és propaganda területen dolgozók közül választottuk ki. Újságírói mintánkat véletlenszerűen választottuk ki a MUOSZ összes budapesti lakos és Budapesten dolgozó, főállású újságírói tagjából. (Tehát a minta a televíziótól az országos lapokon keresztül az üzemi lapok újságíróiig terjed.) Az oktatási rendszeren keresztüli véleményt formáló kiválasztásánál az első két csoporttól kevésbé különböző módon jártunk el, s ezért a pedagógus társadalom felső rétegét „céloztuk meg”, a budapesti VI. kerületben levő középiskolák összes pedagógusaiból véletlenszerűen választottuk ki őket. (Erre azért volt szükség, hogy a véleményformáló csatornák különbségeit ne zavarják meg az objektív életkörülmények különbségei.)

Mindebből már kitűnik, hogy ebben a vizsgálati szakaszban nem számíthatunk a rétegek társadalmi helyzetének jelentősebb differenciáltságára.⁹ Két sajátosságra

azonban utalnunk kell. Részben a mintavétel módszeréből, részben azonban a három csoport különbségeiből is adódik, hogy míg az újságírók és pedagógusok életkori megoszlása a mintában nagyjából megfelel az egész magyar értelmiség életkori megoszlásának, addig az agitációs-propaganda apparátus mintájába lényegesen idősebbek kerültek. (Különösen a negyvenegy-ötven közötti korosztály nagyarányú, az összességéből 60 százalék, a másik két csoportban levő 30 százalékos aránnyal szemben.)

A második döntő eltérés szintén az agitációs-propaganda apparátusban dolgozókat választja el a másik két csoporttól. Míg az újságírók 45 százaléka, a pedagógusok 36 százaléka értelmiségi származású, addig az agitációs területen dolgozóknak csak 4 százaléka és ennek megfelelően az újságírók 34 és a pedagógusok 43 százalékaival szemben itt 80 százalék a munkás-paraszt származásúak aránya. Ebből következik, hogy egymástól eltérő volt a három csoport indulása is, és a pedagógusok 57, az újságírók 37 százalékaival szemben az agitációs-propaganda apparátusban dolgozók közül mindössze 2 százaléknak volt immobil az életpályája.⁴⁰

Mind az agitációs és propaganda apparátusban dolgozók, mind az újságírók valamivel jobb anyagi létviszonyok közepette élnek, mint a többi vizsgált értelmiségi réteg. (Több mint 60 százalékuk a jómódú kategóriába került és mindössze 10 százalékuk él „szerényen”.) Ebben azonban semmi meglepőt nem találunk, hiszen a mintavétel itt valóban az értelmiség felső rétegeire orientálódott. Meglepőbb viszont az, hogy a vizsgált pedagógusok sem élnek rosszabbul az értelmiségi átlagnál. Ezt azonban nemcsak az magyarázza, hogy a Budapest VI. kerületében tanító középiskolai tanárok messze jobb helyzetben vannak a pedagógusok átlagánál, hanem egy másik tényező is. A pedagógusok között ugyanis a nők 53, a férfiaknak azonban csak 29 százaléka tartozik a jómódú kategóriába, amit az magyaráz, hogy a pedagógusnők férjei általában magasabb társadalmi pozícióban vannak és lényegesen jobban keresnek, mint a pedagógus férfiak feleségei. Ez nyilvánvalóan messzemenő következtetésekre vezethetne abban az irányban, hogy mi okozza a pálya elnőiesedését, vagy hogy a személyes jövedelmek csak milyen összetetten függnek össze a tényleges életszínvonallal. (Hasonló következtetésekre juthattunk a dabasi „középréteg” kapcsán is.) Mindez azonban már túlnő szorosabban vett témánkon.

*

A négy vizsgálatban összesen tehát 17, valamilyen szempontból homogén csoportot kérdeztünk ki egy sztenderdizált kérdőív és kérdőbiztosok segítségével, lakáson történt megkeresések során. E tizenhét csoport néhány ponton és néhány szempontból átfedi egymást és semmiképp sincs szó azonos alapon történő kiválasztásról. Négy alapkérdést fogalmaztunk meg és ezek mindegyikére kívántunk egy-egy vizsgálatnál felelni. Az azonos kérdések nagyjából egy időben (1977 május és szeptember között) történt felvétele és az egységes feldolgozás azonban lehetővé teszi, hogy a négy vizsgálatba bevont 17 réteget egymással is összehasonlíthassuk.

Egyelőre azonban kísérreljük meg, hogy az életkörülmények vonatkozásában válaszoljunk a kutatás négy – a mintavételt is meghatározó – alapkérdésére.

1. A konkrét életkörülményeket erőteljesen meghatározza a munkamegosztás rendszerében elfoglalt hely. A munkás- és az értelmiségi családok életkörülményeiben nagyobbak a különbségek, mint a munkáscsaládok három, illetve az értelmiségi családok két – lakóterület alapján képzett – típusa közöttiek. Ugyanakkor a

lakóhelyi szegregáció alapján a munkáscsaládok különböző életszínvonal típusai lényegesen jobban elkülöníthetők, mint az értelmiségi családtípusok.

2. Az Ikaruszban folytatott vizsgálat azt mutatta, hogy a személyes jövedelmek vonatkozásában inkább megfigyelhető egy vezető–szakemberek (szellemieket és fizikaiakat egyaránt értve) –szakképzetlenek hármastagozódás, mintsem a szellemi–fizikai munka szerinti elválás. A két szélső pólus kivételével azonban az anyagi életviszonyok különböző elemei már más és más módon érintik a foglalkozási rétegeket. Az anyagi életviszonyok összessége azonban már tökéletesen követi az üzemi munkamegosztási hierarchiát, egy vezető, beosztott–értelmiség, alsó vezetők, középszintű szellemiek, szakmunkások, betanított munkások, segédmunkások sorrendet hoz létre. Ugyanakkor a sorrendben előbb álló kategóriák alsó tartománya és a rangsorban hátrább levők felső tartománya erősen átfedi egymást. A fenti sorrendben a legélesebb különbség a szak- és a betanított munkások között húzódik, míg a legkisebb a középszintű szellemi dolgozók és a szakmunkások közötti távolság. A beosztott értelmiségi és a szakmunkás különbsége nagyjából a szakmunkás és segédmunkás távolságának felel meg. Az alsó szintű vezetők, a középszintű szellemiek és a szakmunkások több mint fele (és a betanított munkások több mint 40 százalékka) a középső, szerény életkörülményű csoporthoz tartozik. A különbség abból adódik, hogy az adott csoport második ötven százalékka milyen arányban él ennél jobban, vagy rosszabbul.

3. A falusi társadalom és a mezőgazdaság szocialista fejlődése eredményeként a termelőszövetkezeti dolgozók („parasztság”) életkörülményei ma már számos lényeges momentumban megegyeznek főként a falun élő munkásságával. A termelőszövetkezetek tradicionális, szakképzetlen, paraszti dolgozói lényegében a faluból eljáró dolgozókkal élnek hasonló színvonalon (amit az is magyaráz, hogy nagy százalékban éppen a bejárók feleségei), és életkörülményeik hasonlóak, mint az Ikarusz betanított és főleg segédmunkásaié. A szakképzett, főleg ipari tevékenységet végző tsz dolgozók viszont minden lényeges mutatójukat tekintve az ipari szakmunkásokhoz állnak közel. Az úgynevezett falusi középrétegek pedig ebben a tekintetben kevésbé jelentenek viszonyítási alapot, mert többségükben értelmiségi feleségek lévén, a fizikai dolgozók egészénél jobb életkörülmények között élnek.

4. A három véleményformáló értelmiségi csoport közül az agitációs és propaganda területen dolgozók, valamint az újságírók valamivel jobb körülmények között élnek, mint az értelmiségi átlag (az adatok az Ikarusz vezető állású értelmiségi dolgozóikhoz közelítik őket), míg a VI. kerület középiskolai tanárai (elsősorban a nők) életkörülményeikben megközelítik az értelmiségi átlagot. (Ugyanakkor rekrutációjukban nagy a különbség az agitációs és propaganda apparátusban dolgozók és az összes többi értelmiségi csoport között.) Mindenesetre az életviszonyaikban levő különbségek nem olyan nagyok, hogy abból beállítódásuk, értékorientációjuk, véleményük csetleges különbsége magyarázható lenne.

JEGYZETEK

¹ A vizsgálatot a következő kutatócsoport végezte: Kolosi Tamás, Papp Zsolt, Gombár Csaba, Pál László, Bara János. Az alminták elsődleges feldolgozását a négy almintá közötti sorrendjében Kolosi Tamás, Horváth Emília, Pál László és Bara János végezte el.

² Az összesen elkészült 750 interjúból végül is különböző okok miatt 51 interjú – 6,8 százalék – volt értékelhetetlen és így 699 kérdőív adatait dolgoztuk fel. Ez a kiválasztási elv azt eredményezte, hogy a tizenhárom ház lakói lényegében teljeskörűen reprezentatív módon kerültek felvételre, mivel itt az összes háztartások közel egynegyedében nem volt aktív kereső és ezek a háztartások nem kerültek felvételre. A Pacsirta-telepen 12 százalék a nem munkás háztartások aránya. Az óbudai lakótelep Szentendrei úton levő házaiban a háztartások 14 százaléka nem értelmiségi vagy munkás háztartás. Ezeken a területeken tehát a vizsgálat nem a lakóterület egészére reprezentatív.

³ A munkáscsaládok tagjainál – ahogy ez más kutatásokból is kitűnik – nagy a nemek szerinti képzettségi egyenlőtlenség. Míg a férfiak egyharmada, addig a nők fele nem rendelkezik szakképzettséggel. A középiskolát végzettek a nők között valamivel nagyobb arányban találhatók. Az értelmiségi családokban is viszonylag kevéssel több a felsőfokú végzettségű a férfiak között.

⁴ A kutatás zárótanulmányában az így nyert adatokat részletesen elemeztük, itt azonban csak a legfontosabb összefüggésekre utalunk.

⁵ A mutató leírását a kutatás zárótanulmányának függeléke tartalmazza. Tisztában vagyunk egy ilyen mutató problematikuságával és „önkényességével”, azonban céljaink szempontjából mégis hasznosnak bizonyult.

⁶ Az esetek többségében a foglalkozás szerinti bontást használjuk, összevonva az irodai dolgozókat az egyéb szellemiekkel, a szolgáltató szakmunkásokat pedig az ipariakkal; néhol „rétegeket” képeztünk: 1. vezetők és értelmiségiek; 2. egyéb szellemiek + irodai dolgozók + alsó vezetők; 3. szolgáltató és ipari szakmunkások; 4. betanított munkások; 5. segédmunkások. (A vizsgálat során mind az öt üzemi listán 150–150 fő megkérdezésére törekedtünk, a kikérdezés 7 százalékban azonban különböző okokból nem sikerült, és így 649 kérdőív adatait dolgoztuk fel.)

⁷ A teljes dabasi mintát 600 felvétellel terveztük – rétegenként 150–150 főre. Gépre 578 feldolgozott kérdőív adatai kerültek, ami azt jelenti, hogy a felvételek 3,7 százaléka volt valamilyen okból használhatatlan. Meg kell még jegyezni, hogy a négy alcsoport nem proporcionálisan szerepel a teljes mintában, s a csoportok maguk sem eléggé „tiszták”. Mindez az adatszolgáltatók pontatlan munkájának következménye, ami azonban nem látszik lényegesen befolyásoló tényezőnek.

⁸ A részletes képzettségi adatok a következők:

Az egyes csoportok legmagasabb iskolai végzettsége

	8 ált. alatt	8 ált. lános	8 ált. + szakm. képző	középiskola és középisk. + szakközép.	Felső	Össz.	Szakképz. összesen
Tradicio- nális	63	29	6	1	—	100,0	6
Szak- képzett	14	6	63	10	1	100,0	78
Bcjáró	41	18	33	5	2	100,0	36
Középréteg	5	12	23	33	7	100,0	62

⁹ A későbbiekben majd látni fogjuk, hogy jóllehet a pedagógusok a másik két rétegnél rosszabb körülmények között élnek, azonban ez a különbség – mivel jelentős részük magasabb keresetű értelmiségi felesége – mégsem olyan nagy, mint az az alacsony pedagógus fizetésének alapján következtethető lett volna.

¹⁰ Tervünk az volt, hogy mindhárom véleményformáló csoportban 100–100 véletlenszerűen kiválasztott alanyt kérdezzünk meg. A sikertelen interjúk miatt azonban az első csoportban 85, a másodikban 97, a harmadikban 99 kérdőív adatait dolgoztuk fel.

II. J. MAROSAN GYÖRGY

A tudományos-technikai forradalom elméletének néhány vitatott kérdése

A TTF fogalma immáron negyedszázados múltra tekinthet vissza, és a szélesebb körű elterjedésében fordulópontot jelentő R. Richta-könyv is mintegy 10 évvel ezelőtt látott napvilágot. A témáról azóta megjelent sok kötetnyi irodalom dacára a viták időről időre újra fellángolnak. Most a Társadalomtudományi Közlemények hasábjain lehetünk ennek ismét tanúi. Bár az elmúlt évtized során sok kérdés tisztázódott, úgy tűnik, hogy a viták még ma is, nem egy esetben, a probléma lényegét érintik. A jelen cikk a TTF folyamatának elemzését tűzi ki feladatául, és ennek kapcsán különösen szeretné felhívni a figyelmet egy sajátos aspektusra, a TTF kibontakozásának a világgazdaságra gyakorolt hatására.

Megítélésünk szerint bizonyos módszertani előfeltételei vannak annak, hogy a TTF lényegét helyesen tudjuk értelmezni. Ilyen előfeltételnek tekintjük a történetiség következetes végigvételét az elemzés során, a TTF-el kapcsolatos alapkategóriák pontos marxista értelmezését, és nem utolsósorban a TTF definíciójának, fogalmának és elméletének világos megkülönböztetését.

A történetiség egyrészt azt jelenti, hogy a TTF-et mint létrejövő, változó, még nem befejezett, éppen csak elkezdődött, viszonylag hosszú történelmi periódust átfogó folyamatot értelmezzük. Másrészt, rendkívüli jelentőségű, hogy a TTF-et beillesztjük az össztörténelmi folyamatba. Csak az össztörténelmi folyamat perspektívájából érthetjük meg a lényegét és tárhatjuk fel tartalmát a maga teljességében.

A TTF vizsgálatához szükséges alapkategóriák: a termelési mód, a termelőerők, a termelési viszonyok, a társadalmi-gazdasági alakulat (TGA) és a forradalom. Vázlatosan jelezzük – amennyire témánk megköveteli és az adott keretek lehetővé teszik –, hogy ezeket a kategóriákat hogyan értelmezzük.

A *termelőerők* és a *termelési viszonyok* a termelési módnak mint totalitásnak a tartalmát, illetve a formáját fejezik ki. Egyik sem létezik önmagában, ugyanannak a dolognak (ti. a termelési módnak) a két elválaszthatatlan, összetartozó és meghatározott kapcsolatban levő oldalát alkotják. Meghatározó a tartalom, de a formának is megvan az önállósága. Adott tartalomhoz többféle forma tartozhat, de minden tartalomnak van adekvát formája.

A *termelési mód*: alkotóelemeinek – azaz a történelmileg változó *egyéneknek*, a létüket a fejlődés adott fokán leginkább meghatározó *közösségeknek* (társadalmi organizmusoknak) és a fejlődés adott szintjére jellemző *termelőeszközöknek* – a *totalitása*. A termelőerők és termelési viszonyok tehát e három elem történelmileg változó kapcsolatrendszerének tartalma és formájaként jellemezhetők. Egy adott termelési módnak a társadalmi totalitás szintjén a TGA felel meg. A TGA az

adott termelési mód és a neki megfelelő termelési viszonyokhoz tartozó felépítmény totalitása. A TGA-k a konkrétan létező társadalmi organizmusok meghatározott és objektív fejlődési szakaszait jellemzik.

A *társadalmi forradalom* azon folyamatok összessége, amelyek eredményeként az egyik TGA-t felváltja egy másik. Minden társadalmi forradalom a konkrétan létező társadalmi organizmusnak meghatározott TGA-val jellemezhető fejlődési szintjéről vezet át egy minőségileg magasabb (újabb TGA-val jellemezhető) szintre. A termelési mód szintjén a forradalomnak a termelőerők és termelési viszonyok rendszerében végbemenő, a termelési mód egész totalitását átfogó, minőségi átalakulás felel meg.

A termelőerők rendszerében végbemenő forradalmi átalakulás általános képe a következőképpen fest: Az átalakulás első szakaszában a társadalom különböző szféráiban megjelennek az új termelési forradalom „csírái”. A következő szakaszban ezekből a „csírákból” kifejlődő termelői rendszerek, illetve a nekik megfelelő ágazatok válnak a társadalmi termelés meghatározó tényezőivé. Ezt követően az új termelőerők fokozatosan birtokukba veszik, saját képükre formálják az egész újratemelési folyamatot, és végül áthatják a társadalom valamennyi szféráját. Tulajdonképpen ezen a szinten válik szükségsszerűvé a termelési viszonyok forradalmi átalakulása. Ezután a termelőerők fejlődésének evolúciós szakasza következik.

A TTF-ről szóló elemzésekben a nézeteltérések gyakori forrása a *definíció*, a *fogalom* és az *elmélet* kifejezések nem világos, sok esetben szinonimaszerű használata. A *definíció*, az adott objektum olyan jellemzése, amelynek során elhatároljuk a vele valamilyen értelemben rokonságba hozható egyéb objektumoktól. A *fogalom* az adott objektum lényegének viszonylag teljes jellemzése, tartalmának kibontása. Az adott objektum *elméletének* ezzel szemben a fentiekben kívül magában kell foglalnia:

1. az objektum létrejöttének folyamatát, fejlődésének konkrét leírását;
2. az objektum külső és belső kapcsolatrendszerének feltárását;
3. a külső és belső feltételek hatására bekövetkező lehetséges módosulásait, fejlődésének perspektíváit és még sok egyéb kérdést.

A következőkben a fenti módszertani alapelvek felhasználásával megkíséreljük megadni a TTF definícióját, feltárni a TTF fogalmát és rámutatunk kidolgozandó elméletének néhány kritikus kérdésére.

A TTF a termelőerők rendszerében végbemenő olyan forradalmi átalakulás, amelynek során a kommunista formáció adekvát termelőerői jönnek létre.

Ez a – teljesen szokványos – definíció egyrészt tartalmazza a „genus proximumot”, a TTF a termelőerők rendszerében végbemenő forradalmi átalakulás, másrészt megadta a „differencia specifikát”; a termelőerők rendszerében eddig végbement forradalmaktól (a neolit és az ipari forradalomtól) eltérően a TTF a kommunista formáció adekvát termelőerői létrejöttének folyamata. Megítélésünk szerint tehát az emberiség történelmében eddig három *valódi* termelési forradalomról beszélhetünk: a neolit, az ipari és a most kibontakozó tudományos-technikai forradalomról. Tekintsük most át czekek – természetesen csak vázlatosan.

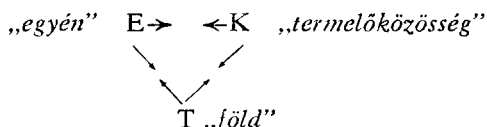
Kiindulópontunk az emberi társadalmak fejlődésének az a szintje, amelyet kb. i. e. 20 000-ben értek el a Föld különböző pontjain élő, vadászó-gyűjtögető törzsi társadalmak. Ekkor még az egyén – Marx szavai szerint – „nem vált le a közösségek köldökzsinórjáról”, tehát az ember mint egyén nem is létezett. Az emberek mindenekelőtt családi közösségekben éltek, közvetlenül sajátították el a természet

„kész adományait”, termelésről voltaképpen nem is beszélhetünk. Ezek a közösségek a szó szoros értelmében a természetben éltek, azaz nem vagy csak igen kevésbé választotta el őket attól a saját maguk teremtette mesterséges természet.

A különféle földrajzi, éghajlati és egyéb történelmi körülmények hatására kb. i. e. 6000-tól bontakozik ki a neolit forradalomnak nevezett folyamat, amely alapvetően megváltoztatta az ember létfeltételeit. Megindul a földművelés, az állattenyésztés, és egyre jelentősebb szerepet kap a már saját technológiát feltételező fazekasság. Felfedezik a fémolvasztást, és megjelenik az írásbeliség is. Többlettermék keletkezik, és immár a termeléshez kötődően, bővül a társadalmi munkamegosztás, majd mindezen folyamatok eredményeként kialakul a magántulajdon. A fenti változások következménye pedig végső soron az, hogy az eddig csupán biológiailag (férfi-nő, fiatal-idős) strukturált családi közösségek a szemben álló osztályokra szakadt társadalmakká alakulnak. Az osztályok kialakulása pedig szükségképpen az állam létrejöttéhez vezetett.

Látható, hogy a termelési forradalom eredményeként alapvetően átformalódik az egész társadalom képe. Létrejön a közösségektől bizonyos értelemben elkülönült, abból „kivált” *egyén*, az életét leginkább meghatározó társadalmi organizmussá a már osztálystruktúrát mutató *termelőközösségek* válnak (szemben a korábbi, úgynevezett zsákmányoló közösségekkel). A társadalom életét egyértelműen a termelés biztosítja és legfontosabb, meghatározó termelőeszközzé a *föld* válik.

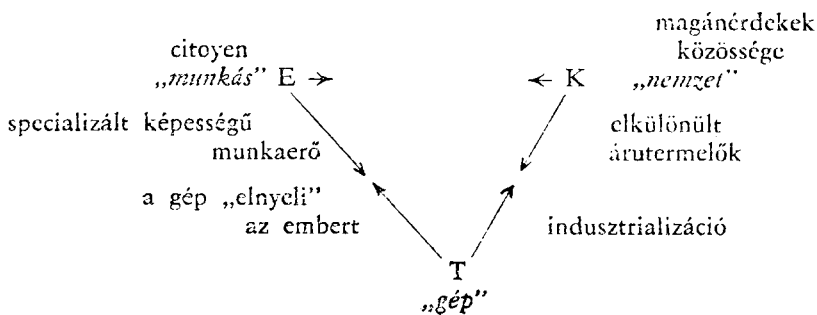
E három tényező, tudniillik, az egyén, mindenkori közösségeik és a termelőeszközök kölcsönkapcsolatai alkotják – mint ezt Tőkei Ferenc meggyőzően bizonyította – a termelési mód totalitását. A neolit forradalom eredményeként létrejövő termelési módok alapstruktúrája a következőképpen ábrázolható:

A neolit forradalmat követően a történelmi fejlődés eredményeként a Föld különböző pontjain a különböző történelmi, geológiai, éghajlati és egyéb tényezők hatására különböző termelési módok – illetve a nekik megfelelő TGA – jönnek létre. Kialakul az úgynevezett ázsiai, másutt az antik termelési mód, majd a feudális termelési mód. Az irodalomban vitatott és még sok tekintetben nem eléggé tisztázott az említett termelési módok kapcsolata, az átmenet problémája. Sokan az ázsiai termelési mód létezését is kétségbevonják. Nem térünk ki ezekre a kérdésekre, de témánk szempontjából nem is perdöntőek. Arra azonban fel szeretnénk hívni a figyelmet, hogy például a rabszolgatartó társadalomnak feudális társadalommá való átalakulásánál nem beszélhetünk olyan jellegű termelési forradalomról, mint amilyen a neolit forradalom volt. Lezajlott ugyan egy úgynevezett „feudális forradalom”, de ezt a terminust nem szokták használni a burzsoá, vagy szocialista forradalomhoz hasonlóan. Ez érthető, hiszen ez esetben egyrészt nem volt (vagy nem jelentkezett markánsan) a politikai forradalom, másrészt – és számunkra most ez a fontosabb – nem került sor a társadalmi forradalom kapcsán a termelőerők olyan lényegi átalakulására, mint a neolit forradalomban. Ha volt is a feudalizmusban technikai, technológiai forradalom, ez kb. az i. u. XI. századtól bontakozott ki, amikor a feudális TGA már kialakult.

A feudális TGA-t a társadalmi forradalom eredményeként felváltotta a tőkés TGA. A társadalmi forradalom magában foglalta a termelési mód és természetesen a felépítmény minőségi átalakulását. Azonban az egyes országokat tekintve a termelőerők, a termelési viszonyok és a felépítmény rendszerében végbemenő forradalmi átalakulások nem voltak teljesen szinkronban. A termelési viszonyok átalakulása (tehát a politikai vagy a szűk értelemben vett társadalmi forradalom) esetenként megelőzte (Anglia), másutt elmaradt (Németország), ismét másutt kb. egyidőben ment végbe (Franciaország) a termelőerők rendszerében végbemenő újabb forradalmi átalakulással, az ipari forradalom kibontakozásával. A tőkés termelési viszonyok csirái a XV–XVI. században jelennek meg, az ipari forradalom viszont kb. 1750-től indul és 1850 táján éri el tetőpontját.

Az ipari forradalom kibontakozása folyamán az egyénből *munkás* lesz, a közösség mint *nemzet* létezik, a meghatározó termelőeszközzé pedig a *gép* válik. Az ipari forradalom eredményeként létrejövő termelési módot mint totálist a következőképpen ábrázolhatjuk:

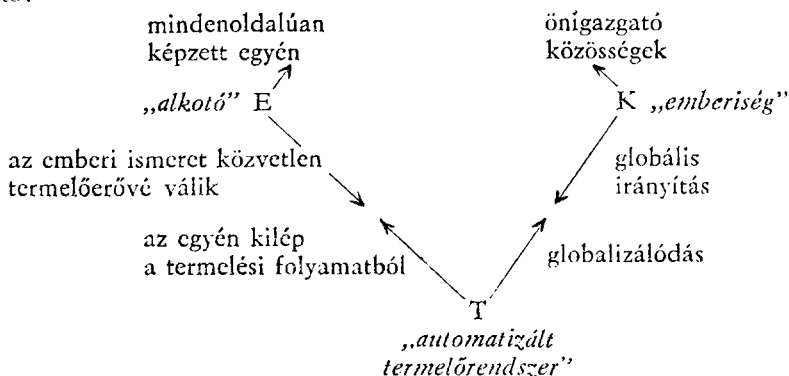

Ismét hangsúlyozni szeretnénk: e három elem teljes kapcsolatrendszere a termelési mód. E totalitás tartalma a termelőerők, amely az ipari forradalom révén jön létre, formája pedig a termelési viszonyok, amely a burzsoá társadalmi forradalom eredménye. Az ipari forradalom adekvát termelési módja a tőkés termelési mód, ám mint említettük, ugyanez a tartalom többféle formát felvehet. Az ipari forradalom kibontakozhat a feudalizmus keretei között, de ezt követően szükségszerűen vezet annak felbomlásához. Az ipari forradalom bázisán ugyanakkor el lehet kezdeni a szocialista társadalom építését is. Nyilvánvaló azonban, hogy a termelőerők fejlettségének ilyen szintjén a kommunista formáció fejlettebb szakasza nem jöhet létre!

Voltaképpen csak most jutottunk el cikkünk valódi tárgyához, a TTF-hez. A termelőerők fejlődésében kb. századunk közepétől egy új forradalmi szakasz kezdődött. Ezt a forradalmi átalakulást nevezik TTF-nek. Vizsgáljuk meg a kibontakozása eredményeként végbement (és várhatóan végbemenő) változásokat. A kiindulópont most az ipari forradalom által létrehozott termelőerők rendszere, innen vezet új szintre a TTF. Mik ennek az új szintnek a jellegzetességei? Az egyén itt elsősorban mint *alkotó* létezik, az adekvát társadalmi organizmus most az egész *emberiség*, az adekvát termelőeszköz pedig az *automatizált termelőrendszer*.* A

* A termelőrendszer alatt nem a hagyományos értelemben vett géprendszert kell érteni, hanem mindenfajta biokémiai, fizikokémiai, biológiai, mechanikai stb. komplexumot, amely használati értékkel állít elő.

termelési mód vázolt elemeinek kapcsolatrendszere pedig a következőképpen jellemezhető:

Ahogy az ipari forradalom kibontakozása nem mindig szinkronban a tőkés termelési viszonyok kialakulásával, a TTF is kibontakozhat a tőkés TGA keretei között, a szocialista forradalommal egyidőben, vagy azt követően, de a TTF adekvát termelési módja a kommunista termelési mód. Az ábrán jelzett viszonyok egy részét a szakirodalomban már kielégítő részletességgel tárgyalták. Most csak két összefüggő és általában elhanyagolt tényezőt emelünk ki. A TTF szükségszerű velejárójának és meghatározó tényezőjének tekintjük *a termelés globalizálódását*.*

A globalizálódás a nemzetközi kapcsolatok rendszerének az egész világra kiterjedő új típusú egységesedését jelenti. E folyamat abban nyilvánul meg, hogy a termelési, csoztási és cserefolyamatok, valamint ezek eszköz-, feltétel- és intézményrendszerei (kezdve a szűk értelemben vett termelőrendszerektől, az infrastruktúrán és a nemzetközi pénzügyi rendszeren keresztül, egészen a különféle jellegű információk cseréjéig) Föld-méretekben összefonódnak és az emberi tevékenységek hatása eléri a természeti folyamatok nagyságrendjét. Az emberi tevékenység tárgya maga a Föld lesz, azaz a földkéreg és a légkör egyre nagyobb részét éri változás az újratermelési folyamatban, és az ember olyan erőket képes alkalmazni, amelyek az egész Földön éreztetik hatásukat.

A globalizálódás jellegzetes tünete a „kölsönös függőség” erősödése a világ-gazdaságban és a világpolitikában. Ma a kölsönös kapcsolat közvetlenné és azonalivá vált. A „nemzetközi rendszer” különféle elemei (országok, gazdasági, politikai, ideológiai szervezetek stb.) között a kölsönhatás sokoldalúbb (a társadalmi élet valamennyi szférájára kiterjedő) és intenzívebb lett. A kölsönhatás időállója pedig a töredékére csökkent le. A hatások szinte pillanatszerűen terjednek tovább, emiatt a kölsönhatások különféle „csatornái” mindegyikén – amelyek az államok politikai, gazdasági és ideológiai kapcsolatait közvetítik és mind szorosabban összefonódnak – rögtön érzékelhető a változás.

A vázolt egységesedési folyamat a két szemben álló világrendszer léte és harca közepette bontakozik ki. A szocializmus és kapitalizmus antagonisztikus ellentéte alapvetően behatárolja a létrejövő egységesedés mértékét. Az emberiség valódi egysége tehát csak a szocializmus világméretű győzelmét követően, az azonos típusú termelési viszonyokra mint bázisra támaszkodva valósulhat meg.

* A globalizálódás tendenciájának és különféle következményeinek részletesebb elemzése túlmege a jelen cikk keretein, és ezt majd másutt tesszük meg.

A globalizálódott termelés és a globális hatások ugyanakkor elkerülhetetlenül maguk után vonják a globális irányítás szükségességét. A globális irányításnak ki kell terjednie a széles értelemben vett társadalmi újratermelési folyamatnak (kitermelés, feldolgozás, elosztás, felhasználás és újrafeldolgozás) az egész Földre vonatkozó tervszerű és tudatos befolyásolására, valamint a különböző régiók fejlesztési stratégiáinak meghatározására és kölcsönös összehangolására. Éppen ez az, amit a tőkés termelési viszonyok körülményei között nem lehet megvalósítani. Az eredmény a tőkés világrendszert megrázó válságok és globális problémák létrejötte. Úgy is fogalmazhatunk tehát, hogy a tőkés világrendszer 1974–75-ös válsága és a napjainkban létrejövő úgynevezett globális problémák konkrét megjelenési formái a TTF kibontakozása miatt a tőkés világrendszerben a termelőerők és termelési viszonyok megbomlott egyensúlyának, amely a következő évtizedekben a tőkés világrendszer fejlődésében egy új válságperiódus árnyékát vetíti előre.

A globalizálódás jelentőségét egy példán is szeretnénk érzékeltetni. A TTF társadalmi hatásairól szóló cikkcokban, mindenekelőtt a nyugati szakirodalomban, sok esetben hivatkoznak arra, hogy az értelmiség aránya jelentősen növekszik a munkásosztály rovására. Ezeket az állításokat a fejlett tőkésországok, mindenekelőtt az Egyesült Államok statisztikáiból származó adatokra támaszkodva bizonyítják. Csakhogy, ha figyelembe vesszük a globalizálódás tagadhatatlan tényét, ami esetünkben azt jelenti, hogy a termelő folyamat túlnyúlik az országhatárokon, a kép jelentősen módosul. Az Egyesült Államok területén folytatott termeléstől ugyanis elválaszthatatlan a részben vagy egészében amerikai multinacionális társaságok ellenőrzése alatt levő, a világ legkülönbözőbb pontjain elhelyezkedő termelőegységek tevékenysége. Hangsúlyozzuk, itt a termelőegységek közötti olyan kooperációs jellegű kapcsolatokról van szó, amelyek eredményeként a szóban forgó vállalatok sokkal inkább az Egyesült Államok termelési struktúrájához illeszkednek, semmint az adott országhoz. Az Egyesült Államok statisztikájához, a termelés objektív struktúrájából adódóan hozzá kell (pontosabban kellene) számítani a világ más pontjainak bizonyos adatait. Igaz ugyan tehát, hogy az Egyesült Államokban a munkásosztály aránya stagnál, sőt kis mértékben visszaesik, de ha figyelembe vesszük, hogy például Braziliában vagy Argentínában esetleg Tajvanon a munkások létszáma erőteljesen emelkedik, mindenekelőtt azért, mert az Egyesült Államokból oda „exportálták” a „munkaerő-igényes”, környezetszennyező stb. termelési ágakat, amelyekre az Egyesült Államoknak természetesen szüksége van, az összkép úgy módosul, hogy a TTF kibontakozása legalábbis a jelenlegi szinten, nem vezet olyan mértékben a munkásosztály arányszámának csökkenéséhez, mint azt bizonyos elemzések valószínűsítik.

A következőkben az általunk kifejtett koncepció alapján szeretnénk állást foglalni a TTF-ről a Társadalomtudományi Közlemények hasábjain kibontakozott vita egyes kérdéseit illetően.

Cikkünk elején megadtuk a TTF definícióját. Adósak vagyunk még a fogalmával. A TTF fogalmát, megítélésünk szerint a közölt ábra kibontásával lehet megadni. A TTF a termelőerők rendszerének olyan komplex, forradalmi átalakulása, amelynek során

1. az általános emberi ismeretek közvetlen termelőerővé válnak, és létrejön a sokoldalúan képzett *alkotó* egység;
2. a termelést, az öngazgató közösségekből álló, egyetlen társadalmi organizmussá összeolvadt *emberiség* méreteiben tudatosan szabályozzák;

3. az egyén kilép a közvetlen termelésből, amelyet *automatizált termelőrendszerek* végeznek és társadalmi tevékenysége az egész Föld méreteiben és az emberiség szintjén integrálódik.

A felsorolt elemek legtöbbször különböző tanulmányokban kielégítő részletességgel tárgyalták már. Azt szeretnénk csupán kiemelni, hogy valamennyi felsorolt tényező egyaránt fontos a TTF fogalmának jellemzéséhez, és csak együtt alkotnak teljes rendszert. A mindenképpen képzett egyén és az öngazgató közösségek létrejöttét például csaknem kizárólag mint a kommunista társadalmi viszonyok clemét szokták értékelni. Ez természetesen igaz. De nem szabad megfeledkezni arról, hogy ezek meghatározott szempontból egyben a termelőerőknek is részei. Az általános emberi ismeretek termelőerővé válását, vagy az egyén „kilépését” a közvetlen termelési folyamatból viszont szinte kizárólag a termelőerőkkel hozzák kapcsolatba, holott ezeket, más oldalról, a kommunista termelési viszonyok lényeges elemeiként kell tekinteni. Gondoljunk csak Engels sokat idézett soraira, hogy a szabadság birodalma azután kezdődik, mikor az ember végleg maga mögött hagyja a közvetlen termelés szféráját.

A lap hasábjain kibontakozó vitában felmerült a szubjektív és objektív termelőerők viszonyának kérdése. Bár a TTF lényegét illetően Ágh Attilával értünk egyet, ezen a ponton vitatkozni szeretnénk vele. Véleményünk szerint a termelőerők maguk is totalitást alkotnak, amelyben meghatározó elem az ember, aki azonban nem szakítható el a termelőerők tárgyi oldalaitól. Ez mindig így volt, és a TTF kapcsán nincs szó semmiféle „váltásról” a termelőerők szubjektív és objektív oldala között. Beszélhetünk ugyan a szubjektív termelőerők jelentőségének rohamos növekedéséről, a termelésben betöltött általános szerepük megsokszorozódásáról – éppen ezt fejezi ki az általános emberi ismeretek közvetlen termelőerővé válása –, de ez mindig a tárgyi feltételek jelentőségének legalább ilyen mértékű növekedésétől függ és azt feltételezi. Nem arról van tehát szó, hogy a szerep a szubjektív és objektív termelőerők között felcserélődik, hanem arról, hogy a kettő között korábban meg-bomlott egyensúly most helyreáll.

A TTF-ről folyó viták sarkalatos kérdése a folyamat kibontakozásának menete. A termelési forradalmak kibontakozásának négy szakaszát már a bevezetésben felvázoltuk. Próbáljuk most ezt a TTF esetében, csak illusztrációként, számszerűen is bemutatni. A TTF „csirái” századunk közepén jelentek meg. Ha figyelembe vesszük a történelmi folyamat emlegetett „gyorsulását”, továbbá azt, hogy a TTF teljes kibontakozása a társadalom valamennyi szférájának még az ipari forradalomnál is teljesebb és mélyebb átalakítását vonja maga után, a számszerűség kedvéért feltételezhetjük, hogy még a termelőerők fejlettebb szintjein levő társadalmaknak is legalább 100 évre van szüksége e szakaszok végigjárásához. Ez az évszázados periódus durván négy 25 éves szakaszra bontható, ezek a csírák megjelenésének, a meghatározó ágazatokká válásnak, az egész termelési folyamat átforgalmazásának és végül a társadalom valamennyi szférája átforgalmazásának felelnek meg. Ha elfogadjuk ezeket a hozzávetőleges időtartamokat, eszerint ma még csak a második szakasz kezdetén tartunk. A tőkés termelési viszonyok keretein belül még csak ma indulnak be azok a folyamatok, amelyek akadályozzák a TTF teljesebb kibontakozását, illetve a folyamat egyes szükségszerű elemeinek létrejöttét torzítják (mindenkelőtt a TTF úgynevezett emberi oldalát).

A lap hasábjain eddig lezajlott vitában megfogalmazódott olyan vélemény, hogy a TTF lényegét a tudomány és a technika szférájának kapcsolatában bekövetkezett

változások jelentik.* Megítélésünk szerint nem lehet a TTF lényegét csupán a tudomány és technika szférájában végbement változásokra redukálni. Vajon mennyivel volt kevésbé forradalmi a tudomány és technika fejlődésének szempontjából a neolit forradalom, amely voltaképpen a technika és tudomány keletkezésével esik egybe? Egy korsó elkészítése (az agyag kibányászása és előkészítése, formázása, festése, égetése) egymáshoz kapcsolódó speciális technológiák egész sorozatának elsajátítását tételizte fel és követelte meg. A termelékenység növekedése és a munkamegosztás fejlődése eredményeként ekkor teremődnek meg a tudomány kialakulásának „személyi feltételei”, és az ismeretek növekedésével fokozatosan megkezdődik a tudomány különválása a vallástól. Vajon lehet-e tagadni, hogy az ipari forradalom a tudomány és technika szférájában is forradalmi változásokra vezetett? A kémiai, fizikai és műszaki tudományok „forradalma” éppen erre az időszakra esik. Ez nem pusztán véletlen időbeli egybeesés. A termelés, a tudomány és technika kapcsolata éppen az ipari forradalom lejátszódása következtében vált rendkívül szorosrá. Nem azt akarjuk természetesen állítani, hogy a különböző termelési forradalmak között ne lenne lényeges különbség a tudomány és technika szférájának különböző kapcsolatából adódóan. Éppen ezért tartjuk nagyon is szerencsésnek a TTF elnevezést az új termelési forradalomra. El kell vetnünk az „új” vagy „második” ipari forradalom elnevezéseket, amelyek mindenekelőtt a nyugati szakirodalomból szűrődnek be.

Végezetül egy megjegyzést. Sokan talán csodálkoznak, hogy a több mint egy évtizedes, nagy erőket összpontosító kutatás ellenére sem sikerült még tisztázni a TTF számos fontos jellegzetességét. Mi ezt, az elmondottak alapján, tulajdonképpen természetesnek tekintjük. Hiszen a TTF legtöbb vonatkozását illetően még nem beszélhetünk „post festum” megismerésről, mivel a folyamat még csak a kibontakozás kezdetén tart. Reméljük viszont, hogy a jelenlegi vita is hozzájárul majd a még vitatott kérdések tisztázásához.

ifj. Marosán György

* Lásd: Farkas János: A TTF kutatásának néhány alapelve.

TÁJÉKOZÓDÁS

Az agrár-ipari integráció és a tulajdonviszonyok továbbfejlődése egyes európai szocialista országokban

I. A MEZŐGAZDASÁG IPAROSODÁSA. AZ AGRÁR-IPARI INTEGRÁCIÓ

A mezőgazdasági termelők fejlődése hosszú időn keresztül messze elmaradt az ipari termelők fejlődése mögött. Ez a fejlődési differencia olyan strukturális elmaradást eredményezett, amelyben a mezőgazdasági termelők és termelési viszonyok dialektikája csak az alacsonyabb rendű mozgásformákban, a kézműves és manufakturális alapegységekben valósult meg. Az elmaradottság a technológia, a termelési eszközök, az energiaforrások, a termelés szervezetheze, szervezési elvei tekintetben egyaránt érvényesült. A mezőgazdaság innoválódását lényegében csak az ágazaton belüli korszerűsödés, illetve a lassan tért hódító belterjesítés jelentette csaknem másfél évszázadon át.

A második világháborút követően a világ egy részében fokozatosan kibontakozó tudományos-technikai forradalom minőségi változásokat eredményezett a mezőgazdaságban. A termelőegységek fokozatosan átalakulnak szabványosított termékeket előállító, szakszerűtett üzemekké, ahol fejlett technikát és szervezési elveket, új biológiai módszereket alkalmaznak. A mezőgazdaság munkaigényes ágazatból tőkeigényes ágazattá alakul át. A mezőgazdasági munka mindinkább az ipari munka vál-

faja lesz. Egyre több mezőgazdasági munkacérő szabadul fel, akiket az iparba és a terciér szektorba vonnak be.

A mezőgazdaság iparosodása nem egyszerűen egyes termelési tényezők önmagában vett korszerűsödése, hanem a termelési tényezők egész rendszerének forradalmasodását jelenti. Minőségi változáson ment keresztül a szervezés, a szervezési keretek tradicionális stabilitása helyébe a szervezeti mobilitás került. A mezőgazdasági termelés merev természeti előfeltételezettségei megváltoznak. A mezőgazdaság nem szakad el teljesen a természeti alaptól, de az ipari jellegű mezőgazdaság központi tényezője már nem a természet, hanem a technikával felszerelt ember.

Az utóbbi évtizedekben minőségileg új módon vetődik fel a mezőgazdaság és a közvetlenül kapcsolódó iparágak viszonya. Az élelmiszerelőállítás láncszerűen egymáshoz kapcsolódó folyamatai egyre egységesebb folyamatrendszeré, vertikummá épülnek ki. *Fokozatosan kialakul az integrált élelmiszergazdaság, ahol a mezőgazdaság egyre inkább az élelmiszeripar nyersanyagtermelő ágazatává válik.*¹

Az iparosodás folyamata alapvetően átalakítja a társadalmi munkamegosztást. Felső szinten egyre inkább az iparszerű technológiákhoz kapcsolódó, szűk területen és mélyen specializált szakem-

berekre van szükség, akik között növekvő számban jelennek meg a nem agrár képzettséggel rendelkező ipari, kereskedelmi, szervezési szakemberek. Az *alsóbb szinten* csökken a szakképzetlen munkaerő szerepe, egyre inkább a technikában jártas dolgozók alkalmazása válik jellemzővé. Nagy szerepet kapnak a *középkáderek*, és az a transzmisszió, amely középszinten irányítja a fizikai dolgozók tevékenységét.

Az *élelmiszergazdaság munkaerő-struktúrája* a mezőgazdaság iparosodása során gyökeresen átalakul. Törvényszerűen csökken a mezőgazdasági foglalkoztatottak száma és aránya, nincs viszont olyan törvényszerűség, amely szerint a szélesebb értelemben vett élelmiszergazdaságban foglalkoztatottak száma is csökkenne. Az Egyesült Államokban például 1958-tól 1972-ig az összes foglalkoztatottak száma 28 százalékkal nőtt, míg ugyanakkor a mezőgazdasági és az élelmiszeripari termelőeszközgyártás munkaerő-állománya 36 százalékkal. A mezőgazdasági termékek feldolgozásában, kereskedelmében, az eszközkereskedelemben, szolgáltatásban, az élelmiszerkereskedelemben 1972-ben csaknem 30 százalékkal többen dolgoztak, mint 1958-ban.² Hasonló irányzatok mutatkoznak más fejlett mezőgazdasággal rendelkező országok esetében is.³

Meg kell állapítanunk azt is, hogy a mezőgazdaság iparosodása *egyenlőtlenül* megy végbe, egységben funkcionálnak az iparosodás különböző fokaira elért üzemek. *Hosszú ideig egymás mellett létezik az iparosodott és a nem iparosodott termelés.* A már iparosodott gazdaságok termelése azonban természetesen nagy befolyást gyakorol a további fejlődés menetére és irányára. *A folyamat dinamikája egyértelműen az iparosodás kiterjedése és elmélyülése,* azonban ma még a legtöbb országban szükség van a kevésbé korszerű termelési tényezők felhasználására is. Törekedni kell azonban ezeknek is legalább mini-

mális „üzemesítésére”, például a háztáji gazdaságok esetében.

A mezőgazdaság iparosodása nyomán sor kerül a munkamegosztás átstrukturálódására. Egyre inkább fékezhetik a fejlődést a nem megfelelő üzemi keretek, alapvetővé válik az innovációk optimális beépítése.

A szocialista országokban minőségileg más, kedvezőbb feltételek között alakulhat ki és fejlődhet a mezőgazdaság iparosodása. Míg a tőkésországok elavult agrárstruktúrája lassítja az integráció folyamatát, a *szocialista országok nagyüzemi struktúrája nemcsak lehetővé tette ezt, hanem még nagymértékben elő is segítette.* A tőkésországokban az integrációs folyamatok a nagy monopóliumok profitérdekeitől vezetve zajlanak, míg a szocializmusban az integráció a tervszerűség körülményei között bontakozik ki és a gazdasági célok mellett az iparosodás közvetlen feladata a *mezőgazdasági dolgozók szociális felelőssége is.*

A munkamegosztás és az árutermelés összekapcsolja és szétszakítja az egyes termelőket. Az áruforgalomban, így az élelmiszervertikum forgalmi kapcsolatainál is, az eseti kapcsolatba kerülő árutermelők érdekkapcsolatában az érdekkülönbségek dominálnak. *Megváltozik a helyzet, ha a vertikum termelői egyaránt érdekeltté válnak a végtermék előállításában.* Az érdekelttség-differenciák látszólag a legegyszerűbben egy vállalati egységen belül küszöbölhetők ki, ahol a termék a vertikumon (és a vállalaton) belül nem válik áruvá. Ugyanakkor az ilyen teljes tulajdoni integráció lehetőségei ritkán adóttak, az ilyen integráció gyakran nem is kívánatos. Az érdekellentétek megszüntetésére, illetve tompítására számos egyéb lehetőség is létezik.

A vertikum műszaki összhangjának kiépítése –, amely ma már reális törekvés – is igényli, hogy az érdekelt vállala-

latokat saját vállalati érdekeltségük az összhang felé vonzza. Az egyes üzemek között az eszközáramoltatás biztosítása fontos módja a fejlettségi differenciák kiegyenlítésének. Az így kialakuló új értékstruktúra a társadalom (és a fogyasztó) számára akkor optimális, ha az előállított használati értékek maximális növelése mellett a ráfordítások relatíve a legkisebbek.⁴ Ez tehát a gazdasági hatékonyság kritériuma, amely azonban ennél *tágabb* szempontokkal kiegészülve értékeli az agrár-ipari integráció folyamatait.

Az integráció fogalmáról a szakirodalomban viták folynak. A vitákra való kitékintés nélkül az agrár-ipari integrációnak egy viszonylag szűlcsebb értelmezését fogadjuk el, amely szerint *az agrár-ipari integráció az a végtermék-előállításra orientált gazdaságszervezési folyamat, amelynek célja a termelési tényezők optimális összhangjának és a részt vevő termelők érdekközösségének kialakítása, valamiféle közös döntési struktúrán keresztül.*

Az agrár-ipari integráció a benne megvalósuló munkamegosztás szerint horizontális, illetve vertikális lehet. A *horizontális integráció* a hagyományos mezőgazdasági termékek előállításában való együttműködést fejezi ki. A horizontális integráció homogén tevékenységi szférájával szemben a *vertikális integráció* a heterogenitás hordozója. Itt az élclmíszereelőállítás láncszerűen egymáshoz kapcsolódó folyamatainak (a vertikumnak) az egységesítéséről van szó. Mindkét csoporton belül további csoportosítások lehetségesek, például aszerint, hogy üzemek közötti, illetve üzemeken belüli kapcsolatokról van szó stb. Ezek a folyamatok a legkülönbözőbb intézményes keretek között mehetnek végbe.

A fenti formák lényege és feladata, hogy mozgásformát adjanak a fejlődő termelőerők és a munkamegosztás számára. Az integráció objektív szükség-

szerűség, de a gazdálkodási formák átrendeződése, még inkább a tulajdonviszonyok átstrukturálódása fokozatosan történik. Ugyanakkor nem fogadhatók el azok a nézetek, amelyek az integrációt úgy értelmezik, hogy a szocializmusban a termelési viszonyok mindig a termelőerők előtt járnak és az iparosodás kizárólagos feladata a korszerű forma tartalommal való feltöltése. Azt, hogy az integrációs formák mennyire adekvátak a termelőerők számára, a gyakorlat dönti el. A gyakorlat pedig az integrációban nem egy tekintetben az elmélet előtt jár.

II. AZ INTEGRÁCIÓ TAPASZTALATAI NÉHÁNY SZOCIALISTA ORSZÁGBAN⁵

a) Szovjetunió

A Szovjetunióban már az 1920-as években határozottan megjelentek mind az elméletben, mind a politikai gyakorlatban az agrár-ipari integrációval kapcsolatos törekvések.⁶

Minőségileg új feltételek között került napirendre az agrár-ipari integráció folyamata a hatvanas évek elején. Megállapítható, hogy *a termelőerők és a termelési viszonyok forradalmi változásai nyomán ekkorra megteremtődtek a mezőgazdaság iparosodásának feltételei.* 1965-től kezdődően számos párt- és állami dokumentum hangsúlyozta az agrár-ipari integráció fontosságát.⁷ Különös jelentőségű az SZKP KB 1976 júniusi határozata, amely az integráció alapelveinek egész rendszerét fogalmazta meg. A Szovjetunióban jelenleg mintegy 8000 különböző gazdaságközi üzem és egyesület létezik.⁸

A horizontális integráció formái a gazdaságközi üzemek. Ezek kolhoz, szovhoz, illetve kolhoz-szovhoz formájúak lehetnek a részt vevő szektorok szerint. Ezekben az egységekben modern, iparszerű módszerekkel folyik a

mezőgazdasági termelés. Ezek révén a hatékonyság nagymértékben fokozódik. Fejlődik a munkamegosztás, a gyárszerű tömegtermelés válik uralkodóvá. *Fejlődnek a termelési viszonyok, a kolhoztagok közvetlenül kapcsolatba kerülnek az állami termelési eszközökkel, amelyeknek bővül a részaránya a kolhozok által használt eszközök között. A társadalmasítást fokozza a gazdaságközi üzemek eszközeinek közös tulajdona.* 1961 és 1975 között a gazdaságközi üzemek oszthatatlan alapjai kb. húszszorosára növekedtek. Ezek az alapok a közös tevékenység nyomán keletkező nyereség egy részének felhasználásából keletkeznek. Kilépés esetén a taggazdaság csak saját induló hozzájárulását kaphatja vissza, a gazdaságközi üzem oszthatatlan alapjai továbbra is megmaradnak. Az oszthatatlan alapokat kizárólag felhalmozásra lehet felhasználni, megtermelésében az állami szektor is növekvő szerepet játszik, az állam pedig jelentős hitelekkel finanszírozza az oszthatatlan alapok bővülését.

Ezekben a szervezetekben egyre inkább elmélyül a tervszerű munkakooperáció. *A kolhozokban a termelőeszközök és a munkaerő egyesítése a tagsági viszony alapján valósul meg, a gazdaságközi üzemekben viszont a munkavállalás rendszere megegyezik az állami vállalatokéval.* A kolhozokban kifejtett munka mennyisége, a tagok foglalkoztatási kötelezettsége miatt döntően a tagok létszámától függ. Ez gátolhatja a munkaerő felszabadítását a mezőgazdaságból. A gazdaságközi üzem viszont, hasonlóan az állami vállalatokhoz, a termelés szükségleteinek megfelelő számú munkaerőt foglalkoztat. Az üzemek irányításában az egyszemélyi vezetés mellett fokozottan érvényesítik a *demokratikus irányítási formákat.*⁹

Ma már az ország legtöbb mezőgazdasági egysége bekapcsolódott a horizontális integrációba, így a *kolhoztagok helyzetét egyre kevésbé lehet leírni a*

„bágyományos” szövetkezeti tagság ismérvei alapján.

A vertikális integráció formái:

1. *Agrár-ipari vállalat.* Egy termelési egységen belül folytatnak mezőgazdasági és élelmiszeripari tevékenységet. 1976. január 1-én 583 agrár-ipari vállalat működött. Ezekben a vállalatokban az ipari tevékenység nem kiegészítő jellegű, a kritérium az üzemek korszerűsége és a termelési érték nagy volumene. Főképp azokban az ágazatokban jönnek létre, ahol közvetlen a kapcsolat a kevéssé szállítható, gyorsan bomló mezőgazdasági nyersanyagokkal. Az agrár-ipari üzemekben az érdekeltséget úgy állapítják meg, hogy a dolgozók egyaránt érdekeltek mind az üzemi mikrokollektívájuk (a részleg), mind pedig a makrokollektíva (az üzem) eredményességében.

2. *Agrár-ipari kombinát.* Növekvő feldolgozóipari kapacitás esetén az agrár-ipari vállalatok bonyolultabb agrár-ipari kombináttá alakulhatnak át. Ebben az esetben már több feldolgozó vállalat kooperál a mezőgazdasági üzemekkel. A résztvevők önállósága különböző lehet, a teljes beolvadástól a korlátozott pénzügyi-gazdasági önállóságig terjedhet. Az előbbi esetben a korábbi vállalatok a kombinát termelési egységeivé válnak. A részt vevő vállalatok közös vezetés alatt állnak, tevékenységüket egységes terv szabályozza, közös szolgáltató és melléküzemágakkal rendelkeznek.

3. *Agrár-ipari egyesülés.* Valamennyi részt vevő vállalat megtartja önállóságát, illetve az önállóság korlátozása kisebb mértékű, mint a kombinát esetében. A szoros kooperációs kapcsolatot az egyesülés közös irányító és termelés-technikai szervei biztosítják, így az agrár-ipari egyesülés mind az irányítás struktúráját, mind a termelés-szervezést tekintve különbözik a vertikális integráció egyéb formáitól. Nagymértékben fokozódik a közös melléküzemágak és

szolgáltatóegységek szerepe, amelyek elősegítik az alaptevékenységek területén kialakuló kapcsolatok elmélyülését is.

A felsorolt gazdálkodási formákban egyre közelebb kerül egymáshoz a mezőgazdasági és az ipari munka. Jelentékenyen háttérbe szorul a mezőgazdasági munka korábban nagyfokú idényjellege. Nagymértékben nő a munka termelékenység és hatékonysága (a termékegységre eső ráfordítás az üzemi vállalatoknál 2,5–3-szor, az önköltség pedig 1,5–2-szer kisebb, mint máshol). Mindezek a hatások területenként és gazdaságonként eltérő intenzitással érvényesülnek (különösen erősen például Moldávia, Ukrajna területén), mégis általánosan jellemzik a mezőgazdasági munka jellegét a Szovjetunióban, hiszen jelenleg gyakorlatilag már minden gazdaság részt vesz valamilyen formában az üzemi integrációban.

Az integrációs formák szociális tartalmával kapcsolatban elterjedtek azok a nézetek, amelyek szerint *ezek a formák módot adnak a kolhoztulajdonnak az állami tulajdon szintjére való felemelésére, az állami szektorba való „elnyelésére.”* Ezekkel a téves felfogásokkal szemben árnyalt és helyes megoldást ajánl R. Tonkonog, az SZKP KB Pártfőiskolájának docense. Véleménye szerint a kolhozok további társadalmasításában *egyszerre három forma* játszik szerepet: egyrészt – gazdaságilag indokolt esetben – a kolhozok egy része (a tagok egyetértésével) ipari alapon működő *szakosított szovhozokká* alakul át. Másrészt minőségileg átalakul a mezőgazdasági termelés egész jellege. „Ezen a bázison a termelés társadalmasításának szintje közel kerül egymáshoz a kolhozokban és szovhozokban, amelyek egyre inkább *egységes ösztönei típusú üzemekké válnak...*” Végül az integrációs formáknál egyes esetekben a résztvevők fokozatosan elveszítik jogi, részint gazdasági önállóságukat és az egye-

sülécek önelszámoló részlegeivé alakulnak át. „Más egyesületekben a kolhozok és szovhozok megtartják viszonylagos önállóságukat és a társadalmi termelés strukturális alapegységeinek funkcióit. A fejlődés folyamán azonban idővel olyan mértékben alakulnak át, hogy *tényleges gazdasági viszonyaik, a termelőkollektívák élet- és munkakörülményei tekintetében az ösztönei mezőgazdasági vállalat egységes típusát fogják képviselni.*”¹⁰

Az integrációs folyamatok a legnagyobb intenzitással a kis *Moldáviában* játszódtak le ideig, Moldávia szinte a „kísérleti laboratóriuma” ezeknek a változásoknak. Az iparosítás következtében csökkent a mezőgazdasági munka idényjellege. 1965-ben egy munkaképes kolhozparaszt átlagos évi teljesítménye 153 munkanapot tett ki, 1972-ben már meghaladta a 185 munkanapot. Ugyanebben az évben a kolhozok munkacsoporttalékkukat 84 százalékban használták ki, szemben az 1965-ben elért 66 százalékkal.

A gépesítés, az ipari munkaszervezés, az egész évi foglalkoztatottság és a garantált anyagi ellátás megállította a fiatalok elvándorlását a mezőgazdaságból. Így az utóbbi években növekedett a fiatalok részaránya a legtöbb gazdaságban. Erősen lelassult a városba áramlás útme a szovhoz-üzemekből. Gyorsan növekszik a falusi dolgozók műveltségi és kulturális-technikai képzettségének színvonala. 1973-ban 1959-hez képest a felső- és középfokú (teljes és nem teljes) végzettséggel rendelkezők száma 1000 dolgozóra számítva 22,4-ről 43,4-re emelkedett. A műszakiak részaránya a mezőgazdasági dolgozókon belül az 1965. évi 6,4 százalékról 1973-ban elérte a 12 százalékot. Széleskörűen elterjedtek az új szakmák a mezőgazdaságban, ezek között diszpečerek, automata beállítók, számítógéppark-kezelők dolgoznak.

„A kolhozok közötti *kooperáció* megjelenésével és fejlődésével a *kolhozpa-*

rasztoz körén belül megalakult a társadalmi termelésben dolgozók új kategóriája; ezek az emberek munkájuk jellege és termelékenység, energia-ellátásuk mértéke, anyagi biztonsáruk, valamint öntudatuk és kulturáltságuk tekintetében a munkásosztály színvonalán állnak.”¹¹

Gyorsan nő a termelékenység, a kolhoz szektorban előállított mezőgazdasági és ipari termékeknek kb. 30 százalékát a kolhozközi vállalatok dolgozói termelik meg, akik a kolhozoknál foglalkoztatottaknak csak 7 százalékát teszik ki. Az iparosodás elmélyülésével lehetőség kínálkozik arra, hogy a munkaképes lakosságnak csupán 10–12 százaléka biztosítsa a mezőgazdaság növekedésének tervezett mennyiségét (ez az arány 1974-ben még 38 százalék volt!).

Megállapíthatjuk, hogy a Szovjetunióban erőteljesen hangsúlyozzák a differenciált megközelítést, a sokféle megoldás szükségességét és fontosságát. A végrehajtás alapvető mozzanatai közé tartoznak az anyagi érdekeltség, a fokozatosság és a demokratikus centralizmus elve, illetve a gazdasági önállóság fontossága.

b) NDK

Az NDK fejlett mezőgazdaságában az integrációs folyamatok is magas színvonalon vetődnek fel. Az NDK-ban 1970-ben egy mezőgazdasági dolgozó 23, 1973-ban 28 lakos élelmiszer-ellátását biztosította. A mezőgazdaságilag művelt terület több mint 80 százalékát a mezőgazdasági termelőszövetkezetekbe (LPG) tömörült kb. 700 ezer dolgozó műveli (összesen 7649 LPG volt 1974-ben).

Az 1974-es adatok szerint a 449 állami gazdaságban (VEG) 92 ezer dolgozó tevékenykedett. A mezőgazdaságban helyenként már elérték a részleges automatizálást. Sajátosságként jelentkezik, hogy igen kicsi az átlagos üzemenagyság (tsz-eknél 714 ha, állami gazdaságoknál 893 ha).

A megoldás útja nem az összevonás, hanem a különböző együttműködési kapcsolatok, a horizontális integráció kialakítása.

A növénytermesztésben a kooperatív növénytermesztési társulások (KAP) valószínűleg meg az együttműködést. Területük 1000–10 000 ha között van. A KAP megalakulásakor az alapítók álló- és forgóalapokat bocsátanak rendelkezésére. A körülményeknek megfelelően szövetkezeti tagokat, illetve munkásokat delegálnak a KAP kollektívájába. A KAP-ok testületi vezetését a kooperációs tanács és a megbízottak közgyűlése látja el. A KAP önálló elszámolással, saját pénzügyi alappal, saját terv szerint gazdálkodik. A KAP-on belül a résztvevők teljes egyenjogúságának kell érvényesülnie, ennek alapfeltétele az, hogy a kooperációs társulás rendszere valamennyi résztvevő számára áttekinthető legyen.¹²

Az állattenyésztésben szövetkezeti, illetve üzemi létesítményeket hoztak létre (az utóbbiakban a LPG-ken kívül állami gazdaságok is részt vesznek). A korszerű formákban ugrásszerűen fejlődik a termelés színvonala. Az iparszerű állattenyésztő egységekben 300–600 ezer M értékű termelőalap jut egy-egy munkásra. (Hasonló szerves összetételű, mint a modern vegyipar, illetve energetika!) A hatékonysági mutatók is ugrásszerűen megjavultak. A koncentráció előnyös hatásait a munkaszervezés és munkakultúra magas fokával együttesen érte el. Fokozódott a szakképzett dolgozók aránya. Az állandóan a mezőgazdaságban foglalkoztatottak közül befejezett szakmai, illetve főiskolai végzettséggel rendelkezők hányada az 1970. évi 57,6 százalékról 1972-ben 69,9 százalékra emelkedett.¹³ Az integrációs szervezetek az indokolatlan üzemi differenciák felszámolásában is komoly eredményeket értek el, közös kiegyenlítési, illetve beruházási alap képzésével.

Megállapíthatjuk, az NDK-ban korábban elsősorban a horizontális együtt-

működési formák hódítottak tért. Újabbban azonban egyre intenzívebbé válnak a vertikális kapcsolatok. Így például meggyenként egy-egy agrár-ipari egyesülés alakult meg.

c) Jugoszlávia

Jugoszlávia mezőgazdasága a többi szocialista országtól eltérő módon fejlődött. Alapvető tényező a szövetkezeti jellegű kollektivizálás elvetése: „Az öngazgatási társadalmi gazdasági viszonyok mint külön kategóriát a szövetkezeti tulajdont sem tőrhettek el.”¹⁴

A JKSZ koncepciója szerint a magántermelők kizárólag a kooperáció segítségével integrálhatók be a társadalmilag szervezett mezőgazdaság termelésébe. Ezek után nyilvánvaló, hogy a kooperatív formák nemcsak gazdasági, hanem szociális szempontból is kiemelkedő jelentőségűek Jugoszláviában.

Jelenleg a megművelt földterület kb. 15 százaléka tartozik a szocialista szektorhoz (a Vajdaságban 38^{0/0}). A szocialista szektorban dolgozik a mezőgazdasági munkások 4 százaléka, amely a termék 33 százalékat, az árutermelés 45 százalékat termeli.¹⁵

A kooperáció legfontosabb szervezetei az *agrár-ipari kombinátok*. Ezek szinte kivétel nélkül *vertikális* kapcsolatok, amelyek gyakran még a vendéglátóipar és a turisztika szervezésére is kiterjednek. A résztvevők társadalmi tulajdonban levő vállalatok, amelyek gazdasági önállóságuk megtartása mellett tevékenységüket összehangolják termelésük jövedelmezőbbé tétele érdekében. Ez az erős *anyagi motiváció* a jugoszláv pártdokumentumokban is kézzelfoghatóan megnyilvánul. A résztvevők közötti kapcsolatok különböző erősségűek lehetnek, meghatározott tevékenység meghatározott időre való koordinálásától egészen olyan vállalati egységek terjednek, amely a vállalatok egy részénél az önállóság feladását is jelentheti.

A kombinátokon belül érvényesül az ipari és a mezőgazdasági vállalatoknak a kölcsönös előnyökön alapuló együttműködése. A nyersanyagproblémákkal küszködő ipar számára így tartósan biztosítják a jó minőségű, kedvező árú alapanyagot, míg a mezőgazdaság a vertikum végpontján realizálódó társadalmi tiszta jövedelemből való részesedéssel bővíti akkumulációs forrásait. A kombinát nem egyszerű társulás – bár alakilag annak tűnhet –, mert itt a résztvevők egész termelőtevékenységének komplex átalakításáról, zárt technológiai struktúrába való beintegrálásáról van szó. Ezt biztosítja a résztvevők egyetértésével kialakított együttműködési terv, a közös vezetés, és mindenekelőtt a kombinát közös szolgáltatásai. A résztvevők közös fejlesztési terveket dolgoznak ki, a közös fejlesztési alpból pedig közös üzemeket hoznak létre. Indokolt esetben jövedelem-átcsoportosítás is történhet egyes résztvevők között (*kombináton belül szolidaritás*).

A résztvevők a *kombináton kívül* is folytathatnak gazdasági tevékenységet. Ez a rugalmasság teszi lehetővé, „hogy a kötött pályákból cleve adódó, és potenciálisan gazdaságtalan megoldások káros rutinná ne váljanak, s hogy minden döntésnél keressék a gazdaságosabb, nagyobb jövedelmet biztosító változatot... a kapcsolatok ilyen elrendeződése legfőbb biztosítéka annak, hogy a nagy kombinátok mammutszervezetében se silányodjék hivatali ügyintézés a termelés szervezése, hogy a gazdasági problémák megoldása a gazdasági szemlélet alapján, annak megfelelő eszközök igénybevételével történjék.” *Kétségtelen, hogy így az egyes üzemek előre nem tervezett magatartása bizonyos működési zavarok forrása lehet, mégis ezeknek az érdekdifferenciáknak ilyen kifutási lehetősége, illetve a kompromisszumon alapuló feloldás az, amely biztosítja a kooperáció dinamizmusát.*¹⁶

A kombinátokban a termelés magas

szintű megszervezése nyomán emelkedik a termelékenység és a hatékonyság, nő a koncentráció (az átlagos üzem nagyság 4893 ha; a 15 legnagyobb üzem ennél is jóval nagyobb). A beruházások hatékonysága irányába mutat, hogy az üzemek más taggazdaságok részére hitel formájában engedik át saját fejlesztési forrásait. A kombinátok belső irányítása a sajátos jugoszláv öngazgatási koncepció szerint történik.

A kombinátokban részt vesz az ún. általános falusi szövetkezeteknek (OZZ) többsége is. Ezek főként értékesítéssel foglalkoznak, szerepük hasonló a nálunk létezett földművesszövetkezetekhez. Ugyanakkor az OZZ-k végzik az együttműködő nagyszámú egyéni parasztgazdaság integrálásának a feladatát. A kombinátok és az egyéni parasztszervezetekben sok volt a súrlódás, a kapcsolat a tökéletes típusú vertikális integrációra emlékeztet. A jugoszláv terminológiával élve, a *társas termelés* változatos formákkal rendelkezik:

- a gépi és egyéb szolgáltatások, szaktanácsok nyújtása a mezőgazdasági termékstruktúra leszűkítésével vagy anélkül;

- részleges közvetlen részvétel a szocialista szervezet termelésében és jövedelemelosztásában;

- a parasztszervezet és a szocialista szervezet közös termelése és jövedelemelosztása a befektetett munka és anyagi eszközök arányában.

„A parasztszervezetek többé-kevésbé tartós kapcsolatba kerülnek a társadalmi gazdaságokkal, s a magántulajdon egybefűződik a társadalmival. A parasztszervezet *kettszoros gazdasági szerepet tölt be: mint termelő részt vesz a társadalmilag elismert munkájának eredményei szerint személyi jövedelemben részesül, ugyanakkor mint tulajdonosa a mezőgazdaságban használatos termelési eszközök egy részének, földjára adókat kap, de en-*

nek értéke és jelentősége mindinkább csökken a termelői fejlődésével és a munka termelékenységének fokozódásával a mezőgazdaságban. A termelési folyamatok társadalmisításának . . . el kell vezetnie a termőföldek fokozatos, de végérvényes társadalmisításához.”¹⁷

A jugoszláv kommunisták szerint arra kell törekedni, hogy a magántermelők kizárólag a társadalmi szektorral folytatott kooperáció útján válhassanak árutermelőkké, s csak addig folytathassanak árutermelést, ameddig együtt termelnek valamely szocialista szervezeten belül. Így a *kooperációban „a személyes munka és a magántulajdonban levő eszközök fokozatosan integrálódhatnak a társadalmi tulajdont képező termelési eszközökkel végzett társult munkával”*.¹⁸

A JKSZ X. kongresszusa határozata szerint a társas termelés révén a mezőgazdaság öngazgatási társadalmisítására van szükség, amelynek célja nem a magángazdaság megszüntetése, hiszen a szocializmusban a mezőgazdaságban nem állíthatók vissza a tökéletes viszonyok a saját eszközökkel végzett személyes munka alapján. A határozat a társult munkában *minden* termelőnek egyenlő öngazgatási jogokat, a munka szerinti jövedelmet, és az öngazgatási döntésen alapuló elosztást biztosít.

A JKSZ. X. kongresszusa célul tűzte ki a mezőgazdasági termelés megduplázását az 1975 és 1985 közötti időszakban. Ehhez a természeti feltételek adottak. *A társadalmi feltételek kialakítása csak a struktúra minőségi átalakítása útján képzelhető el. Ebben a strukturális dinamikában szinte kizárólagos szerepet játszanak az integráció fő formái, az agrár-ipari kombinátok.*

d) Bulgária

Bulgáriában az 1960-as években a mezőgazdasági termelőszövetkezetek gyors koncentrációja játszódott le. A

BKP KB 1973. novemberi határozata nyomán Országos Agrár-Ipari Komplexumot hoztak létre, mint az ágazatközi kapcsolatokat komplex módon irányító államigazgatási szervezetet. A komplexumban összefogott ágazatok igen fontos szerepet játszanak a bolgár népgazdaságban. Így itt állítják elő a társadalmi össztermék 41,2 százalékát, itt dolgozik a *produktív szférában foglalkoztatottak 30,7 százaléka*. Ezek közül az alapvető tevékenységek szférájában dolgozik a produktív szférában dolgozók 43,8 százaléka, a szállító ágazatoknál ugyanez az arány 2,7 százalék, a kiegészítő tevékenységeknél 4,2 százalék.¹⁹

Az eddigiekben főleg a *horizontális integráció* folyamatai haladtak előre. Ezeknek szervezeti egysége az agrár-ipari komplexum, ahol az ipari jelző nem vertikumra utal, hanem a gazdaságírányítás módjára, arra, hogy ezeket az egységeket iparvállalatok módjára irányítják. A komplexumok kialakítása *kampányszerűen* történt 1971–1972-ben; a meglevő mintegy 300 állami gazdaságot és 800 mezőgazdasági termelőszövetkezetet 171 agrár-ipari komplexumba (APK) vonták össze. További átszervezés folytán számuk 1974-ben 154-re csökkent. Az átlagos területük 2,4 400 ha. A kizárólag állami résztvevőkből álló komplexumok aránya 7 százalék, a kizárólag szövetkezetekből állóké 51 százalék, míg a vegyes típusúaké 42 százalék (1975-ben).

A részt vevő gazdálkodó szervek önállósága gyors ütemben csökken. A *belső irányítás* csúcsszerve a tagvállalatok képviselőinek *közgyűlése*. A végrehajtó irányító szerv a 15–50 tagú igazgatótanács, melynek elnöke egyben az agrár-ipari komplexum *elnöke* is. Az igazgatótanács választja meg saját tagjai közül az *operatív irodát*. Az irányító szervek rendelkezésére áll még a kb. 30 főből álló *szakapparátus*.²⁰

A vezető szervek nemcsak a terme-

lés területi elosztását, a tagvállalatok anyagi-műszaki ellátását és termékértékesítését szervezik meg, hanem *koordinálják a munkaerő-kibasznlást, intézkedéseket dolgoznak ki a szakmai továbbképzésre, valamint az egyes tagvállalatokban megvalósuló bérezés fokozatos kiegyenlítésére*.

A *vertikális integráció* még jóval kevésbé elterjedt, bár egyes APK-ok folytatnak bizonyos, nem nagy volumenű feloldozó tevékenységet is. A vertikális integráció szervezeti az ipari-agrár kombinátok, ahol már az élelmiszeripari tevékenység dominál. Kilenc ilyen kombinát létezik jelenleg. Ezenkívül működik 10 élelmiszeripari egyesülés, ahol alapanyagtermelés nem folyik; ezek az egyesülések szerződések segítségével integrálják az alapanyagtermelőket. Az integrációs formák terjedésével egyre inkább eltűnnek a differenciák a különböző szektorokhoz tartozó gazdálkodó szervek között. A *jövedelemelosztás*, a bér-alapok képzése *egységes rendszer* szerint történik. Ezeknek a tényezőknek, valamint a komplexumok belső viszonyainak erősödése nyomán mindinkább általános az a nézet, amely szerint *túlbaladott a szövetkezetek és az állami gazdaságok további fenntartásának szükség-szerűsége, ezek eltűnnek, helyükben szakosított és integrált termelőegységek alakulnak ki, amelyekre az állami vállalatokat érintő szabályok érvényesek, függetlenül attól, milyen tulajdonra (szövetkezeti, vegyes vagy állami) épültek. Megszületőben van az a tulajdonforma, amely nem szövetkezeti, de nem is a régi állam tulajdon. Ez olyan új szocialista tulajdon, amelynek fejlődése elvezet a szocialista társadalom ösznépi tulajdona előképeinek a kialakulásához*.²¹ Összegezve megállapíthatjuk, hogy Bulgáriában az integrációs folyamatok gyors, kampányszerű végrehajtása került előtérbe az állami tulajdon dominanciája alapján, amely *lényegében az állami tulajdon szupremáciájához vezet*.

III. AGRÁR-IPARI INTEGRÁCIÓ MAGYARORSZÁGON

Magyarországon a mezőgazdaság szocialista átszervezése az 1960-as évek elejére fejeződött be. Ezt követően a magyar mezőgazdaság hatalmas fejlődésen ment keresztül. Míg 1960-ban a mezőgazdaságban dolgozó aktív keresők száma közel 1,6 millió volt (az összkeresők 33,8 százaléka), addig ez 1977-re 960 ezer főre csökkent (az összkeresők 18,4 százaléka). A mezőgazdaság bruttó termelése 1960 óta több mint másfélszeresére nőtt, különösen dinamikussá vált a növekedés 1968 óta, a gazdasági mechanizmus átjogó reformjának bevezetése óta.

A kollektivizálás után az elméletben és gyakorlatban egyaránt egyre inkább a mezőgazdasági termelés komplex fejlesztésének, iparosításának kérdése került előtérbe. A termelőerők fejlődési folyamata mindenekelőtt a területi koncentrációs folyamatokat erősítette fel. A szocialista átszervezés óta az állami gazdaságok száma 271-ről 131-re, a termelőszövetkezeteké 4500-ról 1370-re csökkent. Az állami gazdaságok átlagos területe 3300 hektárról 7580 hektárra, a termelőszövetkezeteké 1190 hektárról 4154 hektárra nőtt 1978-ra. A termelési koncentráció egyéb mutatói is jelentősen emelkedtek.

Egyértelműen megállapítható, hogy a jelenlegi méretek megfelelő üzemi kereteket jelentenek a korszerű termelés kialakításához és továbbfejlesztéséhez. Bár esetenként indokolt üzemösszevonásokra még sor kerülhet, ahogy Németh Károly az MSZMP XI. kongresszusán 1975-ben rámutatott, „a termelőszövetkezeti gazdálkodás fejlesztése, a termelés fokozása általában már nem indokolja az üzemterületek további növelését. A termelés bővülését, a hatékonyabb gazdálkodást a nagyüzem által biztosított lehetőségek maximális kihasználásával kell elérni.”²² Ma már a legfontosabb feladat az üzemi

lehetőségek kibasználása, a termelés szakosodása, a termelési profilok bosszabb távú kialakítása.

Mindez az üzemek közötti együttműködési formák fokozott felhasználását igényli. A horizontális integráció jellemző együttműködési formái az iparszerű termelési rendszerek. A termelési rendszerek valamely növény- vagy állatfajta iparszerű termelésére irányuló vállalatközi együttműködési formák. A termelési rendszerek a mezőgazdasági termelésnek nem csupán egyik vagy másik tényezőjét veszik figyelembe, hanem valamennyi termelési tényező komplex rendszerében, a biológiai, technikai, kémiai és emberi tényezők között tudományosan megalapozottabb összhangot teremtenek. Pontos időrendben megszabott ún. zárt technológia alapján termelnek.

A rendszerek nagy hozamú szaporító anyagokat alkalmaznak, valamennyi munkafolyamat komplex gépesítésére töreksenek, fokozzák az ipari eredetű holt munka arányát. A rendszerek gazdasági alapkövetelménye abban jelentkezik, hogy a hozamok növekedése és az élő munka csökkenése haladja meg a holt munka növekményét. A termelési rendszerekben jelentős szellemi kapacitás alakul ki, amely a saját fejlesztés mellett fontos feladatának tekinti mások tapasztalatainak a folyamatos elemzését és adaptálását.

Jelentőségüket mutatja, hogy 1976-ban 21 szántóföldi növénytermelési, 13 állattenyésztési és 20 kertészeti rendszer működött. Az állami gazdaságok 90 százaléka, a termelőszövetkezetek 70 százaléka volt tagja valamely termelési rendszernek. Számos nagyüzem több termelési rendszerben is részt vett. 1976-ban a nagyüzemileg művelt szántóterület 28,7 százalékán (összesen 1192 ezer ha), az összes szántóterület 24,1 százalékán működtek a szántóföldi rendszerek. A fejlesztések során keletkezett új kapacitásokat a rendszerbe vont növények ter-

mesztésénél a gazdaságok csak mintegy 60–70 százalékban kötötték le, a szabad kapacitást a szántóföldi növénytermesztés más területén használták fel. Ez is arra mutat, hogy a rendszerek hatása jóval nagyobb a rendszerbe bevont területek számszerű arányánál. Különösen egyes növénytermesztési ágazatoknál, például a kukoricánál az ösztvetésterületnek 61,6 százalékát integrálták a rendszerbe, a cukorrépánál 51,8 százalékát, a nagyüzemi sertésértékesítés 29 százalékát a rendszerek termelték 1975-ben.

A rendszerek szervezetében a központ (*gesztor*) feladatát valamely élen járó állami gazdaság, illetve termelőszövetkezet tölti be. A csatlakozó gazdaságok a *taggazdaságok*. A gesztor létrehozza saját szervezetét, szerviz és információs rendszerét, kidolgozza és adaptálja a zárt technológiát, gondoskodik a termelési feltételekről. A taggazdaság köteles az előírásokat betartani és a gesztor szolgáltatásaiért díjat fizetni, illetve a többlettermés egy részét átadni. Az érdekeltségi rendszerben azonban helyenként ma is problémák mutatkoznak. A termelési rendszerekből hiányzik a vertikum, pedig az egységes, jó minőségű alapanyag feldolgozásával erősen javulna a jövedelmezőség. Számos fontos ágazatban nem tudták még kialakítani a tudományosan megalapozott, gazdaságos termelési rendszert.

A termelési rendszerek gyors ütemben növelik a munka termelékenységét. 1974-ben a kukoricatermelésben a rendszerek termelékenysége a hagyományosnak 5–8-szorosa volt. *Minőségileg átalakul a termelési rendszerek munkaerő struktúrája.* Egyre inkább elmosódnak a határok a korábban erősen elkülönült fizikai és nem fizikai műszaki tevékenység között. A fizikai tevékenységen belül is csökken a közvetlen gépkezelés aránya, és különösen fontossá válik a karbantartás, javítás. Ezekre az igényekre a jelenlegi munkaerő-állomány még nem ké-

szült fel kellőképpen, megváltoznak a képzési rendszerrel szemben támasztott igények is. A rendszerközpontok is számos továbbképzést rendeznek a taggazdaságok szakemberei részére. 1976-ig több mint 7000 főt részesítettek szervezett továbbképzésben, akik közül kb. 5400 fő volt szakmunkás.²³

Problémákat mutatkoznak több helyütt az üzemszervezés színvonala és a technológiai fegyelem betartása területén. Figyelmet érdemel a taggazdaságok egyes szakembereinek esetleges érdekkonfliktusa az integráció érdekeivel, az érintett szakemberek attól félnek, hogy a rendszerek terjedése következtében esetleg munkájuk feleslegessé válhat.²⁴

Megváltozik, formálódik az emberek gondolatvilága is, hiszen az „élő” anyag helyett a termelési rendszerek dolgozói egyre inkább az ipari anyagokkal, illetve az új technikával kerülnek közeli kapcsolatba. *A munka tervszerűsége, szigorú technológiai fegyelme társadalmilag magasabb szintre emeli, közösségibbé teszi a mezőgazdasági dolgozók gondolkodásmódját, szemléletét.* Megnőtt a dolgozók felclőssége is, hiszen egy-egy dolgozó gyakran 3–4 millió forint értékű gépsoron dolgozik.²⁵

Megállapítható, hogy hazánkban az iparosodás bevált formája az iparszerű termelési rendszer, de emellett nem hanyagolható el a hagyományos módon való termelés sem, amely a gazdaságok jelentős részében eredményesen fejleszthető.

Az iparosodás *vertikális* folyamatainál először az *üzemi vertikumok* kialakításáról kell szólnunk. A korábbi egyoldalú felfogásokkal és jogszabályi tilalmakkal szemben minőségi fordulat következett be az 1960-as évek végén, amikor a mezőgazdasági üzemek számára lehetővé tették a kapcsolódó ipari szolgáltatások és az élelmiszer-feldolgozás kifejlesztését is. Ma már a nagyüzemek profiljába beletartozik mindazoknak a gazdasági tevékenységeknek az ellátása,

amely az élelmiszer-clóállítás vertikumán belül jelentkezik (pl. gépjavítás, építés, karbantartás, feldolgozás, szállítás stb.). Az üzemen belüli ipari tevékenység formája a mezőgazdasági termelőszövetkezetekben a *melléküzemág*. A melléküzemágak a tevékenységek széles skáláján mozognak, a társadalmi érdekek fokozott védelme miatt a nem élelmiszer-gazdasági tevékenységet külön adó terheli. Az *élelmiszer-feldolgozás* volume a mezőgazdasági nagyüzemekben belül – a kombinátokat is ide számítva – 1975-ben meghaladta a 10 milliárd forintot.²⁶ Emellett a mezőgazdasági nagyüzemek gyakran sikerrel kapcsolódnak be olyan *mezőgazdasági gépek gyártásába*, amelyre a gépipar nem vállalkozik.

Az üzemi vertikumok kialakításának legfejlettebb formái a *kombinátok*. A kombinát elnevezést 1976-ban csak két állami gazdaság részére engedélyezték (Bábolnai Mezőgazdasági Kombinát, illetve Tokaj-Hegyaljai Borkombinát), de a termelés kombinált jellege, módszere, irányítása és szervezete szempontjából még igen sok állami gazdaság és szövetkezet tekinthető kombinátnak. A kombinát kialakításának szigorú központi feltételei vannak, a megfelelő üzemi méretek és hatékonyság mellett ide tartozik a rendszeres kapcsolat a tudományos és kutató-intézetekkel a hazai és külföldi kutatási eredmények kipróbálása és bevezetése érdekében, a szakmai-politikai szempontból egyaránt kiemelkedő kezdeményező, vállalkozó szellemű vezetés, az *átlagot meghaladó munkaerő-stabilitás, a szakképzett dolgozók kedvező aránya, rendszeres és eredményes részvétel a szocialista munkaverseny-mozgalomban, a dolgozók munka- és életkörülményeinek állandó javítása, szakmai, politikai, kulturális fejlődésük előmozdítása, a munkabelyi demokrácia erősítése*.

A kombinátok gazdaságilag szilárdak, a legkorszerűbb termelési és szervezési eljárásokat alkalmazzák, gazdasági és társadalmi viszonyaik fejlettek, így ko-

moly hatást tudnak gyakorolni a termelési jellegükre leginkább jellemző ágazatokra, továbbá társadalmi-gazdasági környezetükre. (Ld. pl. a világhírű Bábolnai Mezőgazdasági Kombinát példáját.) 1977. január 1-ével újabb 5 mezőgazdasági és 4 élelmiszeripari kombinát alakult, ezek a kombinátok szerződéses segítségével a vertikális integráció üzemi formáira is hatnak.

Ezúttal csak utalunk a vertikális üzemi kapcsolatok bevált formájára, a *termelési és szállítási szerződések rendszerére*. Ma már egyre nagyobb súlyt képviselnek a hosszú távú, több éves kapcsolatok, amelyek *lehetőséget nyitnak a termelés és feldolgozás fokozottabb összebangolására*.

A vertikális együttműködés szoros és hatékony formái a *társulások*. A társulások a mezőgazdasági üzemek valamely meghatározott célra irányuló, különböző intenzitású gazdasági együttműködését jelentik. A termelési rendszerek jelentős része is társulási formában működik. A társulások száma 516. A társulások vagyona a IV. ötéves terv időszakában (1971–75) 214 százalékkal, teljesítményi értékük pedig 34,8 százalékkal nőtt. Szervezeti formáikat illetően a társulások sokféleké, az önálló jogi személyiséggel nem rendelkező egyszerű társaságoktól kezdve, az önálló jogi személyiséggel rendelkező közös vállalatig. A jogi és pénzügyi szabályozás területén bizonyos hiányosságok mutatkoznak, ezért az önálló jogi személyiséggel rendelkező társulások száma az utóbbi években csökkent. Az ez évi jogszabályváltozás nyomán remélhetőleg kedvezőbb tendenciák bontakoznak ki.

A társulások jelentős része építőipari területen tevékenykedik, több társulás működik a szolgáltatási szférában is. *Mezőgazdasági tevékenységet egybarmaduk folytat, míg valamivel több mint egyötödük a vertikális élelmiszer-termékpályákon helyezkedik el*. Ez utób-

biaknak halmozott termelési értéke 1974-ben 3,4 milliárd forint, teljesítményértékük 17,1 md Ft, dolgozóik létszáma pedig 32 115 fő volt. A társulásokban viszonylag szerény az állami élelmiszeripari vállalatok részvétele, de az állami gazdaságok csaknem mind bekapcsolódtak valamilyen – főleg horizontális – társulásba. A termelőszövetkezetek közül 1449 (89,1%)⁰, az állami gazdaságok közül 149 (97,4%)⁰ volt tagja az élelmiszeripari társulásoknak 1974-ben.²⁷

A társulások idáig komoly eredményeket értek el. Állóeszközök gyorsabban bővülnek, mint a termelőszövetkezetek alaptevékenységében felhasználtaké. A részt vevő vagyonok egyesítése alapján a társulások olyan gazdasági feladatok megoldására képesek, amelyek meghaladják egy-egy üzem lehetőségeit. Így mód van az erőforrások hatékony koncentrálására, a párhuzamos kapacitások elkerülésére, a munkaerő racionálisabb kihasználására. 1968-hoz képest 1975-re a társulások bruttó termelési értéke közel kilenzszeresére emelkedett, míg a foglalkoztatottak számának bővülése alig 4,5-szeres. A hatékonysági mutatók is rendkívül kedvezőek.

Az agrár-ipari egyesülések a vertikális integráció legmagasabb fokát képviselik. Az első egyesülés a Hajdúságban alakult, a Politikai Bizottság 1976. III. 23-i határozata alapján. Jelenleg a fő cél a tapasztalatszerzés. 1977-ben újabb három egyesülés alakult. Az egyesülések kialakítása a következő rendezőelvek figyelembevételével történt: a csatlakozó gazdaságok fő tevékenységüket a népgazdaság számára fontos termékek előállításával kapcsolatban fejtsék ki, a csatlakozók gazdasági helyzete kiegyensúlyozott legyen, a gazdaságok közötti kapcsolat régi keletű legyen, a több irányú tapasztalatszerzés érdekében különböző tájegységeken alakuljanak, a tevékenység, a vállalatok, ágazatok száma legyen eltérő, továbbá képezzenek regio-

nálisan összefüggő, egységes gazdasági körzetet.

Az agrár-ipari egyesülésekben *mezőgazdasági termelőszövetkezetek, állami gazdaságok és élelmiszeripari vállalatok vesznek részt.* A résztvevők megőrzik vállalati önállóságukat, az egyesülés csak azokat a tevékenységeket fogja össze, amelyeket a belépő gazdálkodó egységek a belépéskor önként, vállalati önállóságuk mellett visznek a közös szervezet keretében. Az egyesülésekben a tagok jogai és kötelezettségei, a vagyoni hozzájárulás nagyságára tekintet nélkül, egyenlők. A részt vevő gazdaságokra saját szektoruk szabályozói érvényesek. *Szervezésük csak azokban a körzetekben indokolt, ahol kimerültek a vállalati szintű koncentráció és specializáció tartalékai,* létrejöttek két vagy több kombinát kialakításának feltételei – beleértve a nyersanyagellátás nagyobb hányadát is –, a további fejlődéshez szükségesnek mutatkozik a regionális infrastruktúra komplex fejlesztése, megteremthetők a bonyolult irányításhoz szükséges személyi feltételek. *Az agrár-ipari egyesülésben fokozatosan minőségi változáson mennek keresztül a tulajdonviszonyok.*

Az agrár-ipari egyesülés az egyéb vállalatközi formáknál jóval *átfogóbb és mélyrehatóbb változásokat eredményez.* Itt már társadalmi osztályok és rétegek (paraszttság, munkásosztály, értelmiség); népgazdasági ágak (ipar, kereskedelem, mezőgazdaság); tulajdoni szektorok (állami, szövetkezeti, egyéni); gazdasági és gazdaságon kívüli intézmények; különböző települési formák (városok, falvak, tanyák) tervszerű együttműködésének, egymáshoz közeledésének szervezett folyamata megy végbe. *Csökken az egymás közötti árutermelői elkülönülés.* A gazdaságok közösen végzik a tervezést, a számvitelt, az információrendszer szervezését, fejlesztését, a gazdálkodási és egyéb teljesítmények értékelését, továbbá

közös termelőtevékenységet is folytatnak.

A részt vevő gazdaságok forrásaik egy részét *közös beruházások* céljára az egyesülésnek adják át (a tsz-ek általában fejlesztési alapjuk 25 százalékát, az állami gazdaságok hasonló részt, míg a részt vevő élelmiszeripari üzemek a mezőgazdasági üzemektől feldolgozásra átvett termények értékének 3 százalékát). A közös tevékenység részaránya évről évre nő, az így kialakuló közös vagyon már oszthatatlan. Az egyesülés szervei és a taggazdaságok közötti kapcsolatok belső jellegűek, vagyis *nem árujellegű kapcsolatok*.

Az egyesülés működésének fontos területe a *közös szolgáltatások szférája*. Ide tartozik a beruházások műszaki tervezése, lebonyolítása, anyagok beszerzése, értékesítés, állategészségügyi és agrokémiai szolgálat stb. A szolgáltatások az önköltségi elvre épülnek.

Az egyesületek legfontosabb testületi szerve a *Tanács*, amely a részt vevő gazdaságok egyes vezetőiből tevődik össze. A vezetők munkáját az ellenőrzőbizottság és a szakbizottság egészíti ki. Az operatív irányítást a kis létszámú, de rendkívül kvalifikált szakemberállománnyal rendelkező *igazgatóságok* végzik.

Az agrár-ipari egyesületekben az élelmiszergazdaság élen járó egységei vesznek részt, ahol az összes termelési érték kb. évi 15,5 md. Ft. Az egyesületekben több mint 46 ezer dolgozó tevékenykedik, jóval koncentráltabb, fejlettebb termelőegységekben, mint az egyéb üzemek. Igen magas, valamivel több mint 50 százalék a feldolgozóipar aránya.²⁸ A mezőgazdasági termelés is rendkívül fejlett, hiszen több, kiemelkedően eredményes termelési rendszer központja is az egyesületeken belül található. Az egyesületek nagy volumenű közös beruházásokat végeznek, amelyek összege a tartósan lekötött forgóeszközökkel együtt a jelenlegi ötéves terv időszakában

774 millió Ft, ehhez járul még a gazdaságok kb. 2,6 md. Ft-os saját beruházási programja.

Az agrár-ipari egyesületek eddigi tapasztalatai biztatóak, ugyanakkor még több évi, általánosítható tapasztalatra lesz szükség ahhoz, hogy ennek a formának további elterjesztését szorgalmazni lehessen. Az egyesületek akkor is csak az igen magas színvonalú termelést folytatóknál lesznek kívánatosak.

IV. INTEGRÁCIÓ ÉS A TULAJDONVISZONYOK TOVÁBBFEJLŐDÉSE HAZÁNKBAN

A szocialista tulajdon további társadalmasulásában fontos szerep jut a különböző integrációs folyamatoknak. Kérdés azonban, hogy a tulajdoni makrostruktúra minőségét mennyiben befolyásolják az integrációs formák. Erre a kérdésre a főbb integrációs formák különbségéből fakadóan differenciált választ kell adnunk.

A *társulások* kérdésében abból kell kiindulnunk, hogy a társulás az alapító gazdaságok össztermelése szempontjából, és a származását tekintve is *másodlagos vállalat*. Az alapítók fenntartják vele szemben az alapvető elsajátítási hatalmat, a tulajdon lényegét, az ún. stratégiai jogokat. A vállalkozás stratégiáját az alapítók szabják meg, de a társulás az áruviszonyok létezése miatt gazdasági önállósághoz jut. Így a társulás önálló forma, egy új harmadik forma a már létező formákkal szemben (vállalatok, illetve szövetkezetek). Ez az önállóság azonban csak a *forgalomban érvényesül, a valóságban az elsődleges elsajátítás az alapítóknál marad, a társulás éppen ezért nem szektorális jelenség, új gazdálkodási, de nem új tulajdonforma*. A társulás tehát másodlagos termelési viszonyt fejez ki az alapító szektorok elsődleges viszonyaihoz képest.

A társulások hozzájárulnak a vállalati és szövetkezeti kapcsolatok elmélyítéséhez, az eszközök áramoltatásához, elmélyítik az integrációt. Helytelen lenne azonban a társulások jelentőségét túlbecsülnünk az egységes szocialista össznépi tulajdon kialakításában.

Az agrár-ipari egyesületekben jelentősen fejlődnek a földhasználati és földtulajdoni viszonyok. A Hajdúsági Agrár-Ipari Egyesülés terve szerint a tag-tsz-ek használatában levő föld 73 százaléka lesz tsz-tulajdonban 1980-ban, míg ez az arány 1974-ben csak 47 százalék volt. Ugyanakkor a tsz-tagok földtulajdonja a tervszerű megváltások nyomán az 1974. évi 35 százalékról 1980-ra 24 százalékra csökken. Az egyesületek erőteljesen törekednek arra, hogy segítsék a háztáji tevékenység szervezettebbé tételét. Az egyesületek gyakran a régióban élő egyéni és kisüzemi termelőkre is kiterjesztik a termelés integrált megszervezését.²⁹

Az egyesületek hozzásegítenek az indokolatlan termelési differenciák felszámolásához, amivel újabb társadalmi egyenlőtlenségek keletkezését akadályozzák meg. Javul a munkaerő kibaszáltsága, nagy hangsúlyt kap a szakmai, politikai és kulturális fejlődés előmozdítása, a munkaidőnek az ipar színvonalára való lecsökkentése. A tervezett és megvalósuló új, közös berubázások minőségileg új munkaerő-struktúrát igényelnek. A Hajdúsági Agrár-Ipari Egyesülés tervei szerint például az új létesítményekben dolgozók – a betanított munkások részarányát figyelmen kívül hagyva – 73 százaléka szakképzett. Jellemző a munka technikai felszereltségére, hogy minden egyes újonnan alkalmazandó dolgozóra 2,5 millió Ft értékű eszköz jut.

Az egyesületek működésében természetesen bizonyos nehézségek is adódnak. Ezek mindenekelőtt abból következnek, hogy az egyesülés eredetileg a direkt gazdaságirányítási rendszer tipikus kategóriája, amelyet nem könnyű

a hazai gazdasági és jogi környezetbe adaptálni.

Az agrár-ipari egyesületek tulajdoni megítélése minőségileg más mint a társulásoké. Az egyesülés ma még ugyancsak másodlagos forma, az elsődleges elsajátítás a taggazdaságoknál van. Ez a megállapítás azonban csak statikusan szemlélve igaz, a dinamizmus éppen ennek meghaladása irányába balad. Az egyesülés ugyanis nemcsak új mozgásformát jelent, hanem a régi szervezeti kereteket átépíti, átformálja. Természetesen nem cél a szervezeti keretek teljes összeolvasztása, hiszen akkor egy „hipertrofias” agrár-ipari vállalathoz jutnánk. A résztvevők a munkamegosztás különböző sávjaiban helyezkednek el, éppen a tevékenységek heterogenitása az, amely lehetetlenné teszi a teljes összeolvasztást.

A tulajdonelméleti vizsgálat szempontjából kiemelkedő szerepet kap az integrációs pólus, az integrátor. Ezzel nem a vertikális integráció gyakorlati problémáiról folytatott régebbi vitára szeretnénk visszautalni, hanem egy fontos elméleti kérdést kell tisztáznunk. Kétségtelen, hogy a vertikum végpontján, mindenfajta integráció esetén ott áll a fogyasztóval közvetlenül kapcsolatot tartó sáv, az „eszmei” integrátor. A szocializmus körülményei között azonban megengedhetetlen, hogy valamely résztvevő a többiek fölé nőjön, a többiek korlátozásával hierarchikus integrációt valósítson meg. Nálunk az „eszmei” integrátor csak a „stratégiai magaslaton álló”, az elsődleges elsajátításban rendelkező közös integrátornak élendően funkcionálhat. Ilyen integrátorrá válhat az egyesülés demokratikus szervezete, amely ma még jobbra csak a másodlagos elsajátítás felett rendelkezik. Az egyesülés centrumának az elsődleges elsajátítás felett rendelkező integrátorra válásához azonban alapvető fontosságú a dolgozói demokratikus testületek kialakítása, hiszen az integrációs

pólus kiteljesedése esetén a stratégiai döntések már itt koncentrálnak. Így például a szövetkezeti szinten meglevő öngazgatás ilyenkor már csak másodlagos lehet. Éppen ezért feltétlenül indokolt, hogy nagy intenzitással kiépítsék a demokratikus járórendszert.³⁰ „Bár a kommunista önkormányzatra való áttérés még nincs napirenden, de elemeinek fokozatosan meg kell jelennie mind az állam tevékenységében, mind a vállalati gazdálkodásban. Különösen a fejlett szocializmusban támasztható ilyen követelmény”³¹ – írja Sipos Aladár.

Az integráció alakuló, formálódó döntési mechanizmusa, az üzemi kollektívák beleszólásának intenzitása, más fontos tényezők mellett mutathatja ennek a nagy lehetőségeket magában rejtő formának további fejlődését.

Itt kell utalnunk az állami és a szövetkezeti tulajdon egymáshoz való viszonyára.

Az állami és a szövetkezeti tulajdon továbbfejlesztése csak mindkét tulajdonforma egymáshoz való kölcsönös közelítése útján valósítható meg. Az állami tulajdon magasabb társadalmisítottsági szintjének kell meghatározónak lenni a termelés további társadalmisításában, ugyanakkor az állami tulajdon is folyamatos továbbfejlesztésre, tökéletesítésre szorul. Indokolatlan tehát azt kifejteni, hogy az iparosodás folyamán szükség-szerűen arányeltolódás menne végbe az állami és a szövetkezeti szektor között, az előbbi javára. Az állami mezőgazdaság a nagyüzemileg működtetett állószekők értékét tekintve 1970-ben 26,8 százalékot, 1975-ben 25 százalékot képviselt, míg a tsz-ek 73,2 százalékot, illetve 1975-ben 75 százalékot. Még ennél is nagyobb az eltolódás a bruttó termelési értékek tekintetében, ugyancsak a szövetkezetek javára.³²

Ahogy Sipos Aladár írja: „A szocialista tulajdon – ezen belül az állami tulajdon továbbfejlesztése mindenekelőtt azon múlik, hogyan erősödik ösztönei

jellege, a szocialista állam mennyiben ismeri fel, fejleszti ki és érvényesíti tudatosan az ösztönei érdekeket, hogyan valósul meg az érdekek összhangja.” Amennyiben a szocialista állam az ösztönei érdekeket helyesen ismerte fel, megfelelő cölöket tűzött ki és rendelkezésre állnak a megfelelő eszközei, és mind az állami vállalatok, mind a szövetkezetek a társadalom céljait maguké-
vá teszik és megvalósítják, „akkor a tulajdon mindkét formájának ösztönei jellege, szocialista vonásai erősödnek”.³³

Az utóbbi években kölcsönös közle-
dés ment végbe az állami és a szövet-
kezeti szektor között, amelynek cred-
ményeként mindkét tulajdonforma to-
vább gazdagodott. A szövetkezetek te-
vékenysége fokozottan társadalmisod-
dott, egyre általánosabbá vált a vállala-
tszerű gazdálkodás, a szétaprózódott
struktúra felszámolása. A szövetkeze-
tekben nagy ütemben gyarapodtak az
oszthatatlan alapok, kialakult a terme-
lőszövetkezeti földtulajdon. A tulajdo-
ni jogcimből eredő jövedelem (földjá-
radék) hányada egyre csökken és eltör-
pül a munka szerinti elosztás nyomán
kialakuló személyes jövedelmek nyo-
mán. A szövetkezetek elsősorban a kol-
lektíva-érdekeltség és a demokratikus
vezetési módszerek szempontjából fejte-
nek ki hatást. R. Tonkonog szerint „a
kolhozok és más szövetkezeti üzemek a
kollektív vezetés progresszív módszerei
és formái révén pozitív hatást gyakorol-
nak az állami mezőgazdasági üzemek
fejlődésére.”³⁴

Nem lehet elfogadni azt a merev be-
sorolást sem, miszerint csak az állami
tulajdon alapján jelenik meg a társadal-
mi érdek, s hogy ehhez képest a szövet-
kezetek mindig csak valamiféle önző
csoportérdeket követnek. Az ilyenfajta
nézetek burkolt formában az állami gaz-
daságirányító tevékenység hatékonysá-
gát kérdőjelezi meg, hiszen az állam
gazdag eszköztárára való segítségével

a társadalom érdekei szerint tudja befolyásolni a szövetkezetek tevékenységét. Az elmúlt esztendőök megmutatták, hogy a szövetkezetek gyakran nyereségesebb ágazataik visszafogásával is folytatták a termelést azokban az ágazatokban, amelyek a társadalom számára nagy fontossággal bírtak.

Kétségtelen, hogy a szövetkezetekben ma még nem teljes a társadalmasítás, de a háttáji létezése sokkal inkább a mezőgazdasági termelés ágazati sajátosságaival és a mezőgazdasági jövedelemviszonyokkal függ össze, mintsem a szövetkezetek valamiféle elmaradottságával. Egyébként az állami gazdaságok irbiztosítanak illetményföldet dolgozóik részére, amelyet azok ugyancsak egyénilag művelnek meg. Utalnunk kell továbbá arra is, hogy egyrésztől egyoldalú a kistermelést kizárólag a háttájira leszűkíteni (a kistermelésben 1681000 háztartás, család vesz részt, ezeknek csaknem fele nem termelőszövetkezeti, illetve szakszövetkezeti dolgozók közül került ki)³⁵, másrészt a termelőszövetkezeti háttájikat egyre nehezebben nevezhetjük egyénilag megművelt földeknek, éppen a nagyüzemi gazdaságba való beintegrálásuk miatt. *Ezzel a „beintegrálással” mód kínálkozik a háttáji termelés társadalmasítására*, a termelőerők fejlesztésére, ahol a háttájiban dolgozó (főként a nagyüzemben egyre nehezebben alkalmazható immobil munkaerő) egyre inkább a nagyüzem egy sajátos üzemágának dolgozójaként jelenik meg.³⁶

Korszerűsödik a szövetkezetek belső irányítási rendszere, ahol az operatív irányítást egyre inkább magasan kvalifikált szakemberek látják el, míg a szövetkezetek stratégiáját a tagság dönti el, *az üzemi mikrokollektívákban az alkalmazottak a tagokkal egyenlő jogokat kapnak*. A szövetkezetek, bár termelékenységük elmarad az állami gazdaságok mögött, *magas hatékonysággal működtetik eszközeiket*.

Megállapíthatjuk, hogy *a szövetkezet a szocializmusban nem klasszikus értelemben vett (magán) tulajdonosi tulajdonközösség, hanem kollektív tulajdon, ahol a kollektíva már nem egyszerűen a tulajdonosok összessége, hanem annál minőségileg több struktúra*. Ezért: „A kolhozok oszthatatlan alapjai a munka folyamatában betöltött objektív szerepüket és rendeltetésüket tekintve nem különböznek a szovhozok termelési eszközeitől...” – írja Tonkonog.³⁷

A szövetkezetek fejlődésében jelenleg is nagy tartalékok vannak, a szövetkezetek és az állami vállalatok állandóan fejlődnek és közelednek egymáshoz. Ennek a közeledésnek folyamán alakulhat ki *az állami és szövetkezeti tulajdon egységes szocialista tulajdona*, amely természetesen még nem azonos a kommunista köztulajdonnal.³⁸

Ezekben a tulajdoni folyamatokban igen nagy a jelentősége az *agrár-ipari integrációnak*. Nem volna helyes azonban az integráció folyamatait indokolatlan mértékben felgyorsítani, illetve a formák gazdagságát leszűkíteni. Továbbra is körültekintő, megalapozott fejlesztő munkára van szükség, amelynek fő kritériuma a gazdasági és a társadalmi hatékonyság. Ahogy az MSZMP KB 1978 márciusi határozata megállapítja: „A magyar szocialista mezőgazdaság fejlődésének sajátossága az együttműködési formák sokfélesége, amelyet célszerű a jövőben is megtartani. Követelmény viszont, hogy a rendelkezésre álló anyagi és szellemi erőforrások felhasználása gazdaságos legyen és nagyobb tiszta jövedelmet eredményezzen.”³⁹

Az agrár-ipari integráció beható tanulmányozása elméleti és gyakorlati szempontból egyaránt nagy jelentőségű. Kívánatos lenne, hogy a közgazdasági elemzések mellett a szociológia, ezen belül a struktúratudomány is behatóbban foglalkozzon ezekkel a folyamatokkal.

Halmi Péter

JEGYZETEK

¹ Sok közgazdász a szocialista országokban az említett ágazatokon kívül a termelőszövetkezetek előállítás és a termékkereskedelem szervezeteit is együttesen, mint Népgazdasági Agrár-Ipari Komplexumot értelmezi. Ennek a felfogásnak problémáiról ld. *Sipos Aladár*: Az agrár-ipari integráció. *Közgazdasági Szemle*, 1977. 6. sz. 624. old.

² *Márton János*: Az integrálódó mezőgazdaság. *Mezőgazdasági Kiadó* 1977. 45. old.

³ *Ld. Budavári János*: Az élelmiszergazdaság fejlődésének néhány jellemzője az európai szocialista országokban. *Agrárgazdasági Kutatóintézet*, 1975.

⁴ *Vö. Márton János*: Id. mű, 129. old.

⁵ Az alábbiakban, főként terjedelmi okok miatt, el kell tekintenünk a csehszlovák, a román és a lengyel tapasztalatok ismertetésétől. Különösen sajátos a lengyel mezőgazdaság helyzete, ahol a termelési kooperációk fejlesztésével a falusi termelési viszonyok olyan új típusának kialakítására törekednek, amely elősegíti az agrárstruktúra új modelljének kialakítását. *Ld. P. Kapuscinski*: *Kooperacija, zespolowosc*. *Tribuna Ludu*, 1974. január 16.

⁶ *Ld. pl. Alov-Lapszker*: *Agropromüslennüje kombinatü*. *Goszizdat*. 1931.

⁷ *Ld. pl. Az SZKP XXV. kongresszusa*. *Kossuth Könyvkiadó* 1976. 128–129. old. O dalnyejsem razvityii szpecializacii i koncentracii szel-szkohozjajsztvennogo proizvodstva na baze mezshozjajsztvennoj kooperacii agropromüslennoj integracii. *Pravda*, 1976. június 2.

⁸ *Ld. Pravda*, 1978. július 5.

⁹ *Ld. R. Bitarov*: A gazdasági kooperáció és a mezőgazdasági-ipari integráció fejlődése. *MSZMP Politikai Főiskola Közleményei*, 1978. 1. sz. 52. old.

¹⁰ *R. Tonkonog*: A szövetkezeti-kolhozottulajdon fejlődése és közeledése az ösznépi tulajdonhoz. *MSZMP Politikai Főiskola Közleményei*, 1978. 1. sz. 84–85. old. (Kiemelés tőlem – *H. P.*)

¹¹ Az idézet és az adatok forrása *I. Bodjul*: *Agrarnopromüslennaja intyegracija i mezshozjajsztvennaja proizvodstvennaja kooperacija*. *Ih*

rol v szocialno-ekonomicseszkom razvityii szovjetszkoj gyerevnyi. *Kommunyiszt Moldavii*. *Kisinyov*. 1974. 1. sz. (Kiemelés tőlem – *H. P.*)

¹² *Ld. Poznetky z prace v kooperacnich svozec*. *Zemledelské Informace ze Zahranici*. 1972. 1. sz.

¹³ *H. Kubrig*: *Durch Kooperativne Arbeit in der Landwirtschaft mehr, besser und billiger produzieren*. *Die Wirtschaft*, 1973. 22. sz. május 30.

¹⁴ *B. J. Dimkovics*: *Fordulóponton a falu*. *Velko Vlahovics Munkásegyletem*. *Szabadka* 1977. 65. old.

¹⁵ *Beck Béla*: *Jugoszlávia gazdasága*. *Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó* 1975. 101. old.

¹⁶ *Vargha László*: *A jugoszláv agrár-ipari kombinátok*. *Közgazdasági és Jogi könyvkiadó*, 1974. 109–110. old.

¹⁷ *B. J. Dimkovics*: *Id. mű*, 79. old.

¹⁸ *Prva konferencija SKJ*. *Beograd* 1970. A mezőgazdaság és a falu szocialista viszonyainak fejlődése és a JKSZ feladata. 8. pont. *Vö. Magyar Szó*, 1978. febr. 13. melléklet, 6/d. pont.

¹⁹ *Ld. I. Lucov*: *Nacionalnijal agrarno-promüslen Komplex*. *Ikonomiczeszki Zsivot*, 1974. 10. sz. 10. old.

²⁰ A belső szervezetről *ld. pl. Zemledelské Informace ze Zahranici*. 1973. 4. sz.

²¹ *V. Milev–A. Ganev*: *Vertikalnata integracija v zselzskoto sztopansztvo zadacsa na dnesnije i utresnije den*. *Zenedelsko Zname*, 1977. nov. 9. 6–7. old.

²² *A Magyar Szocialista Munkáspárt XI. kongresszusának jegyzőkönyve*. 1975. március 17–22. *Németh Károly* hozzászólása. *Kossuth Könyvkiadó* 1975. 228. old. A túlzott koncentráció nem kívánatos hatásairól *ld. még Sipos id. mű*, 614. old.

²³ *Ld. Fekete György*: *Új módszerek, új tartalmékok*. *Figyelő*, 1978. január 11. 11. old.

²⁴ *Ld. Váncsa Jenő*: *Iparszerű termelési rendszerek a mezőgazdaságban*. *Társadalmi Szemle*, 1974. 5. sz.

²⁵ *Gósy Sándor*: *A termelési rendszerek társadalmi hatása*. *Pártélet*, 1975. 7. sz. 18. old.

²⁶ *Major Lajos*: Együttműködés az élelmiszertermelés fejlesztésére. Népszabadság, 1977. február 2.

²⁷ Márton: Id. mű, 173–174. old.

²⁸ Ld. bővebben: *Major Lajos*: Az agrár-ipari egyesülés, mint a regionális gazdasági integráció szervezete Magyarországon. Gazdálkodás, 1978. 3. sz. 8. old.

²⁹ Ld. *Sikula György-Szabó István*: Agrár-ipari egyesülés a Hajdúságban. Társadalmi Szemle, 1977. 12. sz. 60. old.

³⁰ Az üzemi demokrácia fontosságát, az egyesülési szintű intézmények kiépítésének jelentőségét hangsúlyozza pl. A Hajdúsági Agrár-Ipari Egyesülés Alapító Okirata. 9. pont.

³¹ *Sipos Aladár*: A szocialista termelési viszonyok lényege. A szocialista tulajdon. MSZMP Politikai Főiskola tananyaga. Bp., 1977. 58. old.

³² Ld. *Dankó László*: Szocialista tulajdon és felhalmozás. MSZMP Politikai Főiskola Közleményei, 1978. 1. sz. 105. old.

³³ *Sipos Aladár*: Id. mű, 55. old.

³⁴ *Tonkonog*: Id. mű, 75. old.

³⁵ *Csizmadia Ernőné*: A háztáji termelés új vonásai. Valóság. 1978. 2. sz. 79. old.

³⁶ A háztáji és a kistermelés iparosításáról ld. pl. *Csizmadiáné* id. mű, továbbá *Tóth A. Ernő*: A háztáji és kisegítő gazdaságok szerepe az iparosodó mezőgazdaságban. Közgazdasági Szemle, 1975. 1. sz., illetve *Lovas Márton*: A szocialista mezőgazdaság iparosodásáról. Közgazdasági Szemle, 1977. 3. sz.

³⁷ *Tonkonog*: Id. mű, 76. old.

³⁸ Ennek az integrált szocialista tulajdonnak kizárólagossá válásáról a szakirodalomban viták folynak. Ld. pl. *Szabó József*: A szocialista állami (össznépi) tulajdon továbbfejlesztésének fő feladatai Magyarországon. MSZMP Politikai Főiskolájának Közleményei, 1978. 1. sz.

³⁹ Közlemény az MSZMP KB 1978. március 15-i üléséről. Népszabadság, 1978. március 18. II. 6. pont.

A szocialista életmód egyes kérdései a hazai sajtóban

A Minisztertanács Tájékoztatási Hivatala – az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézetével együttműködve – hat tudományos kutató-szakember bevonásával¹ áttekintette és értékelte azt, hogyan foglalkozik a sajtó a szocialista életmód kérdéseivel, ezen belül különösen a tartalmas életvitellel, a szabad idő célszerű felhasználásával. A téma elemzésére létrehozott munkabizottság megvizsgálta a Népszava, a Szabad Föld, az Élet és Irodalom, az Ifjúsági Magazin, a Családi Lap és a Somogyi Néplap egy év alatt (1977. április 1-től 1978. március 31-ig) megjelent számait. A kiválasztott lapokban megjelent írások alapján a munkabizottság választ keresett arra: miképpen tükröződik a lapokban a szocialista életmód fogalma, tartalmi jegyei, hogyan segíti a szerkesztőségek munkája a szocialista életmód alakítására irányuló agitációs és propaganda munkát, különös tekintettel a szocialista erkölcs normáinak terjesztésére. A tapasztalatok összegyűjtésével, a jó kezdeményezések és az csetleges hiányosságok feltárásával segíteni kívántuk a sajtónak azt a munkáját, amit az MSZMP programnyilatkozatában kitűzött azon célok érdekében végez, amely szerint: „El kell érni, hogy a javuló anyagi feltételekkel szocialista módon éljünk. Ezért egész társadalmi fejlődésünk egyik kulcskérdése és nélkülözhetetlen feltétele a tudati viszonyok gyorsabb,

erőteljesebb változása, a szocialista erkölcs és életmód általánosabbá válása.”

A felmérő-elemző munka összesített tapasztalatai a következők:

I

1. A vizsgált lapok többségében a tárgyalt időszakban nagy számban jelentek meg az életmód kérdéseivel foglalkozó, különböző terjedelmű és változatos műfajú írások (például a Népszava értékelt 308 lapszámában 740, a Somogyi Néplapban 150 írás), ezek egy része csak laza szálon kapcsolódik az életmód tartalmi kérdéseihez. Egyenlenség mutatkozik a témába vágó cikkek havonta megjelent számában, műfajában és színvonalában.

Több értékelt lap (első helyen a Népszava 10 elméleti cikkben²) elősegítette az életmód fogalmának helyes értelmezését, magyarázta a kategória előtérbe kerülésének okait, a polgári-kispolgári, illetve a szocialista életmód főbb különbségeit és jellemzőit. Bár ez a tudatos törekvés nem minden lapra jellemző, de mindenképpen követendő példa, mert ezek a cikkek konkrét formában közvetlenül is szolgálják a szocialista életmód fogalmának ismertetését, tudatosítását, elemzik az értelmezésben tapasztalható hibákat. Például felvetik, hogy egyesek miként azonosítják a szo-

cialista társadalom mai – alakuló – életmódját magával a szocialista életmóddal, mások hogyan egyszerűsítik le az életmód minőségi normatíváit a mennyiségi összetevőkre, vagy szűkítik le az életszínvonal fogalmára stb. Örvendetes, hogy a szerkesztőségek az életmódot komplex tartalmú fogalomként értelmezik és gyakori, hogy annak egy-egy fontosabb eleméről sorozatokat közölnek (pl. a Családi Lap: *Lakások, családok, életmódok*).

A vizsgált lapok egyike sem követett valamiféle uniformizált életmód-mintát. Minthogy a szocialista életmód társadalmunkban ellentmondásos adottságok, szükségletek és eszmei hatások között formálódik, ezért érthető, illetve szerencsés megoldás, hogy a vizsgált lapok a szocialista életmód lényeges jellemzőit is mint alakulót, és nem mint lezárt modellt közvetítik. A szocialista életmód fejlesztése maga is a komplex társadalmi fejlődésfolyamat része, ezért fejlesztését az objektív és szubjektív feltételek sok vonatkozásban meghatározzák. Ez a tény a legtöbb konkrét életmód-kérdéssel foglalkozó írásban jól tükröződik.

Természetesen nem kérjük számon a szerkesztőségektől az életmód fogalom komplex tartalmának sokoldalú, tudományos egzaktságú elemzését, hiszen ez még a témával foglalkozó elméleti-tudományos intézeteknek is sok gondot okoz. De az mindenképpen elvárható, hogy a legfontosabb tudományos eredményeket a lapok a jellegüknek megfelelő sajátos eszközökkel – interjúk, beszélgetések, esetenként elméleti-konzultációs cikkek formájában – közvetítsék olvasóiknak.

2. A legfontosabb életmód-elemmel, a munkával mindegyik lap sokrétűen foglalkozik.³ Nem általában írnak a munkáról, hanem konkrétan a termelőmunka feltételeiről, a munka szerveztségéről, a munkaversenyről, az újításokról, a munkásszállásokról, a bejárással és az ingázással kapcsolatos gondokról stb. Sok jó cikk szól például a Népszavában

a minőségi munka hiányosságainak következményeiről, a laza termelési kapcsolatokról, a gyáron belüli szervezetlenségről, a munkaerőkölcsről.⁴ A lapok egyik alapvető feladatuknak tekintik, hogy fellépjenek az egyenlősíre való törekvéssel szemben, bírálják a különböző forrásokból eredő tisztességtelen jövedelemszerzést, hangsúlyozzák a munka szerinti osztás rendszerének szigorúbb védelmét és propagálását. Sokat foglalkoznak a szakmai fejlődéssel és olyan munkahelyi légkör kialakításával, amelyben az emberek odaadón és felelősen végzik, illetve szeretnék végezni a munkájukat. (Népszava, Szabad Föld, Somogyi Néplap.) E problémakör kapcsán a legtöbbször szó van a szocialista munkabrigádok közösséget formáló ercjéről-szerepéről is. Szembetűnő fogyatékoság viszont, hogy elhanyagolják az újítómozgalmat, az alkotó munka kérdéseit, nem eléggé népszerűsítik az ésszerűsítésre, a takarékoságra, a népvagyon megóvására törekvő dolgozókat. Kevés szó esik arról, hogy technikai fejlettségünk egyenlőtlenségei, termelési viszonyaink meghatározott elemei illetve ellentmondásai milyen szerepet játszanak az alkotó tevékenység kibontakozásának fékezésében és ennek az ellentmondásnak milyen része van abban, hogy az emberek jelentős része egyoldalúan, inkább az anyagi javak gyarapítására törekszik, mint személyisége gazdagítására.

3. A társadalmi viszonyok fejlesztésének témáival összefüggő sajtómunka, a társadalmi folyamatok irányításában való tevékeny részvétel bemutatása-ösztönzése alapvetően kedvező irányban fejlődik. Ennek középpontjában áll a szocialista demokrácia fejlesztésének igénye, az alkotóbb jellegű, tudatosabb cselekvés kibontakoztatása, a helyi önállóság, továbbá a közösség ügye iránti egyéni felelősség növelése.

A sajtó sokat foglalkozik az üzemi demokráciával és a szocialista brigád-

mozgalommal való kapcsolatával.⁵ Nemcsak a vezetőknél és a beosztottaknál termelést befolyásoló és általában az üzemi problémákat megoldó jó kapcsolatról írnak, hanem rendszeresen bemutatják (pl. a Népszava, az Ifjúsági Magazin, az Élet és Irodalom, a Somogyi Néplap) a közügyek iránt elkötelezett, a társadalmi munkában élen járó, jó példaként számon tartott embereket. Ezeknek az életutaknak a bemutatása általában a sokrétű, a tartalmas emberi élet felemelő eszméje mellett érvel. Azonban igen kevés anyag jelenik meg a kiemelkedő teljesítményt nyújtó fizikai dolgozókról és ez sem eléggé színes. Itt említjük meg, hogy az elemzett lapokban nagyon kevés a munkásosztály forradalmi hagyományait (az önzetlen kollektivitás példáit) felelevenítő írás. A Népszavában is csak egy-egy cikk található az internacionalisták érdemeiről, az egymást felváltó nemzedékek összefogásáról. Viszont számos riport és cikk szól a magyar munkások példamutató helytállásáról a testvéri szocialista országokban, mindig érzékeltetve a munkásszolidaritás hagyományait.

A sajtómunka érénye, hogy a demokratizmus érvényesítése érdekében segítséget nyújt a jó munkahelyi légkör, a kölcsönösen nyílt véleménycserén alapuló együttműködés fejlesztéséhez. Bírálják a tekintélyuralom, a hatalmi mánia, az adminisztratív utasítás stb. jelenségeit, de a demokratikus fejlődést akadályozó fogyatékoságok bemutatásában még elemzőbbnek, a leküzdési törekvésekben következetesebbnek és kritikusabbnak kellene lenniük a lapoknak. A hatalommal való visszaélést bíráló cikkek közül kiemelkednek az Élet és Irodalom ilyen tárgyú írásai, amelyek elemzik az említett jelenség elleni fellépés nehézségeit is. Az is lényeges, hogy az Élet és Irodalom az úgynevezett „kényes” témákat is bátran vállalja (mint például a leváltott, nyugdíjazott vezetők elhagyottsága stb.)⁶. Ugyanakkor az

Élet és Irodalomnak nem csupán az emberek erkölcsi, közéleti magatartásában levő visszasságokat, e jelenségek szélsőséges példáit kellene ostromoznia – ami nagy érdeme ugyan –, hanem gyakrabban, nagyobb hatáskörrel, vonzóan kellene képet adni a pozitív közéleti-erkölcsi magatartásformákról is.

A legtöbb lap törekszik arra, hogy bemutassa a termelőtevékenység, a demokrácia, a művelődés és önművelődés közötti kapcsolatot is.⁷ Az Ifjúsági Magazin és a Családi Lap szerkesztősége e kérdéseken túl arra is figyelmet fordít, hogy hangsúlyozza a környezet és önismeret fontosságát a személyiségfejlésben, hiszen ennek nem kis jelentősége van a demokrácia, a közéletiség továbbfejlődésében is.

4. Figyelemre méltó írások elemzik (főleg a Szabad Földben, az Élet és Irodalomban és a Somogyi Néplapban) a parasztság átalakuló életmódját, a falu és a város változó kapcsolatát, közeledését, az urbanizációs következményeket, a falut jellemző korábbi ellentmondások megszűnését és újak keletkezését.⁸

A riportokban nyomon követhetők a falusi életmód főbb jegyei, a szolgáltatások és a kulturáltabb életkörülmények (lakáshelyzet, ellátás, egészségügy, tanulás, művelődés) pozitív irányú változásai. Számos írás a maga ellentmondásosságában villantja fel a tanyai élet nehézségeit, a cigánylakosság beilleszkedésének gondjait, az asszonyok és lányok életforma- és szerepváltozással kapcsolatos nehézségeit, egyes szakmák elnéptelenedését stb. Kevésbé sikeresek azonban azok a cikkek, amelyek a szemlélet és az életmód alakulását befolyásoló termelési tényezőket vizsgálják (hogyan változik maga az ember a termelés korszerűsödésének folyamatában?). Több írás jól foglalkozik a szövetkezeti demokrácia problémáival, a szakmunkásképzéssel, az utánpótlás nehézségeivel.⁹

5. Jól mutatják be a lapok az értelmiség szocialista vonásainak erősödését, szerepének növekedését. Számos cikk szól egy-egy tágabb vagy szűkebb réteg „befelé fordulásának”, zártságának, szakmai igénytelenségének, vagy hivatása elhanyagolásának okairól.¹⁰ Feltűnő azonban, hogy az Élet és Irodalom keveset foglalkozik az egyes értelmiségi rétegek, például műszakiak, közgazdászok, jogászok szemléletének, társadalmi életének problémáival, emberi kapcsolataival. A falusi értelmiség gondolkodásmódja, aktivitása, magatartása, kulturális tevékenysége – amelyek többnyire viselkedési mintát is jelentenek az ott élő lakosság egy része számára – különösen a Szabad Földben és a Somogyi Néplapban kap kellő terjedelmet. A Szabad Föld közismerten színvonalas kulturális rovata önmagában is sok, követhető életmódmintát népszerűsít és közvetít.

6. A vizsgált lapok a szabad idő kérdéseivel a legváltozatosabb formákban foglalkoznak. Nemcsak sokszínűen, hanem színvonalasan tárgyalják azokat az alapvető, életkörülményekkel kapcsolatos objektív okokat, amelyek minden téren megvalósult fejlődés ellenére – úgy tűnik – helyenként szinte lehetetlenné teszik, hogy az emberek tömegei gazdagabb, tartalmasabb életet éljenek. A Szabad Föld néhány, szinte drámai hangvételű cikkéből jól érződik, hogy miközben a munka közösségi jellegű személyiség-értékeket fejleszt a munkahelyen, addig a szabad időben végzett tevékenység-területeken gyakran inkább az egyoldalú anyagi gyarapodásra törekvés válik uralkodóvá és vele együtt az elkülönülés, a státusszimbólumok erősödnek, sőt nemegyszer a deviáns magatartás fokozódik.¹¹ Ezért nem véletlenül törekszenek a lapok arra, hogy ösztönözzék – nagyon jól megírt cikkekben – a gazdagabb, a kulturáltabb, a nagyobb és emberibb örömö-

ket nyújtó tevékenységformákat, a közösségi jellegű szabadidő-eltöltést.¹²

Az újságok általában a tudás és a kultúra gyarapítására ösztönöznek. Ennek érdekében bemutatják, hogy a társadalom anyagi gyarapodása, a javak bőségének termelése nemcsak a fejlett technika nélkül, hanem szakmai képzettség, általában a műveltség színvonalának emelése nélkül is elképzelhetetlen. Ezért szorgalmazzák közművelődési-oktatási hálózatunk fejlesztését. A gyári munkahelyi vezetők, a helyi szerveket, főleg a szocialista brigádokat pedig arra inspirálják, hogy saját lehetőségeikkel, eszközeikkel ők is fokozzák a dolgozók tanulási-művelődési szándékát (Népszava, Ifjúsági Magazin, Somogyi Néplap). Példaadó az a törekvés, hogy a Népszava felkarolja, népszerűsíti az amatőr művészeti mozgalmakat. Ezzel párhuzamosan a lapok az egyéni tanulási-művelődési ambíciókat is serkentik és arra törekszenek, hogy a tudásvágy minél több ember életszükségletévé váljék. (Szabad Föld.) E cikkek – többek között – azt is hangsúlyozzák, hogy ennek elérése, az idővel való jobb gazdálkodás, a szoktatás és a nevelés függvénye is.

Lényegében e témakörhöz kapcsolódnak az Élet és Irodalom, a Családi Lap, az Ifjúsági Magazin azon cikkei is, amelyek az alkoholizmus, általában a deviáns magatartás, az élet peremén élők, a lumpenek okozta problémákat tárják fel.¹³ Kevés írás elemzi viszont a hamis tudat, mint például a vallásos világnézet okait. Talán legtöbbit az Élet és Irodalom foglalkozik ezzel a kérdéssel.¹⁴

7. A vizsgált lapokban jól tükröződik, hogy a szabadidős tevékenység rendkívül heterogén: a foglalkozás, a kor, a nem, a településtípus, a műveltség szint stb. szerint. A falusi középkorú emberek szabadidős tevékenysége például a mellékmunkákon, kertművelésen kívül legfeljebb a tv-nézésre, újságolvasásra, esetleg családi összejövetelre kor-

látozódik. A gyermekeik viszont mindenképp a városadta vagy a város példáján megismert művelődési, szórakozási és utazási lehetőségeket keresik. (Pl. Szabad Föld 1977/39: Mivel tölti a hétvégét?)

Az Ifjúsági Magazin, amely rendkívül népszerű a fiatalok között, a kulturált szórakozásokon kívül jól orientálja a fiatalokat a politika, a kultúra, a sport, a divat stb. kérdéseiben is. Különösen színvonalas az a munka, amit az Ifjúsági Magazin és a Családi Lap az önismeret és az önállóság, valamint az értékek helyes felismerése érdekében végz. ¹⁵ Az Ifjúsági Magazin jól összekapcsolja az önművelés és önismeret fejlesztését az ifjúság két sorsdöntő kérdésével: a pálya- és párválasztással. Ennek a lapnak több segítséget kellene adni a tanuláshoz, például azzal, hogy bemutatja a kiemelkedő tanulmányi eredmények mögötti célokat, az időbeosztást, a tanulási módszereket stb. Hasonlóképpen több segítséget kellene adnia a diákok és ifjúmunkások közéleti aktivitásának erősítéséhez, valamint az egyéni időtöltés hasznos formáinak kialakításához, hiszen az egyedülállót hasznos formáit ugyanúgy tanítani kell, mint a közösségi formáét. Az életszervező-rendszerekre általában minden lapnak nagyobb figyelmet kellene fordítania, annál is inkább, mert erre az iskola és a család csak a legritkább esetben tanítja meg a fiatalokat.

8. Az értékelt újságoknak az otthonnal, családdal kapcsolatos rovatai nagyon sokszínűen és alapvetően színvonalosan tükrözik a szocialista család társadalmi-etikai követelményeit, és azt is, hogy talán ezen a területen férnek meg „legsímábban” társadalmukban a polgári-kispolgári életmódelemek: mindenképp a férj-feleség viszonyban és a gyermeknevelésben. ¹⁶ Kiváltképpen a Családi Lap tárja fel a legsokoldalúbban azokat a gondokat, amelyek e helyzetből adódnak a családban a közösségi neveléssel kapcsolatban. Emellett a Csa-

ládi Lapnak nemcsak a polgári önzés elleni írásait lehet példamutatónak tartani, hanem azt is, hogy példát mutat az önállóan és a biztosan eligazodó, sokoldalú ember formálásában. A Családi Lap fontosnak tartja az ember alakítását, saját testének megismerését, gondoskodását az egészségéről, szexuális életének kulturáltságát csakúgy, mint az emberek eligazítását jogi-társadalmi-politikai kérdésekben.

Általában a vizsgált lapok, az ott hon – család rovatukban azt sugallják, hogy a családnak hatékonyan részt kell vennie a társadalom és az egyén ésszerű működéséhez szükséges készségek és szükségletek alakításában. Ezért csak üdvözölni lehet, ahogy a Családi Lap előtérbe állítja a családi élet tiszta, zavartalan légkörét, a gyerekekkel való törődés és a nevelés kérdéseit, az együttélés és a párkapcsolat, a családon belüli munkamegosztás stb. problémáit és ezek hatását a munkára, a közéletre. Az ilyen és hasonló kérdésekben rendkívül sok segítséget kaphatnak az olvasók e lap-tól.

Hiányérzetünk abban van, hogy a vizsgált újságok viszonylag kevés terjedelmet szentelnek a szabad idő és a mai társasági élet összefüggéseire, a társasági élet összetartó kapcsolataira: a munkatársi, rokoni, a szomszédai kapcsolatok jellemző vonásaira, a társasági élet hiányának okaira.

Hiba, hogy kevés színvonalas elemző írás jelenik meg a női egyenjogúság megvalósításának helyzetéről, a gátló körülményekről, továbbá a szolgáltatások állapotáról, a gyermekintézmények hálózatáról, az anyavédelemről, az idős emberek gondozásának nehézségeiről.

9. Szólni kell arról, hogy néhány kitűnő kezdeményezés is született a lapokban, amelyek talán más szerkesztőségek számára is példaként szolgálhatnak. Ilyen a „Fortunátus doktor”, az „Olvassunk együtt” (Szabad Föld), a kisgyermek nevelésével kapcsolatos

rovat (Családi Lap), a „Tani-tani” (Élet és Irodalom), a „Beszéljük meg”, a „Tabu ügyekről nyilvánosan”, „Pardon” (Ifjúsági Magazin), a „Munkások” sorozat a Népszavában stb.

10. Végül meg kell emlékezni a lapok levelező rovatainak színes, okos, ténylegesen az emberek igényeire és sokféle kérdéseire válaszoló tanácsairól, amelyek a legtöbb esetben a legközvetlenebb kapcsolatban vannak az olvasók életmódjának alakításával. A válaszok általában az emberek hétköznapi-egynéni gondjait segítik megoldani, de nem választják el azokat a társadalmi kérdésektől, a mindennapok gondjaiban segítenek anélkül, hogy leszűkítve kezelnék azokat.

II

KÖVETKEZTETÉSEK

Az értékelt lapok mindegyikének nagy érdeme, hogy eszmeileg mind egyértelműbben és tudatosabban törekszenek a szocialista életmóddal összefüggő kérdések tisztázására, magyarázatára, és olvasóik számára sok, jól követhető, érdekes és érthető, tartalmilag hatékony anyagot közölnek. Az eddigi gyakorlat alapján jogosan támaszthatunk olyan igényt a szerkesztőségekkel szemben, hogy ebben a felfogásban segítsék továbbra is a szocialista életmód formálását, alakítását. Ennek érdekében mutassák be a követendő és követhető életmódelemeket, életformákat, életutakat; jelezzék, tárják fel az életmódban mutatkozó ellentmondásokat, hívják fel a figyelmet az új pozitív vonásokra és személyek megsértése nélkül bírálják az elavult szokásokat, nézeteket. Ennek kapcsán éreztessék és munkamódszerként

alkalmazzák azt az álláspontot, hogy az egyes osztályoknál és rétegeknél nem egy civont életforma idealizálása a célunk.

A sajtó a szocialista ember és a közösség valóságos, jellemző tulajdonságait, életvitelének konstruktív jegyeit mutassa be elősorban. Több figyelmet, teret kell szentelni a sajtóban az életmóddal kapcsolatos párthatározatok, koncepciók, kutatási eredmények közvetlen és közvetett módon történő ismertetésére, népszerűsítésére.

Az eddiginél nagyobb erőfeszítést kell tenni a pozitív példák vonzóbb és színvonalasabb ábrázolására. A lapok éljenek többet és jobban az interjú műfajával. Azokat az embereket népszerűsítsék – köztük fiatalokat is –, akik valóban megdolgoztak az elismerésért.

A lapok, természetesen a helyes arányok betartásával, írjanak a kivételekről, a szélsőségekről – a negatív jelenségekről is –, mert ezek bemutatásával jobban rögzíthető a szabály, a követendő életmód és magatartás. Óvakodjunk viszont a jelenségek megideologizálásától. A szocialista életmód éveken, évtizedeken át alakul és fejlődik, ezért a sajtó – az eddigiekhez hasonlóan – szóljon higgadtan, és nem kampányfeladatként a szocialista életmód alapelveiről, követelményeiről, megnyilvánulási formáiról.

Írjanak többet a lapok a szocialista életmód tárgyi feltételeiről (azok meglétéről, ill. hiányáról), s arról, mit tesznek az egyének és a közösségek a jobb lehetőségek megteremtéséért, és főleg azok szocialista módon történő felhasználásáért. Az életmóddal foglalkozó írások fontos céljának tekinthetjük az ilyen értelmű tájékoztatást és nevelést.

Hegedűs Ferenc-Kalocsai Dezső

¹ E munkában részt vettek: Falusi Béla (Ifjúsági Magazin) Kovács Dénes (Élet és Irodalom), Losonczy Ágnes (Családi Lap), Nagy Sándor (Somogyi Néplap), Szántó Miklós (Népszava), Török Iván (Szabad Föld). Az általuk készített lapelemzések szolgálták az összegező elemzés alapjául.

² Ezek közül kiemelkedik a Köpeczi Béla akadémikussal *Hogyan élünk korszerűen?* címen készített interjú; Siklós János két vitacikke a munkáról; Farkas Endre: Kispolgáriságról írt elméleti cikke.

³ Pl. Kunszabó Ferenc: Találkozások. Élet és Irodalom, 1977/41.

⁴ Kiemelkedik közöttük például a Népszavában: *Jónapot S. 13-as lakótársak és a Doktorok vakolókanállal* című írás, vagy a Szabad Földben a *Számukra a szocializmus természetes klíma* című cikk.

⁵ Pl. *A csodagép mellett*. Szabad Föld, 1977/11.; *Együtt a csapat plusz egy fő*. Ifjúsági Magazin, 1977 október.

⁶ Pl. Megay László: Zimbardó teszi. 1977/17.; Tamás Ervin: Felmentés és kinevezés. 1977/12.; Sz. Lukács Tibor: Emberek árnyékban. 1977/30.

⁷ Pl. a Szabad Földben: A szellemi beruházás jól kamatozik. 1977/9.; Gondolatok a gyárban. 1977/13.; Termelni és művelődni. 1977/10.

⁸ Pl. Szabad Föld: Romány Pál: A holnap mezőgazdasága. 1978/1.; Változott a határ, válto-

zott az ember; Hazajönnél-e komám? 1977/52.; Élet és Irodalom: Egyenes beszéd a háztájiról. 1977/16.; Kunszabó Ferenc: Jász földön 1977/2.; Serfőző Simon: Mi újság otthon? 1977/42.; Nincs tovább falva. 1978/3.

⁹ Pl. Az Élet és Irodalomban: A tsz-elnök változzon, vagy menjen? 1978/13.; Nem terem a föld magától. 1977/25.

¹⁰ Pl. Somogyi Néplap: 1977. március 23., 30., április 2., augusztus 3., 1978. február 16.

¹¹ Pl. Szabad Föld: Lassan elmúlik ez a szombat is. 1977/50.; Gazdagok vagyunk. 1977/25.; Munka után munka. 1977/41.; Élet és Irodalom: Simon Emil: Két zseb a nadrágunkon.

¹² Pl. *Írjunk együtt újságot és az Olvasó Akadémia* sorozat a Szabad Földben.

¹³ Pl. Élet és Irodalom: Lázár István: Kisüsti és csupor. 1977/32.; Szunyogh Szabolcs: Ökológia. 1977/33.; Ordas István: Késsel a csizmaszárban? 1978/2.

¹⁴ Pl. Élet és Irodalom: Lázár István: Halottlátó. 1978/11.; Bálint B. András: Mint a szarvas a folyó vizére. 1977/39.

¹⁵ Pl. Ranschburg Jenő 25 írásból álló sorozata az Ifjúsági Magazinban; Ruffy Péter: Kis Árpáddal készített interjúja az Ifjúsági Magazin júniusi számában.

¹⁶ Pl. Somogyi Néplap 1978. március 15.; 1977. szeptember 8.; Élet és Irodalom, 1977/14. Szemes Piroska: Csalásideál.

Adalékok a magyar szakmunkásképzés történetéhez*

Magyarországon a szakmai képzés korai, kezdetleges szakasza kb. 1867-ig, a magyarországi ipari forradalom kezdetéig tartott. Ebben az időben még nem beszélhetünk a mai értelemben vett szakképzésről. Az iparosság főként naturálgazdálkodást folytató kézművesekből állt. Az iparosok száma az összlakossághoz viszonyítva igen alacsony volt: 1805-ben például az összlakosságnak mintegy 0,98 százalékát, 1840-ben 0,97 százalékát alkották.

A mesterinas képzés az ipar színvonalának megfelelően differenciálatlan, szervezetlen volt. Az 1780-as évek végétől 1842-ig a nagyobb városok népoktatásra rendszeresített iskoláikban császári rendeletre ún. *rajziskolák* működtek. Ezekben az iskolákban a rajzon kívül más tárgyat nem tanítottak. Szakmai képzésről még az első, 1840-ben kiadott ipartörvény sem szólt. Az Országos Ipartestület tervezete már az 1840-es években javasolta a taműhellyel felszerelt szakosított iskolák felállítását, heti 9 óra tanítási idővel.

Az Országos Iparegyesület kezdeményezésére 1845-ben nyílt meg az első 3 évfolyamos *mesterinas iskola*, amelyben heti 4 órában elemi ismeretekre tanították meg a növendékeket. Az iskolának 3 éves fennállása alatt közel 400 tanuló-

ja volt. Ez a kezdetleges iskolaforma még az 1850-es években is működött.

A kiegyezés után a kapitalista iparosítás, a közlekedéssel párhuzamosan fejlődő kereskedelem a munkaerő fejlesztését is *megkívánta*. A szakmai ismeretek elsajátításához az elemi ismeretek már nélkülözhetetlenekké váltak. 1868-ban törvény született a tankötelezettségről. A népiskolai törvény azonban a tanoncoktatásra nem vonatkozott. Az iparostanulók kötelező oktatását először az *1884. évi ipartörvény* írta elő. Kötelezővé tette a tanonciskolák szervezését városokban és községekben egyaránt, ehhez az anyagi feltételeket is biztosította.

A *tanonciskola* egy előkészítőből és három osztályból állott. A tantervet és a szervezeti szabályzatot 1893-ra dolgozták ki, illetve hagyták jóvá, s egészen 1924-ig érvényben is maradt a következő órabeosztás szerint: alapfokú ismeretek (írás, olvasás) heti 1 óra, üzleti fogalmazás heti 1 óra, üzleti számtan, könyvvitel heti 2 óra, rajz heti 3 óra. Megfelelő anyagi eszközök hiányában a törvényben foglalt célkitűzések csak kis mértékben, kompromisszumokkal valósulhattak meg. A tanoncképzés ekkor népoktatást pótló funkciót töltött be. Az oktatási szabályzatok az irányelveket a valósághoz alkalmazták, a tanmenetek rendkívül hosszú idő alatt készültek el.

A tényleges gyakorlati képzés két módon – a kisipar vagy a gyáripar te-

* A tanulmány az országos szakmunkástanuló vizsgálat keretében készült.

rületén – történt. A kisipar az ipari munkássághoz viszonyítva is nagy létszámú munkaerőt foglalkoztatott és képzett. 1900-ban például a munkások 38,3 százaléka a nagyiparban, 61,7 százaléka a kisiparban dolgozott. A kisipari képzés jellegzetes szakmunkástípust alakított ki. „... Szakmai szempontból a magyarországi szakmunkás nagy közügyességgel rendelkező, sokoldalú »ezermester« típus volt, aki a szakmájába vágó összes műveleteket ismerte

és értette, hiszen éveken át a legkülönbözőbb munkák végzésére kényszerült...” (Lackó, 86.), ugyanakkor „hiányos elemi ismeretci miatt autodidakta továbbképzésre ritkán alkalmas, habár kézi ügyességével, természetes intelligenciájával a külföldi munkással versenyezhetne” (Sándor, 609.).

A gyáripar fejlődésével gyorsan emelkedett a gyáripari munkások létszáma. A következő adatok a *gyáripari munkások ágazati megoszlását* mutatják.

Ágazat	1890*		1898**		1913**	
	szám	0/0	szám	0/0	szám	0/0
Nehézipar	98 307	66,5	124 290	53,5	213 885	47,7
Könnyűipar	23 711	16,0	61 777	26,6	156 926	35,0
Élelmiszeripar	25 749	17,4	46 119	19,9	77 167	17,2
Összesen	147 767	100,0	232 186	100,0	447 978	100,0

Forrás: * Sándor

** Berend-Ránki (1972)

A szakképzett munkások főleg a vas- és fémiparban, a járműgyártásban, és a hajóépítésben dolgoztak.

Így ezekben az iparágakban alakultak ki az *első üzemi tanműhelyek*, amelyekben a szakmai gyakorlat már tananyagként szerepelt. Salgótarjánban és Ózdon bányatelepi, Miskolcon és Budapesten vasúti járműjavító, Diósgyőrben gépgyári tanműhely létesült. Az első világháború előtt jelentős helyen álltak a vendéglátóipari, a posta műszerész-, és a MÁV járműjavító-tanműhelyek. Ezeknél a vállalatoknál tulajdonképpen elitképzés folyt, az oktatás színvonala felülmúlta az állami iskolákét. Az Autótaxi Vállalat autószerelő műhelyébe például csak érettségivel vettek fel tanulókat. 1914-ig 20 ilyen tanműhely működött.

Az állami tanonciskolák – bár számuk gyarapodott – rossz helyzetben voltak.

A fejlődés e globális számai eltakarják a belső különbségeket. A Budapest-

re és néhány nagyvárosra koncentrálódott ipar megnehezítette a vidéki iskolák fenntartását, amelyekben még a századforduló idején is igen alacsony volt a tanulólétszám: az iskoláknak több mint a felében még a száz főt sem érte el.

Az iskolák és a tanulók számának alakulása 1884-től 1902-ig

	Iskolák	Tanulók
	s z á m a	
1884	49	6 844
1885	58	10 741
1886	86	17 666
1887	129	27 182
1888	185	33 745
1889	215	37 045
1893	353	57 970
1895	364	72 718
1900	427	78 440
1902	440	73 931

Forrás: Áfra Nagy

A századfordulón különösen a női betanított munkások számának emelkedése volt jelentős. 1910-ben az összes gyári munkások 25,1 százaléka volt nő. A nők a textiliparban 64,6 százalékban, a ruházati iparban 55,5 százalékban, a papíriparban 47 százalékban, az élelmiszeriparban 41,9 százalékban dolgoztak.

A lányok szakképzésének kérdése a könnyűipar fejlődésével vetődött fel. Az 1900-as népszámlálás szerint a magyarországi bányászat, ipar és kereskedelem területén 6100 lány tanult, ebből 2700 Budapesten. A lánytanoncok számára 1909-től szerveztek külön iskolai oktatást.

A foglalkozási struktúra fokozódó differenciálódása speciális szakképzést igényelt, ezért 1902-től kezdve fokozatosan szakosítani kezdték az általános profilú tanonciskolákat, 12 iparágak megfelelően (építőipari, lakatos, bádógos, faipari, géplakatos, műszerész, ékszerész, díszítőipari, sokszorosítóipari, szabó, cipész, és általános – szolgáltató jellegű iparágakat magában foglaló – iparág szerint).

E változások következtében az 1910-es évek elejére a tanoncoképző iskolák nagyobb létszámúak lettek, és hátrózott profilt kaptak. Komoly hiányosságuk volt azonban az, hogy a gyakorlati képzés nem szerepelt a tantárgyak között, mivel a fővárosi oktatásügy az iskolai tanműhelyek létesítését költségesnek találta. Szintén anyagi okokból sokáig nem építettek önálló iskolákat sem, hanem az elemi iskolákat vették igénybe tanítási célokra. Az oktatás polgári iskolai tanárok feladata volt, akik szaktanfolyamokon szerezték képesítésüket.

Mint ismeretes, az első világháború és a Tanácsköztársaság bukása után a gazdasági szerkezet teljesen átalakult. A háború emberi és anyagi veszteségei és következményei a magyar gazdaság fejlődését teljesen visszaverették. A trianoni békeszerződés értelmében Magyar-

ország területének 67,3, lakosságának 58 százalékát, sok nyersanyagforrást, ipari létesítményét veszttette el. A korábban háttérbe szorult iparágakat olyan szintre próbálták fejleszteni, hogy a hazai szükséglet fedezésére alkalmasak legyenek (például a textilipart és más, fogyasztási cikkeket termelő iparágakat), a régen prosperitást élvező élelmiszeripar viszont visszaszorult a külföldi piac beszűkülése miatt. A két világháború közötti években visszaesett a vas- és acélgártás, a gépipar hagyományos ágai stagnáltak. Csökkent a gépiparban és az élelmiszeriparban dolgozók, elsősorban a gépipari szakmunkások létszáma, ugyanakkor tovább nőtt a textil-, fa-, a ruházati és a műszeriparban foglalkoztatott betanított munkások aránya. A termelés a két világháború között soha nem érte el az 1913-as szintet.

Ezek a társadalmi-gazdasági változások természetesen a tanoncoképzésre is hatással voltak.

E korszakban az *1922-es ipartörvény* és az *1924-ben kiadott új tanterv* és szervezeti szabályzat jelentett némi módosulást a tanoncoképzésben. 1924-től kezdve tantárgy lett a szakelmélet (technológia, anyagismeret) – rendkívül kis óraszámúval, évi 20 órában – és a szakmai gyakorlat. Ugyanakkor neveztek ki az első főhivatású tanárokat és szakoktatókat is (addig ugyanis egyetemisták, főiskolások tanítottak az elesett és a Tanácsköztársaság bukása után elbocsátott tanárok helyén). Ezek az intézkedések azonban a tanoncoknak csupán kis hányadát érintették, mivel például a gyakorlati oktatáshoz szükséges tanműhelyek a legtöbb iskolából hiányoztak.

A tanulók száma 1928-ig – ha mérsekeltlen is, de növekedett. A későbbi csökkenés oka egyrészt demográfiai tényezőkkel magyarázható, másrészt az 1929-ben kitört gazdasági válság jelentősen befolyásolta a tanulók számát és ágazati összetételét. Ezt illusztrálják a

következő számadatok is: 1929-től 1932-ig a budapesti gyáripari munkások száma 102 886-ról 74 654-re csökkent, a budapesti tanulók száma is mintegy felére csökkent. A visszaesés főként a vas- és fémipar, gépipar, fa- és építőipar arányában tapasztalható, ugyanakkor a villamossági, a nyomda- és a szolgáltató jellegű iparágak tanulólétszáma emelkedett.

A budapesti ipari tanulók ágazati megoszlása 1928/29–1932/33-ban (0/0-ban)

Ágazat	1928/29	1932/33
Vas- és fémipar	6,6	4,8
Gépipar	19,2	17,0
Villamosipar	3,3	6,3
Építőanyag- és vegyipar	0,5	0,6
Faipar	6,6	3,8
Papíripar	0,1	0,0
Nyomdaipar	3,6	4,1
Textilipar	0,9	0,9
Bőripar	5,2	4,0
Ruházati ipar	22,9	22,7
Szolgáltató ipar	12,4	16,5
Kereskedelem	8,3	8,6
Vendéglátás	0,8	0,0
Építőipar	5,0	3,9
Élelmiszeripar	4,4	6,7
Összesen 0/0	100,0	100,0
N	23 025	16 650

Forrás: Szendy (Számított adatok)

A budapestitől némileg eltér a vidéki helyzet, ahol fejlett ipar hiányában a kisipari – pl. kovács, ács, sztalos stb. – szakmák voltak keresettek.

A képzés színvonala azonban nem romlott ezekben az években, sőt feltételei itt-ott még javultak is. A kisebb tanulólétszám miatt ugyan sok iskolát (elemi és polgári iskolákat is) összevontak. A kiürített iskolák közül azonban néhányat Budapesten és vidéken ta-

noncképző iskolává alakítottak át, ahol iskolai tanműhelyt is létesítettek. Az *első iskolai tanműhelyek* a nyomdász, kárpitos, ötvös szakmák tanulói részére készültek. Ezekben az iskolákban a képzés színvonala jobb volt az átlagosnál. 1934–35-re az országban 306 főhivatású és kb. 2000 óraadó tanár tanított, 39 budapesti, 302 vidéki, 7 vasúti javítóműhely mellett létesített és 19 gyári, vállalati tanoncképző iskola működött.

A válságból való lassú kiemelkedés a háborús konjunktúra idején következett be. A munkacrő-felhasználás terén ellentmondásos helyzet alakult ki, a hadiipar növekvő volumene az alumíniumgyártás, a repülőgépgyártás, a gépipar stb. területén szakmunkáshiányt eredményezett, ugyanakkor a nem háborús célokra termelő iparágak visszafejlődtek, szakmunkásaik munkanélkülivé váltak. A hadiipari termelés megnövekedett arányával függött össze, hogy 1940-ben az ország ipari tanulóinak 35,10/0-a a gépiparban tanult (a Magyar statisztikai évkönyv, 1940. alapján számított adat).

Összegzőképpen megállapítható, hogy a felszabadulás előtt a tanoncképzés olyan hároméves oktatási forma volt, amely közismereti és szakelméleti tantárgyakat tanított. A tanoncképzés szerződéses munkaviszonyt jelentett, a tanoncképző iskolákban a tanítás munkaidő után folyt, heti 2–3 alkalommal. Az első osztályba lépés feltételét az elemi iskola 4. osztályának elvégzése jelentette; az ennél kevesebbet végzeteknek előkészítőbe kellett járniuk, akik pedig elvégezték a középiskola VII–VIII. osztályát, ún. továbbképző osztályokba jártak. A tanoncok felszabadítása nem függött az iskolai tanulmányi eredménytől, ennek következtében a felszabadult tanoncok kb. 20 százaléka csak a második osztályt végezte el. A gyakorlati képzés kb. 30 százalékban a gyáriparban, 70 százalékban a kisiparban történt. Iskolai és vállalati tanműhelyek-

ben csupán a tanulók töredékét oktatták. A főhivatású tanárok száma minimális volt (kevés kivétellel az elemi iskolai tanítók tanítottak a tanoncképző iskolákban).

A *felszabadulás után* megkezdődött a háborús károk helyreállítása, s a két világháború között visszamaradt ipar fejlesztése. A népgazdaság megnövekedett szakmunkásigényét részben a régi szakmunkásokkal, részben képzetlen munkaerő tömeges kiképzésével lehetett kielégíteni. Az extenzív iparosítás szakaszában a korábbi univerzális szakértelmű, minden munkafázist, minden gépet és szerszámot ismerő szakemberek helyett specializáltabb, a nagyüzemi munkamegosztás posztjaira beilleszkedő szakmunkásokra volt szükség. Az új feltételeknek a régi szakképzési rendszer már nem felelt meg, új forma bevezetése vált szükségessé.

Ezt szolgálta az 1949. évi IV. *törvénycikk*, amely a szakmunkásképzés történetében fordulópontot jelentett. Az 1884-es és 1922-es törvényektől alapvetően különbözött abban, hogy a képzést a kisipar helyett a nagyiparra alapozta, a komplex szakmákat széttagolta, és a szakmatanulást munkaviszony helyett *tanulóviszonyként* határozta meg. Az 1949-es törvény a tanulmányi időt megszoztotta az elméleti és a gyakorlati képzés között, s ezzel mentesítette a tanulókat a munka utáni tanulás fáradságától. A szakmák nehézségétől függően 2 ill. 3 éves képzést írt elő. Az iskolába való belépést az általános iskola – vagy az annak megfelelő elemi iskola – elvégzéséhez kötötte. (1952-ig átmenetileg 6 osztályos előképzettséget is engedélyezett.) Szakképesítést a tanuló csak az *iskola elvégzése* és a *segédvizsga* sikeres letétele után kapott.

A törvény gondoskodott az oktatás körülményeiről is. Az üzemeket, gyárakat tanműhelyek, iskolák, tanulóotthonok létesítésére kötelezte. Az oktatás személyi feltételeinek javítása érdeké-

ben Budapesten Ipari Szaktanárképző Intézet létesült, amelyben 3 éves tanulmányi idő alatt gyakorló szakmunkásokból szakoktatókat képeztek. A munkaerő-gazdálkodás és a szakképzés egyetemes irányítására létrehozták a Munkaerőirtartalékok Hivatalát.

A társadalmi viszonyoknak megfelelő szakképzési törvény mégsem hozta meg a kívánt eredményeket. A kialakított képzési feltételek ellentétbe kerültek a gazdaságpolitikai célokkal. A helyreállítási periódus növekedési ütemének hibás extrapolációja nyomán az első öt éves tervben – amelynek fő célkitűzése az ország iparosítása volt – irreálisan magasra emelték a beruházási keretet, a nemzeti jövedelemnek aránytalanul nagy hányadát fordították felhalmozásra. A nehézipar egyoldalú fejlesztése mögött elmaradt a könnyűipar és a szolgáltatás, túl gyorsan ment végbe a kisipar felszámolása. Az öt éves terv munkaerő-szükségletének fedezésénél a legfontosabb szempont a munkaerő számbeli növelése volt. 1950-ben már tömegesen vonták az iparba a mezőgazdasági dolgozókat, nőket, fiatalokat. Az ipari munkásság szakképzettségi szintje kedvezőtlenül alakult, mivel az összlétszám növekedésével a szakképzés nem tudott lépést tartani, ugyanakkor a legjobb régi szakmunkások közül sokan vezető-irányító, értelmiségi beosztásba kerültek. A minisztertanács 1950-es határozatában a gyors utánpótlás biztosítása érdekében 1–1,5 évre csökkentette a 2–3 éves képzési időt. Ez az intézkedés a képzést lényegében a szakmai minimum oktatására korlátozta. Lehetővé tették, hogy felnőtt dolgozók is tegyenek szakmunkásvizsgát, a nehéziparban és az építőiparban dolgozó szakképzetlen munkások néhány hetes tanfolyam elvégzése után már kaptak segédlevelet. Így tehát 1950 és 1953 között a szakmunkásoknak csupán kis töredékét képezték szervezett iskolai formában, a többség az iskolarendszeren kívül tett

vizsgát, vagy tanfolyamon vált szakmunkássá. Ezt igazolják a következő számadatok is:

*Az iskolákban képzett
és a felnőtt szakmunkásvizsgálók
aránya**

Év	Iskolás	Felnőtt	Együtt
1950	38,6	63,2	100,0
1951	26,4	73,6	100,0
1952	34,6	65,4	100,0
1953	58,3	41,7	100,0
1954	55,6	44,4	100,0
1955	58,6	41,4	100,0

* Forrás: A 25 éves szocialista szakmunkás-képzés adattára.

Az ipari tanulók száma azokban az ágazatokban emelkedett a leggyorsabban, amelyek a legtöbb munkaerőt szívták föl és a legtöbb beruházást kapták, így a nehéziparban és az építőiparban. A gépipari szakmákat tanulók aránya 1949-től 1951-ig 32,6-ről 57,7 százalékra, az építőipariaké 7,6-ről 14,5 százalékra növekedett. Minimálisra csökkent a kereskedelmi, a könnyű- és a szolgáltatási tanulók száma.

A szakmai képzés tehát mind minőségben, mind belső mennyiségi arányaiban közvetlenül alkalmazkodott a pillanatnyi gazdasági struktúrához. Ez nemcsak a későbbi fejlődés szempontjából volt problematikus, hanem aktuálisan is gondot okozott. A beiskolázás ágazati profiljának aránytalansága miatt például kevés volt a nehézipari szakoktató, hiányukat szakmunkásokkal, élmunkásokkal pótolták. A tanulólétszám emelkedése mögött elmaradt az iskolák, otthonok, tanműhelyek építése, fokozódott a zsúfoltság.

1953-ban az ötéves terv előirányzatainak felülvizsgálata mérsékelte a nehézipari beruházások arányát, csökkentette az állóeszközökre fordított összeget. 1953-tól 1954-re a nehézipar beruházása 7371 millió Ft-ról 4331 millió Ft-ra, az építőiparé 436 millió Ft-ról 142 millió Ft-ra csökkent, ugyanakkor a könnyűiparé 236 millió Ft-ról 267 millió Ft-ra emelkedett. Ez a korrekció az extenzív növekedés kialakult ütemének igényeihez közelítette a gazdasági szerkezetet.

Az 1954-es év szakképzési profilja már a módosított terv hatását mutatja. Emelkedett a tanulók aránya a könnyűipari szakmákban a gépiparral szemben; az összlétszám azonban 57 525-ről 45 472-re esett vissza. A profil megváltoztatása nem kiegyenlítéssel, hanem főként a legnagyobb létszámú szakmacsoportok csökkentésével történt. A csökkenés módját adott volna arra, hogy a meglévő tárgyi feltételek kihasználásával (kisebb létszámú osztályok, üzemi csoportok stb. szervezésével) emeljék a képzés színvonalát – ehelyett az iskolahálózatot redukálták, az iskolák egy részét más célokra használták föl. A nehézipari tanárok, szakoktatók közül sokat elbocsátottak. Ugyanakkor továbbra is hiány volt könnyűipari tanműhelyekben és szakoktatókban.

A mennyiségi változtatásokat néhány éven belül ismét korrigálni kellett, hiszen a termelés ágazati átcsoportosítása mennyiségileg nem csökkentette az ipar szakmunkásigényét.

Az ipari tanulók száma emelkedett, összetételükben pedig lassan kiegyenlítődték az 1950/51. és 1953/54. évben mutatkozó szélsőségek. A szakmacsoportok közül először az építőipari tanulók aránya állt vissza a régi szintre, mivel az építőipari ágazat – a lakásépítés fellendülésével – viszonylag rugalmasan viselte el a termelési profil változását.

*A szakmunkástanulók megoszlása
iparágak és népgazdasági ágak
szerint**

Iparágak	1949	1951	1954	1959	1964	1969	1972
Bányászat	1,1	4,7	7,5	4,3	2,6	0,7	0,4
Vas- és fémipar	8,9	5,6	8,5	5,4	3,6	2,7	2,0
Gépipar	32,6	57,7	34,7	28,8	37,2	38,1	35,6
Villamosági ipar	10,0	12,6	7,7	10,3	13,6	12,4	11,5
Építőanyag- és vegyipar	1,5	0,5	0,7	1,0	1,6	1,8	1,6
Faipar	7,9	1,8	6,4	7,8	3,5	3,4	3,2
Papíripar	0,0	0,0	0,1	0,1	0,2	0,2	0,2
Nyomdaipar	0,8	0,6	0,7	1,2	1,1	0,9	1,2
Textilipar	1,8	0,0	0,4	1,0	1,7	2,0	2,2
Bőripar	4,4	0,5	3,7	3,0	2,2	2,8	2,0
Ruházati ipar	9,7	0,1	5,3	5,7	3,0	4,5	4,5
Szolgáltató ipar	4,0	2,0	4,7	6,5	4,0	4,5	3,8
Kereskedelem	4,9	0,5	6,0	7,5	7,0	7,6	10,9
Vendéglátóipar	0,4	0,4	1,5	2,5	2,5	3,5	5,0
Építőipar	7,6	14,5	8,9	13,1	13,9	13,8	12,8
Élelmiszeripar	4,4	0,5	3,0	1,8	1,3	2,2	3,1
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Népgazdasági ágak	1949	1951	1954	1959	1964	1969	1972
Nehézipar	54,0	81,0	59,1	49,7	58,6	55,7	51,2
Könnyűipar	24,6	3,0	16,9	18,9	11,7	13,8	13,3
Élelmiszeripar	4,4	0,5	3,0	1,8	1,3	2,2	3,1
Szolgáltatás, kereskedelem	9,4	1,0	12,1	16,5	14,5	15,5	19,6
Építőipar	7,6	14,5	8,9	13,1	13,9	12,8	12,8
Összesen $\frac{0}{10}$	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Szám	60 205	60 237	52 153	116 566	163 892	223 750	196 583

* Forrás: A 25 éves szocialista szakmunkásképzés adataira.

A képzés minőségének fokozása érdekében 1955-től visszaállították a 2–3 éves képzési időt. A minőségi igények növekedését jelezte az is, hogy 1954-től az érettségizettek részére is szerveztek szakmunkásképzést.

A szakmunkásképzést mindig komolyan befolyásolta az iparfejlődés területi eloszlása. A magyar ipar már kialakulásától kezdve aránytalanul Buda-

pestre koncentrálódott, s ez a szakmunkásképzésben is hasonló tendenciát hozott létre. 1960-ban parthatározat született a vidék – főleg az Alföld – iparosításáról. Ennek nyomán az új szakmunkásképző iskolák túlnyomó többsége is vidéken, a helyi ipar adottságainak megfelelően létesült.

Az ötvenes évek végén a beruházások üteme, a nemzeti jövedelem termelése,

a munkaerő-gazdálkodás egyenletesebbé vált. A népgazdaság kiegyenlítettebb fejlődése közben felvetődött a munkaerő-gazdálkodás intenzívebbé, a szakképzés tartalmasabbá tételének igénye. A rendelkezések ezáltal az oktatáspolitikai felől közelítették meg a szakmai képzést, s első ízben kísérelték meg, hogy szintjét az általános iskoláé fölé emeljék.

Az 1961. évi III. törvény szélesíteni kívánta a továbbtanulók körét, ezzel szinte előkészítve a kötelező középfokú oktatás bevezetését. A szakmunkásképzőt – mint a legtöbb tanuló számára hozzáférhető iskolát – érettségít és szakmát is nyújtó iskolatípussá kívánta fejleszteni. 1962-től kísérletképpen szakmunkásképző középiskolák indultak, általános elterjedésükre mégsem került sor. Mint az MSZMP KB 1963-as és 1965-ös határozatai megállapították, az általánosan kötelező középfokú képzés biztosításához hiányoznak a népgazdaság anyagi eszközei. Sem az iskolahálózat, sem a rendelkezésre álló pedagógusok nem tudnának megbirkózni a megnövekedett feladattal. Ezért a szakmunkásképzés fejlesztésére nem került sor, helyébe a szakközépiskola lépett, amelynek szakképzési feladatait a komplex gépesítés és automatizálás fejlesztési szintjéhez igazodva fogalmazták meg.

Az anyagi megfontolások talán indokoltá tették ezeket a változtatásokat, azonban ez a célkitűzés messze túlment a népgazdaság néhány évtizedes távlati fejlesztési szükségletein is.

Annak érdekében, hogy a szakmunkástanulók könnyebben megszerezhessék az érettségít, 1966-tól kezdve a szakmunkásképzőkben emelt szintű, ún. „B” tagozatos osztályokat indítottak. Az emelt szinten az elmélet és a gyakorlat százalékarányát 35:65-ben állapították meg, hogy a tanulók a szakma megszerzésével párhuzamosan elsajátíthassák a középiskola első két osztályának anyagát is. Ez a rendelkezés formálisan biz-

tosította az *egyéni továbbtanulás lehetőségét* a szakmunkásképzés keretein belül.

A szakmunkástanulók megoszlása tagozatonként 1967 és 1973 között

	Tagozatok			Összesen
	„A”	„B”	„C”*	
1967	84,5	8,7	6,8	100,0
1970	67,7	27,9	4,4	100,0
1973	47,7	47,2	5,1	100,0

Forrás: Tanévnnyitó Statisztikai Tájékoztató. MűM, 1968, 1970, 1973.

* Külön („C”) tagozaton oktatták azokat, akik érettségi után iratkoztak be szakmunkástanulónak.

Az emelt szintre való beiratkozás a gyakorlatban korántsem biztosította az érettségiig való eljutást. A Munkaügyi Minisztérium és a Fővárosi Tanács jelentései megállapították, hogy a „B” tagozatos tanulóknak csak kis hányada szerzett középfokú végzettséget, a jelentkezők nagy része lemorzsolódott vagy nem állta meg a helyét az érettségien. Az általános iskola befejezésekor bekövetkező társadalmi szelekció következtében a szakmunkásképzőbe inkább a gyengébb tanulmányi eredményt elért tanulók kerülnek, akiknek társadalmi és tanulmányi helyzete hátrányosan befolyásolja a középiskolai továbbtanulást.

A 14–17 évesek korosztályában a demográfiai hullám 1969-ben érte el tetőpontját: a szakmunkástanulók száma több mint százezerrel haladta túl a 10 évvel korábbi szintet. A megnövekedett tanulólétszám befogadására a 3. ötéves tervidőszakban 22 iskola, 662 tanterem, 14 tanműhely, 1292 tanműhelyi munkahely, 18 kollégium, 3290 otthon-férőhely létesült. Javultak a személyi feltételek is: a szakmunkásképzés előző tíz évéhez viszonyítva több volt a felsőfokú végzettséggel rendelkező pedagógus; viszont továbbra is problémát jelentett az, hogy

kevés volt a képzett szakoktató. (A MüM felmérése szerint ennek oka az alacsony bérezés.)

A hatvanas évek folyamán a népgazdaság fejlődése új szakaszához érkezett. A munkacrő-tartalékok kezdtek kimerülni; a munkáslétszám további bővítése nehézségekbe ütközött. A gazdasági növekedést egyre inkább csak a termelési növelése, az intenzív gazdálkodás biztosította, ezt a feladatot a gyártási folyamatokban résztvevők technikai kultúrájának emelése nélkül azonban nem lehet megoldani. Így tehát elsődleges feladattá vált a műszaki kultúra fejlesztése. A szakmunkásképzés színvonala hosszú távon nem felelt meg ennek a tendenciának. A népgazdaság igényei és a szakképzés adottságai közötti eltérés indokoltá tette a szakképzés reformját.

Az 1969. évi VI. törvény megszüntette a szakmunkásképző iskola alsófokú oktatási intézmény jellegét. A törvény értelmében olyan középfokú oktatási intézmény lett, amely szakmunkásképzést és nem befejezett középfokú képzést nyújt. A modernizálás minde nélkül az elméleti színvonalat és a szakmai differenciáltságot érintette.

Mivel a gazdasági fejlődés intenzív szakaszba lépett, az elméleti oktatás nagyobb súlyt kapott mind a közismereti, mind pedig a szakképzés területén. A közismereti, a szakelméleti és gyakorlati órák aránya a törvény értelmében

ben az „A” tagozaton 11:13:76-ról 14:16:70-ra, a „B” tagozaton pedig 20:15:65-ről 22:18:60-ra módosult. A gyakorlati órák számarányának csökkenését ellensúlyozta a gyakorlati képzés minőségi fejlesztése. Mivel azonban a nagyüzemi termelésen belül többnyire nincs lehetőség sokoldalú szakmai képzésre, az új törvény a 90-nél több szakmunkástanulót foglalkoztató vállalatokat önálló vagy más vállalattal közös üzemi *tanműhelyek* létesítésére kötelezte.

A hatvanas évek végére a túlzott szakmai differenciálódás fejlődést gátló tényező lett. Megnőtt az igény egy magasabb szinten álló, szélesebb, konvertálható szaktudással rendelkező szakmunkás-utánpótlás iránt. E szempontok alapján történt az ún. lépcsőzetes képzés bevezetése, amely a rokonszakmák esetében közös alapképzést és erre épülő speciális képzést írt elő. A túlzott szakosodás megakadályozására az oktatott szakmák számát 285-ről 186-ra csökkentették.

A szakmunkásképzés további fejlesztése szükségessé tette a képzési feltételek felülvizsgálását. A Munkaügyi Minisztérium 1969–70-ben kiadott jelentései a gyakorlati oktatás tapasztalatai mellett beszámolnak a tárgyi feltételek állapotáról is.

1970-ben 223 750 szakmunkástanuló 384 iskolában tanulhatott. Az iskolák 46,4 százaléka ún. fiókiskola volt, amely sem önálló tantestülettel, sem önálló

A szakmunkásképzés intézményeinek területi eloszlása

Az intézmény típusa	T e r ü l e t		Összesen
	Budapest	Vidék	
Iskola + otthon + tanműhely	13	65	78
Iskola + tanműhely	19	7	26
Iskola + otthon	5	58	63
Csak iskola	12	205	217
Együtt	49	335	384

Forrás: MüM

épülettel nem rendelkezett. Az önálló iskolák közel 60 százaléka (225) még a felszabadulás előtt épült. A tanítás rendelkezésére álló 2158 tanterem 26,6 százalékát más intézményektől bérelték. A saját tanulóotthonok száma 144 volt, a bérelt tanulóotthonok és munkásszállások száma 59, összesen 20 052 férőhellyel. A jelentés szerint a tanulók 13,6 százaléka lakott tanulóotthonban. Az iskolai tanteremmel, tanulóotthonnal való ellátottság különösen vidéken volt rossz.

Hasonló volt a helyzet a tanműhelylyel való ellátottság terén is. 1970-ben iskolai tanműhelyben képezték a tanulók 8,6 százalékát; a 106 iskolai tanműhelynek azonban közel egyharmada a fővárosban működött. Üzemi tanműhelyben kapott gyakorlati képzést a ta-

nulók 20,7 százaléka, az üzemi tanműhelyi munkahelyek száma 26 459 volt.

Az 1969. évi törvény üzemi tanműhelyekre vonatkozó részének megvalósítását jól mutatja a tanműhelyben képzett szakmunkástanulók számának alakulása. 1970-ben kiemelkedően magas volt az üzemi tanműhelyben képzett tanulók száma, azóta azonban nem további emelkedés, hanem csökkenés vagy legalábbis stagnálás következett be, ez nem magyarázható egyszerűen a tanulók összlétszámának csökkenésével. Eközben az iskolai tanműhelyekben oktatott tanulók száma állandóan emelkedett. A gazdaságfejlesztés intenzív szakaszára való átmenet szempontjából feltétlenül öröndetes az iskolai tanműhelyekben tanulók számának tartós növekedése.

*A tanműhelyekben
oktatott tanulók száma
1965 és 1975 között*

	Tanműhelyben oktatott tanulók s z á m a			Összes szakmunkás- tanuló (=100)
	Iskolai	Üzemi	Összesen (szám) (‰)	
1965/66	16 664	34 143	50 807	29,5
1970/71	19 666	50 488	70 154	31,4
1973/74	20 753	46 525	67 278	36,2
1974/76	23 132	48 192	71 324	43,3

Forrás: Tanérvnyitó statisztikai tájékoztató.

Az 1970-es években komoly változásokra került sor. Megszűnt az 1966-ban létrehozott tagozati rendszer, s az egységes új szisztéma az emelt szintű tagozathoz közelítette a többi szakma képzési szintjét. Nagymértékben javult az anyagi ellátottság, ma már megfelelőnek tekinthető az iskolák ellátottsága oktatási eszközökkel. Fokozódott azon-

ban az ún. „hiányszakmák” beiskolázási nehézségei. A helyi gazdasági-technológiai lehetőségek eltérései pedig jelentős különbségeket okoznak a formailag egységes szakmai képzés tartalmában. Ezeknek a jelenségeknek és fejleményeknek a hatásait a szakmunkásképzés aktuális kutatásának kell feltárni.

IRODALOM

Afra Nagy János: A magyar iparostanoncoktatás története. 1935.

Asztalos József: Nagy-Budapest közoktatásügye.

Berend T. Iván-Ránki György: Gazdaság és társadalom. 1974.

Berend T. Iván-Ránki György: A magyar gazdaság 100 éve. 1972.

Gazsó Ferenc: Iskolarendszer és társadalmi mobilitás. Kossuth Könyvkiadó 1976.

Gazsó Ferenc-Csákos Mibály-Havas Gábor-

né: A szakmunkásképzés néhány társadalmi összefüggése. TTI 1975.

A 25 éves szocialista szakmunkásképzés adattára. MüM. 1975.

Lackó Miklós: Ipari munkásságunk összetételének alakulása 1867–1949. 1961.

Magyar Statisztikai Évkönyv. 1937–1940.

Sándor Vilmos: Nagyipari fejlődés Magyarországon 1967–1900. 1954.

Szendy Károly: Adalékok a tanoncoktatás fejlődéséhez a székesfővárosban. 1934.

Tanévnyitó statisztikai tájékoztató. Szakmunkásképzés. MüM. évenként.

INTÉZETI HÍREK

A fejlett szocialista társadalom jellemző vonásait kutató csoport középtávú kutatási terve

I

Az 1970-es évek második felében – a Szovjetuniót követően – az európai szocialista országok fejlődésének újabb jelentős szakasza bontakozik ki. Még az ötvenes évek végén, s a hatvanas évek elején a szocializmus alapjainak megteremtésével, a szocialista tulajdonviszonyok létrejöttével, jelentősen módosult a társadalom struktúrája, a társadalom osztályainak és rétegeinek egymáshoz való viszonya, lényegi változások zajlottak le a szellemi élet területén. Ezeknek az új társadalmi és termelési viszonyoknak a megszilárdulása, megerősödése azt jelentette, hogy a szocialista országok immár ezekre a szocializmus építése során kibontakozó és létrejövő új viszonyokra alapozva, ezek lehetőségeit kiaknázva fejlődnek tovább. E fejlődés perspektívái mind érzékelhetőbben rajzolódnak ki, s reális alapot nyújtanak ahhoz, hogy a szocialista országok a gazdasági és társadalmi tervezésre, a társadalomtudományok eredményeire támaszkodva mind konkrétabban és pontosabban vázolják fel egy hosszabb időszak reális céljait, a szocialista társadalom következő, magasabb fejlettségi szakaszának legfontosabb jellemzőit. Ezek a fokozatosan létrejövő feltételek tették lehetővé, hogy az európai szocialista országok többségében kidolgozzák a fejlett szocialista társadalom felépíté-

sének illetve megszilárdításának programját.

A Szovjetunió Kommunista Pártja kongresszusi dokumentumai megfogalmazzák, hogy a Szovjetunióban felépült a fejlett szocialista társadalom, s ennek megszilárdítása, illetve a kommunizmusba való fokozatos átmenet feltételeinek létrehozása van napirenden. 1960 és 1975 között az európai szocialista országokban a testvérpártok megfogalmazták a szocializmus építésének új szakaszára vonatkozó stratégiai elképzeléseiket. Hazánkban az MSZMP VIII. kongresszusa megállapította, hogy a szocializmus alapjainak megteremtését követően országunk a szocializmus teljes felépítésének korszakába lépett, majd a XI. kongresszuson elfogadott programnyilatkozat szerint az elkövetkező másfél-két évtizedben felépül a fejlett szocialista társadalom Magyarországon.

A fejlett szocialista társadalom – miként az MSZMP programnyilatkozata is hangsúlyozza – az élő valóságból kibontakozó fejlődési szakasza szocialista társadalmunknak. Ennek megfelelően jellemző vonásainak meghatározása az objektív társadalmi-gazdasági folyamatokhoz, a munkásosztály érdekének érvényesüléséhez kötődik: a fejlett szocializmus nem különálló termelési mód, hanem a szocializmus fejlődésének az a periódusa, amelyben fokozatosan kibontakoznak a kommunizmusba való átme-

net előfeltételei. A fejlett szocializmus építésének programja azt a történelmi tényt fejezi ki, hogy a szocializmus nem csupán gyors ütemben fejlődő – a történelmi múltból fakadó elmaradottságot, egyenlőtlenséget, társadalmi és szociális örökséget felszámoló – társadalom, hanem az adott történelmi korszak legmodernebb termelőerőit elsajátító és továbbfejlesztő, azt az egész társadalom szolgálatába állító, a kultúra magas színvonalán álló társadalom. Ezért a fejlett szocializmus jellemző vonásainak kutatása azokhoz a konkrét gazdasági és társadalmi folyamatokhoz kötődik, amelyek fejlődésének jelenlegi időszakában bontakoznak ki, és amelyek hosszú távon meghatározzák fejlődését, mint például a gazdaság intenzív fejlesztésének sajátosságai, az életmód változásának jellegzetességei, a különböző társadalmi tevékenységek újszerű kölcsönhatásai.

II

Csoportunknak az 1976–80-as időszakra szóló legfontosabb feladata: a fejlett szocializmus viszonyainak, építési folyamatának tanulmányozása, a társadalomtudományi kutatások eredményeinek összegezése, gyakorlati hasznosításának elősegítése.

A fejlett szocialista társadalom jellemző vonásai című téma kidolgozása új, komplex feladatot jelent a hazai társadalomtudományi kutatás számára. A kutatások szervezésére Tématanács alakult. Munkaterve a következő kutatási irányokat tartalmazza:

- a) A fejlett szocializmus fogalma, történelmi helye, a szocializmus építésének főbb szakaszai.
- b) A tulajdonviszonyok átalakulása és fejlődése a fejlett szocializmus építésének időszakában.
- c) A társadalmi egyenlőség alakulása.
- d) A társadalmi és a személyes fogyasztás struktúrájának alakulása a szo-

cializmus időszakában, a fejlett szocializmus építésének szakaszában.

- e) A komplexitás, a kölcsönös összefüggések elve és gyakorlati alkalmazása a fejlett szocializmus építése során.

Csoportunk egyik legfontosabb feladata, hogy részt vegyen a Tématanács munkatervében szereplő témák kidolgozásában, megvitatásában, az Agit. Prop. Bizottság számára készítendő összefoglaló megírásában. Ezen túlmenően csoportunk látja el a fejlett szocializmus kérdéscível kapcsolatos társadalomtudományi kutatás koordinálásának teendőit. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy csoportunk a fejlett szocialista társadalom építésének valamennyi – egyenként is bonyolult és szerteágazó – kérdésével foglalkozik.

A témának újszerűsége mellett másik jellegzetessége, hogy kidolgozásánál egyfelől a ma kibontakozó és lezajló társadalmi folyamatokra kell támaszkodnunk, s e folyamatok általános, hosszú távú kihatásait kell elemeznünk, másfelől pedig munkánk kétségtelenül előrejelzés vagy bizonyos értelemben jövőkutatás, hiszen hazánkban a fejlett szocialista társadalom megteremtése mintegy évtizedes program. A fejlett szocialista társadalom építése gyakorlati feladat, éppen ezért nem véletlen, hogy e folyamat jellegzetességeinek, sajátosságainak megismerése fontos elméleti programmá is válik, s napjainkban a társadalomtudományok területén újabb és újabb kísérletek történnek a fejlett szocialista társadalom értelmezésére, sajátosságainak felvázolására. Kutatásainkban természetesen támaszkodunk az eddigi eredményekre, összegyűjtjük és elemezzük a fejlett szocializmussal foglalkozó hazai és a fontosabb nemzetközi irodalmat.

Kutatási módszereinket témánk jellege határozza meg. Lehetőség szerint szintetizáljuk a különböző társadalomtudományi ágaknak a fejlett szocialista

társadalom építése tanulmányozásában elért eredményeit, továbbá fejlődésünk *jelenlegi* szakaszával foglalkozó kutatásokat. Ez a feladat csak komplex kutatási módszerekkel oldható meg.

Munkatervünkben – építve a korábbi kutatási eredményekre – a következő főbb témák tanulmányozását tekintjük legfontosabb feladatunknak:

- A szocializmus történelmi helye.
- A fejlett szocialista társadalom termelőerői.
- A társadalmi egyenlőség és a kollektivitizmus egyes kérdései.
- Általános vonások és nemzeti sajátosságok összefüggése a fejlett szocialista társadalom építésének időszakában.

1. A SZOCIALIZMUS TÖRTÉNELMI HELYE

Az, hogy a szocializmus különböző fejlődési szakaszokból áll – ma már gyakorlati tény. Leninnek e szakaszok léteére vonatkozó több mint fél évszázaddal ezelőtti megállapítása olyan prognózis, amelynek elméleti alapját a két társadalmi forma (a kapitalizmus és a kommunizmus) jellegének, természetének elemzése adja. A szocializmus sajátosságának, fejlődési jellegzetességeinek, dinamikájának tanulmányozásához fontos láncszemként kapcsolódik a társadalmi formák vizsgálata, átmeneteik törvényszerűségeinek tisztázása.

A szocializmus történelmi helyének vizsgálatában egyrészt a marxizmus klasszikusai elméleti örökségének feldolgozása, a társadalmi formák elmélete körében folytatott újabb keletű kutatásokra támaszkodunk. A kutatás célja, hogy hozzájáruljon a szocializmus különböző szakaszai sajátosságainak, fő feladatainak tisztázásához, s a kapitalizmusból a kommunizmusba való történelmi jelentőségű átmeneti időszak sajátosságainak pontosabb megfogalmazásához.

A szocializmus fejlődési szakaszainak, s ezen belül a fejlett szocializmus gyakorlatának és elméletének tanulmányozásában kiindulópontot nyújt a szocialista országok és a Szovjetunió fejlődése, valamint a kommunista és munkáspártoknak a szocializmus építése során szerzett tapasztalatai, célkitűzései.

2. A FEJLETT SZOCIALISTA TÁRSADALOM TERMELŐERŐI

A szocializmus fejlődésének fő anyagi bázisa a termelőkörök gyors ütemű fejlődése. A szocializmus történelmi győzelme a kapitalizmus felett feltételezi, hogy az új társadalom a termelőkörök színvonala, a termelékenység tekintetében is meghaladja a régi társadalmi formát. E témán belül a következő fő területek kutatásával foglalkozunk:

A tudományos-technikai forradalom vívmányai elsajátításának illetve kibontakozásának folyamatával kölcsönhatásban alakulnak, fejlődnek a szocialista termelési viszonyok. Vizsgálatunk kiterjed a tudományos-technikai forradalom hazai és nemzetközi kibontakozásának értékelésére, elemzésére, a folyamat történelmi szakaszainak megállapítására, ellentmondásainak tisztázására. Célul tűzzük ki, hogy elősegítsük a tudományos-technikai forradalom és a hagyományos termelőkörök kapcsolata jelenlegi formáinak értelmezését, alaposabban vizsgáljuk a tudományos-technikai haladás konkrét útjait és sajátos formáit a szocializmus viszonyai között.

A munkaerő és a munkamegosztás témában fő célunk a munkamegosztás kialakulásának, formáinak és ezek változásának további tisztázása, továbbá a munkamegosztás alakulásának, jövőjének vizsgálata. Figyelmünket emellett a legfőbb termelőerő, a munkaerő vizsgálatára fordítjuk. A foglalkoztatottság és a munkaerő-gazdálkodás tervszerűsége a fejlett szocialista társadalom építésé

során mind nagyobb jelentőségű gyakorlati és elméleti téma. Fejlődésünk jelenlegi szakaszában egyik kulcskérdés a gazdálkodás és ösztönzés kapcsolatának, feltételeinek, lehetőségeinek és eszközeinek tisztázása a munkaerő-gazdálkodásban.

A *munka társadalmasulása* számos új vonást mutat már a tudományos-technikai forradalom kezdeti szakaszán is. A társadalmi össz munka specializációs, koncentrációs és kombinációs rendszere korszakos átépülésének vagyunk tanúi. A végtermékek szerinti szakosodás előrehaladásával jellemzővé válik az alkatrészek, részegységek és technológiai rész-folyamatok szerinti szakosodás: kitágul a végtermék-termelés kooperációs háttere. Emellett domináns szerepet játszik, hogy az anyagi termelés folyamatos megújulása és átrendeződése „külső” forrásból táplálkozik; létkérdésévé lett, hogy újszerűen, dinamikus és hatékonyan fonódjon össze a szellemi, a tudományos termeléssel.

Ezeknek az új vonásoknak, a TTF-típusú termelőerői tendenciáknak a kibontakoztatása kialakult szocialista termelési és tulajdonviszonyainknak a továbbfejlesztését igényli. A probléma elméleti-módszertani megközelítéséhez indokoltnak látszik, ha – a konkrét termelési viszonyok marxi-lenini felfogásából kiindulva – azt vázoljuk fel, hogy hogyan működnek együtt, hogyan érintkeznek egymással a szocialista társadalmi újratermelés folyamatának alanyai e folyamat egymásra következő szakaszain. (A dolgozó ember mint állampolgár, termelő és fogyasztó; kollektívák és a szocialista állam mint a társadalmi közösség központi irányító szerve.)

A *szükségletek alakulásának tendenciái*. A termelés végső célját a szükségletek kielégítése képezi. A szocializmus különböző történeti szakaszain a szükségletek felismerése, az erőforrások összehangolt, hatékony összpontosítása a szükségletek kielégítésére különböző

formákat mutat, különböző eszközök és módszerek igénybevételét, alkalmazását jelenti.

A szükségleteket tárgyaló felfogások, koncepciók áttekintése mellett célunk, hogy tanulmányozzuk a szükségletek rendszerének alakulását a szocializmus fejlődésének egyes szakaszaiban. E téma kutatását a jelenlegi tervidőszakban kezdjük el.

3. A TÁRSADALMI EGYENLŐSÉG ÉS A KOLLEKTIVIZMUS EGYES KÉRDÉSEI

A szocialista társadalom építésének időszakában növekvő jelentősége van a különböző osztályok és rétegek egymáshoz való közeledésének, a társadalmi csélyegyenlőség növekedésének. E téma vizsgálatával részben kapcsolódunk intézetünk más csoportjaiban folyó kutatásokhoz, részben kiegészítjük, új oldalról közelítjük meg a más csoportok tervében szereplő témákat.

A *kollektíva, a kollektivizmus fejlődésének kérdései*. A szocialista tulajdonformák fejlődése, az osztályok közeledése, a fizikai és szellemi munka közötti lényegi különbségek felszámolása, a munka szerinti elosztás magasabb szintű adekvátsága, a szocialista demokrácia fejlesztése hozzájárul a kollektivista társadalmi-politikai-erkölcsi felelősség, a kötelesség-tudat és -érzet elmélyítéséhez. Viszonyaink között az *üzemi-munkabeli kollektívák*, mindenekelőtt a szocialista munkabrigádok segítik elő a legszervezettebben és legteljesebben a szocialista kollektíva és személyiség tudatos fejlesztését és a szocialista életmód formálását. A vizsgálat feladata a kollektivista jellegű fejlődési tendenciákat (értékek, normák stb.) korlátozó-elősegítő ellentmondások elemzése (munkamegosztás, társadalmi hierarchia, áru-pénz-piac-viszonyok stb.)

A *szövetkezeti parasztság közeledése*

a munkásosztályhoz az elmúlt másfél évtizedben megindult folyamat társadalmunkban. Ennek alapját a mezőgazdaság szocialista átszervezése, majd a mezőgazdasági termelés színvonalának fejlődése, a nagyüzemi termelés térhódítása, a technikai színvonal emelkedése, a falu hagyományos társadalmi szerkezetének átalakulása, a szövetkezeti tulajdon fejlődése adja. A hazánkban folytatott konkrét szociológiai vizsgálatok, valamint a téma elméleti vitái alapján mindinkább kirajzolódik e két nagy társadalmi csoport közeledésének fő tendenciái, jellege és területei.

A férfi és a nő társadalmi esélyeinek kiegyenlítődési folyamata a fejlett szocialista társadalom építése idején. Bár a nemek tényleges és teljes társadalmi egyenlősége csupán egy hosszú fejlődési folyamat végeredményeként valósul meg, a fejlett szocializmus viszonyai között mindinkább létrejönnek az egyenlőtlenség csökkentésének feltételei és eszközei. A vizsgálat feladata a nemek társadalmi egyenlőségének elősegítését célzó eszközök hatékonyságának tisztázása.

A kulturális egyenlőség alakulása a fejlett szocializmus építésének időszakában. A jelenlegi tervidőszakban a téma előzetes vizsgálatára kerül sor. Elkezdjük a kulturális egyenlőtlenségek újratermelődését meghatározó tényezők elvi, elméleti jellegű tanulmányozását. Elemizzük az egyenlőség leküzdését célzó párt- és állami határozatok, dokumentumok érvényesülésének tapasztalatait.

4. A FEJLETT SZOCIALISTA TÁRSADALOM ÉPÍTÉSÉNEK ÁLTALÁNOS TÖRVÉNYSZERŰSÉGEI ÉS NEMZETI SAJÁTOSSÁGAI

A téma kutatásának célja, hogy hozzájáruljon annak tisztázásához, miként kapcsolódnak a szocializmust építő egyes országok konkrét feladatai és ezek

megoldása a fejlett szocializmus általános jellemző vonásainak kibontakozásához. A fejlett szocialista társadalom alapvető viszonyai kibontakoztatásában kialakított, felhasznált módszerek gazdagságának, sokféleségének kölcsönös elemzése és felhasználása hatékony eszköz fejlődésünk meggyorsításához. A fejlett szocializmus általános vonásai csak az egyes országok gyakorlatának elemzése alapján bonthatók ki. Természetesen feladatunk így nem korlátozódik csupán a pozitív tapasztalatok tanulmányozására és szükségesnek tartjuk, hogy az európai szocialista országokon kívül a más térségekben folyó szocialista építés néhány vonását, fontosabb jellegzetességeit is vizsgáljuk.

III

A KOORDINÁCIÓS FELADATOK ÉS NEMZETKÖZI KAPCSOLATOK

Kutatási témáink komplex jellegéből, sokfelé ágazásából következően széles körű együttműködést kell kialakítanunk és fenntartanunk más hazai kutatóhelyekkel, akadémiai és egyéb intézetekkel, egyetemi tanszékekkel, intézetünk többi kutató csoportjaival. Ez a kapcsolat és koordináció kiterjed az elméleti jellegű kutatóhelyekre és – miután módszereink között szerepelnek konkrét szociológiai vizsgálatok, illetve ezek másodlagos elemzései – számos témában együttműködünk a konkrét elemzéseket végző és irányító kutatóhelyekkel is. Így például partnereink között szerepel az MTA Szociológiai Intézete, Közgazdaságtudományi Intézete, Filozófiai Intézete és Világgazdasági Intézete, a Közgazdaságtudományi Egyetemnek számos tanszéke, több egyetem és főiskola marxizmus–leninizmus tanszékei, a Munkaügyi Minisztérium Kutatóintézete, az MSZMP Politikai Főiskolája, a Párttörténeti Intézet, a Szakszervezetek Elméleti Kutatóintézete.

Nemzetközi kapcsolataink a jelenlegi tervidőszakban jelentősen bővültek és fejlődtek. Számos nemzetközi konferencián vettünk részt, hosszabb-rövidebb időtartamú tanulmányutakat bonyolítottunk le a szocialista országokban működő partnereinknél. Jelenleg több nemzetközi monográfia készítésében veszünk részt:

– több oldalú együttműködés keretében részt veszünk *A fejlett szocialista társadalom törvényszerűségei és lényegi sajátosságai*, valamint *A fejlett szocializmus építésének aktuális kérdései* című, 1980-ban elkészítendő nemzetközi monográfia megírásában:

– kétoldalú megállapodás keretében

A fejlett szocialista társadalom néhány aktuális kérdése előzetes címmel bolgár partnereinkkel készítünk tanulmánykötetet;

– részt veszünk a bolgár–magyar együttműködésben készülő, az életmód kutatásával foglalkozó kötet elkészítésében.

Továbbra is kiemelten fontos együttműködési területnek tekintjük a témáinkkal összefüggő nemzetközi konferenciákon való részvételt, tanulmányutak, konzultációk, viták, eszmecserekszervezését és közös kutatások lebonyolítását.

Balogh István

Megjegyzések a szociológiai vilá kongresszusról

„Mindenki szociológus és minden szociológia” – ez lehetett volna a szeptember 14. és 19. között Uppsalában rendezett IX. Szociológiai Vilá kongresszus mottója, ugyanis 4000 szociológus gyűlt össze, hogy száznál több szekcióban beszámoljon kutatási eredményeiről, vagy megvitassa a szociológia aktuális kérdéseit. S ez nem túlzás, hiszen aligha van a szociológiának olyan ágazata, vagy akárcsak területe, amely valamilyen formában ne szerepelt volna a kongresszus napirendjén. A kongresszus hivatalos témája *A társadalmi fejlődés útjai* címet viselte, s ebbe a témába – mint a kongresszuson kiderült – tulajdonképpen minden belefér. Plenáris ülések, munkacsoportok, szimpóziumok, ad hoc csoportok és speciális ülések kínálták fel a különböző témák áttekinthetetlenül bő választékát, s ez a kínálat alaposan megnehezítette a szekciót.

Természetesen jó néhány kérdéskör kiemelkedett az átlagból. A plenáris üléseken a társadalmi fejlődés téma szerepelt, s a fejlődési elméletek, modellek, ideológiák, a modern társadalmak ellentmondásai és konfliktusai, a spontaneitás és tervezés, a különböző társadalmak, kultúrák és civilizációk autonómiája és egymásra utaltsága képezte a fontosabb előadások tárgyát. A munkacsoportok egy része azután tovább folytatta e kérdéskört; többek közt az

elméleti analízis témáit, a multidiszciplinaritás problémáit, a modernizáció és a nemzeti fejlődés témakörét vitatták meg. A kongresszus rendezvényein jelentős szerepet kaptak még:

a) A harmadik világ fejlődésének kérdései (nemzeti és etnikai mozgalmak, etnikai, faji és nemzeti kisebbségi problémák, nemzeti mozgalmak és imperializmus, fejlődési stratégiák, kulturális kontinuitás a fejlődő országokban stb.);

b) a szocialista fejlődés (modelljei, szocialista tervezés, a szocializmus és az új nemzetközi gazdasági rend, női emancipáció és szocializmus stb.);

c) az élet minősége (szociológiai és ökológiai megközelítésben; komparatív elemzésének perspektívái stb.);

d) az urbanizáció és a településszerkezet (város és vidék fejlődése – a falusiasodás és a deurbanizáció kérdései, rurális közösségek az ipari társadalmakban; lokális közösségek és az urbanizáció stb.);

e) a társadalmi struktúra változása (foglalkozási struktúra, osztályformáció és osztálytudat, a stratifikáció, a mobilitás és a konfliktus történeti összefüggései, változások a munkában és a társadalmi rétegződés stb.).

De szerepelt a kongresszuson a részvétel és önkormányzat, az elidegenedés, a társadalmi aktivitás, a deviancia, az automatizáció és a szabad idő kérdés-

köre is. Felsorolni is nehéz, hogy a szociológia alágazatai közül melyek szerepeltek önállóan egy-egy szekció témájaként – csak például: szervezet-, munka-, ifjúság-, vallás-, sportszociológia, szociolingvisztika, szociotechnika, a szegénység és a jólét szociológiája, politikai szociológia stb. A szociológiatörténet szekcióból kiemelkedett a Weber és Durkheim munkásságának szentelt szimpózium. De külön szekciókat szervezett egy-egy nemzeti szociológiai társaság is, köztük a bolgár, az amerikai, az európai, vagy éppen a Tocqueville Társaság, s külön szekciókat rendeztek a szociológiai kiadványok, periodikák szerkesztői stb.

E leltárszerű felsorolásból látható, hogy a világtkongresszus rendezvényei rendkívül sokfélék voltak és a nagy tömeget érintő rendezvények helyett inkább a kis csoportos – 10-20 fő részvételével folyó – viták domináltak. Mindössze a protokolláris rendezvények és a plenáris ülések folytak nagyobb – több száz fős – hallgatóság előtt. Ez viszont azt is jelenti, hogy a marxista és a polgári szociológia nézet- és véleménykülönbségei a résztémák során konfrontálódtak és igazán nagy elméleti vagy ideológiai vitákra nem nagyon került sor. Különbösen is a kongresszusra – a fenti témákban – tömegesen érkeztek hozzászólási igények, s az erősen limitált felszólalási idő ellenére nem egy ülésen csak a hozzászólások hangzottak el, kérdésekre, vitákra alig került sor. Ez természetesen jelentős színvonalbeli egyenetlenséget is okozott, ugyanis mindenki elmondhatta beküldött hozzászólását. Így egészen színvonalas elméleti fejtegetések váltakoztak Hyde Parkra emlékeztető hozzászólásokkal, vitákkal.

Ami a magyar delegáció szereplését illeti, sikeresnek ítélnék részvételünket. Jó néhány témában magyarok ve-

zették a vitát, vagy magyarok elnököltek – Szalai Sándor, Kulcsár Kálmán, Szeckő Tamás, Andorka Rudolf, Molnár László, Vitányi Iván, Ferge Zsuzsa előadása illetve kutatási témájában játszott szerepe elismerést váltott ki. Intézetünket Kolosi Tamás képviselte – az egyenlőség kérdéséről tartott előadása sikeres volt. Ugyancsak sikerként könyvelhetjük el, hogy a különféle kutatási bizottságokba több magyar szociológust is beválasztottak, Szalai Sándort pedig tagjává választotta a Szociológiai Világszövetség Végrehajtó Bizottsága.

A magyar delegáció kiadványait – A hetvenes évek magyar szociológiája (Corvina), a Szociológia angol nyelvű külön száma, valamint intézetünk kötetek – Tanulmányok a társadalmi struktúráról – a kongresszus résztvevői szívesen fogadták, s hasonló volt a fogadtatása néhány – több szocialista ország által közösen gondozott – kötetnek (például a munkásosztályról és az értelmiségről kiadott tanulmánykötetek).

A kongresszus rendezéséről kevés jót mondhatunk. A rendezők egyszerűen nem tudtak mit kezdeni a szociológusok hatalmas tömegével. A rendezés kapcsán felvethető, hogy van-e, s ha igen, mi értelme van a hasonló rendezvényeknek. Nos, a hivatalos programok információs eredményei mellett bőven volt lehetőség informális kapcsolatok teremtésére, s ebből a szempontból a kongresszus kétségkívül hasznos volt. És igazságtalanok lennénk, ha nem ismernénk el annak hasznát és fontosságát, hogy egy-egy ilyen kongresszus alkalmával lehetőség nyílik arra, hogy a hazai szociológia eredményeit a világtrendezvény szintjén mérjük le. Véleményünk szerint a magyar szociológia ebből a szempontból is állta a versenyt.

B. A.

Híradás egy disszertáció vitájáról

(Papp Zsolt: *A válság filozófiájától a „konszenzus” szociológiájáig című értekezésének védése*)

Azokban a hetekben, amikor egyik irodalmi hetilapunk hasábjain vita bontakozott ki a tudományos minősítés fogyatékoságairól és nehézségeiről, egyúttal – közfigyelmet érdemlően – Papp Zsolt kandidátusi értekezésének védése is megtörtént a Magyar Tudományos Akadémián. A védésen nem alakult ki parázs vita, minden a már megszokott formában történt – ez a tény a minősítési rendszer bírálóit látszik támogatni –, ugyanakkor mind a bírálók, mind a jelölt fejtegetéseit szokatlanul nagy figyelem kísérte. A jelenlevők érezték, hogy egy nem mindennapi tudományos teljesítmény minősítésének tanúi, és hogy végül a tudós társaság saját pozícióit erősíti Papp Zsolt kandidátusi jelölésével – ez a tény pedig a minősítési rendszer javára szolgálhat érvel. A tudományos minősítési rendszer vitája bizonyára tovább folytatódik, e tekintetben nem történt perdöntő esemény, az azonban eldőlt, hogy a jelölt ellenszavazat és tartózkodás nélkül kandidátusi fokozatra méltónak nyilvánított, s ezzel nyilvános elismerést nyert tevékenységének már eddig is számos esetben tanúsított tudományos értéke.

A védésre benyújtott értekezés tartalma – a leegyszerűsítés nagy kockázatával – a következőkben jelezhető: Papp Zsolt írása abból a tapasztalati körülményből indul ki, hogy századunk hatvanas-hetvenes éveiben a nyugatné-

met kapitalizmus szellemi világa, nem – legfeljebb nyomaiban – tartalmazza a századforduló, a húszas évek és a második világháborút közvetlenül követő időszak polgári filozófiájának nagy áramlatait. S nyomban felteszi a kérdést: mi az oka annak, hogy Vilmos császár, a weimari demokrácia s valamelyest a háború utáni nyugatnémet restauráció korszakait egyaránt s elsődlegesen a filozófiai kifejezőmód képviselte mind német földön, mind az egyetemes társadalomtudományban. Miben rejlik annak magyarázata, hogy a klaszszikus német filozófia, illetve az élet-, a praxis-, az ember-filozófiák „őshona” egy idő után az angolszász típusú empirikus szociológia és politikatudomány fellegrvárává válik? A disszertáció ez utóbbi körülményt részben a német polgári filozófia „rossz tradíciójával” (fasiszmushoz való viszony), részben a második világháború után az angolszász társadalomvizsgálat eredményeinek importálásával magyarázza. A szociológiai szemlélet előtérbe kerülését azonban alapvetően ahhoz a körülményhez köti, hogy Nyugat-Németország két évtizedes fejlődésével leküzdötte kapitalizmustörténeti elkéslettségét, és az elkéslettség felszámolásával, egyben egy amerikanizációs-ipari fejlődés és az ezzel járó polgári demokratikus típusú berendezkedés megvalósításával nem igényli a hagyományos polgári filozófiák

(életfilozófia, egzisztencializmus, fenomenológia, újkantianizmus stb.) eszköztárát önmaga diagnosztizálásához. Ebből a szemszögből nézve a „nagy német polgári filozófia” egy olyan társadalomtörténeti korszak kifejeződésének minősül, amelyet az ínség, a jogtalanság, a társadalmi dezintegráció és a világnézeti-azonosulási válság körülményei jellemeztek, amikor a filozófia, az elidegenedést központi témává téve, absztrakt-spekulatív módon tudatosította azt a tényt, hogy az adott korszak társadalmi képtelenség bizonyult konfliktusainak „elviselhető mértékű” politikai kezelésére. A második világháború utáni helyzet azonban – állítja a disszertáció – egy, a fenti válság helyébe lépő, más típusú válsággal jellemezhető: a megteremtett „liberális” társadalomrendezkedés (polgári demokrácia) és az állammonopolista kapitalizmus (önállósuló adminisztratív racionalitás) össze nem egyeztethetőségével. E körülmény a szociológiában fogalmazódik meg, s a szociológia útján (is) próbál magának feloldást találni. A mai nyugatnémet kapitalizmus, amikor a konszenzus, a jogállamiság és a jólét kritériumaival próbálja önmagát jellemezni, s ezúton próbál „különleges helyre” szert tenni, vitathatatlanul túljutott a bismarcki időszak s az ezt követő császár nélküli demokrácia korszakának válságtípusain. Szembe találja viszont magát a legitimitációs-válsággal: a magántőke termelési és értékesítési prioritásainak alávetett társadalomirányítás iránti társadalmi követnikészség biztosításának problémájával. E problémakör a maga legmarkánsabb megfogalmazását Jürgen Habermas általános szociológiájában kapta meg – mutatja be a disszertáció. Rámutat továbbá, hogy bár a huszadik századi „német ideológia” törésvonalai csak a hatvanas évek metodológiai vitájában (a „pozitivizmus-vitában”) lettek világosan láthatókká, e törésvonal – más szóval a polgári filozófia prob-

lémafelvetési módjával, apolitikus kontemplativitásának és spekulativitásának egészével való szakítás – már előlegeződik a második világháborút megelőző időszak egyes állásfoglalásaiban. Így kerül a disszertáció tengelyébe Karl Mannheim tudás- és politikai szociológiájának elemzése.

A disszertáció tárgya tehát az e századi német, majd nyugatnémet társadalomelméleti gondolkodás reprezentatív, fő vonulata; tartalma és érvényességi terepe azonban – ezen társadalomelméleti gondolkodás hatása révén – egész Közép-Európára kiterjed. S míg ezen belül a polgári válságfilozófiák csak bécultan konstatálták az elidegenedésben vergődő társadalom konfliktusait, addig a második világháború utáni kutatások a filozófiai tradíciókat az „út szélére” lökve, azoktól „diszciplinárisan elmozdulva”, s egy különleges szociológiává átalakulva, felfedezték a társadalmi konszenzuspotenciálokat. S a habermasi, a politikára érett szociológiai gondolkodás e konstatáláson túllépve megalkotja mindazokat a legitimitással, lojalitással, konszenzussal foglalkozó modelleket, amelyek a társadalmi önismert során elemezhetővé tett válságtípusokat legalábbis kezelhetővé teszik.

Nagyon leegyszerűsítve ennyiben vázolható, hogy mivel is foglalkozik ez a félezer oldalas értekezés.

Almásy Miklós a filozófiai tudományok doktora oponensi véleményében az értekezést fejezetenként, esszé jellegű szövegezéssel értékelte, és kiemelte szerzőjének szelektíve fölépített, szellemi autonómiáról és integritásról tanúskodó gondolkodói képességét, amely példamutató kritikai érzékkel, filológiai pontossággal és nagyfokú aktualitásérzékkel párosul. Bírálataiban egyetértően emelte ki, hogy a köznyelvi értelemben ma közhelyként használt „közép-kelet-európai modell” Papp Zsolt disszertációjában meggyőző történelmi és eszmetörténeti elemzés során – a „polgári társadalom”

és a „politikai állam” viszonyszerkezetébe ágyazottan – fogalmi gazdagságot nyer, és ez a fogalmi gazdagodás fölfedezés értékű eredményekre vezet a disszertációban. Tovább menve, Scheler, Mannheim vagy Habermas gondolkodói fordulatainak, „váltásainak” olyan ok-szerkezetét tárja föl a munka, amelyeket az eddigi történeti elemzések még nem tettek meg, s ezek nemcsak új látószög-ből credők és meggyőzőek, hanem azal a fontos pozitívummal is rendelkeznek, hogy ez a napjainkig húzódo elemzés az első eligazító forrásmű e kérdésekben. Nem véletlen tehát, hogy az opponens kétszer is hangsúlyozta – az értekezés tudományos nővumi mellett – a disszertáció pedagógiai fontosságát, s nemcsak forrásértékűsége, hanem pedagógusi lényeglátása és lényeglátatása miatt is.

Almási Miklós az „immanens bírálat” módszerét külön üdvözölte, hogy aztán ő maga is, ezen sokszor hiányolt kívánalomnak megfelelően, megértő és belülről fogalmazódó kritikai észrevételeket tegyen. Így bírálta például a disszertáció Habermast érintő kritikáját a célracionális cselekvés és az interakció összefüggésének tárgyában, ahol a disszertáció méltatás–elmarasztalás mérlege fölbillen. Jürgen Habermas ambivalens teoretikus és politikai magatartása – az értekezés során taglalt más gondolkodói építmények bemutatásához képest – negatívabbra, egyoldalúbbra sikeredett.

Végkövetkeztetésül azonban az opponens melegen javasolta a jelölt számára a kandidátusi cím megadását, munkájának pedig mielőbbi könyv alakban történő megjelentetését.

Az értekezés másik opponense *Fodor Gábor*, a szociológiai tudományok kandidátusa volt. Ez a bírálat szintén kiemelte és méltatta a munka interdiszciplináris megközelítésének tartalmi erőnyeit és stílusának tudásbiztonságra épülő könnyedségét. S itt is ki kell emelnünk – mert minden bizonnyal okkal

történt ez így –, hogy ez a bírálat is nagy hangsúllyal szólt, a tudományos innovációzusság és eredetiség mellett, a disszertáció pedagógiai erőnyeiről. Fodor Gábor elismerései mellett azonban szintén fölveti a Habermas-kritika egyoldalúságait, hogy ezen belül aztán egy kritikai kérdéssorozatot fogalmazzon meg a mai nyugatnemet konszenzus időzöjelességét illetően. Így például: „Amennyiben igaz, hogy az anyagi jólét és a létbiztonság kompenzációját nyújthatja egy társadalom cserébe az apatikus követni-készségért, valóban olyan árat kellett-e fizetni a konszenzusért, ami nem érte meg?” S ebből következően a jólét és a jogállamiság alapján létrejött konszenzus nem valódi-e, azaz időzöjelek nélküli? S mindezen kérdések záróköve: nem érdemel-e több pozitív figyelmet az a politikai konstruktivitás, amelynek során ez a konszenzusépítkezés nagy – és persze manipulációra is fölhasználható – tudományos segédlettel folytatódik?

A kritikai tartalmú kérdésekkel együtt azonban a bírálat véleménye egyértelmű: a disszertáció kiváló, társadalomtudományunk marxista pozícióit erősíti és ezért megjelentetése is kívánatos.

Papp Zsolt bírálatokra adott válaszában – elismervén azok kritikai vonatkozásának részleges érvényességét – önkritikusan és analitikusan több kérdést részletesen kifejtett. Így a célracionális és az interakció fogalmi összefüggéseit illetően, gyakorlati politikai vonatkozásokat is érintve, elemezte a habermasi kísérletet a rendszerstabilizáló tömeges követnikészség problémakörében. Eszerint Habermas méltán bírálható akkor, amikor a konfliktusmozgások és rendszerstabilitás ügyében használhatatlannak ítéli a tulajdonviszonyok, a munkamegosztás, a cseréviszonyok kategóriáit, ugyanakkor nagyon is figyelembe veendő a tömeges követnikészség elemzése tárgyában az interakciós térben ható társadalmi azonosulási minták konszenzust

eredményező mozgása. Azaz, a célracionális cselekvések folyamatában, e folyamat részeként, az emberek fejében interakcióik során olyan azonosulási minták mozognak, amelyek képesek elfedni, szubjektíve elmosni a célracionális cselekvésből indukálódó alapkonfliktusokat.

S ennek következtében nem vitatható, hogy létezik egyfajta konszenzus a materiális kompenzáció és a társadalmi békét eddigiekben eredményesen szolgáló demokratikus intézményrendszer eredményeként. Csakhogy – mondja Papp Zsolt – ez nem autentikus konszenzus. Az „elkötött konfliktuspotenciálok” tovább lappanganak és más területeken új konfliktuspotenciálok sarjadnak ki. Míg egyik oldalon a munkaadók és a munkavállalók alapkonfliktusát elfedi a társadalmi partnerség kompromisszuma, valamely kölcsönös mértéktartás alapján, addig a társadalmi élet más sávjaiiban kezelhetetlen konfliktushalmazok növekednek, mert ott nincsenek elfogadott normák, hiányzik a kompromisszum-készség.

Az értekezés fő vonala felé vágó kérdésekre a disszertáció írója végül is egy kérdéssel válaszolt: „Az a konszenzus, amelyet a materiális juttatások, apolitikus azonosulási formák s végül az állampolgárok döntéseként beállított technokrata döntések útján állítanak elő, lehet valóságos konszenzus – de tekintetjük-e hiteles, autentikus konszenzussnak?”

*

A Huszár Tibor vezetésével működő kiküldött bíráló bizottság ezután egyhangúan és egyetértően javasolta Papp Zsolt tudományos munkásságának nyilvános elismerését a kandidátusi cím megadásával és jegyzőkönyvben rögzítve javasolta értekezésének megjelentetését. Méltán várható ezért Intézetünk kiadványsorozatának mielőbbi gazdagodása, hogy a politikai nyilvánosság és konszenzus kérdései a szélesebb tudományos nyilvánosság számára is mérlegelhetővé váljanak.

Gombár Csaba

Értesítés

az Oktatási Minisztérium Marxizmus–Leninizmus Oktatási Főosztálya által meghirdetett marxizmus–leninizmus törzsanyagpályázatok* eredményéről.

Az Oktatási Minisztérium Marxizmus–Leninizmus Oktatási Főosztálya 1976-ban pályázatot hirdetett a filozófia, a politikai gazdaságtan és a tudományos szocializmus törzsanyagainak megírására az állami felsőoktatásban folyó marxizmus–leninizmus oktatás számára.

A beérkezett pályamunkák közül a bíráló bizottság az alábbiakat részesítette jutalomban:

Politikai gazdaságtan: Az Interuniversitates jeligéjű pályázat (az Eötvös Loránd Tudományegyetem Természettudományi Kar Politikai gazdaságtan Tanszék és a József Attila Tudományegyetem Politikai gazdaságtan Tanszék munkaközösségének munkája, a munkaközösség vezetője dr. Varró Tibor).

II. díjban (25 000.– Ft)

Az általános, különös, specifikus jeligéjű pályázat (a budapesti, szegedi és debreceni orvostudományi egyetemek marxizmus–leninizmus intézetei munkaközösségének munkája, a munkaközösség vezetője dr. Németh László)

III. díjban (10 000.– Ft) részesült.

Filozófia: Az „Oktett” jeligéjű pályázat (a Debreceni Agrártudományi Egyetem, az Orvostovábbképző Intézet Egészségügyi Főiskolai Kar, a Keszthelyi Agrártudományi Egyetem, a Kertészeti Egyetem, az Állatorvostudományi Egyetem és az Erdészeti és Faipari Egyetem Marxizmus–Leninizmus Tanszékei munkaközösségének munkája, a munkaközösség vezetője dr. Poór József)

II. díjban (25 000.– Ft) részesült.

A Bíráló Bizottság I. díjakat nem adott ki. A díjakat a munkaközösség vezetői 1978. szeptember 15-én az Oktatási Minisztérium Marxizmus–Leninizmus Oktatási Főosztályán átvették.

A díjazásban nem részesült pályázatokat az Oktatási Minisztérium Marxizmus–Leninizmus Oktatási Főosztálya a pályázóknak visszaküldi.

Budapest, 1978. szeptember 22.

Oktatási Minisztérium
Marxizmus–Leninizmus
Oktatási Főosztály

* A pályázati felhívás a Társadalomtudományi Közlemények 1976/3. számában jelent meg.

Idegen nyelvű összefoglalók

Шандор Орбан

К ПРОБЛЕМАМ СБЛИЖЕНИЯ РАБОЧИХ И КООПЕРАТИВНЫХ КРЕСТЬЯН

В опубликованной здесь части из более развернутой научной работы автора анализируется новое отношение между рабочими и кооперативными крестьянами и в этом отношении, в первую очередь, преобразование социального качества кооперативного крестьянства. Преобразование крестьянства, происходящее в рамках кооперативов в статье обсуждается, как наверстание опоздавшего капиталистического (отчасти и последовавшей демократической аграрной революции) „разложения”, незаконченного „обуржуазивания” этой социальной группы, т. е. как полную эмансипацию крестьянства и поднятие его в „большое общество”. Такая трактовка основывается на рассмотрении большой исторической траектории крестьянства и только с виду означает промежуточную точку зрения между двумя впадающими в крайности взглядами, утверждающими образование однородного класса социалистического кооперативного крестьянства, или же полное отрицание крестьянства.

Автор считает, что в сокращении социальных различий, имеющих место между рабочими и кооперативным крестьянством было бы преувеличением отвести большую роль единообразности государственной и кооперативной форм собственности, по сравнению с развитием производительных сил, преобразованием характера труда, уровнем доходов, коммунальными условиями села. В то же время и сохранение подсобных приусадебных хозяйств (владение которыми характерно не только для членов сельскохозяйственных кооперативов) автор не считает как бы препятствием на пути формирования новых типов крестьянства. Эти хозяйства уже не являются уменьшенными преемниками прежних крестьянских хозяйств, а в большей части они специализированные товаропроизводительные предпринимательства, которые как в области производства, так и в области реализации товаров связываются и интегрируются в социалистические крупные предприятия.

В статье придается большое значение формам концентрации, касающихся где-то непосредственно, где-то в перспективе отношений собственности (рост размеров предприятий, объединения, кооперации, профессиональные производственные системы, формирование горизонтальных и вертикальных интеграций) главным образом с точки зрения развития производительных сил сельского хозяйства. В тесной связи последствием их развития автор анализирует преобразование состава рабочей силы сельскохозяйственных кооперативов, продвижение специализации, а также те культурные и психологические факторы, которые влияют на „прием” новой техники и организации труда. Автор уста-

навликает, что примерно половина работников сельскохозяйственных кооперативов уже так живет и занимается таким трудом, который никак не родственен традиционной крестьянской жизнедеятельности, а означает процесс и становления рабочими. Это видно и в образовании отношений (формы и уровня) доходов, значительной вехой которого явился паритет доходов рабочих и кооперативных крестьян, достигнутый к концу 60-х годов.

Преобразования, происходящие в различных областях в статье суммируются как интеграция в рамках кооперативов более однородное социалистическое общество, крестьянства, претерпевшего в своем историческом развитии отставание по фазе, т. е. постепенное его выравнивание по сравнению с другими группами общества.

Ференц Ковач

ИССЛЕДОВАНИЕ СБЛИЖЕНИЯ РАБОЧИХ И ИНТЕЛЛИГЕНЦИИ

Автор делает сообщение о главных результатах одного социологического опроса, проводимого с помощью анкеты. Исследование проводилось на двух крупно-промышленных предприятиях г. Мишкольца осенью 1977 года, по модели избрания системной случайности, включая 1000 лиц, среди которых избраны по 200 подсобных рабочих, квалифицированных рабочих, непосредственных руководителей производства, технических и не технических интеллигентов.

В исследовании понятие „социальное расстояние” используется не в социально-психологическом смысле, вводимом Э. С. Богардусом, а в более широком смысле. Анкета исследования, содержащая 123 вопроса одинаково охватывала труд и главные характеристики условий труда, социально-политическую организованность и активность, социальную мобильность, материальные жизненные условия, доход, потребление, свободное время и культурную активность. По свидетельству данных между промышленными рабочими и заводской интеллигенцией можно констатировать во всех исследованных измерениях типичное, имеющее классовый характер расстояние. Это связано в первую очередь с характером труда, с квалификацией необходимой в данной работе, с её типом и уровнем или её отсутствием.

Среди слоёв, привлечённых к исследованию самое большое расстояние оказалось между подсобными и квалифицированными рабочими. Другими словами, квалифицированные рабочие во всех исследованных измерениях более приблизились к технической интеллигенции, нежели подсобные рабочие к ним. Этот факт обращает внимание на необходимость дальнейшего исследования слоя подсобных рабочих, а также на то, что гомогенная картина о рабочем классе не реальная. Из данных, привлечённых к исследованию непосредственных руководителей производства выявляется, что бригадиры и начальники групп, состоящие на учёте в качестве рабочих во всех измерениях одинаковы с квалифицированными рабочими, а начальники цехов и главмастера с технической интеллигенцией. Поэтому – во всяком случае по данным исследования – в социологическом смысле непосредственные руководители производства не образуют отдельного слоя. Наверняка „переходным” слоем между рабочими и заводской интеллигенцией можно считать лишь техноруков.

РАБОЧИЕ ГОСУДАРСТВЕННЫХ ХОЗЯЙСТВ

К 1970-ым годам рабочие государственных хозяйств составляют неотъемлемую часть рабочего класса.

Государственные хозяйства, сформированные в 1950-ых годах стали современными крупными, характерно государственными предприятиями. Усилились концентрация и централизация основных средств производства (например, земли), произошло сближение уровня технической оснащённости к уровню промышленности, продвинулась вперед и химизация. Образовалась крупнопроизводственная организация, распространились производственные системы, обеспечивающие стандартное массовое производство.

В трех основных сельскохозяйственных отраслях государственных хозяйств (полеводство, скотоводство, садоводство) ускоренное развитие производственных сил происходило на разных этапах. В настоящее время наиболее традиционно работающей отраслью является садоводство. Сформировалась и стала равнозначной отраслью в этих хозяйствах, промышленная деятельность и обслуживание.

Занятость рабочих государственных хозяйств стала постоянной, временные рабочие принимаются уже только в часы пик. Рабочую смену сегодня обеспечивает уже собственное молодое поколение. Средний возраст рабочих государственных хозяйств – благоприятно молодой. В большинстве – мужчины и женщины работают в сфере обслуживания. В связи с ускорением развития производственных сил самым массовым стал квалифицированный труд и началась сильная специализация типов деятельности. Средняя зарплата рабочих государственных хозяйств достигла уровня зарплаты промышленных рабочих, но время работы у них все еще остается длиннее, чем в промышленности. Земельное пособие все больше играет роль вознаграждения натурой, сложившегося в промышленности.

Рабочие этих хозяйств на рабочих мектах пользуются различными типами социального обеспечения (общественное питание, транспорт на рабочее место, обеспечение жильем и т. д.), однако в этой области имеется самое большое отставание по сравнению с промышленными рабочими. Решение этого вопроса играет решающую роль в том, чтобы усилилась интеграция этого социального слоя.

Антал Бём — Ласло Пал

СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКИЙ ФОН И НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ БУДУЩЕГО ЕЖЕДНЕВНОГО ПРИЕЗДА НА РАБОТУ РАБОЧИХ ИЗ ДРУГОГО НАСЕЛЁННОГО ПУНКТА

В Венгрии имеется один миллион рабочих, которые вообще живут в деревнях и приезжают работать на городские рабочие места, в промышленность. Большой удельный вес таких работников, а также их особое двойственное положение приводит к экономическим и социальным проблемам, напряжениям. В статье анализируются два вопроса этого сложного явления: социально-экономические

мотивы ежедневного приезда на работу из другого населённого пункта, а также некоторые важные вопросы этого будущего.

а) Ежедневный приезд работников из другого населённого пункта на работу органически связан с вопросами индустриализации, урбанизации и агломерации. В Венгрии территориальное размещение промышленности традиционно неравномерно развивалось и привело к высокой степени инконгруенции между потребностью промышленности в рабочей силе и активными трудоспособными людьми, проживающими в том же населённом пункте, где размещена данная промышленность. Проживающая в деревнях избыточная рабочая сила принуждена была искать себе работу в области промышленности (в основном в городах). В окрестностях промышленных (городских) населённых пунктах начался процесс агломерирования. Самой большой и самой развёрнутой нашей агломерацией является столица, из окрестности которой ежедневно 200 000 человек приезжают сюда на работу. Важной задачей нашего общества является планирование, благоустройство города и деревни, центра агломерации и окрестности города. Решению этих задач могут способствовать социологические информации, связанные с общественным положением работников, приезжающих ежедневно на работу из другого населённого пункта.

б) Ежедневный приезд работников на работу из другого населённого пункта нельзя считать временным явлением. Принимая во внимание темп и тенденцию их экономического и социального развития, удельный вес таких работников в обозримое время не изменится в нашей стране, но конечно мы должны считаться с изменением их состава и качества. Кажется вероятным, что, например, в период следующей пятилетки уже не только в области промышленности, но и в области бытового обслуживания появятся такие работники, следуя за иногородними рабочими, в большинстве своём не имеющими квалификацию или обученные определенной специальности, придут более квалифицированные работники. Кроме того, вследствие размещения промышленности в провинции и в дальнейшем динамично развиваются агломерации в провинции, и из окрестности-притяжения вербуют всё новые группы „приезжих” рабочих. Однако это требует всё более точного планирования, разработки агломерации не только на территории столицы, но и в целом на территории страны, тем более, что „приезжие”, если даже и проживают в деревнях (и в большинстве вне урбанизированных населённых пунктах) всё же уже составляют интегрированную часть рабочих.

Тибор Шимо

О СТРУКТУРЕ КРЕСТЬЯНСКОГО ХОЗЯЙСТВА

Автор в ходе исследования социальной структуры членов и служащих сельскохозяйственных кооперативов, осознал, что сегодняшний процесс структуры можно понять только при знании исторических предпосылок. С этой целью он схематично рассмотрел исторические предпосылки. В этом отношении большую помощь оказала богатая отечественная и иностранная литература о социальном положении крестьян и крестьянских хозяйств. Автор пришел к выводу, что исследуя крестьянские хозяйства можно лучше всего наблюдать и осознать крестьянскую семью, действие, функции, связи крестьянских хозяйств и крестьянс-

кой семьи и само сельское общество, и на основании этого можно проследить и изменения структуры и функции крестьянских хозяйств и крестьянской семьи. Так получила место в статье модель крестьянского хозяйства.

То обстоятельство, что в Венгрии имели место формации, представляющие собой почти все уровни развития крестьянских хозяйств и семейных предпринимательств, феодальных и капиталистических предпринимательств, а в наши дни сельское хозяйство характеризуется многообразными разновидностями кооперативов и государственных хозяйств (со структуры традиционного производства товаров до индустриализированных хозяйств с вертикальной структурой), а это дает возможность для разработки такой модели, которая может быть подставлена во все формы: в отсталое натуральное, в полунатуральное крестьянское хозяйство и в развитое кооперативное хозяйство, и посредством ее можно проследить и понять процесс изменений от самых отсталых форм до самых передовых. Модель основывается на таких экономических понятиях, которые одинаково существуют и действуют в разных общественных системах (в капитализме и в социализме). Таким фактором является, например, товарное производство, накопление и трудовая сила, приводящая хозяйство в действие. Кажется что с помощью модели на уровне эпохи возможно ответить на вопрос, что такое крестьянское хозяйство; кого можно считать крестьянином; и как расчленяются члены кооперативов, которые составляют почти три четверти сельского хозяйства.

Тамаш Колоши

РАВЕНСТВО – НЕРАВЕНСТВО — УСЛОВИЯ ЖИЗНИ

Одна из исследовательских групп Института общественных наук различными методами проводила исследование об отражении социальных неоднородностей в сознании. Наряду с историческим анализом, анализом прессы, документов и т. д. был проведен и анкетный опрос по четырем моделям. Хотя исследование в первую очередь явилось исследованием сознания, полученные данные способствовали познанию и некоторых объективных реляций неоднородности. В статье – в связи с изложением моделей – они резюмируются в четырех пунктах:

1. Конкретные жизненные условия значительно определяются местом, занимаемым в системе разделения труда. В жизненных условиях рабочих семей и семей интеллигентов большие различия, нежели между тремя типами рабочих семей, или двумя – сформулированными на основе жилищных условий – типами семей интеллигентов. В то же время на основе сеграций места проживания различные типы рабочих семей по жизненному уровню намного больше могут быть выделены, чем типы семей интеллигентов.

2. Исследование, проведенное на заводе „Икарус” показало, что в отношении личных доходов более заметно тройное членение: руководителей – специалистов (одинаково понимая под этим и специалистов умственного и физического труда) – не имеющих квалификацию, чем отделение по умственному или физическому труду. Однако совокупность материальных жизненных условий уже совершенно точно следует иерархии заводского разделения труда и создает следующий порядок: руководители – подчиненные интеллигенты, нижние руководители –

работники умственного труда среднего уровня – квалифицированные рабочие – обученные рабочие – подсобные рабочие. Самое острое различие отмечается между квалифицированными и обученными рабочими, а самое незначительное – между работниками умственного труда среднего уровня и квалифицированными рабочими. Руководители нижнего уровня, более половины работников умственного труда среднего уровня и квалифицированных рабочих (более 40% обученных рабочих) относятся к средней группе, живущей в скромных условиях. Различия между группами исходят из того факта, что насколько лучше или хуже этого живут оставшиеся 50%.

3. В результате социалистического развития сельского общества и сельского хозяйства жизненные условия работников сельских кооперативов („крестьянство“) сегодня уже во многих существенных моментах совпадают с жизненными условиями рабочих. Традиционные, неквалифицированные, крестьянские работники сельских кооперативов по существу на одном уровне живут с работниками, уезжающими на работу из села, их жизненные условия подобны обученным и особенно подсобным рабочим завода „Икарус“. А квалифицированные, особенно занятые промышленной деятельностью работники кооперативов, во всех существенных показателях близко стоят к квалифицированным рабочим промышленности. Так называемые сельские средние слои (будучи в большинстве женщины, жены интеллигентов) живут в лучших условиях, чем в целом работники физического труда.

4. Из трех групп интеллигентов, высказывающих свое мнение работники, работающие в области агитации и пропаганды, также и журналисты живут несколько в лучших условиях, чем интеллигенция в среднем, а преподаватели средних школ VI-го района Будапешта (в первую очередь женщины) по своим жизненным условиям приближаются к среднему уровню интеллигенции. Во всяком случае различия в их жизненных условиях не настолько велики, чтобы из этого можно было бы объяснить возможную разницу в их подходах, ценностных ориентациях, мнениях.

SÁNDOR ORBÁN

THE PROBLEM OF RAPPROCHEMENT BETWEEN THE WORKERS
AND CO-OPERATIVE PEASANTRY

The article published here – which is part of the author's comprehensive study – analyses the new relation between the workers and co-operative peasantry and within this theme, in the first place, it investigates the transformation of social quality of co-operative peasantry. The essay examines the transformation of peasantry in the frames of co-operative as making up for the delayed capitalistic „disintegration” of this social group (partly following the democratic agrarian revolution), as making up for its unfinished development of „bourgeois status”, that is, as a full emancipation and lifting the peasantry into the great society. This opinion is based on the survey of the great historical path of peasantry and means only apparently an intermediate viewpoint between two exaggerated attitudes asserting the formation of an uniform, socialist co-operative peasantry and the total liquidation of peasantry respectively.

According to the study, in reduction of societal inequalities between the workers and co-operative peasantry it would be an exaggeration to attribute greater role to the unification of the state and co-operative form of ownership than to the development of productive forces, the transformation of quality of work, the level of income, the communal conditions of village. At the same time the author does not consider the preservation of subsidiary household plot (which is characteristic not only of the co-operative members) as a hindrance concerning the development of the peasantry's new types. These holdings are no longer the reduced successors of the former peasant forms but they are, for the most part, specialized productional undertakings which join and integrate with the socialist large factories both on the sphere of production and goods marketing.

The study attaches great importance, from the point of view of the development of agricultural forces of production, to the concentration forms (grow of industrial units, associations, cooperations, establishment of horizontal and vertical integrations) which affect the relations to the property sometimes directly sometimes perspectively. In close connection with the consequence of the development of them, the author analyses the transformation of composition of co-operative manpower, the process of specialization and those cultural and psychological factors which influence the acceptance of the new technology and work organization. The author states that about half of the co-operative peasants do already such work and live so that it can in no way be connected with the traditional peasant life-activity, but it indicates the process of becoming worker. This is revealed also by the development of income relations (form and level), of which significant phase was

the parity between the income of workers and of co-operative peasantry reached by the end of years 1960s.

The study summarizes the transformations taken place as the integration of co-operative into a more unified – socialist – society, as becoming gradually equal with the other groups of the society.

FERENC KOVÁCS

THE DISTANCE BETWEEN WORKERS AND INTELLECTUALS

In this article, the author makes known the main results of a sociological research using questionnaire method. The investigation had been carried out in two large factories of Miskolc in autumn of 1977 on the basis of a mechanical random sampling for which 200–200 unskilled workers, skilled workers, direct production foremen, technical white collar workers and non-technical white collar workers were selected. The research does not apply the „societal distance” in social-psychological sense introduced by E. S. Bogardus but it is used in a much wider sense. The questionnaire containing 123 questions included the main characteristics of work and working conditions, social-political organization and activity, social mobility, the material conditions of existence, income, consumption, leisure time and cultural activity.

According to the data, in every dimension examined, a typical distance with class character can be found between the industrial workers and industrial intellectuals. It is in the first place connected with the character of work, the qualifications required for work, their type and level or with their absence.

Among the strata investigated, the greatest distance appeared between the unskilled workers and the skilled workers. In other words, the skilled workers, in every dimension, come nearer to the industrial white collar workers than the unskilled workers to the skilled ones. This calls the attention to the necessity of investigating further this unskilled stratum as well as to the fact that the homogeneous class image is not relevant.

From the data of the direct production foremen investigated, it became evident that work group and brigade leaders belonging to the physical staff group are in every dimension identical with the skilled workers, as for the chief foremen and shop-superintendents, they are identical with the technical white collar workers. For this reason – at least according to the data of investigation – in sociological sense, the direct production foremen do not constitute an independent stratum. It is probable that only the chief foremen can be considered as a „transitional” stratum between the workers and the industrial intellectuals.

STATE-FARM WORKERS

By the years 1970s the workers of state-farms constitute an integral part of the working class.

The state-farms established in the years 1950s became modern large-scale industrial works, typical state-owned enterprises. The concentration and centralization of fundamental means of production (e. g. the land) have intensified, the level of technical equipment has come near to the industry, the application of chemicals has increased. Large-scale production organization has developed, production systems ensuring standard mass-production has kept spreading.

In three fundamental agricultural production lines (field growing of plants, animal husbandry, horticultural production) the accelerated development of productive forces has been realised in various stages. At the present time, the branch working mainly with traditional methods is the horticultural production. The industrial and service activity has come into being and has become an equal branch in the state-farms.

The employment of state-farm workers became stable, seasonal workers are employed only in peak times. Today, the replacement of workers is ensured by own young generation. The state-farm workers' average age of life is favourable, they are young. The majority of them are men, the women work in the service sphere. With the accelerated development of means of production the semi-skilled work has become the most frequent and the vigorous specialization of function types has started. The state-farm workers' average wage caught up with that of industrial workers, but the working hours are still longer than in the industry. The household plot allotments increasingly play the same role as the grants in money and in kind developed in the industry.

The state-farms workers receive various types of social allocations (canteen meals, transportation to working place, house allotment etc.) but this is the sphere where the lag is the greatest in comparison to the industrial workers. The solving of this problem has a decisive role to increase the integration of this stratum.

ANTAL BÖHM-LÁSZLÓ PÁL

COMMUTING WORKERS. ECONOMIC-SOCIAL BACKGROUND OF COMMUTING AND SOME QUESTIONS OF ITS FUTURE

There are 1 million workers in Hungary who live in villages and travel daily to work in the industry, in working places of the town. The great proportion of commuters and their particular dual place cause economic-social problems and tensions. This study examines two questions of this complicated phenomenon: the economic-social reasons of commuting and some more important questions of its future.

a) The commuting has an integral connection with the question of industrialization, of urbanization and of agglomeration. In Hungary the industry, concerning the different regions of the country, had traditionally developed unevenly and caused a high degree of incongruity between the manpower demand of the industry and the resident active wage-earners. The surplus manpower living in villages was compelled to look for a job in the industrial regions (mainly in towns). The process of agglomeration started in the environs of industrial (town) regions. Our biggest and most fully developed agglomeration is the capital which keeps employed 200 000 commuters. It is an important task of our society to plan and to regulate the relation between the centre of agglomeration and its environs. The sociological informations related to the social condition of commuters can contribute to the accomplishment of these tasks.

b) Commuting cannot be considered as transitional phenomenon. In view of our economic and social development and of its tendency, the proportion of commuters, within reasonable time, will not change in our country. Naturally, the changes in the composition and quality of commuters must be taken into consideration. It is presumable that in the period of the next Five-Year-Plan the commuters will appear in the services too, consequently the semi-skilled worker commuters will be followed by more qualified ones. Besides, owing to the location of industry in the rural areas, the rural agglomerations continue to develop dynamically and they recruit new and new groups of commuters from their area of attraction. In turn, it demands more accurate agglomeration-planning not only in the capital but in the whole territory of Hungary as well, all the more because today the commuters – even if they live in villages (mostly in non-urbanized areas) – already constitutes an integral part of the working class.

TIBOR SIMÓ

ABOUT THE STRUCTURE OF THE PEASANT FARM

The author, while investigating the social division of the members and employees of the agricultural co-operatives, realised that the present process of division can only be understood if we take into consideration the historical precedents. For this reason he sketched out the historical precedents to which the ample Hungarian and foreign scientific literature on the peasant farms and the social condition of the peasantry rendered great help. The author concludes that with the help of the investigation of the peasant farms, one can observe and understand the peasant family, the activity, functions and relations of the peasant farm and the peasant family and the village society itself best and on the basis of this, one can follow the change in the structure and functions of the peasant farm and the peasant family. This is how the model of the peasant farm got into this essay.

In Hungary one could find the formations of the peasant farm and the family undertaking representing almost every stage of development of feudal and capitalist undertaking, and at the present time a great variety of the agricultural co-operatives and states farms exist in the country (from the traditional structure of production to the industrialized farm with vertical structure). This situation cha-

racteristic of the agriculture allows of elaborating a model which can be put in every formation: in the backward natural and semi-natural peasant farms and in the developed agricultural co-operatives. Hereby, the process of changes, from the most backward formation to the developed one, can be followed and understood. The model is based on economic concepts which exist and act in various social systems (in the capitalism and socialism alike). Such factors are for example, the commodity production and the manpower putting into operation the economy. With the help of the model – it seems – it will be possible, on the level of the times, to answer the question: what is the peasant farm, who can be considered peasant and how are the members of the agricultural co-operatives constituting about the three-quarters of the agriculture, divided.

TAMÁS KOLOSI

TO THE EXAMINATION OF SOCIAL INEQUALITIES

One of the research teams of Institute for Social Sciences investigated with various methods the reflection of social inequalities in consciousness. Besides the historical examination, press content analysis, document analysis, the survey method was also used. Although in the first place, the aim of the research had been to investigate the consciousness, the data obtained helped to know some objective relations of the inequalities too. These are – in connection with making known the samples – summarized in 4 points:

1. The concrete living conditions are strongly determined by the place occupied in the system of division of labour. There are greater inequalities between the living conditions of working-class families and those of intellectual families than among three types of working-class families and between two types of intellectual families formed by the dwelling-house area. At the same time, on the basis of segregation of dwelling-house area, the various living standards types of working-class families can much better be separated than the intellectual family types.

2. The investigation conducted in Ikarus Factory has shown that, in relation to the personal income, one can rather notice a threefold division of leaders – specialists (including intellectual and physical worker experts equally) – and unskilled workers than a separation according to the white collar and physical work. However the entirety of material conditions of life already follows perfectly the hierarchy of industrial division of labour and calls into existence the order of leaders – subordinate professional men (intellectuals), lower level leaders, – middle level white collar workers – skilled workers – semi-skilled workers – unskilled workers. The sharpest difference is between the skilled workers and the unskilled workers, while the smallest distance is to be found between the middle level white collar workers and the skilled workers. More than half of the low level leaders, middle level white collar workers and skilled workers (and more than 40⁰/₀ of semi-skilled workers) belong to the middle group leading a modest life. The inequality among the groups follows from the fact that in what proportion the other 50⁰/₀ live better or more poorly than those ones.

3. As a result of socialist development of rural society and agriculture, at the present time, the living conditions of co-operative workers („peasantry”) are already

in many important aspects in accordance with those of the workers. The traditional, unskilled peasant workers of co-operative farms have essentially the same living standards as the commuters', their living conditions are similar to those of semi-skilled and mainly to unskilled workers of Ikarus Factory. On the other hand, the skilled co-operative workers performing mainly industrial activity, taking into consideration their every important index, stand near to the industrial skilled workers. The so-called rural middle strata (mainly women, being wives of intellectuals) live in better conditions than the totality of manual workers.

4. Among the three groups forming public opinion, those who work in the sphere of agitation and propaganda as well as the journalists live a little better than the average of intellectuals, while the living conditions of school teachers of Budapest 6th town district (mainly women, wives of professional men) come close to the intellectual average. In any case, the inequalities in the living conditions are not so great that, on the basis of these, one could interpret the possible differences in their mentality, value-orientation and opinion.

Contents

STUDIES

<i>Sándor Orbán</i> : The Problems of Rapprochement between Workers and Co-operative Peasantry - - - - -	3
<i>Ferenc Kovács</i> : Investigation of Rapprochement between Workers and the Intellectuals - - - - -	16
<i>Ildikó Szpirulisz</i> : State-Farm Workers - - - - -	28
<i>Antal Böhm-László Pál</i> : Commuting Workers (Economic-Social Background of Commuting and Some Questions of its Future) - - - - -	41
<i>Tibor Simó</i> : The Structure of Peasant Farm - - - - -	58
<i>Tamás Kolosi</i> : Equality - Inequality - Living Conditions (From the Terrains of Investigation of Consciousness-Research) - - - - -	73

DEBATE

<i>György Marosán Jr.</i> : A Few Controversial Questions of Theory of Scientific-Technical Revolution - - - - -	89
--	----

INFORMATION

Agrarian-Industrial Integration, Continued Development of Relations of Property in Certain European Socialist Countries (Péter Halmi) - -	97
Some Questions of Socialist Way of Living in the Hungarian Press (Ferenc Hegedüs-Dezső Kalocsai) - - - - -	116
Additional Material to the History of Hungarian Vocational Training (Mária Zsurzs) - - - - -	123

NEWS OF THE INSTITUTE

Middle-Distance Research Plan of Research Group Investigating the Characteristic Features of Developed Socialist Society (István Balogh) - -	134
Comments on the World Congress of Sociology (A. B.) - - - - -	140
Information about the Debate of a Dissertation (Defend of Dissertation titled Zsolt Papp: From the Philosophy of Crisis to the Sociology of „Consensus” (Csaba Gombár) - - - - -	142
SUMMARY IN FOREIGN LANGUAGES - - - - -	147

AZ 1978. ÉVI TARTALOMJEGYZÉK

TANULMÁNYOK

<i>Akszentievic György: A budapesti értelmiség mobilitása</i>	1	27- 44
<i>Bóhm Antal-Pál László: Bejáró munkások (A bejárás gazdasági-társadalmi háttere és jövőjének néhány kérdése)</i>	4	41- 57
<i>P. Dubois-D. Chave: Munkásreakálások és autonómia a munkatevékenységben (A francia üzemszociológiai kutatásokból)</i>	1	45- 54
<i>Gazsó Ferenc: Felnőttoktatás és társadalmi mobilitás</i>	2-3	56- 64
<i>Halay Tibor: A hatalomért folytatott harc tanulságaiból (A gazdaság és politika néhány összefüggése)</i>	1	3- 9
<i>Halay Tibor: A fejlett szocializmus építésének főbb társadalmi folyamatairól</i>	2-3	32- 40
<i>Hoós János: Gazdaságpolitikai elveink érvényesítésének követelményei és feltételei a fejlett szocialista társadalom építésének időszakában</i>	2-3	22- 31
<i>Hülvely István: A tudomány társadalmi szerepének változásairól</i>	2-3	84-102
<i>Kalocsai Dezső: A szocialista brigádok közösséggé fejlődéséről</i>	1	10- 26
<i>Kolosi Tamás: Egyenlőség - egyenlőtlenség - életkörülmények (Egy tudat kutatás vizsgálati terepeiről)</i>	4	73- 88
<i>Kornidesz Mihály: A párt és az értelmiség</i>	2-3	49- 55
<i>Kovács Ferenc: A munkásság és értelmiség közeledésének vizsgálata</i>	4	16- 27
<i>Iffj. Marosán György: A burzsoá ideológia korszakváltása (A Római Klub jelentéseinek tükrében)</i>	2-3	65- 83
<i>Mikecz Tamás: Az ideológiai harc és a kulturális csere néhány összefüggése</i>	2-3	103-119
<i>Nagy László: Ideológiai tevékenység és szocialista tudatformálás a fejlett szocializmus építésének mai szakaszában</i>	2-3	41- 48
<i>Orbán Sándor: A munkásság és szövetkezeti parasztság közeledésének problémáihoz</i>	4	3- 15
<i>Simó Tibor: A parasztgazdaság struktúrájáról</i>	4	58- 72
<i>Szabó József: A fejlett szocialista társadalom építésének néhány elvi kérdése</i>	2-3	7- 21
<i>Szpirulisz Ildikó: Az állami gazdaságok munkásai</i>	4	28- 40

VITA

<i>Agh Attila: A TTF-ről tíz év után</i>	2-3	124-135
<i>Farkas János: A TTF kutatásának néhány alapelve</i>	2-3	136-139
<i>Kemény László: A munkásosztály struktúrájáról (Hozzászólás Kolosi Tamás cikkéhez)</i>	1	55- 67
<i>Kolosi Tamás: A társadalmi szerkezetünk fejlődéséről szóló vitáról (A tanulmány szerzőjének néhány megjegyzése)</i>	2-3	120-123
<i>Iffj. Marosán György: A tudományos-technikai forradalom elméletének néhány vitatott kérdése</i>	4	89- 96

TÁJÉKOZÓDÁS

Adalékok a magyar szakmunkásképzés történetéhez (<i>Zsurzs Mária</i>)	4	123-133
A 60. évforduló anyagaiból: Október és a népek felszabadulása (Nemzetközi tudományos konferencia Havannában) (<i>Nagy László</i>)	1	68- 74
A lengyel szociológiai kutatásokból: Az üzemi dolgozók világnézet-i magatartása és tudati jellemzői (A. Piekarski és Z. Kawecki kutatásai alapján) (<i>P. Táll Éva</i>)	2-3	161-176
A szocialista állam és a demokrácia fejlődésének egyes kérdéseiről (Szemelvények a <i>Társadalomtudományok</i> című szovjet folyóiratból) (<i>Strassenreiter József</i>)	2-3	154-160
A szocialista éltmód egyes kérdései a hazai sajtóban (<i>Hegedüs Ferenc-Kalocsai Dezső</i>)	4	116-122
A szocializmus és a világgazdaság fejlődése (Szemelvények a <i>Társadalomtudományok</i> című szovjet folyóiratból) (<i>Strassenreiter József</i>)	1	88- 93
A társadalomtudományok fejlődéséről (Nemzetközi elméleti konferencia Varsóban) (<i>Mikecz Tamás</i>)	1	75- 82
A vállalati vezetésben való részvétel polgári megoldásairól (A téma szovjet szakirodalmának áttekintése) (<i>Tolnai Gyula</i>)	2-3	177-186
Az agrár-ipari integráció és a tulajdonviszonyok továbbfejlődése egyes európai szocialista országokban (<i>Halmai Péter</i>)	4	97-115
Az igazgatás kérdései az agglomeráció szociológiai vizsgálatában (<i>Gergely Tamás</i>)	2-3	140-153
Együttműködés a szocializmusért és a békéért. („A magyar-szovjet kapcsolatok 1971-1976” című dokumentumgyűjteményről) (<i>Kótai Géza</i>)	1	83- 87

INTÉZETI HÍREK

A békés egymás mellett élés ideológiai problémáit kutató csoport középtávú (1976-1980) terve (<i>Mikecz Tamás</i>)	1	94-101
A fejlett szocialista társadalom jellemző vonásait kutató csoport középtávú terve (<i>Balogh István</i>)	4	134-139
A nagyipari üzemek munkáskollektíváinak társadalmi-politikai aktivitása (<i>Kalocsai Dezső</i>)	2-3	199-205
A „Szocialista demokrácia” kutatócsoport középtávú (1976-1980) terve (<i>Schmidt Péter</i>)	2-3	187-198
Az amerikai oktatáspolitikai egyes kérdései az 1950-es és az 1960-as években (<i>Zsigmond Anna</i>)	2-3	206-213
Az angol szociológiáról (Beszámoló egy tanulmányútról) (<i>Bóbm Antal</i>)	1	102-105
III. nemzetközi etikai konferencia (<i>Kovács Ferenc</i>)	1	106-108

Híradás egy disszertáció vitájáról (Papp Zsolt: A válság filozófiájától a „konszenzus” szociológiájáig című értekezésének védése) (<i>Gombár Csaba</i>) - - - - -	4	142-145
Készülő tanulmánykötet a polgári jövőkutatás kritikájáról (<i>Rajcsányi Péter</i>) - - - - -	1	109-111
Megjegyzések a szociológiai világkongresszusról (<i>Bóhm Antal</i>) -	4	140-141

IDEGEN NYELVŰ ÖSSZEFOGLALÓK

1	112-119
2-3	214-226
4	147-158

Kiadja a Kossuth Könyvkiadó Vállalat (Budapest V., Steindl Imre u. 6.)

Felelős kiadó a Kossuth Könyvkiadó Vállalat igazgatója

Szerkesztőség: Budapest VI., Benczúr utca 33. Tel.: 429-372.

Előfizethető minden pártszervezetben, valamint a Kossuth Könyvkiadó megyei és kerületi kirendeltségeinél (pénzforgalmi jelzőszám: 215-11-529),

a Posta Központi Hírlapirodnál (Budapest V., József nádor tér 1.)

és bármely postahivatalnál (pénzforgalmi jelzőszám: 215-96 162).

Előfizetési díj egy évre: 40,- Ft.

Külföldön megrendelhető a Kultúra Könyv- és Hírlapkülkereskedelmi Vállalat útján (Bp. 82. Pf. 149.)

Készült 3000 példányban, 12,7 (A/5) ív terjedelemben.

Index: 25 828

78-5186 Pécsi Szikra Nyomda

Felelős vezető: Szendrői György igazgató